Per Månson

Från Marx till marxism

En studie av Karl Marx
och
marxismens framväxt

Första upplagan: Röda Bokförlaget AB, Göteborg, 1987
Denna digitala utgåva utgiven med författarens tillstånd, maj 2011.

Till Minna och Andrea

Låt oss alltså säga att idén om den eviga återkomsten avser ett perspektiv, i vilket tingen står i en annan dager än den som vi är förtrogna med: de framträder utan den förmildrande omständigheten av sin flyktighet. Denna förmildrande omständighet hindrar oss faktiskt att fälla en dom. Hur kan man döma det som bara varar ett ögonblick? Solnedgången sänker allt, även giljotinen, i ljuset av en förgången gyllne tid.

(Milan Kundera: *Varats olidliga lätthet*)

Innehållsförteckning

Förord 1
DEL I: BAKGRUND 4
1. Vad är marxism? 4
2. Marxism i dag 16
3. Dialektiken mellan Marx och marxism 26
4. Marxismens förutsättningar 34
Del II: FRÅN MARX 49
5. Karl Marx ”som” 49
6. Karl Marx som filosof 54
7. Karl Marx som revolutionär 71
8. Karl Marx som ekonom 81
9. Karl Marx som organisatör 93
10. Karl Marx som ”Marx” 106
DEL III: TILL MARXISM 137
11. Arvet efter Marx 137
12. Marxismens födelse 140
13. Marxismens genombrott 159
14. Marxismens splittring 176
15. Marxismens institutionalisering 206

DEL IV. DIALEKTIKENS UPPLÖSNING 224
16. Historiens dialektik 224
17. Materialism och idealism 230
18. Vetenskap och kritik 246
19. Reform och revolution 271
20. Dialektikens upplösning 301
Summary 311
Litteratur: 313

Förord

Denna bok är resultatet av en lång, kanske alltför lång tids arbete med problem som kretsar runt Karl Marx' och marxismens utveckling. Ursprungligen ingick denna studie i en mycket större ansats som handlade om en analys av hur, varför och på vilket sätt den västeuropeiska arbetarklassen är eller skulle kunna vara revolutionärt antikapitalistisk. Denna frågeställning fick ny aktualitet i västvärlden under och efter det s.k. studentupproret 1968, och för många av de politiska grupperingar som bildades i "upprorets" efterdyningar var denna fråga den kanske mest centrala.

Från början ingick i denna ansats, förutom en analys av Karl Marx' och marxismens teoretiska och politiska utveckling, även en skiss av revolutionsteorins historia, icke-marxistiska sociologiska teorier om och analyser av både konkreta revolutioner och revolutioner i allmänhet, en teoretisk och empirisk studie av proletära kampformer från industrikapitalismens framväxt till i dag, och slutligen var det tänkt att arbetet skulle mynna ut i ett försök att skissera en revolutionär socialistisk strategi för "arbetarklassen i överflödssamhället". Av allt detta har hittills bara skissen av revolutionsteorins historia[1] och den föreliggande studien av Karl Marx och den tidiga marxismens framväxt blivit klar. I detta finns åtminstone *en* likhet mellan mig och den man jag nu har ägnat så lång tid och så mycken möda åt att försöka begripa. Även Karl Marx' väg genom livet var kantad med icke fullbordade projekt, med idéer som aldrig blev mer än idéer, och trots det hann han utföra otroligt mycket[2] (i detta skiljer vi oss dock åt). Själv har jag mer än en gång i mina studier av honom tyckt mig kunna förstå de omvägar och utvidgningar som Marx många gånger tog och gjorde. När man stöter på ett detaljproblem som måste lösas för att man ska kunna gå vidare måste lösningen få ta den tid den tar. Men det mest besvärliga är ändå att verkligheten hela tiden förändras under tiden som man håller på med sina studier. Ytligt sett kan man kanske tro att det bara går att studera Karl Marx en gång för alla, att han s.a.s. ligger fastlåst i tiden och att det "bara" är att tränga in i denna historiska klippa. Men bilden av Marx (för varje studium kan bara resultera i en bild av honom) förändras oupphörligt. Marx 1968 är inte samme person som Marx 1987. Till det faktum att Marx har skrivit så oerhört mycket att en noggrann läsning av detta skulle kräva nära nog en livstid, kommer den ständiga strömmen av nya analyser, kommentarer och kommentarer till kommentarerna om honom.[3] Slutligen innebär själva samhällsutvecklingen att vi hela tiden förändrar våra perspektiv och med detta de begrepp som vi förstår både vår samtid och vår historia i.

Förklaringen (och kanske ursäkten) till detta långa studium av Marx och marxismen finns således både i studieobjektets komplexitet och i den med denna komplexitet sammanhängande mängden av sekundär- tertiär-, kvartär- etc. litteratur om Marx, men även i den hastiga förändringen av nutidsförhållandena. När jag första gången började intressera mig för Marx i samband med "politikens renässans" i slutet av 1960-talet (den kunskap jag fick om Marx i skolan var lika med noll) framstod han som en person som skulle ha lösningen på i stort sett alla problem som den "nya vänstern" stod inför. Mitt eget problem blev snart att olika grupper

---

[1] Se Månson (1977)

[2] Marx' och Engels' samlade verk har utkommit i flera olika omgångar, och en av de senaste utgåvorna i Sovjet mellan 1955 och 1966 innehöll omkring 5500 olika verk, artiklar och brev (*MEGA*, vol. 1, s. 33). Den utgåva som just nu ges ut under namnet *Marx-Engels' GesamtAusgabe (MEGA)*, kommer att "omfatta minst hundra volymer och innehålla alla verk plus utkast, opublicerade manuskript, förberedande material, anteckningar och all tillgänglig korrespondens. Detta kommer därför att bli den kompletta versionen av *MEGA*." (Eubanks, s.xxii).

[3] För omfattningen av Marxlitteraturen enbart i USA (böcker, artiklar, doktorsavhandlingar etc.), se Eubanks.

och olika riktningar tolkade Marx så olika, och att de flesta mest verkade *använda* honom för att bekräfta en egen redan intagen ståndpunkt, istället för att använda honom för att bättre förstå den värld vi lever i. Efter att ha engagerat mig i ”den revolutionära praktiken” under ett antal år, började jag mera systematiskt att studera denna motsägelsefulla gestalt som nära hundra år efter sin död gav upphov till så många stridigheter, både utanför men framförallt *inom* den nya revolutionära vänstern. Efter en snabb och slarvig genomläsning gav jag mig in på sekundärlitteraturen om Marx och drunknade nästan. Avståndet mellan den ”politiska praktiken” och ”teoriernas mångfald” blev snart alltför stort, och det var i detta läge som jag formulerade det stora projektet om arbetarklassens kampformer, som en gång för alla skulle reda ut de olika marxistiska riktningarnas och gruppernas verklighetsanknytning. När jag efter drygt två års studier av revolutioner och revolutionsteori kom fram till ”den radikala revolutionsteorin” (dvs. marxismen) visste jag inte vilken ända jag skulle börja i. Skulle jag läsa Marx *först* och marxismen *sedan*? Eller skulle jag läsa marxismen först och därefter Marx? Lösningen låg givetvis i att studera dem parallellt, speciellt som en stor del av marxismens utveckling har handlat och fortfarande handlar om just olika läsningar och tolkningar av Marx. Efter några år märkte jag dock att det var en väsentlig skillnad på marxismens utveckling före och efter 1920. Orsaken var inte svår att finna: oktoberrevolutionen i Ryssland, bolsjevikernas seger och det jag i denna studie kallar marxismens institutionalisering. Före 1917, eller i varje fall före krigsutbrottet 1914, var den marxistiska rörelsen samlad i en internationell organisation, Andra Internationalen, trots de många gånger stora meningsmotsättningar som redan då förekom i det marxistiska lägret. Efter 1920 har det uppstått ett nära nog oändligt antal teoretiska och politiska grupperingar som alla åberopar sig på Karl Marx. Jag beslöt då att dela upp mitt studium av Marx och marxismen i två delar, där 1920 fick fungera som ett slags skiljelinje mellan två olika perioder i marxismens utveckling. Ursprungligen var denna bok tänkt att också innehålla historien om marxismens utveckling efter 1920, men snart beslöt jag av både utrymmesskäl och innehållsmässiga skäl att begränsa mig till den första perioden. Resten av mitt arbete med denna studie har handlat om att försöka finna en lämplig framställningsform, att försöka följa med i den ständigt strida strömmen av nya arbeten om Marx och marxismen och att åter och åter igen återgå till Marx själv och till de marxister som tas upp.

Vid sidan av detta intresse för Marx och marxismen har jag under arbetet med denna studie även kunnat odla mitt intresse för *historien*. I själva verket har det alltmer kommit att handla om samma sak, Marx och marxismen som just *historiska* företeelser. Men då inte historia i betydelsen något avlägset förflutet, något som i bästa fall kan intressera den från nutiden avskärmade, utan historien som något som är centralt för oss här och nu.[4] När jag till slut hade arbetat mig fram till denna typ av *historisk* förståelse av Karl Marx och den tidiga marxismen började bitarna falla på plats. Materialet fick gås igenom på nytt, nya insikter krävde nya formuleringar och en mängd material som jag saknade fick anskaffas och inarbetas i texten. Resultatet av allt detta är de sidor som nu ligger klara. De kunde ha skrivits på många olika sätt. Detta kom att bli mitt.

När man har arbetat med något under så lång tid som jag har gjort med detta ämne, så finns det självklart vissa personer som har betytt mycket för slutresultatet. Det skulle dock bli alltför långt att räkna upp alla som på ett eller annat sätt varit inblandade i denna boks mångåriga tillkomst, och därför passar jag på att tacka alla samtidigt. Dock vill jag ändå framhålla några personer, och då först och främst Thomas Lindén som, förutom att ha varit en

[4] Se vidare kap. 3.

mångårig diskussionspartner, på ett sent stadium av arbetet genomförde en ytterst noggrann läsning av hela manuskriptet, rättade de många kommaterings-, stav- och språkfelen samt tog upp ett antal dunkla punkter i texten till diskussion. Eventuellt kvarvarande fel, både av teknisk och tankemässig art, kan jag efter en sådan noggrann läsning bara beklaga. Jag vill också framföra ett tack till personalen vid Göteborgs Universitetsbibliotek, som under de gångna åren visat änglars tålamod med mina från början valhänta frågor och senare allt mer krävande uppgifter. Utan deras hjälp hade åtminstone en del av de värdefulla böcker, broschyrer och artiklar jag till slut fick tag i aldrig kommit i mina händer. Slutligen ett stort tack till mina närstående som stått ut med mina långa arbetsdagar och nätter och gett mig möjlighet att efter så många år avsluta detta projekt.

Göteborg 12 augusti 1987

Per Månson

DEL I: BAKGRUND

1. Vad är marxism?

Titeln på denna bok, *Från Marx till marxism*, kan vid första ögonkastet verka helt oproblematisk, då de ingående substantiella orden ”Marx” och ”marxism” utpekar något som för de flesta läsare redan har en betydelse. ”Marx” refererar givetvis till den tyske 1800-talskommunisten Karl Marx (1818–1883) och ”marxism” till dennes teorier om historien, samhället och människorna och deras framtid, kort och gott till hans ”samhällslära.”[1]

Men begreppet ”marxism” innehåller inte enbart de teorier som förknippas med Karl Marx, utan i begreppet innefattas även en mängd verk av teoretiskt och politiskt aktiva personer som i Marx’ efterföljd har åberopat sig på någon eller några av hans teorier, analyser eller politiska ställningstaganden. ”Marxism” betecknar således inte endast en persons insatser, utan mera en hel *tradition*. Denna tradition tar visserligen sin utgångspunkt i Karl Marx, men går ändå långt utöver honom.[2]

I denna studie kommer dock begreppet i huvudsak att användas i en något annorlunda betydelse, nämligen som en beteckning på de försök att skapa en enhetlig och sammanhängande ”proletär” världsåskådning som utvecklades i huvudsak *efter* det att Karl Marx själv hade avslutat sin gärning, dvs. runt 1880. Skälen till att bestämma ”marxism” som enbart efterföljarnas (inklusive den med Marx samtide Friedrich Engels’) bidrag kommer att framgå senare. Här skall bara påpekas att jag med denna bestämning inte avser att i första hand bedöma *riktigheten* i de omedelbara efterföljarnas Marxtolkning. Visserligen kommer det teoretiska innehållet i denna tidiga marxism att relateras både till Marx’ teorier och till det ”arv” som efterföljarna hade att utgå från, men de försök till *förklaringar* av den tidiga marxismens utbredning och innehåll, som jag kommer in på senare i studien, utgår inte från en föreställning om att en ”sann” marxism hos Marx själv sedan förfalskades av de efterföljande marxisterna. Som jag ser det existerade det överhuvudtaget ingen ”marxism” hos Marx. Det var i stället efterföljarnas kanske viktigaste insats att de just skapade en sådan ”ism” utifrån vad de uppfattade som det centrala i Marx’ teoretiska och praktiska insatser.

Det viktiga i detta är således att jag försöker komma bort från den mycket vanliga (och på många sätt självklara) föreställningen att marxismen (med betoning på den första stavelsen) är en skapelse av Karl Marx, som sedan efterföljarna enbart framställde i en mera systematisk form. I stället vill jag framhäva det kvalitativt nya som skapades när efterföljarna började framställa Marx’ teorier som en Marx-*ism*, dvs. som en sammanhängande lära där Marx’ olika teorier och analyser hade sammanförts till ett sammanhängande tankesystem, till en speciell *världsåskådning*. Detta system utgick förvisso från Karl Marx’ (vid den tiden kända) synsätt, men utarbetades utifrån problem och behov som eftervärlden uppfattade som centrala i sin egen tid. Resultatet av detta utarbetande i denna (i jämförelse med Marx’ egen) annorlunda situation blev det som eftervärlden kallat ”ortodox marxism”.[3]

---

[1] ”’Marxism’ är i grunden Marx’ tolkning av kapitalismen, det oavslutade resultatet av hans studie av hur vårt samhälle fungerar, hur det utvecklas och vilka tendenser det innehåller.” (Ollman, s. ix).

[2] ”Marxism är den tradition av tankar och praktik som grundlades av Marx. För att kunna identifieras som marxism måste varje fas av denna tradition ha viktiga likheter med Marx’ eget verk och denna likhet måste vara medveten och erkänd.” (Roy Edgley: ”Revolution, Reform and Dialectic”, i Parkinson, s. 21).

[3] Enligt Wallerstein har ”det funnits tre olika epoker av marxska tankar: Marx’ egen epok 1840-talet till c:a 1880, den ’ortodoxa’ marxismens epok från c:a 1880 till 1950 och slutligen ’de tusen marxismernas epok’ från 1950

Titeln på denna studie avser att uttrycka detta försök till perspektivförskjutning i synen på vad marxism ”egentligen” är. Syftet med den är således inte i första hand att vare sig ge ett självständigt bidrag till den nuvarande Marxforskningen, ”marxologin”[4], utveckla marxismen teoretiskt eller skriva historien om den tidiga socialismens ideologiska utveckling. Mitt huvudsakliga intresse ligger istället någonstans i skärningspunkten mellan dessa tre områden, och speciellt i att försöka analysera själva *övergången* från Marx till marxism, dvs. att studera *framväxten* av en enhetlig ”proletär världsåskådning”. Min fråga i denna studie handlar därför inte om huruvida marxismen är vetenskapligt eller politiskt-ideologiskt ”sann”, utan jag tar min utgångspunkt i att marxismen *är*, dvs. att den existerar som ett mycket viktigt samtidshistoriskt fenomen. På ett allmänt plan behandlar studien det faktum att en konkret historisk persons arbete, tankar, syn- och förhållningssätt kom att institutionaliseras och få en historisk och samhällelig betydelse som långt överskred personens möjligheter att få enbart utifrån sig själv. Även om ett så utbrett och institutionaliserat tankesystem, som marxismen senare blev, givetvis bär starka drag av sin namngivare, ligger det i hela institutionaliseringsprocessens natur att tankeformerna kommer att bestämmas även av helt andra krafter än de impulser och strävanden som låg bakom ursprungsmannens insatser. Så länge Marx själv befann sig i livet var han dock den högste auktoriteten i ämnet. För att hans teorier, tankar och synsätt skulle kunna utvecklas till en ”ism” måste han därför vara borta från scenen. Då handlade det i stället om att efterföljarna skulle tolka, utveckla samt omsätta till praktiskt bruk de teorier och ställningstaganden som Marx själv utarbetade utifrån sin tid, sina utgångspunkter och sina problem. I den ”marxism” som på så vis kom att utvecklas rymdes därför både ”mästaren” och uttolkarna, hur mycket de senare än betraktade sig som ”renläriga Marxlärjungar”.

I just denna bemärkelse kan en studie av övergången från Marx till marxism uppvisa stora likheter med en studie av exempelvis ämnet ”från Jesus till kristendom”.[5] Båda studierna skulle kunna behandla den historiska process, varigenom två personer som levt, verkat och uttryckt sig sedan fick efterföljare, vilka utarbetade en sammanhållen lära utifrån respektive personers livsverk och därmed gjorde dessa till auktoriteter även på eftervärldens problem. Även om man, med en analogi till Webers karismateori,[6] till stor del måste söka orsakerna till lärornas utbredning hos anhängarna själva och i deras tid och problem, tror jag inte att man helt kan bortse från betydelsen av upphovsmannens egna anspråk på sina tankars allmängiltighet. Ursprungsteorierna måste ha en viss grad av generaliserbarhet och vara utarbetade på en viss abstraktionsnivå för att kunna ligga till grund för en mera allmänt omfattad lära. Eftervärlden måste s.a.s. ”känna igen sig” i teorierna och kunna använda dem på sin egen tid och sina egna problem för att de ska vara användbara för det egna samtida och framtida handlandet.

”Marxism” betecknar således i denna studie ett speciellt tankesystem som från c:a 1880 och framåt kom att utarbetas på grundval av Karl Marx’ efterlämnade skrifter och dokumenterade politiska ställningstaganden, men även till en viss del genom en mer privat och personlig kunskap om Marx (detta gäller framförallt Engels). Det främsta kännetecknet hos denna marxism var dess systematiska karaktär, dvs. att efterföljarna försökte framställa Marx’ olika teoretiska

---

och framåt.” (Wallerstein, s. 1295).

[4] Dvs. ”läran om Marx”.

[5] ”Marxism är liksom kristendomen en term som står för ett antal doktriner, vilka tillskrivs en grundare som rimligtvis inte kunnat skriva under på dem alla då några av doktrinerna klart motsäger varandra. Följaktligen måste varje redogörelse som gör anspråk på att vara rättvis mot marxismen ta med mera än Karl Marx’ idéer, även om den tar sin utgångspunkt i honom.” (Hook (1983), s. 23).

[6] Se Lindskoug, kap. 2.

analyser och politiska ställningstaganden som ett sammanhängande och motsägelsefritt teoretiskt och praktiskt *system*. Det var dessa två faktorer som gav den tidiga marxismen dess speciella kännetecken: å ena sidan dess karaktär av system, av en enhetlig *världsåskådning*, å den andra dess strävan att förena vetenskapliga teorier om samhället med praktiskt (politiskt) handlande i samma samhälle.

Den ”ortodoxa marxism” utarbetades främst av de båda teoretikerna Karl Kautsky (1854–1938) och Grigorij Valentinovitj Plechanov (1856–1918), som båda fick benäget bistånd av Engels. Den låg sedan till grund också för andra tankeströmningar och politiska inriktningar som relativt snart framträdde och som också definierade sig som ”marxistiska”. Redan åren runt sekelskiftet uppstod flera sådana marxistiska strömningar, alltifrån den rörelse i Tyskland som kallades *Die Jungen* till Bernsteins ”revisionism”, Lenins ”bolsjevism” och Rosa Luxemburgs ”spontanism”. Även om dessa andra och i jämförelse med den ortodoxa marxismen något annorlunda riktningar på ett mycket tydligt sätt tog intryck av tidigare och samtida teoretiska och politiska strömningar, är det viktigt att se att deras självförståelse som just *marxistiska* riktningar byggde på att de relaterade sig till den redan existerande marxismen. På motsvarande sätt som Marx var en av förutsättningarna för uppkomsten av en Marx-”ism” överhuvudtaget, blev denna ortodoxa marxism själv en viktig förutsättning för de efterkommandes möjligheter att använda Marx och marxismen för problem och i syften som inte hade lösts och klarlagts av Marx själv. Trots att den ortodoxa marxismen inte överlevde händelserna efter Första världskriget (främst då revolutionerna i Tyskland och Ryssland), utan det i stället kom att bli mot den ortodoxa marxismen kritiska riktningar som fick mycket större betydelse, var denna ortodoxa marxism ändå oerhört viktig som en förmedlande länk mellan Marx och de senare ”segrande” marxismerna. Utan den ortodoxa marxismen skulle varken Lenin, Bernstein eller Luxemburg ha utvecklat sina teorier eller kunnat betrakta sig som marxister. Så även om Kautskys och Plechanovs ”ortodoxa marxism” inte kom att få den direkta historiska betydelse de själva hade hoppats på, kom den ändå indirekt att få en betydelse för den senare historien som nära nog är omöjlig att överskatta.

På motsvarande sätt kan sedan den marxistiska traditionens vidare utveckling analyseras som ett antal diskussioner med och kritiker av en redan existerande marxism. Exempelvis uppstod den s.k. *västerländska marxismen* just som en sådan grundläggande kritik av hela den dittillsvarande marxismen.[7] Även flera sentida marxistiska skolbildningar, som ”existentiell marxism”, ”Althusserskolan” och ”kapitallogik”, har uppstått ur behovet att formulera sig kritiskt mot hela eller valda delar av den existerande marxismen. Denna vidare utveckling har vid sidan om kritiken också ofta innehållit om- och nyläsningar av Marx’ ”klassiska” texter. Senare har även många av efterföljarnas verk kommit att betraktas som ”klassiker” och har, liksom Marx’ texter, även ofta omtolkats, vilket i många fall har lett till en ny riktning inom marxismen. Sett på detta sätt vore det tänkbart att betrakta marxismen som en självutvecklande tanketradition, där de *interna* relationerna, spänningarna och konflikterna i tankesystemet på ett ”dialektiskt” sätt driver utvecklingen vidare. Ett försök att analysera marxismens faktiska utveckling utifrån ett sådant perspektiv skulle kunna innebära att man sökte blottlägga de enskilda tankeelementen och deras konfliktladdade relationer till andra tankeelement, och att man förstod marxismens historia som ett antal teoretiska försök att övervinna dessa motsägelser. Huruvida man tror att detta är möjligt hänger samman med vilken grundläggande uppfattning man överhuvudtaget har om marxismens vetenskapliga

[7] Som Karl Korsch kallade ”Andra Internationalens marxism”, se Korsch: (1972), speciellt kapitlet ”Marxism och filosofi – den nuvarande problemställningen”.

status, dvs. om man tror att det är möjligt att skapa en motsägelsefri samhällsvetenskap som samtidigt som den uttalar sig om den framtida utvecklingen också försöker ge riktlinjer för det mänskliga handlandet.

Ett sådant perspektiv på marxismen kan säkert vara fruktbart eftersom försöken att skapa ett teoretiskt sett stringent system många gånger har varit en viktig drivkraft till marxismens teoretiska utveckling. Det visar dock endast på en viktig sida av marxismen, en sida som troligtvis inte ens är den primära. Den absolut viktigaste förklaringen till de avgörande brotten i marxismens faktiska utveckling har, enligt min mening, inte varit internlogiska problem i dess begreppsapparat och i dess teoretiska uppbyggnad, utan dess faktiska roll i historien. Sedan marxismens uppkomst har dess dubbla anspråk på att både kunna *förklara* och *förändra* samhällsförhållanden, dvs. att på en gång både begripa och överskrida det existerande givna, inneburit den allra starkaste drivkraften till dess utveckling. Detta innebär att marxismen s.a.s. är ”öppen” mot historien, att dess nya riktningar måste förstås mot bakgrund av faktiska händelser eller av mera långsiktigt verkande historiska processer.

Detta medför att en studie av marxismens *externa* relationer, dvs. dess anknytning till något slags samhällelig verklighet utanför själva tankesystemet, är av fundamental betydelse för möjligheten att analysera både dess framväxt och dess fortsatta utveckling. Marxismen är inte bara teorier om och analyser av samhälleliga förhållanden (historiska eller samtida, dock mera sällan framtida). Den är också mer än de flesta samhällsvetenskapliga tankesystem ett i historien *ingripande* tankesystem. Visserligen existerar det numera en nära nog rent ”akademisk marxism” vars främsta mål huvudsakligen är att förklara samhällsutvecklingen (och inte att ingripa i dem, jfr Marx’ berömda 11:e Feuerbach-tes), men även denna typ av marxism kan förstås utifrån sin relation till samhälleliga förhållanden, och då främst utifrån sin *avsaknad* av möjligheter att agera politiskt i samtiden. Detta blir därför en *negativ* bestämning av den akademiska marxismen, något som i sin tur kan förklaras av de etablerade arbetarpartiernas ointresse för den marxistiska teorins möjligheter att bidra till att lösa deras egna problem.

Det viktiga i att se marxismen som ett tankesystem, vars utveckling till så stor del måste förklaras utifrån den reella samtidshistorien, är att så gott det går undvika föreställningen om en över historien vilande och teoretiskt sett ”riktig” eller ”sann” marxism. I de interna polemiker som ägt rum under marxismens hundraåriga existens har visserligen denna föreställning spelat en stor roll, men att utgå från den skulle medföra att kanske nittionio procent av all faktisk teoriutveckling skulle klassas som liggande utanför den marxistiska traditionen. Här kan man inte bygga på enskilda marxisters eller olika marxistiska teoretiska och politiska skolbildningars självförståelse, då enligt dem själva den centrala frågan i detta kapitel, ”vad är marxism?”, utifrån en sådan självförståelse brukar besvaras med ”*min* (eller vår) uppfattning om marxism”.

Det viktiga och intressanta med marxismen som en oerhört livskraftig och mångfasetterad tanketradition under 1900-talet är i stället en direkt motsats till en sådan självförståelse, nämligen marxismens förmåga att införliva så många element av utom-marxistiska tankesystem och frågeställningar. Detta skedde f.ö. redan vid marxismens uppkomst. Inflytelserika idétraditioner under 1800-talet som darwinism, materialism och positivism var alla viktiga för försöken att formulera Karl Marx’ teorier och analyser som en sammanhängande världsåskådning. Med tiden har även andra, ”modernare” traditioner som fenomenologi, existentialism, strukturalism etc. kommit att ingå i en marxistisk föreställningsram. Föreställningen om en ”ren” och ”obefläckad” marxism var således oriktig redan då marxismens uppstod och har sedan dess fått ännu mindre fog för sig.

Marxismen, sedd som en av 1900-talets viktigaste tankeströmningar, har således fått sin styrka just genom att *inte* resa vattentäta skott mot andra idétraditioner. Men den har dessutom en syn på sin egen samhälleliga förankring som i viss mån skiljer den från andra jämförbara traditioner. Det viktigaste kännetecknet är här givetvis att den förstår sig själv som ett uttryck för en klassrörelse. Utan den intima kopplingen till den under 1800-talet framväxande arbetarklassen och till de organisationer som uttryckte denna klass' ekonomiska och politiska aspirationer skulle inte marxismen vara marxism. Visserligen är det relativt lätt att hävda att även andra politiska ideologier, som liberalism och konservatism, uttryckte (och fortfarande uttrycker) klassintressen i det borgerliga samhället, men skillnaden mellan dessa ideologier och marxismen var att marxisterna *själva* uppfattade sina teorier som uttryck för en *speciell klass*. Där liberalismen och konservatismen gjorde anspråk på att utrycka *hela* samhällets intresse, förnekade istället marxismen möjligheten av att i ett klassamhälle överhuvudtaget kunna uttrycka helhetens intresse. Ideologierna förstods, utifrån en marxistisk samhällssyn, dessutom just som sådana tankemässiga uttryck för klassamhällets existens.

Denna intima relation mellan den ”verkliga” världen och den tankemässiga begränsar sig inte endast till att marxismen fattar sig själv (och andra ideologier) som klassideologi, utan därtill kommer dess *vetenskapliga* anspråk. Som en vetenskap har marxismen, i likhet med alla andra tankesystem som förstår sig själva som vetenskapliga, ett krav på sig att den ska uttala sig om den faktiska, utanför tanken liggande verkligheten. Marxismen påstår sig med andra ord kunna blottlägga hur världen faktiskt *är* beskaffad och inte bara, som ”vanliga” ideologier, hur den *bör* vara beskaffad. Denna dubbla bestämning av marxismen som en vetenskaplig klassideologi (eller som dess kritiker uttrycker det, en ideologisk klassvetenskap) var kanske det mest utmärkande kännetecknet på den tidiga marxismen. På motsvarande sätt som vetenskapsbegreppet överhuvudtaget har ifrågasatts och utsatts för kritik under 1900-talet (inte minst från marxistiskt håll) har marxismens självförståelse som objektiv vetenskap varit utsatt för omprövningar. Gentemot dessa omprövningar har sedan andra marxister försökt att rädda det vetenskapliga momentet kvar i tankesystemet, vilket fått till följd att debatten *inom* marxismen många gånger har förts parallellt med en allmän metateoretisk debatt om det vetenskapliga innehållet i samhällsvetenskapen och dess teorier och metoder. Först under de senaste decennierna har dessa debattfält kommit att beröra varandra, och numera ingår även marxister som deltagare i den samhällsvetenskapliga teori- och metoddiskussionen.

Marxismen är sammanfattningsvis således relaterad till ”verkligheten” på tre med varandra intimt förbundna sätt: *För det första* avser den att uttrycka en särskild klass' aspirationer i det borgerliga samhället, *för det andra* undersöker den de grundläggande strukturerna i detta samhälle och *för det tredje* försöker den att förmå och vägleda den klass, vars intressen den uttrycker, att i grunden förändra de förhållanden den undersöker. Det viktiga här är att man måste förstå marxismen utifrån *alla tre* relationerna. En samhällelig bakgrund till den första relationen handlar givetvis om industriarbetarklassens uppkomst, utveckling och formering till en social och politisk kraft under 1800-talet, kort sagt om proletariatets framträdande som en särskild klass i det borgerliga samhället. I denna formering ingår som en oerhört viktig del att arbetarrörelsen förknippas med tanken på ett i jämförelse med det borgerliga samhället kvalitativt annorlunda samhälle, sammanfattat under beteckningen det socialistiska (eller kommunistiska) klasslösa samhället. Ett centralt tema i Karl Marx' samhällsteorier, som också vidareutvecklades av de första marxisterna, var denna föreställning om att arbetarklassens objektiva utveckling[8] *i sig* innehöll fröet till denna samhällsstrukturs övergång till en

[8] Med *objektiv* utveckling menar jag här den utveckling av arbetarrörelsen som bygger på för denna rörelse

(ur den mänskliga historiens synvinkel) ”högre” samhällsform. Detta gav, enligt Marx och marxisterna, arbetarrörelsen dess ”mål”, dvs. inriktningen av dess ekonomiska och politiska kamp underordnades föreställningen om den socialistiska revolutionens möjlighet och t.o.m. *nödvändighet*. Det centrala i detta är inte att marxismen å ena sidan förknippades med arbetarrörelsen och att den å andra sidan uppställde ett utifrån kommande mål för denna rörelse, utan att marxismens själva väsen, dess vetenskapliga kärna, var föreställningen att ”rörelsen” och ”målet” var varandras ömsesidiga bestämningar. Rörelsen definierades av målet och målet definierades av rörelsen. Denna dialektiska relation mellan rörelsen och målet är så grundläggande i Marx’ livsverk att hela hans insats, sedd som en helhet, kan sammanfattas med detta. Marx ägnade i stort sett hela sitt vetenskapliga och politiska liv åt att vetenskapligt utarbeta *hur* och *varför* arbetarrörelsen objektivt sett var det borgerliga samhällets ”dödgrävare”. Denna oerhört centrala tes hos Marx var också en hörnsten i den ortodoxa marxismen, även om svaret på frågorna hur och varför där blev något annorlunda än de varit hos Marx själv.

I marxismens historia har denna dialektiska relation mellan rörelsen och målet skapat stora problem, speciellt i västvärldens marxism. Här har det faktiska förhållandet mellan arbetarrörelsen (åtminstone dess socialdemokratiska del) och den socialistiska revolutionen satt Marx’ ursprungliga relatering på hårda prov. I den s.k. u-landsmarxismen (dvs. den marxism som försöker finna en socialistisk strategi i underutvecklade länder) har samma problem uppstått, fast av motsatta orsaker. Där är det inte arbetarrörelsens kamp för det socialistiska slutmålet som har betvivlats (som i västvärlden), utan där har det stora problemet varit avsaknaden av en utvecklad arbetarrörelse överhuvudtaget. Det är mot den bakgrunden som Mao Zedongs revolution av den dåvarande marxismen och det kompakta avståndstagande han mötte från de dåvarande marxistiska ”renhållningsarbetarna” i Tredje internationalen ska ses. Innan Maos teori om fattigbönderna som den revolutionära klassen blev accepterad som en vidareutveckling av marxismen, betraktades den snarare som ett flagrant brott mot marxismens själva kärna. Utifrån den syn på marxismen, som här har lagts fram, låg det en hel del i denna kritik av Mao.

Marxismen har i sin historia således utvecklats i spänningsfälten mellan dessa tre faktorer: dels den faktiska arbetarrörelsens utveckling och inriktning, dels föreställningarna och förhoppningarna om en socialistisk revolution och slutligen försöken att förbinda dessa med varandra på ett vetenskapligt sätt. En marxism som, för det första, saknar en relation till arbetarrörelsen, som, för det andra, inte intresserar sig för den socialistiska revolutionens problem och som, för det tredje, inte försöker behandla förhållandet mellan dem med vetenskapliga metoder har, enligt den bestämning av marxism som här läggs fram, avlägsnat sig från själva grundproblemet så som detta formulerades av Karl Marx och som det senare utvecklades av de första marxisterna. Med detta konstaterande vill jag inte falla i samma fälla som många marxister själva har gjort och utdöma vissa riktningar inom den marxistiska traditionen som ”omarxistiska”. Men jag menar att man å andra sidan inte bör uttunna begreppet marxism så långt att i stort sett allt som har en kritisk inställning och ett undersökande förhållningssätt till den samhälleliga verkligheten kallas ”marxism”. En (teoretisk eller

---

objektiva, i stora drag inte påverkbara faktorer: Industrialiseringsnivå, urbanisering, teknikens utveckling etc. Därför låg fröet till en socialistisk samhällsordning i grund och botten inte hos själva arbetarrörelsen, utan i det borgerliga samhällets (i grunden den kapitalistiska ekonomins) egen utveckling. Denna utveckling innebar att de objektiva betingelserna för socialism skapades på två nivåer, dels i själva produktionssättet och dels i arbetarrörelsens organisation och politiska inriktning.

verklig) relation till arbetarrörelsen,[9] en politisk inriktning på ett överskridande av det borgerliga samhället och ett vetenskapligt förhållningssätt är således nödvändiga (men inte tillräckliga) villkor för att ett tänkande ska kunna betecknas som ”marxistiskt”.

Med detta stränga krav på en tresidig relatering av marxismen till den organiserade arbetarrörelsen, till det politiska målet, dvs. den socialistiska revolutionen och det efterföljande klasslösa samhället, och slutligen till vetenskaplig teoribildning, vill jag framhäva Karl Marx’ och de tidiga marxisternas speciella bidrag till den socialistiska ideologin. I den fortsatta utvecklingen av marxismen har det också varit just dessa relateringar som framstått (och fortfarande framstår) som det största problemet. Jag har redan nämnt den kritik som Mao Zedong möttes av från marxisternas sida då han utarbetade sin socialistiska strategi utifrån de kinesiska fattigböndernas kamp. På motsvarande sätt möttes Lenin av en storm av kritik från de etablerade marxisternas sida då han lade fram sin uppfattning i frågan om vilken organisationsstruktur den ryska socialdemokratin skulle skapa. Även kritiken mot Bernstein handlade om att denne upplöste det ”vetenskapliga” sambandet mellan arbetarrörelsen och målet. Men framförallt är det den anti-marxistiska kritiken som har skjutit in sig på denna grundtanke hos Marx och den tidiga marxismen,[10] och en stor del av den teoretiska utvecklingen inom 1900-talets marxism har handlat om att försöka förstå denna relation på nya sätt för att kunna bemöta även denna kritik.[11]

Med denna bestämning av marxismen som ett av det tjugonde århundradets viktigaste tankesystem, inplacerat i kraftfältet mellan den framväxande (och så småningom i det borgerliga samhället institutionaliserade) arbetarrörelsen, föreställningen om den socialistiska revolutionen samt vetenskapen och den vetenskapliga självförståelsen, kunde jag avsluta försöket att finna det marxistiska tänkandets viktigaste karaktäristiska. Men ännu återstår en viktig bestämning, som i sin tur också är av både verklig och teoretisk karaktär, nämligen marxismen som ett projekt för ”mänsklighetens frigörelse”. Med ”verklig karaktär” menar jag här helt enkelt den oerhörda kraft som ligger i människors strävan att förbättra sina livsvillkor, att förbättra de högst konkreta liv de lever, alltifrån löner och arbetsvillkor till bostads- och fritidsförhållanden. Marxismens genomslagskraft i både det sena 1800-talet och i många länder under 1900-talet skulle vara omöjlig att förstå om man inte såg denna förbindelse till existerande sociala krafters strävanden. I de fall där marxismen har lyckats uttrycka dessa strävanden har dess genomslagskraft bland stora grupper i samhället varit mycket större än i de fall då den enbart har uppfattats som en vetenskaplig teori. Detta har varit ett av problemen för många av de marxistiska riktningar som uppstått under 1900-talet. Hur teoretiskt sofistikerade de än har varit har de ändå bara lyckats uttrycka de intellektuellas behov av en

---

[9] Med detta vill jag inte bestämma vilken *typ* av anknytning som måste till eller specificera ett krav på att en viss procentuell andel av den reellt existerande arbetarklassen ska stödja ett program för att ett tänkande ska kvalificera sig som ”marxistiskt”. Problemet står över huvud taget inte så. Istället måste man undersöka huruvida relationen till arbetarrörelsen är ett konkret problem *inom* tankesystemet. Min tanke är här endast att en marxism som inte på något sätt relaterar sig har släppt den kanske mest centrala punkten i Marx’ och den tidiga marxismens tänkande. Vill någon trots det kalla sig marxist, är det inte min sak att neka honom eller henne den rätten. Jag önskar bara påpeka vissa problem som uppstår då begrepp uttunnas alltför mycket i sin innebörd.

[10] Se kapitel 10, s. 175 ff.

[11] Det finns otaliga exempel på detta, och här ska bara nämnas Lukács’ försök att förstå proletariatet som ”historiens subjekt”, den andra generationen inom Frankfurtskolan som utvecklar sin marxism till en ”kritisk teori” om det borgerliga samhället, Sartre som för in ”det mänskliga subjektet” i marxismen, Althusser som ser den socialistiska revolutionen som ett resultat av en objektiv ”strukturell överbestämning” och, slutligen, inom den politiska marxismen, den s.k. eurokommunismen som har omdefinierat den socialistiska revolutionen till en fråga om en ”historisk kompromiss” i de sydeuropeiska ländernas parlament.

teoretiskt sett enhetlig och strukturerad världsbild. Här framträder på ett tydligt sätt den motsägelsefulla karaktären hos marxismen som *både* en ideologi och en vetenskap. Ändå är det oerhört viktigt för den marxistiska självförståelsen att s.a.s. inte kasta ut barnet med badvattnet, dvs. att utan att göra avkall på möjligheterna att uttrycka ”förtryckta” gruppers (främst, men inte alltid, proletariatets) aspirationer ändå kvarhålla bestämningen av tankesystemet som *vetenskapligt*. Av detta följer de marxistiska teoretikernas viktiga roll i ”rörelsen”, ty det åligger dem att formulera en vetenskaplig ”överideologi”[12].I stort sett samtliga marxistiska rörelser som erhållit ett något så när brett inflytande har haft sina stora teoretiker. Dessa har just lyckats kombinera det vetenskapliga elementet med de sociala aspirationerna hos grupper långt utanför de intellektuellas sfär. Att marxismen överhuvudtaget ännu existerar beror till mycket stor del på att både den första och den andra generationens marxister lyckades med detta. Det var först senare, från 1920-talet och framåt, som detta kom att bli det kanske största problemet för många marxister. Då fanns å ena sidan starka sociala aspirationer som fann sitt uttryck *utanför* marxismen (i de fall då inte de ovannämnda teoretiska nydaningarna gjorde det möjligt att behålla ”marxismen” som ett uttryck för existerande sociala krafter) och å andra sidan en kvalificerad teoriutveckling, som nära nog totalt saknade förmågan att uttrycka existerande gruppers strävanden. På ett visserligen förenklat men ändå tydligt sätt uttrycker detta ett grundläggande dilemma för stora delar av 1900-talets marxism. Samma fenomen förklarar också att ett för ”kritiskt tänkande marxister” så absurt tankesystem som den s.k. *sovjetmarxismen* har kunnat behålla sin dragningskraft. Detta har varit möjligt genom att den just har lyckats uttrycka de sociala strävandena hos delar av den västerländska arbetarklassen (numera främst i sydeuropeiska länder) och hos arbetare och småbönder i många u-länder. Den vetenskapliga ”överideologin” är en grundläggande del av denna sovjetmarxism, men det är ändå inte på det teoretiska planet som dess styrka ligger.

Men denna ”mänsklighetens frigörelse” handlar inte bara om verkligheten utanför de marxistiska tankesystemen. Själva begreppet om denna frigörelse är en integrerad del av själva systemet, en del som s.a.s. ger det dess grundläggande legitimitet. En marxism utan föreställningen om att den sociala kampen (klasskampen, politiken, de ekonomiska kraven etc.) i grund och botten handlar om denna frigörelse är lika lite marxism som ett tankesystem som förnekar varje relation mellan arbetarrörelsen och den socialistiska revolutionen är det. Men lika mycket som dessa bestämningar (den vetenskapliga förståelsen av relationen mellan arbetarrörelsen och den socialistiska revolutionen) har varit högst problematiska i marxismens historia, har denna ”mänsklighetens frigörelse” berett marxisterna stora problem. Främst har givetvis utvecklingen i Sovjetunionen och i det övriga Österuropa med dess starka politiska förtryck, dess ekonomiska och sociala underutveckling, dess slavläger och utrensningar etc., varit svår att kombinera med en föreställning om en mänsklig frigörelse. På grund härav har förhållandet till Sovjetunionen varit mycket besvärligt för många av 1900-talets intellektuella marxister (givetvis även för andra, men här talar jag om ”den mänskliga frigörelsen” som ett *teoretiskt* projekt). Även förhållandena i senare upprättade ”marxistiska” (egentligen socialistiska) stater som Kina, Kuba, Albanien, Vietnam, Kampuchea etc. har ställt till liknande problem för marxisterna. Försöken att teoretiskt bestämma den förda politiken i Sovjetunionen som en ”frigörelsepolitik” har gång på gång under marxismens 1900-talshistoria lett till helomvändningar, där Sovjetunionen inte bara fördömts politiskt, utan även bestämts som ett icke-socialistiskt samhälle eller ett ”övergångssamhälle”, ett ”statskapitalistiskt” eller rent av ett ”socialfascistiskt” samhälle där denna frigörelse inte ens *teoretiskt* sett vore möjlig. På

[12] Angående begreppet ”överideologi”, se Olausson, del 1, s. 9 ff.

detta sätt ligger problemet med ”den reellt existerande socialismen” bakom en mängd av de om- och nytänkningar som 1900-talets marxism är så full av. Detta nytänkande om utvecklingen i Sovjetunionen etc. innefattar även på detta ”negativa” sätt en hel del fruktbara teoretiska nydaningar.

På motsvarande sätt har utvecklingen i många av västvärldens länder ”tvingat” marxistiska teoretiker att tänka den mänskliga frigörelsen på ett nytt sätt. Här har det visserligen gått att skylla den ”uteblivna” frigörelsen på den i väst uteblivna socialistiska revolutionen. Men frågan är egentligen intressantare än så. Här har välståndets utveckling och den (med vissa undantag) bevarade politiska demokratin gjort det möjligt att ställa problemet med frigörelsen på ett i förhållande till den tidiga marxismen delvis nytt sätt. Under marxismens barndom låg det problematiska med den kapitalistiska ekonomin delvis i att den inte kunde utveckla de samhälleliga produktivkrafterna så att frigörelsen skulle innefatta frigörelse från naturens njugghet (vid sidan av befriandet av människorna från klassamhällets inre motsättningar). Socialismen uppfattades därför ofta som en samhällsform där det offentliga ägandet till produktionsmedlen kunde vidareutveckla samhällets produktiva krafter – i motsats till under kapitalismen – där det privata ägandet just förhindrade detta. Efter 1930-talets ekonomiska depression och framförallt under den långa högkonjunkturen från 1950-talets början till 1960-talets slut, då ett ekonomiskt välstånd blev en realitet för allt fler grupper i västvärlden (allt inom ramen för en kapitalistisk ekonomi), kunde föreställningen om denna intima relation mellan ”mänsklig frigörelse” och ”ekonomisk utveckling” inte längre bibehållas av marxistiska intellektuella.[13] Om den hade bibehållits hade ju socialismen redan varit förverkligad. Det var (och är) knappast någon marxist i väst som skulle vilja påstå detta, snarare är det politiska motståndare till marxismen som vill hävda att socialismen redan har upprättats i västvärlden.

För marxistiska teoretiker ställde det dock till problem att sambandet mellan frigörelse och ekonomiskt välstånd inte var så intimt som många tidigare trott. Därför fick man nu övergå till att intressera sig för frigörelsens ”kvalitativa” (och inte enbart ”kvantitativa”) aspekter. Hela denna diskussion om frigörelsens *kvalitet* fick ett oerhört uppsving genom något som i efterhand ser ut som ett uttryck för ”historiens list”. Ungefär samtidigt som detta problem började uppmärksammas av marxistiskt influerade tänkare blev flera av Karl Marx’ tidigare obekanta verk mera allmänt kända. Det gällde främst *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* från 1844, som publicerades 1932 men som blev mera allmänt kända först efter Andra världskriget, och *Grundrisse* från 1857–58, som publicerats redan före kriget men blev tillgängligt i väst först efter 1953. I dessa, av Marx själv aldrig publicerade utkast till en samhällsteori, fann många marxister sina eftersökta och efterlängtade analyser av just dessa ”kvalitativa” aspekter av den mänskliga frigörelsen. Denna typ av diskussion var i stort sett helt frånvarande i de publicerade banden av *Kapitalet*, för att inte tala om i både den ortodoxa marxismen och den i

[13] Paradoxalt nog är det i ekonomiskt sett outvecklade länder, i vilka marxistiskt inspirerade partier tagit makten, som denna föreställning har kunnat behållas. Stalins satsning på den tunga industrin under 1930-talet har eftervärlden många gånger enbart sett som en förberedelse för kriget, men vid denna tidpunkt visste Stalin lika lite att ett krig skulle komma som vi i dag vet om ett nytt världskrig kommer att bryta ut. Jag tror snarare att denna föreställning om sambandet mellan industrialiserad ekonomi och socialism, som var så grundläggande hos både Marx och de tidiga marxisterna, fanns kvar hos Stalin. Även utvecklingen i dagens Kina kan förstås mot denna bakgrund. Maos olika försök att sätta klasskampen och en ”socialistisk medvetenhet” före industrins utbyggnad hindrade den inriktning på ekonomisk utveckling som är ett måste i bondeekonomier för att befrielse från naturens njugghet ska bli möjlig. I dag kan Kinas ledare fortfarande kalla sig ”marxister”, trots de stora inslag av kapitalistiska styrmedel som nu håller på att införas, därför att varje tanke på en mänsklig frigörelse är omöjlig utan ekonomisk utveckling.

Österuropa institutionaliserade ”marxismen-leninismen”. För det marxistiska tänkandets fortsatta utveckling kan betydelsen av publicerandet och spridandet av dessa böcker (och andra s.k. ungdomsverk av Marx) nog inte övervärderas. Frågan är om marxismen överhuvudtaget annars hade överlevt utanför östblockets officiellt sanktionerade ”marxism-leninism” bortsett från en delvis helt specialiserad ekonomisk-vetenskaplig diskussion. Problemen med ”den mänskliga frigörelsen” i länder där kapitalismen verkade ha löst människornas fundamentala behov kunde omformuleras med hjälp av dessa viktiga verk av Marx, vilket ledde till en ”nytändning” för marxismen under 1950-talet och framåt.[14]

Detta intresse för ”den unge Marx” (dvs. för de kvalitativa sidorna av den mänskliga frigörelsen) inskränkte sig inte bara till försöken att utarbeta en marxism för ”arbetarklassen i överflödssamhället”. Tvärtom kom upptäckten av ”den unge Marx” att få den kanske allra största betydelsen i Österuropa och där till att börja med i Jugoslavien. Detta teoretiska intresse för den unge Marx hade en högst påtaglig samhällsbakgrund i konflikten mellan Stalin och Tito, uteslutningen av Jugoslavien ur COMECON och det jugoslaviska kommunistpartiets försök att skapa en från det övriga östblocket fristående socialistisk ideologi. Det var i denna situation som de ”kvalitativa” aspekterna av marxismens frigörelsetänkande kom att få en mycket stor politisk-ideologisk betydelse. En grupp intellektuella, företrädelsevis anknutna till filosofiska institutionen vid Belgrads universitet, startade en tidskrift som sedan fick ge namn åt hela denna strömning och som lyfte fram den ”humanistiske Marx”. Denna ”Praxis-grupp” levde sedan vidare, trots myndigheternas tilltagande repression, långt in på 1960-talet och fick liknande efterföljare i Polen, Ungern samt i Tjeckoslovakien, vilka kom att bli mycket viktiga under den s.k. Prag-våren 1968. Det viktiga med hela denna marxistiska strömning (som givetvis inte var eller är så enhetlig som jag framställt den här) var att den kunde använda ”Marx mot Marx”, eller med andra ord ställa en marxism mot en annan och hävda att deras ”frigörelsemarxism” var ett alternativ till den dogmatiska marxism som sanktionerades av de kommunistiska myndigheterna. Utan publicerandet av de nämnda Marxskrifterna hade detta givetvis varit en omöjlighet. Då hade hela debatten kommit att handla om att vara ”för” eller ”emot” marxismen, och de oppositionella hade tvingats att framställa sin ”praxis-filosofi” i motsättning till Marx’ teorier. I samhällen där namnet på marxismens namngivare blivit ett så positivt laddat begrepp är det givetvis en stor fördel att kunna framställa sin frigörelseideologi som en vetenskapligt (och filosofiskt) grundad ”marxism”.

Det märkliga med detta är att marxismen s.a.s. har utvecklats i omvänd ordning jämfört med Marx’ egen utveckling. För Marx var problemet med den mänskliga frigörelsen det första han brottades med i sin ungdom (se kap. 6). Senare i sitt liv arbetade han mera med den socialistiska revolutionens problem, med ekonomin och med organiserande av arbetarrörelsen. I marxismens historia kom utvecklingen att bli omvänd. Den tidiga marxismen utgick helt och hållet från den äldre Marx’ syn på förhållandet mellan arbetarrörelsen och den socialistiska revolutionen, och först långt senare kom marxister att närma sig den unge Marx’ problematik. För femtio år sedan existerade inom marxismen (frånsett vissa enstaka undantag) inte den mänskliga frigörelsen som en vid sidan av den ekonomiska utvecklingen speciell problematik. Idag är dessa ”frigörelsemarxister” väl representerade bland åtminstone marxistiska intellektuella. Uppkomsten av välfärdssamhället, konflikten inom Östblocket och publicerandet av ”ungdomsskrifterna” (i detta sammanhang

[14] Det är symptomatiskt att den utgåva med urval ur flera av Marx’ ungdomsskrifter, som publicerades i Sverige 1965, fick just titeln *Människans frigörelse*. Även Marcuses bok, som i original hette *An Essay on Liberation* fick på svenska en liknande titel, *Människans befrielse*.

kan även *Grundrisse* räknas dit) var här de tre viktigaste förutsättningarna för denna marxistiska strömning.

Problemet att försöka besvara frågan i rubriken till detta kapitel ligger i att finna bestämningar som å ena sidan är så allmänna att de inte utesluter viktiga strömningar inom den marxistiska traditionen (utifrån tanken att marxismen är en *objektivt* existerande tanketradition under 1900-talet, där enskilda marxisters eller gruppbildningars självförståelse bara är en del av hela traditionen). Men å andra sidan måste de vara tillräckligt specifika för att kunna avgränsa marxismen mot andra, både socialistiska och icke-socialistiska tanketraditioner. Jag har i detta kapitel lagt fram fyra sådana bestämningar som jag menar samtliga är nödvändiga för att *innefatta hela traditionen* (eller i varje fall utesluta så liten del av den som möjligt) och samtidigt, sammantagna ange marxismens *specificitet*. Dessa fyra bestämningar är tagna var för sig:

1) arbetarklassen och arbetarrörelsen
2) socialismen och den socialistiska revolutionen
3) vetenskapen och den vetenskapliga självförståelsen
4) den mänskliga frigörelsen

Dessa bestämningar särskiljer var och en för sig på intet sätt marxismen från andra tankesystem. Det finns t.ex. flera icke-marxistiska ideologier som relaterar sig till arbetarrörelsen på samma sätt som det finns icke-marxistiska revolutionära ideologier. Men ett av marxismens kännetecken (i varje fall i dess tidigare fas) är just dess dubbla relatering till arbetarrörelsen och den socialistiska revolutionen. En sådan bestämning utesluter dock inte exempelvis syndikalism eller rådskommunism. Inte heller ”den mänskliga frigörelsen” skiljer marxismen från dessa ideologier (i varje socialistisk ideologi ingår f.ö. en föreställning om en ”mänsklig frigörelse”), medan däremot den vetenskapliga självförståelsen gör det. På motsvarande sätt skulle man kunna finna tankesystem (vare sig vi vill kalla dem ”ideologiska” eller ”vetenskapliga”) som liknar marxismen i en, två eller tre av bestämningarna. Exempelvis delar marxismen den vetenskapliga självförståelsen med alla mer eller mindre etablerade (samhälls-) vetenskaper, intresset för den socialistiska revolutionen med alla revolutionära socialistiska tankesystem, engagemanget för den mänskliga frigörelsen med flera dominerande västeuropeiska tankeströmningar sedan upplysningstiden och inriktningen på arbetarrörelsen delar den med även den mest teoretiskt oskolade och av socialism helt ointresserade fackföreningsfunktionär. Men poängen är här att marxismen bestäms (och måste bestämmas) av sitt förhållande till *alla* fyra faktorerna, att det inte finns någon tanketradition vari alla fyra kan uppfattas som så centrala som de framstår som inom marxismen. Dessa fyra är därför samtliga nödvändiga för att man ska kunna uppfatta det marxistiska tänkandets egenart i förhållande till utom-marxistiska tankesystem. Med detta vill jag inte hävda att varje enskild marxist, varje marxistisk skolbildning eller ens de stora och betydelsefulla strömningarna i 1900-talets marxism lägger exakt samma vikt i sitt förhållande till alla faktorerna. Tvärtom är det ett utmärkande kännetecken på marxismen att knappast någon enskild del av den är identisk med denna bestämning av marxismen. Men i de fall då någon riktning tonat ned eller t.o.m. helt saknat en eller flera av bestämningarna, exempelvis intresset för den socialistiska revolutionen, engagemanget för den mänskliga frigörelsen eller varit i avsaknad av en relation till arbetarrörelsen, har andra riktningar uppstått som ett påpekande av att just det som fattas utgör ”marxismens kärna”. Med denna kritik har de inte strävat efter att förkasta marxismen som sådan, utan velat införliva just det eller de element de menar saknas och kanske ersätta tidigare dominerande element med det egna. – Detta kan åskådliggöras av en figur där de fyra

framtagna faktorerna får beteckna vart och ett av hörnen i kvadraten och där de olika marxistiska riktningarna kan placeras in utifrån vilken eller vilka faktorer de anser vara mest central(a):

Mänsklig frigörelse Soc. revolutionen

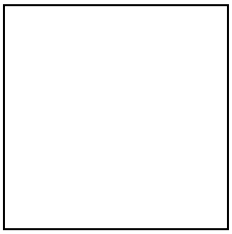

Vetenskapen Arbetarrörelsen

Som avslutning ska den bestämning av begreppet ”marxism” som detta kapitel utarbetat framställas kort: Marxism uppfattas i denna studie som ett arbetarklassrelaterat tankesystem med vetenskapliga anspråk, som förbinder den organiserade arbetarrörelsen med den socialistiska revolutionen. Denna revolution ses som en avslutning på den borgerliga epoken i den mänskliga historien och som inledningen på en kvalitativt annorlunda period, kallad socialistiskt eller kommunistiskt samhälle, där den mänskliga frigörelsen kan förverkligas. Denna förbindelse försöker marxismen finna (eller skapa) genom att undersöka den mänskliga historiens och speciellt det borgerliga samhällets grundläggande strukturer och genom att utifrån dessa undersökningar formulera en politik för den mänskliga frigörelsen, en politik som sedan ska förankras i den revolutionära arbetarklassen.

2. Marxism i dag

Rubriken till detta kapitel, *Marxism i dag*, ger om den tolkas bokstavligt onekligen ett något pretentiöst intryck. Att ens *försöka* att behandla ett så omfattande ämne som marxismen i dagens värld vore en uppgift för ett stort antal forskare under lång tid, samtidigt som marxismen under detta arbetes gång skulle ha förändrats så mycket att man, när man var klar, ändå fick börja om igen. Marxismen är idag så utbredd, mångfasetterad och innehållsrik att varje försök att beskriva och analysera dess *konkreta* innehåll, utbredning och betydelse nära nog skulle vara liktydigt med att försöka skriva en generell samtidshistoria. Marxismen existerar i dag som en levande parti- och revolutionär ideologi, som en utgångspunkt för samhällskritik och som otaliga försök att vetenskapligt analysera olika historiska och samhälleliga förhållanden (inklusive så skilda mänskliga aktiviteter som konst, litteratur, teater och även människors ”vardagsliv”). Dess sociala betydelse i åtskilliga länder kan idag jämställas med den som tidigare enbart kommit religiösa tankesystem, som kristendomen, islam eller buddismen, till del.

Den i det första kapitlet framställda liknelsen mellan kristendomen och marxismen kan därför ha en viss tillämpning även i detta avseende. Detta beror bl.a. på att marxismen har blivit en statsideologi i ett stort antal länder, vilket medför att den (eller i varje fall en speciell version av den) lärs ut i skolor, framställs i böcker, tidningar och andra media och därmed får en socialiserande funktion till en i durkheimsk mening kollektiv samhällsmoral. Detta kan jämföras med motsvarande funktion som kristendomen har eller åtminstone har haft i många samhällen långt in på 1900-talet. Grunden till denna religions ideologiskt samhällssocialiserande funktion låg i den speciella typ av koalitioner som upprättades mellan den kristna kyrkan och olika stater i historien, något som kan jämföras med den ”sammansmältning” av parti och statsapparat som nästan undantagslöst skett i de länder där ett kommunistparti tagit makten. Det finns dessutom en mängd *olika* riktningar av det nutida marxistiska tänkandet i likhet med kristendomens uppsplittring i ett stort antal olika kyrkor med olika tolkningar av läran. Det som gör att dessa olika kristna kyrkor (den katolska, ortodoxa, protestantiska etc., förutom alla tusentals mindre församlingar och kristna sekter) ändå samtliga är ”kristna” är deras gemensamma referens till Jesus, på motsvarande sätt som alla marxister har åtminstone något gemensamt i sin referens till Karl Marx. Förhållandet mellan dessa olika ”marxismer” påminner vidare många gånger om de konfliktladdade relationer som ofta utvecklats mellan den kristna kyrkans olika grenar, där åtminstone på ytan och i de inblandade parternas egna ögon stridigheterna verkar ha handlat om vilken riktning som har gjort den ”rätta tolkningen” av Jesus respektive Marx. I samband med dessa stridigheter är det svårt att inte erinra sig Marx’ egna ord om detta:

> Liksom man i privatlivet skiljer mellan vad en människa anser och säger om sig själv och vad hon verkligen är och gör, måste man ännu mera i de historiska striderna skilja parternas fraser och inbillningar från deras verkliga organism och deras verkliga intressen, skilja mellan vad de föreställer sig vara och vad de verkligen är.[1]

Detta citat är intressant därför att det belyser ett svårt problem för marxister när de ska förstå sig själva. Marxismen, sedd som ett tankesystem, tillhör onekligen den samhälleliga ”överbyggnaden”. Därför måste marxister utifrån sitt teoretiska perspektiv finna en materiella bas, dvs. förstå sig själva som ett ideologiskt uttryck för vissa samhälleliga intressen. Det är av denna anledning som marxisternas hävdande att deras teorier är ett uttryck för proletariatets

[1] Marx (1971d), s. 70.

samhällsställning och intressen är så viktigt. Utan detta aprioriska samband måste de annars söka finna sin materiella bas på andra håll i samhället, och resultatet av detta sökande skulle kanske inte alltid vara så bra för deras självkänsla. Det kan också tilläggas att den typ av referens till ”ursprungsmannen” som jag gjorde ovan är ett vanligt drag i både marxismens och kristendomens historia, där en hänvisning till i kristendomens fall ”Jesu ord” använts för att motbevisa motståndarens argument.[2] Slutligen inbjuder både marxismen och den kristna tron till skapandet av sektliknande rörelser, som utifrån sina specialintressen kan använda Marx eller Jesus för att framställa en konform gruppideologi i avsikt att hålla samman den egna gruppen.[3] Denna liknelse mellan marxism och kristendom får dock inte dras alltför långt då det intressanta givetvis är att sätta sig in i och analysera marxismens *specifika* drag, som på många sätt är artskilda från kristendomens. Vad jag här talar om är de möjligheter till en liknande *social* funktion som vissa användare av respektive tankesystem har utnyttjat. Min (kanske högst ovetenskapliga) inställning i denna fråga är ”skyll inte marxismen på Marx”, lika lite som en person som levde för 2000 år sedan kan göras ansvarig för allt som människor utfört ”i Jesu namn”.

Det är omöjligt att här, i ett kort kapitel, ge sig in i en djupare diskussion om marxismens

---

[2] Detta problem innehåller också en principiellt viktig fråga, som jag redan tidigare varit inne på. Ett typiskt tecken på att både kristendomen och marxismen har starka ideologiska inslag är att det är svårt, för att inte säga omöjligt, att undvika att hamna i en inre ideologisk diskussion när man studerar och analyserar respektive tankesystemen. Varje uttalande blir av den anledningen ”laddat med betydelser” som kanske långt överskrider analysatorns intentioner. Problemet blir inte mindre av att både kristendomens och marxismens grundpostulat (vilket få. gäller även andra tankesystem, ”vetenskapliga” såväl som ”ovetenskapliga”) vilar på icke empiriskt prövbara grunder. Ifråga om kristendomen *tror* man antingen på den överjordiska relationen mellan Gud och Jesus eller så gör man det inte. Denna skillnad definierar redan från början en skillnad mellan att studera tankesystemet ”inifrån” respektive ”utifrån”. Vad det gäller marxismen finns det inget så tydligt grundpostulat, annat än möjligen tron på mänsklighetens framåtskridande. Förnekar man det, är det svårt att ändå arbeta inom den marxistiska traditionen.

[3] Exemplen på sådana ”sekter” är otaliga i både kristendomens och marxismens historia. Här ska bara nämnas ett sentida exempel på en sådan marxistisk sekt, den s.k. rebellrörelsen, som existerade i Stockholm, Uppsala och Lund i slutet av 1960-talet. Den utgick från en speciell version av marxismen, ”Mao Tse-Tungs tänkande”, som betraktades som den revolutionära teorin även för det svenska samhället. Speciellt tog de fasta på Maos tes om den revolutionära potentialen hos de kinesiska bönderna, något som de överförde till de svenska bönderna. För att sprida sitt revolutionära budskap cyklade de bl.a. ut till Uppsalaslättens jordbrukare som just då höll på med höskörden. Där kom rebellrörelsens medlemmar cyklande i en lång rad, iklädda Mao-kepsar och Maojackor, steg av cyklarna och läste högt ur Maos ”lilla röda” för de höhässjande bönderna. Deras favoritcitat var ”Inom mycket kort tid kommer flera hundra miljoner bönder i Kinas mellersta, sydliga och nordliga provinser att resa sig som en mäktig storm, som en orkan, en kraft så snabb och våldsam att ingen makt, hur stark den än må vara, förmår att hålla den tillbaka.” (Mao Tse-Tung, s. 109). Man kan föreställa sig böndernas förundran när de torkade svetten ur pannan och fick reda på sin revolutionära potential! Rebellrörelsen utvecklade sig sedan till en mycket sluten grupp som bodde i ett kollektiv i Stockholm. Där var det förbjudet att läsa ”borgerliga” tidningar, vilka dock fick användas som toalettpapper. En dag erkände en medlem att han hade sneglat på rubrikerna under sitt toalettbesök och han dömdes då av en ”folkdomstol” till döden. Han fördes till Djurgården, bands fast vid ett träd, men just som han skulle skjutas, sprang en orienterare förbi. Denne larmade polisen, som hämtade de inblandade, och på så sätt rullades hela historien upp (se vidare Säfve). Denna patetiska parodi på marxism är givetvis inte representativ vare sig för dagens eller gårdagens marxism, som en övertygad antimarxist kanske skulle tro. Poängen här är istället att marxismen faktiskt *kan* användas av mentalt störda individer, på liknande sätt som kristendomen under sin historia har kunnat utnyttjas av mer eller mindre sinnessjuka individer (jfr den religiöse sektledaren Sun Myung Sun, se Lindskoug, s. 117 ff). Detta beror på att både kristendomen och marxismen innehåller (eller kan innehålla) starka normativa drag och därmed är möjliga att använda som medel för moralisk påtryckning. Att sedan kristendomens moral handlar om att få tillträde till ett paradisiskt liv efter döden och marxismen om ett klasslöst samhälle på jorden, spelar i detta sammanhang mindre roll. Det är den föreställda kampen för ”det goda” som gör det möjligt för fanatismen att tränga in i båda ideologierna.

utseende idag. Jag avser snarare att skissera en möjlig referensram för att närma sig ämnet. Först kan konstateras att med den bestämning av begreppet marxism som lades fram i det första kapitlet finns det i dagens värld givetvis en mängd olika tanke- och handlingsriktningar som inryms i begreppet. Men samtidigt kan vi lika gärna säga att med en sådan *utarbetad* bestämning av begreppet är det svårt, för att inte säga omöjligt, att finna någon *riktig* marxism i dagens värld. Ett tankesystem som relaterar samtliga de i det första kapitlet framlagda faktorerna till varandra och som samtidigt har en realistiskt sett rimlig möjlighet att ingripa i den samhälleliga utvecklingen är svårt att finna. Svårigheterna uppstår därför att jag har bestämt begreppet marxism utifrån *hela* den problematik som den marxistiska traditionen inrymmer. Utifrån denna ”stränga” bestämning av marxism kan man mycket väl hävda att ”Marx är död” och att marxismen saknar intresse för nutidens människor. Ändå vore det självklart absurt att påstå att marxismen inte existerar idag eller att den har spelat ut sin roll. Vad som kanske har spelat ut sin roll är marxismens föreställning om att den mänskliga frigörelsen är en immanent process i den historiska utvecklingen, att arbetarklassens utveckling begreppsligt sett *nödvändigtvis* leder till en socialistisk revolution och att förhållandet mellan klassen, revolutionen och frigörelsen kan begripas med vetenskaplig exakthet. Studerar vi den ”verkliga” världen (och inte bara den begreppsliga) blir frågan om marxismens nutida existens helt annorlunda. Då finner vi att den ingår som en självklar del av vår samtid (och givetvis vår samtidshistoria). Marxismen är i dag en oerhört viktig del av vår samtid, bl.a. på grund av att den ”tillåts” betyda så olika saker för olika användare.[4] Där en akademisk forskare med ”marxism” kan avse en vetenskap om de mänskliga samhällenas historia eller förhållandet mellan ekonomi och politik i det borgerliga samhället etc., kan en fransk fackföreningsman se den som en ”vägledning för den ekonomiska klasskampen”, en förvisad ungersk filosof som ett instrument för kritik av förtryckande förhållanden i Östeuropa och en gerillaman i den filippinska djungeln som ett stöd för den eftersträvade sociala revolutionen. Att marxismen låter sig användas till så olika mänskliga praktiker är en del av dess styrka, samtidigt som det gör det nära nog omöjligt att finna några exakt överensstämmande drag i de olika uppfattningarna om marxismens innehåll.

Med hjälp av de framlagda bestämningarna ska vi dock försöka ge en överskådlig bild av marxismen utbredning i 1980-talets värld. Utan att gå in på innehållet i de olika ”marxismer” som existerar, kan vi utifrån de fyra punkterna i det första kapitlet (se sid 29 f) finna fyra olika viktiga riktningar av det samtida marxistiska tänkandet. Dessa riktningar är inte helt oberoende av varandra även om de kan uppfattas ha olika tyngdpunkter i sin marxism. Dels har de alla en anknytningspunkt i marxismens ursprungsgestalt, Karl Marx, och dels finns ofta någon eller några av de övriga punkterna med som en mer eller mindre uttalad ”delproblematik” i var och av de fyra riktningarna. Till en början ska vi dock renodla dem utifrån de fyra bestämningarna.

Om vi för det första betraktar marxismen utifrån dess relation till *arbetarrörelsen*, finner vi

[4] Ett bra exempel på detta gav ett inslag i ett av den svenska televisionens nyhetsprogram i början av hösten 1986. Det var ett reportage från Chile med anledning av ett attentatsförsök mot general Pinochet och de därefter instiftade undantagslagarna. Först intervjuades Pinochet, som härledde allt ont i världen till ”marxismen” och hävdade att den måste utrotas från jordens yta. Därefter togs vi med till ett slumområde utanför Santiago där en familj intervjuades om sin syn på attentatet och undantagslagarna. En pojke, kanske 16–17 år gammal, gjorde en snabb analys av klasserna i det chilenska samhället och deras förhållande till staten och gav genom detta en bakgrund till attentatet som inte stod många teoretiskt sofistikerade marxistiska analyser långt efter. Både Pinochet och pojken använde marxismen för att förstå världen, men de gjorde det naturligtvis på två fundamentalt helt olika sätt.

främst de traditionella kommunistpartiernas marxism i både öst och väst och till dessa partier associerade fackföreningar (också mindre delar av socialdemokratiska partier). Denna marxism kan ses som ett arbetarklassbaserat tankesystem som antingen legitimerar ”det proletära partiets” ledande roll i socialistiska samhällen eller uttrycker ett arbetarpartis speciella ideologi i förhållande till ”borgerliga” partier i kapitalistiska, demokratiska samhällen.[5] Denna arbetarrörelsebaserade marxism är den som har de största materiella resurserna och den starkaste institutionella förankringen av all marxism i dag. Den kan därför många gånger uppfattas som en ”makthavarnas marxism”, fjärran från det revolutionära budskap som många förknippar med marxismen.

För det andra kan man analysera marxismen utifrån dess bestämning som *vetenskap*. Denna marxism finner vi mest utbredd på universiteten där den införlivats med den etablerade nutida historie-, samhälls- och människovetenskapen. Denna vetenskapsinriktade marxism har därför fått anpassa sig till det moderna akademiska systemets uppdelning i olika ämnesinriktningar, såsom ekonomi, statskunskap (political science), sociologi, historia (allmän, ekonomisk, idé- osv.), filosofi, vetenskapsteori, socialantropologi, litteraturvetenskap etc.[6] Här uttrycks självklart en helt annan sida av marxismen än i den första kategorin. Denna typ av marxism måste bedömas utifrån accepterade och helt ”normala” vetenskapliga kriterier vad det gäller dess grundläggande teorier och arbetssätt. Den kan därför inte fordra någon särbedömning därför att den eventuellt också vill relatera sig till revolutionen, arbetarrörelsen eller till den mänskliga frigörelsen.[7] Även denna marxism har numera fått en relativt stabil institutionell bas genom att dess företrädare erhållit fasta tjänster och forskningsanslag på universiteten. Den har därför kunnat bli spridd genom mängder av kurser och publicerandet av tusentals böcker, artiklar och andra vetenskapliga verk. I dag uttrycker därför denna ”vetenskapliga marxism” en mycket väsentlig sida av den nuvarande marxismen.

Det är nära nog lika omöjligt att ge en kortfattad översikt av denna vetenskapsinriktade marxism som det är att kortfattat behandla dagens marxism överhuvudtaget. Den har nu på 1980-talet trängt in i de olika universitetsämnena så mycket att ett försök att analysera den skulle kräva att man tog hänsyn till den allmänna vetenskapsutvecklingen under låt oss säga de senaste tjugo åren. I denna mening är det idag svårt att skilja mellan en ”marxistisk” human- och samhällsvetenskap och en ”icke-marxistisk”. Många av de främsta forskarna inom flera olika ämnen kan man, om man så vill, kalla ”marxister”. Ett bra exempel på detta är historikern Eric J. Hobsbawm, som är en av historievetenskapens nuvarande förgrundsgestalter. Detta inte trots (eller som i Östeuropa tack vare) att han är intresserad av marxism, utan pga.

---

[5] Det är förvisso en viss skillnad mellan denna typ av marxism i de socialistiska länderna och i länder där en kapitalistisk ekonomi fortfarande dominerar. I de förra länderna är marxismen kopplad till en stat, som vad den än kallas ändå med Webers definition har ”monopol på legitim makt” (Weber, s. 27). Detta medför att en hel mängd av konkret våldsutövning, alltifrån dagligt upprätthållande av samhällsordningen till politiska utrensningar och slavläger för misshagliga medborgare i dessa länder utförs i marxismens namn. I västliga demokratier har vi andra legitimeringsgrunder för den institutionaliserade politiska makten.

[6] Se exempelvis Aspelin. Detta är ett exempel på att Marx bedöms utifrån nutidens ämnesuppdelning. Marx själv skulle med all säkerhet ha värjt sig mot att bli kallad ”sociolog”, ”filosof” eller ”statsvetare” osv. Den enda etikett han skulle ha accepterat är troligen ”politisk ekonom”.

[7] En aspekt av denna problematik diskuterades relativt mycket på universiteten under 1970-talet i samband med att den s.k. aktionsforskningen blev ett något blygsammare alternativ till marxismen med dess inriktning på en total omvälvning av det borgerliga samhället. Aktionsforskningen var ofta en ”partsrelaterad forskning”, och debatten i och om den handlade bl.a. om den vetenskapliga objektivitetens möjlighet, om hur och för vem kunskapen skulle skapas och om framställningen av forskningens resultat och återföringen till ”målgruppen” (se exempelvis Sandberg, speciellt kapitlen av Lennart Svensson och Anders Boglind). En hel del av de problem som togs upp i dessa diskussioner vore även relevanta för en ”partsrelaterad” marxism på universiteten.

sin kapacitet som *historiker*.[8] Den nutida vetenskapsinriktade marxismen utmärks därför bl.a. av att gränserna mellan den och andra vetenskapliga traditioner har blivit mycket mera flytande. Är det exempelvis viktigare att uppfatta Althusser som marxist och mindre viktigt att förstå honom som strukturalist? För egen del tror jag att det intressanta med Althusser och hela den ”skola” han gav upphov till är att han arbetade med en marxistisk problematik inom ramen för en strukturalistisk tradition. En stor del av vetenskapliggörandet av marxismen under de senaste decennierna handlar i själva verket om att från början utommarxistiska traditioner använts för att bearbeta den speciella kombination av problematiker som Marx arbetade med. Att sedan stora delar av ursprungsinnehållet försvunnit, både i övergången från Marx till marxism och i övergången från tidig till nutida marxism, ligger i sakens natur. Historien står aldrig stilla, och med den förändras också tanketraditionernas utseende och innehåll.

En något blygsammare institutionell förankring har den tredje kategorin, marxismen som en teori om *människans frigörelse*. Denna marxism har i väst ofta utarbetats av många från universiteten fristående intellektuella, som dock snart dragits in i debatter med den institutionaliserade och respekterade vetenskapen. Inom ramen för den existerande ämnesuppdelningen har denna marxism främst förknippats med filosofi eller idéhistoria och mindre med empiriskt inriktade ämnen, främst pga. att dess analyser av den mänskliga frigörelsen många gånger blivit filosofiskt spekulativa då den alltför ofta saknat empiriskt underlag för sin analys. I Östeuropa är förhållandena för denna marxism, som nämnts i första kapitlet, något annorlunda. Pga. den politiska situationen där har den ofta uppfattats som oppositionell, både mot den etablerade marxismen och mot staten. Därför har denna kategori av marxism i öst gått en rakt motsatt väg i jämförelse med dess motsvarighet i väst. I öst har den utvecklats av personer som ofta varit högt uppsatta inom universitetsväsendet (ibland även i partiet), men som sedan av olika anledningar har fallit i onåd (inte främst pga. ”frigörelsemarxismens” teoretiska innehåll, utan pga. dess politiska implikationer). Marxisterna ifråga har då avsatts från sina universitetsposter (eventuellt också uteslutits ur partiet) och i vissa fall bestraffats med fängelse eller landsförvisning.[9] I väst, däremot, uppstod denna filosofiskt inriktade marxism i stort sett *utanför* det akademiska systemets ramar. Här finns som exempel *Institutet för socialforskning* (Frankfurtskolan) som från början var ett fristående institut, men som av adminstrativa skäl anslöts till universitetet i Frankfurt, och enstaka filosofer som Sartre och Merleau-Ponty m.fl.[10] Denna marxistiska tradition har dock delvis införlivats som en visserligen udda men ändå existerande strömning på västvärldens universitet. Också i samband med 1968 års studentrevolt fick den i väst en viss, om än ytterst marginell, politisk betydelse. Den har delvis återvänt till filosofiska och kunskapsteoretiska problem, där dess antipositivistiska inställning gör att den framstår som ett alternativ till dominerande forskningstraditioner på universiteten,[11] men

[8] Se exempelvis Eugene D. Genovese: ”The Politics of Class Struggle in The History of Society: An Appraisal of the Work of Eric Hobsbawm”, i Thane.

[9] Det finns många exempel på detta. Här kan vi nämna polackerna Adam Schaff och Leszek Kolakowski, tjecken Karel Kosík, ungrarna runt ”Budapest-skolan”, Hegedüs, Heller, Márkus och Vajda, hela ”praxisskolan” i Jugoslavien, och ryskorna Olga A. Narkiewicz och Raya Dunayevskaya. De är samtliga filosofer eller filosofiskt skolade personer som intresserat sig för marxismen som en kritisk och frigörande teori och som blivit utsatta för repressalier av sina ”marxistiska” myndigheter.

[10] Om Frankfurtskolan, se exempelvis Jay (1974) och Wiggerhaus, och om Sartre, se exempelvis Mészáros (1979) och Cumming.

[11] Här kan man bara nämna, eftersom vi befinner oss i Sverige, Joachim Israels mångåriga kamp mot både en positivistisk vetenskap och den östeuropeiska marxismen. Israel är inte bara i Sverige ett utmärkt exempel på denna inriktning av marxismen, som har en gemensam nämnare i sitt intresse för ”den unge Marx”. Se Israel (1971) och (1974).

också genomfört en mängd intressanta och viktiga analyser inom exempelvis socialistions- och statsteorins område.

Ett fjärde exemplet på marxism idag skulle, utifrån de fyra bestämningarna, vara marxismens som en teori om den *socialistiska revolutionen*. Nu, i slutet av 1980-talet, är kanske denna bestämning det som en läsare minst förknippar med marxism. Ändå är det svårt att föreställa sig en marxism som inte på något sätt förhåller sig till tanken på en möjlig omvandling av kapitalistiska produktionsförhållanden. I samband med ”68-upproret” var det just denna punkt som åter blev aktuell för en ny generation marxister. Främst berodde detta på den kombinerade effekten av olika antikapitalistiska befrielserörelsers framgångar och flera spektakulära arbetarstrejker i västvärlden. Den socialistiska revolutionen sattes åter ”på dagordningen” inom marxismen efter att under lång tid ha varit förvisad till utopiska förhoppningar. Utvecklingen efter 1960-talet har onekligen medfört att dessa förhoppningar om en snar proletär socialistisk revolution åter grusats (som så många gånger förr i marxismens historia), och idag bärs denna marxism främst upp av från 1970-talet överlevande politiska vänstergrupper i västvärlden och ännu verksamma politiska befrielserörelser i tredje världen med en marxistisk ideologi. Dessa båda underlag för en marxism, inriktad på problem runt en revolutionär omvandling av samhället, har få. en mötespunkt i de solidaritetsrörelser som ännu aktiva vänstermarxister i väst deltar i.

Dessa fyra riktningar utgör sammantagna en grov beskrivning av marxismen idag. Ingen av dem existerar på ett renodlat och avgränsat sätt. Snarare ska de förstås som olika (i webersk mening) ”idealtypiska” marxistiska tankeriktningar, som tillsammans kan ge en bild av marxismens nuvarande bredd. Det ligger i sakens natur att företrädare för var och en av riktningarna ofta menar att just deras marxism är den ”riktiga” marxismen. För en akademiskt verksam marxist är kanske en ”frigörelsemarxism”, som talar om alienation och reifikation, enbart nonsens därför att den är en dålig vetenskap. På motsvarande sätt kan en marxist som är verksam inom arbetarrörelsen anse att de akademiska marxisterna sysslar med problem som ligger fjärran från själva kärnan i marxismen, organiserandet av arbetarklassen. Denna oförståelse för ”de andra marxismerna” är en följd av att även marxismen varit utsatt för de moderna samhällenas långt gående arbetsdelning. Denna arbetsdelning har slagit igenom så mycket att man t.o.m. kan påstå att ett av den nutida marxismens viktigaste kännetecken är att dessa olika ”delproblematiker” bärs upp av olika grupper med ibland från varandra vitt skilda intressen. För en djupare analys av dagens marxism kan det därför vara viktigt att skilja mellan å ena sidan de olika marxistiska riktningarnas speciella tankemässiga problematiker och å den andra de individer, grupper, skikt och organisationsformer, som utformar dessa tankar. Om det ligger något i Marx’ tanke att ”det är det sociala varat som bestämmer medvetandet” borde även de olika marxismernas innehåll åtminstone delvis kunna förstås utifrån de olika grupper och institutioner som bär upp dem. Här kan vi grovt skilja mellan de marxister som verkar inom ramen för en samhällelig institution, såsom staten och det politiska systemet eller ett utbildningssystem, och de som försöker verka utanför samtida existerande institutioner. Utifrån denna distinktion kan vi se att den arbetarrörelsebaserade ”partimarxismen” har den starkaste institutionella förankringen, främst då i de socialistiska länderna där marxismen bärs upp av en statsapparat, men även i väst kan marxismen uttrycka en inom det institutionaliserade politiska systemet verksam partiideologi. Denna marxism uttrycker därför i de olika samhällena institutionaliserade och accepterade gruppintressen.

På liknande sätt kan den ”vetenskapliga marxismen” ses som ett uttryck för ett institutionaliserat och i samhället högt respekterat regelsystem, nämligen vetenskapen. Problemet för

denna marxism ligger i att bli accepterad som en likvärdig medlem av det övriga vetenskaps-samhället. De senaste femton-tjugo årens marxistiska utveckling har till stor del handlat om att marxismen blivit allt mera ”vetenskaplig”, inte i den ursprungliga betydelsen som låg i begreppet ”vetenskaplig socialism”, utan som en allmän samhällsvetenskap. De övriga marxistiska riktningarna har inte på långt när genomgått samma dynamiska utveckling som denna ”vetenskapliga marxism” har gjort de senaste åren. I någon mån har vi dock haft en jämförbar utveckling i några av västvärldens kommunistpartiers ideologi. Detta beror på att i dessa två marxistiska riktningar har det nutida samhället s.a.s. ”satt sig” i så hög utsträckning att de inte enbart, eller ens främst, kan förstås utifrån sitt marxistiska arv, utan måste ses som levande och aktiva komponenter i dagens samhällsliv. Här har ”vetenskapsmarxismen” kanske gått allra längst, till stor del beroende på det vetenskapliga regelsystemets, i jämförelse med en arbetarrörelseideologi, konsekventa natur. Men hela diskussionen inom de väst-europeiska kommunistpartierna och den s.k. eurokommunismens framträdande[12] måste förstås mot bakgrund av att även ”partimarxismen” måste anpassa sig till ett av de västliga ländernas mest institutionaliserade system, det politisk-parlamentariska systemet. Det är därför som försöken att kvarhålla en anknytning till både arbetarrörelsen och vetenskapen främst äger rum bland sådana intellektuella som är medlemmar i eller anknutna till etablerade kommunistpartier i Västeuropa (i någon mån även i socialdemokratiska partier, här handlar det dock mindre om att utveckla en existerande marxistisk partiideologi och mera om att *återknyta* till en sedan länge avsomnad marxistisk tradition). Dessa partiers försök att efter Stalins död och den tidiga försiktiga avstaliniseringsprocessen utarbeta en utifrån västliga förhållanden mera ”lämplig” marxism har förstärkt och i sin tur förstärkts av den teoretiska ”västmarxismens” inträngande på universiteten, samtidigt som förhållandet mellan partiled-ningen och de intellektuella många gånger ändå har varit problematiskt. ”Partimarxisterna” och de ”akademiska marxisterna” har trots allt skilda inriktningar i sin verksamhet, även om en koalition dem emellan ibland kan vara till nytta för båda parter. Arbetarrörelsen ger de intellektuella en arbetarklassförankring och de teoretiska marxisterna skänker partiideologin en vetenskaplig status.

För bara tio-femton år sedan var förhållandet mellan den akademiska marxismen och arbetar-rörelsens företrädare i väst annorlunda. I samband med ”studentupproret” i slutet av 1960-talet ägde det istället rum ett närmande mellan den ”vetenskapliga marxismen” å ena sidan och ”frigörelsemarxismen” och den ”socialistiska revolutions-marxismen” å den andra. Denna rörelse, som således kombinerade en teoretisk-filosofisk kritik av det kapitalistiska välfärds-samhället med strikt vetenskapliga (klass-) analyser av samma samhälle och försökte utveckla en (socialistisk) politisk strategi utifrån denna kombination, utmärktes just av sin *brist* på anknytning till den etablerade arbetarrörelsen i både dess socialdemokratiska och kommunis-tiska form. Vad denna ”nya vänster” vände sig emot var enligt den själv visserligen social-demokratins och den etablerade kommunismens politik och de *klassintressen* man menade att denna politik uttryckte, men i själva verket låg en stor del av upprorets styrka i dess kamp mot partierna som *institutioner* i det nutida samhället. På motsvarande sätt fördes en kamp på universiteten mot ”den borgerliga vetenskapen”, inte i första hand därför att den var en sämre *vetenskap*, utan för den uttryckte ”borgerliga klassintressen”. För att ge sig in i en debatt, både med den etablerade arbetarrörelsen och den etablerade vetenskapen, tvingades denna nya marxistiska vänster att antingen acceptera de regelsystem som existerade inom arbetarrörelsen och vetenskapen eller att försöka utarbeta fullvärdiga alternativ. Eventuella alternativ kunde

[12] Se Claudin.

givetvis inte rymmas inom någon av institutionerna arbetarrörelsen eller vetenskapen, varför dessa marxister måste återknyta till någon av de inom den socialistiska historien redan existerande traditionerna. Därav kom sig den inom vänsterrörelsen så snabba uppdelningen i olika marxistiska ”del-ismer”, som ”stalinism”, ”maoism”, ”trotskism” osv. Gentemot socialdemokrati och eurokommunism satte man alltså sin egen variant av marxism, samtidigt som rörelsen splittrades i dels en riktning som så småningom kom att engagera sig i arbetarrörelsens problem, och dels en riktning som engagerade sig i vetenskapens problem. Den tillfälliga koalitionen sprängdes därmed, och respektive ”praktiker” slog igenom i de olika ”marxismerna”. Den stora förloraren i denna utveckling blev ”frigörelsemarxismen”, som varken fann någon etablerad marxistisk politisk tradition att falla tillbaka på eller blev accepterad av de ”vetenskapliga marxisterna”.

Det omgivande samhällets institutionaliserade förhållanden trängde således snabbt in i de nya marxistiska tankesystemen och tvingade dem att anpassa sig till dominerande regelsystem. Det kunde givetvis inte vara på annat sätt så länge som marxisterna fortsatte att leva i samma samhälle som de människor de vill befria levde i. Men vart tog ”den socialistiska revolutionens marxism” och ”frigörelsemarxismen” vägen i denna utveckling? Dessa båda marxismer utmärktes ju, till skillnad från ”partimarxismen” och ”vetenskapsmarxismen”, av en strävan att *inte* bli en institution i det borgerliga samhället. En kritisk marxism som institutionaliserats är inte längre kritisk, lika lite som en revolutionär marxism som blivit en institution är revolutionär. Här finns det ett alternativ för dessa marxismer i möjligheten att uttrycka olika marginella gruppers intressen. Detta kan ske både inom arbetarrörelsens och på vetenskapens område. Inom arbetarrörelsen blir en grupp som alltid framhäver den socialistiska revolutionen på bekostnad av arbetarnas ”dagsfrågor” lätt en betydelselös sekt som bara lever på den eventuella repression den utsätts för från dem som tar dess revolutionära iver på allvar. Om gruppen å andra sidan på allvar ger sig in i exempelvis fackliga frågor kan den visserligen framstå som ett radikalare alternativ till både socialdemokrater och kommunister, men den måste ändå acceptera de grundläggande ”spelregler” som gäller. Detta handlar om det inom den marxistiska politiska historien så omdiskuterade förhållandet mellan ”vänstersekterism” och ”högeropportunism”. Att kvarhålla sambandet mellan arbetarrörelsen och den socialistiska revolutionen inom ett marxistiskt tankesystem, speciellt i tider då klassen själv synes vara allt annat än revolutionär, har varit ett av de största problemen i marxismens historia. Detta problem är därför inget nytt för den nuvarande generationen av politiskt aktiva marxister, och det kommer att fortsätta att vara ett problem så länge som marxismen innehåller denna centrala relatering av ”rörelsen” till ”revolutionen”. Frågan är då vad en sådan ”vänster-sekteristisk” grupp använder sin marxism till, om den i första hand inte blir en ideologi för gruppsammanhållning där upprepningarna av marxistiska fraser blir en inträdesbiljett och ett mått på grupptillhörigheten. Om å andra sidan gruppen utvecklar en ”högeropportunism” kommer den att bli fast i arbetarrörelsens egen utveckling, och den för marxismen så centrala ömsesidiga relateringen av ”rörelsen” till ”målet” skärs av. I dag står de marxistiska småpartierna i västvärlden åter inför just detta problem, och frågan om det kommer att bli dem övermäktigt eller ej är det ännu för tidigt att besvara. Det skulle kräva en analys som ännu inte är gjord.

Det sista exemplet på en nutida existerande marxism, ”frigörelsemarxismen”, innehåller en liknande ambivalens som ”revolutionsmarxismen”, fast i detta fall inte gentemot arbetarrörelsen utan gentemot de akademiska human- och samhällsvetenskaperna. Samtidigt som den kritiserar de vetenskapsteoretiska grunderna och de sociala konsekvenserna av (den positivistiskt inriktade) vetenskapen strävar den ändå efter att bli accepterad som en vetenskap på

akademisk nivå, på liknande sätt som den ”vetenskapliga marxismen” har blivit det. Därför har denna tradition under 1900-talets lopp många gånger anknutit till en utom-marxistisk kritik av positivismen, såsom den har utförts av fenomenologer, hermeneutiker och existentialister. Detta har medfört att den samhällsvetenskapliga debatten som länge fördes vid sidan av marxismen nu också trängt in i den inom-marxistiska diskussionen. Samhällsvetenskapens grundläggande problem diskuteras nu allt oftare av teoretiker som inte har ”marxism” och ”icke-marxism” som en viktig distinktion, utan i stället analyserar samhällsvetenskapens, speciellt sociologins, allmänna problem om förhållandet mellan ”individ” och ”samhälle” eller mellan ”handling” och ”struktur” (och en med dessa distinktioner förknippad ”subjektivitisk” respektive ”objektivistisk” vetenskap).[13] Detta är ytterligare en orsak till att marxismen inte längre framstår som en egen vetenskaplig tradition på universiteten, utan att den i stället innehåller i stort sett samma frågor som den tidigare icke-marxistiska samhällsvetenskapen gjorde. Utan denna anknytning till dessa tankeströmningar (och, inte att förglömma, till den psykoanalytiska traditionen) hade troligtvis ”frigörelsemarxismen” aldrig kunnat bli så etablerad inom universiteten som den ändå faktiskt är. Denna ”frigörelsemarxism” är i dag, lika lite som de andra ”marxismerna”, någon helt klart entydig och sammanhållen riktning. Dess tidigare främsta institutionella bas, *Institutet för socialforskning*,[14] utvecklade under exilåren i USA en allmän samhällsvetenskap som på många sätt inte skiljer sig från den övriga vetenskapen. Dess främste företrädare idag, Jürgen Habermas, är en av den nutida samhällsvetenskapens förgrundsgestalter.

Hans eventuella ”marxism” ligger främst i att han, i likhet med många andra nutida stora teoretiker, bearbetar och kritiskt analyserar den marxistiska vetenskapliga traditionen i sina egna försök att framställa en rimlig samhällsvetenskaplig teori.[15] Just detta att marxismen nu allt mera blivit ett *objekt* för analys är ett tydligt tecken på att den har blivit vetenskapligt respekterad. Flera av dagens ledande samhällsvetare har åtminstone någon gång kritiskt behandlat marxismen.[16] Istället är det ofta de tidigare nämnda oppositionella och från öststaterna utvisade marxisterna som utifrån en marxistisk utgångspunkt fortsätter att analysera betingelserna för ”den mänskliga frigörelsen”. Skälet till detta är naturligtvis att i östländerna har denna tradition en speciell *politisk* betydelse, som ger den en kraft att fortsätta att vara marxistisk till skillnad från dess motsvarighet i väst, den från politiken utestängda kritiken av ”överflödssamhället”. Vid sidan av dessa ”reellt existerande kritiker av den reellt existerande socialismen” har frigörelseaspekten av marxismen onekligen hamnat något i skymundan i västvärlden. I likhet med ”den socialistiska revolutionens marxism” bygger ”frigörelsemarxismens” framgångar på samhälleliga realiteter långt utanför dess möjlighet att påverka. Där ”partimarxismen” och ”den vetenskapliga marxismen” kan överleva därför att de redan har en så stark institutionell förankring, måste de båda andra ”marxismerna” bygga på utom-

[13] Se ex.vis Rubenstein.

[14] Inom parentes sagt innebar övergången från den första generationen (Wittfogel, Borkenau, Löwenthal, Grossmann etc.) till den andra (Horkheimer, Adorno, Marcuse m.fl.) inom institutet en förändring av den marxistiska inriktningen från det jag här kallat ”vetenskaplig marxism” till ”frigörelsemarxism”. Denna senare marxism fick sin första institutionella förankring (visserligen inte helt inom universitetets ram) i detta Institut för socialforskning, men den ursprungliga avsikten med institutet hade inte alls varit att skapa ett alternativ till den dominerande vetenskapen utan snarare tvärtom, att göra marxismen vetenskapligt respekterad (se Jay (1974), kap. 1).

[15] Som Habermas själv säger har ”kategorier som ’borgerlig vetenskap’ aldrig varit viktiga för [honom]. I den etablerade vetenskapen existerar det bara värdefulla och mindre värdefulla saker.” (Habermas (1985), s. 170).

[16] Även här finns det alltför många exempel för att kunna nämna ens en bråkdel. Jag nöjer mig med att låta Giddens, (1981), Habermas (1974) och Gouldner exemplifiera detta.

institutionella eller t.o.m. anti-institutionella strömningar i samhället. I den mån som dessa strömningar existerar, kan även dessa riktningar av marxism bli betydelsefulla. I den mån dessa strömningar inte existerar, löper dessa två varianter av marxism risken att enbart kunna uttrycka avskilda smågruppsintressen, långt borta från de sociala masstrider marxister alltid drömmer om.

Denna översikt av dagens marxism måste tas för vad den är, nämligen ett försök att göra en *grov* strukturering av ämnet. Dess främsta avsikt är inte, och kan inte heller vara, att söka fånga nyansrikedomen i dagens marxism. Istället avser strukturen att finna ett sätt att relatera den nutida marxismen till dess ursprungsgestalt Karl Marx, samtidigt som den inte ska vara helt vilseledande för en förståelse av den nutida situationen. Förhållandet för marxismen idag är ytterst mångfasetterat genom att den ingår i så många olika sammanhang och har så olika sociala betydelser, att den är alltifrån en statsideologi till filosofiska analyser av den mänskliga existensen. Hade inte de i detta kapitel beskrivna riktningarna samtliga kallat sig ”marxistiska”, hade det onekligen varit mycket svårt att finna någon gemensam kärna i dem. Därför kommer vi fram till slutsatsen att ett utmärkande drag i den nutida marxismen är att de olika marxistiska riktningarna, pga. den allmänna samhälleliga arbetsdelningens starka genomslagskraft i tankesystemen, innehållsmässigt har skilts från varandra så mycket att det enda som ändå håller dem samman är deras gemensamma ursprung, deras gemensamma referens till Karl Marx. Problemet som nu måste behandlas blir därför hur det är möjligt att en person kan ”innehålla” så mycket att han, hundra år efter sin död, kan användas i så vitt skilda sammanhang av så diametralt motsatta intressen som detta kapitel om dagens marxism har skisserat.

3. Dialektiken mellan Marx och marxism

De två första kapitlens försök att bestämma begreppet marxism och att skissera dess innehåll och utbredning i dag ledde fram till slutsatsen att marxism måste förstås i förhållande till *fyra* olika faktorer: till arbetarrörelsen, den socialistiska revolutionen, vetenskapen och den mänskliga frigörelsen. Dessa olika relationer motsvaras också av fyra olika *typer* av marxism i dag. Dessa olika ”marxismer” har dessutom ett inre spänningsladdat förhållande till varandra, både på det politiska och det teoretiska planet. Frågan uppstod då hur det är möjligt att dessa olika riktningar med deras ömsesidiga konflikter ändå kan hävda sitt ursprung i en och samma person, dvs. på vilka grunder de fyra riktningarna kan hävda att de faktiskt har sitt upphov i Karl Marx. Problemet i detta fall handlar alltså om att undersöka och analysera *relationen* mellan Marx och marxismen eller omvänt mellan marxismen och Marx.

Förhållandet mellan Marx och marxismen kan uppfattas på två olika sätt som var för sig tar något olika utgångspunkter. Dels kan man betrakta Karl Marx som skapare och grundläggare av marxismen och studera den vidare utvecklingen utifrån Karl Marx’ marxism, undersöka eventuella ”avsteg” och ”nydaningar” och sedan jämföra Karl Marx’ marxism med efterföljarnas för att på så sätt kunna analysera marxismens utveckling. Detta är det vanligaste sättet att studera förhållandet. Dels kan man också uppfatta den efter Marx utvecklade marxismen som en för efterföljarna *säregen* samhällsteori och politisk riktning, som kan en relateras till Karl Marx genom att han visade sig vara användbar i de vetenskapliga, ideologiska och politiska strider som efterföljarna deltog i. I det första fallet tar man således Karl Marx som utgångspunkt, i det andra utgår man från (den efter Marx utvecklade) marxismen för att analysera förhållandet mellan dem Dessa två sätt motsvaras också av två mera grundläggande sätt att uppfatta *historien* och den historiska utvecklingen på ett allmänt plan. Begreppet ”historia” innehåller ju egentligen en dubbeltydighet, då det dels betyder ”det som verkligen skett i det förgångna” (realhistorien), men dels också betecknar *nutidens* uppfattningar om det förgångna. (historieskrivningen). I denna dubbeltydighet ligger historievetenskapens viktigaste problem, och en stor del av debatten inom den har sedan början av 1800-talet handlat om detta grundläggande förhållande mellan ”då” och ”nu” och om hur historikern utan att förfalla till en ideologisk historieskrivning ändå måste utgå från sin samtids kunskap och uppfattningar i sin historiska forskning.

Det är inte min avsikt att här skriva ”historievetenskapens historia”[1] då bara den skulle behöva ett betydligt större utrymme än hela denna studie av Marx och marxismen. Men eftersom både Karl Marx och marxismen i denna studie ses som viktiga *historiska* fenomen ligger problemet att studera dem relativt nära historievetenskapens grundläggande frågor. Dessutom har olika historieuppfattningar och synen på det förgångna haft en stor betydelse inom marxismens *egen* utveckling. Ett av många särskiljande drag för olika de marxistiska riktningarna har just varit deras olika sätt att uppfatta det historiskt och vetenskapligt lagbundna i samhällsutvecklingen, och då speciellt relateringen av arbetarrörelsen till den socialistiska revolutionen. Inom den institutionaliserade ”stats-” och ”partimarxismen” har dessutom historien ofta används som ett led i samtidens politiska strider på ett sätt som liknar hur de franska resturationshistorikerna använde sina analyser av den franska revolutionen som ”ett bidrag i kampen mot Bourbonerna”.[2] Detta är mest känt i samband med Stalins mycket

[1] För en kortfattad skiss, se Clausen, kap. 1.
[2] Cobban (1968), sid 35. Jfr Mellon, som driver tesen att ”historieskrivningen under resturationstiden [i Frankrike] hade en politisk funktion” (s. 1).

medvetna historieförfalskning, men hade inletts redan tidigare:

> Året 1923 markerar en vattendelare i partiets historieskrivning, ty detta år höll Zinovjev sex föreläsningar om ”Det ryska kommunistpartiets (bolsjevikernas) historia” och Trotskij hällde olja på elden med sin *Lärdomar av Oktobe*r. Dessa två lade sin hand på historien, inte som ett vapen i kampen mot andra partier utan som ett vapen i kampen om successionen inom kommunistpartiet självt. Från 1923 till slutet av 1930-talet, då Stalin fastställde och redigerade sin *Kortfattade kurs i partiets historia*, var de interna partistriderna den viktigaste funktionen av partiets historia.[3]

Även för marxister som relaterar sig till en kommande socialistisk revolutionen spelar historien en viktig roll. Under den ryska revolutionen var det vanligt att kommunisterna förstod händelseutvecklingen i termer hämtade från den franska revolutionen, och de framhävde ofta sina rötter i den jakobinska eller babeufska traditionen och talade om ”Thermidor” som en beteckning för kontrarevolutionen efter det datum (27 juli 1794, 9 thermidor enligt den revolutionära kalender) då konventet störtade Robespierre.[4] Den franska revolutionen hade fram till den ryska en stor symbolisk innebörd och ”från 1799 och framåt har revolutionärer letat efter motsvarigheter till jakobism, Thermidor och Bonaparte” på motsvarande sätt som sentida revolutionärer har ”sett maktövertagandet som ’oktober’”.[5] Även Parismkommunen fick snart ett liknande symbolvärde då den var det första mot en borgerlig regim riktade uppror som också höll makten under en tid, och Marx’ officiella bedömning av den bidrog givetvis till detta värde (se kap. 19, s. 433 f). Socialister och marxister ingår på detta sätt i en revolutionär *historisk* tradition där makten över historieskrivningen är en viktig del av kampen för socialism och i den interna kampen mellan olika marxistiska riktningar.

Men det grundläggande problemet för denna studie är frågan hur man ska förstå förhållandet mellan Karl Marx och den ”ism” som bär hans namn. Detta förhållande består av två delar, å ena sidan Karl Marx, hans liv och arbete, å den andra marxismen. Problemet är att i en studie av dem definierar dessa två delar i hög utsträckning varandra, och i en grundläggande mening existerade inte Karl Marx som den vi känner honom om inte marxismen funnes, samtidigt som marxismen överhuvudtaget inte existerade om inte Karl Marx hade funnits. Marx och marxismen är därför på sätt och viss varandras förutsättningar och varandras konsekvens; de står i ett *dialektiskt*, dvs. i ett inre nödvändigt förhållande till varandra. Marx är en realhistorisk förutsättning för marxismen och marxismen är en förutsättning för dagens historieskrivning om Marx. De två tidigare nämnda sätten att uppfatta förhållande mellan Marx och marxismen försökte var och en på sitt sätt att lyfta fram de olika momenten i denna dialektik, och som ett tankeexperiment kan man föreställa sig hur det ena momentet skulle ha sett ut utan det andra. Låt oss som en kontrafaktisk hypotes anta att Engels omkom i en olycka 1876, att *Kapitalet* inte översattes till vare sig ryska eller franska på 1870-talet, att Kautsky stannade kvar i Wien och att Plechanov fortsatte att utbilda sig till gruvingenjör och aldrig deltog i någon revolutionär rörelse (om dessa se vidare kap. 12). När Marx dog 1883 hade han i övrigt gjort vad han faktiskt gjorde, men det fanns alltså ingen som tog hand om hans manuskripthögar, och fram emot sekelskiftet kanske det bara var hans närmaste som kom ihåg att han hade levt och försökt att utarbeta en teori om kapitalismen. Låt oss vidare föreställa oss att det hundra år efter hans död fanns en ung forskare som av en slump fann ett gammalt dammigt exemplar av Kapitalets 1:a bok på ett antikvariat (de andra böckerna var inte utgivna). Han köpte boken och började läsa den och upptäckte en teori som inte liknade någon

[3] Wolfe (1969), s. 295. Se också Kenth-Åke Andersson (1972).
[4] Hobsbawm (1962), s. 95.
[5] Hobsbawm (1975), s. 1.

annan han sett. Efter att ha läst boken blev han intresserad av denne märklige tysk och började forska i hans livsöde. Han lyckades finna flera skrifter och dokument och började rekonstruera både Marx' liv och hans teorier. Till slut skriver han en doktorsavhandling där han lägger fram resultatet av sin forskning. Hur skulle en sådan avhandling ha sett ut och vilken bild av Karl Marx och hans teorier skulle den ha gett?

Som en motsatt tankelek kan vi säga att Karl Marx följde i sin fars fotspår och blev jurist i Trier, där han levde ett lugnt och harmoniskt liv tillsammans med sin hustru Jenny och deras sex barn. F.ö. hände det som hände i historien, revolutionen bröt ut 1848, Internationalen bildades 1864, de tyska socialdemokraterna gick samman i ett parti 1875, de ryska revolutionärerna grep makten 1917 osv. Allt var lika, skillnaden var bara att det inte fanns någon ”marxism”. De teorier och ideologier som fanns kunde t.o.m. ha ett mycket snarlikt innehåll, men det fanns inte en speciell person som kunde uppfattas som deras upphovsman. Frågan är här om detta skulle ha varit möjligt eller om just Karl Marx' faktiska livsinsats betydde så mycket för historien att den utan honom hade sett väsentligt annorlunda ut. Var Marx med andra ord en förutsättning för inte bara en marxism utan även för exempelvis händelseutvecklingen under den ryska revolutionen?

Det är givetvis omöjligt att besvara sådana frågor, men tankeexperimenten kan användas till att framställa problemet med att studera förhållandet mellan Marx och marxismen. Eftersom både Karl Marx och marxismen existerar som historiska fakta och dessutom med den intima relation som uttrycket ”marxism” ger en uppfattning om, kan man definitivt påstå att de tillhör (som Marx själv skulle ha uttryckt det) en ”enhet”.[6] Men samtidigt består denna ”enhet” av två ”moment” som bestämmer varandra på olika sätt. Marx bestämmer marxismen real-historiskt, då Marx *föregick* marxismen i den verkliga historien, medan marxismen har format de olika *uppfattningarna* om Marx. Jag har tidigare framställt några av de konflikter som existerar mellan marxismens olika riktningar, och genom marxismens historieskrivning om Marx kommer dessa motsättningar också att bli en del av Karl Marx' samlade insats *som den framträder för eftervärlden*. Dialektiken mellan ”då” och ”nu” i ”enheten Marx och marxismen” innehåller därför samma problem som all historia (i ordets båda betydelser).

Detta blir än tydligare om vi uppfattar Karl Marx' insats som en *text* som marxisterna (och eftervärlden överhuvudtaget) *tolkar* utifrån sin egen samtids horisont. Marx talar till oss utifrån sin historiska horisont, vi uppfattar vad han säger utifrån vår historiska horisont, och därför utgörs ”Marx och marxismens enhet” av det som Gadamer kallar ett *möte* mellan Marx och marxisternas betydelsehorisonter.[7] Detta möte bestäms till syvende och sist av närheten eller avståndet i historiska förhållanden mellan Karl Marx' och marxisternas samtid. Dialektiken mellan Marx och marxisterna är därför inte bara ett förhållande mellan deras olika teorier, utan lika mycket mellan deras olika *samhällsförhållanden* och speciellt deras egna situationer i samtiden eftersom uttrycket ”betydelsehorisont” inte bara betecknar en tid och dess uppfattningar utan även personens, gruppens eller organisationens ställning i och *inställning* till samtidens förhållanden. Det är av denna anledning som en stor del av marxismens utveckling har handlat och handlar om att marxisterna *använder* olika delar av Karl Marx' livsgärning för sina egna syften och utifrån sina egna intressen. En eventuell likhet eller skillnad mellan Marx och olika marxister kan därför inte bara studeras på den

[6] Med en analogi till Marx' sätt att uttrycka en dialektisk relation (exempelvis ”Tänkandet och verklighet är visserligen *åtskilda*, men utgör samtidigt en *enhet*”, (Marx (1978a), s. 205) kan man säga att ”Marx och marxismen visserligen är åtskilda, men utgör samtidigt en enhet”.
[7] Gadamer, s. 289.

teoretiska nivån, utan måste även ta hänsyn till den faktiska samhällssituationen, partsintressen och motiv. Här finns därför ytterligare en komplikation som handlar om *i vilket syfte* marxisterna använder Marx. Detta pekar ut en framtid, dvs. i dialektiken mellan Karl Marx och marxismen finns inte bara ett förhållande mellan ett ”då” och ett ”nu”, utan denna framtidsinriktning pekar också på närvaron av ett ”sen”, en framtid som marxismen ser som sin uppgift att realisera. Denna framtidsinriktning är kanske det mest grundläggande draget hos ”Marx’ och marxismens enhet” och den ger också förhållandet mellan ”nu” och ”då” i marxismen dess speciella karaktär. Marxister vänder sig inte bakåt i historien enbart för att klarlägga vad Marx faktiskt sagt och menat, utan de gör det uttalat för att kunna se sin samtid och handla för en framtid. Denna framtid, vare sig den betecknas som ”den proletära revolutionen”, ”det socialistiska samhället” eller ”människans frigörelse”, är själva kärnan i Marx’ och marxismens ”projekt”, och utan detta inslag av ”sen” blir relationen mellan Marx och marxismen omöjlig att förstå. Det är detta ”sen” som ger dynamiken i marxismens utveckling och som gör att marxismen på intet sätt kan reduceras till enbart en Marx-exeges. Förändrade förhållanden leder till förändrade föreställningar inte bara om nutiden och det förgångna utan även om framtiden. Marxismen utvecklas därför i en oupphörlig pendelrörelse mellan ”utgångspunkten” Karl Marx, den allmänna samhällsutvecklingen och de föreställningar om den eftersträvade framtiden som denna utveckling medför:

> Reflektioner över det förgångna kan bara utgå från den mening som det nuvarande ger sig självt – helt i en anda av en sartrsk ”projektion” riktad mot framtiden, dvs. riktad mot lösandet av existerande uppgifter, men själva akten att reflektera, med avsikten att skapa bestämda relationer till det förgångna, bestämmer också oundvikligt dess egen inriktning. På detta sätt blir reflektionen [över] och den kritiska undersökningen [av det förgångna] samtidigt en självreflektion och en kritisk självdefinition. Betydelsen hos det närvarande används som en nyckel för att blottlägga betydelsen hos det förflutna, som leder till det närvarande, vilket i sin tur blottlägger okända dimensioner i det nuvarande, vilket leder till det kommande. Inte i form av en rigid och mekanisk determinering, utan som ett föregripande av mål som är kopplade till en uppsättning inre motiv. Vi är således indragna i en dialektisk rörelse som för oss från nuet till det förgångna och från det förgångna till framtiden. I denna rörelse är det förgångna inte någonting avskilt, någonstans *där* i en avlägsen slutgiltighet och ”instängdhet”, utan exakt *här*, ”öppet” och beläget mellan det närvarande och det kommande, hur paradoxalt det än kan tyckas för den som tänker i termer av en mekanisk kronologis ”intellektuella ordning”. Ty faktum är att nuet bara kan ha en förmedling mellan sig själv och framtiden: inte det oändligt korta och tomma ögonblick som skiljer nuet från det som ligger framför, utan den stora rikedomen och kraften hos ett förgånget som blivit levande i den tolkande samtidens reflektioner och kritiska undersökningar av sig själv.[8]

Vad det gäller förhållandet mellan Marx och marxismen är detta samspel mellan ”nu”, ”då” och ”sen” kanske tydligare än annars inom historien. Marxismen uppkom som en speciell ”ism” därför att den påstod sig bättre än konkurrerande teorier kunna förutsäga hur framtiden skulle utveckla sig. Det var av denna anledning som det *vetenskapliga* inslaget i marxismen var så viktigt att framhålla, att dess uppfattning om framtiden var *vetenskapligt* grundad (dvs. säker), och inte (som marxisterna menade att konkurrenternas uppfattningar var) orealistiska *utopier*. Marxismens *raison d’être*, det som skilde den från andra samtida socialistiska ideologier, låg just i detta. Denna framtidsinriktning har allt sedan dess färgat eftervärldens uppfattning om Karl Marx’ insats, och ur detta har det uppstått den under 1900-talet så viktiga och grundläggande frågan om huruvida Marx hade ”rätt” i betydelsen ”gjorde riktiga förutsägelser”. Det starkaste argumentet *mot* Marx är och har varit att ingenstans har hans proletära

[8] Mészáros (1979), s. 66 f.

socialistiska revolution genomförts i utvecklade kapitalistiska samhällen, utan i (vad det gäller kapitalförhållandet) *underutvecklade* länder. Det är i denna framtidsinriktning som relationen mellan det vetenskapliga och det politiska elementet inom marxismen är som mest problematisk. *Vetenskapligt* sett (med den vetenskapsuppfattning som var rådande i marxismens barndom) uppfattades historien som en (med Marx' ord) *naturnödvändig* utveckling mot socialismen, och frågan var, *politiskt* sett, hur denna utveckling kunde och skulle realiseras via marxisternas politiska ingripande i samtiden. Beroende på de samtida förhållanden och de problem som man stod inför förstod man Karl Marx' teorier på olika sätt och framhävde just den eller de aspekter och infallsvinklar som gjorde det möjligt att analysera och strukturera de aktuella problemen. Eftersom den övergripande framtidsinriktningen (”projektet” i Sartres mening) uppfattades så lika (socialismen), tog man ”omvägen” över Karl Marx för att kunna lösa de framtidsproblem som man stod inför i samtiden. Detta skapade den för marxismen så typiska ”förförståelsen” av Marx som den som, om man bara läste och förstod honom rätt, satt inne med svaren på även de mest besvärliga vetenskapliga och politisk-ideologiska problemen. Därför har under nära hundra år efter Marx' död flera generationer av Marx-läsare kunnat ”återvända” till Marx i en omfattande ”rekonstruktionsrörelse”, där i första hand inte *Marx'* uppfattningar ställdes ifråga, utan den tidigare *marxismens* (såsom exempelvis hos Korsch eller Lukács, den ”frihetliga” marxismen, i Althussers ”symptomala läsning” av Marx eller i den ”kapital-logiska” läsningen). Här användes Marx för att ”blottlägga tidigare okända dimensioner i det närvarande” för att marxisterna bättre skulle kunna ingripa i samtiden och därmed föregripa framtiden. Marxismens historia är en gång på gång upprepad rörelse som på detta sätt utgår från det aktuella ”nuet” och dess problem och som återvänder till det förgångna för att blottlägga bakgrunden och utvecklingen fram till detta ”nu” för att bättre kunna rikta handlingarna mot framtiden. Eftersom historien fortsätter kommer det förgångna (inklusive Marx och hans texter) att ständigt utsättas för nya frågor och avkrävas nya svar, frågor och svar som Karl Marx själv säkerligen inte ens kunde föreställa sig kunde uppkomma. Det är i mötet mellan Marx' och marxisternas ”meningshorisonter” som dessa frågor och svar uppkommer, inte enbart utifrån vare sig Karl Marx' eller de efterföljande marxisternas historiska meningshorisont.

De två tankeexemplen ovan kan därför peka ut det ömsesidiga men ändå (beroende på vilken utgångspunkt man tar) olikartade sambandet mellan Marx och marxismen. Exemplet med att Karl Marx förblev okänd, dvs. ”Marx utan marxism”, pekar ut marxismen som en mer eller mindre institutionaliserad *tolkningstradition*, där själva traditionen ligger i att den är en utbredd och allmänt omfattad (med inre konflikter) institutionaliserad *förförståelse*[9] av Karl Marx' insats. Denna förförståelse inskränker sig inte till marxister och anhängare av Marx, utan den är en allmänt utbredd uppfattning *i* samtiden som s.a.s. ger ett självklart utgångsperspektiv på Marx som marxismens upphovsman och skapare. Det andra tankeexemplet, ”historien utan Marx”, pekar ut Marx' faktiska betydelse för den vidare historiska utvecklingen, men den pekar också ut pendlingen bakåt i tiden i relationen mellan nutiden och framtiden. Om Marx inte hade funnits som den faktiska Marx han var, hade han inte kunnat tjäna som en sådan historisk referenspunkt, som en (mer eller mindre) sammanhållen *kon-*

[9] Det är detta som skiljer Gadamers begrepp ”hermeneutisk cirkel” från den tidigare hermeneutiska traditionens begrepp. Hos Gadamer ingår samtidens förförståelse av det historiska objektet i pendlingen mellan ”del” och ”helhet”, medan denna dialektik hos exempelvis Dilthey ligger enbart i objektet (Lübcke, band 1, s. 169 f). Vad gäller Marx och marxismen betyder detta att även uppfattningen om exempelvis Marx' ”ekonomi” eller ”filosofi” förstås utifrån samtidens förståelsehorisont av ”ekonomi” och ”filosofi”, och att rekonstruktionen av Marx' teorier med nödvändighet utgår från denna horisont.

vergeringspunkt för en mängd samtida frågeställningar och undringar inför framtiden. Det är här som Karl Marx' verkliga betydelse för eftervärlden ligger – att han har kunnat och kan tjäna som en förståelseram för den fortsatta historiens utvecklingen – och inte i om han hade ”rätt” eller ”fel” i sina eventuella prognoser om framtiden.[10] Orsaken till *att* han har kunnat göra det (dvs. tjäna som en referensram) ligger varken hos Karl Marx eller marxismen utan ytterst sett i det *gemensamma* i samhällssituationen, i tidens problem och frågor, eller kort och gott i att Marx och marxismen tillhör samma historiska epok. Så länge denna epok förenar Marx och marxisterna kommer Marx åter och åter att avlockas nya betydelser, som också går långt utöver det som man rimligen kan tro enbart fanns hos Marx själv.

Men samtidigt talar Marx genom sina efterlämnade skrifter till oss och gör genom dem anspråk på att hävda något om världen. Att använda Marx är därför att försöka förstå honom i hans, med Gadamers uttryck, *anspråk på sanning*.[11] Detta sanningsanspråk hos Marx, att han uttalar sig om hur det han studerade och analyserade *verkligen* förhöll sig, är minst lika viktigt inom marxismen som möjligheten att återvända till Marx för att belysa den egna samtiden (och framtiden). Det är i själva verket just detta anspråk som motiverar ”återvändandet” till Marx, och detta anspråk är absolut inget som enbart tilldelas Marx av marxismen.[12] Tvärtom, Marx' egna anspråk var det som till en början gjorde det möjligt att överhuvudtaget skapa en ”ism” på hans teorier och synsätt. Den nära relationen mellan Marx och marxismen märks mycket tydligt i just denna marxismens *godkännande* av Marx' anspråk på sanning. För marxister har detta anspråk hos upphovsmannen inneburit att också de har *övertagit* Marx' ursprungliga sanningsanspråk, att Marx' uttalande av ”sanningen” också har blivit marxisternas uttalande av den. Det är utifrån detta som Marx' *legitimationsvärde* ligger och som strävandet i marxismens historia att uttala *samma* sanning som Marx utgår från.

Denna förbindelse mellan Marx och marxismen i sanningsanspråk gäller inte heller bara inom marxismen. Även personer, grupper, organisationer och institutioner som är *motståndare* till marxismen tar vägen över Marx för att avvisa marxismens sanningsanspråk. Därför har Marx inte bara använts av marxisterna utan även av politiska och ideologiska motståndare till marxismen. Genom att försöka visa att Marx hade ”fel” menar man sig även visa att marxisterna har fel, utan att behöva bemöta dem i *deras* sanningsanspråk. På detta sätt bekräftas den institutionaliserade förförståelsen av Marx även av icke- och antimarxister[13], vilka paradoxalt nog är lika verksamma i arbetet på marxismens fortlevnad och utveckling som de aktiva marxisterna. Det är här som Karl Marx' allra största historiska betydelse ligger, och den skiljer honom från i stort sett samtliga andra viktiga lärofäder. Både marxister och antimarxister har på detta sätt ett *aktivt* förhållningssätt till Marx, och detta har genom en historisk och social process under de gångna hundra åren spritt sig som ringar på vattenytan så att Marx nu är en över hela världen accepterad symbol och urskiljbar referenspunkt för vissa uppfattningar om verkligheten, vare sig man är positivt eller negativt inställd till dem:

> För hundra år sedan var marxister, oberoende av tolkningsriktning, inget annat än en av många konkurrerande grupper bland de europeiska radikala avvikare som strävade efter social rättvisa. I en

[10] ”Han var en typiskt viktig person i det moderna tänkandets utveckling, och hans betydelse bestäms inte av huruvida de speciella doktriner han lade fram var sanna eller falska. Hans liv är ett exempel på den länk som förenar tanke med handling, men också på det gap som separerar dem.” (Seigel, s. 4).
[11] Gadamer, s. 184.
[12] För undvikande av missförstånd är det bäst att framhäva att detta *anspråk på sanning* inte innebär anspråk på en *absolut* sanning. Istället betyder det att Marx faktiskt hävdade något om världen, vilket måste tas på allvar just som ett hävdande, och inte bara ska uppfattas som början på en ideologi.
[13] Se exempelvis Liedman (1970).

> omfattande ideologisk scenförändring har ett enda sekel sett ett världsomfattande accepterande av marxism från såväl anhängare som fiender såsom varande den viktigaste socialistiska och revolutionära traditionen, och legitimeringen och det viktigaste idiomet. För dess anhängare har den också blivit identisk med vetenskap. Ekvationen marxism = socialism, revolution (och vetenskap) kom att dölja några betydelsefulla karaktäristiska drag hos en hel mängd aktuella revolutionära och socialistiska rörelser och teorier, marxistiska och ickemarxistiska; deras verkliga historia och variation, den ursprungliga bredden i deras frågor och insikter, sätten varpå de förhöll sig till spontana folkliga krav och kamp för social förändring. Som med alla fetischer försvagar denna förenkling och detta döljande kapaciteten hos dess socialistiska efterföljare att använda sociala analyser effektivt. För socialismens fiender har de fungerat som ett knep (eller, åter, som en självmystifiering) genom vilket varje kamp för social förändring avfärdas som resultatet av ”marxistisk propaganda”, ”kinesiska agenter” eller ”sovjetiska mullvadar”.[14]

I detta citat pekar Theodor Shanin på en viktig effekt av marxismen som en institutionaliserad tolkningstradition av historien. Med kännedom om ”hur det blev”, dvs. om historiens resultat, ser eftervärlden det förgångnas parter och strider utifrån en meningshorisont som inbegriper resultatet och tolkar historiens utveckling utifrån detta resultat. Men för den historiska samtiden existerade inte detta resultat annat än som en framtidsinriktning, en eventuell möjlighet som striden avsåg att realisera. Därav kommer den ibland stora skillnaden mellan det förgångnas möjlighet att förstå sig själv och eftervärldens (nutidens) möjlighet att förstå det förgångna. Först efter 1917 var det t.ex. möjligt att förstå den djupa innebörden i Lenins strid om organisationsfrågan runt 1903.[15] Det vore historiskt felaktigt att tillskriva Lenin själv denna fulla förståelse vid tiden för denna kontrovers (såsom ofta har gjorts inom den marxist-leninistiska traditionen), då resultatet av denna kontrovers bestämdes av faktorer och förhållanden som ingen, inte ens Lenin, år 1903 kunde sia om. 1903 föreföll Lenins kritiker ha mycket större rättmätighet i sina anspråk på att vara ”marxister” än Lenin, men efter 1917 kunde eftervärlden om- och nytolka denna strid som en strid mellan (som det visade sig) en ”riktig” och en (egentligen flera) ”felaktig” strategi för revolutionen. Detta gäller givetvis också den fortsatta utvecklingen. Vi kan säga att kanske hade Plechanov ”rätt” då han varnade socialisterna för ett eget maktövertagande år 1917 med hänvisning till Rysslands ännu outvecklade samhällsförhållanden och i stället propagerade för ett samarbete mellan den ryska arbetarklassen och den ryska bourgeoisin,[16] och med kännedom om den ryska revolutionens utveckling kan man också undra om inte Kautsky hade ”rätt” i sin kritik av Lenin och de ryska kommunisterna efter revolutionen.[17] Men dessa frågor ställer vi nu utifrån ett annat perspektiv är både Lenin, Plechanov och Kautsky utgick från, även om *vi* respekterar deras respektive anspråk på ”sanning”. Detta är ett bra exempel på den ”sammansmältning av meningshorisonter” som dialektiken mellan ”nu” och ”då” i historien är så full av.

Nuet *förändrar* därför också det förgångnas egen meningshorisont så långt att det kan *till-*

---

[14] Shanin, s. 243.
[15] Se Kanthak, spec. kap. VIII, IX och X.
[16] 1917 försökte Plechanov få borgerligheten och arbetarna att ena sig mot den gemensamma fienden, den gamla regimen och de feodala klasserna. Därför kunde han skriva ”Naturligtvis måste arbetarna energiskt försvara sina intressen [...] Men även här är det nödvändigt att stanna kvar på en realistisk grund och varsamt undvika farliga utopier [som Lenins politik]. Om proletariatet till kapitalisterna går ut med krav, vars uppfyllande skulle göra den fortsatta driften av deras företag olönsam, måste företagen läggas ned, arbetarna skulle bli utan lön och det skulle utbryta hungersnöd i landet. Och detta i en tid när det pågår ett krig mot en mäktig, rovgirig och obarmhärtig fiende.” (cit. i Baron, s. 346). För Plechanov var det en självklarhet att Ryssland ännu inte var ”moget” för en socialistisk samhällsordning, och detta ledde honom på direkt kollisionskurs med Lenin och bolsjevikerna. Se också Marx’ ”råd” till de franska arbetarna 1870, kap. 9, s. 164.
[17] Se Lübbe.

skriva det dess egen, som således då också innehåller historiens resultat. På detta sätt möter slutligen de historiska aktörernas ”projekt” eftervärldens kunskap om vilket eller vilka projekt som blev realiserat, och utifrån denna kunskap bedöms sedan även den förgångna samtidens innebörder i sina olika projekt. Det är detta som ofta brukar kallas ”historien” eller ”historiens dom” då man tänker att ”historien (egentligen ’de efterkommande’) ska ge mig rätt”. Huruvida Karl Marx själv tänkte så någon gång vill jag låta vara osagt, men enligt min förståelse av honom skulle han snarare ha tänkt ”historien (’de efterkommande’) *kan handla* så att jag får rätt”.

Denna handlingsnivå är den sista och mest konkreta nivån som dialektiken mellan Marx och marxismen utspelar sig på. Den utgår från den likhet i den övergripande *handlingsinriktningen* som eventuellt finns mellan Karl Marx och de olika marxisterna. Marx var varken den förste eller ende som hade ”socialism”, ”revolution”, ”vetenskap” eller ”mänsklig frigörelse” som sitt projekt, och han blev inte heller den siste. Men han var den förste som relaterade dessa ”delprojekt” till en mer eller mindre sammanhängande helhet som andra sedan kunde ha som en utgångspunkt att använda sig av i de fall då åtminstone *något* av Marx’ olika bidrag sammanföll med inriktningen hos någon person, grupp eller organisation i eftervärlden. På detta sätt inkorporerades Marx’ bidrag i redan existerande projekt och inriktningar, vilka redan hade utvecklat sina frågor och utarbetat sina egna synsätt och försanthållanden. Historien om marxismens uppkomst och utveckling är därför lika mycket historien om hur dessa individuella och organisatoriska projekt ”tar över” Marx. Överlägset viktigast är här de två sociala rörelser som först och mest allmänt kom att utarbeta och använda sig av en ”marxism” som en för rörelserna gemensam referensram i analyser av samtiden och för utarbetandet av handlingslinjer för framtiden, den tyska socialdemokratin och den ryska revolutionära rörelsen. Dessa två rörelser hade sin egen historia vid sidan av Karl Marx men använde sig av honom, och de utarbetade marxismen utifrån den tanke som Lenin t.o.m. satte som titel på en av sina mest betydelsefulla böcker under denna marxismens utarbetningsfas, *Vad bör göras?* Det var i grund och botten som resurs för att få svar på denna fråga som Marx överhuvudtaget ansågs intressant och ha något att bidra med. Stridigheterna om vad ”Marx egentligen sagt och menat” uppkom därför inte omedelbart, utan först när olika personer utarbetade *olika* svar på denna fråga och samtidigt ville hävda att detta också skulle ha varit *Marx’* svar på deras frågor (eller om man ville hävda att Marx hade felaktiga eller inga svar alls att ge). På detta sätt vävdes de redan existerande praktikerna och teorierna in i den ”marxism” som uppstod efter 1880, och denna marxism har alltsedan dess varit utgångspunkten för eftervärldens Marx-förståelse. Mellan Marx och oss ligger nu ett hundra år av utveckling av denna Marx(för)förståelse, och varje försök att begripa Marx måste på något sätt ”filtreras” genom denna utveckling. Man kan därför inte förstå Marx utan att förstå marxismen, men samtidigt kan man inte förstå marxismen utan att förstå Marx. En förståelse av antingen Karl Marx’ bidrag eller av marxismens utveckling måste därför utgå från ”Marx och marxismens enhet” och i denna enhet se den dialektiska och motsägelsefulla relationen mellan Marx och marxism.

4. Marxismens förutsättningar

Den främsta förutsättningen för uppkomsten av en marxism var givetvis Karl Marx, dvs. existensen av en person med namnet Marx som till sin eftervärld överlämnade ett brett spektrum av teorier, politiska linjer och erfarenheter som de efterkommande hade att utgå från. Jag skriver ”ett brett spektrum” för att lyfta fram en väsentlig faktor för möjligheten att skapa en ”ism” av Marx’ livsverk. Hade Marx’ samlade ”avlagringar” varit enkla, klara och helt *entydiga*, hade det varit mycket svårt att använda sig av hans arbeten för att framställa dem som en enhetlig ”proletariatets världsåskådning”. Istället var det, paradoxalt nog, en mängd oklarheter i Marx’ arbeten som gjorde det nödvändigt för efterföljarna att överhuvudtaget inleda ett arbete på att framställa en sammanhängande lära, dvs. en ”marxism”. Sådana ”oklarheter och motsägelser”, som sedan kommit att bli en viktig förutsättning för marxismens vidare utveckling, överlämnades således redan av Marx till eftervärlden. Utan dessa skulle inte Marx efter sin död ha kunnat bli ”utsatt” för så olika uttolkningar. Det var därför i själva verket med sådana ”tolkningar”, som Marx*ismen* skapades.

Karl Marx är således inte bara en självklar förutsättning för marxismen, han är det också pga. sitt speciella sätt att bearbeta flera olika frågeställningar inom en mängd olika områden. Som en kontrafaktisk hypotes kan vi tänka oss att Marx enbart hade varit historiefilosof, *eller* revolutionär *eller* ekonom *eller* organisatör av den tidiga arbetarrörelsen. Inom varje ”fack” fanns det mot slutet av 1800-talet en mängd olika personer för eftervärlden att anknyta till. Varför skulle just denne Marx ha varit intressant för 1880-talets människor? En sådan tanke är egentligen identisk med tanken att Karl Marx i själva verket aldrig existerade, då den ”verklige” Karl Marx var just den som arbetade med historiefilosofi, revolutionär strategi, politisk ekonomi och med organisering av den tidiga internationella arbetarrörelsen. Utan denne ”reellt existerande Karl Marx” hade det givetvis inte heller funnits någon möjlighet för en ”marxism”.

Karl Marx var således en viktig förutsättning för marxismen, så viktig att vi i del II av denna studie ska behandla hans olika insatser. Men ”marxism” är inte endast olika *uttolkningar* av Marx’ tankar, teorier och politiska linjer. Den är s.a.s. inte endast riktad bakåt, utan minst lika mycket (egentligen mer) riktad mot nuet och framtiden (jfr kap 3, s. 53 ff). Om Marx själv vid sin död var en ”avslutad totalitet” så var samtiden, och än mindre framtiden definitivt inte det för de första marxisterna. De hade att utgå från en mängd förutsättningar i sin samtid som de ville förklara och förändra. De utarbetade inte sin marxism i ett tomrum för att hedra minnet av Karl Marx utan tvärtom, de närmade sig Marx’ skrifter därför att dessa verkade vara möjliga att använda i deras egna syften och utifrån deras egna, redan uppnådda ståndpunkter. Dessa första marxister (Kautsky, Bernstein, Plechanov, etc.) var därför själva en viktig förutsättning för uppkomsten av en ”marxism”. Utan dem hade det aldrig uppstått något tankesystem som kunnat institutionaliseras och leva vidare årtionde efter årtionde, långt efter det att de första marxisterna var borta. I del III ska vi därför återvända till dessa personer och närmare granska deras insatser.

Men de absolut viktigaste förutsättningarna för uppkomsten av en marxism låg ändå inte på ett individuellt plan. De fanns istället i hela den samhälleliga utveckling som kännetecknade framförallt Tyskland och Ryssland de sista årtiondena av 1800-talet. Hade inte Marx’ teorier ”legat i linje” med denna objektiva utveckling hade marxismen aldrig fått den genomslagskraft den ändå faktiskt fick. Istället var det just det faktum att det som hände i det tyska och det ryska samhället verkade vara möjligt att förklara utifrån ett marxskt synsätt som fick

människor, först ett fåtal, sedan allt fler, att intressera sig för Marx' teorier. I grunden handlade detta om hela den industrialiseringsprocess som blivit så påtaglig i Tyskland och som också började att märkas i Ryssland runt 1880. Marx framstod som en ”talesman” för denna process, och han förklarade dess oundviklighet med hjälp av sin ekonomiska vetenskap. Det var dock inte enbart som vetenskapsman som Marx intresserade dem som vände sig till honom, även om det var en viktig orsak. Viktigare var möjligheten för efterföljarna att använda sig *politiskt* av Marx, dvs. de ville med hjälp av de marxska teorierna utarbeta en politisk strategi för socialismen. Kautsky och Plechanov (som är centrala i detta sammanhang) var både socialister och intresserade av vetenskap långt innan de blev marxister. För dem var Marx just den som lyckats kombinera det vetenskapliga elementet med det politiska, och både den ekonomiska och den politiska utvecklingen i Tyskland och Ryssland under 1880-talet verkade stödja Marx' teorier och politiska inriktning. Det var därför inte konstigt att både Kautsky och Plechanov började studera Marx och att de sedan spred sina idéer i tidningar, pamfletter och böcker. Det var i detta samspel mellan de ”objektiva” och de ”subjektiva” faktorerna som marxismen uppstod.

Men återigen är detta endast *en* del av orsakerna till marxismens uppkomst. Kautsky och Plechanov kunde ha spritt sina nyvunna insikter för döva öron och aldrig fått någon större betydelse för eftervärlden. För att deras marxism skulle få någon större betydelse krävdes det att det fanns ett forum som tog emot deras idéer, att det s.a.s. fanns en ”förförståelse” för dem. Ett sådant forum existerade också mycket riktigt i form av två sociala och politiska rörelser som hade uppstått under 1800-talets lopp och som runt 1880 befann sig i kris. Ingen av dessa rörelser, den tyska socialdemokratin och den ryska revolutionära rörelsen, var givetvis en skapelse av vare sig Marx eller marxismen. De hade sin egen uppkomst och sin egen historia. Från 1880 och framåt började marxismen att förknippas med dem, och runt sekelskiftet betraktades den mera allmänt som dessa rörelsers ideologi. Därför ingår dessa rörelser som viktiga förutsättningar för inte bara *anammandet* av marxismen, utan även för *skapandet* av den. Samtliga av de första marxisterna som behandlas i denna studie[1] var knutna till någon av dessa rörelser långt *innan* de blev marxister (Engels är ett undantag). När därför dessa personer började att utveckla sin marxism, gjorde de det utifrån de problem och frågor som redan existerade i rörelserna. Den tidiga marxismen var därför i högsta grad knuten till dessa rörelser och deras förhoppningar och misslyckanden. För att uttrycka något mycket komplicerat väldigt enkelt kan man säga att marxismen utarbetades för att dessa rörelser skulle kunna fortsätta att hysa sina förhoppningar, samtidigt som marxisterna ansåg att marxismen kunde förklara rörelsernas bakslag och därmed få dem att undvika bakslagen i framtiden. Vi ska därför i återstoden av detta kapitel kort skissera dessa båda rörelsers utveckling fram till c:a 1880.

Den tyska socialdemokratin

Tyskland var långt in på 1800-talet ett i huvudsak feodalt samhälle där dess brokiga karta av små furstendömen (ett arv från det trettioåriga kriget) länge förhindrade en ekonomisk och social utveckling. Tullunionen under Preussens ledning 1834, byggandet av järnvägar samt den därmed sammanhängande satsningen på järn- och kolindustrin förändrade i viss mån

[1] De personer som tas upp i denna studie var inte de enda som utarbetade en form av marxism under decennierna runt sekelskiftet. I Frankrike utgick Jean Jaurès delvis från marxistiska tankegångar, Marx' svärson Paul Lafargue utvecklade en relativt mekanisk och ”hedonistisk” marxism och Georges Sorel flirtade några år med marxismen under sitt arbete med syndikalismen. I Italien fanns filosofiprofessorn Antonio Labriola, som var mycket intresserad av den materiella historieuppfattningen, och i Österrike, slutligen, uppstod en speciell ”austromarxistisk” skola (Kolakowski (1978), vol. 2, s. 115 ff och Vranicki, band I, s. 256 ff och 352 ff).

Tysklands efterblivna tillstånd. Under de följande årtiondena uppstod ett tyskt ”halvproletariat” bestående av hemarbetare inom textilindustrin, främst i Sachsen och Schlesien, och av arbetare inom tung industri och gruvor i och runt Berlin och i västra Tyskland, där den franska ockupationen i början av seklet medfört betydande lättnader för industrin. Gränserna mellan hantverkets arbetare och industriproletariatet var dock flytande. De strejker och revolter som förekom åren innan revolutionen 1848 var ofta lika mycket ett uttryck för att vilja behålla förkapitalistiska förhållanden som de var en klasskamp mellan kapital och arbete. Dessa strejker, bl.a. en revolt av 5000 hemarbetare inom silkesindustrin i Schlesien 1844 som grymt slogs ned av militär, möttes av starkt motstånd från företagsägarna och från regeringen i Berlin.[2] När marsrevolutionen bröt ut i Berlin 1848 deltog en mängd industri- och hantverksarbetare i gatustriderna, men de blev knappast alls representerade i de folkförsamlingar som valdes i Berlin och Frankfurt. Istället inleddes försök till en egen organisering efter det att organisationsförbudet, som tidigare gällt i Preussen, hade blivit upphävt den 6 april 1848. Under sommaren hölls ett flertal kongresser för hantverkare, varav en i Frankfurt splittrades i två delar, en för hantverksmästare, som ställde som sitt mål att återupprätta och förstärka skråsystemet, och en som mest bestod av lärlingar och gesäller och som krävde att samma rättigheter skulle gälla för dem som för mästarna. Även flera andra organisationer, arbetarföreningar och klubbar skapades under revolutionen. Boktryckarna, skräddarna och cigarrmakarna höll nationella kongresser, vilka kan betecknas som de första försöken att bilda moderna fackföreningar i Tyskland. Redan från början fanns det en klyfta mellan och i organisationerna mellan dem som framförallt ville förstärka skråsystemet (vilket under lång tid hade urholkats) och dem som vände sig till den tyska staten och krävde att denna skulle garantera arbete och en social minimistandard för arbetarna. Under våren 1848 igångsattes en hel del nödhjälpsarbeten i Berlin för att avhjälpa den värsta arbetslösheten, men dessa lågt avlönade och meningslösa arbeten avskaffades redan till vintern. Efter detta kom de nybildade arbetarorganisationerna att inrikta sig på självhjälp och på att föra fram krav på social lagstiftning till regeringen. I september 1848 inleddes ett försök att skapa en nationell arbetarorganisation, där bl.a. Stephan Born i en rundskrivelse ”från de tyska arbetarnas centralkommitté till alla arbetare och arbetarföreningar i Tyskland” skrev:

> *Vi arbetare måste hjälpa oss själva*; det är från den principen som Berlinkongressen utgår. Den tog sina beslut utifrån nödvändigheten av självhjälp [...] Tysklands arbetare måste sträva efter att formera sig till en moralisk kraft i staten, att bli en stark kropp som trotsar varje storm och alltid pressar framåt [...] Arbetare i Tyskland, vi anropar er än en gång, förena er och ni kommer att bli så starka att ni inte behöver frukta några hinder. Ni kan övervinna allt, men bara genom er förenade styrka.[3]

Det närmaste året växte denna organisation hastigt. Ett flertal kongresser och konferenser hölls (bl.a. gick den nya organisationen ihop med gesällernas som hade bildats i splittringen i Frankfurt), och i april 1849 fanns den i 87 olika städer och hade sammanlagt c:a 20.000 medlemmar.[4] Organisationen, som först hade sin central i Berlin men sedan flyttade den till Leipzig, använde Stefan Borns tidning *Verbrüderung* som sitt centralorgan. I denna tidning propagerades för anslutning till organisationen, upprättande av fonder för självhjälp, utbildning, skapande av produktions- och konsumentkooperativ (efter mönster från de Educational och Friendly Societies som vuxit fram i England) etc. Vissa föreningar startade också arbetarbanker och försäkringsbolag, och tanken bakom hela denna ”förbrödringsorganisation” var att

[2] Noyes, s. 34 ff.
[3] *Die Verbrüderung* 3 okt 1848, cit. i a.a., s. 290.
[4] A.a., s. 306 f.

arbetarna enbart kunde lita på sig själva, då regeringen i Berlin och folkförsamlingen i Frankfurt knappast ens hade lyssnat på deras krav eller tagit emot deras petitioner. Istället stödde regeringen mästarna inom hantverket genom att i februari 1949 anta en lag som utökade skråsystemet till flera näringsområden. Frankfurtförsamlingen lyckades i början av 1849 äntligen lägga fram ett förslag till ekonomisk lagstiftning. Denna visade sig i stort sett bara gynna industriägarna och köpmännen, och både mästarna, gesällerna och övriga bland de arbetande klasserna kände sig lurade. Ledarna för *Verbrüderung*srörelsen blev allt mera pessimistiska vad det gällde möjligheterna att få statlig hjälp eller stöd från Frankfurt och framhävde ytterligare klassens egen kapacitet:

> Vi tyska arbetare kan gratulera oss själva till att inte ha några profeter, inga berömda författare i spetsen för vår rörelse [...] Om ni letar efter ”uppfinnare” bland oss finner ni inte deras namn; föreningarna har fritt skapats av ett levande och självuppoffrande folk, allt har gjorts av våra arbetare själva.[5]

Under våren 1849 beslöts att man skulle hålla en kongress i juni där en alltysk arbetarförening skulle bildas. Upproret i maj kom dock i vägen. Även denna gång deltog arbetare för att rädda vad som räddas kunde, dock med betydligt mindre energi och glöd än i mars 1848. Upproret, som denna gång var splittrat och halvhjärtat, slogs snabbt ner. Denna gång togs inte myndigheterna med överraskning. Längst varade motståndet i sydvästra Tyskland, där vissa revolutionära garden höll ut till början av juni.[6] När upproret slagits ned arresterades de flesta av ledarna för arbetarföreningarna och många landsförvisades. Flera lokalföreningar förbjöds och den planerade kongressen fick skjutas upp tills vidare. Under sommaren och hösten 1849 förekom nya försök att hålla kongressen, samtidigt som organiserandet delvis tog ny fart igen. I början av 1850 var medlemsantalet åter uppe i 20.000 och myndigheterna uppskattade i en rapport t.o.m. antalet till över 800.000 anslutna.[7] Dock kunde det märkas en tydlig skillnad i inriktning. Förbudet mot politiska föreningar, som avskaffade organisationsfriheten från 1848, ledde till att de kvarvarande arbetarföreningarna i stort sett bara propagerade självhjälp och bannlyste alla politiska frågor. Bl.a. utvecklades ett system med penningbidrag till vandrande gesäller, och sociala aktiviteter som högläsning, sång och gymnastik blev också mycket vanliga. Organiserande i sig, för ekonomisk och social självhjälp, framhävdes än starkare som rörelsens målsättning, medan dess anspråk på att vara en social och politisk kraft, riktad mot regeringen och andra klasser, tonades ned i efterdyningarna av revolutionens slutgiltiga nederlag.

I februari 1850 kunde så äntligen den första Verbrüderungskongressen, som också blev den sista, hållas. Här befästes övergången från politik till social gemenskap och utbildning. Trots detta började allt fler av de tyska staterna att betrakta *Verbrüderung* som en politisk organisation. Många kvarvarande ledare arresterades och lokalföreningar förbjöds. De som fanns kvar i ytterligare några år (tidningen slutade att utkomma i juni 1850) fick om möjligt inrikta sig än mer på opolitiska frågor. När den sista föreningen slutligen förbjöds 1856 hade de flesta redan uppgått i det skråsystem som hade förstärkts genom en mängd lagar runt 1850. Detta första organisationsförsök bland de tyska arbetarna var över och det skulle dröja ett decennium innan nästa fas inleddes.

Under 1850-talet inleddes i Tyskland en period av ekonomisk utveckling, som fram till den

---

[5] *Die Verbrüderung* 20 april 1848, cit. i a.a., s. 293 f.
[6] Bl.a. deltog Engels i detta militära uppror (Mayer, band 1, s. 335 ff).
[7] Balser, s. 74 f. Detta säger dock mer om myndigheternas rädsla för *Verbrüderung* än om organisationens faktiska storlek.

stora depressionen 1873 till stor del förändrade betingelserna för skapandet av ett tyskt arbetarparti.[8] Under denna tyska ”industriella revolution” förstärkte den tyska staten sin auktoritet genom att den förde en politik som erbjöd medelklassen frihet inom ekonomin mot att den utestängdes från politiskt inflytande. Bristen på kapital för de stora investeringarna löstes delvis genom tillkomsten av ett välutvecklat banksystem, och även aktiebolagsformen blev allt vanligare vid etableringen av företag.[9] I denna hastiga industrialisering höll staten ett fast grepp om infrastrukturen genom att den initierade, ledde och kontrollerade järnvägs-, kanal- och vägbyggandet, som var en drivkraft i den ekonomiska utvecklingen. Den gamla koalitionen mellan staten och junkrarna (de främst östpreussiska storgodsägarna) bibehölls, och genom att framstå som garanten för Tysklands enande kunde Bismarck efter sin utnämning till rikskansler 1862 erhålla ett politiskt stöd även från de grupper som förlorade sina möjligheter till politiskt inflytande efter 1849.

Det som utlöste nästa fas i den tyska arbetarrörelsens formering var till stor del de liberalas ovilja att föra fram krav på allmän rösträtt i den författningsstrid som växte fram i slutet av 1850-talet. Även om många av dem var engagerade i ”den sociala frågan”, dvs. arbetarnas fattigdom, hälso- och bostadsförhållanden etc., betraktade de ofta problemet som en fråga om utbildning. I början av 1860-talet medverkade de därför i en revitalisering av olika bildningsförbund för arbetare och de försökte även bygga upp konsumentkooperativ. Under några år växte dessa bildningsförbund (och, i mindre utsträckning, kooperativ) fram, ofta under ledning av medelklassmän, men ändå på en solid arbetarklassgrund. Allt oftare uppstod konflikter mellan å ena sidan arbetarnas förhoppningar om politiskt inflytande och deras förväntningar att staten skulle hjälpa till att lösa den sociala frågan och å andra sidan liberalernas försök att lösa problemet med arbetarståndets ställning genom att göra arbetarna till en politisk hjälptrupp åt sig själva. När några av ledarna i Leipzigs bildningsförbund krävde att arbetare skulle få bli medlemmar i den liberala *Nationalverein* (som hade bildats 1859 för att propagera för Tysklands enande under Preussens ledning, med en liberal konstitution) fick de svaret att de inte kunde få rösträtt, men att de skulle betraktas som ”hedersmedlemmar”.[10] Något senare samma år vände sig dessa ledare till den kände radikalen och socialisten Ferdinand Lassalle och frågade vad denne ansåg om arbetarrörelsen och dess mål och medel. I sitt öppna svarsbrev, som publicerades i februari 1863, sammanfattade Lassalle sin syn på staten och arbetarklassens uppgifter. Förenklat uttryckt betraktade Lassalle staten utifrån ett hegelianskt perspektiv och såg den som grundad på allmänintresset och höga ideal. Men, menade Lassalle, varken de feodala junkrarnas eller den kapitalistiska bourgeoisins stat kunde förverkliga denna statens idé, det återstod för proletariatet att göra detta. Medlet för att nå detta mål var den allmänna rösträtten. Men eftersom staten, även om den ännu inte var fullt utvecklad, ändå stod för allmänintresset skulle arbetarna redan nu kräva hjälp att starta och driva produktionskooperativ. Detta var enligt Lassalle det enda sätt varpå arbetarna kunde befria sig från kapitalismen. Däremot var konsumentkooperativ meningslösa,

[8] 1849 fanns det i Rhenlandet och Westfalen 691 stationära ångmaskiner med en uteffekt av 18.775 hästkrafter. År 1875 hade de ökat i antal till 11.706 och i kapacitet till 379.091 hk (Christiansen, s. 113). Speciellt de första åren efter det fransk-tyska kriget 1870, då Frankrike tvingades att betala 4 milliarder mark i skadestånd till Tyskland (1873 hade Tyskland fått betala fem milliarder franc, Henderson, s. 161), utvecklades den tyska industrin hastigt. Nya industrigrenar växte upp, speciellt inom den kemiska och den elektroniska industrin, och inom många verksamheter fördubblades eller t.o.m. tredubblades antalet industriarbetare de sista decennierna av 1800-talet (Bry, s. 27). Tyskland övergick under dessa decennier från att ha varit ett i huvudsak jordbruksbaserat till att bli ett industribaserat samhälle.

[9] Henderson, s. 178 ff.

[10] Morgan, s. 5.

därför att ”den järnhårda lönelagen”, dvs. tendensen att hålla arbetarnas löner nere på en absolut bottennivå, bara skulle sänka lönerna om arbetarna själva försökte sälja billiga livsmedel. Men först och sist var det viktigt, skrev Lassalle i sitt brev, att arbetarna organiserade sig självständigt från liberalerna, därför att dessa tillhörde den ”reaktionära massan” som varken önskade arbetarnas befrielse eller statens förverkligande. Först en stat som byggde på allmän och lika rösträtt och som stödde arbetarnas fabriker kunde betraktas som en verklig stat.[11] I maj 1863 ombildades en del arbetarföreningar och bildningsförbund till *Allgemeiner Deutscher ArbeiterVerband* (ADAV), där Lassalle blev president med nära nog diktatoriska befogenheter. Fram till sin död i en duell i augusti 1864 ledde Lassalle denna den första arbetarförening i Tyskland som hade en klar politisk inriktning. Eftersom Lassalle trodde på den järnhårda lönelagen, betraktade han fackföreningar som meningslösa. Dessa kom t.o.m. att aktivt motarbetas av Lassalles efterträdare.

En hel del arbetarföreningar i främst mellersta och södra Tyskland anslöt sig dock inte till ADAV. Många var fientligt inställda till Lassalles preussenvänlighet, och rykten hade redan kommit i omlopp att Lassalle förde hemliga förhandlingar med Bismarck, något som förespråkarna för en förening av Tyskland genom fria federationer på demokratisk grund betraktade som ett förräderi mot hela idén om Tysklands enande. De antipreussiska stämningarna var speciellt starka i det liberala *Volkspartei* som också stod nära många arbetarföreningar och bildningsorganisationer. När motståndarna någon månad efter ADAV:s grundande själva bildade en alternativ organisation, *Verband Deutscher Arbeitervereine* (VDAV), erkände de därför detta Folkparti som sin politiska gren. 1866 bildade dessutom August Bebel och Wilhelm Liebknecht ett *Volkspartei* i Sachsen, men då hade det redan uppstått motsättningar mellan liberalernas försök att enbart kämpa för politisk demokrati och arbetargruppernas intresse av även en ”social demokrati”.[12] Det som sedan definitivt kom att spräcka koalitionen mellan de antilassallianska arbetarna och *Volkspartei* var frågan om förhållandet till I:a Internationalen.

Fientligheterna mellan å ena sidan ADAV och dess president von Schweitzer (som efter några år hade utmanövrerat den av Lassalle utsedde efterträdaren Becker som ledare för rörelsen) och VDAV och tidningsredaktören och agitatorn, den f.d. lassallianen Wilhelm Liebknecht å den andra, satte sin prägel på den tyska arbetarrörelsen under dessa första grundningsår. Båda organisationerna hade uppstått ur samma källa, de tyska arbetarföreningarna och bildningsförbunden, men de skilde sig åt i en mängd frågor. ADAV var en företrädelsevis preussisk organisation som förespråkade en ”preussisk lösning” på Tysklands nationella problem, dvs. den stödde den preussiska statens ambitioner att ena Tyskland under sig, om nödvändigt med hjälp av ”blod och järn”.[13] VDAV å sin sida hölls samman med liberalerna genom sin fientlighet mot Preussen som gick tillbaka på de liberala och demokratiska strömningarna från 1848. Där ADAV såg den tyska storbourgeoisin som sin huvudfiende och under flera år stödde den preussiska staten och dess kansler gentemot den gemensamma fienden, betraktade VDAV ett sådant samarbete som ett förräderi mot den tyska revolutionen. Vid sidan av dessa politiska motsättningar fanns även rent personliga, framförallt mellan Schweitzer och Liebknecht.[14] Snart uppstod det också motsättningar *inom* de båda organisationerna. Dessa ledde till en mängd utbrytningar och till att nya organisationer bildades. När en utbrytargrupp

[11] *HST* 2, s. 78 ff.
[12] Under revolutionen 1848/49 inriktade sig liberalerna huvudsakligen på "politisk demokrati", medan arbetarna också strävade efter en ”social demokrati” (därav det senare namnet ”socialdemokraterna”).
[13] Morgan, s. 24.
[14] A.a., s. 173.

från ADAV genom en kupp av Schweitzer år 1869 återförenades med sin moderorganisation och återupprättade Lassalles ursprungliga organisationsstadgar lämnade en annan stor grupp ADAV och närmade sig VDAV. På en kongress i september konstituerade sig sedan denna grupp och VDAV som *die Sozialdemokratische Arbeiterpartei*. Det antagna partiprogrammet gav uttryck för en kompromiss mellan den stora lassallianska gruppens krav på en ”fri folkstat” och ”statliga garantier till produktionskooperativ” å ena sidan och krav hämtade från I:a Internationalen (fabrikslagstiftning, normalarbetsdag etc.) och en del rent demokratiska krav å den andra.[15]

Redan 1867, när Bismarck införde allmän rösträtt för män till det efter segern mot Österrike nybildade Nordtyska Förbundet, fick båda organisationerna (VDAV dock formellt genom Sachsens *Volkspartei*) in fyra delegater var i Reichstag.[16] Fram till det fransk-tyska kriget växte bägge rörelserna, bl.a. på grund av att en stor strejkvåg bröt ut under slutet av 1860-talet. Men i den allmänna patriotismen i samband med kriget blev förhållandena för socialisterna mycket svårare, och i ”segervalet” till Tyska rikets utvidgade parlament invaldes endast Bebel.[17] Ledare arresterades, tidningsförsäljningen gick ned, stängningar av partihögkvarter och andra repressiva åtgärder ledde till att trycket på samarbete och eventuellt samgående mellan de båda organisationerna ökade från medlemmarnas sida. Efter det att Schweitzer hade avgått som president för ADAV i maj 1871 inleddes också förhandlingar som år 1875 resulterade i ett samgående.

Under dessa tolv år, från 1863 till 1875, organiserades således den tyska arbetarrörelsen och kom redan från början att framstå som världens största arbetarrörelse. Under dessa år grundlades flera drag som sedan kom att bli viktiga för partiets ställning i det tyska riket och för möjligheten av att sprida marxismen som dess officiella ideologi. Både Bebel och Liebknecht var bekanta med Marx och Engels (Liebknecht hade levt i exil i London i flera år efter revolutionens nederlag), och speciellt den förre uttryckte offentligt mycket radikala åsikter. ”Eisenacharna” röstade mot krigskrediter 1870, och i ett berömt tal i riksdagen hyllade Bebel Pariskommunen. Detta ledde till att den tyska socialdemokratin framstod som en revolutionär rörelse som betraktades med avsky och skräck av det övriga tyska samhället. Både Bebel och Liebknecht fängslades på två år 1872, och 1874 slog staten till även mot ADAV. Trots detta vann partierna stora framgångar vid valet 1874 och de båda riksdagsgrupperna bildade en gemensam fraktion. På två konferenser, i december 1874 och i februari 1875, diskuterades samgåendet, och det programförslag som sedan antogs i Gotha i maj växte fram. Detta program, som kritiserades så hårt av Marx, var just menat som ett program för ett samgående och innehöll därför med nödvändighet båda parternas olika krav. Trots Marx’ kritik betraktades programmet, med dess krav på allmän rösträtt, ” fri folkstat” etc., som i högsta grad revolutionärt i de förhållanden som rådde i Tyskland efter rikets bildande. Redan i början av 1876 förbjöds därför partiet i Preussen. Ledningen flyttades då till Hamburg, varifrån partiet leddes de närmaste åren.

Vid sidan av det parlamentariska arbetet var stärkandet av organisationen ett primärt mål för det nya partiet. Det första året efter enandet ökade antalet medlemmar från drygt 24.000 till mer än 38.000, dvs. en ökning med mer än 50 %.[18] 1877 fick partiet drygt 9 % av rösterna,

[15] W. Mommsen, s. 311 f.
[16] Leidigkeit, s. 122.
[17] Lidke, s. 41.
[18] Lidke, s. 54.

vilket innebar nära en halv million.[19] I takt med att antalet medlemmar och sympatisörer ökade förbättrades även partiets finanser. Redan från början avlönades riksdagsgruppen, centralkommitténs medlemmar och ett antal anställda agitatorer. 1876 hade partiet 23 dagstidningar, året efter ytterligare 18 och strax innan socialistlagarnas införande 47 stycken.[20] Vid valet 1877 vann partiet, trots häftig anti-socialistisk propaganda, tolv platser, och under de närmaste månaderna lade man fram ett stort antal motioner, dels om förbättringar av arbetsförhållanden, dels inom det arbetsrättsliga området.

Om de politiska och organisatoriska inriktningarna för det enade partiet var relativt klara, stod det sämre till med synen på hur socialisterna skulle förhålla sig till den ekonomiska utvecklingen i Tyskland. Partiet saknade helt enkelt en ekonomisk teori, som kunde vara ett alternativ till liberalernas teorier om *laissez-faire* och till Bismarcks mera konservativa, statsinriktade synsätt. År 1872 hade ett antal tyska akademiker bildat *Verein für Sozialpolitik*. De hävdade att ett statligt ingripande skulle kunna lösa den sociala frågan, vilket ledde till att de populärt kom att kallas för ”katedersocialister”. 1874 publicerade en av dem, Albert Schäffle, en bok med titeln *Die Quintessenz des Sozialismus* (Socialismens kärna), vari han hävdade att han byggde sin socialism på Karl Marx’ teorier. Boken nådde stor spridning och både Bebel och Bernstein rekommenderade den varmt till partimedlemmar. I mitten av 1870-talet delades den dessutom ut i över 10.000 gratisexemplar bland akademiker och de bildade klasserna.

I Schäffles version av Marx’ ekonomiska teori var proletariatets eventuellt revolutionära roll i omvandlingen till ett socialistiskt samhälle helt borttagen, liksom som (den borgerliga) staten som ett instrument för klassherravälde. Det som återstod, ”socialismens A och O, [var] omvandlingen av privat och konkurrerande kapital till ett förenat, kollektivt kapital”[21] – dvs. enligt Schäffle var ett förstatligande av ekonomin liktydigt med socialism. En annan som också nådde en viss berömmelse i sökandet efter en socialdemokratisk ekonomisk teori var den i Berlin verksamme privatdocenten Eugen Dühring som, stödd av bl.a. Bernstein och en grupp socialdemokratiska intellektuella vid Berlins universitet, lade fram ett helt vetenskapligt och filosofiskt system. Det var detta som fick Liebknecht att upprepade gånger skriva till Engels och be honom att försöka förhindra att Dührings teorier spred sig i partiet och att framställa den marxska världsbilden så enkelt som möjligt. Engels tvekade länge, men skrev sedan en artikelserie i partiorganet *Vorwärts*, som året efter (1878) publicerades som bok. På många sätt kom denna bok, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, populärt kallad ”*Anti-Dühring*”, att bli utgångspunkten för framväxten av en marxism i den tyska socialdemokratin. Vi skall därför återkomma till den i del III.

För den tyska socialdemokratins fortsatta ideologiska utveckling var dock dessa försök att finna en ekonomisk teori inte den viktigaste faktorn, utan istället den totalt förändrade situation som partiet ställdes inför efter det att Bismarck fått igenom sina s.k. socialistlagar 1878. Bismarck hade en längre tid förberett införandet av en lag för att få partiet olagligförklarat (bl.a. förbjöds partiet som nämnts i Preussen 1876), och han kunde under våren 1878 utnyttja två attentat mot kejsar Wilhelm I till att upplösa riksdagen när han inte fick igenom sin lag. I de nyval som följde gick liberalerna starkt bakåt (de hade motsatt sig införandet av socialistlagarna) medan socialdemokraterna, trots den oerhört hårda agitationen mot dem efter attentaten (som de alltså felaktigt beskylldes för att ligga bakom), bara led en smärre förlust. I

[19] W. Mommsen, s. 824.
[20] Lidke, s. 55.
[21] Albert Schäffle: *The Quintessence of Socialism* (London 1890), s. 20, cit. i a.a., s. 64.

storstäderna ökade de t.o.m. I exempelvis Berlin ökade deras röster från 31.500 till 56.140.[22] Men den nyvunna konservativa majoriteten kunde ändå den 19 oktober rösta igenom, med röstsiffrorna 221 mot 149, en lag som innebar att staten eller de lokala myndigheterna kunde upplösa föreningar eller organisationer som uppvisade socialistiska tendenser och förbjuda tidningar med ett socialistiskt innehåll. Bismarck fick dock inte igenom ett lagförslag som skulle ha förbjudit socialister att ställa upp till valbara platser i parlamentariska församlingar. Under de närmaste tolv åren blev därför det parlamentariska arbetet och kampanjerna inför valen det socialdemokratiska partiets enda lagliga plattform. Partiledningen beslöt sig snabbt, trots en viss inre kritik i partiet, att finna sig i lagarna och försökte göra det bästa av situationen för att inte provocera regimen ytterligare. Men denna försiktighet hjälpte inte. Inom en månad hade alla tidningar med en socialistisk tendens så när som på två tystats. Därmed förlorade hundratals anställda och en mängd journalister sitt levebröd. Partiet hade inför lagarnas införande upplöst sig självt, men inte heller detta räckte. Fackföreningar, bildningsförbund, sångklubbar, ömsesidig-hjälpföreningar, konsumentkooperativ, allt som hade den minsta anstrykning av socialism förbjöds. Inom några månader verkade det som om Bismarck hade lyckats i sitt uppsåt att slå sönder detta det största socialistiska arbetarpartiet i världen.

Men partiet överlevde, till att början med främst genom sina riksdagsrepresentanter. Dessa var först helt ovana vid den nya situationen och kunde därför inte leda partiet speciellt effektivt. Gruppen var dessutom splittrad inom sig. Där fanns ultraradikaler som den gamle lassallianen Hasselmann, som höll glödande kamptal i riksdagen och ville utöka partiets aktioner över lagens gräns, likaväl som andra som för allt i världen inte ville riskera den enda plattform partiet nu hade. Trots ett par ytterligare försök från Bismarcks sida att få bort socialdemokraterna från riksdagen lyckades dessa ändå, med stöd från liberalerna och centern, att undvika att helt hamna utanför lagen.

Det är absolut ingen överdrift att påstå att under åren fram till 1890, då socialistlagarna avskaffades, dessa lagar satte sin prägel på den tyska socialdemokratin. Då det parlamentariska arbetet var det enda lagliga som återstod och riksdagsfraktionen den enda tänkbara ledningen, förändrades partiets arbete givetvis i riktning mot riksdagen. För lassallianerna fanns det ingen motsättning i detta. Redan Lassalle hade betraktat kampen för allmän rösträtt och, när denna var genomförd, kampen för att vinna majoritet i riksdagen, som vägen till socialismen. När arbetarna hade erövrat majoriteten skulle staten bli en ”fri folkstat” som kunde förverkliga det socialistiska samhället, byggt på arbetarnas produktionskooperativ. Även eisenacharna var genom sin politiska bakgrund i *Volkspartei* beredda att acceptera parlamentet, när de nu måste erkänna Bismarcks enande av Tyskland som ett fullbordat faktum. Men de krävde att regeringen enbart skulle vara ansvarig inför parlamentet, dvs. att en rent parlamentarisk demokrati skulle införas (regeringen var enbart ansvarig inför kejsaren och kanslern, dvs. Bismarck). Därför fanns det inte heller för dem någon motsättning i att inrikta sitt arbete på parlamentet, speciellt som hotet att även denna möjlighet skulle kunna försvinna hängde över dem.

Det var således i denna situation, med ett starkt parti som på bara några månader hade slagits sönder, med å ena sidan en laglig riksdagsrepresentation och å den andra sidan en illegal press och organisationsstruktur, som marxismen uppstod och började spridas i den tyska rörelsen. Socialistlagarnas införande ställde givetvis partiet inför tusentals *praktiska* problem i det dagliga politiska arbetet. Men viktigare var nog ändå att partiet måste finna en ny identitet och en ny självuppfattning, dvs. en ny ideologi, som kunde förena de gångna årens tillströmning

[22] A.a., s. 74.

av medlemmar och ökning i antalet röster vid de allmänna valen med den nya situation som det befann sig i. Att på en gång erhålla ett ökat stöd från arbetarna och betraktas som parias av staten och de högre klasserna, att å ena sidan framstå som det stora hotet mot civilisationen och å den andra vara nära nog totalt maktlöst, gjorde det nödvändigt för partiet att kunna sätta in sig självt i ett mycket större sammanhang. Detta sammanhang gavs också av de intellektuella som från Schweiz spred sin nya lära, marxismen.

Den ryska revolutionära rörelsen

Den 14 december 1825 revolterade delar av St Petersburgs militärgarnison mot den nyinstallerade tsaren Nikolaj I. Revolten, som också hade utlöpare i militärförläggningar i Ukraina, slogs snabbt ned och de inblandade officerarna (drygt 120 stycken) dömdes till långvariga fängelsestraff och förvisning till Sibirien. Ur denna grupp, ”decembristerna” utvecklade sig sedan en anti-tsaristisk revolutionär tradition, som växte och breddades under 1800-talet för att i mars 1917 äntligen nå sitt mål att avskaffa tsardömet.

Bakgrunden till decemberupproret var paradoxalt nog krigen mot Napoleon och de kontakter som framförallt vissa officerare då fick med Västerlandet. Ryssland var vid denna tid i stort sett helt opåverkat av den ekonomiska och sociala utveckling, som västra Europa samtidigt genomgick. Den stora massan av befolkningen bestod av livegna bönder (livegenskapen avskaffades först 1861) som bodde i ekonomiskt och socialt starkt integrerade byar (*obsjtjna*), den tekniska utvecklingen låg i stort sett kvar på medeltidens nivå och över denna gigantiska nation härskade ett furstehus i symbios med den grekisk-ortodoxa kyrkan. Under 1700-talet hade Peter den store försökt modernisera landet genom att införa nya tekniker inom främst skeppsbyggnationen och vapenframställningen, stärka armén och bygga upp en statlig byråkrati, men frånsett vissa storstäder, som St Petersburg, Moskva och Kiev, hade dessa försök lämnat landet i samma outvecklade tillstånd som det befunnit sig i i århundraden.

Istället för de liberala reformer som decembristerna hade krävt resulterade deras revolt enbart i att Nikolaj I byggde upp en hemlig polis, den s.k. Tredje sektionen, som med övervakning, censur, infiltration och byråkratiska medel slog hårt mot alla försök att ens diskutera reformer i det ryska väldet. Den övervakade universitet, regementen, konst och litteratur, schack- och sångklubbar; överallt där undersåtar träffades eller uttryckte sig såg den en potentiell fara för uppror. Under lång tid infiltrerade Tredje Sektionen exempelvis en grupp som samlades i den lågadlige Petrasjevskijs hem för att diskutera socialistiska idéer, främst Fouriers. 1849 slog polisen till, arresterade medlemmarna och dömde ledarna, däribland författaren Dostojevskij, till döden. Straffet ändrades dock till lång förvisning. Andra försök att via böcker sprida västerländska idéer om demokrati och frihet censurerades strängt, och det var under denna tid som den för Ryssland så karaktäristiska klyftan mellan regimen och de intellektuella uppstod och vidgades.

Den ryska intelligentian härstammade ursprungligen från det ryska adelsståndet, främst lågadeln. De försök till moderniseringar som trots allt hade gjorts under 1700-talet hade medfört att framförallt franska idéer och fransk kultur hade importerats. Adeln blev under detta århundrade uppmuntrad att försöka efterlikna den franska adelns livsstil. Men då gick det inte att förhindra att även upplysningsidéer s.a.s. följde med på köpet. I likhet med sin franska motsvarighet försökte delar av den ryska adeln att utvidga livegenskapen, något som regimen uppmuntrade då den såg adelns stöd som viktig för sin egen existens. Den långsamma eller nära nog obefintliga utvecklingen inom jordbruksproduktionen (som ofta t.o.m. gick bakåt) medförde att allt fler adelssöner fick söka sin utkomst på annat håll än fädernegodset. De flesta sökte sig till armén eller flottan, men även den växande statliga byråkratin

drog dem till sig. Det var av denna anledning som den första revoltungen uppstod inom armén, men efter decemberupproret och inrättandet av den hemliga polisen var det nära nog omöjligt att ens tänka radikala idéer inom dessa yrken. Istället vände sig ”moderniserarna” till filosofin (som mycket riktigt också blev förbjuden som universitetsämne 1841), där främst den tyska idealistiska filosofin med Fichte och Hegel i spetsen vann många anhängare under 1830-talet. Anammandet av denna filosofi kunde inte medföra något annat än att de intellektuella ytterligare alienerades från det ryska samhället (i detta fanns stora likheter med den tyska intelligentian under samma tid). Isolerade från både regimen och den politiskt dominerande adeln vände många radikaler sina förhoppningar mot de livegna bönderna, men dessa var av naturliga skäl om möjligt än mindre intresserade av abstrakta filosofiska system än de övriga stånden.[23] Revolutionerna 1830 (då bl.a. Polen hade gjort uppror mot Ryssland) och 1848 påverkade de ledande klasserna i Ryssland i riktning mot att bli om möjligt än mer reaktionära. Under denna tid låg det mycken sanning i Marx’ (och många andras) syn på Ryssland som reaktionens främsta bålverk i Europa. I stort sett varje försök att hitta den minsta öppning i denna totalt låsta situation blev ett komplett misslyckande. De intellektuella avverkade filosofiska system på löpande band, från Schelling och Fichte till Hegel, från Hegel till de utopiska socialisterna och från dessa till Feuerbach, J. S. Mill och Comte. Men inget av dessa system verkade föra dem en millimeter närmare målet att reformera och modernisera det ryska samhället.

Det var i denna situation de första revolutionärerna som explicit utgick från ryska och inte västerländska förhållanden framträdde. I likhet med sina föregångare härstammade de ofta från adelskretsar, men till skillnad från dem började de nu på allvar att intressera sig för den ryska bondeklassens revolutionära potential. En av de tidigaste av dem var Michail Bakunin, som efter en sedvanlig karriär inom armén tog avsked och upprättade några revolutionära cirklar i Moskva. Efter att ha emigrerat till väst och deltagit i revolutionen 1848/49 blev han utlämnad av den österrikiska regeringen till den ryska, tillbringade därefter några år i fängelse och i det för de oppositionella obligatoriska Sibirien innan han lyckades fly och åter dyka upp i den polska revolten 1863. Mot slutet av sitt liv bekämpade han den marxska kommunismen, först inom, sedan utanför I:a Internationalen (se nedan s. 163). Bakunins bidrag till den ryska revolutionära rörelsen bestod mera i hans personlighet och hans revolutionära aktivism än i genomtänkta teorier. Hans idylliseringar av det ryska ”folket”, och då främst bönderna, låg dock relativt nära de tendenser till populism som vid denna tid börjat breda ut sig i den ryska intelligentian. Bakunins avsky mot det moderna borgerliga samhället med dess storindustri, centraliserade statsmakt och storskaliga organisationsformer påverkade en del av de s.k. slavofilerna, dvs. de som vände sig bort från den västerländska industriella utvecklingen och ville finna en speciell rysk väg till socialismen.

En annan person som i viss mån överbryggade klyftan mellan de äldre radikala adelsmännen och den nya intelligentian, som nu allt oftare kom från den ofrälse medelklassen, var Alexander Herzen, som med sin tidning *Kolokol* (”Klockan”) fick en avsevärd spridning och betydelse bland intelligentian. Herzen var av adligt ursprung och hade blivit arresterad därför att han kände några personer som påstods ha sjungit revolutionära sånger i sitt hem. Senare emigrerade han till väst och bosatte sig i London (där han undvek Marx som han avskydde), varifrån han smugglade sin tidning till Ryssland. I London studerade Herzen den ryska bondeklassens utveckling, och speciellt blev han intresserad av den tyske historikern baron

[23] Den tidigare nämnde Petrasjevskij försökte inrätta en fouriersk *falangstär*, men bönderna brände ner huset han byggde åt dem.

Haxthausers beskrivningar av den ryska bondens kollektiva gemenskap inom byn (*obsjtjnan*) och dess rådslagsorgan (*miren*). Haxthauser gav en relativt idyllisk beskrivning av den sociala gemenskapen i byarna med dess demokratiska styrelseskick och gemensamma ägande och brukande av jorden. Herzen var en av de allra första bland de ryska intellektuella som hävdade att det kunde vara möjligt att bygga ett ryskt socialistiskt samhälle på denna bystruktur utan att först skulle genomgå den industriella revolutionens fasor, vilka han på nära håll kunde se i London.

Under tiden hade Ryssland lidit ett katastrofalt nederlag i Krimkriget 1853–56, där landets efterblivenhet tydligt hade demonstrerats. Samtidigt hade den reaktionäre Nikolaj I dött och efterträtts av sin son Alexander II. Efter krigskatastrofen inledde Alexander en rad efterlängtade reformer av det ryska samhället, där den viktigaste var avskaffandet av livegenskapen 1861–63. Den nye tsaren hälsades med hänförelse av delar av intelligentian, däribland Herzen som i sin tidning gav Alexander råd om hur han skulle besegra oppositionen från adeln mot att släppa bönderna fria. Men motståndet var hårt, och när avskaffandet av livegenskapen till sist var ett faktum fick bönderna en mycket mindre del av jorden än vad som först var tänkt och fick dessutom betala stora avgifter för att bruka den jord de redan brukat i århundraden. Reformen blev en besvikelse för många av dem som velat bygga ett socialistiskt samhälle på denna nu befriade bygemenskap.[24] Den sociala och ekonomiska skiktningen snarare ökade än minskade i byarna efter reformens genomförande. Till detta kom det grymma undertryckandet av resningen i Polen 1863, och sammantaget medförde detta att den radikala intelligentian åter vände sig bort från tsaren. Efter detta förekom knappast några teorier om ett samarbete mellan självhärskaren och intelligentian för att rädda Ryssland.

En av de första som förklarade ”totalt krig” mot det ryska samhället och dess självhärskare[25] var Nikolaj G. Tjernysjevskij (1828–89). I sin år 1863 utgivna agitationsroman *Vad bör göras?* gav han den ryska intelligentian en betydelsefull roll i den revolution som nu allt fler började uppfatta som liktydig med självhärskardömets fall. Tjernysjevskij var själv son till en relativt fattig ortodox präst och som sådan tillhörde han det ”folk” han skrev om mera än de tidigare radikalerna, som ju oftast grundat sin radikalism mera på en jämförelse med Västerlandets utveckling än på egen erfarenhet av det ryska folkets ekonomiska och sociala situation. Efter att ha studerat vid universitetet i St Petersburg blev han medarbetare i den litterära tidskriften *De Samtida*, som under 1850-talet blev något av den radikala intelligentians språkrör. Här förespråkade Tjernysjevskij bl.a. att litteraturen, ja konsten överhuvudtaget, skulle bedömas efter dess sociala innehåll, snarare än efter dess estetiska kvalitéer.[26] Han var även ”modern” i den meningen att han hävdade att materialism och vetenskap skulle leda revolutionärerna framåt. Speciellt intresserade han sig, både i sina skrifter och i sitt privatliv, för kvinnans emancipation. I början av 1860-talet var han en av de ledande bland de intellektuella radikaler som tog avstånd både från den tyska idealistiska tyska filosofin och från de fåtaliga ryska liberalernas försök att få till stånd en ekonomisk och social utveckling

[24] Denna ”socialism” utgick oftast från den bild av småskalighet och ömsesidig gemenskap som målades upp av de västerländska ”utopiska socialisterna”. Marx uppfattning om socialism som byggd på storindustrins utveckling var vid denna tid i stort sett okänd i Ryssland, även om en del av emigranterna hade hört talas om honom.
[25] Dvs. som hade rensat bort alla föreställningar om att bönderna i koalition med sin ”lillefar”, dvs. tsaren, skulle kunna ställa allt tillrätta bara han blev informerad om de missförhållanden som rådde i det ryska väldet. Denna föreställning var djupt rotad hos bönderna och var något som Stalin långt senare kunde bygga upp sin maktposition och kulten av sin person på.
[26] Många ser Tjernysjevskij som en föregångare till den av Stalin långt senare proklamerade ”socialrealismen” (Ulam, s. 57 ff).

utan att förändra den grundläggande klasstrukturen, inkluderat tsarens maktställning. Under åren runt livegenskapens avskaffande växte den underjordiska agitationen kraftigt, och i tre broschyrer (riktade till studenterna, soldaterna och bönderna) hävdade Tjernysjevskij att folkets problem bara kunde lösas genom en total revolution. Efter det att ett stort antal bränder hade brutit ut i St Petersburg på våren 1862 (något som de radikala anklagades för att ligga bakom) häktades han och tillbringade två år i fängelse (där han skrev *Vad bör göras?*). Därefter skickades Tjernysjevskij till hårt straffarbete i Sibirien för att några år före sin död återvända till den europeiska delen av Ryssland. Då hade de gångna årens straffarbete och en sjukdom brutit ned honom, och han gjorde sedan ingen större insats för den fortsatta utvecklingen av den revolutionära rörelsen i Ryssland. Under tiden han var förvisad till Sibirien växte dock hans berömmelse, främst genom hans roman. Den handlar om ”de nya människorna”, de radikala intellektuella, på vars axlar det ryska samhällets framtid låg. I motsats till Oblomov (i Gontjarovs roman med samma titel) som trots sina storslagna idéer aldrig kommer längre än att tänka på dem på sin soffa, ålåg det enligt Tjernysjevskij den revolutionära intelligentian att forma historien, och därför måste den

> bestå av djärva, ståndaktiga och orubbliga människor som, när de en gång gripit sig an något, inte låter det glida dem ur händerna [De har en] beräknande handlingskraft, besinning och förmåga att arbeta lugnt och omsorgsfullt[...] Om några år, några få år, skall man vädja till dem: ”rädda oss!”, och alla skall rätta sig efter deras ord.[27]

Det är sådana beslutsamma människor som håller Rysslands öde i sina händer i *Vad bör göras?* De avvisar all bekvämlighet och underdånighet; deras enda intresse är att föra mänskligheten framåt och det är deras plikt och skyldighet, ja deras enda möjlighet, att så kompromisslöst som möjligt förbereda vägen till socialismen. Med denna roman gav Tjernysjevskij de intellektuella en ofantlig roll att spela i den revolution som nu allt fler radikaler i Ryssland började anse vara oundviklig.

Trots att reformen 1861–63 inte tillfredsställde vare sig bönderna, adeln eller liberalerna (och givetvis än mindre den revolutionära intelligentian) innebar den inte desto mindre en impuls till ekonomisk utveckling i Ryssland. Pengarna som adeln hade fått för sin jord tog snart slut, och de som ville överleva ekonomiskt fick inrikta sig på att driva sitt jordbruk rationellt marknadsmässigt. Denna övergång till kommersiell produktion underlättades av att priset på säd under denna tid steg kraftigt i väst och att därför den ryska exporten ökade starkt. Många jordägare som inte övergick till denna typ av odling närmade sig de sista årtiondena av 1800-talet snabbt ruinens brant[28] och tvingades att sälja sin kvarvarande jord till kommersiellt inriktade storbönder.

I samband med reformen förekom det omfattande oroligheter på landsbygden och militär sattes in. En grupp studenter bildade samtidigt en organisation, *Det unga Ryssland*, och gjorde ett försök att mörda tsaren efter det att Tjernysjevskij hade häktats och dömts. Som så många andra gånger resulterade det misslyckade försöket enbart i att polisen fick större resurser. En efterföljare till denna organisation, *Folkhämnd eller bila*, krossades senare när en av ledarna blev utsatt för ett mordförsök av de egna medlemmarna och ledaren, Natjajev, flydde utomlands för att sedan utlämnas till Ryssland av den schweiziska regeringen och sluta sina dagar på den beryktade Peter-Paul-fästningen. Överhuvudtaget växte terrorn som politisk metod fram i efterdyningarna av besvikelsen över reformens misslyckande. Men varje försök ändade bara i att autokratin stärkte sin makt över det ryska samhället.

---

[27] Tjernysjevskij, s. 197.
[28] Detta beskrivs mycket fint i många av Tjechovs dramer, t.ex. i *Körbärsträdgården*.

Samtidigt växte under 1860-talet fram den rörelse, som brukar kallas *populismen*. Den byggde på de bondeoroligheter som förekom runt 1860 och hämtade delvis sin ideologi från tidigare bonderevolter under 1600- och 1700-talet. Denna rörelse fick sina talesmän i bl.a. Peter Lavrov och Bakunin, som båda uppmanade revolutionärerna att ”gå till folket” (dvs. till bönderna). Trots denna likhet skilde de sig åt ifråga om vad de såg vara anledningen till att de intellektuella skulle gå till bönderna med sitt revolutionära budskap. Lavrov menade att en ihärdig propaganda med rationella argument skulle övertyga bönderna om socialismens fördelar och därför så frön till framtida *medvetna* uppror. Bakunin, som den revolutionära optimist han var, hävdade att det gällde att vädja till *känslorna*, till böndernas revolutionära instinkt, för att på den vägen få revolutionen att bryta ut. Bakunin fick stort inflytande bland ryska studenter som vistades i Schweiz i början av 1870-talet. När dessa studenter, genom att regeringen via hemlig övervakning av dem fick kännedom om Bakunins propaganda bland dem, kallades hem inleddes en ny fas i den ryska revolutionära intelligentians historia, den s.k. Till Folket-rörelsen 1873–74. Tusentals studenter lämnade universitetet, sin utbildning och sin familj och for till avlägset belägna bondebyar för att propagera socialism och revolution. Bönderna mötte med misstänksamhet och vägrade att befatta sig med dem, i de fall de helt enkelt inte överlämnade dem till den lokala polismyndigheten. Över 700 personer häktades och sattes i fängelse under så svåra förhållanden att många av dem avled, i de fall de inte blev vansinniga eller själva tog sina liv pga. den behandling de fick utstå. Efter detta kompletta misslyckande ändrade populisterna taktik och byggde upp en hemlig underjordisk organisation, *Zemlja i Volja* (”Land och Frihet”), som krävde total hängivenhet av sina medlemmar. Organisationen fick sin teoretiske talesman i Peter Tkatjev, som nyligen hade återvänt från sin landsflykt i Schweiz och nu hävdade att tiden var inne att *göra* revolution och inte bara propagera för den. Om man inte gjorde den omedelbart skulle den kapitalistiska utveckling som inletts i Ryssland omintetgöra förutsättningarna för ett socialistisk samhälle. ”Nu”, skrev Tkatjev, ”är omständigheterna för oss. Om tio eller tjugo år kommer de att vara mot oss”.[29] Övergivna av bönderna (som alla betraktade som den revolutionära klassen) och av liberalerna (som trots att de kände en viss sympati för gruppens krav på en konstituerande församling ändå tog avstånd från gruppens medel) och i ett allt hårdare politiskt klimat inriktade sig *Zemlja i Volja* på den systematiska terrorn som metod. I slutet av 1870-talet ledde detta till en splittring av organisationen, och ur denna uppstod två nya, *Narodnaja Volja* (”Folkets frihet” eller ”Folkets vilja”[30]) och *Cherni Peredel* (”Den svarta omfördelningen”). *Zemlja i Volja* sprängdes just på frågan om terrorn som kampmedel, men också pga. motsättningar

i frågan om vilken organisationsstruktur gruppen skulle ha. Här vidareförde *Narodnaja Volja* den centralistiska struktur som den gamla organisationen hade haft och krävde en än hårdare underordning och total utplåning av medlemmarnas privata identiteter:

> Lova att skänka all din andliga styrka till revolutionen, uppge för den skull alla familjeband och personliga sympatier, all kärlek och vänskap. Om det är nödvändigt, ge ditt liv utan hänsyn till något och utan att spara något eller någon. Behåll ingen privat egendom [...] Ge hela dig till den hemliga organisationen, ge upp din individuella vilja, underordna dig majoritetens vilja som den är uttalad i organisationens beslut.[31]

En systematisk väpnad kamp mot regeringen och hatade medlemmar av polisen och den

[29] Haimson, s. 16.
[30] ”Volja” kan betyda både ”frihet” och ”vilja”.
[31] Ur stadgarna för *Narodnaja Volja*, cit. i a.a., s. 18.

statliga byråkratin inleddes när Vera Zasulitj sköt på general Trepov och polischefen Mezantsev mördades av Kraventjinskij 1878. Strax efteråt beslöt man att tsaren skulle mördas. Efter flera misslyckade attentatsförsök lyckades gruppen den 1 mars 1881 kasta en bomb som sprängde Alexander II i bitar. Gruppen skrev då ett brev till den nye tsaren, Alexander III, och krävde att han skulle proklamera allmän amnesti och inkalla en folkförsamling om han inte ville röna samma öde som sin föregångare. Den nye tsaren uppskattade dock rätt sin styrka och lät häkta hela terroristgruppen. Det var ingen stor grupp som låg bakom *Narodnaja Volja*. Trotskij skrev långt senare att den hade bestått av 37 medlemmar.[32] Mordet på tsaren medförde att den sista rest av sympati som organisationen ändå haft bland de liberala och de ”moderata” revolutionärerna försvann. Under resten av 1880-talet härskade reaktionen. De intellektuella drog sig tillbaka till universiteten eller vände sig till liberala kretsar som trots att de inte hade något större inflytande ändå kunde överleva ”det tröstlösa 80-talet”. Vid universiteten härskade karriärism och individualism, och den efterlängtade socialistiska revolutionen, baserad på Rysslands bondemassor, syntes mera avlägsen än nånsin. De fåtaliga försök att återuppta terrorn som förekom under 1880-talet försökte inte ens att finna något stöd utanför den egna kretsen. 1887 var bl.a. Lenins äldre bror Alexander Uljanov inblandad i ett attentat mot tsaren och blev därefter hängd. Utan organisation, utan tidning, utan ett offentligt program var detta försök endast ”en terroristisk form för att försvara de intellektuellas rätt att tänka”.[33] De intellektuellas försök att finna en revolutionär strategi hade kommit in i en återvändsgränd. På ytan var autokratin starkare än någonsin och det ryska samhället så stabilt att det syntes omöjligt att göra något annat än att vädja till tsaren om blygsamma reformer i humanitetens namn. Ändå dröjde det bara ett drygt kvartssekel tills explosionen som krossade den oövervinneliga regimen kom. Det var också under detta kvartssekel som den ryska marxismen föddes, vann anhängare och fick ett socialt underlag, för att efter revolutionen bli den nya regimens och sedan den nya statsmaktens officiella ideologi. Hur var detta möjligt?

En stor del av svaret ligger i det ryska samhällets oerhört förtätade utveckling under dessa år och de därav följande komprimerade sociala motsättningarna. En annan del av svaret ligger i det speciella sätt som den tyske emigranten Karl Marx’ teorier kom att användas i denna ryska situation, både som ett instrument för socioekonomiska analyser av den ryska samhällsutvecklingen och som en referensram för att utarbeta en ny revolutionär strategi. En tredje del av svaret ligger i de unika personligheterna hos de människor som kom att ställa sig i ledningen, både för utarbetandet och spridandet av marxismen och för uppbyggandet av en revolutionär organisation. Denna organisation var 1917 tillräckligt stark, tillräckligt disciplinerad och tillräckligt målmedveten för att i det kaos som rådde efter februarirevolutionen kunna ta initiativet och genomföra en nära nog oblodig statskupp. Det var i samspelet mellan dessa tre faktorer som den ryska marxismen föddes, vann inflytande och sedan institutionaliserades i en statsapparat.

[32] Trotskij (1970), s. 51.
[33] Ur Alexander Uljanovs försvarstal inför rätten, cit. i a.a. s. 87.

Del II: FRÅN MARX...

5. Karl Marx ”som”

Den polske exilfilosofen Leszek Kolakowski inleder sin framställning i tre band om marxismens historia med orden ”Karl Marx var en tysk filosof”.[1] Detta vid första ögonkastet föga upplysande faktum är ändå enligt Kolakowski fundamentalt att ha som utgångspunkt när man ska studera Marx. För att förklara vad han menar drar Kolakowski en parallell till den franske historikern Jules Michelet, som brukade inleda sina föreläsningar om Englands historia (som Michelet var expert på) med orden: ”Messieurs, l’Angleterre est une île”. Michelets, och Kolakowskis, pedagogiska poäng är här givetvis att vissa fakta är mera grundläggande än andra och att i Englands fall dess historia i grunden blir obegriplig om den inte tolkas utifrån det faktum att England är en ö, hur trivialt detta faktum än först kan tyckas. På samma sätt menar Kolakowski att Karl Marx’ samhällsteorier måste förstås utifrån det faktum att han var en tysk filosof. En sådan utgångspunkt medför sedan också en viss typ av förståelse även av Marx’ icke-filosofiska verk, en förståelse som således enligt Kolakowski måste grundas i Marx’ bakgrund i den tyska idealistiska filosofin.

Kolakowskis perspektiv på Marx är givetvis inte den enda tänkbara utgångspunkten. Det är lika möjligt att närma sig Marx utifrån perspektivet att han ”egentligen” var ekonom, historiker, sociolog, humanist, strukturalist, revolutionär, arbetarledare eller något annat. Min poäng med detta exempel är att jag vill lyfta fram denna möjlighet att ha *olika* utgångspunkter för förståelsen av Marx, att man väljer att se Karl Marx just *som* något. Förhållandet mellan denne ”Marx som något” och Karl Marx ”wie er eigentlich gewesen” innehåller samma problem som att studera andra historiska objekt. Karl Marx, som han konkret egentligen var, är en summa av allt han gjorde, tänkte, skrev osv. i nära sextiofem år, dvs. över tjugotre tusen dagar eller nära en million timmar. Det verkar självklart att exempelvis vad Marx skrev i förordet till sin bok *Till Kritiken av den politiska ekonomin* kan anses vara viktigare än vad han åt till frukost den 26 maj 1856. Redan här har vi således anlagt ett perspektiv på Marx som lyfter fram vad vi anser vara väsentligt och vad vi anser vara mindre väsentligt eller t.o.m. helt oväsentligt. Det perspektiv på Marx som är det vanligaste, så vanligt och självklart att vi kan säga att det är just detta som har institutionaliserats, är, trots alla olikheter i övrigt, perspektivet att Marx måste uppfattas som skapare av marxismen. Ett sådant synsätt medför att vi, när vi studerar Marx, ser honom utifrån den efterföljande marxismens historia och att vi därmed ofta oreflekterat uppfattar *Marx* som grundare av institutionen marxism. Principiellt sett är detta inget specifikt för Marx. I likhet med vad det gäller andra historiska personer eller processer är det i fallet Marx *eftervärlden* som avgör vad det är som är väsentligt att bevara, lyfta fram och skapa ett intresse och ett forskningsbart sammanhang omkring. Den stora betydelse som de första marxisterna hade i detta sammanhang är just att de skapade ett sådant perspektiv på Marx, att de uppfattade honom som den som hade grundlagt den ”lära” de själva försökte sprida och få accepterad. Detta perspektiv på Marx har sedan breddats, fördjupats och problematiserats, men har ändå i stort sett kvarhållits.[2]

---

[1] Kolakowski (1978), vol. 1, s. 1.

[2] Den största förändringen av de första marxisternas bild av Marx var onekligen ”upptäckten” av ”den unge Marx”, se ovan s. 27. Med denna upptäckt både breddades och fördjupades (och problematiserades) den gängse Marx-bilden. Men vid sidan av denna nyhet kvarstår än i dag i stort sett de första marxisternas bild av Marx som en vetenskaplig, arbetarörelseanknuten socialistisk revolutionär.

Även denna studie tar sin utgångspunkt i den Marxbild som den efterföljande historien har institutionaliserat, och jag avser således inte att göra en analys av vare sig Marx' frukostvanor eller hans handstil. Metoden är istället att ta detta historiskt skapade (och sedan institutionaliserade) perspektiv på Marx som en utgångspunkt i avsikt att undersöka *vad* det var hos Marx som kunde ligga till grund för den marxism som skapades efter hans död. Det är i detta sammanhang ointressant att fråga sig om denna marxism var ”sann”, dvs. om den var identisk med Karl Marx' samhällsteorier. Som jag redan har nämnt står inte frågan så. Frågan är istället hur det var möjligt för de första marxisterna (och för den senare marxismen med dess olika politiska och vetenskapliga inriktningar) att kunna bygga sina teorier och sin politik på just Karl Marx. I enlighet med det försök till strukturering av marxismen som gjordes i det första kapitlet måste vi därför undersöka vilka samband som kan finnas mellan marxismens uppkomst och dess vidare utveckling å ena sidan, och Marx' eget arbete å den andra, dvs. se om det är möjligt att finna en motsvarande lämplig och historiskt rimlig struktur hos Marx själv i hans långa teoretiska och politiska arbete? Med andra ord: Vilket ”verklighetsunderlag” hos Marx utgick de första marxisterna från och vad hos Marx bygger de olika marxistiska riktningarna sina uppfattningar på? Problemet i detta sammanhang handlar således om att å ena sidan försöka urskilja om och hur marxismens olika ”problematiker” kan sägas ha existerat redan hos Marx men också att, å den andra sidan, försöka undvika att uttala sig om de olika riktningarnas anspråk på *sanning* när de anknöt sin problematik till Marx. Den andra infallsvinkeln på problemet om förhållandet mellan Marx och marxismen uttrycker i sig en del av problemen att studera *institutionen* marxism, och svårigheterna att undvika en behandling av de olika sanningsanspråken i en studie av Marx och marxismen är ett tydligt tecken på institutionens styrka och dess makt över våra tankar. En mycket viktig del av marxismen handlar just om att försöka *legitimera* sin teoretiska och politiska ståndpunkt med det institutionaliserade ursprungets uppfattningar. Metoden att undersöka Marx som en bakgrund till marxismen blir därför i denna studie att medvetet försöka undvika de olika marxisternas och de marxistiska riktningarnas anspråk på att besitta den ”rätta” Marxuppfattning och istället betrakta en sådan uppfattning som ett *uttryck* för att Marx har institutionaliserats i marxismen.[3]

Det verklighetsunderlag som marxister i olika tider har haft att utgå från i sina anspråk på att vara just Marx-ister bygger i första hand på de olika teoretiska och praktiska inriktningar som Marx arbetade med under sitt liv och de ”avlagringar” som detta arbete avsatt, både i form av vad Marx själv publicerade och vad eftervärlden sedan har offentliggjort. Trots att det onekligen är vanskligt att klart urskilja olika ”delområden” i en människas totala verksamhet kan man utifrån en kännedom om dessa ”avlagringar” faktiskt hävda att Marx under sitt liv arbetade inom flera olika områden. Dessa områden har en motsvarighet i de fyra bestämningarna av marxismen som lades fram i det första kapitlet, dvs. vetenskap, anknytning till arbetarrörelsen samt den socialistiska revolutionen och den mänskliga frigörelsen. Ska Marx själv placeras in i denna kvadrat skulle han således kunna sättas i mitten, med en tänkt relation till samtliga fyra problemområden:

[3] För att förklara vad jag menar kan det här vara lämpligt att jämföra marxismen, sedd som institution, med exempelvis familjen som en institution. En studie av institutionen familj som frågar huruvida familjen är ”riktig” eller ”felaktig” kan med rätta uppfattas som absurd. Familjen existerar som ett faktum och har analyserats på många olika sätt utifrån många olika teorier. På motsvarande sätt kan marxismen studeras som en social institution, som påverkar människor att tänka och handla på vissa sätt. Synsättet att marxismen är en historiskt skapad social institution, där ursprung, uppkomst samt framväxt av institutionaliserade ”regler” kan ses som olika faser av institutionens liv, är mitt försök att bidra till förståelsen av Marx och marxismen.

Männskl. frigörele Soc. rev.

Arbetarrörelsen Vetenskapen

Om det således är möjligt att visa att Marx under sitt liv faktiskt arbetade med dessa fyra olika ”problemfält”, så kan samtliga fyra marxistiska riktningars uppfattning att de har sitt ursprung i Marx sägas ha ett rimligt verklighetsunderlag. Detta skulle vidare innebära att det är möjligt att förstå Marx utifrån åtminstone fyra olika utgångspunkter. Med andra ord skulle det vara möjligt att urskilja åtminstone fyra olika ”Marx som”.

En stor del av den politiska och teoretiska debatten mellan marxismens olika riktningar har handlat om att det är den egna marxistiska riktningen som har fångat det mest väsentliga hos Marx själv, dvs. man har menat att den egna utgångspunkten är det perspektiv som kan ge den riktiga uppfattningen om Marx’ insats. I dessa debatter försöker således de olika riktningarna inom marxismen att rekonstruera en logiskt sammanhängande bild av Marx, där den egna uppfattningen på en gång bildar utgångspunkt och blir slutresultat. En analys av dessa olika utgångspunkter kan i sin tur inte ta *sin* utgångspunkt i någon speciell uppfattning om Marx, då detta skulle innebära att analysen redan från början bygger på en bestämd förförståelse som sedan får bekräfta eller avvisa den ena eller andra marxistiska riktningen anspråk på en ”riktig” Marxtolkning. Istället måste försöket att undersöka om de olika marxistiska riktningarna med viss rimlighet faktiskt *kan* hävda sin riktnings ursprung i Marx vara studiens utgångspunkt. Analysen av marxismen som en existerande institution bör därför innefatta de viktigaste empiriskt sett existerande riktningarna för att kunna undersöka hur de olika inriktningarna hos Marx har gjort det möjligt att marxismen har kunnat bli en sådan bred tanketradition, fylld av inre motsättningar, som den faktiskt blivit under 1900-talets gång.

Problemet med att befinna sig inom eller utanför marxismen kan tydligt uppmärksammas i det fall någon önskar genomföra en marxistisk analys av marxismen, eller med andra ord ha marxismen både som teori och metod och som studieobjekt.[4] En sådan undersökning skulle onekligen ha vissa likheter med en hegeliansk föreställning om en ”idé” som återfinner sig själv i verkligheten. Marxismen som teori och metod skulle undersöka marxismen som verklighet, och i denna undersökning skulle den teoretiska marxismen upptäcka sig själv i den empiriskt existerande marxismen, dvs. själv bli bekräftad av sin egen undersökning. Denna typ av undersökning, där utgångspunkten samtidigt blir slutsats, har genomförts ett otal gånger i marxismens historia, och ofta har andra marxistiska riktningars anspråk på marxism (dvs. att ha sitt ursprung i Marx) kunnat ogiltigförklarats redan utifrån analysens egna förutsättningar. Men även en marxistisk analys av den egna riktningens marxism innehåller samma inre relation mellan teori och verklighet, mellan utgångspunkt och slutresultat. Det ovanstående gäller än tydligare om vi istället för marxism sätter in Karl Marx som studie-objekt. Den egna marxismen rekonstruerar då den Marxförståelse som den utgick från i sin marxism. Det i början av detta kapitel nämnda perspektivet på Marx som en i huvudsak ”tysk filosof” talar därför lika mycket om Kolakowskis egna utgångspunkter som det talar om

[4] Göran Therborn har kallat detta ”Marxism of Marxism”, se Therborn (1974), kap. 1, spec. s. 33 ff

studieobjektets, Karl Marx', utgångspunkter. Frågan om huruvida Kolakowski själv är ”marxist” eller ej är i detta sammanhang mindre viktigt. Det viktiga är istället vilken typ av samhällsteori han själv har intresserat sig för, om det är en teori som handlar om ”den mänskliga frigörelsen” eller en teori som ska användas till en strategi för den socialistiska revolutionen, en vetenskap om historien och samhället eller en parti- och statsideologi och hur detta intresse för en sådan teori hänger samman med hans syn på Marx som en ”tysk filosof”.[5] På motsvarande sätt kan man se att marxister som själva är revolutionärer, som arbetar inom eller med arbetarrörelsen eller vetenskapen, finner just den ”Marx” som bekräftar den egna verksamheten (förutsatt att personen vill framstå som marxist).

Förhållandet mellan Marx och marxismen innehåller således en mängd besvärliga problem, där de olika marxistiska riktningarna med en viss rimlighet kan få stöd för sin önskade anknytning till Marx i det faktum att Marx själv bearbetade en mängd olika problem under sitt liv. Ett metodologiskt rimligt sätt att närma sig detta förhållandet är således att undersöka om det går att upptäcka motsvarande inriktningar i de problem som Marx arbetade med under sitt eget liv. Om det är möjligt att finna kan varje marxistisk riktning således kunna göra anspråk att stödja sig på, om inte *hela* Marx produktion, så i varje fall på en del av den. Att undersöka Marx på detta sätt skulle vara ett försök att finna en *direkt* relation mellan Marx och respektive marxistiska riktning. Men även om det på detta sätt är möjligt att finna olika huvudsakliga områden av Marx' insats uppstår det ett problem med att undersöka *förhållandet* mellan dessa olika områden, vilket är ett motsvarande problem till att analysera förhållandet mellan de olika existerande marxistiska riktningarna. Frågan hur dessa eventuella olika ”problematiker” hos Marx hänger samman är en av marxismens mest omdiskuterade frågor, då varje riktning vill grunda sin marxism i det som ”egentligen” var Marx och inte på något som han ”bland annat” gjorde. Det är i själva verket på detta anspråk som framhävandet av marxismen som en heltäckande världsåskådning, en filosofi eller vetenskap bygger, och varje inskränkning av Marx till enbart *en* inriktning skulle inskränka anspråken på att vara ”marxist”. Då skulle Marx reduceras till att ha lagt fram en enskild teori eller en enskild politisk uppfattning, som visserligen kan anses som värdefull eller riktig, men som på intet sätt skulle ha kunnat ge upphov till den ”marxism” som de olika marxisterna vill framhäva som den riktiga teorin eller politiken.

I denna studie kommer uttrycket ”Marx som” i första hand *inte* att beteckna en helhetsuppfattning, som rekonstruerats på basis av Karl Marx' samlade livsgärning. I stället framställs fyra olika ”Marx som” vilka uttrycker *olika* inriktningar av Marx' arbete. Dessa olika inriktningar hör i sin tur samman med en grundläggande och tidsmässigt urskiljbar speciell problematik som Marx bearbetade. Framställningen av de fyra olika ”Marx som” har därför två uppgifter i denna studie. Dels avser den att relatera eventuellt olika inriktningar hos Marx till olika perioder eller faser av hans liv och dels avser den att lyfta fram och möjliggöra en diskussion av *förhållandet* mellan de olika inriktningarna som Marx arbetade med under sitt liv. När jag därför i de fyra följande kapitlen urskiljer fyra olika ”Marx som”, innehåller detta

[5] I en annan bok behandlar Kolakowski själv en del av ovanstående problem. Han lyfter där fram marxismens institutionella förankring, men begränsar marxismen som institution till dess funktion som parti- och statsideologi: ”Med andra ord: Marxismen blev till ett begrepp med institutionellt och inte intellektuellt innehåll – som det få. går med alla kyrkliga läror. Ordet 'marxist' betecknar inte en person som hyser den ena eller den andra uppfattningen om världen utan en person som intar en viss attityd, en beredskap att acceptera de uppfattningar som blir stadfästad av vederbörande myndighet. Vilket innehåll marxismen för ögonblicket har är ur denna synpunkt utan betydelse, man blir marxist genom att man förklarar sig beredd att från fall till fall anamma det innehåll som myndigheterna meddelar.” (Kolakowski (1964) s. 8).

urskiljande både ett försök att förankra dessa olika inriktningar i olika perioder av Marx' liv, samtidigt som de också ska kunna användas i en diskussion av Marx' samlade insats och därmed kunna diskutera både den Marxuppfattning som de första marxisterna utgick från och som de olika riktningarna inom marxismen sedan haft som sin huvudsakliga utgångspunkt. I fyra kapitel kommer därför fyra olika ”Marx som” att relateras till fyra olika och från varandra urskiljbara problemområden hos Marx, där det framförallt handlar om att försöka lyfta fram den *huvudproblematik* som Marx ägnade sig åt under respektive period. I det avslutande kapitlet i del II kommer sedan det andra problemet, förhållandet mellan dessa olika ”Marx som”, att diskuteras. Detta medför att de följande fyra kapitlen strävar efter att ligga relativt ”nära” den historiskt existerande Karl Marx och försöker framställa hans utveckling och förändrade inriktningar utifrån Marx' eget liv och så litet som möjligt strävar efter att problematisera de olika inriktningarnas plats i hans utveckling. Detta kommer istället att diskuteras i det efterföljande kapitel 10.

6. Karl Marx som filosof

I oktober 1836 for den 18-årige Karl Marx till Berlin för att återuppta sina studier i juridik, som han avbrutit i Bonn några månader tidigare. Ett år senare, i november 1837, skrev han ett långt brev till sin far, Heinrich Marx, vilket innehåller en redogörelse för hans första år som student i Berlin. Studierna i juridik och historia hade, skrev Karl, tvingat honom in i en ”brottning med filosofin” då han efter att ha försökt bygga upp ett eget rättsfilosofiskt system märkt att det var ”omöjligt att komma vidare utan filosofin”. Därför studerade han bl.a. Kant, Fichte och Schelling, skrev en filosofisk dialog[1], där den ”sista meningen samtidigt var inledningen till Hegels system”. Strax efteråt blev han sjuk av överansträngning och rekommenderades av en läkare att ta en längre vila från sina studier. Under några veckor läste han så Hegel ”från pärm till pärm, tillsammans med de flesta av hans lärjungar”. I brevet sammanfattar Marx slutligen det gångna årets studier med att han nu hade ”lämnat idealismen bakom sig och kommit att söka efter idén i verkligheten”.[2]

Marx använde här uttrycket ”brottning med filosofin” som en sammanfattning av sitt första år i Berlin, men det är en lika möjlig beskrivning av en längre period av hans liv, nämligen av åren från detta inledda sökande efter ”idén i verkligheten” till framställningen av ”den materiella historieuppfattningen” i *Den tyska ideologin* år 1845/46. Under dessa åtta år var Hegel och den tyska posthegelianska filosofin det viktigaste ledmotivet i Marx’ studier, och när detta filosofiska ”självuppklaringsarbete” [3] var över återvände han aldrig till en självständig behandling av filosofin. Det är därför rimligt att beteckna Marx’ intellektuella arbete under hela denna period som en brottning med (den tyska) filosofin och bestämma honom under denna tid som ”Marx som filosof”.

Marx’ långa arbete med filosofin ingick i den utvecklingsfas som den tyska idealistiska filosofitraditionen genomgick decenniet efter Hegels död 1831. Kännetecknande för denna fas var den posthegelianska filosofins uppsplittring i en rad olika filosofier, vilka i sin inledningsfas något förenklat kan sammanföras till två olika riktningar: den mera konservativt inriktade gammelhegelianska skolan och den radikala unghegelianska skolan som först framträdde runt tidskriften *Hallische Jahrbücher*.[4] Marx kom redan under sitt första år i Berlin i kontakt med

---

[1] ”Cleanthes eller utgångspunkten för och nödvändigheten av framsteg inom filosofin”. Detta tidiga arbete av Marx har inte återfunnits.

[2] *CW* 1, s. 11 ff.

[3] Som Marx senare kallade sitt manuskript från 1845/46 (Marx (1970b), s. 11).

[4] Som ”högerhegelianer” brukar teologen Philipp Marheineke, filosofer och historiker som Karl Göschel, Johann Eduard Erdmann, Georg Andreas Gabler, Carl Michelet m. fl. räknas. De första som framträdde som ”vänsterhegelianer” var David Strauss, Auguste Cieszkowski, Bruno Bauer och något senare, förutom Marx och Engels, Arnold Ruge, Max Stirner och Ludwig Feuerbach. En sådan förenklad uppdelning leder till vissa problem, då man här för samman generationer till politiska ståndpunkter. En av Marx’ lärare under hans första år i Berlin, Eduard Gans, räknas som ”gammelhegelian” men stod för radikala politiska ståndpunkter (se vidare McLellan (1979) s. 20 ff). Inte heller unghegelianerna var vare sig filosofiskt eller politiskt någon enhetlig grupp. Den bestod av tidiga kommunister som Moses Hess, likaväl som av politiskt helt ointresserade filosofer som Max Stirner. En stor del av deras ”dåliga rykte” har uppkommit genom att eftervärlden har sett dem med Marx’ ögon, och framförallt har de uppfattats som enbart en länk mellan Hegel och Marx.Se vidare Brazil, s. 16 ff.

den unghegelianska ”doktorsklubb”, som brukade träffas på ett ölcafé på Französische Straße i Berlin. I brevet till sin far skrev Marx att han genom unghegelianernas många och långa kontroverser i klubben ”blev allt hårdare bunden till den moderna världens filosofi”, men att han också ofta ”greps av en stark känsla av ironi, något som kanske är naturligt när så mycket blir negerat”.[5]

Under några år hade flera av den unghegelianska kretsen, bl.a. Bruno Bauer, Arnold Ruge och Ludwig Feuerbach, stor betydelse för Marx’ sökande efter ”idén i verkligheten”, medan de två sista arbetena under denna period, *Den heliga familjen* och *Den tyska ideologin* (båda skrivna i samarbete med Friedrich Engels), innehåller en hård kritik av hela den tyska unghegelianska rörelsen. Dessa båda framställningar av Marx’ egen historiesyn måste därför förstås mot bakgrund av de gångna årens brottande med Hegel och den posthegelska filosofin. Den materiella historieuppfattning som Marx skisserade i dessa arbeten kan därför läsas både som en *materiell* uppfattning om historien, där det främsta föremålet för kritiken var Hegels (och flera av unghegelianernas) *idealistiska* historiesyn, och som en materiell uppfattning om *historien*, vilken i så fall i första hand var riktad mot Feuerbach. Marx ville framhäva de materiella omständigheternas grundläggande betydelse för den historiska utvecklingen, men också att denna materialism är en *historisk* materialism, dvs. att den skilde sig från ”den dittillsvarande materialismen” genom att den såg ”det materiella” som en historisk kategori och därmed inte byggde på någon objektiv materialistisk ontologi.[6]

Utvecklingsgången i detta sökande efter ”idén i verkligheten” fram till framställningen av den materiella historieuppfattning var inte på intet sätt rätlinjig, utan kom att bestämmas av en mängd konkreta och ibland tillfälliga omständigheter. Ändå kan man under dessa år finna en relativt stor målmedvetenhet hos Marx som handlade om att undersöka förutsättningarna för och möjligheterna av förverkligandet av en speciell ”idé”, nämligen förnuftets och frihetens idé. Denna diskussion om frihet och förnuft hade den tyska idealismen övertagit från upplysningstänkandet, och exempelvis Immanuel Kant hade gjort analysen av möjligheten för människans moraliska frihet till ett huvudtema i sin andra ”kritik”, *Kritik av det praktiska förnuftet*, från 1788. Där Kant för att behålla föreställningen om människans frihet hade tvingats in i en rad dualismer i synen på förhållandet mellan människan och världen, mellan frihet och nödvändighet, teoretiskt och praktiskt förnuft etc., försökte Hegel i sin filosofi just att överskrida dessa utan att behöva släppa begreppet frihet. Hegels begrepp om den mänskliga friheten måste förstås i förhållande till hela Hegels system, där friheten ses som en utveckling eller en *riktning* i historien.[7] Denna utveckling kunde enligt Hegel endast fullbordas i och genom den moderna staten. Frihet var för Hegel en självmedvetandets princip och den uttrycktes i det ”absolutas” framträdande som ande i historien. Denna frihetens idé kunde endast realiseras i och genom det för människorna gemensamma, dvs. i staten. Detta innebar att människans frihet enbart kunde förverkligas genom staten och rätten, ty, som Hegel skrev, ”endast den som lyder lagen är fri, därför att den lyder sig själv och därför är

---

[5] *CW* 1, s. 19.
[6] Se Alfred Schmidt (1971), kap. 1.
[7] ”Frihet var för Hegel en del av det mål mot vilket historien rörde sig: frihet, förnuft och totalitet var oskiljbara från varandra. Att vara fri var detsamma som att upphäva alla dualismer mellan ande och natur, ideellt och verkligt, förnuft och känsla, jaget och den objektiva världen; frihet innebar uppnåendet av den slutliga föreningen där dessa motsatser var övervunna. Historien var historien om frihetens utveckling, därför att anden i denna process blir allt mer medveten om sig själv, och den slutar med ett uppnående av en total enhet då alla motsatser förenats.” (Brazil, s. 40 f).

oberoende och fri. När staten, nationen konstituerar en gemensam existens, när den subjektiva mänskliga viljan underordnar sig lagen, försvinner motsättningen mellan nödvändighet och frihet. Det förnuftiga är nödvändigt som sakernas substans och vi är fria när vi känner igen det som lag och följer det såsom substansen hos vårt eget vara." [8] Att vara fri innebar därför enligt Hegel att på en gång underordna sig det gemensamma, samtidigt som det gemensamma var ett uttryck för mig själv. Endast staten kan förkroppsliga denna för frihetens förverkligande nödvändiga koppling mellan det allmänna och det enskilda i samhället, och det är på denna nödvändiga koppling mellan staten och friheten som Hegels påstådda konservatism bygger. Historiskt sett fick också den preussiska staten onekligen en legitimering genom Hegels filosofi.[9] För Hegels radikala efterföljare som framträdde efter Hegels död 1831 var det därför nödvändigt att utveckla Hegels filosofi så att den kunde användas för att undergräva statens auktoritet, och man gjorde det genom att först börja angripa religionen, som sågs som ett hinder för förnuftets och därmed frihetens förverkligande. Denna religionskritik inleddes med David Strauss' *Das Leben Jesu* 1835, som förklarade att Nya testamentets evangelier var byggda på myter som den första kristna församlingen hade skapat.[10] Fram till Feuerbachs *Das Wesen des Christentums* 1841 utkom en mängd religionsanalytiska och religionskritiska arbeten, som alla innehöll mer eller mindre tydliga angrepp på den preussiska staten och den preussiska monarkin. För dessa unghegelianer var "religionskritiken bara det första steget i ett angrepp på Wienfördraget och anspråken hos restaurationens Europa. Ett angrepp på religionen innebar dessutom ett angrepp på staten. Den kristna religionen var en etablerad religion och i Preussen var den en del av staten. Att attackera den etablerade statsreligionen var att attackera staten; att kritisera kristendomen var att kritisera statens grunder och funktion. Man kunde inte slå mot altaret utan att samtidigt slå mot tronen." [11]

Marx drogs således tidigt in i denna religionskritiska verksamhet som han dock själv mycket lite konkret deltog i. Istället påbörjade han 1839 arbetet på sin doktorsavhandling i filosofi. Denna är ett tydligt exempel på Marx' brottning under dessa år då han i den analyserar likheter och skillnader mellan två olika filosofiskt materialistiska skolor i det antika Grekland.[12] Denna "utflykt" till den antika filosofin av Marx var ingen slump. Unghegelianerna intresserade sig ofta för filosofins utveckling i Grekland efter Aristoteles i och med att de uppfattade att det fanns en likhet mellan den egna situationen och den antika filosofins efter de båda "giganterna" Hegel och Aristoteles. Dessutom menade de att den postaristoteliska filosofin innehöll fröet till den moderna västerländska, rationella världsåskådningen.[13] I sina arbetsanteckningar inför avhandlingen drog även Marx en sådan parallell mellan den unghegelianska kritiken och filosofins utveckling efter Aristoteles:

> Liksom det i filosofins historia finns tillfällen då filosofin höjer sig till konkretion, då den begriper

[8] "Philosophie der Geschichte", i *Werke* vol. 9, s. 49, cit. i Brazil, s. 42.
[9] Denna nära förbindelse i Hegels filosofi mellan statens idé och den konkret existerande staten i 1820-talets Preussen är dock inte så självklar som den kan tyckas. Det finns (givetvis) olika tolkningar av Hegel på denna punkt, och problemet blir inte mindre av att Hegel själv framställde två versioner av sin rättsfilosofi, en i sina föreläsningar och en i sin bok. Orsaken till denna skillnad låg i att det skedde ett politiskt mord i Preussen just när Hegel skulle lämna sitt (radikalare) manus till tryck. Pga. det känsliga politiska läget omarbetade därför Hegel sitt manuskript så att varje misstanke om att han skulle ha något samröre med den politiska oppositionsrörelse som låg bakom mordet skulle försvinna. Se vidare Martin Hansson, s. 10 ff.
[10] Se Hook (1968), s. 82 ff, Kolakowski (1978) vol. 1, s. 84 f och Brazil, s. 95 ff.
[11] Brazil, s. 6.
[12] "Differences Between the Democritican and Epicurean Philosophy of Nature", i *CW* 1, s. 25 ff.
[13] McLellan (1981), s. 34 f.

> abstrakta principer som en totalitet och således bryter den rätlinjiga utvecklingen, finns det också ögonblick då filosofin vänder sin blick mot den utomliggande världen och inte begriper denna, utan som en praktisk person kastar sig in i intriger i världen, stiger ut ur den skuggliknande tillvaron i Amantes kungarike och kastar sig framför ansiktet på de världsliga sirénerna [...] Sådan är situationen nu för Hegels filosofi.[14]

Marx menade att filosofin efter Hegel på detta sätt hade vänt sig mot världen och att den därmed hade kommit att bli en *part* i världens strider. Denna utveckling i riktning mot ett *förverkligande* av filosofin återkom Marx till gång på gång de närmaste åren,[15] bl.a. i den not till sin avhandling som Marx skrevs när han försökte få avhandlingen publicerad efter det att den hade blivit godkänd i Jena i april 1841:

> När filosofinvänder sig som vilja mot den värld som framträder, sjunker dess system ned till att bli en abstrakt totalitet, dvs. den har blivit en synpunkt på världen som kommer i motsättning till en annan synpunkt [...] Inspirerad av kravet på att förverkliga sig, hamnar den i konflikt med den andra [synpunkten]. Den inre självbelåtenheten har brutit samman. Det som var ett inre ljus har blivit förtärande flammor som vänds utåt. Resultatet blir att såsom världen blir filosofisk, så blir filosofin världslig, att filosofins förverkligande också blir dess nederlag, att vad den strider mot utåt är dess egen inre ofullkomlighet och i denna strid uppvisar den samma brister som den bekämpar i det motsatta lägret. Men filosofin kan bara överskrida dessa brister genom att ha dem i sig.[16]

Marx hävdade här att den ungehegelianska filosofin, när den nu hade ”vänt sig mot världen”, bara kunde uttrycka en ensidig abstrakt ”synpunkt” på världen och att den därför endast kunde komma vidare genom att realisera sig. Det enda sättet som filosofin kunde realisera sig på var genom att avsäga sig sina anspråk på att vara en *total* filosofi, eller med andra ord upphäva sig som filosofi i Hegels mening. Under flera år framåt kommer denna nödvändiga utveckling av filosofin i riktning mot dess förverkligande att vara ett mycket viktigt tema i Marx’ tankar om filosofin.

Den 24 december 1841 skärptes censurlagarna i Preussen, och Marx skrev en kritisk artikel mot detta. Han skrev denna artikel, *Kommentarer till den senaste preussiska censurlagen*, i januari och februari 1842 och den var hans första rent ”politiska” insats. Pga. den skärpta censuren kunde den dock inte publiceras i Preussen, utan kom istället att publiceras i den schweiziska tidskriften *Anekdota* året efter. Marx kritiserade här inte staten, utifrån en kritik av *religionen*, utan han såg lagen utifrån en *politisk* synvinkel. En stat som kunde utfärda en sådan lag, menade han, hade inga som helst likheter med Hegels idé om den förnuftiga staten, då utfärdandet av censurlagen inte förenade medborgarna, utan splittrade dem: ”Lagen mot en uttalad åsikt är *inte* en statlig lag utfärdad för dess *medborgare*, utan *den* ena partens lag mot den andra. Den lag som bestraffar tendenser avskaffar medborgarnas likhet inför lagen. Det är en lag som splittrar, inte en som förenar och alla lagar som splittrar är reaktionära. Detta är inte en lag, utan ett *privilegium*.” [17]

Det hårdnande politiska klimatet, som censurlagen var ett exempel på, gjorde att Marx’ planer att när han var klar med sin avhandling kunna försörja sig genom att undervisa vid ett universitet visade sig vara omöjliga att fullfölja, och när han blev erbjuden arbete på den liberala tidningen *Rheinische Zeitung* i Köln antog han därför detta erbjudande. I detta arbete ingick

---

[14] *CW* 1, s. 491.
[15] Exempelvis i ett brev till Ruge i september 1843: ”Det finns alltså ingenting som hindrar oss från att låta vår kritik bli en kritik av politiken och utvecklas till ett ställningstagande i politiken. Vi kan alltså identifiera oss med en av parterna i den *verkliga* striden.” (*CW* 3, s. 144).
[16] ”Differences...”, i *CW* 1, s. 85.
[17] ”Comments on Latest Prussian Censorship Instruction”, i a.a., s. 120.

bl.a uppgiften att bevaka och skriva om den rhenländska lantdagen och Marx hamnade därmed, som han själv senare skrev ”i den kinkiga situationen att tvingas uttala sig om sk. materiella intressen”.[18]

Till stor del beroende på detta inledde han ett arbete som han tänkte skulle utmynna i en kritik av Hegels stats- och rättsfilosofi. Ungefär samtidigt publicerade Ludwig Feuerbach sina kritiska teser om Hegels idealistiska filosofi i *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie* i unghegelianernas ”exiltidskrift” *Anekdota* i Schweiz. Feuerbachs artikel verkar ha gjort ett mycket stort intryck på Marx, som dock efter att ha läst den skrev till Arnold Ruge: ”Det enda som inte tillfredsställer mig i Feuerbachs aforismer är att han lägger för stor tonvikt på naturen och allt för lite på politiken. Ändå är det endast genom en allians med politiken som filosofin kan bli sann.”[19] Feuerbach hade redan tidigare genomfört en begränsat kritik av Hegel i *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie* 1839 och utvecklat en ”materialistisk” religionskritik i sin *Das Wesen des Christentums*. I den senare boken förklarade Feuerbach religionens existens med att den var ett uttryck för ett mänskligt alienerat medvetande och avvisade därmed Hegels uppfattning om religionen som ett uttryck för andens bildningsgång i historien. I sina teser utsatte Feuerbach nu hela Hegels filosofi för en liknande ”materialistisk omvändning”. Denna innebar att istället för som Hegel börja och sluta med det oändliga och betrakta människan som en förmedling, måste ”framtidens filosofi” enligt Feuerbach vända på detta förhållande och börja och sluta med människan. På motsvarande sätt som religionen endast var ett uttryck för ett föryttrat mänskligt väsen var Hegels ”idé” ett uttryck för transcenderade och avyttrade mänskliga tankar. Dessa mänskliga tankar måste förklaras utifrån de konkreta liv som människorna lever och dessa liv kan inte förklaras av vare sig människornas tankar eller av någon transcendent idé: ”Det riktiga förhållandet mellan tanken och varat är detta: Varat är subjekt och tanken är predikat. Tanken uppstår ur varat – varat uppstår inte ur tanken.” [20]

I sin kritik av Hegels rättsfilosofi byggde Marx till stor del på Feuerbachs metod att ”vända” på förhållandet mellan ”idé” och ”verklighet”, mellan subjekt och predikat. Det är framförallt förhållandet mellan staten och det civila samhället, där Hegel hade betraktat familjen och det civila samhället som ”moment” av den föryttrade idén och staten som på en gång en extern nödvändighet för dem och ett inneboende mål som utsätts för kritik av Marx:

> ”[Hos Hegel] görs idén till subjekt, och den *faktiska* relationen mellan familjen och det civila samhället å den ena sidan och staten å den andra ser Hegel som dess *internt* föreställda aktivitet. Familjen och det civila samhället är förutsättningar för staten; de är de genuint aktiva elementen, men i den spekulativa filosofin kastas dessa saker om. När idén görs till subjekt, blir de verkliga subjekten, civilt samhälle, familjen, ’omständigheter, slumpen’ osv. *overkliga*, objektiva moment av idén.” [21]

Marx planerade att publicera sitt arbete om Hegel så tidigt som under våren 1842 men lyckades aldrig, frånsett en senare skriven inledning, offentliggöra denna Hegelkritik. När denna inledning skrevs i Paris 1844 och publicerades i *Deutsch-Französische Jahrbücher*, som Marx gav ut i samarbete med Arnold Ruge, hade Marx fått flera nya viktiga impulser för sin kritik. Redan under året i Köln började Marx att intressera sig för socialism och kommu-

---

[18] Marx (1970b), s. 8.
[19] Marx till Ruge 13 mars 1843, i *CW* 3, s. 400.
[20] Ludwig Feuerbach: ”Antropologischer Materialismus”, i *Ausgewälde Schriften* (1967), cit. i McLellan (1979), s. 107.
[21] *CW* 3, s. 8.

nism, sedan en konkurrenttidning hade anklagat *Neue Rheinische Zeitung* för att ”flirta med kommunismen”. Efter det att han p.g.a den hårdnande censuren hade avgått som redaktör, tillbringade han ett halvår i Kreuznach (han hade nu också gift sig) och läste där mängder av böcker för att förbereda sin kritik av Hegel, däribland av och om de samtida socialisterna och kommunisterna. Under samma tid kom Marx också för första gången i kontakt med den politiska ekonomin. Dessutom innebar flyttningen till Paris i oktober 1843 en mängd nya konkreta impulser och idéer. I Paris slukade han mängder av litteratur[22], blev personligt bekant med många av de vid den tiden ledande socialisterna och sist men inte minst kom han i kontakt med olika grupper av kommunistiska hantverkare, vilka gjorde stort intryck på honom.[23]

Från början ställde sig Marx skeptisk till kommunismen, som han i ett brev till Ruge i september 1843 kallade en ”dogmatisk abstraktion” som bara var ”ett speciellt uttryck av den humanistiska principen, ett uttryck som fortfarande är infekterad av sin antites – privategendomen. Därför är avskaffandet av privategendomen och kommunismen på intet sätt identiska, och det är inte av någon tillfällighet, utan av nödvändighet, som kommunismen har sett andra socialistiska doktriner, såsom Fouriers och Proudhons etc., växa fram för att konfrontera den, därför att den själv bara är ett speciellt, ensidigt förverkligande av den socialistiska principen.”[24] I början av 1844 förändras emellertid Marx inställning, inte till de samtida kommunisterna, utan till kommunismen sedd som en historisk rörelse. I sina arbetsanteckningar inför ett nytt planerat verk, då han också djupare hade studerat den politiska ekonomin, skriver Marx om kommunismens historiska utvecklingsfaser:

> 1) (Kommunismen är) i sin första utformning bara ett *förallmänneligande* och en *fulländning* av privategendomen ; som sådan visar den sig i dubbel gestalt: den tingsliga egendomens välde är så starkt att den vill förinta *allt* som inte kan bli privategendom tillhörig alla; den vill agera med våld och bortser från personliga förutsättningar etc. [...] Denna (råa och tanklösa) kommunism är blott det konsekventa uttrycket för privategendomen, ty den förnekar hela tiden människans *personlighet*, och privategendomen innebär just denna förnekelse.
>
> 2) Kommunismen a) fortfarande av politisk natur, demokratisk eller despotisk; b) med upphävande av staten, men samtidigt med ett ofullständigt väsen, som är påverkat av privategendomen, dvs. av människans alienation. I båda dessa former är kommunismen redan medveten om att dess uppgift är att reintegrera människan och få henne att återvända till sig själv som ett upphävande av människans självalienation, men eftersom den ännu inte uppfattat privategendomens positiva väsen och lika litet förstått behovens *mänskliga* natur, så är den ännu bunden vid och påverkad av privategendomen. Den har visserligen fattat sitt begrepp, men ännu inte sitt väsen.
>
> 3) Kommunismen som det positiva upphävandet av privategendomen i dess egenskap av mänsklig

[22] Arnold Ruge beskrev vid denna tid sin tidningskollega i ett brev till Feuerbach: ”Marx läser oändligt mycket, han arbetar med en ovanlig intensitet och har en kritisk talang som ibland degenererar till en övermodig dialektik, men han avslutar ingenting, han bryter alltid upp och kastar sig ivrigt in i ett ändlöst hav av böcker.” (Arnold Ruge: *Briefwechsel*, vol. 1, s. 343, cit. i McLellan (1981), s. 104 f).

[23] Under tiden i Paris skrev Marx flera gånger om vilket intryck mötet med dessa kommunistiska hantverkare hade gjort på honom, som exempelvis: ”När de kommunistiska *hantverkarna* förenar sig framstår läran, propagandan osv. som ett mål för dem. Men samtidigt tillägnar de sig därigenom ett nytt behov, behovet av sammanhållning, och vad som tidigare framstod som medel blir nu ändamål. Denna praktiska utveckling kan man studera i de glänsande resultat som franska socialistiska arbetare uppnått. Att röka, dricka, äta osv. framstår inte längre som medel för deras sammanhållning. Sammanslutningen, föreningen, samvaron, som har sammanhållningen till ändamål, är tillräckligt för dem, och dessa av arbetet hårt pressade människor framträder för oss som lysande representanter för den sanna mänskliga adeln.” (Marx (1978a), s. 218). Dessa hantverkare och arbetare uppvisade i praktiken den socialitet som Marx menade tillhörde människans natur.

[24] *CW*, s. 143. Jfr Likheten med Marx’ syn på filosofin i sin avhandling, s. 96 ovan.

> självalienation och därför som tillägnelse av det mänskliga väsendet för och genom människan; dvs. som människans fullständiga och medvetna återvändande till sig själv som samhällelig, dvs. som mänsklig människa, inom ramen för den hittillsvarande utvecklingens hela rikedom. Denna kommunism [...] är det sanna upphävandet av konflikten mellan människan och naturen, mellan människa och människa, det verkliga upphävandet av motsättningen mellan existens och väsen, mellan frihet och nödvändighet, mellan individ och släkte, den är lösningen på historiens gåta och den vet att den är det. Historiens hela rörelse är därför den insedda och uppfattade tillblivelseakten av denna kommunism.[25]

Det är tydligt att Marx här uppfattar den tredje typen av kommunism som möjligheten att realisera ”frihetens idé”, eller rättare sagt, kommunismen *är* realiserandet av det mänskliga väsendet ”i och genom människan”. Bakom denna förändrade inställning till kommunismen fanns flera orsaker, men framförallt var ”upptäckten” av proletariatet och analysen av relationen mellan lönearbetet och privategendomen som mänsklig självalienation viktiga faktorer.

Marx förknippade första gången uttryckligen proletariatet med möjligheten till en social och politisk förändring i hans hemland i sin *Inledning till kritiken av Hegels rättsfilosofi*. I Paris fick Marx ett annat perspektiv på situationen i sitt hemland, som nu i jämförelse med Frankrikes (och Englands) mera utvecklade tillstånd föreföll än mera absurt. Marx ställde det högt utvecklade tyska *teoretiska* medvetandet mot det franska och engelska också väl utvecklade *praktiska* medvetandet och menade att ”tyskarna har i politiken [endast] *tänkt* vad andra folk har *gjort*”. Därför var problemet enligt Marx att utveckla den i Tyskland existerande *teoretiska* kritiken och få den att gå mot ”uppgifter, som för sin lösning blott kräver ett enda medel: *praktiken*”. Om tyskarna skulle nå fram till en politisk praktik i nivå med sina teoretiska principer, dvs. genomföra en radikal revolution, måste det finnas en social klass som omvandlar teorin till en materiell kraft eftersom ”revolutioner behöver ett *passivt* element, en *materiell* grundval, och teorin förverkligas hos ett folk bara så långt den förmår förverkliga dess behov”.[26] Marx var självklart inte omedveten om proletariatets existens före 1844. Han hade, i likhet med många andra läst Lorenz von Stein år 1842 utkomna *Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreich*, som var en undersökning av den franska socialismens spridning bland de tyska emigranthantverkarna i Paris, men denna bok tycks inte ha haft samma betydelse för honom som för andra inom den tyska socialismen.[27] Däremot verkar upproret bland hemarbetarna inom textilindustrin i Schlesien ha haft en viss betydelse[28] och dessutom hade nu Marx grundligt studerat den franska revolutionens historia. Han gör också i sin inledning en direkt hänvisning till dessa studier: ”Men ingen klass har i Tyskland ens konsekvensen, skärpan, modet och hänsynslösheten som skulle kunna göra den till samhällets negativa representant [...] som mot fiende slungar den trotsiga parollen: *Jag är intet, jag borde vara allt*.” [29] Eftersom nu den teoretiska samhällskritiken i Tyskland behövde ett ”materiellt underlag” för att kunna realiseras och ingen av de i riket existerande klasserna kunde tänkas vilja bli detta materiella underlag, frågade sig Marx: ”Var finns alltså den *positiva* möjligheten till en tysk frigörelse?” och svarade själv:

> *Svar:* I bildandet av en klass med *radikala* fjättrar, en klass i det borgerliga samhället, som inte är någon det borgerliga samhällets klass, ett stånd som är upplösningen av alla ständer, en sfär som

[25] ”Ekonomisk-filosofiska manuskripten”, i Marx (1978a), s. 200 ff.
[26] A.a., s. 139 f.
[27] McLellan (1979), s. 156 f.
[28] Therborn (1974), s. 248.
[29] Marx (1978a), s. 142.

> äger universell karaktär genom sitt universella lidande och som inte tar någon *bestämd* rätt i anspråk, eftersom den inte kan övas mot någon *särskild* orätt, utan *orätten* i allmänhet, som inte längre kan åberopa någon *historisk* titel utan blott den *mänskliga* [...] en sfär som inte kan frigöra sig utan att frigöra sig från alla övriga samhällssfärer, som med ett ord är den *totala* förlusten av människan och alltså blott genom det *fulla* återvinnandet av människan kan vinna sig själv. Denna upplösning av samhället som ett särskilt stånd är *proletariatet*.
>
> Då proletariatet förkunnar den *hittillsvarande* världsordningens upplösning, så avslöjar det blott *hemligheten* i sin egen existens, ty denna *är* den *faktiska* upplösningen av nämnda världsordning. Om proletariatet kräver *negerandet* av privategendomen, så upphöjer det blott till *princip* för samhället det som samhället har upphöjt till *dess* princip.
>
> Liksom filosofin i proletariatet finner sitt *materiella* vapen, så finner proletariatet i filosofin sitt *andliga* vapen [...] *Tyskens* emancipation är människans emancipation. *Filosofin* är *hjärnan* i denna emancipation, dess *hjärta* är *proletariatet*. Filosofin kan inte förverkligas utan proletariatets upphävande och proletariatet kan inte upphävas utan att filosofin förverkligas.[30]

Proletariatet var således enligt Marx ”det materiella underlag” som skulle kunna förverkliga den teoretiska idén om frihet för Tyskland. I denna ”icke-klass” i det borgerliga samhället fann således Marx ”frihetens idé i verkligheten”, och proletariatets utveckling var också identisk med kommunismen som en verklig historisk rörelse.

Marx’ relatering av proletariatet till den kommunistiska rörelsen var i och för sig inget nytt. Flera kommunistiska grupper, bl.a. den blanquistiska *Ligue des Justes* i Paris byggde sin politik på samma förbindelse. Det som gjorde Marx’ relatering till något kvalitativt annorlunda var den betydelse som han lade vid den speciella form som arbetet hade i det borgerliga samhället och vad det innebar både för proletariatet som ”revolutionärt subjekt” och för kommunismen som ”lösningen på historiens gåta”. Bakom denna upptäckt av arbetets betydelse för frigörelsen låg att Marx nu relaterade den tyska filosofin till den engelska politiska ekonomin, eller närmare bestämt relaterade Hegels människouppfattning till den politiska ekonomins inriktning på betydelsen av den ”materiella basen” i samhället. Marx studerade för första gången politisk ekonomi hösten 1843, men på allvar började han läsa ekonomerna efter det att Engels hade sänt en uppsats till *Deutsch-Französische Jahrbücher* som gjorde att Marx såg möjligheten att koppla ett studium av ekonomin till problemet med ”frihetens förverkligande”.[31] Detta ”möte” mellan filosofin och den politiska ekonomin ledde till Marx' första egna nyskapande arbete, *Ekonomiska-filosofiska manuskripten*, som skrevs under 1844.[32] Det som eftervärlden främst förknippar med dessa manuskript är den sk. alienationsteorin, som bygger på en viktig distinktion mellan Hegels begrepp om arbete som mänsklig *livsaktivitet* och den politiska ekonomins begrepp om arbete som *lönearbete*. Alienationsteorin kan ytterst förenklat sägas ha utarbetats när Marx relaterade dessa två arbetsbegrepp till varandra.

Det nya med Marx’ syn på alienation i det borgerliga samhället kan struktureras utifrån de fyra ”nivåer” av den totala alienation som Marx själv skisserar, nämligen alienationen mellan människan och hennes:

---

[30] A.a., s. 142 ff.

[31] ”Umrisse zur kritik der Nationalökonomie”, i *MEW* 1, s. 499 f. Marx kallade den senare för en ”genial skiss” (Marx (1970b), s. 10.

[32] Från början tänkte inte Marx att dessa manuskript skulle publiceras. Men under vintern 1844/45 utvecklade han planer på att skriva en kritik av politik och politisk ekonomi och skrev den första februari kontrakt med en bokförläggare om ett verk som skulle heta just *En kritik av politik och politisk ekonomi*. Förläggaren annullerade dock kontraktet på hösten 1846. Dessutom hade Marx då redan kastat sig in i nya projekt.

produktiva aktivitet
produkter
art
medmänniskor

Dessa fyra nivåer är inte avskilda från varandra utan de förutsätter varandra och framförallt förutsätter de en speciell syn på människan, hennes ”natur” och plats i naturen och samhället. Det grundläggande i Marx’ syn på människan är den vikt han lägger vid arbetet som livsaktivitet, något som han övertagit från Hegel, samtidigt som han var kritisk mot dennes ensidiga inriktning på *mentalt* arbete:

> Storheten i den hegelska *Fenomenologin* och i dess slutresultat – det negativas dialektik som rörelsens och skapandets princip – är alltså att Hegel uppfattar människans självskapelse som en process, objektiveringen som avobjektivering, såsom föryttring och dess upphävande, att han alltså fattar *arbetets* väsen och förstår den objektiva människan, den sanna, emedan verkliga människan, som ett resultat av hennes eget *arbete*. Hegel intar [här] samma ståndpunkt som den moderna politiska ekonomin. Han uppfattar *arbetet* som människans *väsen*, som hennes sanna väsen. [Men] han ser blott arbetets positiva sida, inte dess negativa. Arbetet innebär att människan blir till *för-sig* under *föryttringens* betingelser, eller såsom *föryttrad* människa. Det enda arbete Hegel känner och erkänner är det *abstrakt* andliga.[33]

Människan har alltså, enligt Marx, ingen ”fast och färdig” natur, utan hennes natur är hennes livsverksamhet, hennes arbete. I det borgerliga samhället medför privategendom-lönearbetar-strukturen att detta mänskliga arbete avyttras, försäljs, till en för lönearbetaren främmande makt, privategendomen. Därför kommer lönearbeterns egen livsaktivitet inte att ligga i arbetet, utan utanför. Arbetaren skiljs därför från sin egen natur:

> Vari består då arbetets alienation?
>
> För det första däri att arbetet för arbetaren är något utanför honom liggande, något *yttre*, som inte tillhör hans väsen, och att han därför inte bejakar utan förnekar sig själv genom sittarbete, inte känner sig lycklig utan olycklig, inte utvecklar någon fri fysisk och andlig energi utan förstör sin fysik och ruinerar sin ande. Arbetaren känner sig själv först utanför sitt arbete, och i arbetet känner han sig som vore han utanför sig själv.[34]

På samma sätt är det med lönearbetarens relation till sin *arbetsprodukt*. Denna är en nödvändig föryttring i alla former av arbete[35] som under lönearbetarförhållandet vänds mot arbetaren som en främmande makt:

> *Objektet*, som arbetaren producerar, arbetets produkt, framträder som ett för arbetaren *främmande* väsen, som en av producenten *oavhängig* makt. Arbetsprodukten är det arbete som har fixerats i ett ting, den är arbetets objektivering [...] Arbetaren ägnar sitt liv åt objektet, men därmed tillhör inte längre hans liv honom, utan det tillhör objektet. Ju större denna verksamhet är, desto färre föremål kommer att tillhöra arbetaren. Vad arbetsprodukten är, det är inte han. Ju större arbetsprodukten är, desto mindre är han alltså själv. Att arbetaren *föryttras* i produkten innebär inte bara att hans arbete blir ett objekt, en *yttre* existens, utan också att den existerar utanför *honom*, oberoende av honom

[33] ”Ek.-fil. man.”, i Marx (1978a), s. 235 f.
[34] A.a., s. 183 f.
[35]

35 Även Hegel såg arbetet som föryttring och produkten som föryttrad mänsklighet verksamhet, och på denna nödvändiga objektivering av människan drog han parallellen till människans nödvändiga alienation. För Hegel var således alienation och föryttring identiska begrepp, medan Marx konkretiserar alienationen till *löne*arbetet, och därmed till det samhälle där kapital/- lönearbetar-relationen dominerar.

> och främmande för honom, som en makt som står hindrande i hans väg, ja att det liv som han vigt åt objektet blir honom fientligt och främmande.[36]

Lika grundläggande för den mänskliga naturen som arbetet som livsaktivitet är, är människans *socialitet*, dvs. att hon endast kan förhålla sig till sig själv som människa genom *andra* människor, att hon som individ därmed måste ses som ett *universellt* väsen. Varje individ uttrycker därför mänskligheten som sitt *artväsen* när hon medvetet producerar sina egna livsbetingelser, och det är detta som skiljer henne från djuren:

> Djuret är omedelbart ett med sin livsaktivitet. Denna skiljer sig inte från djuret. Det är *den*. *Människan* gör själv sin livsaktivitet till objekt för sin vilja och sitt medvetande. Hennes livsaktivitet är medveten. Den är inte en bestämning med vilken hon omedelbart sammanfaller. Den medvetna livsaktiviteten skiljer omedelbart människan från den djuriska livsaktiviteten. Endast och just därigenom framstår hon som självständigt artväsen. Endast av den anledningen är hennes verksamhet en fri verksamhet. Det alienerade arbetet vänder upp och ned på detta förhållande, så att människan – just emedan hon är ett medvetet väsen – gör sitt *väsen* till blott och bart ett medel för sin existens.[37]

En fjärde konsekvens av privategendomens och lönearbetets dominans är att förhållandet *mellan* människorna i det borgerliga samhället blir ett förhållanden mellan främlingar. Eftersom människan är social till sitt väsen, dvs. hennes livsaktivitet kan utföras enbart i förhållande till andra människor eller uttryckt abstraktare, till hennes artväsen, är

> *människans* alienation från människan en omedelbar konsekvens av att människan har alienerats från sin arbetsprodukt, sin livaktivitet och sitt artväsen. När människan ställs mot sig själv, står också den andra människan främmande för henne. Det som gäller för människans förhållande till sitt arbete, till sin arbetsprodukt och till sig själv, det gäller för människans förhållande till den *andra* människan, liksom till arbetet och objektet för andras arbete.[38]

En ytterligare konsekvens av denna alienerade form av människans nödvändiga självförytt-ring, som bygger på denna fjärde konsekvens är att människans förhållande till sitt samhälle också blir ett alienerat förhållande. I ett kort avsnitt kommer Marx in på detta förhållande mellan individen och samhället:

> Framförallt måste man undvika att åter fixera ”samhället” som en abstraktion från individen och riktad mot honom. Individen är det *samhälleliga* väsendet. Hans livsyttringar *är* därför yttringar av och bekräftelser på det samhälleliga livet, även om inte de framstår som omedelbara samhälleliga yttringar, dvs. som yttringar utförda i samverkan med andra. Människans individuella och sociala liv är inte *skilda* åt, i hur hög grad än individen – med nödvändighet – lever sitt liv på ett mer *särskilt* eller ett mer *allmänt* sätt, eller i hur hög grad det sociala livet också är ett *särskilt* eller ett *allmänt* individuellt liv.[39]

Alienationsteorin kan, om den ses mot bakgrund av Marx’ sökande efter möjligheterna att realisera ”frihetens idé” i det mänskliga samhället, förstås som hans grundläggande ”upptäckt” av hindren för att förverkliga friheten. Det är viktigt att Marx här uttrycker en speciell ”människofilosofi” som en bakgrund till människans alienation i det borgerliga samhället, och att han har en föreställning om att människans situation i världen inte *nödvändigtvis* är alienerad. Det är på denna punkt han både bygger på och bryter med Hegels

---

[36] A.a., s. 181 f.
[37] A.a., s. 185 f.
[38] A.a., s. 187.
[39] A.a., s. 205. Frågan är om det inte var just denna abstraktion, ”samhället”, som Émile Durkheim ett halvsekel senare lade till grund för sin sociologi.

människosyn. Som ett tidigare citat visar grundar Marx i likhet med Hegel människans väsen i hennes livsaktivitet, men han förlägger tyngdpunkten i denna livsaktivitet till människans ”ämnesomsättning med naturen”, och det är således i den mänskliga *produktionens* och med denna relaterade samhällssektorers utveckling som den mänskliga naturens utveckling främst ska sökas. Marx kritiserade därför, bl.a. med hjälp av Feuerbachs metod, Hegels uppfattning att människans frihet är hennes insikt i sitt större sammanhang, hennes förståelse av sin strävan som egentligen varande ett uttryck för idéns strävan att återfinna sig själv i världen , och hävdade att detta vände upp och ned på det faktiska förhållandet för människan. Där Hegel ansåg att den mänskliga frigörelsen främst kunde realiseras genom människans förståelse för sitt nödvändiga *underordnande* under universums och historiens inre lagar i och genom staten, menade Marx att denna frigörelsen bara var möjlig på basis av en medveten *kamp* mot naturens och samhällets lagbundenhet. Kampen för frigörelsen måste därför utkämpas på två med varandra intimt sammanbundna plan: Dels som människans kamp mot naturen och dels som människans kamp mot den samhälleligt bestämda arbetsdelningen och alienationen. I det borgerliga samhället framträdde dessa två ”kampfronter” sammanvävda i privategendom/lönearbetar-strukturen, som *å ena sidan* gjorde människornas kamp mot den övriga naturen effektivare, samtidigt som den *å den andra sidan* gjorde människan främmande för sig själv och för andra människor. Kapitalet, som det borgerliga samhällets ekonomiska princip, utvecklade visserligen mer än någon annan ekonomi i historien människornas möjligheter att producera för att tillfredsställa sina behov, men samtidigt skedde denna produktion under förhållanden som skapade fattigdom och utarmning för de direkta producenterna, de proletära lönearbetarna. Denna motsättning och hur förhållande mellan frihet och nödvändighet ska förstås skulle Marx gång på gång återkomma till i sitt vidare arbete, långt efter det att han avslutat ”brottningen med filosofin”.[40]

I *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* finns inte den historieuppfattning som Marx utvecklade i sina två nästa arbeten. Däremot skisserade han grunderna för en materialistisk vetenskap om historien och samhället genom den vikt han lade på det konkreta arbetets betydelse för människonaturen. Därmed utarbetade Marx grunderna för en materialistisk analys och menade att en materialistisk vetenskap måste utgå från det reella mänskliga livet, inte från abstraktioner och tankar om detta liv. ”Verkligheten” och inte ”filosofin” måste därmed bli denna vetenskaps utgångspunkt:

> Man ser hur motsättningen mellan subjektivism och objektivism, idealism och materialism, aktivitet och passivt lidandeupplöses som motsatta begrepp först i sitt sociala sammanhang och därmed också i verkligheten [...] Man ser hur *industrins* historia och förverkligandet av industrin som självständigt *föremål* är som en *uppslagen* bok om de *mänskliga* väsenskrafterna eller som en för sinnena tillgänglig mänsklig *psykologi*. En psykologi, för vilken denna bok – alltså just den för

[40] Exempelvis under arbetet med *Kapitalet*: ”Frihetens rike börjar i själva verket först där det arbete som är bestämt av nödtvång och yttre ändamålsenlighet upphör; det ligger således enligt sakens natur bortom den egentliga produktionens sfär. Vilden måste kämpa mot naturen för att tillgodose sina behov, för att bevara sitt liv och reproducera det, så måste även den civiliserade människan göra, och det gäller i alla samhällsformer och under alla möjliga produktionssätt. Detta naturnödvändighetens rike utvidgar sig under sin utveckling, emedan behoven utvidgas; men samtidigt utvidgas de produktivkrafter som tillfredsställer dessa behov. Inom detta område kan friheten bara bestå i att den samhälleliga människan, de förenade producenterna, rationellt reglerar denna sin ämnesomsättning med naturen, bringar den under sin gemensamma kontroll istället för att behärskas av den som en blind naturkraft; fullbordar den med minsta möjliga kraftansträngning och under de betingelser som för den mänskliga naturen är mest värdiga och adekvata. Med det förblir alltid ett nödvändighetens rike. Bortom detta börjar den mänskliga kraftutveckling som är sitt eget ändamål, frihetens sanna rike, som emellertid bara kan blomstra med detta nödvändighetens rike som sin grundval.” (Marx (1978c), s. 726).

> sinnena tydligaste och mest tillgängliga delen av historien – är förseglad, kan aldrig bli en verkligt innehållsrik och *reell* vetenskap [...] *Naturvetenskaperna* har utvecklat en enorm verksamhet och lagt under sig ett ständigt växande material. Filosofin har emellertid förblivit den främmande, liksom den i sin tur har förblivit främmande för filosofin [...] Även historievetenskaperna tar blott i förbigående hänsyn till naturvetenskapen, som desto mera praktiskt genom industrin har påverkat det mänskliga livet, omgestaltat det och förberett den mänskliga frigörelsen på samma sätt som den först med nödvändighet fullbordat omänskligheten [...] Att söka en *annan* bas (än den bas för det verkliga mänskliga livet som industrin redan är) för livet eller för vetenskapen vore redan från början en lögn [...]Historien är själv en *verklig* del av *naturhistorien* eller naturens utveckling till människan. Naturvetenskapen kommer senare att underordna sig vetenskapen om människan i samma utsträckning som vetenskapen om människan kommer att underordna sig naturvetenskapen: Det ska bli *en* vetenskap.[41]

Den heliga familjen, som skrevs samma år som manuskripten men som publicerades i februari 1845, var Marx' och Engels' första gemensamma bok och den skrevs med anledning av den tidigare samarbetspartner Bruno Bauer hade proklamerat den skoningslösa ”kritiska kritiken” som filosofins enda möjlighet att utöva något samhällsinflytande och att den skulle undvika att blamera den ”rena idén” genom kontakt med massorna. Marx, som sedan länge släppt tanken på att filosofin kunde nöja sig med att enbart *kritisera* förhållandena i Tyskland, inledde med denna bok sin slutuppgörelse med ”filosofin”, dvs. med den nu allt mera sönderfallande unghegelianska rörelsen i Tyskland. Han hade redan 1842 brutit alla förbindelser med ”De fria” i Berlin (Max Stirner, Edgar Bauer och Eduard Meyen m.fl.)[42] och i Paris bröt han med flera andra av sina f.d vänner bland unghegelianerna. Istället hade Proudhon, som i sin *Qu'est ce que la proprieté?* hade angripit privategendomen och kallat den stöld, blivit en av Marx' inspiratörer. I ett långt avsnitt i *Den heliga familjen* försvarade nu Marx Proudhon mot den ”tolkning” denne hade blivit utsatt för av Edgar Bauer som hade översatt delar av Proudhons bok till tyska. I detta försvar förklarade Marx varför proletariatet är den revolutionära klassen i det borgerliga samhället:

> Proletariat och rikedom är motsatser; som sådan formar de ett enskilt helt. De är båda skapelser av privategendomens värld. Frågan är exakt vilken plats var och en av dem intar i denna antites.

---

[41] ”Ek.-fil. man.”, i Marx (1978a), s. 208 f. För Marx existerade alltså inte den för exempelvis den senare hermeneutiska traditionen så djupa klyftan mellan naturvetenskap och kulturvetenskap. Människan var enligt honom en del av naturen, men var samtidigt unik därför att hon var den enda varelse som *medvetet* producerade sina livsomständigheter och därmed sin egen natur. Naturvetenskap var därför för Marx lika mycket en vetenskap om människans relation till den övriga naturen som människovetenskapen måste bygga på denna människans relation till den utommänskliga naturen: ”Eftersom människan utgör en beståndsdel av denna verklighet, är naturbegreppet hos Marx identiskt med 'verkligheten i sin helhet' [...] Naturen i denna breda mening är det enda objektet för kunskapen.” (Alfred Schmidt (1973), s. 29).

[42] Se exempelvis artikeln ”The Attitude of Herwegh and Ruge to 'The Free'” i *Rheinische Zeitung* 29 nov. 1842 (*CW* 3, s. 287) och brev till Arnold Ruge 30 nov. samma år: ”Jag krävde av dem ['De fria'] färre dunkla resonemang, färre högtravande fraser och självbelåten självuppskattning och mera att de bättre är insatta i aktuella förhållanden. Jag sade [i mitt brev till Meyen] att jag ansåg det olämpligt, ja rent av omoraliskt att smuggla in kommunistiska och socialistiska doktriner, dvs. en helt ny världsbild, i en tillfällig teatralisk kritik osv., och att jag krävde en helt annan och mera genomgripande diskussion om kommunismen om den överhuvudtaget skulle diskuteras. Jag krävde vidare att religionen skulle kritiseras inom ramen för en kritik av politiska förhållanden istället för att de politiska förhållandena skulle kritiseras inom ramen för religionen [...] för religionen är i sig själv utan innehåll, den finns inte pga. himlen utan pga. jorden, och med avskaffandet av den förvanskade verkligheten, av vilken religionen är *teorin*, kommer den att kollapsa av sig själv. Slutligen önskade jag att om man ska tala om filosofi, ska det vara mindre gyckel med *etiketten* 'ateism' (något som påminner om barn som försäkrar alla och envar som är beredda att lyssna på dem att de minsann inte är rädda för spöken) och att filosofins innehåll i stället ska föras ut till folket.” (a.a., s. 394 f).

> Det är inte tillräckligt att deklarera dem som två sidor av en helhet.
>
> Privategendom som privategendom, som rikedom, är tvingad att bevara *sin* egen, och därigenom sin motsats, proletariatets, *existens*. Detta är den *positiva* sidan av antitesen, självtillfredsställd privategendom.
>
> Proletariatet å den andra sidan är tvingad som proletariat att avskaffa sig själv och därigenom sin motsats, privategendomen, vilken bestämmer dess existens, som gör den till proletariat. Detta är den *negativa* sidan av antitesen, dess rastlöshet i sig själv, upplöst och självupplösande privategendom.
>
> Den besuttna klassen och proletariatet uppvisar samma mänskliga självalienation. Men den förra klassen känner sig belåten och stärkt i denna alienation, den uppfattar den som *sin* egen makt och finner i den en *likhet* med en mänsklig existens. Den senare klassen känner sig tillintetgjord i alienationen; den ser i den sin egen maktlöshet och den inhumana existensens verklighet.
>
> I denna antites är därför den private ägaren den *konservativa* sidan, proletariatet den *destruktiva* sidan. Från den förra härstammar försöken att bevara motsättningen, från den senare försöken att upphäva den.
>
> När socialistiska skribenter tilldelar proletariatet denna världshistoriska roll är det inte, som de kritiska kritikerna låsas tro, därför att de betraktar proletariatet som *gudar*. Snarare tvärtom. Eftersom i det fullt utvecklade proletariatet avskaffandet av all mänsklighet, ja till och med all *likhet* med mänsklighet har fullbordats; eftersom proletariatets livsvillkor uttrycker alla livsförhållanden i dagens samhälle i dess mest omänskliga form; eftersom människan har förlorat sig själv i proletariatet, samtidigt som hon inte bara har nått ett teoretiskt medvetande om denna förlust, utan genom trängande *behov*, som inte längre är möjliga att avlägsna eller dölja, drivs att revoltera mot denna omänsklighet, följer det att proletariatet kan och måste frigöra sig [...] Frågan är inte vad den eller den proletären eller inte ens vad proletariatet som helhet för ögonblicket *föreställer* sig vara målet. Frågan är istället *vad* proletariatet är och vad det i enlighet med sitt historiska *vara* måste göra. Dess mål och dess historiska agerande är synligt och oåterkalleligt förebådat i dess egen livssituation, lika väl som i hela det borgerliga samhällets organisation.[43]

Proletariatet är således inte den revolutionära klassen i det borgerliga samhället pga. att den mera ”mänsklig” än andra klasser, utan istället tvärtom, pga. att det är mindre ”mänskligt”, eller rättare sagt därför att det har mindre möjlighet att tillfredsställa de behov som människorna har utvecklat i historien. Proletariatets kamp för sin mänsklighet handlar därför i första hand inte om några abstrakta behov hos en abstrakt mänsklighet, utan om dess högst konkreta och reella behov, som behov av ”mat, kläder, värme och många andra ting”. Det blev därför viktigt, menade Marx, att utgå från denna kamp i försöken att skapa ett socialistiskt medvetande, och utifrån detta avvisade han alla försök hos de ”utopiska socialisterna” att bygga socialismen på någon abstrakt ”mänsklighet” eller på kärlek till denna mänsklighet. Men det är också lika viktigt att bygga varje vetenskaplig uppfattning om historiens utveckling på de reella människornas konkreta behov, dessa behovs utveckling och utvecklandet av medlen att tillfredställa dem, kort uttryckt, på den mänskliga produktionens utveckling. I denna produktion framställer människorna de ting som de använder för att överleva samtidigt som de skapar sig själva. För att finna förutsättningarna för den mänskliga friheten är därför denna produktion av avgörande betydelse. I denna faktor hade således Marx till slut funnit en möjlighet att realisera ”frihetens idé”.

I början av februari 1845 blev Marx utvisad från Paris och flyttade till Bryssel. Där sammanträffade han med Engels under våren och de beslöt att skriva en ny kritik av den tyska

[43] ”The Holy Family”, i *CW* 4, s. 35 f.

filosofin, men nu mera utarbetad utifrån den historieuppfattning som de båda, var och en på sitt håll, hade utvecklat. Skillnaden mellan *Den heliga familjen* och *Den tyska ideologin* låg främst i att Marx nu till kritiken av den unghegelianska *idealismen* även ställde sig kritisk till ”den dittillsvarande *materialismen* ”, främst som den representerades av Feuerbach.[44] Som en förberedelse inför det nya arbetet skrev Marx i april ned ett antal ”teser” (troligen med hänsyftning på Feuerbachs teser i *Andekdota*), dvs. ett antal punkter som skulle utvecklas i kritiken av Feuerbach. Dessa *Teser om Feuerbach* innehåller Marx första öppna kritik av den tidigare så uppskattade Feuerbach och lyfter fram begreppet *social praxis* som både verklighetens och vetenskapens grundkategori. Denna sociala praxis ställer nu Marx mot både den mekaniska materialismen och mot alla former av spekulativ filosofi, exempelvis i den 8:e och 9:e tesen:

> Allt socialt liv är i grunden *praktiskt*. Alla mysterier som förleder teorin till mysticism finner sin rationella lösning i mänsklig praxis och i begripandet av denna praxis.
>
> Den högsta punkt som den kontemplativa materialismen, dvs. den materialism som inte begriper sinnlighet som praktisk aktivitet, kan nå är betraktandet av enskilda individer och det civila samhället.[45]

Marx’ och Engels’ kritik av Feuerbach framförs huvudsakligen i den första delen av *Den tyska ideologin*, medan kritiken av Bruno Bauer och Max Stirner och kritiken av ”de sanna socialisterna” och av ”utopisk socialism” finns i den andra halvan av den första volymen och i den andra volymen. Det är också i kapitlet om Feuerbach som grunddragen i ”den materiella uppfattningen om historien” läggs fram. Detta är viktigt därför att Marx’ framställning i första hand måste ses som ett korrektiv till Feuerbachs ohistoriska materialism, dvs. de kategorier och begrepp som läggs fram i *Den tyska ideologin* måste främst förstås som *historiska* begrepp och inte som över historien vilande *ontologiska begrepp*, som ett uttryck för ”materiens” primat över ”anden”. Denna motsättning mellan verklighet och tanke, mellan materialism och idealism, var något som ”den materiella historieuppfattningen” just försökte överskrida med sitt begrepp om social praxis. Den mänskliga historien är utvecklingen av den mänskliga praktiken, dvs. *både* människornas förändring av sin naturomgivning och av sig själva. Utan detta begrepp om social praxis (som Marx således utarbetade i sina anteckningar inför framställandet av *Den tyska ideologin*) kan framställningen av ”det materiellas” betydelse för den mänskliga historien uppfattas som samma materialism som många av de ”utopiska” socialisterna gav uttryck för, dvs. som tanken att eftersom människorna skapades av sina (materiella) omständigheter måste dessa omständigheter förändras för att människorna skulle kunna förändras. Det var också mot denna typ av materialism som den 3:e Feuerbach-tesen riktades:

> Den materialistiska läran att människorna är produkter av omständigheter och av uppfostran glömmer att omständigheterna förändras av människorna och att uppfostraren själv måste uppfostras. En sådan lära måste därför dela upp samhället i två hälfter, varav den ena är upphöjd över samhället.[46]

---

[44] I *Den heliga familjen* var Marx fortfarande positiv till Feuerbach och dennes ”humanism”, och han försvarade den materialistiska filosofiska traditionen mot den ”kritiska kritikens” angrepp på den franska 1700-tals-materialismen (se ”Critical Battle Against French Materialism”, i *CW* 4, s. 124 ff). Många år senare läste Marx själv om boken och skrev till Engels: ”Jag blev positivt överraskad av att upptäcka att vi inte behöver skämmas för vårt arbete, även om kulten av Feuerbach nu tycks mig mycket roande.” (Marx till Engels 24 april 1867, i *MEW* 31, s. 290).

[45] *CW* 5, s. 5.

[46] A.a., s. 4, se vidare Hook (1968), s. 286 ff.

Vad den ”dittillsvarande materialismen” inte hade förstått, menade Marx, var att *alla* tankar, inklusive reformatorernas, var ett uttryck för det existerande samhället och att inga tankar s.a.s. kunde ligga ”utanför” den historiska utvecklingen. I analysen av människans historia finns det inte å ena sidan en objektiv materiell historia och å den andra sidan en subjektiv andlig historia, utan i människornas sociala praktik är *både* det materiella och det ideella inblandat, eller rättare sagt historien är produktionen av *både* människornas materiella och andliga verklighet. Därför kunde Marx i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* skriva att ”visserligen är tänkandet och verkligheten *åtskilda* men de utgör samtidigt en *enhet*”.[47] Feuerbachteserna lyfter fram denna dialektik mellan människan som subjekt, som producent, och de materiella och sociala omständigheter hon lever i som objektet för hennes verksamhet, och det är denna dialektik som s.a.s. *är* människans existens i världen och som också varje rimlig historieuppfattning måste utgå från:

> De förutsättningar, som vi skall utgå från (i den materiella historieuppfattningen) är inte några tillfälligheter eller dogmer utan verkliga förutsättningar från vilka man bara kan abstrahera i sitt tänkande. Dessa förutsättningar är verkliga människor, deras aktivitet och deras materiella levnadsomständigheter, både dem som människorna finner redan existerar och dem som produceras genom deras aktivitet.[48]

Den stora betydelse som Marx i *Manuskripten* lade vid arbetets betydelse, dvs. vid människornas *livsaktivitet* för skapandet av sin natur utarbetas nu så att människorna kan ses som *uttryck* för det sätt de producerar på:

> Sättet på vilket människorna producerar sina livsförnödenheter kan först och främst bestämmas utifrån naturen hos de förnödenheter som de redan finner existera och därför måste reproducera. Detta sätt att producera kan inte bara ses som reproduktionen av individens fysiska existens. Snarare är den en bestämd form av aktivitet som dessa individer utför, en bestämd form som uttrycker deras liv, ett bestämt *levnadssätt* hos dem. Så som individerna uttrycker sina liv, så är de. Vad de är sammanfaller därför med deras produktion, både med *vad* de producerar och *hur* de producerar. Vad sålunda individerna är beror på de materiella omständigheterna för deras produktion.[49]

Dessa ”materiella omständigheter” är av två slag, som i sin tur är intim förbundna med varandra. Å ena sidan utgörs de av människans ”organiska ämnesomsättning med (resten av) naturen”, dvs. hur människorna bearbetar naturen för att producera sina livsförnödenheter. Detta kallar Marx i *Den tyska ideologin* för produktiva krafter eller *produktivkrafter*. Å andra sidan utgörs de av de ekonomiska och sociala mönster som människorna har utvecklat i sin *samhälleliga* existens. Detta kallar Marx för ”inre kommunikation” (Verkehr) och senare för *produktionsförhållanden*. Förhållandet mellan dessa produktivkrafter och produktionsförhållanden (som senare lett till så många kontroverser inom marxismen) bestämmer Marx som en ”motsvarighet” i samband med att han kommer in på hur människornas produktion av idéer också betingas av den materiella produktionen:

> Produktionen av idéer, av begrepp och föreställningar, är från början direkt sammankopplad med den materiella aktiviteten och den materiella kommunikationen, dvs. det verkliga livets språk [...] Samma sak gäller för den andliga produktion som uttrycker politikens, lagarnas, moralens, religionens, metafysikens etc. språk hos befolkningen. Människor är producenter av sina begrepp, idéer etc., dvs. verkliga, aktiva, människor som de är betingade av en bestämd utveckling av sina

[47] ”Ek.-fil. man.”, i Marx (1978a), s. 205.
[48] ”The German Ideology”, i *CW* 5, s. 31.
[49] A.a., s. 31 f.

> produktiva krafter och av den inre kommunikation som motsvarar dessa.[50]

Den ”mänskliga frigörelsen”, som Marx under många år nu hade försökt att analysera och finna betingelserna för, måste därför utgå från den verklighet som de verkliga människorna levde i och inte från vare sig vetenskapliga eller filosofiska abstraktioner. Detta sätt att alltid utgå från ”de reella förhållandena”, en ”faktiskt existerande rörelse”, menade Marx skilde ”hans” kommunism från alla de existerande kommunistiska rörelserna. Kommunismen var därför för Marx ”inte ett *tillstånd* som skall uppnås, inte ett *ideal*, efter vilket verkligheten har att inrätta sig. Det vi kallar kommunism är den *verkliga* utvecklingen, som upphäver det nuvarande tillståndet. Förutsättningarna för denna rörelse finns i de nu existerande villkoren.”[51] Men denna kommunism kommer inte automatiskt genom någon utanför människorna liggande verklighet. Det är istället så, hävdade Marx, att människorna själva måste förändras för att kommunismen skulle vara möjlig, men denna förändring kan aldrig genomföras av *andra*, av reformatorer och socialistiska ledare. Istället är den kommunistiska revolutionen i sig själv ett *praktiskt* villkor för det kommunistiska samhället:

> Både för att detta kommunistiskt medvetande ska kunna produceras i masskala och för att saken själv ska nå framgång krävs en förändring av människorna själva, en förändring som bara kan ske genom en praktisk rörelse, en *revolution*; revolutionen är således inte bara nödvändig därför att den *härskande* klassen inte kan störtas på något annat sätt, utan också därför att den klass som *störtar* den enbart genom en revolution kan frigöra sig från all dynga som den levt i århundraden och bli kapabla att bygga ett nytt samhälle.[52]

Hela *Den tyska ideologin* genomsyras av denna inriktning på att den mänskliga frigörelsen är en *praktisk* fråga för människorna. Denna frigörelse bygger på den materiella och samhälleliga verklighet som människorna lever i, men också på uppkomsten av en revolutionär klass. Enligt Marx kommer detta proletariat inte bara att revolterar mot ”olika förhållanden i det existerande samhället, utan mot själva den existerande ’produktionen av livet’, mot den ’totala aktiviteten’, varpå samhället bygger” och utan dessa förutsättningar spelar det ingen som helst roll om ” *idén* om denna revolution redan har uttryckts hundratals gånger”.[53] De *verkliga* förutsättningarna för människans frigörelse, säger Marx i ett avsnitt som direkt är riktat mot unghegelianerna, finns istället i människornas historiskt betingade utveckling:

> Vi ska givetvis inte besvära oss med att förklara för våra kloka filosofer att ”människans frigörelse” inte kommer ett enda steg närmare genom att man reducerar filosofin, teologin, substansen och allt det struntprat till ”självmedvetande” och genom att befria ”människan” från dessa frasers dominans, något som f.ö. aldrig har hållit henne i träldom. Inte heller ska vi förklara för dem att det bara är möjligt att uppnå verklig frigörelse i den verkliga världen med verkliga medel, att slaveriet inte kan avskaffas utan ångkraften och maskiner, att livegenskapen inte kan avskaffas utan att jordbruket förbättras och att människor i allmänhet inte kan befrias så länge som de inte kan erhålla mat och dryck, bostad och kläder i tillräcklig kvantitet och kvalitet. ”Befrielsen” är ett historiskt och inte ett andligt fenomen, och den uppnås på basis av historiska omständigheter, industrins utveckling, handel, jordbruk, etc.[54]

I och med detta arbete avslutade Marx sin mångåriga kritik av Hegel och av unghegelianernas filosofiska utgångspunkter för sin samhällskritik. De utarbetanden och ”upptäckter” han hade gjort i samband med denna kritik pekade ut tre med varandra nära relaterade riktningar: För

---

[50] A.a., s. 36.
[51] A.a., s. 49.
[52] A.a., s. 52 f.
[53] A.a., s. 54.
[54] A.a., s. 38.

det första i riktning mot *politiken*, därför att varje kamp för ”den mänskliga frigörelsen” i första hand var en praktisk fråga som måste lösas i verkligheten och inte i teorin.[55] Detta nödvändiggjorde ett aktivt deltagande i den praktiska politiken, och det var detta som Marx och Engels också gav sig in i stort sett samtidigt som detta mångåriga ”självuppklarnings-arbete” var över. För det andra pekade de ut att betingelserna för denna frigörelse var att söka i människornas materiella och sociala förhållanden och att den kommunistiska kampen därför måste bygga på den kamp som människor redan förde för att förbättra sina livsvillkor. Kommunismen hade därför för Marx ”inga särskilda intressen från proletariatet som helhet” och satte inte heller upp några egna ”särskiljande [sekteristiska] principer, som den proletära rörelsen ska anpassas till och formas efter”[56], utan den skulle istället utgå från proletariatets egen kamp. För det tredje, slutligen, hade Marx kommit fram till att det var nödvändigt att vetenskapligt undersöka dessa betingelser, för ”frigörelsen”, inte utifrån föreställningar om ”människans väsen”, hennes ”självmedvetande” eller ”andliga alienation”, utan utifrån utarbetade vetenskapliga begrepp som själva utgick från det som den verkliga människans liv utgick från: Produktionen av hennes liv, hennes sociala förhållanden och hennes medvetande. Den vetenskap som därför låg närmast till att studera och vidareutveckla var den politiska ekonomin, då denna redan analyserade redan grunden för människans livsvillkor: hennes produktion av sitt liv.[57] När därför nu Marx' långa ”brottning med filosofin” var över fanns det samtidigt klara vägar att fortsätta arbetet med den mänskliga frigörelsen. Under resten av sitt liv skulle Marx ägna sig åt dessa tre inriktningar även om han, p.g.a olika omständigheter och historiska skeenden, skulle komma att lägga olika tonvikt på dem i olika perioder.

[55] För att avskaffa privategendomen som *idé* är kommunismen som *idé* fullt tillräcklig. Men det behövs en *verklig* kommunistisk aktion för att avskaffa den verkliga privategendomen. Denna aktion kommer att ske i historien, och denna rörelse, om vilken vi *teoretiskt* redan vet att den kommer att bli en självöverskridande rörelse, kommer i verkligheten att bli en mycket hård och långdragen process. (”Ek.-fil. man.”, i *CW* 3, s. 313).
[56] ”Manifesto of the Communist Party”, i *CW* 6, s. 497.
[57] ”Eftersom vi här behandlar tyskarna, som säger sig sakna förutsättningar för sin kritik, måste vi börja med att konstatera att den första förutsättningen för all mänsklig existens, och därför för all historia, är att människan måste leva för att ’skapa historia’. Men livet innehåller före allt annat mat och dryck, bostäder, kläder och andra ting. Den första historiska handlingen är därför produktionen av dessa medel för att tillfredsställa dessa behov, produktionen av själva det materiella livet. Detta är faktiskt en historisk handling, en fundamental betingelse för all historia som, idag såväl som för tusentals år sedan, varje dag och varje timma måste utföras för att det mänskliga livet ska kunna upprätthållas [...] Därför måste man i varje historieuppfattning först av allt förstå detta faktums stora betydelse och alla de implikationer som följer av det.” (”The German Ideology”, i *CW*, 5, s. 42).

7. Karl Marx som revolutionär

I början av 1846 grundade Marx (som således var utvisad från Frankrike och nu bodde i Bryssel) tillsammans med Engels en ”kommunistisk korrespondenskommitté”. Redan i Paris hade Marx varit i livlig kontakt med olika radikala och revolutionära grupperingar, speciellt *Société des Justes* (som hade sina rötter i Blanquis organisation *Société des Saisons*, men där den schweiziske hantverkaren och kommunisten Wilhelm Weitling nu var en av de ledande ideologerna), som också hade ett visst inflytande i Londonorganisation *German Workers Educational Association*. Korrespondenskommittén satte nu igång med att bygga upp ett internationellt nät av ”kommunistiska korrespondenter”, samtidigt som Marx och Engels försökte förmå redan existerande socialistiska organisationer att anta deras synsätt på historien, den aktuella samhällsutvecklingen och den socialistiska revolutionen. Gruppen höll kontakt med flera av samtidens kända socialister som Grün, Weitling, Kriege, Proudhon, Blanc etc, men de flesta var skeptiska till att anta Marx’ program. I övrigt kunde dock kommittén uppvisa vissa framgångar. Engels, som hade rest till Paris, lyckades övertala en liten grupp om riktigheten i den marxska kommunismen, i Köln bildades en liten avdelning och i London hade man sedan tidigare kontakt med Julian Harney och hans *Fraternal Democratics*. Det är trots dessa relativt små framsteg för kommittén intressant att notera det sätt som Marx och hans anhängare agerade på och den tilltro till sin egen uppfattning om revolutionen som Marx redan hade fått. En redogörelse för ett av de många sammanträffandena under dessa år, senare skildrat av den ryska socialisten P. W. Annenkov, kan här tjäna som ett exempel:

Den 30 mars 1846 passerade Wilhelm Weitling Bryssel och inbjöds då till Marx’ hem, där de flesta av korrespondenskommitténs medlemmar var församlade. Mötet inledde med att Engels hälsade de närvarande välkomna och påpekade vikten av att man försökte ena sig om ett fåtal doktriner, som kunde förstås av alla dem som varken hade tid eller möjlighet till djupare studier. När Engels var färdig vände sig Marx direkt till Weitling: ”Säg mig nu, Weitling”, började han, ”ni som åstadkommit så mycket väsen i Tyskland med era läror, hur rättfärdigar ni er verksamhet och vad tänker ni bygga den på i framtiden?” Weitling svarade med ett ganska rörigt och osammanhängande tal där han påpekade betydelsen av att öppna ögonen på arbetarna för att de skulle se under vilka hemska villkor de levde och att man måste förmå dem att gå med i demokratiska eller kommunistiska organisationer. Han skulle ha kunnat tala länge om inte Marx, med bistert rynkad panna, plötsligt hade avbrutit honom: ”Att uppväcka folkets förhoppningar utan att ge dem bestämda och väl genomtänkta svar för deras aktivitet skulle helt enkelt vara att bedra dem. Att endast uppväcka sådana förhoppningar kan bara leda till en katastrof och inte till att förhållandena för de lidande förbättras. Att mana arbetarna till kamp utan att ha stöd i strikt vetenskapliga idéer eller i konstruktiva doktriner, är, speciellt i Tyskland, detsamma som ett oärligt spel och tomma predikningar. Detta förutsätter i sin tur på ena sidan en inspirerad profet och på den andra en hop gapande åsnor.” Weitling försvarade sig med darrande röst att han, som hade fått hundratals människor att samlas runt rättvisans och det ömsesidiga broderskapets fana, kanske betydde mer än all kritik och alla skrivbordsanalyser, som befann sig på bekvämt avstånd från de lidande människorna. När Marx hörde detta miste han behärskningen, slog näven i bordet så att lamporna skakade och svarade häftigt: ”Okunnighet har aldrig hjälpt någon människa.”[1]

Någon månad senare försökte Marx att övertala Proudhon att bli fransk korrespondent för kommittén men varnade honom samtidigt för allt samröre med ”svindlaren och charlatanen

[1] Fritt efter McLellan (1981), s. 155 ff och Hammen, s. 138 ff.

Karl Grün, som bara vill bedriva handel med moderna idéer".[2] Proudhon svarade att han kunde tänka sig att deltaga i Marx' organisation, men att han hade reservationer mot Marx' tilltro till vetenskapen:

> Låt oss tillsammans, om ni vill, söka lagarna för samhället, sättet som dessa lagar förverkligas, metoden genom vilken vi kan upptäcka dem; men låt oss för guds skull inte, nu när vi brutit ned alla a priori-doktriner, i vår tur indoktrinera folket med nya [...] Låt oss istället skänka världen ett exempel på insiktsfull och långtgående tolerans. Vi får inte, bara för att vi går i spetsen för en ny rörelse, göra oss själva till ledare för en ny intolerans. Låt oss inte framstå som apostlar för en ny religion, även om det är logikens eller förnuftets religion.[3]

Marx besvarade inte detta brev förrän ett år senare, och då i form av en veritabel avrättning av Proudhon i bokform: *Filosofin elände: ett svar på Proudhons Eländets filosofi*

Marx ägnade sig under dessa år (1846–47) överhuvudtaget mycket åt att sprida sitt synsätt och försöka övertyga samtida revolutionärer om betydelsen av det. Gång på gång kritiserade han andra socialister och deras teorier, och flera radikaler blev uteslutna ur kommitténs kontaktnät. Marx skrev själv många år senare att han och Engels under dessa år hade publicerat "en serie av [...] pamfletter, i vilka vi skoningslöst kritiserade den blandning av fransk-engelsk socialism och tysk filosofi som vid denna tid var grunden för den hemliga doktrinen hos förbundet [De rättfärdigas förbund]. I dess ställe försökte vi genomdriva att en vetenskaplig förståelse av det borgerliga samhällets ekonomiska struktur var den enda hållbara grunden. Vi förklarade också i populär form att vår uppgift inte var att utveckla något utopiskt system, utan att medvetet deltaga i den historisk process av social revolution, som försiggick inför våra ögon."[4]

Denna "skoningslösa kritik" bar också snart frukt. I januari 1847 inbjöds Marx att bli medlem i det nu till London förflyttade *League of the Just*, som nyligen hade tagit avstånd från både Weitlings och Cabets utopiska kommunism. Engels, då på besök i Paris där han försökte värva anhängare till den marxska kommunismen, inbjöds också, och i juni deltog han i en kongress, där man beslöt att byta namn på förbundet till *Kommunisternas Förbund*. Marx deltog inte i denna kongress, enligt egen uppgift därför att han inte hade råd att resa till London.[5] På nästa kongress i slutet av november deltog han däremot, och under tio dagar "försvarade Marx under långa debatter den nya teorin. All opposition och alla tvivel övervanns till slut och de nya grundsatserna accepterades enhälligt."[6]

Redan på junikongressen hade ett förslag till stadgar och organisationsstruktur för förbundet utarbetats och detta antogs nu. Förbundet skulle vara organiserat på fyra olika nivåer. Längst ned fanns olika *kommuner*, bestående av 3 till 20 medlemmar och där medlemskapet var hemligt. Varje kommun skulle ha ett eget namn och fick inte ha kontakt med andra kommuner. På detta basplan skulle förbundets målsättning diskuteras och dessa diskussioner skulle sedan rapporteras uppåt i hierarkin. På nivån ovanför kommunen fanns en *distriktsledning*, som ledde 2 till 10 kommuner, som i sin tur skulle ledas av en *provins-* eller *nationsledning*. Högst

---

[2] Marx till Proudhon 5 maj 1846, i *MEW* 27, s. 443. Grün och Proudhon samarbetade vid denna tid och Grün föreslog Proudhon att de skulle bilda en tysk-fransk organisation, där de kunde slå samman sina anhängare. När Proudhons *Eländets filosofi* kom ut i oktober 1846 översatte Grün omedelbart boken till tyska, och i en inledning förklarade han att Proudhons bok var "det sista ordet som behövde sägas inom socialismen." (Förder, s. 137).
[3] P. Haubtmann: *Marx et Proudhon* (Paris 1947), s. 63 ff, cit. i McLellan (1981), s. 159.
[4] "Herr Vogt," i *MEW* 14, s. 439.
[5] "Till London kommer jag inte. Min kassa tillåter inte det" (Marx till Engels 15 maj 1847, i *MEW* 27, s. 82).
[6] Engels: "Die Geschichte des Bundes der Kommunisten", i *MEW* 21, s. 215 f.

upp fanns kongressen och mellan kongresserna en *centralledning*, som utsågs av kongressen och som skulle placeras på den ort där nästa kongress skulle hållas. I grafisk form såg alltså *Kommunistiska förbunde*ts organisationsstruktur ut som:

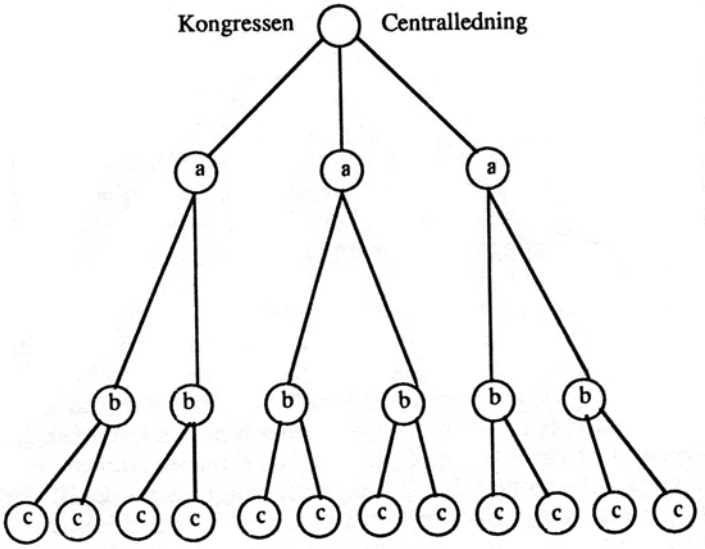

a= Provins- eller nationell ledning, utsedd av kongressen efter rekommendation av centralledningen
b= Distriktsledningen, ansvarig för ett distrikt med 2 till 10 kommuner.
c= De lokala kommunerna, bestående av 3 till 20 medlemmar

Varje enskild medlem valdes in efter rekommendation av någon som redan var medlem och varje inval skulle vara enhälligt. Detta gjordes för att i möjligaste mån förhindra att polisspioner och andra regeringsagenter skulle kunna nästla sig in. Varje medlem måste sedan följa förbundets stadgar, med risk för att annars bli utesluten. Det ålåg också kommunerna att hålla möte minst varannan vecka, och dessa möten skulle rapporteras till överordnat organ. Av medlemmarna krävdes underordning och hängivelse för förbundets principer och beslut och detta skulle märkas i medlemmarnas aktivitet och livsstil. Om någon hade några band med en annan organisation var han förpliktigad att informera ledningen om detta. Största mått av försiktighet måste vidtagas för att hålla förbundets inre affärer hemliga och även kongresser skulle äga rum i hemlighet. För att skapa en bredare kontaktyta mot arbetarna skulle man bilda lokala arbetarföreningar med social samvaro, politiska diskussioner och teoretisk skolning på programmet. Sådana arbetarföreningar bildades också snart i flera städer, och i den tyska arbetarföreningen i Bryssel höll Marx 1847 en serie föreläsningar om sin ekonomiska teori. Dessa publicerades året efter i *Neue Rheinische Zeitung* och gavs senare ut under titeln *Lohnarbeit und Kapital*.

När väl namnbytet och organisationsförändringarna var genomförda vidtog Marx och Engels flera försök att säkerställa en majoritet för Marx' synsätt på nästa kongress. Engels for till Paris och hade där stora svårigheter att få provinsledningen, som han hade blivit invald i, att inte anta Marx' tidigare samarbetspartner Moses Hess' idéer. Hess, som var vicepresident i arbetarföreningen i Paris, hade omarbetat ett ursprungligt programförslag från junikongressen som var skrivet i form av en ”trosbekännelse” med över tjugo frågor och svar om kommunismen. Hess' förslag hade till Engels' förargelse sedan antagits av distriktsledningen efter det att alla de enskilda kommunerna i Paris hade röstat för det. På ett möte i provinsledningen den 22 oktober tog Engels upp Hess' skrift punkt för punkt och kritiserade sönder och samman varje enskild del. När han hade kommit halvvägs avbröts han av de övriga deltagarna, som sade att det

räckte; Hess' programförslag skulle inte duga som ett underlag till förbundets program. Engels åtog sig då att skriva en ny "trosbekännelse", och han skrev den så att den i varje fall inte direkt motsade Marx' teorier. Förslaget skulle sedan diskuteras i provinsledningen och, som Engels skrev till Marx, "skickas till London bakom ryggen på kommunerna. Självklart får ingen jävel veta detta. I så fall kommer vi att bli avsatta och det blir en väldig skandal."[7] När Marx och Engels så på novemberkongressen fick i uppdrag att skriva ett förslag till förbundets programskrift, sände Engels det efter ytterligare diskussioner i Paris ändrade utkastet till Marx och föreslog att man skulle "ändra på formen, ta in historien och kalla det ett kommunistiskt manifest".[8] Marx omarbetade Engels' utkast, ändrade formen och "tog in historien". Det godkändes sedan av förbundets centralledning, och i februari 1848 publicerades *Det Kommunistiska förbundets Manifest*, den med all säkerhet genom åren mest lästa skriften av Marx.[9]

Under tiden hade Marx varit mera lyckosam i Bryssel. I augusti hade där den förra avdelningen av *Société des Justes* omvandlats till en lokalavdelning av *Kommunistiska förbundet* och Marx blev vald till president och hans anhängare Gigot till sekreterare och kassör. Även distriktsledningen bestod av anhängare till Marx, förutom Gigot och Marx själv, Junge och Wilhelm Wolff (som Marx senare dedicerade *Kapitalet* till). Dessutom hade Marx äntligen funnit ett språkrör för sina idéer i tidningen *Brüsseler Zeitung*, som dock hade den nackdelen att den lika gärna publicerade artiklar av Marx' motståndare Moses Hess och Karl Heinzen. Denne Heinzen hade tidigare varit en av Marx' medarbetare i *Rheinische Zeitung* och hade i ett antal artiklar angripit kommunismen för dess antidemokratiska tendenser. Engels besvarade kritiken i två artiklar, men Heinzen fortsatte diskussionen. Då lovade Marx att han skulle skriva "ett mycket kort svar". Detta svar svällde dock ut till fem långa artiklar där Marx offentligt kunde lägga fram sin syn på den socialistiska revolutionens förutsättningar.[10] Även den franske socialisten Louis Blanc kritiserades skarpt i en annan artikel av Engels, därför att han i sann napoleansk anda hade påstått att fransmännen med nödvändighet var sanna kosmopoliter och alltid kämpade för mänsklighetens bästa, medan däremot engelsmännens roll i historien hade varit att "slåss för egoismen och mot broderskapet".[11]

Jag har uppehållit mig relativt utförligt vid omständigheterna runt bildandet av *Kommunistiska förbundet* och utgivandet av *Manifestet* i avsikt att försöka lyfta fram den *politiska* praktik, som Marx och Engels utvecklade under dessa år. Mot bakgrund av de många intrigerna, utnyttjandet av förbundets organisationsstruktur, den massiva (och många gånger också intellektuellt överlägsna) kritiken och inte minst (vilket det andra tyder på) den stora självtillit som Marx visar, är inte organisationens accepterande av Marx' teorier speciellt överraskande. I den senare historieskrivningen framträder dock ofta detta accepterande som en naturlig följd

---

[7] Engels till Marx 25/26 okt. 1847, i *MEW* 27, s. 98.
[8] Engels till Marx 23/24 nov. 1847, i *MEW* 27, s. 107. Detta utkast, "Kommunismens principer", var en omarbetning av ett ursprungligt utkast som Engels hade skrivit redan under junikongressen. Dessa båda förberedande arbeten till Marx' slutliga manifest finns i *CW* 6, s. 96 ff och 341 ff.
[9] Om *Manifestets* tillkomsthistoria, se Förder, s. 266 ff.
[10] Exempelvis "Människor bygger inte en ny värld för sig själva av 'jordens skatter' [...] utan från de uppnådda historiska resultaten av deras sjunkande samhälle. I sin utveckling måste de först *producera* det nya samhällets *materiella* omständigheter och ingen ansträngning av medvetandet eller viljan kan befria dem från detta öde." och "Arbetarna vet mycket väl att avskaffandet av *borgerliga* ägandeförhållanden inte kommer till stånd genom att man bevarar de *feodala* förhållandena. De vet att bourgeoisins revolutionära rörelse mot de feodala stånden och den absoluta monarkin enbart kan påskynda deras egen revolutionära rörelse. De vet att deras egen kamp mot bourgeoisin bara kan gry den dagen då bourgeoisin har segrat." ("Moralising Criticism and Critical Morality", i *CW* 6, s. 319 f och 332 ff).
[11] *CW* 6, s. 410.

av *riktigheten* i Marx' synsätt. Det kan givetvis ligga en del i detta, men framförallt grundlade Marx och Engels under denna tid en politisk praktik som utgick från en grundmurad tilltro till riktigheten i det egna synsättet och som sedan i historien har blivit ett kännetecken på framförallt den kommunistiska tolkningen av marxismen. Detta drag hos Marx (mera än hos Engels, som trots att han onekligen var Marx' närmaste medarbetare, ofta fick spela rollen som "den andra fiolen" fram till Marx' död)[12] hade givetvis delvis att göra med personlighetsfaktorer men också, och kanske mer, med Marx' uppfattning om sambandet mellan "den verkliga utvecklingen" och "teorierna". Man kan uttrycka det så att Marx på ett hegelskt sätt verkligen var övertygad om att hans teorier begreppsliggjorde den verkliga historien och att de därför var överlägsna de andra, av honom kritiserade teorierna. Det fanns en "inre relation" mellan verklighet och begrepp som Hegel hade lyckats spåra, men felet med Hegel hade varit att han hade utgått från "begreppet" (eller rättare sagt "idén", se kap 6), medan Marx utgick från, som han skrev i *Den tyska ideologin*, "verkliga förutsättningar, som man bara kan komma ifrån i sin inbillning". Marx ville med hjälp av en vetenskaplig analys visa upp "verkligheten" och kritiserade dem som stod för "inbillningarna". I grund och botten var det detta Marx hade utarbetat under de gångna årens "brottning med filosofin" och som nu visade sig ha klara praktiska konsekvenser. Att agera politiskt utifrån sin historieuppfattning innebar för Marx att detsamma som att försöka "realisera filosofin".[13] Marx' "praxisfilosofi" var ju inte bara en "åskådande filosofi", den uppmanade till politiskt agerande, inte minst hos Marx själv. Marx fick nu, i likhet med alla andra människor, utgå från de "omständigheter, som är för handen"[14], vilket för Marx vidkommande var den flora av socialistiska teorier och organisationer (framförallt *Société des Juste*) som existerade och sedan försöka bearbeta dem i önskvärd riktning. Något annat eller mera fanns inte att göra.

Resten av perioden "Marx som revolutionär" är intimt sammankopplad med den stora revolutionens utbrott och spridning under våren 1848, dess nederlag under hösten och under 1949 och *Kommunistiska förbundets* något patetiska utveckling under och framförallt efter revolutionen. Redan i *Kommunistiska Manifestet* hade Marx skrivit att "kommunisterna riktar sin huvuduppmärksamhet mot Tyskland" därför att den där utifrån Marx' historieuppfattning inledda *borgerliga* revolutionen bara kunde vara "det omedelbara förspelet till en proletär revolution".[15] Föreställningen att Tyskland stod inför en borgerliga revolution var inte ny hos Marx. Den hade vuxit fram ur kritiken av Hegel och unghegelianerna, men framförallt ur kritiken av de "sanna socialisterna" i Tyskland (Grün etc). De senare hade, menade Marx, införlivat den franska socialistiska och kommunistiska litteraturen, klätt den i en filosofisk språkdräkt och därmed ställt socialismen i Tyskland i motsatsställning till den existerande liberala rörelsen där. Objektivt sett tjänade de därför reaktionens intressen, då "den tyska socialismen mycket lägligt glömmer att den franska kritiken, vars själlösa eko den var, förutsätter det moderna samhället med motsvarande levnadsbetingelser och dithörande politisk konstitution, förutsättningar som det först gäller att tillkämpa sig i Tyskland".[16] Kommunisternas taktik i Tyskland måste därför vara, menade Marx, att alliera sig med "bourgeoisin, så snart den uppträder revolutionärt, mot den absoluta monarkin, den feodala jordegendomen och småborgerskapet".[17]

---

[12] Carver, kap. 5.
[13] István Mészáros: "Marx 'philosopher'", i Hobsbawm (1982), s. 104 ff.
[14] Marx (1971d), s. 33.
[15] *CW* 6, s. 519, jfr också not 10 ovan.
[16] A.a., s. 512.
[17] A.a., s. 519.

Strax efter publiceringen av *Manifestet* bröt revolutionen ut i Paris. Marx, som då befann sig i Bryssel (där han bl.a. fick tillbringa en natt i en fängelsecell efter att ha hämtats av polisen) reste så snart han kunde till Paris eftersom hans utvisning från Frankrike hade återtagits av den nya provisoriska revolutionära regeringen. Där stannade han c:a en månad, en månad som var fylld av politisk aktivitet. Den 19 och 20 mars nåddes så Paris av nyheten att Metternich hade störtats i Wien och att Berlin hade rest sig. Utrustad med tusen exemplar av *Kommunistiska manifestet* och mängder av flygblad med *Krav från det Kommunistiska partiet i Tyskland* (som Marx och Engels just hade utformat) for Marx till Köln, där den största avdelningen av *Kommunistiska förbundet* fanns. Där organiserade kommunisten och förbundsmedlemmen Andreas Gottschalk på eget bevåg i april en arbetarförening, som växte hastigt och i början av juni hade mer än 6.000 medlemmar.[18] Men nära nog omedelbart efter Marx' ankomst till Köln uppstod det en konflikt mellan Marx och Gottschalk, då Marx ansåg att Gottschalk inte följde förbundet linje. Efter några veckor av allt större motsättningar mellan dem, där Gottschalk bl.a. krävde att förbundets stadgar skulle ändras, så att hans ”personliga frihet inte sattes i fara”[19], utnyttjade Marx de diktatoriska befogenheter han blivit utrustad med av Centralledningen efter revolutionens utbrott till att helt enkelt upplösa organisationen. Under hela 1848 existerade därför inte organisationen, men under 1849 började några flyktingar att reorganisera förbundet och Marx deltog i dess arbete till 1850. Organisationen levde sedan kvar till 1852 då den slutgiltigt upplöstes.

Marx' *politiska* utveckling under dessa år måste förstås mot bakgrund av själva revolutionens faktiska utveckling och inte minst dess nederlag, men även utifrån den historieuppfattning, som Marx hade utarbetat redan före revolutionen. Marx var som nämnts övertygad om att den revolution som förväntades i Tyskland skulle vara en motsvarighet till den stora franska revolutionen sextio år tidigare. Av detta följde att det lilla och outvecklade proletariatet som existerade i Tyskland var tvunget att liera sig med den tyska bourgeoisin, för att tillsammans med den krossa de feodala klasserna. Först sedan detta hade skett skulle proletariatet vända vapnen mot bourgeoisin, men det gällde ändå att sprida medvetenhet om denna kamp till de tyska arbetarna. Kraven i det ovannämnda flygbladet innehöll därför en blandning av anti-feodala, liberal-demokratiska krav och krav på ett förstatligande av vissa sektorer, såsom bankväsendet och järnvägar.[20] Väl ankommen till Tyskland stred Marx för att de arbetarorganisationer som hastigt växte fram i Tyskland under de första månaderna av revolutionen (se kap. 4, s. 64 ff) skulle deltaga i de olika ”demokratiska fronter” som huvudsakligen bildats av liberaler och demokrater. Den tidning, *Neue Rheinische Zeitung*, som Marx började att ge ut i månadsskiftet maj/juni, hade också som devis på sin första sida ”organ för demokratin”. Fram till juniupproret i Paris nämnde Marx överhuvudtaget inte de proletära organisationer som nu existerade i Tyskland. En stor del av konflikten mellan Marx och de lokala tyska kommunisterna handlade f.ö. till stor del om just detta. Marx själv deltog också i både en lokal demokratisk förening och i ett försök att skapa en nationell demokratisk organisation. Den nådde dock inte längre än till att bli en förening för demokraterna i Rhenlandet.

I takt med att kontrarevolutionen började få övertaget, alltifrån det misslyckade arbetaruppроret i Paris i juni, över nederlagen i Berlin och Wien[21] till Frankfurt- och Berlinparlamentens kollaps, radikaliserades Marx' artiklar i tidningen. Huvudskulden för revolutionens nederlag

[18] Becker, s. 26 och 32.
[19] Hammen, s. 220.
[20] För en diskussion av dessa krav, se a.a., s. 211 ff.
[21] Marx besökte både Berlin och Wien under en rundresa han gjorde i september. I Wien höll han bl.a. sitt ekonomiska föredrag i en arbetarförening och deltog i en demokratisk klubbs möten.

lade han nu på den tyska bourgeoisin, som Marx menade hade

> utvecklats så trögt, så modlöst och så långsamt att den såg sig själv hotad av proletariatet och alla delar av stadsbefolkningen, som bands till proletariatet genom intressen och idéer, just i det ögonblick den själv hotfullt konfronterades med feodalismen och absolutismen [...] Den preussiska bourgeoisin var inte, som den franska bourgeoisin från 1789, klassen som representerade *hela* det moderna samhället gentemot representanter för det gamla samhället: monarkin och adeln. Den hade sjunkit till att bli ett stånd, benäget att redan frånbörjan förråda folket [...] därför att bourgeoisin redan från början tillhörde det gamla samhället.[22]

Trots detta fortsatte Marx en tid att stödja demokratiska krafter, även om han nu ägnade arbetarföreningarna betydligt större uppmärksamhet. Hans hopp om en lyckosam utveckling för revolutionen i Tyskland baserade sig mot slutet av 1848 allt mer på att de franska arbetarna skulle göra ett nytt uppror och den vägen även dra in den engelska Chartist-rörelsen och att det därefter skulle utbryta ett revolutionärt krig, vilket skulle kunna leda till att de gamla regimerna i Tyskland och Österrike störtades (här hade troligtvis Marx en parallell med krigen efter den franska revolutionen i åtanke). Marx ledde genom sin tidning under några veckor under hösten en kampanj om att vägra betala skatt till den preussiska regeringen. Denna kampanj ledde till att Marx blev häktad och senare åtalad för uppror mot staten. När han släpptes efter häktningen möttes Marx på gatan av en entusiastisk folksamling som demonstrerade sitt stöd för honom. Till denna folksamling höll Marx sitt enda improviserade tal under hela revolutionen då han tackade dem för det stöd han fick. Under rättegången mot honom höll han senare ett två timmar långt föredrag, där han utifrån sin tidigare utvecklade historiesyn undervisade domstolen om det riktiga förhållandet mellan samhället och lagen. Rättegången slutade med att domaren tackade Marx för lektionen och släppte honom fri[23].

Under våren 1849, i takt med att revolutionärernas situation blev allt mera prekär, bröt Marx till sist med den demokratiska föreningen i Köln och började publicera artiklar om ”arbetarfrågan” i sin tidning. Denna fick dock allt svårare att utkomma och i maj beslöt sig Marx för att lägga ner sitt språkrör. Den 19 maj gavs det sista numret ut, där ledarartikeln (skriven av Marx), som var riktad ”Till arbetarna i Köln”, avslutades med orden:

> Redaktörerna för *Neue Rheinische Zeitung* vill tacka er för det intresse ni visat oss. Vårt sista ord kommer alltid och överallt att vara: DE ARBETANDE KLASSERNAS BEFRIELSE.[24]

Strax efteråt lämnade Marx Tyskland och for till Paris för att där bli hotad med förvisning till landsorten. Han valde då istället att resa till London (dit de flesta politiska flyktningar efter revolutionen begav sig pga. de engelska myndigheternas ”ointresse” för dem), dit han anlände i augusti 1849. Tillsammans med andra landsflyktiga kommunister reorganiserade Marx under hösten det upplösta förbundet. Både i ett antal ”adresser” till det då även i Tyskland återuppväckta förbundet, i artiklar i en efterföljare till *Neue Rheinische Zeitung* (med samma namn men med tillägget *Revue*) och i flera protokoll från förbundets möten kan man följa förändringarna i Marx’ syn på revolutionens strategi och taktik under det kommande året. Redan tidigare, medan han fortfarande var kvar i Tyskland, hade Marx stött tanken på en taktisk allians mellan proletariatet och småbourgeoisin och nu, i början av 1950, vidareutvecklade han denna taktik. När revolutionen på nytt bryter ut (vilket de flesta av de landsflyktiga revolutionärerna, inklusive Marx, ännu hoppades på), kan arbetarna i inledningsskedet alliera sig med småborgerskapet, då detta (i likhet med den franska revolutionen) är den klass som först stäl-

[22] *Neue Rheinische Zeitung* 15 dec. 1848, i *CW* 8, s. 162.
[23] Se Marx (1913).
[24] *N.Rh. Z.* 19 maj 1849, i *CW* 9, s. 467.

ler sig på barrikaderna. Men, påpekade Marx, denna allians får inte ske till priset av att arbetarna uppger sin självständighet. I stället måste dessa behålla sina vapen och sin organisation, för att med detta bakom ryggen kunna bygga upp ”revolutionära arbetarråd” och ”revolutionära arbetarregeringar”. Marx kritiserade med denna taktik (utan att nämna det) indirekt sin egen tidigare taktik att arbetarna skulle stödja liberala kandidater i val till olika parlamentariska församlingar. Istället menar han nu att arbetarna måste ställa upp egna kandidater, vilket han tidigare under revolutionen kraftigt hade motsatt sig. Hela denna utveckling, där revolutionen tänktes börja med att småbourgeoisin och arbetarna tillsammans reste sig mot monarkin och den feodala adeln och avslutas med att arbetarna ensamma övertar makten, kallade Marx för ”revolutionens permanens”. Adressen till förbundets avdelningar i Tyskland avslutas därför med följande ord: ”Stridsropet (för förbundet) måste vara: Den permanenta revolutionen”.[25]

Under våren 1950 bildades ny organisation, *Världsförbundet av revolutionära kommunister*, där landsflyktiga franska blanquister, ungerska revolutionärer och vänsterdelen av den nu nästan helt krossade Chartiströrelsen ingick tillsamman med representanter för *Kommunistiska förbundet*. Även om både Marx och Engels skrev under *Världsförbundets* program dominerades detta av framförallt blanquistiska tankegångar, något som märks i exempelvis dess första artikel:

> Förbundet mål är att avskaffa alla privilegierade klasser och underordna dem under proletariatets diktatur, vilket ska genomföras genom den permanenta revolutionen tills det att kommunismen har förverkligats, den slutliga formen för den mänskliga familjens organisation.[26]

Något senare, under sommaren 1950, förändrades Marx’ perspektiv på revolutionen radikalt, den ”kanske viktigaste förändringen under hela hans politiska arbete som kommunist”.[27] Detta berodde främst på att han nu hade återvänt till sina ekonomiska studier, som legat nere i under revolutionsåren. Först samlade han material och analyserade den ekonomiska bakgrunden till revolutionens utbrott 1848 och övergick sedan till att studera den samtida internationella ekonomins utveckling. Resultatet av dessa studier blev att Marx drog slutsatsen att förbundets förhoppningar på att revolutionen snart skulle bryta ut igen inte hade någon grund i den ekonomiska utvecklingen, därför att det nu fanns tydliga tecken på att den internationella ekonomin hade återhämtat sig.[28] På ett möte i centralledningen för *Kommunistiska förbundet* den 15 september framförde Marx sin nya ståndpunkt, som häftigt kritiserades av några andra medlemmar. Marx fortsatte då med att kritisera sina opponenter, vilka leddes av Schapper, för att de ”ersatt Manifestets universella angreppssätt med en tysk, nationalistisk inriktning för att kunna smickra de tyska hantverkarna. *Viljan*, snarare än de aktuella omständigheterna, har för er blivit revolutionens främsta drivkraft. Vi säger till arbetarna: Om ni vill förändra förhållandena och bli kapabla att regera måste ni genomgå femton, tjugo eller femtio år av inbördeskrig. Nu säger ni till dem: Vi måste komma till makten omedelbart, annars kan vi lika gärna gå hem och lägga oss. Ni har reducerat ordet ’proletariat’ till en fras, på samma sätt som ordet ’folket’ har reducerats till en fras av demokraterna.”[29] Mötet ledde till att Förbundet splittrades, och strax efteråt lämnade Marx även *Världsförbundet*. Resten av Marx' arbete med revolutionen bestod i att utvärdera de

---

[25] *MEW* 7, s. 254. Denna tanke togs drygt femtio år senare upp av Trotskij, som efter den första ryska revolutionen 1905 formulerade sin berömda teori om den permanenta revolutionen. Se vidare kap. 19, s.469 ff.
[26] N. Plotkin: ”Les alliances des blanquists dans la proscription”, i *Revue des Révolutions Contemporaines*, LXV (1951), s. 120, cit. i McLellan (1981), s. 235.
[27] Marx (1978b), s. 57.
[28] *Neue Rheinsiche Zeitung-Revue*, maj–okt. 1950, i *MEW* 7, s. 421 ff.
[29] Protokoll från mötesförhandlingarna 15 sept., i Marx (1978b), s. 341.

gångna årens händelser med hjälp av den tidigare utarbetade materialistiska historiesynen. I en mängd olika tidningsartiklar analyserade Marx revolutionens utveckling i Frankrike och Engels skrev (i Marx' namn) en serie artiklar om den tyska utvecklingen i *New York Tribune*. Dessa artiklar har senare sammanställts i bokform.[30] Generellt sett använde Marx sig i detta arbete av sin materiella historieuppfattning som en metod för att, som han själv uttryckte det, tränga bakom det ”yttre sken, som döljer klasskampen och den för denna period säregna fysionomin”.[31] I en av artiklarna lägger Marx fram sin övergripande teori om den proletära revolutionen, en teori som han sedan kommer att upprepa i förordet till *Till Kritiken av den politiska ekonomin*:

> Under detta välstånd, i vilket det borgerliga samhällets produktivkrafter nu utvecklar sig så yppigt som det överhuvudtaget är möjligt inom det borgerliga systemet, kan det inte vara tal om någon verklig revolution. En sådan revolution är bara möjlig när dessa båda faktorer: de moderna produktivkrafterna och de borgerliga produktionsformerna, kommer i konflikt med varandra. En ny revolution är bara möjlig som en följd av en ny kris; men revolutionen kommer, lika säkert som krisen.[32]

I dessa rader finns uppenbarligen mera en antydan till ett forskningsprogram *om* den politiska revolutionens samband med ekonomiska kriser än en skiss till en politisk handlingsinriktning *för* en social revolution. Detta forskningsprogram urskiljer samspelet mellan produktivkrafter och produktionsformer (eller produktionsförhållanden, som det senare heter, se ovan s. 115) som ett objekt för ekonomisk analys, och urskiljer krisen, sett som en konflikt mellan dem, som en *nödvändig* (men ej uttalat tillräcklig) förutsättning för en ny revolution. Marx' perspektiv på revolutionen har här onekligen förändrats från 1847, då kommunisterna skulle ”rikta sin huvuduppmärksamhet mot Tyskland”. Nu hoppas Marx på att det franska proletariatet ska ta initiativet och (tillsammans med de engelska arbetarna) inleda en ny revolution. Det dröjer ända tills efter Pariskommunens nederlag innan tyskarna återtar huvudrollen i Marx' politiska tänkande. Den ekonomiska utvecklingen i USA drogs också nu in i Marx' försök att finna tecken på en ny annalkande kris. Den proletära revolutionen hade s.a.s. flyttats upp en abstraktionsnivå i Marx' tänkande, från att ha betraktats som en omedelbar följd av en borgerlig revolution i Tyskland till att vara en följd av att det borgerliga systemet inte längre kan rymma de moderna produktivkrafterna inom sig. Därmed blir den kapitalistiska ekonomin, sedd som en världsmarknad, intressant och viktig att studera och analysera som en betingelse för en *verklig* proletär revolution. Marx politiska perspektiv förändrades således ganska radikalt: Från skapandet av ett halv-hemligt kommunistiskt förbund med rötter i de konspiratoriska grupper som uppstått efter den franska revolutionen, till ett intresse för formerandet av arbetarnas *egen* rörelse, en rörelse som Marx redan tidigare sett som en följd av den kapitalistiska ekonomins egen utveckling.[33] ”Verkligheten” hade med andra ord hunnit ifatt ”teorin”.

Under fjorton år, från 1850 till 1864, avstod Marx från all organiserad politisk verksamhet. Under denna tid skrev han visserligen mycket om den politiska utvecklingen i både Europa

---

[30] De publicerades med Marx som författare som bok 1891 under titeln *Revolution och kontrarevolution*, se Marx (1971).
[31] Marx (1971d), s. 68.
[32] Marx (1971b), s. 191.
[33] Exempelvis i sin kritik av Proudhon, då han skisserar hur den ekonomiska utvecklingen övergår i en politisk klasskamp: ”De ekonomiska förhållandena har till en början förvandlat massan av befolkningen i ett land till arbetare. Kapitalets dominans har för denna massa skapat en gemensam situation, gemensamma intressen. Denna massa är således redan en klass gentemot kapitalet, men ännu inte för sig själv. I kampen, där vi endast har pekat ut några få av dess faser, enas denna massa och konstituerar en klass för sig själv. De intressen den försvarar blir klassintressen. Men en kamp mellan olika klasser är en politisk kamp.” (Marx (1949), s. 186, *CW* 6, s. 211).

och andra världsdelar men han nöjde sig med att vara åskådare till händelseutvecklingen. Först när ”den verkliga rörelsen” började framträda återvände Marx till den praktiska politikens problem.

8. Karl Marx som ekonom

Det är mycket mera problematiskt att göra en liknande tidsavgränsning av ”Marx som ekonom” än av de övriga ”Marx som” vilka urskiljs i denna studie, då Karl Marx’ arbete med ”ekonomin” pågick under så lång tid och med delvis olika inriktningar. Redan på hösten 1843 kom han för första gången i kontakt med den politiska ekonomin och året därefter ”brottades” han med den i sina *Ekonomisk-filosofiska manuskript*. Även under ”revolutionsperioden” fortsatte han i mån av tid att arbeta med ekonomiska frågor, bl.a. i kritiken av Proudhon och i de föredrag som han höll i Bryssels arbetarförening 1847. När Marx nu i början av 1850-talet mera ostört kunde fördjupa sig i ekonomiska frågor var det främst mot bakgrund av att han önskade koppla utvecklingen inom samhället ”bas” till möjligheten av en ny revolution, dvs. han såg till en början sitt återupptagna arbete med ekonomin som i första hand en *politisk-strategisk* fråga. Även om han arbetade med vissa teoretiska problem som exempelvis ränteteori var han mindre intresserad av den ekonomiska teorin i allmänhet. Redan efter ett knappt års studier ansåg Marx att han började bli klar med området. I början av 1851 försökte Engels förmå Marx att äntligen avsluta och publicera sin teori,[1] och i april samma år svarade Marx: ”Jag har nu kommit så långt att jag inom fem veckor ska vara färdig med hela den ekonomiska skiten. När detta är klart ska jag utarbeta min ekonomi hemma och kasta mig in i en ny vetenskap på museet [British Museum, där Marx hade fått en forskningsplats]. Jag håller på att tröttna på den. I grund och botten har denna vetenskap inte gjort några framsteg sedan Adam Smith och David Ricardo, hur mycket som än har gjorts i enskilda och ofta mycket subtila undersökningar.” [2]

Marx blev dock inte klar ”med den ekonomiska skiten” på fem veckor och inte heller på fem år. Istället växte detta projekt honom över huvudet och några år före sin död resignerade han om möjligheterna att färdigställa ”sin ekonomi” i ett fullbordat skick.

Under hela 1850-talet fortsatte Marx i perioder att studera ekonomiska teorier, analysera konjunkturcykler, skriva tidningsartiklar där han hade användning för sina ekonomiska efterforskningar, samtidigt som han försökte finna tecken på en annalkande depression inom världsekonomin i väntan på ett nytt revolutionärt utbrott.[3] Flera gånger trodde han att signalerna stämde, men först 1857 utbröt den handelskris han länge väntat på. Marx gjorde då en kraftansträngning för att äntligen göra det möjligt att publicera resultatet av sina ekonomiska efterforskningar. I augusti skrev han en allmän inledning till sitt arbete och fortsatte sedan under hösten och vintern med att frenetiskt skriva på sitt projekt. I december skrev han till Engels: ”Jag arbetar som en galning hela nätterna med att framställa en syntes av mina ekonomiska studier så att jag åtminstone ska ha grunddragen klara innan syndafloden kommer”.[4] I slutet av februari 1858 hade han skrivit ett omfattande manuskript på c:a 800 sidor som han, när han läste igenom det, märkte skulle vara omöjligt att publicera, då alltihop ”föreligger i huller om buller. Det finns mycket som tillhör senare delar av arbetet.”[5] Istället började Marx att göra en omdisponering av materialet och planerade att ge ut det i form av kortare häften. Trots stora

---

[1] ”Du har nu framställt frågan [om jordräntan] alldeles klart, vilket är ytterligare en orsak till att du nu måste avsluta ekonomin och skynda dig att få den publicerad.” (Engels till Marx 29 jan. 1851, i *MEW* 27, s. 171).
[2] Marx till Engels 2 april 1851, i a.a. s. 228.
[3] Se kap. 10, s. 195 ff.
[4] Marx till Engels 8 dec. 1957, i *MEW* 29, s. 225. När detta manuskript slutligen publicerades i Moskva 1939–41 (i DDR 1953) fick det titeln ”*Grundrisse* der Kritik der Politischen Ökonomie”, vilket gett den kortare och mer hanterligare titeln ”*Grundrisse*”.
[5] Marx till Engels 31 maj 1858, i *MEW* 29, s. 330.

svårigheter, bl.a på grund av bristande hälsa och en total brist på pengar[6], kom så äntligen Marx' första egna rent ekonomiska verk ut i juni 1859 under titeln *Till Kritiken av den politiska ekonomin*. När han sedan skulle fortsätta med det andra häftet stötte han på svårigheter. Först blev han upptagen av en lång strid med Karl Vogt[7], och när han sommaren 1861 återupptog arbetet med att framställa det andra häftet gick det mycket trögt framåt. I över ett år slet Marx med fortsättningen på *Till kritiken*, men gav sig i stället in i en omfattande ny- och omläsning av den klassiska politiska ekonomins tradition. De närmaste åren växte manuskript-högarna till något som gick lång utöver det ursprungligen planerade 2:a häftet. C:a 1865 beslöt sig Marx för att ändra den ursprungliga planen för att framställa sin teori, sökte och fick kontrakt med ett nytt förlag och började arbeta på en ny bok. Pga. sjukdom, andra åtaganden och svårigheter att finna en lämplig framställningsform drog även denna bok ut på tiden, men i november 1866 kunde Marx skicka iväg de första sidorna till tryck och i september året efter utkom så äntligen *Kapitalet*, 1:a boken: *Kapitalets produktionsprocess*, tryckt i en upplaga på 1.000 ex.[8] Marx fortsatte sedan att i mån av tid skriva på den andra boken, men 1870 avbröt han detta arbete, enligt Engels ”huvudsakligen på grund av sjukdom”.[9] Under 1870-talet tog dock Marx upp arbetet igen vid flera tillfällen, men utan att kunna fullfölja det. Dessutom lade han ner en hel del arbete på nyutgåvor och olika översättningar av den första boken. Mot slutet av 1870-talet blev det dock allt klarare för Marx att han aldrig, pga. sin allt sämre hälsa, skulle förmå att färdigställa ens den andra boken och efter Marx' död överlämnades de väldiga manuskripthögarna till Engels, som enligt egen uppgift fick i uppdrag av Marx att ”göra något av dem”.[10] Engels lyckades också redigera och ge ut den andra och tredje boken, *Kapitalets cirkulationsprocess* och *Den politiska ekonomins totalprocess* 1885 respektive 1894. Efter Engels död 1895 fick Karl Kautsky överta resten av manuskripten, vilka publicerades i delar mellan 1905 och 1910 under den samlande titeln *Teorier om mervärdet*. Manuskripten till detta verk skrev Marx under sin omfattande omläsning av ekonomin mellan 1861 och 63, manuskripten till den tredje boken skrevs huvudsakligen 1864–65, medan det mesta av underlaget till den andra boken skrevs under andra hälften av 1860-talet och i olika omgångar under 1870-talet. Det finns således en märklig omkastning mellan Marx' tidsmässiga utarbetande av sina manuskript och den ordning som de kom att publiceras i, något som vi ska återkomma till.

Första boken av *Kapitalet* är otvivelaktligen Marx' viktigaste och mest betydande *vetenskapliga* verk, dels därför att här finns hans mest genomarbetade framställning av den kapitalistiska ekonomins uppkomst, utveckling, inre lagbundenheter och tendentiella utveckling, men också för att den var den enda av de fyra böckerna som Marx själv färdigställde för trycket. Även om man kan finna en logik i den fortsatta framställningen i bok II och III (inte så lätt i

---

[6] När manuskriptet till det första häftet var klart kunde Marx inte skicka det, ”därför att jag har inte ens pengar att köpa frimärke” (Marx till Engels 21 jan. 1859, i a.a., s. 385).

[7] Karl Vogt hade under revolutionen suttit i Frankfurtparlamentet som företrädare för dess vänsterdel, men hade efter revolutionens nederlag emigrerat till Schweiz där han nu arbetade som lärare i geografi och var medlem i den schweiziska dieten. Han hade också utvecklat en materialistisk världsbild som han spred i olika böcker och artiklar. I en artikel i den tyska tidningen *Das Volk* anklagades Vogt för att ta emot mutor av den franske prinsen Jérôme Bonaparte för att stödja Frankrike i det pågående kriget mellan Österrike och Frankrike. Marx hade fått denna uppgift från Karl Blind och vidarebefordrat den till Elard Biskamp, redaktören för *Das Volk*. Vogt anklagade i en bok Marx för att sprida falska rykten och Marx beslöt sig för att svara på anklagelserna. Svaret växte till en bok på mer än tvåhundra tätskrivna sidor, som publicerades 1860 under titel *Herr Vogt* (*MEW* 14, s. 599 ff).

[8] Uroyeva, s. 33.

[9] Marx (1971c), s. 7.

[10] A.a., s. 8.

bok IV, som är av en annan karaktär), kommer ändå frågan att kvarstå om Marx själv skulle ha redigerat dem på samma sätt som Engels gjorde det.[11] För en så sammansatt och ändå sammanhängande teori som uppenbarligen finns i Kapitalets tre böcker, spelar också *framställningsformen* en viktig roll, och för vår förståelse av det teoretiska innehållet kommer därför för all framtid det faktum att Engels övertog arbetet att vara en osäkerhetsfaktor som *kan* ha betydelse.

Det odiskutabelt mest centrala verket i Marx' vetenskapliga arbete med ekonomin är därför den första av de fyra böckerna, den om kapitalets *produktionsprocess*. I en viss mening kan också Marx' tidigare arbeten, vare sig de publicerades av honom eller ej, uppfattas som ”förarbeten” till denna bok, samtidigt som flera av dessa förarbeten ger viss information om hur Marx själv uppfattade sin teori. Det är i detta sammanhang en inte helt oviktig fråga *varför* Marx själv inte lyckades färdigställa sin teori om kapitalet. Det fanns givetvis en mängd konkreta orsaker till detta, orsaker som vi kan sammanfatta under rubriker som ”sjukdom”[12], ”andra åtaganden”[13] eller ”personlighetsfaktorer”[14]. Dessa tre faktorer täcker troligen en stor del av orsakerna till det faktum att Marx själv aldrig lyckades publicera mer än den första boken i sin framställning av den ekonomiska teorin. Men det är också en viktig fråga i vilken mån det fanns *vetenskapliga* eller *vetenskapsteoretiska* faktorer bakom detta, dvs. om det låg några interna vetenskapliga problem bakom Marx' ”oförmåga” att avsluta sitt projekt med ekonomin. Den mest centrala frågan är här givetvis vad Marx själv avsåg med sin ekonomiska teori och i vilken relation denna teori stod till övriga marxska begrepp om samhällsförhållanden, som exempelvis ”klasser”, ”ideologi”, ”alienation” etc. Detta är en fråga om ekonomibegreppens ontologiska och metodologiska status i Marx' samhällsteori, och denna fråga har också blivit mycket omdiskuterad i marxismens historia. Här finns inte utrymme att följa denna debatt, ej heller att komma med något substantiellt nytt i frågan. Vi ska endast peka på några av de mest besvärliga problemen vad det gäller förhållandet mellan Marx' arbete med ekonomin och hans övriga insatser.

Den grundläggande frågan kan framställas relativt enkelt: Vad var det egentligen som Marx

---

[11] Jag menar inte att Engels i sitt arbete med manuskripten på något sätt medvetet skulle ha förfalskat Marx' teori. Han genomförde säkerligen sin uppgift så samvetsgrant som det någonsin var möjligt, och var med all säkerhet också den ende som genom sitt mångåriga nära samarbete med Marx kunde lösa de problem som uppstod när han skulle göra färdiga framställningar av de mängder av fragment som Marx efterlämnade. Men vi kommer aldrig att få veta om den utarbetade formen helt överensstämmer med den som skulle ha blivit om Marx själv hade kunnat färdigställa sitt eget material. Marx skrev själv till Engels i februari 1866 att han ville ha hela sitt material färdigt innan han började skriva ut första boken, och ”fastän det är färdigt är manuskriptet så ofantligt stort i sin nuvarande form att ingen utom jag kan redigera det – inte ens du.” (Marx till Engels 13 febr. 1866, i *MEW* 31, s. 178)

[12] I början av 1864 växte det fram bölder på Marx' kropp, en sjukdom som sedan i långa perioder kom att plåga honom fram till hans död. Tidvis var dessa bölder så utbredda på honom att han endast kunde stå eller ligga på sidan. Marx ägnade mycken tid åt att försöka finna botemedel mot dem. Bl.a. experimenterade han med opium och arsenik, slutade röka och tog dagliga kalla bad. Han skar bort sina bölder med rakblad, men de återkom med periodisk regelbundenhet varje höst för att vara som värst under vintern. Snart började även Marx' lever krångla, och det enda som tillfälligt hjälpte var att resa till den engelska kusten eller till kurorter på kontinenten eller i Nordafrika.

[13] Här ”störde” naturligtvis engagemanget i den internationella arbetarrörelsens utveckling Marx' ekonomisk-teoretiska arbete. Se vidare kap. 9.

[14] Marx hade oerhört stora krav på sin teoretiska framställning, och han klagade ofta på sin egen omutlighet ifråga om framställningen av sin teori. Han läste hela tiden nya böcker som han försökte inarbeta i sitt eget material, och han menade sig ha ”det egendomliga draget att när jag läser något som jag skrivit för bara fyra veckor sedan, tycker jag att det är otillfredsställande och omarbetar alltihop” (Marx till Lassalle 28 april 1862, i *MEW* 30, s. 622).

analyserade i Kapitalet och *hur* genomförde han sin analys, dvs. vilket är Kapitalets *objekt* och vilken är dess *metod*? Var objektet en *faktisk*, verklig och historiskt existerande ekonomi (företrädelsevis den samtida engelska, dess bakgrund och aktuella utveckling)? Eller var det en *idealtypisk* ekonomi, dvs. en modell av kapitalism, en ”Gedankenbild”, som kunde ha större eller mindre likheter med en faktisk? Eller var det en ur verkligheten, med tankens hjälp *framabstraherad* ekonomi, en ekonomi som existerade i verkligheten, men som analysobjekt var ”befriad” från mängder av för analysen ”störande” faktorer och förhållanden? Det finns även andra tänkbara svar på frågan, men dessa tre är de huvudsakliga alternativa synsätten på ekonomins ontologiska status i *Kapitalet*. Man kan således uppfatta ”ekonomin” som antingen en ren *empirisk* företeelse, en *begreppsligt rationell* företeelse, eller slutligen en ur verkligheten *framabstraherad* företeelse.

Att Marx i sin analys av kapitalet enbart hade för avsikt att behandla den engelska ekonomin motsägs av honom själv då han i förordet till den första upplagan skriver:

> I detta verk är det min uppgift att utforska det kapitalistiska produktionssättet och de mot detta svarande produktions- och utbytesförhållandena. Dess klassiska miljö har hittills varit England. Detta är huvudorsaken till att detta land har fått tjäna som huvudillustration till mina teoretiska resonemang. Dock: om den tyske läsaren fariséiskt skulle rycka på axlarna åt de engelska industri- och jordbruksarbetarnas förhållanden eller optimistiskt skulle lugna sig med att i Tyskland står det ännu inte på långt när så illa till, måste jag säga honom: De te fabula narratur.[15]

Marx var således inte någon ”empirist” i *Kapitalet* i den meningen att han enbart analyserade ”empiriska fakta”, som kan fastställas på ”samhällets yta”. Inte heller var han någon renodlad ”rationalist”, som enbart avser att analysera en *modell*, en *rationell* idealtyp, som inte behöver ha någon motsvarighet i den samhälleliga verkligheten. Tankar (inklusive vetenskapliga begrepp) stod hos Marx inte i något sådant utvändigt förhållande till den utomliggande samhälleliga verkligheten. Tvärtom fanns det alltid en samhällelig grund till tankarna och det var ju bl.a. detta som ”den materiella historieuppfattningen” ville framhäva. Analysobjektet i *Kapitalet* verkar därför varken ha varit en bestämd, empiriskt existerande ekonomi eller en renodlad, icke existerande ekonomi, utan en ur verkligheten med tankens hjälp framabstraherad ekonomi. Detta styrks också av att Marx i förordet till den första upplagan av Kapitalets I:a bok skrev: ”Vid analys av de ekonomiska formerna duger varken mikroskop eller kemiska reagenser. Abstraktionskraften är dess enda hjälpmedel.”[16] Det var således ett *verkligt*, men samtidigt med hjälp av tankens abstraktionsförmåga starkt *förenklat* objekt, dvs. ett objekt som var ”uttunnat på bestämningar”, som Marx undersökte i *Kapitalet*.

Denna ontologiska bestämning av Kapitalets objekt har också kunskapsteoretiska konsekvenser. Hos Marx finns (liksom hos Hegel) inte en strikt uppdelning av å ena sidan en ontologisk fråga och å andra sidan en epistemologisk fråga. Marx påpekar gång på gång att tankens utveckling har sin ”motsvarighet”[17] i den ”verkliga utvecklingen”, att tankar och vetenskapliga begrepp bara kan uppkomma mot bakgrund av att den faktiska utvecklingen har nått en viss nivå. Detta gäller även för de mest abstrakta begreppen, som då har sin motsvarighet i att abstraktionen har kommit att få en reell betydelse i verkligheten. Detta är tydligt i den inledning som Marx skrev inför arbetet med *Grundrisse* då han som exempel på förhållandet mellan den verkliga utvecklingen och den begreppsliga tar Adam Smiths begrepp ”abstrakt arbete”:

---

[15] ”Om dig berättas sagan”, Marx (1970c), s. 4.
[16] A.a., s. 3.
[17] Se kap. 6, s. 115.

> Det var ett kolossalt framsteg av Adam Smith att kasta bort varje bestämning av den rikedomsskapande aktiviteten – det var arbete rätt och slätt, varken manufaktur-, kommersiellt eller jordbruksarbete – utan såväl det ena som det andra som skapade rikedom. Den rikedomsskapande aktivitetens abstrakta generalitet motsvarar också generaliteten i det som rikedom bestämda objektet, produkten överhuvudtaget eller också arbetet överhuvudtaget, men nu som förflutet, avyttrat eller objektiverat arbete [...] Således uppstår de mest abstrakta begreppen endast i den rikaste konkreta utvecklingen [...] Arbetet har här [i det moderna samhället] – inte bara i tänkandet utan i verkligheten – blivit medel för skapandet av rikedom överhuvudtaget, och det har upphört att vara sammanvuxet med individerna som ett särdrag hos dem.[18]

Detta innebär inte att Marx menar att det är omöjligt att ens *tänka* abstrakta begrepp innan den konkreta utvecklingen har nått en viss nivå, utan att dessa abstrakta begrepp först blir *fullt giltiga* när de motsvaras av en viss utvecklingsnivå (på motsvarande sätt som ”kommunismen som idé” först blir fullt giltig på ett visst utvecklingsstadium, jfr ovan kap 6, s. 101).[19]

Vad det gäller *metoden* i *Kapitalet* kan man uppmärksamma att Marx skiljer mellan två ”faser” i forskningsprocessen: forskningsmetoden och framställningssättet. Dessa två ”moment” i det teoretiska arbetet har sin motsvarighet i en abstraktions- respektive en konkretiseringsprocess, så att ”forskningen har att i detalj tillägna sig materialet, analysera dess olika utvecklingssamband och uppspåra det inre sambandet. Först sedan detta arbete är fullbordat, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande framställas. Lyckas detta, så att materialets eget liv abstrakt återspeglas i framställningen, kan det se ut som om man hade att göra med en konstruktion a priori.”[20] Denna uppdelning av forskningen i en abstraktionsprocess och en konkretiseringsprocess har också sin motsvarighet i verkligheten, där Marx (med ett hegelskt språkbruk) ofta talar om verklighetens ”väsen” och dess ”framträdelseformer”, dess ”djup” och dess ”yta”, ”inre” och ”yttre” samband etc. Men där ”väsendet” i verkligheten för Hegel var av andlig natur och uttrycktes av ”idén” och ”verkligheten endast [var] dess yttre gestalt”, var det andligt begreppsliga för Marx ”ingenting annat än det materiella, omsatt och översatt i människans hjärna”.[21] Detta ”inre samband” i denna materiella verklighet är det enligt Marx vetenskapens primära uppgift att lyfta fram och analysera, och på denna skillnad mellan verklighetens ”yta” och ”djup” hämtar vetenskapen sitt existensberättigande då ”all vetenskap vore överflödig om tingens framträdelseform omedelbart sammanföll med dess väsen”.[22] Det som de vetenskapliga abstraktionerna ska försöka att fånga och analysera är således de förhållanden i verkligheten som s.a.s. verkar bakom ytan och som manifesterar sig i den verkliga världens utveckling, men som inte omedelbart kan upptäckas i ett ytligt betraktande av verkligheten. Metoden att abstrahera fram dessa ”inre samband” var desto mera nödvändig att använda då de föreställningar om verkligheten som uppkom utifrån enbart ett betraktande av ”ytan” eller ”framträdelseformerna” ofta gav upphov till ensidiga eller rentav felaktiga idéer om verkligheten, dvs. de verkliga förhållandena *mystifierades* om man enbart betraktade dem utan

---

[18] Marx (1953), s. 33 f.

[19] Marx fortsätter resonemanget med att säga att ”Detta exempel med arbetet visar på ett slående sätt hur även de mest abstrakta kategorierna visserligen – just genom att vara så abstrakta – har giltighet för alla epoker, men hur abstraktionen i sina konkreta bestämningar själv är en produkt av historiska förhållanden och endast har full giltighet innanför dessa förhållanden.” (a.a., s. 34). Detta innebär att när utvecklingen nått ett visst stadium kan de abstraktioner som då utvecklas vara giltiga även på lägre utvecklingsstadier, men att de då inte motsvaras av abstraktionens *konkreta* former, dvs. de förblir då bara allmänna abstraktioner, som måste konkretiseras för att fånga det lägre stadiets konkreta former.

[20] Marx (1970c), s. 13.

[21] A.a., s. 13.

[22] Marx (1978c), s. 724.

att försöka spåra deras ”inre samband”. Därför var Marx’ arbete med ekonomin på en gång ett försök att bestämma och analysera den kapitalistiska ekonomins ”väsen” och en kritik av de föreställningar som både vardagstänkandet och den vetenskapliga analysen hade utvecklat om verkligheten utifrån enbart ett ytligt studium av människans ställning i det borgerliga samhället. Marx’ ideologibegrepp utgick från denna skillnad mellan verklighetens ”yta” och ”djup” och han menade att ”ideologerna” (även om de kallade sig vetenskapsmän) enbart hade fångat ”förhållandenas omedelbara framträdelseformer, inte deras inre sammanhang”.[23]

”Marx som ekonom” arbetade således med att utarbeta och analysera de vetenskapliga abstraktioner som han menade bäst kunde fånga ”det borgerliga samhällets anatomi”, dvs. den kapitalistiska ekonomins inre sammanhang.[24] Den främsta abstraktionen i Marx’ arbete med ekonomin var själva begreppet ”kapital”. Marx påpekar gång på gång att detta begrepp i första hand inte uttrycker materiella *ting*, som arbetsredskap, fabriker etc, dvs. materialiserat arbete, utan måste förstås som ett bestämt *samhälleligt förhållande*, som ger dessa ting deras inre sammanhang. Att fatta kapitalet som enbart ett ting var just att utveckla en sådan ytlig och ensidig bestämning, som medförde att kapitalet kunde ses som en nödvändig förutsättning för all mänsklig produktion och inte enbart som en speciell historisk *form* för denna produktion:

> När det sägs att kapitalet är ”hopat” (objektiverat) arbete, som tjänar som medel för ny produktion tar man bara hänsyn till kapitalets enkla materia, men inte till den formbestämning, utan vilket kapital inte är kapital. Det skulle bara innebära att kapital är produktionsmedel [...] Att därifrån dra slutsatsen att det har existerat kapital i alla samhällsformer är alltigenom ohistoriskt [...] Abstraherar man från kapitalets bestämda samhälleliga form och bara betonar *innehållet, där kapitalet bara är ett nödvändigt moment i allt arbete, finns det naturligtvis ingenting som är lättare att bevisa än att kapitalet är en nödvändig förutsättning för all mänsklig produktion*. Beviset blir möjligt därigenom att man abstraherar bort de specifika omständigheter som gör det till ett moment i ett särskilt utvecklat, *historiskt*, skede i den mänskliga historien. Poängen är att även om allt kapital är objektiverat arbete som tjänar som medel för ny produktion, så är inte allt ”tinglig-gjort arbete” som tjänar som medel för ny produktion kapital. *Kapitalet fattas som ting och inte som samhälleligt förhållande*.[25]

Det viktiga med att bestämma kapitalet som ett samhälleligt förhållande var för Marx bl.a att man därmed kunde se att kapitalet också är en speciell form av *exploatering*, dvs. att kapitalet är förhållande mellan *klasser* och att därmed kampen mellan dessa klasser s.a.s. ingår i ”kapitalets begrepp”. Marx’ begrepp om kapitalet skilde sig genom detta från de flesta av den politiska ekonomins tidigare företrädare[26] men också genom sin *historiska* karaktär. Redan i

---

[23] Marx till Engels 27 juni 1867, i *MEW* 31, s. 313.

[24] På motsvarande sätt kan ”den materiella historieuppfattningen” sägas ha varit ett försök att utarbeta de abstraktioner som kan användas för att analysera olika samhällsformers ”inre samband”. Hos Hegel uttrycktes ett samhälles ”väsen” främst i dess ”folkanda” (Volksgeist), vilken kunde studeras i de olika epokernas konstnärliga, religiösa eller filosofiska verk, medan det hos Marx främst är den materiella produktionen som uttrycker detta inre sammanhang hos de olika epokerna. Arbetet med kapitalet bygger därför redan på en abstraktion, nämligen på ”ekonomin” som ett redan utarbetat begrepp, och Marx arbete med att finna den kapitalistiska ekonomins inre samband kan därför sägas utföras som en ”abstraktion av en abstraktion”, dvs. som en dubbel abstraktionsprocess (se vidare kap. 10).

[25] Marx (1953), s. 65 f. Jfr också ”Men kapitalet är inte ett ting, utan ett bestämt samhälleligt produktionsförhållande, som tillhör en viss historisk samhällsformation och får sitt uttryck i ett ting och ger detta ting en specifik samhällelig karaktär. Kapitalet är inte summan av de naturliga och producerade produktionsmedlen. Kapitalet, det är produktionsmedlen förvandlade till kapital.” (Marx (1978c), s. 721).

[26] Förvisso hade exempelvis Adam Smith varit klar över att det existerade intressemotsättningar mellan arbetare och företagare angående vilken lön som skulle betalas (”Vad som är arbetets vanliga lön bestäms överallt av det kontrakt som vanligtvis upprättas mellan de båda parterna, vilkas intresse på intet sätt sammanfaller. Arbetarna

Ekonomisk-filosofiska manuskripten kritiserade Marx ekonomerna för att de inte förstod sina begrepps historiska ursprung och tillämplighet, en kritik som han också gång på gång återkom till. Varken ”individen” eller ”privategendomen” (som ekonomin ofta tog som sin utgångspunkt) var abstraktioner som gällde alla samhällsformer utan de var, menade Marx, istället ”ett resultat av å ena sidan upplösningen av de feodala samhällsformerna och å den andra sidan de nya produktivkrafter som utvecklats sedan 1500-talet”.[27] Det var detta sätt att uppfatta kapitalet som enbart en *historisk* fas i det mänskliga arbetets utveckling som också gjorde det möjligt för Marx att betrakta sin vetenskap som även en teori för att *avskaffa* kapitalets dominans och inte enbart som en vetenskaplig teori om den positivt existerande verkligheten.

Det viktigaste teoretiska problemet med kapitalet var dess förökning av värdet, dvs. det som på den ekonomiska ytan ”uppenbarade sig” som profit. Detta var ett sedan lång tid omdiskuterat problem inom den politiska ekonomin, och Marx’ betraktade sin mervärdeteori som sitt huvudsakliga bidrag till den politiska ekonomins vetenskapliga utveckling.[28] Det är något osäkert när Marx själv kom på denna teori, men mervärdet finns nämnt i *Grundrisse*[29], och framställningssättet för teorin om mervärdet utarbetades troligen under arbetet med *Till Kritiken av den politiska ekonomin*.[30] I denna bok kom han dock inte in på teorin då avsnittet där den skulle framställas (”pengarnas förvandling till kapital”) var tänkt att finnas i det andra, aldrig skrivna häftet. Men istället för att skriva färdigt detta studerade Marx under lång tid således åter den politiska ekonomins historia, sannolikt för att undersöka om hans egen teori löste alla de motsägelser och problem som tidigare lösningsförslag hade hamnat i. Men samtidigt som Marx genomförde denna ”resa tillbaka”[31] förändrade han sina planer för framställningen av sin teori. Från början (i sin allmänna inledning från augusti 1857) indelade Marx sin framställning så:

> De allmänt abstrakta bestämningar, som därför i större eller mindre utsträckning tillkommer alla samhällsformer.
>
> De kategorier som utgör det borgerliga samhällets inre samband och varpå de fundamentala klasserna beror, dvs. kapital, lönearbete, jordegendom. Deras inbördes relation. Stad och landsbygd. De tre stora klasserna. Utbytet mellan dem. Cirkulation. Kreditväsen (privat).
>
> Sammanfattningen av det borgerliga samhället i form av staten. Betraktad i relation till sig själv. De ”improduktiva” klasserna. Skatter. Statsskuld. Offentligkredit. Befolkning. Kolonierna. Utvandring.
>
> Produktionens internationella förhållande. Internationell arbetsfördelning. Internationellt utbyte. Export och import. Växelkurs.
>
> Världsmarknaden och kriserna.” [32]

Ett halvår senare kvarhöll Marx samma plan, med vissa modifikationer,[33] och inleder så ut-

---

önskar få så mycket som möjligt och företagarna att ge dem så lite som möjligt. De förra har en tendens att organisera sig för att höja, de senare för att sänka arbetslönen.” (Smith, s. 169). Likväl fattades denna motsättning inte som grundläggande. Snarare framstår hos Adam Smith arbetsdelningen som det grundläggande i den kapitalistiska ekonomin, vilket innebär att uppdelningen i företagare och lönearbetare var en effekt av den moderna och effektiva arbetsdelningen.

[27] Marx (1953), s. 13.

[28] Se brev till Engels de 24 aug. 1867, i *MEW* 31, s. 326.

[29] Se exempelvis: ”Skapandet av ett *absolut* mervärde för kapitalet [...] har som förutsättning att cirkulationens omfång växer och, väl att märka, oavlåtligen växer.” (Marx (1953), s. 311).

[30] Mandel (1971), s. 80, (1973), s. 64.

[31] Marx (1975), s. 7.

[32] Marx (1953), s. 28 f.

[33] Till Lassalle skrev Marx 22 februari 1858 att ”Det hela är indelat i sex böcker. 1. Om kapitalet (innehåller

skriften utifrån denna plan. Men när väl häftet utkommer, så innehåller det inte ett spår av ”det viktigaste i detta första häfte”, då trots att ”dess titel är ’kapitalet i allmänhet’, så innehåller detta häfte ännu ingenting om kapitalet”.[34] Det var således när Marx skulle fortsätta om ”pengarnas förvandling till kapital” (där hans viktigaste bidrag till den ekonomiska teorin, mervärdeteorin, skulle framställas) som han gav sig in i en omfattande ny- och omläsning av tidigare teorier om profitens ursprung och samtidigt skriver den politiska ekonomins historia från James Steuart till sin samtid. Därefter skrev Marx de manuskript som sedan låg som underlag för den 3:e boken, och ”först efter det att detta i huvudsak var färdigt, började Marx utarbeta bok I, som utkom 1867.”[35] 1865, då han således redan hade skrivit huvuddelen av bok 3 och 4, skisserade Marx en ny plan för sin framställning i ett brev till Engels[36] och året efter skisserade han än tydligare den nya planen: ”Hela verket sönderfaller nämligen i följande delar:

> Bok I: Kapitalets produktionsprocess.
> Bok II: Kapitalets cirkulationsprocess.
> Bok III: Gestaltning av helhetsprocessen.
> Bok IV: Till teorins historia[37].

Den största förändringen mellan den ursprungliga planen från 1857 och den slutliga är som synes att Marx övergav tanken på att behandla jordegendomen och lönearbetet i *separata* böcker och att han dessutom strök de tre sista böckerna om staten, utrikeshandeln och världsmarknaden. Denna förändring har lett till en omfattande debatt inom Marxforskningen[38] därför att det tycks som om Marx ”ekonomiserat” sin allmänna samhällsteori i *Grundrisse* i den slutliga framställningen i *Kapitalet*. På detta tyder det faktum att flera av de teman som tas upp i det första arbetet (som exempelvis förhållandet mellan individ och samhälle, dialektiken mellan arbetstid och fritid etc) inte finns utvecklade i den senare framställningen.

---

några inledningskapitel). 2. Om jordegendomen. 3. Om lönearbetet. 4. Om staten. 5. Internationell handel. 6. Världsmarknad.” och 2 april till Engels: ”Hela dyngan sönderfaller i sex böcker: 1. Om kapitalet. 2. Jordegendomen. 3. Lönearbetet. 4. Stat. 5. Internationell handel. 6. Världsmarknad.” (*MEW* 29, s. 551).

[34] Marx till Engels c:a 15 jan. 1859, i a.a., s. 383.

[35] Marx (1971c), s. 6.

[36] ”Vad beträffar mitt arbete [på *Kapitalet*] kan jag ge dig goda nyheter. Det är bara 3 kapitel som ska skrivas klart för att den teoretiska delen (de 3 första böckerna) ska bli klar. Sedan återstår den 4:e boken, den historiskt-litterära, att skriva, vilket är den lättaste delen för mig då alla viktiga frågor har lösts i de 3 första böckerna och den sista boken enbart är en repetition av dem i historisk form. Jag kan emellertid inte bestämma mig för att skicka iväg något innan helheten ligger framför mig. Vilka nackdelar de än kan ha, har mina skrifter ändå den fördelen att de utgör en konstnärlig helhet, och detta är bara möjligt att uppnå med mitt sätt att aldrig låta trycka något innan *allt* är klart och ligger framför mig.” (Marx till Engels 31 juli 1865, i *MEW* 31, s. 132)

[37] Marx till Kugelmann 25 okt. 1866, i a.a., s. 534.

[38] Denna debatt inleddes 1929 av Großmann (se Großmann) och frågan blev mycket omdiskuterat i den s.k. kapitallogiska skolan under 1970-talet, främst efter publiceringen av Roman Rosdolskys *Zur Enstehungsgeschichte des Marxschen ”Kapital”* år 1968, speciellt kapitel 2. Här ska vi inte närmare gå in på den intrikata frågan om exakt *när* Marx förändrade sin plan. Rosdolsky förlägger ”planförändringen” till 1865, då den nya planen för första gången annonseras, medan exempelvis Vygotski menar att Marx redan 1862, då han färdigutvecklat sin mervärdeteori, hade den senare framställningsstrukturen utarbetad (Vygotski, s. 82). Som argument för detta anför Vygotski ett brev som Marx skrev till Kugelmann i slutet av 1862, där det heter: ”Det gläder mig att Ert brev visar att Ni och Era vänner hyser ett så starkt intresse för min ’kritik av den politiska ekonomin’. Den andra delen är nu äntligen färdig, dvs. förutom att den ska finslipas och färdigställas för tryck [...] Den är en fortsättning på det första häftet [dvs. på *Till kritiken...*], men den kommer att publiceras självständigt under titeln *”Kapitalet”* med underrubriken *’Till Kritiken av den politiska ekonomin*’. Den handlar i själva verket bara om vad som skulle ha varit med i det tredje kapitlet i den första delen, nämligen ’kapitalet i allmänhet’. Inte heller finns där medtaget kapitalets konkurrens eller krediten.” (Marx till Kugelmann, 28 dec. 1862, i *MEW* 30, s. 639).

Hela förändringsprocessen från 1857 till 1865 tyder på att Marx brottades med ett grundläggande problem för sin teori, som handlade om ”ekonomins” ställning som *samhällsteori*. Den historiesyn som Marx redan hade utarbetat och som han så framgångsrikt hade använt sig av i konkreta analyser (främst i analysen av utvecklingen i Frankrike 1848–52) sade ju bara i sin allmänna inriktning att det sätt varpå produktionen sker i ett samhälle även betingar andra livsformer och att människorna genom den materiella och sociala struktur de ingår i även skapar sig själva. En konkretisering av denna allmänna historie- och samhällsuppfattning till det existerande borgerliga samhället måste för att komma åt ”sambandet mellan å ena sidan den sociala och politiska strukturen och å andra sidan produktionen” först undersöka *hur* ”kapitalets ekonomi” betingar även övriga samhällsförhållanden. Att endast nöja sig med att säga *att* de gör det, skulle vara ”hänge sig ut mystifikation och spekulation”.[39] I *Grundrisse* finns detta allmänna problem kvar *samtidigt* som Marx brottas med en specifik, men för den ekonomiska teorin oerhört grundläggande fråga: Varifrån härstammar kapitalets profit? Den första planen kan tolkas så att Marx ännu hyste förhoppningen att kunna framställa *både* en analys av hur ”kapitalet” betingar övriga samhällsförhållanden *och* lägga fram en teori om själva kapitalet. Vad som således kan sägas hända fram till 1865 är att Marx överger förhoppningarna att kunna genomföra en *självständig* analys av ”förhållandet mellan produktionen och den sociala och politiska strukturen” i det borgerliga samhället *samtidigt* som han lägger fram sin teori om hur ”kapitalets väsen” ska bestämmas. Från och med 1861 (då han började skriva på fortsättningen av *Till Kritiken av den politiska ekonomin*, vilket sedan omarbetas till första boken av *Kapitalet*) låter han i allt större utsträckning frågan om hur kapitalet *ekonomiskt* sett ska analyseras vara viktigare än frågan om hur sambandet mellan produktionen och övriga samhällsförhållanden ser ut. Detta kan analyseras utifrån det påpekande som Marx gör i förordet till den första boken av *Kapitalet* där han skriver: ”Ett ord för att förebygga eventuella missförstånd. Kapitalistens och jordägarens gestalter tecknar jag ingalunda i något rosenskimmer. Men det handlar här om personer *endast såvitt de är personifikationer av ekonomiska kategorier*, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen. Mindre än någon annan kan min ståndpunkt, som uppfattar den ekonomiska samhällsformationens utveckling som en naturhistorisk process, göra den enskilde ansvarig för förhållanden som han själv är en social produkt av, hur mycket han än subjektivt vill höja sig över dem.” [40]

Denna ”varning för missförstånd” kan tolkas som om Marx här varnade läsaren för att göra den enskilde individen ansvarig för historiska och sociala förhållanden som denne enbart var en produkt av, dvs. att Marx här menade att individerna enbart *är* ”personifikationer av ekonomiska kategorier”. Detta skulle i så fall vara en ontologisk utsaga. Men det är också möjligt att uppfatta citatet som att Marx varnade *just för denna tolkning*, dvs. att ”missförståndet” skulle ligga i att *läsaren* uppfattade att Marx enbart betraktade de konkreta individerna som ”personifikationer av ekonomiska kategorier”. I detta fall ville han påpeka att han i framställningen arbetade med en *abstraktion* av människan, vilket i så fall skulle vara en metodologisk utsaga. Men enligt en tredje, och enligt min mening mest rimliga tolkning, avser Marx med sin varning att uttala sig om *både* ”den verkliga människan” och om sin vetenskapliga abstraktion. Detta innebär att Marx menar att eftersom kapitalet *i* verkligheten i så stor utsträckning underordnar människorna under sina lagar kan man i en vetenskaplig analys arbeta med en sådan abstraktion. Det är därför en vetenskapligt sett riktig abstraktion att i *analysen* av människornas materiella produktion behandla henne som (enbart) en ”personifikation”. Att sedan den ”verkliga människan” också är bestämd av *andra* förhållanden, inne-

[39] Marx (1965a), s. 131.
[40] *MEW* 23, s. 16.

bär bara att Marx här har genomfört en för den vetenskapliga analysen nödvändig abstraktion som i sin tur måste konkretiseras, dvs. få fler bestämningar, när analysen närmar sig den konkreta verkligheten. ”Individerna” är således bestämda av de ekonomiska kategorierna, men också av andra (utomekonomiska) förhållanden. Det var just dessa andra förhållanden som Marx abstraherade bort i sitt arbete med ekonomin mellan 1858 och 65.

Vad Marx enligt denna tredje tolkning gjorde i gången från *Grundrisse* till *Kapitalet*, och som den förändrade planen tyder på, var således att två tidigare problem (dels det om sambandet mellan ekonomin och politiska och sociala förhållanden och dels det ”ekonomiska” problemet med mervärdet) fördes samman till ett problem (hur kapitalet historiskt har vuxit fram och subsumerat olika samhällsförhållanden). Teorin om mervärdet fick därmed en dubbel funktion i Marx’ analys. Dels kunde den användas som en förklaring av profitens ursprung (det ”ekonomiska” problemet) och dels kunde den uppfattas som den ”reglerande principen” för hur ”ekonomin” underordnade övriga samhällsförhållande under sig (det ”samhälleliga” problemet). Marx’ omläsning av den tidigare politiska ekonomin i början av 1860-talet hade därför också en dubbel inriktning. Dels ville han kontrollera sin egen teori i ljuset av de tidigare försöken till förklaringar (teorin sett som en internekonomisk fråga) men dels ville han också undersöka hur ”det dolda mervärdet” (som på samhällets ”yta” framträdde som profit) just hade gett upphov till ”illusioner om sin existens” (frågan om sambandet mellan ”ekonomi” och ”tänkande”). *Båda* dessa problem hörde i en analys av den kapitalistiska ekonomin och det borgerliga samhället samman med mervärdet. Med sitt mervärdebegrepp hade Marx enligt denna tolkning inte bara lyckats förklara den ekonomiska principen för profiten utan också urskilt de grundläggande principerna för hur förhållandet mellan det borgerliga samhällets olika delar hänger samman. Begreppet ”kapitalet” blir därför inte ett rent *ekonomiskt* begrepp, det är även ett *samhällsbegrepp*. I den slutliga planen ”subsumerar” kapital-begreppet därför under sig de tre ursprungligt tänkta böckerna om kapital, jordegendom och lönearbete, därför att kapitalet *i verkligheten* har subsumerat både kapitalisten, jordägaren och lönearbetaren. Samtliga måste följa ”kapitalets grundläggande rörelselag” (P–V–P’ , dvs. värdeförökningslagen). Den klassiska politiska ekonomins ”treenighetsformel”, kapital, jordegendom och arbete utgör, som Marx redan i sin första plan var klar över, ”det borgerliga samhällets inre struktur”. Vad Marx sedan också blev klar över var att denna ”inre struktur” kunde bestämmas som enbart ”kapital”. Jordegendomen, som de klassiska ekonomerna hade behandlat som en *självständig* kategori, bortföll därmed delvis som en sådan i Marx’ ekonomiska teori; den (liksom lönearbetet) underordnas begreppet kapital. Detta begrepp finns därför hos Marx teoretiskt sett på olika abstraktionsnivåer. Dels betecknar begreppet själva *förhållandet* mellan klasserna, mellan det döda och det levande arbetet, dvs. mellan kapital och lönearbete. Dels betecknar det objektiverade och materialiserade *resultatet* av det levande arbetet, dvs. människans föryttring. Men, och det var Marx’ poäng, förhållandet *bestämde*, dvs. var överordnat, människans föryttring, förhållandet var den *samhälleliga* form som gjorde arbetsredskapen och arbetsprodukterna till kapital. En enkel modell kan visa hur jag tror att Marx bestämde sitt kapitalbegrepp på olika nivåer:

Kapital (som förhållande)
Bestämmer
Kapitalförvaltare - - - - Lönearbetare

Denna skillnad i abstraktionsnivåer har sin motsvarighet i det Marx kallade ”kapitalet i allmänhet” och ”kapitalet i sin samhälleliga framträdelseform”, dvs. ”kapitalet som samhällsform” och ”kapitalet som särskilt kapital”. Det är alltså kapitalets allmänna former som be-

stämmer de särskilda kapitalens (och därmed på ett tydligare sätt också kapitalförvaltarnas) möjligheter, och därför önskade Marx framställa de allmänna lagarna för kapitalet (i produktionen i Bok I och i cirkulationen i Bok II) innan han hade tänkt sig framställa hur de individuella kapitalen (som konkurrerade med varandra) agerade på samhällets yta. Men, vilket är centralt, *innan* Marx kunde framställa sin teori om ”kapitalet i allmänhet” analyserade han hur de enskilda kapitalen skapade sin profit (i manuskripten till Bok III). Vad Marx således gjorde 1864–65 (då han skrev dessa manuskript) var att konkretisera sin mervärdeteori (som befann sig på abstraktionsnivån ”kapitalet som förhållande) för att undersöka om den abstrakta mervärde-teorin kunde förklara de individuella kapitalens profit.[41] Först när denna undersökning var slutförd, kunde Marx börja framställa de abstrakta utgångspunkterna för sin teori.[42]

Kapitalets första bok var således inledningen till hela framställningen av ”teorin om kapitalet” sett som *både* en ekonomisk-teoretisk och en samhällsteoretisk utgångspunkt. Men varför strök Marx de tidigare planerade böckerna om staten, utrikeshandeln och världsmarknaden? Här kan ytterligare ett viktig drag i Marx’ teori ha spelat in, nämligen dess *öppenhet* mot den verkliga historien. *Grundrisse* innehåller (i jämförelse med *Kapitalet*) påfallande lite *historiskt* material. Det märks att Marx här ”brottades” med en mängd abstrakta klargöranden, som var viktiga för det fortsatta arbetet. Omläsningen av ekonomerna i början av 1860-talet ”återförde” historien till ”teorin”,[43] arbetet med ”kapitalet i dess individuella framträdelseform” (Bok III) var också mera konkret än både *Grundrisse* och *Till kritiken*. Sist men inte minst ”återinträdde” Marx 1864 i den praktiska politiken genom sitt engagemang i *Den Internationella Arbetarassociationen*. Ungefär samtidigt som detta skedde gav alltså Marx upp tanken på att framställa separata böcker om staten, utrikeshandeln och världsmarknaden. Exakt varför han gjorde det kan vi naturligtvis aldrig få svar på, men en anledning *kan* ha varit att han ännu inte hade tillräckligt med konkret material som kunde göra en motsvarande ”test” av hans abstrakta teorier på staten och de internationella förhållandena som av kapitalets individuella framträdelseformer möjlig. ”Kapitalet” hade på 1860-talet ännu inte ”satt sig” i de samtida staternas politik och i världshandeln i den utsträckning att förmedlingarna mellan ”kapitalets begrepp” och de verkliga staternas agerande och den verkliga världsmarknaden var möjliga att utarbeta. Det skulle dröja fram till 1880-talet, då ”imperialismens tidsålder” inleddes och (framförallt) den tyska statens direkta ingripande i ekonomin möjliggjorde denna konkretisering av Marx’ kapitalbegrepp. På detta tyder också Marx intresse under 1870-talet, då han bl.a. var mycket intresserad av hur kapitalet införlivade allt fler länders (bl.a. Rysslands) ekonomi i sitt kretslopp, men också av hur *förkapitalistiska* förhållanden skulle kunna

[41] Mervärdeteorin byggde på arbetsvärdeläran, som hävdade att allt värde som utbyttes i varuutbytet ytterst sett skapades av det levande mänskliga arbetet. Marx använde denna teori även på kapitalismen (medan exempelvis Adam Smith hade begränsat dess giltighet till enkelt varuutbyte, dvs. till för-kapitalistiska förhållanden) i och med att han bestämde formen för det levande mänskliga arbetet under kapitalismen som *försäljning* av arbetskraft som erhöll sitt *reproduktionsvärde* i denna försäljning. Samtidigt skapade det konkreta arbetet ett värde som var större än arbetskraftens reproduktionsvärde, och på denna skillnad, detta *mervärde* hämtade kapitalet sin profit. Men om detta stämde skulle ju industrigrenar med större andel variabelt kapital ge större profit än industrigrenar med större andel konstant kapital. Marx löste denna till synes självmotsägande slutsats (då ”de individuella kapitalen” i stort sett fick ungefärligen samma profitkvot, dvs. profit i förhållande till satsat *totalkapital*) vare sig de var ”arbetskraftsintensiva” eller ”kapitalintensiva”) i den III:e boken genom att mena att samhällets totala ”mervärde-massa” genom konkurrensen fördelade sig till de olika individuella kapitalen i förhållande till deras satsade totalkapital. Denna ”lösning” gav sedan upphov till stor debatt när den III:e boken utkom år 1894 (se vidare kap. 19). Om arbetsvärdeteorins utveckling och betydelse hos Marx, se Meek (1956).

[42] Det var detta, tror jag, som Marx menade med att hans verk var ”en konstnärlig helhet” (se not 35), dvs. hela teorin hängde samman som ett konstverk, där de enskilda delarnas innebörd var beroende av helheten.

[43] Jfr. Marx’ uppfattning om den 4:e boken som en ”repetition av teorin i historisk form”, not 35 ovan).

analyseras. Marx' ekonomiska teori var därför samtidigt en *historisk* teori. De begrepp han utvecklade för att fånga ekonomins (och samhällets) "inre samband" måste utvecklas på basis av historiska undersökningar, och avsaknaden av konkret historiskt materiel om sambandet mellan kapitalet å ena sidan och dess *direkta* subsumtion av staten och världsmarknaden å den andra kan ha varit en anledning för Marx att utesluta dessa tre ursprungligt planerade böcker.[44]

Marx utformade som nämnts huvuddragen i sin teori om kapitalet i olika omgångar, där framförallt 1844–47 och 1857–65 var avgörande. Under den första perioden grundlade Marx synen på den politiska ekonomin som en i grunden *historisk* vetenskap och övergav sin tidigare kritiska inställning till den klassiska skolans arbetsvärdelära, vilket var en förutsättning för att Marx skulle kunna utveckla sin mervärdeteori.[45] I början av den andra perioden skapade han denna "grundsten" för sin teori, samtidigt som han under många år brottades med problemet att finna ett logiskt sätt att *framställa* sin teori. När Kapitalets första bok gavs ut 1867 väckte den inte någon större uppståndelse.[46] Den första upplagan på 1000 exemplar såldes mycket dåligt och de fåtaliga recensioner som publicerades hade till största delen Engels som författare[47] 1871 hade dock den första upplagan sålts slut och Marx omarbetade boken under ett och ett halvt år, så den nya upplagan inte utkom förrän i juni 1873 (bl.a. beroende på en lång tryckeriarbetarstrejk i Leipzig)[48]. Då hade redan en rysk översättning kommit ut och en fransk planerades (vars första del utkom 1875). Marx sköt hela tiden upp framställandet av Bok II, och så sent som i april 1879 skrev han att han "under inga omständigheter ville offentliggöra andra boken" innan han kunde se hur den då pågående krisen i den engelska ekonomin utvecklade sig för att kunna "produktivt konsumera, dvs. teoretiskt" kunna utnyttja den.[49] Istället ägnade han mycken tid år att studera jordbrukets utveckling i Ryssland och USA (Marx lärde sig ryska för att kunna studera orginalmaterial) "penningmarknad och bankväsen, dessutom naturvetenskaper: geologi och fysiologi och skriva självständiga matematiska arbeten".[50] Denna ovilja (och oförmåga) att fortsätta framställningen av sin teori om kapitalet hängde samman med samtliga av de tidigare nämnda orsakerna , men också med att den historiska utvecklingen hela tiden nödvändiggjorde ett allt bredare och djupare av studium av det som teorin skulle uttala sig om, den samtida kapitalismens utveckling. Verkligheten "sprängde" hela tiden teorin, och det ankom därför på eftervärlden att försöka framställa den i sin helhet, något som inleddes året efter Marx' död med publiceringen av den andra boken och som kommer att fortsätta så länge som kapitalismen fortsätter att utveckla sig.

[44] Se Magnusson, kap. 3 och 4.
[45] Mandel, kap. 3.
[46] Om mottagandet av den första boken och de olika recensionerna, se Uroyeva, s. 38 ff.
[47] Se Engels (1974).
[48] Noga räknat kom den sista delen ut i juni 1873, då den andra upplagan publicerades i nio delar mellan juli 1872 och juni 1873 (Uroyeva, s. 65).
[49] Marx till Danielson 10 april 1879, i *MEW* 34, s. 370 f.
[50] Marx (1971c), s. 7.

9. Karl Marx som organisatör

Mitt i det intensiva arbetet med att framställa sin ekonomiska teori engagerade sig Karl Marx i ytterligare ett område som de närmaste åtta åren mycket skulle komma att hindra honom i hans arbete med ekonomin. Gång på gång under dessa år beklagade han sig över vilken tid detta engagemang tog från hans teoretiska arbete,[1] men trots det kunde han inte dra sig ur då det nu handlade om själva den grundläggande inriktningen av hans livsverk. Vid ett stort solidaritetsmöte för Polen i september 1864 (som hade gjort uppror mot Ryssland året innan) diskuterades också problemet med att engelska företagare ofta importerade strejkbrytare från kontinenten. Detta möte hade förberetts genom att ett öppet brev om Polen ”till arbetarna i Frankrike från arbetarna i England” hade publicerats i den engelska fackföreningstidningen *The Bee-Hive Newspaper* den 5 december 1863, och på mötet den 28 september 1864 skulle de franska arbetarnas svar överlämnas. Marx hade inte varit inblandad i förberedelserna till detta möte, men inbjöds pga. sitt engagemang för den polska saken.[2] Trots sin ”stående regel att avböja sådana inbjudningar” beslöt han att gå dit, då ” de verkliga ”makterna” bland arbetarna var där, både från Paris och London”. Under mötets gång beslöt man att skapa en internationell organisation och Marx valdes in i den 34 man starka provisoriska centralkommittén som representant för de tyska arbetarna. När kommittén träffades hemma hos Marx några dagar senare utsågs han dessutom till sekreterare för den tyska sektionen. Samtidigt valdes en programkommitté på nio personer som skulle utforma den nya organisationens principprogram och Marx blev invald även i denna grupp. Denna underkommitté sammanträdde två gånger utan att något programförslag kunde färdigställas. Marx, som pga. sjukdom inte hade varit närvarande på dessa möten, hade dock infunnit sig då centralkommittén slutligen skulle få ett förslag till program uppläst för sig. Han blev chockerad, då han hörde ”den förträfflige Le Lubéz läsa upp ett förskräckligt svammel, dåligt skrivet och med ett helt obearbetat förord, som skulle föreställa en principdeklaration, där Mazzini var uppenbar, alltihop överdraget med de vagaste fraserna från fransk socialism”. Efter diskussion lyckades Marx få förslaget återremitterat till programkommittén, som träffade två dagar senare hos honom. Där försökte han vinna tid genom att föreslå att man enbart skulle diskutera organisationens stadgar. Taktiken lyckades och ”klockan 1 på natten var vi endast klara med den första av de 40 stadgarna”. Läget var bekymmersamt då centralkommittén några dagar senare skulle fatta beslut i frågan, men i den rådande förvirringen fick detta möte skjutas upp. Uppgiften att skriva ett programförslag gick då till Marx som beslöt att inte ”låta en enda rad av det ursprungliga förslaget finnas kvar” och istället skriva ”en sorts översikt över arbetarklassens öden sedan 1845”. Av programkommittén tvingades han dock sedan att ta med några ”fraser om ’rättigheter’ och ’skyldigheter’ och om ’sanning, moral och rättvisa’, men [han] placerade dem så att de inte skulle kunna göra någon skada”. Marx’ förslag antogs

[1] Exempelvis ”Vid sidan av mitt arbete på boken [dvs. *Kapitalet*] tar *Internationella Arbetarassociationen* oerhört mycket tid för mig, då jag kastat mig huvudstupa rätt in i hela historien. Och vilket slöseri med tiden! Ta t.ex. skiten med fransmännen: 28 februari: Tolain och Fribourg här från Paris. Sittning i *Centralkommittén*. 1 mars: Möte för Polen. 4 mars: *Möte* i underkommittén om den franska frågan till klockan 1 på natten. 6 mars: *Möte* i underkommittén om samma sak, också till klockan 1. 7 mars: *Möte* i Generalkommittén till klockan 12 på natten osv.” En annan gång skrev han att Internationalen ”och vad som hänger samman med den tynger mig som en mardröm och jag vore glad om jag kunde avsluta det.” (Marx till Engels 13 mars och 26 dec. 1865, i *MEW* 31, s. 100 f och 162).

[2] Marx var sedan länge intresserad av Polen, och efter upproret i början av 1863 skrev han till Engels: ”Vad säger du om Polenfrågan? Så mycket är säkert att en ny tid för revolutionen nu har öppnat sig för Europa [...] Förhoppningsvis väller lavan denna gång från öst till väst och inte omvänt, så att vi besparas ’äran’ av ett franskt initiativ.” (Marx till Engels 13 febr. 1863, i *MEW* 30, s. 324).

sedan ”enhälligt och med stor entusiasm av generalkommittén”, som beslöt att publicera det på tyska, italienska, franska och engelska.[3]

Genom sitt anseende och sitt taktiska manövrerande kunde således Marx nu, precis som sexton år tidigare, i ett program för en internationell socialistisk organisation få sin teoretiska och politiska uppfattning spridd till allmänheten. Skillnaden mellan *Kommunistiska förbundet* och *Internationella Arbetarassociationen* (I:a Internationalen) var dock så pass stora att dessa dokument representerar olika inriktningar hos Marx. Där förbundet hade varit en liten betydelselös sammanslutning av (främst blanquistiska) revolutionärer, var Internationalen ett löst sammansatt konglomerat av diverse fackliga, radikala, demokratiska och politiska föreningar från olika länder, som dessutom befann sig på mycket olika utvecklingsnivåer. I de olika länderna hade dessutom redan olika socialistiska traditioner uppstått, och många av de olika nationella organisationerna dominerades av ledare och idéer som milt uttryckt befann sig i motsättning till Marx’ synsätt. De flesta av fransmännen var anhängare till Proudhon (som Marx hade försökt att ”förinta” redan 1847). Bland engelsmännen, som länge var den dominerande kraften i Internationalens Generalråd (som Centralkommittén kom att kallas), såg de flesta den allmänna rösträtten som det viktigaste politiska målet för arbetarrörelsen. De kom snart också att liera sig med liberalerna för att försöka genomdriva den. För alla utom ett fåtal på vänsterkanten handlade det knappast ens om socialism och än mindre om ett arbete för någon proletär revolution. De tyska arbetarna representerades av landsflyktiga i London (varav Marx således var en) och det enda existerande arbetarpartiet i Tyskland, det av Lassalle grundade *Allgemeine Deutsche ArbeiterVerband* (ADAV), var inte representerat i Internationalen. De italienska representanterna var till största delen anhängare av Mazzini och dennes medelklassbaserade nationalism. Frånsett några av flyktingarna i London, enstaka personer i Tyskland (som exempelvis Wilhelm Liebknecht) och några av de mest radikala inom den engelska arbetarrörelsen var det till en början få som ens kände till Marx’ övergripande teoretiska synsätt på samhällsutvecklingen och politiska inriktning för arbetarnas kamp. Marx stod, när han nu skulle skriva programmet för den nya organisationen, därför inför problemet att finna någon slags gemensam nämnare för de olika ingående nationella organisationerna och måste därför, utan att allt för mycket ge avkall på sina uppfattningar, försöka undvika skrivningar som redan från början skulle ha sprängt sönder Internationalen.[4]

Marx inledde programmet med en allmän översikt över utvecklingen efter 1848, där den snabba ekonomiska utvecklingen kontrasteras till arbetarnas fortsatta fattigdom och sociala nöd. Ändå, skriver Marx, har arbetarnas kamp lett till vissa framgångar, såsom lagen om tiotimmarsdagen för barn och kvinnor i England 1847, den kooperativa rörelsen har spritt sig och man har till stor del lyckats att stoppa det internationella strejkbryteriet. Efter inledningen följde Internationalens provisoriska stadgar, där Marx med ”mjukhet i formen och stringens i innehållet”[5] lade fram de allmänna dragen i sin uppfattning om kampens mål och medel: Arbetarnas frigörelse måste erövras av arbetarna själva och den ekonomiska frigörelsen, avskaffandet av lönearbetet, var målet för varje politisk arbetarrörelse. De försök att närma sig detta mål som dittills hade gjorts hade alla stupat på den bristande solidariteten mellan arbetarna i de olika länderna, och det var av den anledningen som *Internationella Arbetar-*

[3] Samtliga citat hämtade från Marx’ brev till Engels 4 nov. 1864, i *MEW* 31, s. 9 ff.
[4] Engels ansåg, när Marx hade berättat om Internationalens tillkomst, att ”adressen till arbetarna måste vara ett riktigt konststycke, efter vad du berättar om personerna du har att göra med. Det är dock bra att vi åter har kommit i kontakt med människor som i varje fall representerar sina klasser, och det är när allt kommer omkring huvudsaken.” (Engels till Marx 7 nov. 1964, i a.a., s. 17).
[5] Marx till Engels 4 nov. 1864, i a.a., s. 17.

associationen nu hade skapats. Som en grund för förhållandet mellan människor erkände organisationen ”sanning, rättvisa och moral” och för varje människa gällde ”inga rättigheter utan skyldigheter och inga skyldigheter utan rättigheter”.[6]

I stadgarna framträder tydligt Marx’ uppfattning om vilken betydelse Internationalen kunde tänkas ha för den samtida kampen. Organisationen skulle inte som *Kommunistiska förbundet* vara en organisation enbart för övertygade revolutionärer, utan mera fungera som ett centralorgan för redan existerande arbetarorganisationer i olika länder, som hade ”de arbetande klassernas skydd, utveckling och totala emancipation som mål”.[7] Generalrådet skulle vara placerat i London och fungera som en internationell samordningscentral för ömsesidig information och utbyta av statistik. Vid eventuella internationella konflikter skulle de olika ländernas arbetarorganisationer genom Internationalen kunna agera samtidigt och i överensstämmelse med varandra. Slutligen skulle Internationalen verka för att separata organisationer i de olika länderna gick samman och bildade nationella partier med egna centrala organ. Ingen oberoende organisation skulle dock utestängas från kontakt med Internationalen.[8]

Orsaken till denna förändring i Marx’ organisationsmodell från *Kommunistiska förbundet* till *Internationella Arbetarassociationen* låg framförallt i den objektiva utvecklingen mellan 1848 och 1864. De flesta radikala socialistiska organisationer hade slagits sönder efter nederlaget 1849, men även ”opolitiska” arbetarorganisationer hade mycket svårt att verka under 1850-talet (se kapitel 4). Runt 1860 hade det dock bildats flera fackliga organisationer (främst i England) och den allmänna politiska atmosfären steg, bl.a. när det amerikanska inbördeskriget inleddes 1861 och Polen gjorde uppror 1863.[9] Kontakter mellan olika nationella arbetarorganisationer började också tas (den franske kejsaren Napoleon III hade bl.a. understött en grupp franska arbetares resa till världsutställningen i London 1862) och det var främst kontakterna mellan franska och engelska arbetare (plus anhängare till den från Italien 1864 utvisade Garibaldi och Mazzini), som låg bakom bildandet av *Internationella Arbetarassociationen*. När nu arbetarna började hämta sig efter nederlaget 1848–49 var det, enligt Marx, viktigt att stödja ”rörelsen”, trots dess många gånger outvecklade eller helt felaktiga syn på kampen för arbetarnas frigörelse. Men förändringen hos Marx speglade också en förändrad syn på den proletära revolutionens möjligheter och svårigheter. Den första taktiken inför revolutionen 1848 hade varit bestämd av en förväntad tysk *borgerlig* revolution (se kap. 7, s. 127 f). Efter nederlaget och den kortlivade teorin om ”revolutionens permanens” hade Marx utvecklat en mera ”objektiv” revolutionsstrategi, dvs. uppfattningen att revolutionen bara var möjlig när det borgerliga samhället befann sig i en djup ekonomisk kris. Efter 1848 intresserade sig Marx, som redan nämnts, aldrig för olika politiska sekter, hur teoretiskt ”riktiga” uppfattningar de än kunde tänkas ha. Istället träder den ”objektiva” arbetarrörelsens utveckling i förgrunden som det viktigaste momentet för den proletära frigörelsen, och gång på gång kritiserade Marx vad han uppfattade som ”politiska sekter”. Hans arbete med ekonomin bidrog också till att öka intresset för arbetarnas egen rörelse, samtidigt som den

---

[6] Provisoriska stadgar för *Internationella Arbetarassociationen*, i *MEW* 16, s. 15. Det var dessa ”fraser” som Marx skrev till Engels att han tvingats ta med.
[7] A.a., s. 15.
[8] A.a., s. 15 f.
[9] Den engelska fackföreningsrörelsen stödde först, i likhet med de flesta borgerliga tidningar i England, sydstaterna i det amerikanska inbördeskriget pga. att man ville säkerställa importen av bomull från sydstaterna. Men efter stor debatt och efter det att Lincoln hade avskaffat slaveriet 1863 svängde opinionen, och det hölls en stor kampanj med flera massmöten som bl.a. bidrog till att den engelska regeringen skrinlade sina planer på att intervenera i kriget på sydstaternas sida (Marx (1974), s. 10 f).

förändrade synen på den proletära revolutionens betingelser ytterligare gjorde analysen av det borgerliga samhällets ekonomiska lagbundenheter nödvändig. Sett ur ett politiskt perspektiv handlade därför detta arbete ytterst om att analysera de objektiva betingelserna för arbetarklassens ekonomiska och sociala frigörelse. Marx hade mycket tidigt betraktat proletariatets utveckling från en *klass-i-sig* till en *klass-för-sig* som en nödvändig förutsättning för frigörelsen[10], och utvecklingen efter 1848 hade nu inneburit att proletariatet självt hade börjat uppfatta sig som en klass. Detta innebar enligt Marx' uppfattning att proletariatet nu hade börjat utvecklas som just en sådan förutsättning för revolutionen. Marx kunde därför hävda att hans teori om (industri)proletariatet som den revolutionära klassen i det borgerliga samhället inte bara var ytterligare en utopisk eller dogmatisk teori om kampen för socialismen, utan att den faktiskt låg i linje med den *verkliga* utvecklingen, som ”försiggick framför hans ögon”. Det var utifrån denna utgångspunkt som han redan i *Kommunistiska Manifestet* men nu mycket tydligare under arbetet med Internationalen kunde avfärda sina ”konkurrenters” teorier och synsätt och anse sig säker på att även proletariatet självt skulle avvisa dem, bara ”den objektiva utvecklingen” hade nått tillräckligt långt:

> Den första fasen av proletariatets kamp mot bourgeoisin kännetecknas av sekterism. Detta beror på att proletariatet ännu inte har nått det stadium där det har utvecklats tillräckligt för att agera som en klass. Enskilda tänkare kritiserar de sociala motsättningarna och framställer fantastiska förslag till lösning, som massan av arbetare bara behöver ta till sig, föra vidare och förverkliga i praktiken. Det ligger redan i naturen hos dessa, av enskilda initiativ skapade sekter, att de håller sig borta från varje verklig handling, från politik, strejker, fackföreningar, att de med ett ord känner sig främmande för varje kollektiv rörelse. Proletariatets stora massa förblir likgiltig, ja t.o.m. fientligt inställd, till dess propaganda. Arbetarna i Paris och Lyon ville inte veta av saintsimonisterna, fourieristerna eller ikaristerna, lika lite som chartisterna och fackföreningsmedlemmarna i England var intresserade av owenisterna. Dessa sekter, fastän de i början kan vara en hävstång för rörelsen, utgör ett hinder så snart som rörelsen själv har flyttat fram sina positioner. Då blir de reaktionära, något som sekterna i Frankrike och England visar och nyligen också lassallianerna i Tyskland, som nu efter att i många år ha hämmat proletariatets organisering slutligen enbart har blivit ett verktyg för polisen. Kort uttryckt ser vi här arbetarrörelsen i sin barndom, vilket kanske kan jämföras med den tid när astrologin och alkemin uppstod i vetenskapens barndom. För att grundandet av Internationalen skulle vara möjligt måste proletariatet ha överskridit dessa utvecklingsfaser.[11]

Internationella Arbetarassociationen existerade praktiken i åtta år, även om olika utbrytningar och det efter 1872 till New York förflyttade Generalrådet levde kvar ytterligare några år. Internationalens inre historia är historien om ständiga stridigheter och motsättningar mellan (oftast) å ena sidan Marx (och Engels och några till) och å den andra sidan olika varianter av anarkism, först i Proudhons version och efter 1869 i Bakunins. Men Marx kom även mot slutat av Internationalens tid i konflikt med engelsmännen, främst pga. sin skrift *Inbördeskriget i Frankrike 1871* och sin kritik av engelsmännens samarbete med liberalerna i rösträttsfrågan. När Internationalen höll på att falla i händerna på hans politiska motståndare drev Marx och Engels igenom att Generalrådet skulle förflyttas till USA, vilket medförde att organisationen upphörde som en aktiv kraft på den europeiska kontinenten. Men denna förflyttning innebar egentligen bara att det sönderfall av Internationalen som inletts efter Pariskommunens fall nu blev uppenbar.

---

[10] Se exempelvis Marx (1949), s. 186.

[11] ”Die angeblichen Spaltungen in der Internationale”, i *MEW* 18, s. 33 f. Jfr också ”De socialistiska sekternas utveckling står i ett omvänt förhållande till den verkliga arbetarrörelsens utveckling. Så länge som sekterna är historiskt berättigade är arbetarrörelsen ännu inte mogen att utveckla en oberoende historisk rörelse.” (Marx till Fredrich Bolte 23 nov. 1871, i *MEW* 33, s. 328).

Under flera år av sin existens sammanföll Internationalens utveckling med en period av utbredd social och politisk oro i Europa. Den ekonomiska krisen 1867–68 medförde en stor uppgång i antalet strejker, och i den allmänna politiska instabiliteten, som bl.a. ledde till det fransk-tyska kriget 1870, betraktades Internationalen av många som en subversiv kraft, med ett inflytande som låg långt utöver dess faktiska. Fram till 1869 växte organisationen hastigt. I England anslöt sig från början flera stora och viktiga fackföreningar och i Frankrike bildades sektioner både i Paris och i ett flertal andra industristäder. I Schweiz, Belgien, Italien och Spanien fick Internationalen också många anhängare, men speciellt i de båda senare länderna var de teoretiska och politiska uppfattningarna om kampen för socialism mycket olika både Marx' och de nordvästeuropeiska socialisternas uppfattningar. I Tyskland var förhållandena inom arbetarrörelsen mycket kaotiska efter det att Lassalle hade dödats i en duell strax innan Internationalen grundades. En av Marx' fåtaliga anhängare, Wilhelm Liebknecht, hade återvänt till Tyskland 1862 efter en lång tids exil i England och 1865 försökte han t.o.m. förmå Marx att kandidera till posten som president i ADAV efter Lassalles död. Under några månader övervägde Marx detta förslag, men han betraktade det enbart som ett taktiskt drag eftersom ADAV enligt hans mening ändå "senare helt måste upplösas, då organisationen vilar på felaktig grund".[12] Nu valdes istället först Bernard Becker och sedan J. B. von Schweitzer till president och Marx flyttade över sina förhoppningar att Internationalens skulle få anhängare i Tyskland på Wilhelm Liebknecht. Denne lyckades dock inte värva speciellt många medlemmar till Internationalen och ända fram till bildandet av *der Deutsche Sozialdemokratische Arbeiterpartei* 1869 hade Liebknecht stora svårigheter att skapa ett organiserat stöd för Internationalen i Tyskland.

Det är svårt att uppskatta antalet medlemmar i Internationalen, men de som var individuellt anslutna översteg troligtvis knappast femtusen personer.[13] Om de till Internationalen anslutna fackföreningarna och politiska organisationernas medlemmar räknas, stiger dock siffran till två till trehundra tusen.[14] Organisationens betydelse låg i första hand inte i dess kvantitativa storlek, utan snarare i att den under en viktig uppbyggnadsperiod var en samlande symbol för den socialistiska arbetarrörelsen. För Marx och än mer för marxismen uppkomst och vidare utveckling hade dessa åtta år en avgörande betydelse. Det var genom Internationalen som Marx nådde ut till bredare grupper av arbetare och han blev också en kort tid känd för en offentlig publik, speciellt efter publicerandet av Internationalens adress *Inbördeskriget i Frankrike*. Flera tidningar gjorde då intervjuer med honom, han kallades för den "röde terror-doktorn" (syftande på att han var doktor i filosofi) och själv skrev han till Kugelmann att "adressen har utlöst ett helvetes bråk och för närvarande har jag äran av att vara den mest avskydde och hotade mannen i London. Detta gör mig verkligen gott efter den långvariga tjugoåriga sumpidyllen."[15] Denna berömmelse blev dock kortvarig. Vid sin död 12 år senare var han i stort sett lika okänd som före Internationalens tid. Skillnaden var ändå väsentligen den att de första marxisterna kunde peka på Marx' insatser i Internationalen och att Marx (och än mer Engels, som fram till 1870 då han sålde sin del i familjeföretaget och flyttade till London knappast alls hade varit indragen i Internationalens verksamhet. Efter 1870 drog dock Engels in i Internationalens interna stridigheter) kom att få ett speciellt förhållande till det tyska socialdemokratiska partiet. Det var också utifrån detta faktum som marxismen senare

[12] Marx till Carl Siebel 22 dec. 1864, i *MEW* 31, s. 437.
[13] Marx (1974), s. 19.
[14] Rougerié, s. 31.
[15] Marx till Kugelmann 18 juni 1871, i *MEW* 33, s. 238. De två intervjuerna som gjordes i amerikanska tidningar finns tryckta i Foner, s. 3 ff.

började spridas.

Internationella Arbetarassociationen höll 5 ordinarie kongresser fram till flyttningen till New York: I Genève 1866, Lausanne 1867, Bryssel 1868, Basel 1869 och efter ett uppehåll, pga. kriget mellan Tyskland och Frankrike och Pariskommunen, sin sista kongress i Europa i Haag 1872. På dessa kongresser framställde Marx sin syn på den politiska kampen och på hur de olika grenarna av arbetarrörelsen skulle förhålla sig till varandra. Marx var dock inte själv närvarande på någon kongress utom den sista, men han skrev oftast Generalrådets förslag och gav även ”egna” delegater instruktioner hur de skulle agera. I Generalrådet hade han en stark ställning, delvis genom att han som sekreterare i rådet höll i den omfattande korrespondensen mellan rådet och olika sektioner och nationella avdelningar, men också delvis för att han länge kom att fungera som en mellanhand mellan totalt motsatta positioner inom Internationalen och många gånger fick försöka medla mellan dem. Grundläggande för Marx’ inställning var givetvis hans ekonomiska forskning, där han ju hade hämtat den övervägande delen av sitt empiriska material från England, men samtidigt betraktade han även andra länder och deras framtid utifrån Englands mera utvecklade kapitalistiska förhållanden. I England fanns enligt honom redan ”alla nödvändiga *materiella* förutsättningar för en social revolution. Vad som saknas är en *känsla* för det generella och *en revolutionär passion.* Detta kan endast Generalrådet avhjälpa så att det blir möjligt att en genuin revolutionär rörelse utvecklas i detta land och följaktligen också *överallt annars*.”[16] Det var enligt Marx troligt att Frankrike, genom att där fanns just en sådan ”revolutionär passion”, skulle kunna *initiera* en proletär revolution, men det var bara i England som en verklig social revolution skulle kunna genomföras, därför att blott England kan tjäna som en *hävstång* för en verklig ekonomisk revolution. Det är det enda land där inte längre finns några *bönder* och där jordägandet är koncentrerat till ett fåtal händer. Det är också det enda land där nära nog hela produktionen bedrivs i en *kapitalistiska* form, dvs. med arbete som i stor skala kombineras under kapitalistiska företagarens ledning. Det är det enda land där *majoriteten* av befolkningen består av lönearbetare. Det är det enda land där klasskampen och arbetarklassens organisering genom *fackföreningarna* har uppnått en anmärkningsvärd grad av mognad och universalitet. Tack vare sitt herravälde på världsmarknaden är England det enda land där en revolution i de ekonomiska förhållandena omedelbart skulle få återverkningar i hela världen. Eftersom jordägandet och kapitalismen har denna ställning i detta land, så finns å andra sidan de materiella villkoren för att utrota dem här också mest utvecklat. Generalrådet befinner sig alltså i den lyckliga sitsen att *det direkt i sin hand har den mest fantastiska hävstång för proletariatets revolution*.[17]

Marx byggde således sin politiska strategi i Internationalen på kapitalförhållandets utveckling, där den ”objektiva” ekonomiska utvecklingen var en förutsättning för möjligheten av en proletär social revolution. Denna ekonomiska utveckling medförde en klasspolarisering av samhället och på denna klasspolarisering uppstod ”arbetarnas ekonomiska intresseorganisationer”, dvs. fackföreningarna, men också, i den mån proletariatet förstod nödvändigheten av den politiska kampen, socialistiska arbetarpartier som skulle agera självständigt i förhållande till ickeproletära partier. Denna (här starkt förenklat framställda) politiska strategi mötte starkt motstånd, framförallt från representanter från de sydligare länderna i Europa. I exempelvis Italien hade någon industri knappast ens börjat utvecklas, åtminstone inte utanför ”järn-

[16] ”Konfidentielle Mitteilung”, skrivet i januari 1870, i *MEW* 16, s. 415.
[17] A.a., s. 414 f. Marx framhävde här Englands betydelse för världsrevolutionen för att argumentera för att Generalrådet skulle vara kvar i London och därmed inte falla i händerna på hans politiska meningsmotståndare.

triangeln" Milano, Genua och Turin. Utanför denna var Italien fortfarande i huvudsak ett feodalt jordbrukarsamhälle med enorma sociala skillnader mellan de rika jordägarna och de fattiga lantarbetarna. Efter enandet 1861 svepte under 1860-talet flera uppror genom landet, men dessa var mera en förtvivlans revolt än medvetna försök att gripa statsmakten. Gång på gång slogs revolterande småbönder och lantarbetare ned av polis och militär med nästan ofattbar grymhet. Det var delvis utifrån dessa förhållanden som Bakunin hade utvecklat den politiska strategi som han kämpade för i Internationalen. Han såg "de fattigas" revolt mot "de rika" som en modell för den socialistiska revolutionen och han betraktade varje stat som de rikas stat. Kampen mot de rika var därför också omedelbart en kamp mot *varje* form av stat.[18]

Redan från början försökte Marx föra in politiska krav i Internationalens program. I sina utförliga instruktioner till Generalrådets representant Eccarius vid den första kongressen i Genève 1866 föreslog Marx resolutioner om begränsning av arbetsdagen till 8 timmar och ytterligare förkortning för kvinnor och barn. Detta kunde, enligt Marx, "endast genomföras genom att man omvandlar socialt förstånd till social makt, och under nuvarande omständigheter finns det inget annat sätt att göra det än via allmän lagstiftning, förstärkt av statsmakten".[19] Detta vände sig de franska proudhonisterna givetvis emot medan de engelska fackföreningsledarna stödde det. Mot de sistnämnda fick Marx igenom ett uttalande om att fackföreningarna visserligen var viktiga för den ekonomiska kampen, men än "viktigare som *organiserad kraft för att överskrida själva systemet med lönearbete och kapitalets herravälde*", dvs. att fackföreningarnas största betydelse låg i de var en "plantskola för socialismen".[20] Gentemot proudhonisterna, som inte stödde strejken som ett kampmedel för arbetarna utan menade att Internationalen skulle bygga upp en internationell kreditbank, drev Marx frågan om produktionsmedlens socialisering (i betydelsen förstatligande). Denna fråga kom upp flera gånger men avgjordes slutligen på kongressen i Bryssel 1868 där Marx, stödd av en stor belgisk delegation, lyckades få igenom ett uttalande att Internationalen skulle ställa sig bakom offentligt ägande av jord, gruvor, järnvägar, skogar, kanaler, vägar och telegraf. Men samtidigt fick proudhonisterna som en kompromiss igenom en resolution om att de socialiserade sektorerna skulle drivas som produktionskooperativ med "gratis kredit".[21] Vid kongressen 1868 avgjordes också slutligen frågan om strejker då kongressen tog ett uttalande om deras nödvändighet i arbetarnas kamp, men till Marx' stora förtret togs också ett uttalande om att i händelse av krigsfara använda generalstrejken som ett vapen för att förhindra krig, vilket Marx ansåg vara "opraktiskt".[22] Även ifråga om nödvändigheten för arbetarna att också driva politiska krav lyckades Marx' vinna majoritet för sin linje och sist men inte minst gjorde kongressen ett uttalande som speciellt hyllade Marx: "Karl Marx har den ovärderliga förtjänsten av att vara den förste ekonomen som har gjort en vetenskaplig analys av kapitalet" (första boken hade kommit ut året innan).[23]

Kongresserna i Bryssel 1868 och i Basel året efter markerade höjdpunkten, både för Internationalens ställning och för Marx' inflytande i den. Den gamla stridsfrågan om produktionsmedlens socialisering togs åter upp i en resolution som denna gång togs med en stor majoritet, men samtidigt dök ett nytt problem som inom några år skulle bidraga till att Internationalen sprängdes sönder inifrån. Det var den ryske anarkisten Mihail Bakunin som för första gången

[18] *HST* 2, s. 116 ff.
[19] Instruktioner till Generalrådets delegater inför Genèvekongressen, i *MEW* 16, s. 194.
[20] A.a., s. 197.
[21] *HST* 2, s. 110 och 126 ff.
[22] A.a., s. 128.
[23] Freymond, vol. 1, s. 430.

framträdde i Internationalen, denna gång med ett förslag till resolution om arvsrättens avskaffande. Marx, som skrivit Generalrådets motförslag, påpekade i detta att arvsrätten inte är en orsak till privategendomen utan tvärtom att privategendomen är en orsak till arvsrätten på samma sätt som rätten att ”ärva slavar inte var orsaken till slaveriet utan en konsekvens av det” och att ”vad det här handlar om är orsakerna och inte verkningarna, dvs. den ekonomiska grunden och inte den juridiska överbyggnaden”.[24] Bakunin lyckades dock få flest röster för sitt förslag, men utan att erövra den absoluta majoritet som behövdes för att förslaget skulle bli en bindande resolution. Generalrådet gjorde följaktligen ingenting för att driva frågan.

Denna debatt om arvsrättens eventuella avskaffande markerade inledningen på tre års förbittrade strider mellan Bakunin och Marx. I Basel fick Marx igenom en förändring av Internationalens stadgar, som gjorde det möjligt för Generalrådet att vägra vissa organisationer tillträde till Internationalen och gav det rätt att utesluta sektioner som agerade mot vad Generalrådet ansåg vara Internationalens grundläggande intressen. Bakom denna skärpning av stadgarna låg framförallt Marx' uppfattning att ett nytt revolutionärt utbrott var på väg och han ville därför disciplinera Internationalen inför detta.[25] Snart nog började Marx också att använda sig av denna möjlighet och han genomdrev en uteslutning av de sektioner i Schweiz som stödde oppositionen mot Generalrådet. Motsättningarna mellan Marx och Bakunin tog sig snart även rent personliga uttryck. Marx, som från början av deras bekantskap betraktat Bakunin med en viss misstänksamhet, blev troligtvis än mera misstänksam av de underdåniga hyllningar som Bakunin öste över Marx innan striden hade satt igång. Exempelvis skrev Bakunin i ett brev till Marx: ”Du frågar om jag fortfarande är din vän. Ja, mer än så, käre Marx, då jag nu bättre än tidigare förstår hur rätt du hade att fortsätta att gå på den ekonomiska revolutionens breda väg och anropa oss andra att beträda den. Du hade rätt att kritisera dem som beträtt nationella sidovägar eller dem som slutgiltigt förlorat den politiska konsten. Jag befinner mig nu där du var när du började för tjugo år sedan. Efter det högtidliga offentliga avsked jag tog av bourgeoisin på Bernkongressen känner jag inget annat samhälle, ingen annan värld än arbetarnas värld. Mitt fosterland är från och med nu Internationalen, som till största delen är ditt verk. Du ser alltså, käre vän, att jag är din elev, och jag är stolt över att vara det.”[26] Ungefär samtidigt åtog sig Bakunin att ombesörja en översättning av Kapitalets första bok till ryska, något som i likhet med många av Bakunins projekt aldrig blev av. Saken komplicerades av att en ung landsflyktig rysk revolutionär och anhängare till Bakunin, Sergej Nechajev, skrev till den tilltänkte förläggaren i Ryssland och hotade att döda honom om han krävde att få tillbaka sitt redan utbetalade förskott på boken. Saken höll på att urarta till en politisk skandal och Marx antog att Bakunin låg bakom hela saken i avsikt att diskreditera Marx. Snart nog började Marx att se Bakunins ande bakom all opposition mot honom i Internationalen. I början av 1870 sände därför Marx ut en hemlig rundskrivelse till de tyska socialdemokraterna där han anklagade Bakunin för att försöka splittra Internationalen genom sin egen organisation *Socialistiska demokratiska alliansen* och att enbart använda

---

[24] ”Bericht des Generalrats über das Erbrecht”, i *MEW* 16, s. 367.

[25] I september 1867 skrev Marx till Engels angående Internationalens utveckling: ”Saken går framåt. Och inför nästa revolution, som kanske är närmare än det verkar, kommer *vi* (dvs. du och jag) att ha denna mäktiga maskin i *våra* händer.” (Marx till Engels 11 sept. 1867, i *MEW* 31, s. 342 f).

[26] Bakunin till Marx 22 dec. 1868, i Freymond, vol. 2, s. 452. Marx skrev sedan till Engels och berättade att han, eftersom han ”inte litar på ryssar”, hade skrivit till en annan ryss och frågat ”Vad gör min gamle vän (jag vet inte om han fortfarande är det) Bakunin etc. etc. Denne ryss, Serno, kunde väl inte göra annat än att skicka brevet till Bakunin som utnyttjade tillfället till att göra en sentimental entré.” (Marx till Engels 13 jan. 1869, i *MEW* 32, s. 243).

Internationalen för att främja sina egna privata och egoistiska syften.[27] Bråket mellan Marx och Bakunin nådde sedan sin höjdpunkt på en konferens i London 1871 där den största delen av tiden gick åt till att försöka utreda de anklagelser och motanklagelser som nu haglade mellan anarkisterna och de ”auktoritära kommunisterna” (dvs. Marx och dennes anhängare). Trots att denna konferens uttalade sig mot ”äventyraren Nechajev”, lyckades inte Marx denna gång driva igenom ett fördömande av Bakunin och hans organisation, vilken dock slutligen uteslöts från Internationalen på Haagkongressen året efter. Den uteslutna oppositionen bildade då en egen ”antiauktoritär” international, som sedan gjorde anspråk på att vara den rättmätige arvtagaren till *Internationella Arbetarassociationen* och den höll sedan några egna kongresser tills den självdog 1877.

Det var dock knappast de personlig motsättningarna mellan Marx och Bakunin som till slut sprängde Internationalen. Snarare var upplösningen en kombinerad effekt av utvecklingen i England, där fackföreningarna efter genomförande av *The Reform Bill* 1867 hade blivit allt mera ointresserade av Internationalens verksamhet och utvecklingen i Frankrike, som kulminerade med Pariskommunens fall under våren 1871. Det fransk-tyska kriget 1870 bidrog också till att öka motsättningarna inom Internationalen, då tyskarna betraktade Louis Bonaparte som angripare (Bebel och Liebknecht från det nybildade Tyska socialdemokratiska arbetarpartiet lade dock ner sina röster när omröstningen om krigskrediter genomfördes i Nordtyska riksdagen, medan representanterna från ADAV röstade för). I Frankrike hade Internationalen vuxit kraftigt under den senare hälften 1860-talet. Då tilläts åter fackföreningar, och den socialistiska agitationen närmade sig nästan 1840-talets nivå. Flera olika grupper och tendenser blev mer eller mindre fast anknutna till Internationalen, men de flesta tillhörde strömningar som var motståndare till den marxska kommunismen. Alldeles innan kriget mellan Tyskland och Frankrike bröt ut den 19 juli 1970 sprängde polisen Internationalens sektion i Paris och de flesta av ledarna häktades. Under själva kriget var det omöjligt att reorganisera sektionen, men på hösten, efter det att den franska arméns hade kapitulerat vid Sedan, kejsar Napoleon III hade tillfångatagits och republiken hade utropats, dök Internationalen upp igen med flygblad som manade till uppror mot den republikanska regeringen. Marx var stark motståndare till denna agitation och ville inte att den skulle förknippas med Internationalen.[28] Bl.a. skrev han i Internationalens andra adress om det fransk-tyska kriget att

> Sålunda befinner sig den franska arbetarklassen [nu] i ytterst svåra omständigheter. Varje försök att störta den nya regeringen, när fienden redan knackar på Paris’ portar, vore en förtvivlad dumhet. De franska arbetarna [...] bör inte försöka återkalla det förgångna, utan istället bygga upp framtiden. Må de lugnt och bestämt utnyttja de medel, som den republikanska friheten ger dem, till att genomföra sin egen klassorganisering. Detta kommer att ge dem nya herkuliska krafter för Frankrikes återuppbyggande och för vår gemensamma uppgift – proletariatets befrielse.[29]

När upproret inleddes då de franska regeringstrupperna skulle avväpna Nationalgardet i Paris den 18 mars 1871 stöddes revolten av Internationalens medlemmar i Paris och de ställde också upp i valet till Pariskommunen 10 dagar senare. Av de 92 som valdes in i Kommunen

---

[27] ”Konfidentielle Mitteilung” i *MEW* 16, s. 409 ff.

[28] I september skrev han till Engels att ”jag har just ’satt mig’ [ett skämt som anspelade på Marx’ karbunkelbölder] för att skriva till dig när Serraillier kommer och meddelar att han i morgon ska fara till Paris [...] Hans huvudsyfte är att reda upp förhållandena i Internationalen [...]. Detta är desto mera nödvändigt som hela den franska sektionen (i London) är på väg att resa till Paris för att begå dumheter i Internationalens namn. ’De’ vill störta den provisoriska regeringen, etablera en Pariskommun, utnämna Pyat till franskt sändebud i London etc.” (Marx till Engels 6 sept. 1870, i *MEW* 33, s. 54).

[29] ”Zweite Adresse über den Deutsch-Französischen Krieg”, i *MEW* 17, s. 277 f.

var de flesta blanquister och jacobiner och endast 17 var medlemmar av Internationalen.[30] De flesta av dessa var proudhonister och endast en, Leo Frankel, kan sägas i viss mån ha varit påverkad av Marx' idéer.[31] Själv samlade Marx material om händelseutvecklingen till den adress som Generalrådet efter mycket diskussion hade beslutat skulle publiceras, men utvecklingen gick allt för fort och innan Marx hann skriva klart hade Pariskommunen fallit. I brev gav han under tiden uttryck för sin kritik av Kommunens handfallenhet och underlåtenhet, som gav ”den ondskefulla dvärgen Thier” tillfälle att samla sig till ett motangrepp mot revoltörerna. Samtidigt var han entusiastisk inför parisarnas heroiska insats: ”Vilken spänst, vilket historiskt initiativ och vilken självuppoffring dessa parisare visar [...] Historien har inte uppvisat något större.” [32] Efter att ha skrivit två utkast presenterade Marx till slut ett förslag för Generalrådet den 30 maj, tre dagar efter det att Kommunen hade fallit. Den 13 juni publicerades det under titeln *Inbördeskriget i Frankrike* och väckte omedelbart stor uppståndelse och medförde en ryktbarhet utöver det vanliga både för Internationalen och för Marx personligen (se ovan s. 160).

Kommunen fall medförde att tusentals franska flyktingar samlades i London. Det var speciellt blanquister som anlände dit och Internationalen drogs in i ett omfattande arbete med att samla in pengar till dessa flyktingar. Blanquisterna drogs genom detta in i Internationalen (som de dittills hållit sig utanför) och efter det att de ledande engelska fackföreningsmännen hade avgått ur Generalrådet (som en protest mot skriften om Pariskommunen, som de ansåg vara alltför provocerande) lyckades Marx i stället få in blanquisterna. På Londonkonferensen i september stödde sig Marx till stor del på dessa franska blanquister i sin kamp mot Bakunin. På denna konferens centraliserades Internationalens organisationsstruktur ytterligare och betydelsen av att bilda politiska arbetarpartier framhävdes ännu tydligare än tidigare. Dessutom påminde konferensen alla Internationalens medlemmar om betydelsen av att arbetarnas ekonomiska kamp underställdes den politiska kampen och dess mål: ”Den socialistiska revolutionens seger och dess slutmål, *avskaffandet av klasserna*” och att ”arbetarklassens ekonomiska rörelse och dess politiska agerande är oupplösligt förenade”.[33] I ett tal som Marx höll på denna konferens tog han för första gången upp frågan om Internationalens inställning till parlamentariskt arbete: ”Regeringarna är fientligt sinnade mot oss; man måste därför med alla till buds stående medel svara dem. Arbetare i parlamenten är liktydigt med en seger över regeringarna, men man måste välja rätt person.”[34] Detta uttalande, som senare kom att bli viktigt i debatten om reformismen, riktade sig (som så mycket annat på denna konferens) mot Bakunin som ju var motståndare till att arbetare överhuvudtaget ställde upp i val till parlamentariska församlingar.

Efter konferensen fortsatte striden mellan Marx och bakunisterna. I november höll dessa en egen kongress i Sonvillier där de anklagade Marx för centralstyrning och diktatur. Engels bes-

---

[30] Marx (1974), s. 33.

[31] Denna Frankel hade blivit bekant med Marx när han tillbringade en tid i London, och han skrev och bad Marx om råd när han hade blivit utsedd till arbets- och industriminister i Kommunen. De svar av Marx som finns bevarade handlar mera om interna stridigheter inom Internationalen (”Nedrigheten hos dessa människor hämtar näring från en och samma källa: *deras* hat gentemot Internationalen”) än om Kommunen, som Marx dock menar ”förlorar allt för mycket tid på småaktigheter och personliga strider”(!) (Marx till Frankel 26 april 1871, i *MEW* 33, s. 216 och Marx till Frankel och Varlin 13 maj 1871, i a.a., s. 226). Denne Leo Frankel blev sedan en av grundarna av det Socialdemokratiska partiet i Ungern (*HST* 2, s. 154).

[32] Marx till Liebknecht 6 april 1971, Marx till Kugelmann 12 april 1871, i *MEW* 33, s. 200 och 205.

[33] ”Beschlüsse der Londoner Delegiertenkonferenz der I.A.A.”, i *MEW* 17, s. 422.

[34] ”Aus dem Protokoll der Sitzung der Londoner Konferenz der Internationalen Arbeiterassoziation vom 20. september 1971”, i a.a., s. 651.

varade kritiken i en artikel i den tyska tidningen *Der Volkstaat* i januari 1872[35], och Marx och Engels skrev ett långt rundbrev där de anklagade Bakunin och dennes anhängare för att vilja splittra Internationalen och för att vara polisspioner.[36] Men då Marx hade förlorat en del av sitt tidigare stöd (framförallt genom engelsmännens uttåg) försökte han mobilisera tyskarna (som han visste att han kunde räkna med) till nästa kongress. Under sommaren skrev han till Kugelmann att den stundande kongressen i Haag skulle bli ”en fråga om liv eller död för Internationalen, och innan jag drar mig tillbaka vill jag åtminstone skydda den från de upplösande elementen. Tyskland måste därför skicka så många representanter som möjligt.”[37] Tyskarna skickade sedan 10 personer, vilka tillsammans med Generalrådets 16 delegater (de flesta anhängare till Marx och blanquister, som även de oftast stödde honom) gav Marx en majoritet gentemot oppositionen, som främst bestod av 7 belgiska delegater, 5 ”avhoppade” engelsmän, 4 anhängare till Bakunin från Spanien och 4 från Holland. De 4 schweizarna var delade i två läger, liksom de 3 från USA. En dansk röstade med Marx liksom 6 av 7 fransmän.[38]

Kongressen öppnades den 2 september och fick stor uppmärksamhet även i borgerliga tidningar. Enligt en journalist fick inte barnen i Haag bära värdesaker på sig, då ”Internationalen i så fall skulle komma och stjäla dem” och ”speciell uppmärksamhet väckte Karl Marx, vars namn var på allas läppar”.[39] De första tre dagarna hölls kongressen innanför lyckta dörrar och allt publiken hörde var ordförandens ringklocka och en mängd arga röster. Marx fick under dessa dagar igenom sitt förslag att öka Generalrådets befogenheter med röstsiffrorna 32 mot 6 och 16 som avstod. Efter detta var det en kort paus och sedan skulle frågan om var Generalrådet, som dittills alltid varit förlagt till London, skulle placeras i fortsättningen. Engels reste sig då och föreslog att London inte längre skulle vara Internationalens centrum. Det utbröt en hetsig debatt, men Engels förslag vann en knapp majoritet.[40] Därefter reste sig Engels igen och föreslog att Generalrådet skulle placeras i New York. Reportern (som nu hade fått tillträde) rapporterade att ”bestörtning och missräkning bokstavligt stod skrivet i de tidigare oenigas ansikten [...] Det dröjde länge innan någon reste sig för att tala. Detta var en statskupp och alla tittade på sin granne för att försöka bryta förtrollningen”[41] Då de ”antiauktoritära” egentligen var emot Generalrådet, önskade ingen av dem att det skulle flyttas till deras land. Tyskarna kunde inte hysa det då lagarna i deras land förhindrade dem och därför stod valet om Generalrådet, trots det tidigare beslutet om motsatsen, skulle vara kvar i London eller flyttas till New York. I denna omröstning vann Engels’ förslag då 30 delegater röstade för New York, 14 för London, 1 var för Bryssel och Barcelona och 13 avstod. Detta beslut innebar i praktiken dödsstöten för den åtta år gamla organisationen. Den höll dock ytterligare två kongresser, en i New York 1874 och en i Philadelphia 1876, då organisationen till slut formellt upplöstes. Marx och Engels skrev ut resolutionerna från Haagkongressen och framförallt Engels fortsatte att ha en viss kontakt med Sorge i USA, men engagemanget var minst sagt halvhjärtat. Marx betraktade nu Internationalen som förbrukad, både som ett organ för ”rörelsens” vidare utveckling och som en möjlighet för honom att sprida sina teorier och sin politik. Dessutom kunde han äntligen återgå till att mera ostört ägna sig åt ekonomin, där andra boken, nyutgåvan och olika översättningar av den första krävde

---

[35] Friedrich Engels: ”Der Kongress von Sonvillier und die Internationale”, i *MEW* 17, s. 475 ff.
[36] ”Die angeblichen Spaltungen in der Internationale”, i *MEW* 18, s. 3 ff.
[37] Marx till Kugelmann 29 juli 1972, i *MEW* 33, s. 505.
[38] *HST* 2, s. 200.
[39] Maltman Barry: ”Report of the Fifth Annual General Congress of the International Working Men’s Association, Held at The Hague, Holland, September 2–9, 1871”, i Gerth, s. 259 f.
[40] *HST* 2, s. 201. McLellan, (1981), s. 410, uppger 26 för, 23 mot och 9 nedlagda.
[41] Barry, a.a., s. 279 f.

mycket arbete (se kap. 8, s. 150).

Marx kontakter med arbetarrörelsens organisatoriska utveckling slutade dock inte i och med Internationalens förflyttning och upplösning. Men i fortsättningen inskränktes hans roll till rådgivarens och (oftast) kritikerns. Speciellt den tyska socialdemokratins utveckling bekymrade både Marx och Engels och flera gånger hotade de att offentligt ta avstånd från tyskarnas politik. När lassallianerna och eisenacharna gick samman 1875, skrev Marx en förintande kritik av deras gemensamma programförslag där han menade att ”det tyska arbetarpartiet visar, åtminstone om det gör detta program till sitt, att de socialistiska idéerna inte ens trängt in i deras hud”[42] slut och Engels skrev till Bebel att programmet var av ”sådan art att Marx och jag, om det antas, *aldrig* kan bekänna oss till det på denna grund upprättade *nya* partiet och mycket allvarligt måste överväga vilken ställning vi, även offentligt, måste ta till det.”[43] Samtidigt var ”varje steg av en verklig rörelse mera värt än t.o.m. ett dussin program”[44] och den tyska rörelsen var vid den tiden världens enda ”verkliga” rörelse. Fyra år senare uppstod det åter en konflikt mellan Marx och Engels och de tyska socialdemokraterna. Bakgrunden till denna konflikt var att den schweiziska tidningen *Jahrbuch*, där bl.a. Bernstein ingick i redaktionen, hade kritiserade Karl Kirsch för att denne i sin tur hade kritiserat en annan socialdemokrat vid namn Kayser för att denne i riksdagen hade röstat för ett skydd för den tyska järnindustrin. *Jahrbuch*s första nummer innehöll dessutom artiklar som var mycket moderata i tonen och Marx och Engels fann sig nu föranlåtna att kritisera redaktionen, som de menade var ”representanter för småbourgeoisin [...] fyllda av rädsla för att proletariatet, under tryck av dess revolutionära position ska ”gå för långt”. Och, skrev Marx och Engels till de tyska partiledarna Bebel, Liebknecht och Bracke

> Vad oss beträffar, med tanke på vår hela historia, finns det endast en väg som är möjlig för oss. Sedan nära 40 år har vi framhävt klasskampen som den omedelbart drivande kraften i historien, och speciellt klasskampen mellan bourgeoisin och proletariatet som den stora hävstången för den moderna sociala omvälvningen. Det är därför omöjligt för oss att samarbeta med personer som önskar stryka denna klasskamp från rörelsen. När Internationalen grundades formulerade vi uttryckligt slagordet: Arbetarklassens befrielse måste vara ett verk av arbetarna själva. Vi kan inte heller gå samman med personer som öppet hävdar att arbetarna är för obildade för att kunna frigöra sig och att de därför måste befrias från ovan genom filantropiska stor- och småborgare. Om det nya partiorganet antar en sådan linje som motsvarar dessa tre herrars ståndpunkter och som är borgerlig och inte proletär, då återstår inget annat för oss, även om vi beklagar det, att offentligt deklarera vår opposition mot den och därmed bryta den solidaritet som vi hittills har bevarat i vår representation av partiet utomlands. Men så långt hoppas vi att det inte behöver gå.[45]

Det gick nu inte ”så långt” att de behövde bryta med det tyska partiet, men hade de gjort det hade nog partiet inte behövt bry sig så mycket om det. Marx var vid denna tid inte i den positionen att han kunde diktera tyskarnas politik, men en öppen brytning mellan Marx/Engels och tyskarna hade onekligen försvårat för dem som årtiondet efter börja sprida ”marxismen” inom den tyska arbetarrörelsen.

Även med andra länders socialister fortsatte Marx att ha en viss kontakt. I England umgicks han mot slutet av sitt liv en del med grundaren av *Social Democratic Federation*, H. M. Hyndman och i både Frankrike och Ryssland hade han nu fått några anhängare. Det var också under åren runt 1880 som marxismen började att framträda och få ett inflytande, snarare än

---

[42] ”Kritik des Gothaer Programms”, i *MEW* 19, s. 28.
[43] Engels till Bebel 18/28 mars 1875, i *MEW* 34, s. 129.
[44] Marx till Bracke 5 maj 1875, i a.a, s. 137.
[45] Marx och Engels till Bebel, Liebknecht och Bracke m.fl. 17/18 sept. 1879, i a.a., s. 405 och 407 f.

Marx själv. Detta inflytande märktes främst i Tyskland där flera av de organisatoriskt ledande socialdemokraterna, främst August Bebel (som Marx alltid hade en hög mycket uppfattning om) och Wilhelm Liebknecht (som Marx hade en lika låg uppfattning om) sedan länge hade varit personliga vänner till både Marx och Engels. I Ryssland drogs snart Marx in i diskussionen om den ryska socialismens möjligheter att bygga på den ryska bystrukturen. Paradoxalt nog stödde inte Marx de ryska ”marxistiska” utbrytarna från populisterna utan såg *Narodnaya Volya*, terroristfraktionen av den ryska populismen som ”modigt folk, utan några melodramiska poser, klara, realistiska och heroiska”.[46] Om sina anhängare i Genève (Plechanov m.fl) skrev han att ”för att bedriva propaganda i Ryssland åker de till Genève, vilken qui pro quo! Dessa herrar är motståndare till varje politisk-revolutionär handling. Ryssland ska genom en saltomortal hoppa till ett anarkistiskt-kommunistiskt-ateistiskt tusenårsrike. Under tiden förbereder de detta språng med en tröttande kult av doktriner.”[47] I Frankrike hade Marx kontakt med arbetarrörelsen genom sin svärson Paul Lafargue och blev indragen i den franska arbetarrörelsen genom att han fick besök av Guesde, som önskade diskutera ett valprogram 1880. Marx gjorde också frågor till en enkätundersökning som skulle delas ut på franska fabriker.[48] När man skulle bilda ett socialdemokratiskt parti i Frankrike var Marx med om att utforma partiprogrammet, men i striderna inför grundningskongressen tog han enligt Engels avstånd även från sina egna anhängare och yttrade de berömda orden ”Ett är då säkert, om detta är marxism är jag ingen marxist”.[49] I de kommentarer som finns hos Marx under dessa senare år av sitt liv verkar han vara minst sagt missnöjd med de eventuella anhängare han hade. En del kan nog återföras på Marx’ privata omständigheter, som under de sista åren var relativt sorgliga, speciellt efter det att Jenny Marx hade dött i december 1881. Några månader före hans egen bortgång, dog också hans dotter Jenny, ett slag som Marx aldrig hämtade sig från. Han avled sittande i sin länstol på eftermiddagen den 14 mars 1883. Trots att marxismen då redan hade börjat spridas passerade Marx’ död relativt obemärkt. Det rykte han hade erhållit tio år tidigare hade i stort sett försvunnit och den nya generationen marxister hade inte, på ett fåtal undantag när, varit personligt bekanta med Marx själv.

Ändå tror jag att betydelsen av Marx’ insats i I:a Internationalen knappast kan överdrivas vad det gäller marxismens uppkomst och fortsatta spridning. I denna spridning handlade det mindre om att känna till den *exakta* innebörden i de problem som Marx arbetade med, utan snarare att framställa Marx som den som hade skapat en *socialistisk* vetenskap, en vetenskap som kunde ses som ett *alternativ* till den borgerliga och att han på basis av denna vetenskap utvecklat en politisk strategi för arbetarrörelsens kamp för socialism. Trots alla motsättningar (eller kanske tack vare dem) i Internationalen hade Marx ändå framträtt som den som hade utarbetat en övergripande ”vetenskaplig socialism”. Det var utifrån denna speciella kombination av vetenskap och politik som marxismen skulle komma att utarbetas och snart bli en etablerad ideologi inom den tyska och den ryska socialdemokratin.

---

[46] Marx till sin dotter Jenny Longuet 11 april 1881, i *MEW* 35, s. 179.
[47] Marx till Sorge 5 nov. 1880, i *MEW* 34, s. 477. Marx hade nog missuppfattat de olika gruppernas ståndpunkter en aning.
[48] Hilda Weiss: ”Die ’Enquête Ouvrière’ von Karl Marx”, i *Zeitschrift für Soz.ialforschung*, vol. V (Paris 1936). Engelsk översättning i Bottomore (1979), kap. 12.
[49] Engels till Bernstein 2/3 nov. 1882, i *MEW* 35, s. 388. Engels återkom sedan vid flera tillfällen till detta yttrande.

10. Karl Marx som ”Marx”

I fyra kapitel har vi nu framställt fyra olika ”Marx som”, vilka knöts till olika perioder av Karl Marx’ liv. I varje kapitel skisserades dessutom den huvudinriktning som varje ”Marx som” ägnade sig åt, något som angavs av rubriken på respektive kapitel: Filosofi, revolution, ekonomi och organisering (av den samtida arbetarrörelsen). Ett stort problem för eftervärldens försök att få en uppfattning om innebörden i Karl Marx’ insats har varit ett faktum som dessa fyra kapitel försökt att lyfta fram, nämligen att han under sitt liv arbetade med *olika* problem och inriktningar. Frågan uppstår därför på vilket sätt dessa olika inriktningar hos Marx ska relateras till varandra eller mera specifikt: Hur hängde Marx’ arbete med filosofin samman med hans arbete med ekonomin, revolutionen eller med den samtida arbetarrörelsen? Eftersom de i denna studie fyra skisserade inriktningarna i sig själva är relativt okontroversiella (de är historiskt väl belagda) handlar problemet inte *om* Marx arbetade med ”filosofi”, ”revolution” etc., utan vad de innebar för varandra och inte minst *varför* han gjorde det eller med andra ord: Följer och förutsätter hans olika inriktningar *logiskt* sett varandra? Det handlar således här om att försöka skapa sig en föreställning om hur Marx’ olika inriktningar hänger samman om de ses som ingående i en *helhetlig* livsinsats, och då utifrån tanken att en sådan uppfattad ”totalitet” kan ge en ny och kanske bättre insikt i även ”delarnas” innebörd, samtidigt som ”delarna” givetvis bygger upp denna ”totalitet”. När vi i detta kapitel ska diskutera olika försök att begripa Marx som en sådan ”totalitet” handlar det därför inte längre om att urskilja de olika inriktningarna hos Marx som *fristående* från varandra, utan att undersöka deras *förhållande* till varandra. De uppfattningar om hur Marx’ olika inriktningar förhåller sig till varandra som tas upp i detta kapitel handlar därför för det första om att urskilja en (eller flera) speciell(a) ”Marx som” som (med ett althusserianskt uttryck) ”överbestämmer” de andra, dvs. problemet är i vilken del man kan uppfatta att den ”riktige Marx” finns. Men det handlar också om, för det andra, att försöka *rekonstruera* en sådan bild av Karl Marx’ samlade insats genom att undersöka *hur* Marx’ olika inriktningar förhåller sig till varandra. En sådan samlad bild, dvs. en rekonstruktion, av Marx begreppsliggörs här som ”Marx” för att skilja den från de i denna studie presenterade fyra delarna ”Marx som”.

Det finns ett nära nog oändligt antal möjligheter att rekonstruera en sådan sammanhängande Marxuppfattning eftersom det är möjligt att utgå från olika typer av ”element” i en sådan rekonstruktion. Man kan utgå från speciella *teorier* hos Marx, såsom ”alienationsteorin”, ”historieteorin” eller ”mervärdeteorin”, eller enskilda *arbeten*, som exempelvis *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*, *Den tyska ideologin*, *Grundrisse* och *Kapitalet*, och undersöka hur dessa hänger samman på ett teoretiskt, logiskt och begreppsligt plan. Men man kan också utgå från *hela* inriktningar för att undersöka hur ”filosofi” hänger ihop med ”politik” och ”ekonomi” etc. hos Marx. Slutligen kan man också se Marx’ olika teorier, verk och inriktningar som ingående i en *utvecklingsprocess*, där den tidsmässiga aspekten är det viktiga att undersöka för att förstå sambandet mellan Marx’ olika ”delar”.[1] Pga. denna mängd av möjligheter är det nära nog omöjligt att ge en rättvisande och nyanserad framställning av hur ”Marx” har utvecklats och förändrats efter Marx’ död, men med alla dessa reservationer i minnet kan man trots

[1] ”Traditionellt finns det två sätt att indela Marx-Engels’ författarskap: strukturellt och kronologiskt. Den strukturella indelningen utgår från något slags given indelning av vetenskapernas och filosofiernas områden. Då kan man indela Marx-Engels’ författarskap i t.ex. en ”filosofisk”, en ”politisk” och en ”ekonomisk” del [...] Den andra indelningsgrunden är kronologisk. Den tänker om Marx-Engels’ teoriutveckling såsom indelad i *faser*, där varje ”fas” innehåller tillräckligt många idéelement för att utgöra en avgränsad helhet. Övergången mellan faserna blir därmed en fråga om vetenskapliga och filosofiska brytningar.” (Mats Dahlkvist (1983), s. 47).

det karaktärisera de huvudsakliga Marxuppfattningarna som: 1) ”Marx som system”, 2) ”Marx som motsättning”, 3) ”Marx som kontinuerlig filosof” och 4) ”Marx som olika faser”. Dessa olika rekonstruktioner av ”Marx” har också en historisk tidsordning så att den första utvecklades först och de övriga i ovanstående ordningsföljd. De ska dessutom ses som ”reine Typen” och är inte vare sig uttömmande eller varandra uteslutande. Dock kan man som sagt urskilja vissa mönster under det gångna århundradets Marxdiskussion, som kan tydliggöras med hjälp av dessa ”idealtyper”.

Den första ”Marx”, som alltså menar att Marx’ olika inriktningar kan uppfattas som ett sammanhängande system, uppstod samtidigt med marxismen uppkomst och är fortfarande den dominerande uppfattningen om Marx i de länder och partier där marxismen är den officiella ideologin. Denne ”Marx” innehåller alla ”element”, dvs. han ses som filosof *och* revolutionär *och* vetenskapsman *och* organisatör. Allt vad Marx gjorde är av betydelse för ”Marx”, vilket medför att delarna tillsammans bildar ett logiskt sammanhängande system. Delarna eller ”elementen” bildar inte bara ett sammanhängande system utan systemet har dessutom en speciell uppbyggnad där ”filosofin” är det mest generella och de övriga delarna uppfattas som ”specialfall” av de generella lagarna. Uppkomsten av denne ”Marx” kommer att diskuteras i denna studies avslutande del och ska därför inte närmare behandlas här. Det ska bara framhållas att den främst är förknippad med marxismen som en stats- eller partibaserad ideologi och att den vidareutvecklades av Lenin och sedan institutionaliserades i Sovjetunionen under Stalins tid under namnet ”marxism-leninism”. Grunddragen i denna ideologi och i denna Marxuppfattning har också tydligast framställts av Stalin i avsnittet ”Om den dialektiska och den historiska materialismen” i *Sovjetunionens kommunistiska partis historia* från år 1938:

> Den dialektiska materialismen är det marxistiskt-leninistiska partiets världsåskådning. Denna världsåskådning kallas dialektisk materialism, emedan dess inställning till naturföreteelserna, dess metod att studera naturföreteelserna, dess metod att lära känna dessa företeelser är dialektisk, medan dess tolkning av naturföreteelserna, dess uppfattning av naturföreteelserna, dess teori är materialistisk.
>
> Den historiska materialismen är utsträckandet av den dialektiska materialismens teser på studiet av det samhälleliga livet, tillämpandet av den dialektiska materialismens teser på samhällslivets företeelser, på studiet av samhället, på studiet av samhällets historia.[2]

Den andra uppfattningen, att en logiskt sammanhängande ”Marx” är omöjlig att rekonstruera därför att det existerar grundläggande och olösliga motsättningar mellan olika delar hos honom, uppstod först som en anti-marxistisk kritik av den första ”Marx som system”. Den kan uppfattas som att man här menar att Marx visserligen försökte vara vetenskapsman, men *egentligen* var han revolutionär, filosof eller ideolog.[3] Under marxdiskussionens historia har denne ”Marx” framställts om och om igen, även om *vilka* element, delar eller inriktningar av Marx' samlade insats som ansetts som oförenliga har varierat. Det har dock varit vanligt att anse att ett ”deterministiskt” element befinner sig i motsättning till ett ”voluntaristiskt”, och att Marx’ försök att förena en vetenskap om samhället med ett politiskt agerande i samhället

---

[2] *SUKP(b):s historia*, s. 132. För en diskussion om denna marxism, se exempelvis Scanlan eller Marcuse (1984). Även Henri Lefebvre framställer marxismen som en ”världsåskådning” som han definierar som ”en sammanhängande syn på naturen och människan, en fullständig lärobyggnad” (1968, s. 7 f). Denna marxism är uppbyggd av följande element: Den marxistiska filosofin, den marxistiska moralen, den marxistiska sociologin eller historiematerialismen, den marxistiska ekonomin och slutligen den marxistiska politiken. Förutom försöket att framställa en särskild ”marxistisk moral” uttrycker Lefebvre väl denna marxisms karaktär av system, där samtliga av Marx’ inriktningar ingår.

[3] Eller tvärtom, ”visserligen” var han revolutionär etc., men ”egentligen” var han vetenskapsman.

redan från början innehöll en olöslig motsättning och därmed var dömt att misslyckas. Exempelvis Karl Popper urskilde å ena sidan ”Marx som (en falsk) profet” och å andra sidan ”Marx som sociologisk determinist”, som trots sitt ”ärliga försök att använda rationella metoder på de mest brännande problemet i det sociala livet” ändå förblev ”dualist”.[4] I Sverige framfördes en liknande ståndpunkt av Herbert Tingsten, som skilde mellan ”det stora” och ”det lilla perspektivet” hos Marx, där det första härstammade från ”Marx som historiefilosof” och det andra från ”Marx som politisk skriftställare och journalist”. När Marx i sina mera konkreta analyser försökte utgå från ”det stora perspektivet” kom han i svårigheter och tvingades ”använda sina termer i en annan mening än eljest och gjorde överhuvudtaget uttalanden som inte låter sig förenas med grundtankarna i det stora perspektivet. En till stora delar från den allmänna historiefilosofin avvikande lära kan byggas upp på framställningarna ur det lilla perspektivet [...] Till stor del har tolkningsstriderna kring Marx’ lära varit betingade av detta förhållande.”[5] Där Popper menade att ”profeten Marx” hade tagit överhanden över ”vetenskapsmannen Marx” hävdade istället ekonomen Joseph A. Schumpeter, som också urskiljer två oförenliga element i ”Marx”, att ”ingenstans har han förrått den positiva vetenskapen till metafysiken” och fortsätter att Marx’ historieteori, ”den *ekonomiska* tolkningen av historien, [som] ofta har blivit kallad den *materialistiska* tolkningen av historien, utan tvekan är en av de största individuella bragderna inom sociologin fram till idag”.[6]

Även många andra som har försökt att ”komma till rätta” med Marx har funnit att det råder grundläggande eller olösbara motsättningar mellan olika delar av hans livsverk. Det är framförallt ”vetenskapsmannen Marx” som har ansetts oförenlig med ”filosofen” eller ”revolutionären Marx”:

> I en del är således marxism en filosofi om praxis; i en annan del är den en ”vetenskap”, dvs. den politiska ekonomins lagar om kapitalismen [...] Marxismen som en vetenskap förutskickar att vissa saker kommer att inträffa utan människors förnuftiga förutseende och vilka ansträngningar de än gör. Som en *politik* förutsätter den emellertid att händelser på ett avgörande sätt beror på människornas ansträngningar, kamp, kapacitet att uppoffra sig och självdisciplin [...]Båda dessa uppfattningar är [...] sanna delar av marxismen. Vi står här inte inför en *skenbar* motsättning, som enkelt kan överbryggas genom att göra gällande att den ena sidan är falsk, revisionistisk, opportunistisk, missledd, inte en verklig marxism, medan den andra sidan är autentisk, genuin och sant revolutionär.[7]
>
> Det finns en uppenbar klyfta mellan den filosofiska kommunismen i Marx’ manuskript 1844, eller orginalmarxismen som jag har kallat den, och den ”vetenskapliga socialism” som Marx och Engels framställer i *Kommunistiska Manifestet* 1848 och i andra senare skrifter. Vi verkar möta två helt skilda marxismer.[8]
>
> Marxism som vetenskap eller revolution? Det fanns och finns fortfarande dessa alternativ. Att lösa detta dilemma är inte så lätt som det ibland tros.[9]

---

[4] Popper, vol. 2, s. 81 och 105.
[5] Tingsten, del 1, s. 78. För en diskussion av Poppers och Tingstens sätt att (inte) förstå Marx, se Dahlkvist (1979).
[6] Schumpeter: ”Marx the Sociologist” från *Capitalism, Socialism and Democracy*, i Bottomore (1979), s. 43 och 44 f. Jfr också ”Om Marx hade tagit några materiella tankeelement, eller t.o.m. bara metoden, från metafysiska spekulationer, skulle han ha varit en stympare som inte vore värd att tas på allvar. Men det gjorde han inte [...] Inga metafysiska premisser, endast riktiga eller falska observationer och analyser av fakta sysselsatte honom i hans verkstad.” (Schumpeter: *Dogmengeschichte*, s. 81, cit. i Kosík, s. 150).
[7] Gouldner, s. 34.
[8] Tucker, s. 165.
[9] Colletti (1972), s. 229.

Detta är bara ett litet urval av författare och listan skulle kunna göras hur lång som helst. Det väsentliga i denna syn är, som Popper påpekade, uppfattningen att Marx egentligen var dualist. Problemet med honom var att han försökte förena två i grunden oförenliga inriktningar, å ena sidan vetenskap och å den andra metafysisk filosofi eller politiskt agerande, med varandra. Bakgrunden till detta ”fel” anser många är att söka i den (olyckliga) påverkan som Hegel hade på Marx, och de flesta som anser att det finns en olöslig motsättning i ”Marx” önskar följaktligen också rensa bort det hegelianska inslaget i den ”Marx” de trots allt anser värd att bevara.

Rekonstruktionerna av ”Marx som system” och av ”Marx som motsättning” var länge de två dominerande Marxuppfattningarna och de hade dessutom en tydlig politisk anknytning. Den första uttryckte den dominerande kommunistiska uppfattningen om Marx och den andra den västeuropeiska och amerikanska konservativa eller liberala synen på Marx. Men i och med publiceringen av *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* och senare även av *Grundrisse* förändrades betingelserna för synen på ”Marx”. Visserligen blev det nu möjligt att till de ”olösliga motsättningarna” lägga förhållandet mellan ”Marx som alienationsfilosof” och ”Marx som historiefilosof och ekonom”, men publiceringen av Marx’ ungdomsskrift och av ”råutkastet” gjorde det ändå möjligt att framställa en ny helhetsbild av Marx.[10] Det rekonstruerades därför en ny ”Marx”, där de senare verken omtolkades utifrån de nyupptäckta skrifterna. Denne ”Marx” sågs ofta som en arvtagare till den hegelska fenomenologin och kom därmed att bli en utmaning mot både ”Marx som system” och som ”olöslig motsättning”. I denna rekonstruktion betraktades Marx visserligen som vetenskapsman, men *egentligen* hade han, menade man, varit en filosof som utifrån sin filosofi t.o.m. hade skapat en annan *typ* av vetenskap. Existentiella och fenomenologiska läsningar av Marx’ olika verk kom att bli vanliga, och tolkningen av även Marx’ ”mogna” verk utifrån hans ungdomsverk gav t.o.m en ”Marx” som ”egentligen” var existentialfilosof.[11] Denne ”Marx som existentialist” utvecklades till stor del inom den kristna marxismen[12], medan andra rekonstruerade en ”Marx” som i första hand sågs som skapare av en kritisk teori om det borgerliga samhället och dess reifikation[13] och alienation. I och med detta lästes också Marx’ senare arbeten som en fortsättning på och en fördjupning av de teman som han hade lagt fram tidigt i sitt liv under sitt arbete med ”filosofin”, och ”Marx” sågs i första hand inte som en vetenskapsman som sökte objektiva lagar om samhällsutvecklingen utan som en djupt humanistisk samhällskritiker. Alienationsbegreppet blev det mest centrala begreppet i denne ”Marx” och han lästes ”inte längre som en ekonomisk och politisk teoretiker – inte för mervärdeteorins skull, inte heller för teorin om staten, inte ens för idéerna om de sociala klasserna och förvisso inte som den dialektiska materialismens upphovsman – utan som den filosof som först påvisade individens främlingskap i ett förtryckarsamhälle.”[14] Denna nyläsning av Marx ledde till att även synen på *Kapitalet* förändrades. Det

---

[10] Om betydelsen av *Grundrisse* för den marxistiska teoriutvecklingen, se Nicolaus.

[11] ”Marx’ konfrontation med filosofin leder till samma resultat som hans konfrontation med ekonomerna. Den marxistiska nationalekonomin är framförallt en analys av existensen.” (P. Bigo: *Marxisme et humanisme. Introduction à l’oeuvre économique de Marx*, s. 34, cit. i Kos’k, s. 149).

[12] ”*Ekonomisk-filosofiska manuskripten* har gett upphov till en hel etisk eller (vilket är detsamma) antropologisk, ja t.o.m. religiös tolkning av Marx.” (Althusser (1968), s. 162).

[13] Denne ”Marx” har framförallt rekonstruerats av den andra generationen inom Frankfurtskolan (Adorno, Horkheimer, Marcuse etc., se vidare Jay (1974), s. 41 ff). 9 år innan publicerandet av *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* rekonstruerade Lukács Marx’ teori om varufetischismen utifrån en grundläggande kännedom om Hegel och tillgängliga verk av Marx (se Lukács (1970), s. 140 ff). Om Lukács’ betydelse för den östeuropeiska marxismens utveckling, se Heller (1983).

[14] Daniel Bell: ”Debatten om alienationen”, i Liedman (1970), s. 44.

sågs inte längre i första hand som ett *ekonomiskt* verk, utan som ett *filosofikritiskt*, som utifrån de filosofiska kategorier Marx hade utarbetat betraktade kapitalismen som en ”avhumaniserad värld”.[15] Därmed blev det också viktigt att finna ställen i Marx’ senare arbeten där han verkade ha hållit kvar sin teori om den mänskliga alienationen, och denna nyläsning gav vid handen att Marx verkligen hade använt alienationsbegreppet (om än inte alltid termen) ”ända till slutet av sitt liv”.[16] Det var lätt att finna sådana textställen hos Marx, speciellt efter publiceringen av *Grundrisse*, då ”ordet ’Entfremdung’, ’entfremdet’ etc. finns *hundratals* gånger på dess sidor”.[17] Men även i *Kapitalet* fann man många avsnitt och ställen som tydde på att Marx kvarhöll sin i ”manuskripten” framlagda syn på lönearbetarens alienation i det samtida samhället.[18] Det väsentliga i denna uppfattning om ”Marx”, och som också var den huvudsakliga kritiken av de tidigare uppfattningarna, var åsikten att man genom att läsa *Kapitalet* enbart som ett ekonomiskt verk fullständigt hade missuppfattat vad som var det *specifika* med Marx’ teori om kapitalismen. Marx hade, menade man, i *Kapitalet* framställt en i förhållande till den tidigare politiska ekonomin kvalitativt helt annorlunda teori, som utgick från Marx’ kritik av den politiska ekonomin i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*. Denna tolkning fann också ett visst stöd i det faktum att Marx inför utarbetandet av sin ekonomiska teori haft tillgång till sina gamla ”Parismanuskript”[19] och att han, som han själv skrev, ”i framställnings*metoden* hade stor nytta av att av en slump ha kommit över en exemplar av Hegel ”Logik” och bläddrat igenom den”.[20] Därmed lyftes åter Hegels betydelse för Marx fram och hans samhällsteori betraktades som mera hegeliansk än ricardiansk.

På motsvarande sätt som ”Marx som system” gav upphov till ”Marx som motsättning”, framskapade även ”Marx som kontinuerlig filosof” sin antites, ”Marx som olika faser”. Den fenomenologiska läsningen av Marx hade sedan länge utsatts för kritik från kommunistiskt håll för att den hade framställt en ”Marx” som var humanist och (än värre) liberal, och för dessa kritiker framstod både det vetenskapliga och det revolutionära elementet hos Marx som viktiga att bevara. I mitten av 1950-talet innebar också Stalins död och den inledda avstaliniseringsprocessen en möjlighet för kommunistiska intellektuella att omtolka den gängse bilden av ”Marx som system” med dess tydliga ideologiska övertoner.[21] Förhållandet mellan Marx’ olika inriktningar kom nu därför att analyseras på ett sätt som delvis stod i motsättning till den tidigare kommunismens ”Marx”. Framförallt blev det viktigt att framhäva det vetenskapliga elementet i Marx’ arbete på bekostnad av det ideologiska, men utan att släppa det revolutionära inslaget. Detta ”ovetenskapliga” element som hade uppmärksammats av ”Marx som motsättning” och lyfts fram som den ”riktige” Marx av ”Marx som kontinuerlig filosof” avskildes

---

[15] ”Den fundamentala nyheten i *Kapitalet* består av två punkter, vilka innehåller en helt annan syn på det kapitalistiska samhället än den som den klassiska politiska ekonomin med sin arbetsvärdeteori hade utvecklat. Den första av punkterna är argumentet att vad arbetaren säljer är inte sitt arbete, utan sin arbetskraft, och att arbetet har två aspekter, den abstrakta och den konkreta. Men denna uppfattning är själv den slutliga versionen av Marx’ teori om avhumaniseringen, som först skisserades 1843/44 [... I På detta sätt kan *Kapitalet* uppfattas som en logisk fortsättning på Marx’ tidigaste verk.” (Kolakowski (1978) vol 1, s. 264).

[16] ”Men vad ska man säga om alienationsbegreppet i Marx’ arbeten som kom efter *1844 års manuskript*? Varför ’släppte’ han begreppet (eller varför släppte han ’ordet’, som andra framställer det) om han fortsatte att vara trogen sitt program om att överskrida alienationen? Det enkla svaret är att han *inte alls* släppte ordet, och ännu mindre begreppet. Faktum är att det finns *starka* bevis som visar att Marx fortsatte att använda ordet ’alienation’ ända tills slutet av sitt liv.” (Mészáros (1978), s. 221 f). För exempel på denna användning, se a.a., s. 222 ff.

[17] A.a., s. 224.

[18] Se exempelvis Ollman, speciellt kap. 25–28.

[19] Se Marx’ efterskrift till andra upplagan och Engels’ förord till fjärde upplagan i Marx (1970c), s. 13 och 24.

[20] Marx till Engels 16 jan. 1858, i *MEW* 29, s. 260.

[21] Se Althusser (1968), s. 7 ff.

nu därför från det ”vetenskapliga” elementet och denna nya rekonstruktion byggde därför på omöjligheten att förena den ”unge” Marx’ teorier med ”den mognes”. Men utgångspunkten var ändå en annan. Här gällde det att bevara både ”Marx som revolutionär” och ”Marx som vetenskapsman”, dvs. att utan att avvisa honom politiskt försöka framställa honom som grundare av en ny vetenskap, en vetenskap som fortfarande kunde ligga till grund för ”klasskampen”. Resultatet som framkom ur Althussers ”symptomala läsning” av Marx var att det fanns en ”vetenskaplig brytning” i Marx’ *utveckling*, där han hade övergivit en ”ideologisk problematik” och i stället utvecklat en ny vetenskaplig.[22]

Här är inte platsen att diskutera Althussers redan så omdiskuterade Marxläsning[23], utan det jag vill framhålla är att Althussers ”Marx” öppnade för en ny typ av Marxdiskussioner, som handlade om en ”förståelse för hans teoretiska utveckling”.[24] Althusser upptäckte vad han kallade ett kunskapsteoretiskt brott hos Marx 1845, alltså under tiden från de av Hegel och Feuerbach inspirerade *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* till *Den tyska ideologin*. ”Feuerbachteserna”, som skrevs mellan dessa verk, ser Althusser som ”den främre gränsen för denna brytning, den punkt där det nya teoretiska medvetandet tränger igenom, i det gamla filosofiska medvetandet och i det gamla språket, alltså i formuleringar som med nödvändighet är obalanserade och tvetydiga”.[25] Mellan augusti 1844 (då Marx avslutade ”manuskripten” och november 1845 (då Marx och Engels började skriva ”ideologin”) gjorde alltså Marx enligt Althusser sin omvälvande upptäckt, som var ”en vetenskaplig upptäckt utan motstycke i historien, genom sin karaktär och sina effekter”. Genom denna upptäckt grundade Marx en ny vetenskap, ”vetenskapen om de sociala formationerna”, han ”öppnade en ny ’kontinent’, nämligen *historiens*, på samma sätt som Thales för den vetenskapliga kunskapen öppnat matematikens ’kontinent’ och Galilei den fysiska naturens”.[26] Även om denna nya vetenskap inte med en gång framträdde fullt utarbetad, utan fortsatte att ”mogna”, var det ändå 1845 som den nya vetenskapen föddes.[27] Den fråga hos Marx som låg bakom denna nya vetenskap var, enligt Althussers rekonstruktion: ”Hur kan man bestämma begreppet för strukturell kausalitet?” och han fortsätter: ”Denna enkla teoretiska fråga sammanfattar i sig den ödesdigra upptäckt som Marx har gjort: upptäckten av teorin om historien och om den

---

[22] Althusser (1970), del 1, s. 31 och (1968), s. 28 ff.

[23] Se exempelvis Geras (1972) och Jay (1984), s. 385 ff.

[24] Althusser (1968), s. 162. Man kan säga, med en analogi till hans egna teser, att Althusser genom sin insats skapade en ny ”problematik” inom Marxforskningen. Även om många ifrågasätter fruktbarheten av denna problematik, kan ingen förneka att Althusser fördjupade diskussionen om innebörden i Marx’ teorier och angav en väg ut ur den sterila debatten mellan ”Marx som system”, som framställde allt Marx hade gjort som ofelbart, och ”Marx som motsättning”, där Marx’ livsgärning i bästa fall förklarades som obegriplig och i värsta fall som omöjlig. Denna nya rekonstruktion hade också att ta ställning till det enda element som inte fanns utarbetat i den tidigare vetenskapliga ”Marx”, nämligen ”Marx som alienationsfilosof”, se vidare nedan s. 202 ff.

[25] A.a., s. 29. Tyvärr diskuterar inte Althusser närmare vad som är ”det gamla filosofiska medvetandet och det gamla språket” och vad som är ”det nya filosofiska medvetandet” i Feuerbachteserna. Men om man läser Althussers övriga diskussion är det troligt att han skulle mena att kopplingen av praxis-begreppet till människan som subjekt tillhör ”det gamla filosofiska medvetandet” medan själva begreppet ”praktik” mycket väl kan användas som ett grundläggande begrepp, vilket få. Althusser själv gör, se a.a., s. 178 ff.

[26] A.a., s. 12.

[27] ”Denna vetenskapliga brytning delar sålunda upp Marx’ tänkande i två väsentliga perioder, den period som ännu är ’ideologisk’, före brytningen 1845, och den ’vetenskapliga’ period som kommer efter brytningen 1845.” (Althusser 1968, s. 29). Mindre känt är kanske att Althusser egentligen gör en mera ”finfördelad” fasindelning, då han kallar 1845 för ”brytningstiden”, åren mellan 1845 och 57 för ”Marx’ mognande” och det Marx skrev från 1857 till sin död för ”Marx’ mogna verk” (a.a., s. 30 f). Det väsentliga, och som också framstått som Althussers starka tes, är dock själva ”brottet” 1845.

politiska ekonomin, Kapitalets teori."[28] Det viktiga här är att Althusser hävdar att det bara inträffat *ett* brott i Marx' utveckling och att utarbetandet av "Kapitalets teori" var en konsekvens av detta brott. Förhållandet mellan "den historiska materialismen" och "den ekonomiska teorin" ser därför hos Althusser ut som den gör i "Marx som system", dvs. "ekonomin" är en logisk följd av "historieteorin" och innefattas i denna.[29]

Det är just denna punkt som en annan inflytelserik teori om "brott" i Marx' utveckling närmare har granskat. Uppfattningen om en logisk kontinuitet mellan "den materiella historieuppfattningen" och "teorin om kapitalet", dvs. mellan *Den tyska ideologin* och *Kapitalet*, döljer enligt Hans-Jørgen Schanz ytterligare ett brott. Detta skulle enligt honom ha inträffat 1857 då Marx inledde sin framställning av "ekonomikritiken". Det var i samband med detta som Marx utarbetade sin mervärdeteori, och det är denna "upptäckt" som Schanz uppfattar som ett nytt vetenskapligt brott:

> Dessa två begrepp: arbetets dubbelkaraktär och mervärdet var något annat och mer än ett partiellt korrektur till den klassiska ekonomin: de anger ett radikalt brott, ett brott som har effekter på så att säga samtliga övriga begrepp som Marx opererar med. Med begreppet för arbetets dubbelkaraktär är hela formproblematiken samt subsumtionsbestämmelserna införda. Determinations-, präglings- och utvecklingslogiken ändrar sig nu radikalt: [...] På samma sätt är det med mervärdebegreppet, [...] ett begrepp, som har konsekvenser som är svåra att övervärdera.[30]

Detta brott får enligt Schanz konsekvensen att Marx' utveckling istället kan delas in i *tre* olika faser. Den första fasen pågick fram till 1845 och i den var Marx' inriktning i huvudsak "civilisations-kritisk". Här har "privategendomen inte någon positiv historisk 'mission' i sig själv, [utan] den är ett världshistoriskt intermezzo, en ren negativitet". I denna fas är Marx mycket påverkad av upplysningstidens problematik (främst Rousseau), som "kopplas till en hegeliansk historiestruktur".[31].I nästa fas, "som börjar 1845 och fortsätter till 1857, avvecklas den antropologiska subjekt/objekt-logiciteten som bestämningsbegrepp, [och] mest iögonfallande

---

[28] Althusser (1970), del 1, s. 65. Samtidigt med denna upptäckt skapade Marx, enligt Althusser, också en ny *filosofi*. Denna nya filosofi, som inte ska förväxlas med det jag här kallar "Marx' brottning med filosofin", finns inte uttalad hos Marx, och det är i första hand den som Althusser rekonstruerar, medan rekonstruktionen av "den historiska materialismen" har utförts av andra som bygger på en liknande grunduppfattning som Althusser: Balibar, Poulantzas, Dahlkvist, Sunesson m.fl. Althusser gjorde senare en "självkritik" för att han hävdade att "Marx 1845 åstadkom en *dubbel* 'brytning', både en vetenskaplig *och* en filosofisk brytning. Detta är fel." (Althusser (1976), s. 74).

[29] Likheten mellan "Marx som system" och denna version av "Marx som olika faser" är troligen störst just i detta poängterande av att "teorin om kapitalet" s.a.s. är en konkretisering av "den historiska materialismen" (synen på "filosofin" är däremot olika). 1894 gav Lenin den klassiska formuleringen av detta samband med sin kritik av Michajlovskij: "Och kan man tänka sig något löjligare än det faktum att det finns människor som har läst *Kapitalet* utan finna någon materialism där! Var är den?, frågar herr Michailovskij med uppriktig förvåning. Han har läst *Kommunistiska manifestet* och inte lagt märke till att förklaringen den ger av moderna system [... I är en materialistisk förklaring [...I Han har läst *Filosofins elände* utan att lägga märke till att analysen av Proudhons sociologi görs utifrån en materialistisk ståndpunkt [... I Han har läst *Kapitalet* och inte lagt märke till att framför honom fanns en modell av en vetenskaplig, materialistisk analys av en – den mest komplexa – samhällsformation. Och där sitter han och tränar sin mäktiga hjärna med den djupsinniga frågan: 'I vilket av sina verk har Marx lagt fram sin materialistiska historieuppfattning?' Var och en som är bekant med Marx skulle besvara frågan med en motfråga: I vilket av sina verk lade Marx inte fram sin materiella historieuppfattning?" (Lenin (1970), s. 16 f). Teorin om kapitalet är enligt denna uppfattning *"en historiematerialistisk analys av den kapitalistiska samhällsformen*. När *Första boken* [av *Kapitalet*] handlar om varan och om värdet och mervärdet, så är det alltså inte "ekonomi" i nationalekonomisk mening. I stället är det *ekonomi* i historiematerialistisk mening." (Dahlkvist (1978), s. 37, där få. ovanstående Lenincitat finns med).

[30] Schanz (1980), s. 220 f.

[31] A.a., s. 239 ff.

genomförs förändringen i själva arbetsbegreppet, som [...] transformeras till ett begrepp, vars dimensioner är produktivkraft/ produktionsförhållande och som förtätat innefattar produktionssätt".[32] Det första brottet delar alltså Schanz med Althusser. Däremot lyfter Schanz fram en mängd områden, där Marx ännu inte utvecklat en egen teori, såsom exempelvis hans övertagande av Ricardos löneteori.[33] Produktivkraftsbegreppet är också, enligt Schanz, fortfarande i huvudsak ett *ahistoriskt* begrepp. Marx menar att de har en rätlinjig utvecklingsform i historien och att problemet med kapitalismen huvudsakligen är att den privata ägandeformen blir till ”fjättrar” för produktivkrafternas vidare utveckling. I den tredje fasen, ”ekonomikritikens fas”, förändras problemställningarna och synsätten hos Marx radikalt. Nu bestäms inte längre bruksvärde, produktivkrafter eller arbetsdelning på ett transhistoriskt plan. Nu handlar det istället om ett *kapitalistiskt* bruksvärde, om en *kapitalistiskt* formad utveckling av produktivkrafterna och om en *kapitalistiskt* formad arbetsdelning etc. Marx konkretiserade sålunda de begrepp som tidigare var utvecklade i fas 2 (den historiematerialistiska fasen) och, menar Schanz, därmed förändrar de sitt innehåll:

> Det nya komplex av bestämningar och idéer, som infinner sig med ekonomikritiken [...] kan uttryckas genom fyra föreställningar: idén om kapitalets civilisatoriska inflytande, som inte längre kan reduceras till det materiella planet, individualiteten, som nu poängteras som ett emancipationsmål i en omfattning och i en grad som inte var fallet i den föregående teorifasen, kapitalismens historiska ”mission” som banbrytare för emancipationens världshistoriska möjlighet, och slutligen – och kanske mest avgörande – utvecklandet av en uppfattning om motsättningen under kapitalismen som också en synkron motsättning, med andra ord: utvecklingen av en föreställning om en kommunismantecipation under kapitalismen, varmed de tidigare bestämningarna av kapitalismen eller privategendomsfasen som en som nödvändiggör kommunismen nu åtföljs av en idé som säger att kapitalismen också anteciperar eller möjliggör kommunismen, men där denna möjlighetskvalitet inte så mycket ska ses på det sättet att kapitalismen är det sista utvecklingsledet i en kedja, utan snarare på det sättet att kapitalismen är upptakten till, föregripandet av vissa kommunismelement, inte bara vad det gäller ”materialiteten” utanför människorna, utan även de subjektiva momenten.[34]

Detta innebär, om jag förstått Schanz rätt, att Marx i och med sina ”upptäckter” 1857/58 faktiskt skulle ha skapat en *helt* ny teori. Denna nya teori har visserligen på det terminologiska planet vissa likheter med den tidigare teorin (”den materiella historieuppfattningen”), men begreppen får i den nya teorin en annan och enbart på det kapitalistiska samhället inriktad betydelse. Själva den grundläggande föreställningen om vad kapitalismen *är* och dess historiska samband med kommunismen, blir därmed helt annorlunda i denna fas. Kommunismen finns som ”moment” redan under kapitalismen, inte bara därför att den snabbare utvecklar de annars ahistoriska produktivkrafterna, utan istället därför att kapitalismen utvecklar dem på ett *specifikt* sätt. Kommunismen ”föds” inte under kapitalismen därför att de materiella betingelserna för kommunismen utvecklas utan för att kapitalismen skapar de *subjektiva* momenten (de mänskliga behoven) som kommer att nödvändiggöra kommunismen. Denna uppfattning som Schanz lägger fram får stora konsekvenser för de andra rekonstruktionerna av Marx, då

---

[32] A.a., s. 242.
[33] ”Vilken är nu den allmänna lag som bestämmer arbetslönen och profitens fallande och stigande i deras förhållande till varandra? De står i ett omvänt förhållande till varandra. Kapitalets bytesvärde, [...] profiten, stiger i samma förhållande som arbetets bytesvärde, [...] dagslönen, sjunker och omvänt. Profiten stiger i samma grad som arbetslönen sjunker, den sjunker i samma grad som arbetslönen stiger.” (”Lönearbete och kapital” i Marx (1975), s. 524, kursiv. borttagen). Se vidare Schanz (1980), s. 253 ff.
[34] Schanz (1980), s. 267 f.

den i grunden förändrar den gängse Marxbilden.[35] Den ende ”Marx” som Schanz egentligen vill bevara är ”Marx som ekonomikritiker”, dvs. Marx efter 1857, som i denne fas ”subsumerar” de tidigare faserna i sin ekonomikritik och därmed förvandlar deras innehåll och deras problematik. Därmed ställer denne ”Marx som ekonomikritiker” problemet om kommunismen på ett mera utvecklat sätt än vad han tidigare hade gjort. Under den första fasen såg Marx kommunismen som en nödvändigt följd av kapitalismen därför. att proletariatet var utestängt från det borgerliga samhället. Under den andra fasen såg Marx kommunismen som nödvändig pga. kapitalismens oförmåga att utveckla produktivkrafterna så att samhällets rikedom kom proletariatet till del. Under den tredje fasen är inget av detta kapitalets bidrag till kommunismen, utan istället det speciella sätt varpå proletariatet subsumeras och det speciella sätt varpå produktivkrafterna utvecklas, framförallt dess civilisatoriska och behovsutvecklande roll. Motsättningen finns inte längre som hos ”den unge Marx” mellan proletariatet och det borgerliga samhället eller mellan produktivkrafter och produktionsförhållandena som i ”den materiella historieuppfattningen”, utan i ”den radikala åtskillnad mellan människan (arbetsmänniskan) och hennes reproduktionsvillkor”, dvs. mellan arbete och fritid, och ”motsättnings-begreppet rycker nu in i själva produktivkraftsbegreppet”.[36] Motsättningarna under kapitalismen handlar därför inte längre om det från det borgerliga samhället utestängda proletariatet eller om de privata ägandeformerna motsättning till de alltmer församhälleligade produktivkrafterna, utan om motsättningar i produktions- och reproduktionsbetingelserna och i själva produktivkraftsutvecklingen, teknik, arbetsorganisation etc. Produktivkrafter och produktionsförhållande ”glider över i varandra”, och den historiska materialismens föreställning om *å ena sidan* produktiv-krafter och *å den andra sidan* produktionsförhållande måste överges. I stället omformulerade Marx hela problemet 1857/58 på ett sätt som visserligen har vissa likheter med den ”unge” Marx’ kritiskt-emancipatoriska ansats, men som är oändligt mycket mera utvecklat. Därför är (vilket också är Schanz’ kritik av Althusser) ”talet om att den sene Marx har uppgivit det radikala emancipationstänkandet, som kommer till uttryck redan i de tidigaste skrifterna, [...] inget annat än nonsens. Saken förhåller sig helt omvänt: Skall uttrycket emancipatorisk radikalitet ha någon mening, då måste det väl inses att det är den sene Marx som avgår med segern?”[37]

Likheten mellan Althusser och Schanz ligger främst i att båda uppmärksammar en konkretiseringsprocess i Marx teoretiska utveckling, att han går från abstrakta ahistoriska till alltmer konkreta historiska bestämningar av det han undersöker. Men enligt Althusser är det enbart konkretiseringen av Marx’ tidiga begrepp om ”människan” som medför ett brott, medan den historiska materialismens begrepp själva är transhistoriska och därför kan användas på det kapitalistiska samhället utan något nytt teoretiskt brott. Den konkretisering Marx genomförde i sin teori om kapitalet medförde därför ingen förändring av den grundläggande teorins begrepp.[38] Enligt Schanz däremot, innebar även denna sista konkretisering ett ”vetenskapligt brott”, minst lika radikalt som det brott som Althusser urskiljer i Marx’ konkretisering av människobegreppet 1845. Resultatet av Althussers och Schanz’ rekonstruktioner är sammanfattningsvis att den verkligt vetenskaplige ”Marx” står att finna i ”den historiska materialismen” respektive i ”ekonomikritiken” och att respektive vetenskap har uppstått genom en

[35] Schanz menar också i ett tidigare arbete att ”postmarxismen” (det som i denna studie kallas ’marxism’) ”nödvändigtvis måste karaktäriseras som en deformation av den marxska teorin” (Schanz (1974), s. 15 f).
[36] Schanz (1980), s. 262 och 220.
[37] A.a., s. 279.
[38] Se ”Marxismen är ingen historicism” och Balibar: ”Den historiska materialismens grundläggande begrepp” i Althusser (1970), del 1, s. 160 ff och del 2, s. 84 ff.

”brytning” med tidigare teorier.

Dessa två rekonstruktioner av ”Marx som olika faser” är numera både välkända och etablerade inom Marxforskningen. I en tredje och mindre känd rekonstruktion betonar Geörgy Márkus *samspelet* mellan ”brott” och ”kontinuitet” i Marx’ intellektuella utveckling. Márkus analyserar denna utveckling som en förändring av uppfattningen om och innehållet i fyra olika former av *kritisk teori* som Marx utvecklade under sitt liv. Kontinuiteten ligger i det faktum att Marx hela tiden arbetade med en föreställning om en kritisk och politiskt ingripande samhällsteori, medan ”brotten” ligger i att denna kritiska teorin förändras på tre olika nivåer:

> 1)Teorins metod, vilket innebär skilda uppfattningar om förhållandet mellan dess ”empiriska”, deskriptivt-förklarande och dess ”värderelaterade”, kritiskt-praktiska aspekter och uppbyggnad och – i nära relation till detta – förändringar i förståelsen av förhållandet mellan ekonomi och filosofi.
>
> 2)Den postulerade föreningen av teori och praktik, vilken innebär skilda uppfattningar om det sätt som teorin kan och måste förenas med arbetarrörelsen. Detta inkluderar både skilda argument för proletariatets revolutionära roll och skilda sociopolitiska strategier som framställs på dessa argument; och slutligen
>
> 3)avsikten med föreningen av den praktiskt-teoretiska, radikala aktiviteten och sättet att genom denna förstå olika begrepp om det socialistiska samhället, framförallt den socialistiska ekonomin (i en konstant ram och negativt omgärdad av ett väsentligt stabilt utkast av en kritik av kapitalismen).[39]

Utifrån dessa kriterier urskiljer Márkus fyra olika typer av kritisk teori hos Marx. Den första finns huvudsakligen i ”*Ekonomisk-filosofiska manuskripten*, [den andra] i skrifterna från 1846/47 (framförallt *Den tyska ideologin*, *Filosofins elände* och manuskriptet om *arbetslön*), [den tredje] i *Grundrisse* och [den fjärde, slutligen] i *Kapitalet*.” [40] Den kritiska teorins olika ”faser”, som Márkus talar om, överensstämmer således delvis med både Althussers och Schanz’ fasindelning, med det tillägget att Márkus även ser en skillnad mellan *Grundrisse* och *Kapitalet*. Márkus diskuterar dock inte själva övergångarna mellan de olika faserna.

Under den första fasen uppfattar Marx enligt Márkus den politiska ekonomiska teorin som ett med nödvändighet ideologiskt uttryck för kapitalismen, och hans egen kritiska teori under denna fas är en *filosofiskt* grundad kritik av ekonomin och ekonomiteorin som sådan. Den alienation som Marx talar om under denna fas får som sin yttersta konsekvens en tudelning av individen och samhället, och kommunismen förstås som en ”*icke-alienerad* relation mellan individen och samhället.”[41] Marx genomför här, enligt Márkus, en ”materialistisk fenomenologisk kritik” av det borgerliga samhället, där Hegels kunskapsteoretiska utgångspunkt i *Andens fenomenologi*, den omedelbara sinnesrelationen mellan subjekt och objekt, av Marx ersätts med ”den praktiskt-materiella relationen mellan det empiriska subjektet och produkten av dess arbete”.[42] I denna typ av kritisk teori kan inte Marx förklara varför proletariatet skulle vara bärare av den kritiska teorin. Å ena sidan uppfattas proletariatet som en utanför det borgerliga samhället stående klass, som genom alienationen är främmande från sin egen mänsklighet samtidigt som det är denna klass som just genom att vara ”omänsklig” ska genomföra ”reintegrationen av den *samhälleliga människan*”.[43]

---

[39] Márkus , s. 129.
[40] A.a., s. 129.
[41] A.a., s. 132.
[42] A.a., s. 132.
[43] ”*Ekonomisk-filosofiska manuskripten*”, i Marx (1978a), s. 202.

Denna motsättning bestämmer nästa fas av den kritiska teorins utveckling, som Márkus bestämmer som ”*från* den filosofiska *Kritiken av den politiska ekonomin* sedd som den grundläggande ideologin i det borgerliga samhället till en *filosofisk* orienterad kritisk ekonomi”. I *Den tyska ideologin* ersätts den tidigare föreställningen om en kritisk teori som en filosofisk kritik med ”ett program om *en* förening av filosofin med en empirisk-historisk vetenskap”. Här accepterar Marx att den politiska ekonomin är en vetenskap och urskiljer också olika stadier i produktionens utveckling. Dessutom trycker han mycket tydligare på det faktum att ”de historiskt producerade och objektifierade individuella sociala relationerna är minst lika grundläggande, icke reducerbara och ’substantiella’ konstituenter och förutsättningar för det sociala livet som individerna själva är”.[44] Marx grundar här föreningen mellan den kritiska teorin och proletariatet i en ekonomisk teori om nedpressningen av arbetslönen till en minimum, och i sina manuskript om arbetslönen från 1847 accepterar han Malthus teori om överbefolkning, med det viktiga tillägget att denna inte är en *naturlig* utan en *historisk* lag. Dessutom poängterar Marx den historiskt *positiva* aspekten av lönearbetet: ”den abstrakta karaktären av industriarbetet, vilket konstituerar en aspekt av dess alienation, innebär samtidigt befrielsen för arbetaren från alla dessa begränsande och inskränkta bestämningar som i det förkapitalistiska samhället tillkom själva personligheten hos producenten”.[45] Marx blir nu också positiv till arbetarnas ekonomiska kamp därför att den skapar nya radikala behov och dessutom leder till skapandet av revolutionära *politiska* organisationer. Han överger också föreställningen om kommunismen som en direkt och total förening av individ och samhälle och lyfter istället fram samhällets *struktur*, och därmed uppstår hos Marx problemet med att *planera* den socialistiska ekonomin. Modellen av det kommunistiska samhället ”som ’en person’ ersätts nu med ’en fabrik’ eller ’ett företag’”.[46]

Nästa förändring i strukturen och självförståelsen av Marx’ teori sker enligt Márkus i mitten av 1850-talet, huvudsakligen som ett resultat av externa faktorer. Bakom denna förändring låg intresset från början av 1850-talet att koppla den proletära revolutionen till den ekonomiska och konjunkturella utvecklingen. Under 1850-talets första del höjdes arbetarnas löner, och Marx tvingas därför, efter en lång tids tvekan, att överge sin tidigare löneteori. Hans försök att utveckla en särskild kristeori (motsvarande löneteorin) i början av 50-talet ledde fram till att han insåg att han måste utveckla en sammanhängande kritisk teori om hela den borgerliga ekonomin: ”Detta är den praktiska och teoretiska bakgrunden utifrån vilken den nya formen av kritisk teori uppstår: det kritiska systemet av *en filosofiskt orienterad och historiskt placerad politisk ekonomi om kapitalismen*. Denna centreras runt problemen med överskottsproduktion och kapitalistisk ackumulation, dvs. runt frågan om de generella tendenserna i *den kapitalistiska reproduktionens totala process*, och den syftar till att tillhandahålla en därigenom varaktig inriktning för proletariatets klasskamp, en inriktning som är effektiv och giltig också i de politiska stridernas stiltje, under de utdragna perioderna av relativ stabilitet.”[47] Skillnaden mellan *Grundrisse* och *Kapitalet* ligger inte i detta försök att skapa en övergripande teori om den kapitalistiska ekonomin i sin helhet, utan dels i en framställningsmässig förändring och dels i en förändring av synen på kommunismen. Men i huvudsak är, enligt Márkus, den grundläggande filosofiska referensramen gemensam för de båda verken. Skillnaden i framställningen mellan *Grundrisse* och *Kapitalet*, vilken kommer till uttryck i ”plan-

[44] De tre citaten från Márkus, s. 134. Detta motsvaras av Althussers ”brott” hos Marx, dvs. övergången från en ”antropologisk” till en ”samhällsstrukturell” teori.
[45] A.a., s. 136.
[46] A.a., s. 137.
[47] A.a., s. 139. Denna brytning överensstämmer i tiden och delvis i innehållet med Schanz’ ”brott”.

förändringen", är enligt Márkus att Marx i det första verket framställer sin teori utifrån tanken att gå från det abstrakta till det konkreta, medan han i det andra verket går från "väsen" till "framträdelseform". Även om dessa båda verk liknar varandra i sin faktiska ordning för framställningen av kategorierna är dessa båda principer varken hos Marx eller Hegel identiska menar Márkus. I *Grundrisse* är utgångspunkten "kapitalet i allmänhet" och slutpunkten "kapitalet i dess faktiska verklighet". I *Kapitalet* motsvaras detta av begrepp som "kapitalets osynliga väsen" eller "den essentiella men dolda kärnformen" respektive "formerna på framträdelsernas yta" eller "den avslutade formen på ytan".[48] I fråga om föreställningen om kommunismen hävdar Marx i *Grundrisse* att i det socialistiska samhället förlorar produktionen sin karaktär av "tvångsarbete", och att produktionen i stället styrs av vetenskapen och vetenskapligt utbildade människor. Därmed kommer också värdelagen att upphöra att gälla som en distributionsfaktor och "istället kommer *fritiden* att vara måttet på välståndet i det framtida samhället".[49] Människorna bemäktigar sig produktionen och reglerar den medvetet och utifrån sina planer för att tillfredsställa sina behov. I *Kapitalet* förändrar Marx denna syn på produktionens ställning i det framtida samhället. Socialismen framställs nu som det samhälle vari arbetstiden och fritiden helt skiljs från varandra, och "för första gången i historien kommer den att reducera arbetet till en rent natur-teknisk nödvändighet, totalt befriad från både vanans makt och effekterna av [det sociala] herraväldet".[50] Produktionen sköts rationellt och med minsta möjliga ansträngning för att människorna i "frihetens rike", dvs. i deras icke naturbaserade verklighet, fritt ska kunna utveckla sina potentialer. Detta leder också till en förändrad syn på arbetarklassens revolutionära roll. I *Grundrisse* var "de radikala behoven hos proletariatet, uppfattade som behov vilka i sitt konkreta *innehåll* överskred det kapitalistiska systemet av sociala relationer", den faktor som pekade fram mot revolutionen (jfr Schanz' syn ovan), medan i *Kapitalet* är "arbetarklassens revolutionära motivation främst lokaliserad i omöjligheten [för kapitalismen] att med något slags säkerhet och stabilitet tillfredsställa även dess *elementära* behov (inte naturliga, utan historiskt kulturella behov)."[51] Därför framträder återigen arbetarnas fackligt-ekonomiska strider som en viktig förutsättning för den socialistiska revolutionen.

Márkus' syn på "Marx som olika faser" innehåller således flera av de uppfattningar som både Althusser och Schanz har framställt, men skillnaden är att han inte talar om några "radikala brott" utan ser faserna som faser i en kontinuerlig utveckling av Marx' kritiska teori om kapitalismen. Márkus kunde därför lika gärna presenterats under rubriken "Marx som kontinuerlig filosof", med den viktiga inskränkningen att Márkus lyfter fram både "det ekonomiska" i Marx' teoriutveckling och det strukturellt samhällsteoretiska. Men det mest intressanta hos Márkus är att han centrerar frågan om Marx' utveckling till problemet med förhållandet mellan "teori" och "praktik" hos Marx. Det är också denna relation som Márkus menar är det centrala i de olika formerna av "kritisk teori" hos Marx.

Denna översiktliga skiss av olika sätt att uppfatta Karl Marx' samlade livsgärning visar åtminstone på *ett* väsentligt faktum: Det är möjligt att rekonstruera flera olika "Marx". I det första kapitlet var jag inne på att just denna möjlighet till olika tolkningar är viktigt för att upprätthålla och utveckla föreställningen om en "marxism", och på samma sätt som ifråga om marxismens förhållande till Marx kan man här fråga sig *vilken* "Marx" som är den *riktige* Marx, eller med andra ord: Hur bedömer man rimligheten i de olika rekonstruktionerna?

[48] A.a., s. 143.
[49] A.a., s. 140.
[50] A.a., s. 141.
[51] A.a., s. 142.

Problemet handlar här alltså om förhållandet mellan (det jag kallat) Karl Marx och ”Marx” eller exaktare uttryckt: Hur är förhållandet mellan den historiskt existerande Karl Marx och olika rekonstruktioner av honom? En del av problemet här handlar om att *tidsaspekten* spelar en väsentlig och motsägelsefull roll för möjligheten att skapa sig en rimlig Marx-uppfattning. *Å ena sidan* medför det ökande tidsavståndet mellan Karl Marx och de rekonstruktioner som görs att det blir ett längre *historiskt*, dvs. ekonomiskt, socialt och idémässigt, avstånd mellan Karl Marx och ”Marx” med allt vad det innebär av svårigheter att i analyser även urskilja det tidsbundna hos honom och hans egna historiska förutsättningar. *Å den andra sidan* har det med åren publicerats allt mer autentiskt material av och om Marx som underlättar möjligheten att rekonstruera honom. Bilden av Marx blir därför på en gång tunnare och fylligare ju längre tiden går efter det att hans egen insats avslutades. Men den väsentligaste sidan är att ”nya tider ställer nya problem”, dvs. att de *svar* som Marx gav mycket väl kan vara svar på helt annorlunda *frågor* än de olika rekonstruktörerna av ”Marx” ställer. Den mest grundläggande skillnaden mellan Karl Marx och ”Marx” ligger i det faktum att när Karl Marx levde fanns det ingen marxism, medan däremot varje ny rekonstruktion av ”Marx” utförs inom ramen för en (eller flera) existerande marxism(er). Varje rekonstruktion (efter den första) har därför att ta ställning till andra rekonstruktioner, som i sin tur inte enbart har idéhistoriska eller vetenskapliga, utan minst lika mycket *politiska* förutsättningar. Varje ”Marx” är därför ”inbäddad” i inte bara ett forskningsmässigt och idéhistoriskt, utan också i ett konkret politiskt samtidssammanhang.[52] Därför förändras och utvecklas ”Marx” inte endast genom publicerandet av tidigare okända dokument, utan också genom att historien själv fortsätter. Med detta menar jag inte att varje ”Marx” enbart kan reduceras till en ”ideologisk reflex” av samtiden eller av politiska ställningstaganden. Jag menar istället att ”Marx”:s utveckling måste förstås som ett komplicerat samspel mellan redan etablerade tolkningar, tillgång till dokument, de tidigare tolkningarna av dessa dokument och den tid och de intressen, vari och utifrån vilka de nya rekonstruktionerna genomförs. Att förstå exempelvis Poppers eller Althussers ”Marx” utan att ta hänsyn till i vilken tid och utifrån vilka intressen de genomförde sina Marxtolkningar skulle vara att reducera hela rekonstruktionsprocessen till enbart en intern-teoretisk fråga och blunda för att även samtida samhälleliga och idémässiga inflytelser spelar en avgörande roll. Det är alltid utifrån en viss tid och vissa intressen som de olika rekonstruktionerna genomförs, vilket medför att ”Marx” i princip *aldrig* kan bli identisk med Karl Marx.[53] Men det är givetvis ändå möjligt att undersöka hur olika ”Marx” förhåller sig till Karl Marx. Exempelvis kan direkta förvanskningar etc. upptäckas, varigenom även en likhet mellan en viss ”Marx” och Karl Marx kan ifrågasättas.[54]

Men även en sådan undersökning måste i sin tur ha *sina* utgångspunkter och sina intressen

---

[52] Ett bra exempel på det är den s.k Praxis-skolan i Jugoslavien, men denna tes gäller givetvis alla rekonstruktioner. Om betydelsen av ”den unge Marx” för östeuropeiska samhällskritiker, se Fehér, Heller & Márkus, kap. 1.

[53] ”Den ’verklige’ Marx kan varken vara en hög av historiska ’fakta’ eller en fri skapelse av någons fantasi. Han kan varken vara en helt ’objektiv’ Marx, som en gång i tiden existerade ’i sig själv’, inte heller en rent ’subjektiv’ Marx som någon tycker om eller finner användbar. Det är omöjligt att framställa den förste, och den andre är fler än en människa.” (Petrovic, s. 31).

[54] Bara ett exempel där konstruktionen av författarens ”Marx” tydligt är viktigare än att undersöka Karl Marx. För att få ihop sin bild av Marx som en ”profet” citerar Popper Marx’ förord till *Kapitalet*: ”det yttersta syftet med detta verk är att avslöja det moderna samhällets ekonomiska rörelselag” (Marx (1979c), s. 5), och lägger själv till, som om Marx hade skrivit det: ”för att kunna förutsäga dess öde” (Popper vol. 2, s. 134). Som Mats Dahlkvist mycket riktigt påpekar skulle Popper ju lika gärna ha kunnat tillägga ”för att göra en vetenskaplig analys av kapitalismen” (1979, s. 5) eller, om han ville något annat, ”för att genomskåda varufetischismen” eller ”alienationen”. Det är sällan som utgångspunkterna så tydligt framträder i slutresultatet.

vilka i sin tur måste undersökas osv. i en oändlig regress. Det första som måste klarläggas i varje Marx-uppfattning är därför om rekonstruktionen i första hand vill klarlägga Karl Marx' *egen* intellektuella och politiska utveckling eller om huvudintresset är att rekonstruera en speciell teori eller en speciell problematik, som Marx själv inte behövde ha varit medveten om. Det sista menar jag att Althusser gör, då Marx själv omöjligen kan ha ställt den fråga som Althusser menade låg bakom ”den nya vetenskapens” födelse (se ovan s. 180). Begreppet ”strukturell kausalitet” är inte *Marx'* begrepp, det är *Althussers*. På samma sätt är det en orimlig tanke att Marx själv efter 1857 övergav den materialistiska historieuppfattning, som han framställde 1845/46. Varför skulle han i så fall ha skisserat den i sitt förord till sitt ekonomiska häfte 1859, dvs. två år *efter* det att han enligt Schanz hade ”brutit med” sin materiella historieuppfattning? I stället är det givetvis så att både Althusser och Schanz i *sina respektive* ”Marx” *skapar* förändringar och ”brott”, som Karl Marx själv inte ens var medveten om. Att genomföra en analys av exempelvis Althussers ”Marx” skulle därför innebära att man fick börja med att analysera Althussers egna vetenskapliga och vetenskapsteoretiska utgångspunkter. En sådan analys finns det inget utrymme för i denna studie för någon av de framställda ”Marx”. Däremot ska jag kort ta upp vad jag menar att de fyra olika framställda ”Marx” har bidragit med i kunskapsutvecklingen om Karl Marx.

Den första rekonstruktionen, ”Marx som system”, skapade föreställningen om att Karl Marx' livslånga verksamhet kunde sammanföras till en teoretisk och politisk *logiskt* sammanhängande helhet. Före denna rekonstruktion var det inte givet att Marx' olika inriktningar kunde sammanbindas på ett logiskt sammanhängande sätt. Det var denna första Marxbilds förtjänst att man kunde integrera exempelvis Marx' arbete med *Kommunistiska förbundet* och *Internationella Arbetarassociationen* med hans ”kritik av den politiska ekonomin”. Svagheten i ”Marx som system” låg främst i att denna rekonstruktion inte innefattade en väsentlig del av Marx' arbetet, nämligen hans första möte med den politiska ekonomin, dvs. de *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*. Dessa var inte kända vid tiden för den första rekonstruktionen av ”Marx”, och de korta *Teser om Feuerbach* som Engels publicerade 1888 var inte tillräckliga för att kunna tydliggöra innehållet i detta ungdomsverk. Det skulle krävas en helt annan intellektuell bakgrund och en annan historisk situation för att Lukács 1923 skulle kunna påbörja en sådan rekonstruktion.

Den andra bilden av Marx, ”Marx som motsättning”, som alltså uppstod som en reaktion på den första, har som sin förtjänst att den lyfte fram en mängd problematiska förhållanden inom ”Marx som system”, främst förhållandet mellan det vetenskapliga momentet och det politiskt handlingsinriktade. Problemet med denna rekonstruktion var att den inte förstod det specifika i Marx' sätt att närma sig samhällsförhållandena, och att den inte såg att för Marx själv hade det inte varit något större problem att både analysera samhället och samtidigt också sträva efter att förändra det. De flesta i denna tradition utgick från att den första bilden av Karl Marx var riktig, dvs. de förstod Marx' teorier på samma sätt som de första marxisterna. Därför fanns det i grund och botten samma Marxuppfattning bakom båda dessa rekonstruktioner, skillnaden låg mera i vilken politisk användbarhet de båda olika riktningarna ansåg sig ha av denne ”Marx”. Däremot blev en ”revolution” i bilden av Marx möjlig efter det att ”Parismanuskripten” publicerats. Det väsentliga i denna omtolkning som följde låg i att man försökte integrera den tidigare okände ”Marx som filosof” med hans ekonomiska teorier. Innan man hade tillgång till ”manuskripten” kunde Marx' uppfattas som den som fullbordade den klassiska politiska ekonomin och drog de slutsatser som den själv aldrig hade gjort. Hela Marx' kritik av ekonomerna i ”manuskripten” omöjliggjorde en sådan tolkning och därmed måste även *Kapitalet* framträda i ett nytt ljus. Svagheten i denna ”Marx” låg i att den över-

värderade styrkan i Marx' tidiga analyser, och att den enbart såg resten av Marx' arbete som en fördjupning av det han hade utvecklat mycket tidigt.

Det är också just denna svaghet som de sista rekonstruktionerna av "Marx" försöker komma förbi. Genom att uppfatta att det fanns olika "faser" i Marx' liv, kunde dessa problematisera "Marx som kontinuerlig filosof" med dess reducerande av Marx' hela insats till "filosofi" eller "kritisk teori". Problemet med denne siste "Marx" är att den har utvecklat rekonstruktionsproblematiken så långt att det är svårt att se om detta fortfarande gäller Karl Marx eller nutidens försök att skapa en rimlig samhällsteori. Frågan är därför om inte dessa rekonstruktioner i sig själva är betydligt mera intressanta än deras tolkning av Karl Marx.

Relationerna mellan de i denna studie fyra framställda "Marx som" innehåller som synes en mängd klassiska stridsfrågor inom marxismen. Den mest kända vad det gäller den teoretiska marxismen är onekligen förhållandet (1) mellan "Marx som filosof" och "Marx som ekonom" eller annorlunda uttryckt förhållandet mellan Marx' *filosofiska* och *ekonomiska* begrepp. Denna debatt har i stor utsträckning förts i termer av förhållandet mellan den "unge" och den "mogne" Marx eller mera bestämt förhållandet mellan *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* och hans ekonomiska huvudverk *Kapitalet*.[55] Men det har också funnits en debatt som är av mera politisk art, nämligen frågan om förhållandet (2) mellan "Marx som revolutionär" och "Marx som organisatör". Denna debatt tar bl.a. upp frågor som Marx' syn på arbetarklassens roll i den socialistiska samhällsomvandlingen, former för organiserandet av denna klass, den politiska revolutionens eventuella nödvändighet och hans uppfattning om (den borgerliga) staten.[56] Något förenklat kan denna politiska debatt sägas ha institutionaliserats i motsättningarna mellan kommunism och socialdemokrati, där kommunisterna söker framhäva "Marx som revolutionär", medan socialdemokraterna lyfter fram "Marx som organisatör". Slutligen finns det ett intressant förhållande (3) mellan å ena sidan de två första "Marx som":s mera *teoretiska* inriktning och de två senares mera *praktiska* inriktning, ett förhållande som ofta uttrycks som "enheten av teori och praktik" hos Marx och marxismen.[57] Det finns således åtminstone tre olika grundläggande problem hos Marx som kan uttryckas med hjälp av de fyra urskilda "Marx som" och i åskådlig form kan dessa problem framställas:[58]

[55] Se exempelvis Kolakowski (1978) vol. I, s. 262 ff, Petrovic, s 31 ff, Mészáros (1978), s. 217 ff och McLellan (1980), s. 214 ff.

[56] Här är det framförallt *Kommunistiska manifestet*, *Internationella Arbetarassociationens inaguraladress*, *Kritiken av Gotha-programmet* och *Pariskommunen* som har varit viktiga verk av Marx.

[57] Se exempelvis Meyer (1970), kap. 4 och Richard Kildminister: "Theory and Practice in Marx and Marxism", i Parkinson.

[58] Givetvis kan även andra intressanta och viktiga problem inom "marxologin" framställas i figuren, som exempelvis förhållandet mellan "Marx som filosof" och "Marx som revolutionär" eller mellan "Marx som ekonom" och "Marx som organisatör" osv. för alla tänkbara kombinationer. De båda nämnda förhållandena diskuteras i slutet av detta kapitel, där även förhållandet mellan å ena sidan de två första och å andra sidan de två sista "Marx som" kort tas upp. För åskådlighetens skull ritas dock dessa och övriga tänkbara kombinationer inte in i figuren.

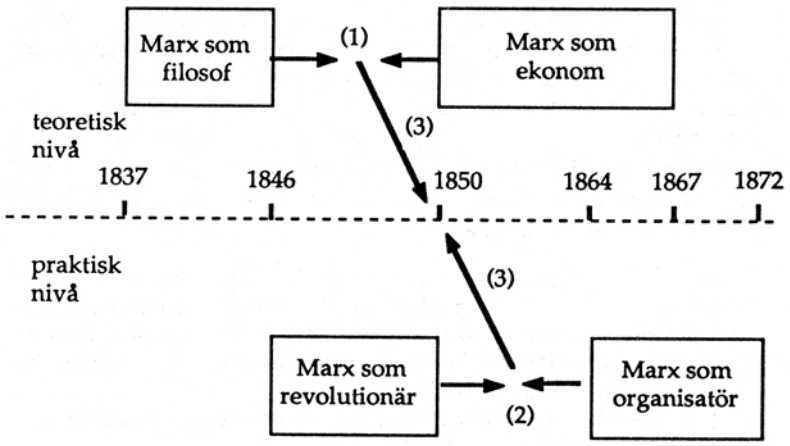

Utöver detta finns det även ytterligare ett problem som måste uppmärksammas, nämligen frågan om förhållandet mellan dessa fyra ”Marx som” och de eventuella olika faser som man kan uppmärksamma i en genomgång av Marx’ liv.[59] I de tidigare kapitlens framställning av Marx sammanföll de olika ”Marx som” med speciella kronologiska faser, eller med andra ord bestämningarna ”Marx som filosof” etc betecknade både vissa perioder av hans liv och ett speciellt tema eller en problematik som han arbetade med under varje period. Nu är förhållandet mellan ”faser” och ”problematik” inte så enkelt som dessa kapitel gav sken av och man bör därför skilja mellan *tematiska* teorier hos Marx, som sedan av eftervärlden används som en bestämning av hans samlade insats, och *kronologiska* eller utvecklingsmässiga bestämningar av ”perioder” eller ”faser” hos Marx. En ”tematisk” infallsvinkel på Marx handlar således i första hand om att försöka rekonstruera en logiskt sammanhängande helhetsbild av Marx, medan en ”fasindelning” av honom oftast tvärtom handlar om att undersöka motsägelser mellan olika ”utvecklingsfaser” hos Marx. Det blir därför viktigt att undersöka om det finns några samband mellan (de historiska) fasernas övergång i varandra och eventuella brytningspunkter i Marx’ teoretiska arbete.

Den periodisering som de fyra kapitlen använde sig av utgick i stor utsträckning från att Marx’ insats kan periodiseras utifrån vad han *i huvudsak* inriktade sig på under olika perioder. En sammanfattning av dessa ser då ut:

1) 1837–46. Huvudinriktning: En kritisk uppgörelse med Hegel och den unghegelianska filosofin. Problemet ställs (outvecklat) under Marx första år i Berlin (”finna idén i verkligheten”) och är ”löst” i och med framställningen av den materiella historieuppfattningen i *Den tyska ideologin*

2) 1846–50. Huvudinriktning: Ett praktiskt organiserande av ett revolutionärt förbund, utarbetande av en taktik i revolutionen och ett utvecklande av kritiken av andra socialistiska teorier och strömningar. Problemet ställs (outvecklat) i ”praxisfilosofin” och uppgiften ”löses” genom revolutionens eget nederlag

3) (1843) 1850 – c:a 1880. Huvudinriktning (i perioder): Studera den ekonomiska utvecklingen, utveckla den ekonomiska teorin och (1857–67) framställa den egna teorin. Uppgiften bara delvis löst genom publicerandet av *Kapitalet* 1867.

4) 1864–72. Huvudinriktning: Organisera den framväxande internationella arbetarrörelsen och ”ställa den på fötter” (få den att utgå från verkligheten, dvs. klasskampen, och ställa det riktiga målet, avskaffa av lönearbetet). Uppgiften ”löst” genom Internationalens sammanbrott och

[59] Dvs. *förhållandet* mellan det Mats Dahlkvist kallade en ”strukturell” och en ”kronologisk” indelning av Marx, se not 1 ovan.

rörelsens inriktning på nationellt partibyggande.

De speciella ”brytningspunkterna” skulle enligt denna periodisering finnas 1846, 1850, 1864 och 1872 då Marx således kan sägas ha inlett en ny ”fas” av sitt arbete. Dock är det bara de första två punkterna som i egentlig mening innebar brytningar, dvs. kan ses som både ett *övergivande* av en tidigare problematik och en inriktning på en *ny* problematik. Visserligen lämnade Marx *Internationella Arbetarassociationen* 1872, men detta ”brott” medförde inte att han ”övergav” intresset för arbetarrörelsens utveckling. Det var snarare de konkreta motsättningarna i organisationen, som ytterst handlade om skillnaderna i utvecklingsnivå mellan länderna i nordvästra och södra Europa, som gjorde att Marx menade att Internationalen hade spelat ut sin roll. Något ”teoretisk brott” är det svårt att upptäcka 1872. Inte heller övergav Marx ”ekonomin” 1864, och hans intresse för *Internationella Arbetarassociationen* kan inte sägas ha haft rent ekonomiskt-teoretiska orsaker. Hade Internationalen redan funnits ett antal år och Marx vid just den tidpunkten hade bestämt sig för att engagera sig i den, hade frågan kunnat vara intressantare. Men nu bestämde han sig för att hoppa på tåget när det gick, och troligen hade han gjort det även 1854 eller 1874 om Internationalen hade grundats då. Däremot finns det en märklig tidsmässig överensstämmelse mellan det inledda engagemanget i Internationalen och förändringen av planen för framställningen av den ekonomiska teorin. Men då det är svårt att exakt avgöra när denna plan förändrades (se kap. 8, not 38) kan man bara spekulera i om det finns något samband mellan planförändringen och Marx’ inledda engagemang i Internationalen.[60]

Däremot är den andra tidpunkten inom ”Marx som ekonom” betydligt intressantare, dvs. år 1857 då Marx började arbeta på att *framställa* sin ekonomiska teori, vilket också Schanz har lyft fram. Orsaken till att Marx *började* skriva ut sin teori var definitivt inget ”teoretiskt brott” utan (som så ofta hos Marx) en verklig händelse, utbrottet av en handelskris i USA och förhoppningar om att denna kris skulle få politiska effekter. I oktober 1857 skrev han till Engels att ”den amerikanska krisen – vars utbrott förutsågs av oss i november 1950 i *Revue* – är underbar och har omedelbara återverkningar på den franska industrin” och några månader senare till Lassalle: ”Den nuvarande ekonomiska krisen har tvingat mig att nu på allvar försöka framställa grunddragen i min ekonomi”.[61] Samtidigt utvecklade således Marx under denna tid sin kanske viktigaste insats inom den ekonomiska teorin, mervärdeteorin. Frågan här är alltså om det finns något samband mellan den samtida handelskrisen, Marx’ intensiva skrivande och ”upptäckten” av mervärdet. Ett sådant samband skulle kunna tolkas på följande sätt: Bakom utarbetandet av mervärdeteorin låg Marx’ insikt i att vad som låg bakom varornas bytesvärde inte var det konkreta arbetet som en arbetare utförde, utan ”arbetet rätt och slätt – det abstrakta arbetet”[62] och den på denna insikt grundade distinktionen mellan arbetets bruksvärde och dess bytesvärde. I förhållandet mellan kapitalet och lönearbetet erhåller arbetaren sin arbetskrafts *bytesvärde*, medan vad kapitalet tillägnar sig är arbetsförmågans *bruksvärde*. För arbetaren är kapitalet intressant som något som *byter* värde mot värde (för att arbetaren

[60] Blev exempelvis möjligheten större för Marx att kunna sprida sin ekonomiska teori i och med att han ingick i ledningen för en internationell arbetarorganisation och kan detta ha haft någon betydelse för Marx’ plan för sin framställning? Eller medförde arbetarrörelsens framträdande att Marx tog in mera historiskt material om arbetarklassens uppkomst och utveckling? Som sagt, detta är och kan på detta stadium endast vara spekulationer. Vad man däremot vet är att arbetet med Internationalen hade en negativ verkan på Marx’ arbete med ekonomin av den enkla anledningen att det tog allt för mycket tid (se kap. 9, not 1).

[61] Marx till Engels 20 okt. 1857, i *MEW* 29, s. 198 och Marx till Lassalle 21 dec. 1857, i a.a., s. 548. Se också Marx till Engels i kap. 8, s. 134.

[62] Marx (1953), s. 204.

ska få en lön för att kunna leva), medan för kapitalet är arbetaren intressant som *skapare* av nytt värde. Relationen mellan arbete och kapital är därför också en relation mellan arbetets bruksvärde och dess bytesvärde.[63] Det är genom detta utbyte av bytesvärde mot bruksvärde som mervärdet är möjligt, och detta allmänna utbyte av värde bygger för det första på att arbetaren är likgiltig till sitt arbetes bruksvärde och för det andra på att det finns en allmän värdeekvivalent som förmedlar de olika bruksvärdena till varandra på ett abstrakt och systematiskt sätt, dvs. *pengar*.[64] Pengarna, och därmed marknaden, är således en förutsättning för kapitalet, samtidigt som kapitalet själv reproducerar både pengarna och marknaden. Marknaden, som kapitalet både är en konsekvens av och en förutsättning för, är dessutom i sista hand en *världsmarknad*, därför att ”tendensen att skapa en världsmarknad är omedelbart given i kapitalets begrepp”.[65] En kris på världsmarknaden är därför en kris i kapitalförhållandet, vilket innebär att mervärde-teorin s.a.s. ”höll samman” den aktuella ekonomiska krisen. Det var således när Marx intensivt följde handelskrisens utveckling på världsmarknaden och skrev på sin ekonomiska teori[66] som han utarbetade sin mervärdeteori. Han arbetade således med de mest abstrakta frågorna för att blottlägga ”kapitalets väsen” samtidigt som han följde kapitalet i dess mest konkreta ”framträdelseformer” i krisen på världsmarknaden. Frågan om denna väldiga anspänning att på en gång försöka fånga ”det mest abstrakta” och ”det mest konkreta” kan förklara utvecklandet av mervärdeteorin går givetvis aldrig att få något definitivt svar på. Det är en fråga om de vetenskapliga upptäckternas psykologiska dimension och det skulle krävas en mycket noggrann studie av Marx’ psyke och utveckling dag för dag under dessa månader för att ge ett rimligt svar.[67] Men helt utan betydelse kan detta faktum knappast ha varit.

Vad gäller denna och de båda övriga ”brytpunkterna” 1845/46 och 1850 kan man uppfatta dem som att de representerar, som Marx själv uttryckte det, ”ögonblick i livet, som samtidigt som de innebär en avslutning av en period tydligt pekar ut en ny riktning”.[68] Vi ska därför kort skissera ett möjligt sätt att uppfatta dessa ”ögonblick” som en *kontinuitet* i utveckling från 1844/45 till 1857, dvs. från slutet av ”Marx som filosof” till Schanz’ inledda ”Marx som ekonom”. Detta medför att vi nu återvänder till de tidigare kapitlens framställningar av de olika ”Marx som”, men istället lyfter fram det sammanhang i vilket de eventuella olika brotten skulle ha skett.

Efter 1846 var, som vi sett i kapitel 7, den hegelianska filosofin i stort sett ett avslutat kapitel för Marx. Fortsättningsvis kritiserade Marx visserligen lika kraftigt den riktning som hade uppstått ur unghegelianismen och som kallades ”den sanna socialismen”, men denna kritik

---

[63] ”I förhållandet mellan kapital och arbete kommer bytesvärdet och bruksvärdet i relation till varandra; den ena sidan (kapitalet) är först och främst *bytesvärde* för den andra, och den andra sidan (arbetet) är bruksvärde för kapitalet.” (a.a., s. 178 f).

[64] ”Arbetet på bytesvärdets grund förutsätter att varken den enskildes arbete eller hans produkt är *omedelbart* allmänna; att de får denna form från arbetet först genom en *saklig* förmedling, genom de från arbetet och produkten väsensskilda *pengarna*.” (a.a., s. 89).

[65] A.a., s. 311.

[66] ”Jag arbetar enormt mycket, för det mesta till klockan 4 på morgonen. Arbetet är nämligen dubbelt: 1. Utarbetandet av ekonomins grunddrag (för publikens skull är det nödvändigt att gå till grunden med saken, liksom det är nödvändigt för mig själv att komma ifrån denna mardröm). 2. Den *nuvarande* krisen. Vid sidan av de artiklar jag skriver för Tribune för jag noggranna anteckningar om den, vilket emellertid tar mycket lång tid. Jag tänker att vi framåt våren kan göra en pamflett *tillsammans* om hela historien som en *påminnelse* för den tyska publiken att vi fortfarande finns och alltid förblir desamma. (Marx till Engels 18 dec. 1957, i *MEW* 29, s. 232).

[67] För en diskussion av vetenskapliga upptäckters psykologiska sida, se Brante (1981), kap. 6.

[68] ”Letter to his Father”, i *CW* 1, s. 10.

utfördes efter 1846 allt mindre på ett *filosofiskt* plan, och allt mer på ett *politiskt*.[69] Det som således Marx ”avslutade” 1845/46 var intresset för och kritiken av Hegel och unghegelianernas *filosofi*, medan två saker som hade utarbetats av ”Marx som filosof” pekade framåt i en ny riktning: dels ”den materiella historieuppfattningen” som ett *forskningsprogram* för att kunna studera den ”verkliga” (och inte bara den andliga) historien och dels ”praxisfilosofin” som pekade ut det politiska *handlandet* som en förutsättning för den socialistiska revolutionen. De gångna årens ”brottning med filosofin” pekade således också *samtidigt* ut nya inriktningar för Marx. Efter 1845 började Marx därför att arbeta sig in i dåtidens revolutionära kretsar och försöka förmå dem att anta hans utifrån ”den materiella historieuppfattningen” utarbetade synsätt på det borgerliga samhällets natur och den därpå grundade strategin för den socialistiska revolutionen. Vid sidan av detta gav sig Marx även in i en debatt om ekonomiska frågor. Revolutionens hade dock lidit nederlag innan Marx utvecklade sin historieuppfattning i konkreta analyser av sambandet mellan ”produktionen och samhällets politiska och sociala strukturer” i artiklarna om Frankrike.[70] Men denna materiella historieuppfattning fanns ändå närvarande i de artiklar Marx skrev i *Neue Rheinische Zeitung* under revolutionen bl.a. genom talrika hänvisningar till den franska revolutionen (den tyska revolutionen skulle ju enligt Marx’ historieuppfattning vara en motsvarighet till den stora franska borgerliga revolutionen).[71] Revolutionens utveckling visade dock att den tyska bourgeoisin inte var beredd att fullgöra sin historiska uppgift att avskaffa feodalsamhället. Eftersom ”bourgeoisin inte lyfte ett finger utan helt enkelt lät folket kämpa för dem” kunde denna revolution nu inte längre betraktas som en borgerlig revolution. Efter detta kom Marx att betona skillnaderna mellan, snarare än likheterna med, den tyska revolutionen och de båda klassiska borgerliga bl.a. i ett långt avsnitt som tydligt framhäver Marx’ syn på de klassiska borgerliga revolutionernas *universella* karaktär:

> *Marsrevolutionen* i Preussen ska inte förväxlas med varken den *engelska* revolutionen 1648 eller den *franska* 1789. 1648 var bourgeoisin allierad med den moderna aristokratin gentemot monarkin, den feodala aristokratin och den etablerade kyrkan. 1789 var bourgeoisin allierad med folket mot monarkin och den etablerade kyrkan. Revolutionen 1789 hade (åtminstone i Europa) som sin förebild endast revolutionen 1648; revolutionen 1648 hade bara Nederländernas uppror mot Spanien som förebild. Båda revolutionerna låg ett århundrade efter sina förebilder, inte bara i tid utan också i innehåll. I bägge revolutionerna var bourgeoisin den klass som *verkligen* ledde rörelsen. *Proletariatet* och *de icke-borgerliga skikten* av medelklassen hade ännu varken några intressen skilda från bourgeoisins eller utgjorde oberoende klasser eller klassfraktioner. När de därför motsatte sig bourgeoisin, som de gjorde i Frankrike 1793 och 94, kämpade de bara för att uppnå bourgeoisins mål, även om de inte gjorde det på bourgeoisins *sätt*. *Hela* den franska terrorismen var ingenting annat än ett *plebejiskt* sätt att ta hand om *bourgeoisins* fiender, absolutismen, feodalismen och filistinismen.
>
> Revolutionerna 1648 och 1789 var inte en *engelsk* och en *fransk* revolution, de var en typ av *europeiska* revolutioner. De representerade inte en *särskild* samhällsklass' seger över *den gamla politiska ordningen*; de *proklamerade den politiska ordningen i ett nytt europeiskt samhälle*. Bourgeoisin var segerrik i dessa revolutioner, men bourgeoisins seger var vid den tiden *en seger* för en ny social ordning, den borgerliga egendomens seger över den feodala egendomen, nationalismens

[69] Jfr diskussionen om den ”sanna socialismen” i den andra delen av *Den tyska ideologin* med den korta avsågningen i *Kommunistiska manifestet*.
[70] Marx (1971b) och (1971d).
[71] Som exempelvis: ”Nu har även Berlin sin *Comité de sûreté général* precis som Paris hade det år 1793” och: ”Den 15 juni förnekade Berlinförsamlingen sitt förflutna precis som den den 9 juni förnekade folkets förflutna. Församlingen har erfarit sitt eget 21 mars. *Men Bastiljen har ännu inte stormats*.” (*CW* 7, s. 46 och 89).

> seger över provinsialismen, konkurrensens seger över skråna, jordens delning över den förstföddes rätt, bondens ägande av jorden över jordens ägande av bonden, upplysningens seger över vidskepelse, familjens över familjenamnet, industrins över den heroiska lättjan, den borgerliga lagens seger över medeltida privilegier. Revolutionen 1648 var 1600-talets seger över 1500-talet; revolutionen 1789 var 1700-talets seger över 1600-talet. Dessa revolutioner återspeglade världens behov vid denna tid snarare än behoven hos den del av världen där de inträffade, dvs. i England och Frankrike. Det har inte varit någonting av allt detta i den preussiska *marsrevolutionen*.[72]

Dessutom, menade Marx, visade arbetarupproret i Paris i juni 1848 att den europeiska revolutionen hade lämnat sin borgerliga fas därför att ”ingen av den franska bourgeoisins talrika revolutionerna sedan 1789 hade attackerat den existerande *ordningen*, ty de bevarade klassherraväldet, arbetarnas slaveri, den *borgerliga ordningen*, även om den politiska formen för detta herravälde och detta slaveri titt som tätt ändrades. Juniupproret attackerade just denna *ordning*.”[73] Den egendomliga situation som den materiella historieuppfattningen hade försatt Marx i revolutionens inledningsskede hade därmed historien själv överskridit, och Marx var därför tvungen att utarbeta en ny taktik för proletariatet. I bourgeoisins ställe inträdde nu, efter den borgerliga revolutionens sammanbrott, istället den demokratiska *småbourgeoisin*, som en möjlig allianspartner för arbetarna. I samband med försöken att reorganisera *Kommunistiska förbundet* i början av 1850 sände centralkommittén ut ett cirkulär, där den nya taktiken för förbundet slogs fast. De flesta trodde fortfarande på att revolutionen skulle bryta ut på nytt, men denna gång förväntade man sig att de småborgerliga demokraterna skulle göra uppror mot den koalition av storbourgeoisi och feodal reaktion som blev den tyska revolutionens resultat. På motsvarande sätt som proletariatets förhållande till bourgeoisin enligt *Manifestet* innebar ett ”kritiskt stöd” skulle nu ”de revolutionära arbetarnas partis förhållande till de småborgerliga demokraterna vara detta: det samarbetar med dem gentemot det parti de vill avsätta; det motarbetar dem varhelst de önskar säkra sin egen position och sina egna intressen”.[74] Men småbourgeoisin hade lika lite som bourgeoisin någon önskan att skapa en ny samhällsordning, den ville bara göra det existerande samhället mera uthärdligt för dem själva, och arbetarna skulle enligt de småborgerliga demokraterna ”fortsätta att vara lönearbetare som före revolutionen”.[75] Det var utifrån detta som Marx menade att arbetarna i den kommande revolutionen måste organisera sig som en självständig social kraft, skapa en egen beväpnad milis och egna maktorgan i motsättning till den regering som de småborgerliga demokraterna skulle bilda. Arbetarnas parti skulle t.o.m. ”långt ifrån att motsätta sig s.k. excesser, utbrott av folklig hämnd mot förhatliga individer eller officiella byggnader vilka förknippas med förhatliga minnen, inte bara tolerera dessa handlingar, utan även ge dem en inriktning”, och överhuvudtaget försöka göra ”revolutionen permanent tills alla mer eller mindre ägande klasser har fördrivits från sin härskande ställning, tills proletariatet har erövrat statsmakten och tills proletariatet har utvecklats tillräckligt långt, inte bara i ett land utan i alla ledande länder i världen, så att konkurrensen mellan arbetarna i dessa länder upphör och åtminstone de avgörande produktionskrafterna har koncentrerats i proletariatets händer”.[76] Marx tänkte sig här uppenbarligen att de kapitalistiska samhällena skulle befinna sig i en ”permanent revolution” (inte i *Manifestets* betydelse av revolution av produktionsförhållandena, utan som en permanent *politisk* revolution) under mycket lång tid, då vid denna tid i stort sett endast England hade nått så långt att ett proletärt maktövertagande ens teoretiskt

---

[72] ”The Bourgeoisie and the Counter-Revolution”, *Neue Rheinische Zeitung* 15 dec. 1848, i *CW* 8, s. 160 f.
[73] ”The June Revolution”, i a.a., s. 147 f.
[74] ”Address of the Central Authority of the League”, i *CW* 10, s. 280.
[75] A.a., s. 280.
[76] A.a., s. 282 och 281.

sett skulle vara möjligt Denna position var naturligtvis ohållbar, och mot slutet av sommaren började Marx att inse att småbourgeoisin inte var den revolutionära kraft det reorganiserade förbundet hade utgått från. Han hade under några månader intensivt studerat handelskrisens utveckling efter 1847 och förstod nu att den internationella ekonomin hade övervunnit sin kris. I augusti växte motsättningarna i Centralkommittén och vid ett möte den 15 september föreslog Marx att ledningen av Förbundet skulle flyttas till Köln (jfr Haagkongressen 1872) och att två olika lokalorganisationer skulle byggas upp i London, en för Marx' fraktion och en för motståndarna. Att detta onekligen skulle försvaga förbundet (som f.ö. knappt ens existerade) var inte så allvarligt i det läge som rådde:

> Vi är anhängare av ett parti som gör bäst i att inte göra anspråk på makten just nu. Proletariatet skulle inte, om det kom till makten, omedelbart kunna genomföra ett proletärt program, utan måste genomföra åtgärder som är småborgerliga. Vårt parti kan bara besätta regeringsmakten när förhållandena tillåter att dess ståndpunkter är praktiskt genomförbara.

Mötet röstade för Marx' förslag och splittringen i förbundet var ett faktum.[77] Någon alternativ organisation upprättades aldrig och två dagar senare gick Marx (och ett flertal andra, bl.a. Engels) ur den till förbundet knutna *Tyska arbetarföreningen*. Marx engagemang i den revolutionära organisationen var därmed över samtidigt som han insåg att själva revolutionen var över. Istället sökte han sig till British Museum där han tog upp sin ekonomiska forskning, dels ifråga om teorier om räntan och olika frågor inom cirkulationssfären, men framförallt försökte han följa världsekonomins utveckling för att kunna spåra en ny handelskris, som skulle leda till ett nytt revolutionärt utbrott. I den skrift som Marx nämnde 1857 skrev han att ”om den industriella utvecklingens nya cykel som inleddes 1848 följer samma väg som 1843–47, så bryter krisen ut år 1852”, året efter: ”Enligt vad Engels berättar delar också stadens köpmän vår åsikt att krisen, som hållits tillbaka av en mängd tillfälliga faktorer [...] bryter ut senast nästa höst”, och några år senare: ”Jag tror att en kommersiell kris, liknande den 1847, bryter ut tidigt nästa år. Jag hoppas emellertid [...] kunna dra mig tillbaka några månader och utarbeta min ekonomi.” [78] Den koppling mellan den ekonomiska krisen och revolutionen som Marx explicit gjorde 1850 upptog honom under hela 1850-talet tills han slutligen äntligen inledde sitt utskrivande 1857.

Jag har uppehållit mig relativt utförligt vid Marx' utveckling runt 1850 för att lyfta fram det jag anser vara väsentligt i denna ”fasövergång” och ”byte av problematik”. Det är uppenbart att det här (liksom i Marx' beslut att börja framställa sin ekonomiska teori 1857) i första hand var *verklighetens* egen utveckling, dels inom den faktiska ekonomin och dels inom den tyska och franska revolutionen, som var orsaken till förändringarna i Marx' syn på proletariatets taktik. Det var således inte något ”teoretiskt brott i sig” som gjorde att han lämnade förbundet och revolutionen åt sitt öde, utan tvärtom var det en analys av den konkreta situationen utifrån den syn han redan hade utvecklat innan revolutionen som medförde att Marx nu ansåg att *Kommunisternas förbund* var att betrakta som ett förbrukat kapitel. Att i detta läge fortsätta att arbeta med förbundet skulle ha varit att fortsätta inom *sektens* ram, dvs. inom en grupp som drev sina särintressen på bekostnad av den ”verkliga rörelsen”. Efter 1850 var Marx aldrig intresserad av att deltaga i ett politiskt arbete om inte detta utgick från den utvecklingsnivå av klasskampen som han menade att den verkliga utvecklingen redan hade uppnått. Förbundet tillhörde 1850 redan arbetarrörelsens förhistoria, och innan denna rörelse själv hade börjat

---

[77] ”Meeting of the Central Authority 15 sept. 1850”, i *CW* 10, s. 628 f.
[78] ”*Neue Rheinische Zeitung*–Revue, Mai bis Oktober 1858”, i *MEW* 7, s. 432 f, Marx till Freiligrath 27 dec. 1851, i *MEW* 27, s. 598 och Marx till Adolf Cluss 15 sept. 1853, i *MEW* 28, s. 592.

framträda fanns det ingen anledning att återvända till den praktiskt organisatoriska politiken. Istället var det viktigare för Marx att utarbeta sin teori för att den skulle kunna vara tillgänglig när ”syndafloden” skulle bryta ut. Men när väl de ”verkliga makterna” framträdde, kunde Marx inte längre hålla sig utanför. Det eventuella teoretiska nytänkandet som 1850 innebar måste därför i sista hand förklaras med revolutionens och förbundets urartning och världsekonomins återhämtning.

Marx’ första eventuella fasövergång är den mest komplicerade, både vad det gäller förändring av inriktning och teoretiskt nytänkande. Här har Althussers tanke att Marx från och med *Teser om Feuerbach* övergav en ”förvetenskaplig problematik” och skapade en ny ”vetenskaplig terräng” varit mycket framträdande i debatten om Marx’ teoretiska utveckling. Själva kärnfrågan handlar om Marx’ förhållandet till Hegel och Feuerbach, som han ju i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* fortfarande är påverkad av, framförallt genom sin användning av alienationsbegreppet.[79] ”Den materiella historieuppfattningen” (Marx använde själv aldrig uttrycket ”historiska materialism”) skulle enligt Althussers rekonstruktion ha varit lika mycket riktad mot Marx’ eget alienationsbegrepp som mot Hegel och de tyska unghegelianerna. Alienationsbegreppet är således själva kärnproblemet, bl.a. beroende på att Marx direkt efter 1844 sällan använde det, och när han gjorde det var det ofta i satirisk form.[80] Tanken är att det bakom Marx’ användning av alienationsbegreppet skulle ha funnits en ahistorisk antropologisk uppfattning som Marx bröt med i sin kritik av Feuerbach. För att en verklig människa ska kunna anses vara alienerad, måste hon ju vara främmande för något som hon skulle kunna vara, *men som hon faktiskt inte är*. Det som den verkliga människan i det borgerliga samhället kan anses vara främmande från skulle vara detta sitt överhistoriska ”väsen”. Det var denna abstrakta, på Feuerbachs filosofi grundade människosyn som Marx utgick från i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* och som han övergav året efter, hävdar Althusser.

Här är frågan därför vad Marx’ människosyn 1844 egentligen innebar och om den verkligen övergavs i ”den materiella historieuppfattningen”, vilket i sin tur är avhängigt av vilken tolkning man ger av historieuppfattningen själv. Här intar Marx’ begrepp om människans samhälleliga *praxis*, dvs. föreställningen att människan skapar sin natur genom sin sociala livsaktivitet, en central roll. Som vi såg i kapitel 6 innefattade Marx i denna livsaktivitet främst det mänskliga *arbetet* (det var ju på denna punkt som Marx menade att Hegel haft rätt då han hade fattat ”den verkliga människan som resultatet av hennes eget arbete”, medan kritiken var att Hegel enbart såg det *andliga* arbetet som betydelsefullt, se kap. 6, s. 105). I denna livsaktivitet och i detta arbete skapar människor de produkter hon behöver för att överleva, och det är bl.a. dessa produkter som under privategendom-lönearbetarförhållandet framstår som främmande och fientliga objekt för människan. Men människans arbete är också en *social* och *medveten* livsaktivitet, som medför att människan kan förhålla sig *universellt* till andra människor och till sin egen aktivitet. Det ”mänskliga väsendet” finns hos Marx därför inte någonstans ”inne” i människan eller i någon fast ”objektiv natur”, utan i *relationen*

---

[79] ”Den vanligaste förekommande uppfattningen, såväl i östeuropeisk som i västeuropeisk marxforskning, förlägger en avgörande brytning till åren 1845–46. De kortfattade *Teser om Feuerbach* skulle utgöra själva vändpunkten där det nya ställs mot det gamla. Den ’unge Marx’, före 1845, skulle tänka antropologiskt om ’människan’ och hennes ’förfrämligande’ (ty. *Entfremdung*, eng. *alienation*) från sitt egentliga ’väsen’. Den ’mogne Marx’, från och med *Den tyska ideologin* (1845–46) skulle istället som samhällsfilosofiska grundbegrepp sätta ’produktionssätt’ och ’klasskamp’.” (Mats Dahlkvist, (1983), s. 48).

[80] Exempelvis ”Denna alienation (för att nu använda ett ord som filosoferna förstår) kan naturligtvis bara avskaffas givet två *praktiska* förutsättningar” (”German Ideology”, i *CW* 5 , s. 48).

mellan människorna och deras produkter och i människornas *relationer* till varandra. Marx skriver således inte om det abstrakta väsendet som är främmande för den konkreta individen i *Ekonomiskt-filosofiska manuskripten* utan människorna som *i* detta samhälle genom att vara lönearbetare (eller privatägare) blir främmande för sina produkter, från sina medmänniskor och sin art och som *därmed* blir främmande för sig själva. Det Althusser uppfattar som ahistoriskt i alienationsbegreppet handlar därför om att ”människan”

1) genom det materiella arbetet
2) skapar sin konkreta natur i och genom.
3) sociala former, som gjort och gör henne till
4) en språklig och medveten varelse, som därigenom kan förhålla sig
5) universellt till världen.

För att förstå Marx’ uppfattning om människan måste alla dessa bestämningar tas med. Det är därför fel att exempelvis enbart se punkt 1 och 2, vilket liknar Feuerbachs ”materialistiska” människouppfattning, eller enbart 4 och 5, vilket liknar den tyska idealistiska unghegelianismens uppfattning. För Marx blev därför punkt 3 viktig att framhålla genom att den förbinder de övriga punkterna med varandra. Vad ”människan” därför konkret är, enligt Marx’ uppfattning, det kan hon vara endast i och genom det samhälle hon lever i. Marx undersöker därför i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* vad människorna är och kan vara när deras materiella livsaktivitet (dvs. arbete) utförs inom ramen för den i det borgerliga samhället dominerande lönearbete/privategendoms*strukturen*. Det är denna *struktur* som förfrämligar människorna från just det som gör dem till människor, och ”detta får till följd att människan (arbetaren) känner sig fritt verksam enbart i sina djuriska funktioner, genom att äta, dricka och avla barn, på sin höjd genom att sätta bo, att klä sig etc, medan hon i sina mänskliga funktioner inte är mer än ett djur. Det djuriska blir det mänskliga och det mänskliga blir det djuriska.”[81] Manuskripten handlar därför till syvende och sist om vad den politiska ekonomin (både i teoretisk och verklig bemärkelse) gör med de konkreta människor som lever i det borgerliga samhället. De är också är fulla av angrepp på de ekonomiska teoretikerna för att de enbart uppfattar arbetet som en rent *ekonomisk* aktivitet och inte också som en *social* och mänsklig aktivitet.[82] I Feuerbachteserna lyfter Marx fram samspelet mellan de två första punkterna som en utgångspunkt för både människan och för vetenskapen om människan, och i *Den tyska ideologin* (och än mer i det berömda förordet till *Till Kritiken av den politiska ekonomin*) framhäver Marx samspelet mellan punkt 1 och 3 (produktionskrafter och kommunikationsformer). Förhållandet mellan punkt 1 och 3 och punkt 4 specificeras också som att ”det är inte medvetandet som bestämmer livet [dvs. människans samhälleliga praktik] utan livet som bestämmer medvetandet”.[83] Det nya i *Den tyska ideologin* i förhållande till *Ekonomiskt-filosofiska manuskripten* är således att Marx på ett tydligare sätt relaterar idéer till

[81] ”Ekonomisk-filosofiska manuskripten”, i Marx (1965a), s. 64.
[82] Några exempel: ”*Arbetet* förekommer i den politiska ekonomin som *förvärvsarbete*” (a.a., s. 59), ”*Den politiska ekonomin* döljer alienationen i arbetets väsen genom att den inte betraktar det omedelbara förhållandet mellan arbetaren (arbetet) *och* produktionen.” (a.a., s. 63), ”Den politiska ekonomin räknar inte med arbetaren utan sysselsättning, arbetsmänniskan som är utan arbetstillfälle. Tjuven, skojaren, tiggaren, dagdrivaren är *figurer* som inte existerar för den, utan bara för andra, för domaren, läkaren, dödgrävaren och fattigvården. För den politiska ekonomin är de spöken utanför dess område” (a.a., s. 73) och ”*Arbetsdelningen* är den politiska ekonomins uttryck för *arbetets* samhälleliga karaktär så länge alienation råder. Eller med andra ord, eftersom *arbetet* bara är ett uttryckt för den mänskliga verksamheten under alienationens förutsättning, så är inte heller *arbetsdelningen* något annat än det *alienerade* utslaget av den mänskliga verksamhetens *verkliga* sociala innebörd eller av det *artbestämda* i människans verksamhet.” (a.a., s. 107).
[83] *MEW* 3, s. 27, *CW* 5, s. 37, Marx (1965a), s. 132.

människans sociomateriella praxis, arbetet med naturen inom de samhälleliga kommunikationsformerna, och framhäver att detta är en nödvändig grund (inte bara för människan, utan också) för kunskapen om den mänskliga historien.[84] De skillnader som finns mellan *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* och *Den tyska ideologin* kan uttryckas som att Marx tonar ner punkt 5, dvs. att han inte diskuterar människans *universella* natur. Denna förändring handlar till stor del om vad som var föremålet för Marx' analys och för respektive kritik: I första fallet var det den *politiska* ekonomin och dess ointresse för ”människan” som var det direkta angreppsmålet, i det andra (liksom i *Den heliga familjen*) var det de tyska unghegelianerna med deras ointresse för samhällets materiella struktur som kritiken riktades mot.[85] Däremot finns det ingen uttalad kritik mot Feuerbach i de båda arbetena från 1844, medan han framstår som den främsta angreppspunkten i arbetena från 1845/46. ”Brottet” 1845 skulle därför kunna bestå i Marx' förändrade inställning till Feuerbach, inte i någon ny insikt om att det är den materiella produktionen som är grunden både för människans liv och för vetenskapen om henne.[86]

Marx' förhållande till Feuerbach var relativt likt många andra av hans relationer till samtida filosofer och teoretiker såsom Bruno Bauer, Arnold Ruge och Proudhon: först en period av påverkan och eventuellt samarbete, sedan av distansering och slutligen en kritisk uppgörelse. I planeringen av *Deutsch-Französische Jahrbücher* skrev Marx till Feuerbach för att få denne att bidraga med en artikel och året efter skickade han sin inledning till *Kritiken av Hegels rättsfilosofi* till honom. Ödmjukt (något som annars inte var ett utmärkande drag hos honom) skrev Marx att ”Jag tror inte att denna uppsats har något större värde, men jag gläder mig åt att få tillfälle att försäkra Er min stora högaktning och, om ni tillåter dessa ord, den kärlek jag känner för Er. Er 'Framtidens filosofi' och 'Trons väsen' är, trots deras ringa storlek, definitivt mera värda än den nutida tyska litteraturen, tagen i sin helhet.”[87] Ett år senare är således Feuerbach huvudföremålet för kritiken. Hur ska denna förändrade inställning förklaras?

Det vanligaste är att man helt enkelt förlägger förändringen till *Marx,* dvs. utgår från att han 1844 hade samma begrepp som Feuerbach när han diskuterade ”människans väsen”, men att han från och med 1845 hade ett helt *annat* människo- (och samhälls-) begrepp. Det första begreppet uttryckte ett över historien svävande ”mänskligt väsen”, medan det andra bestämde människan som ”bestämda individer, som är produktivt verksamma på ett bestämt sätt [och

---

[84] Denna ”nyhet” fanns f.ö. redan antydd i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten*: ”Man ser hur *industrins* historia och förverkligandet av industrin som självständigt *föremål* är som en *uppslagen* bok om de *mänskliga* väsenskrafterna eller som en för sinnena tillgänglig mänsklig *psykologi* ” (Marx (1965a), s. 92) och helt klart uttalad i *Den heliga familjen* (som skrevs samma år som ”manuskripten”, dvs. år 1844): ”Eller tror den kritiska kritiken att den har *börjat* få någon kunskap om den historiska verkligheten så länge som den från den historiska rörelsen utesluter den teoretiska och praktiska relationen mellan människan och naturen, dvs. naturvetenskapen och industrin? Eller tror den att den faktiskt känner någon period utan att veta något om exempelvis industrin under denna period, det omedelbara sättet att producera livet självt?” (*CW* 4, s. 150).

[85] Därför kan *Ekonomiskt-filosofiska manuskripten* lika gärna räknas in i ”Marx som ekonom” om vi enbart ser till teoretisk problematik, och, som Mats Dahlkvist frågar: ”Varför är det 'filosofiskt' att i [manuskripten] behandla lönearbete och profit, medan det är 'ekonomiskt' att behandla det i [*Kapitalet*]?” (Dahlkvist (1983), s. 47).

[86] ”Feuerbach höjs till skyarna i *Manuskripten* från 1844. Han är en filosof som har gjort enastående upptäckter och som tillhandahållit både grundvalen och principen för *Kritiken av den politiska ekonomin*. Men ett år senare – i *Teserna* och i *Den tyska ideologin* – blir han kritiserad utan misskund. Och sedan är det inte längre tal om honom.” (Althusser 1976, s. 73).

[87] Marx till Feuerbach 11 aug. 1844, i *MEW* 27, s. 425 och *CW* 3, s. 354.

som] frambringar dessa bestämda sociala och politiska förhållanden".[88] Skillnaden skulle alltså vara att ”människan” enligt *Den tyska ideologin* alltid är en *konkret* människa, en människa som måste förstås utifrån det konkreta samhälle hon lever i medan hon tidigare antogs ha ett ”transhistoriskt väsen”. Men redan i *Ekonomisk-filosofiska manuskripten* är det framför allt den samtida produktionsstrukturen som är föremålet för undersökningen eller med andra ord, Marx bestämmer ”den mänskliga alienationen” utifrån en undersökning av just samtida *samhälleliga* förhållanden. I det tidigare nämnda brevet till Feuerbach skrev Marx också att: ”Ni har i dessa skrifter, jag vet inte om det är avsiktligt eller ej, givit en filosofisk grund för socialismen, och kommunisterna har också omedelbart förstått dem på detta sätt. Människans enhet med människan, vilken är grundad på den verkliga skillnaden mellan människor, begreppet om människans väsen har tagits ned från abstraktionens himmel till den verkliga världen, vad är detta annat än begreppet om *samhället*!”[89] Marx använde således redan 1844 begreppet ”människa” som en bestämning av henne som en *konkret* samhällsvarelse, och det var för att han uppfattade att även Feuerbach gjorde det som han ville samarbeta med denne. Men Feuerbach ville inte, lika lite som Proudhon några år senare (se kap. 7, s. 120), slå följe med Marx, och när Feuerbach dessutom såg sig själv som kommunist utan att vilja deltaga i en *praktisk* politisk verksamhet insåg Marx att det var inte hans eget begrepp det var fel på utan *Feuerbachs*. Denna insikt uppnådde Marx någon gång mellan *Den heliga familjen* och Feuerbachteserna. Uppfattningen att ”människan” var något som måste bestämmas i förhållande till det konkreta samhället hyste Marx få. redan före ”manuskripten”, exempelvis i *Inledningen till kritiken av Hegels rättsfilosofi*: ”Men *människan* är inget abstrakt väsen som finns utanför världen. Människan, det är *människans värld*, staten, samhället. Denna stat och detta samhälle producerar religionen, ett *förvridet* medvetande om världen, därför att de är en förvriden värld.” [90] I detta stycke märks tydligt Feuerbachs påverkan på Marx. Men där Feuerbach själv aldrig utarbetade samhälls- (och historie-) begreppet var det just detta som Marx gjorde under 1844–45 och som resulterade i ”den materiella *historie*-uppfattningen”. Därför kan Marx i *Den tyska ideologin* mena att ”i den mån Feuerbach är materialist behandlar han inte historien och i den mån han är historiker är han inte materialist”.[91] Det är därför intressant att se att Marx, när han bestämmer idéernas förhållande till ”livet”, i stort sett identiskt övertar Feuerbachs bestämning[92] trots att han nu enligt Althusser fullständigt skulle ha brutit med honom. Det var alltså denna *abstrakta* materialistiska formulering som Marx övertog i sin ”materiella uppfattning om historien”, och utan det ”mellanliggande” *samhälleliga* praxisbegreppet, blir också Marx’ materialism lika abstrakt som Feuerbachs. Därför är också Marx' påpekande ”Det empiriska betraktandet måste i varje enskilt fall uppvisa sambandet mellan den samhälleliga och den politiska ordningen och produktionen utan alla mystifikationer och spekulationer”[93] mycket viktigt för att ”det konkreta samhället” (och därmed ”människan”) ska uppfattas rätt. Visserligen kritiserar Marx i *Den tyska ideologin* Feuerbachs människobegrepp[94], men av detta följer inte att han själv ett år tidigare skulle ha haft samma människobegrepp. Vad som hände mellan 1843/44 och

[88] Marx (1965a), s. 131.
[89] Marx till Feuerbach 11 aug. 1844, i *MEW* 27, s. 425, *CW* 3, s. 354.
[90] *MEW* 1, s. 378, *CW* 3, s. 175.
[91] Marx (1965a), s. 150.
[92] Jfr ”Det är inte medvetandet som bestämmer livet, utan livet som bestämmer medvetandet” med ”tanken uppstår ur varat - varat uppstår inte ur tanken”.
[93] ”Die deutsche Ideologie”, i *MEW* 3, s. 25, *CW* 5, s. 35, Marx (1965a) s. 131.
[94] Se exempelvis ”Feuerbach [...] säger ’människan’ istället för ’den verkliga historiska människan’” (Marx (1965a), s. 147).

1845/46 kan bättre förstås om man ser att Marx under dessa år befann sig i en mycket dynamisk utvecklingsperiod och att han under denna period just utvecklade sina begrepp om människan och samhället, medan Feuerbach under samma tid ytterligare drogs mot naturalismen[95], något som Marx redan kritiserat honom för (”för mycket natur och för lite politik”, se kap 6, s. 99). Marx’ försök att få med Feuerbach i sin och Arnold Ruges tidskrift byggde därför inte på att de använde begreppet ”människa” på samma sätt, utan på att Feuerbach vid denna tid sågs som den mest avancerade unghegelianen, som med sin materialistiska kritik av Hegels ”spekulativa filosofi” och av religionen hade fört in ett helt nytt moment i den tyska filosofiska samhällskritiken.[96] När dessutom Feuerbach i ett nyskrivet förord till andra upplagan av *Das Wesens des Christentums* antydde att han skulle skriva ett verk om Schelling, som unghegelianerna (och Marx) betraktade som något av en filosofisk huvudfiende, hoppades Marx att något av detta skulle kunna publiceras i hans tidskrift, vilket enligt Marx ”skulle vara en härlig start”.[97] Feuerbach bidrog dock aldrig med någon artikel till *Deutsch-Französische Jahrbücher*,[98] och där Marx under 1844 alltmer drogs mot den *politiska* kommunistiska rörelsen, stannade Feuerbach kvar på den filosofiska kritikens nivå.[99] Det var *politiska* motsättningar, snarare än *teoretiska* skillnader ifråga om begreppet ”människa”, som fick Marx att ta avstånd från Feuerbach. Detta avståndstagande fick också *teoretiska* konsekvenser, vilket kritiken av Feuerbach i teserna och i *Den tyska ideologin* visar, men denna teoretiska kritik var inte en *orsak* till brytningen, utan snarare en *konsekvens* av den.

Med denna diskussion vill jag framhäva att man, när man diskuterar och analyserar olika eventuella ”fasövergångar” och ”brott” i Marx’ liv, måste ta mycket mera hänsyn till Marx’ *konkreta* livsomständigheter och samtidens *konkreta* förhållanden än vad som mestadels har gjorts. Det är självklart möjligt och t.o.m. rimligt att diskutera Marx’ teoretiska utveckling både utifrån kunskap om ”slutresultatet”, dvs. vad hans utveckling resulterade i, och utifrån kännedom om den fortsatta utvecklingen av både historien och samhällsvetenskapen *efter* Marx’ död. Men faran är, som jag redan påpekat, att man då tillskriver Marx sina *egna* teorier, vilka i förhållande till Marx’ uppfattningar har utvecklats i en helt annan historisk situation. Detta medför att Karl Marx mera *används* i den samtida teoretiska (och politiska) debatten än analyseras på sina egna villkor. Detta är i och för sig inget märkligt. Det är istället ett tecken på i vilken hög grad Karl Marx’ synsätt och teorier har blivit institutionaliserade under de hundra år som gått efter hans död.[100] Många av de debatter som förts och de ”omtolkningar”

---

[95] Brazil, s. 150.

[96] Engels gjorde långt senare en kanske något överdriven, men ändå rimlig beskrivning av Feuerbachs betydelse vid denna tid: ”Man måste själv ha upplevt denna boks [*Wesen des Christentums*] befriande verkan för att kunna göra sig en föreställning därom. Hänförelsen var allmän: alla var vi med ens feuerbachianer. Med vilken entusiasm Marx hälsade den nya åskådningen och hur starkt han - trots alla kritiska förbehåll - påverkades av den kan man se i *Die heilige Familie*.” (Engels (1969c), s. 21).

[97] Marx till Feuerbach 3 okt. 1843, i *MEW* 27, s. 419, *CW* 3, s. 349.

[98] Det hela var ett missförstånd. Feuerbach hade inte tänkt att skriva något om Schelling. Som han skrev till Marx hade han ”menat Kapps skrift, vilket jag dock inte nämnde då jag inte visste om han själv ville utpekas som författare till skriften” (Feuerbach till Marx 26 okt. 1843, i Schuffenhauer, s. 205).

[99] Trots att Feuerbach 1842 hade menat att ”politiken måste bli vår religion” (”Grundsätze der Philosophie”, i *Briefwechsel und Nachlass* , vol. I, s. 409) deltog han fram till 1848 inte i någon politisk organisatorisk verksamhet. 1848 blev han invald i Frankfurtparlamentet och intog motvilligt en plats där. Där var han ”olycklig och osäker på sin förmåga och vantrivdes med det politiska livet. Eftersom han inte tillhörde något parti var han försiktigt vänlig mot ledarna för de olika fraktionerna [...] och som en annan medlem kom ihåg honom var han den tystaste mannen där. Hans närvaro gjorde ingen skillnad.” (Brazil, s. 152).

[100] Här är parallellen med Jesus och kristendomen uppenbar. Ingen samhällsvetare skulle väl på fullt allvar hävda

och rekonstruktioner som gjorts måste därför förstås utifrån utvecklingen efter Marx' död. När exempelvis många runt sekelskiftet fann en motsättning hos Marx mellan ett ”vetenskapligt” och ett ”politiskt” element, gjorde man det utifrån en uppfattning om vad *vetenskap* är och måste vara, som hade utvecklats under 1800-talets andra hälft och som skilde sig från Marx' egen. För Marx själv verkar det inte ha inneburit någon större motsättning att arbeta både teoretiskt och praktiskt. Den eventuella ”motsättning” man kan urskilja hos honom handlade mera om att det praktiska arbetet tidvis tog allt för mycket tid från hans teoretiska studier. Men att Marx själv skulle haft något större teoretiskt problem med själva kombinationen av att med ett modernt uttryck vara både ”deltagare” i och ”åskådare” till samhällsutvecklingen har jag inte funnit något belägg för i mina studier av Marx. Tvärtom, det var ju det som var själva grundförutsättningen i hela hans livsinriktning, och som han så pregnant formulerade i sin 11:e tes om Feuerbach: ”Filosoferna har hittills bara *tolkat* världen. Vad det gäller är att *förändra* den”.[101]

Jag tror att frågan om ”Marx” måste börja ställas på ett om inte helt nytt så i varje fall något annorlunda sätt än det som blivit vanligt under marxismens hundraåriga historia. Problemet är att Karl Marx så ofta och så mycket har setts ur den efterföljande marxismens perspektiv och att förståelsen för och bedömningen av Karl Marx' insats så nära har hängt samman med förståelsen och bedömningen av marxismen: Värderingen av marxismen blir därmed också bedömningen av Karl Marx. Jag menar här inte att bara ”ideologerna” och ”revolutionärerna” har gjort på detta sätt utan också ”filosoferna” och ”vetenskaparna”. Samtliga *använder* Marx för frågor och problem som mera härrör från deras egen problematik. Det är i sig inget fel i detta. Tvärtom, det tyder bara på att Karl Marx' teorier och synsätt kan tas till utgångspunkter för många problem och kan användas till många syften. Men om man är intresserad av *Karl Marx* måste man, om man önskar förstå honom, mera utgå från hans egen syn och hans egen tankegång och på något sätt försöka tänka bort den efterföljande utvecklingen. Detta skulle innebära att man försöker koncentrera sig på honom som person och ställa frågor som: Vem var Karl Marx? Hur var han som människa? Hur levde och tänkte han? Här menar jag inte hur han tänkte om det alienerade lönearbetet, om mervärdets förvandling till profit eller om proletariatets revolutionära potential, utan hur han själv reflekterade sitt liv och sina tankar.[102] Den Karl Marx som jag har mött i mina studier av honom kan karakteriseras som en mycket

---

att nutidens tolkningsstrider om vad Jesus ”egentligen” menade *enbart* utgår från förhållandena i Palestina för två tusen år sedan. I stället är det givetvis så att det kristna tankesystemet uttrycker även många av *nutidens* konflikter och frågor. På samma sätt är det med Marx. Han har blivit institutionaliserad pga. att eftervärlden har kunnat uttrycka *sina* problem och konflikter i och genom de synsätt han lade fram.

[101] *MEW* 3, s. 7, *CW* 5, s. 5. Varför denna tes är skriven i en kritik riktad mot just Feuerbach har förhoppningsvis diskussionen ovan om Marx' brytning med Feuerbach visat, se ovan s. 208 f. xxx (sid. i trycka upplagan)

[102] Thomas Brante har i två böcker (1981 och 1984) presenterat en modell för en analys av en vetenskaps uppkomst och utveckling. Han skiljer mellan tre olika nivåer: en teoretisk nivå, en sociologisk (social) nivå och en psykologisk (subjekts-) nivå, där den första behandlar ”strukturerade och institutionaliserade 'kognitiva system'”, den andra ”strukturerade och institutionaliserade 'sociala relationer'” och den tredje ”strukturerade och institutionaliserade 'subjekt'” (s. 25 respektive 178). Den teoretiska nivån i fallet Marx skulle, om jag förstått detta rätt, handla om det som exempelvis Althusser och Schanz lyfter fram, den sociologiska nivån om de samtida samhällsförhållanden och skeenden vari Marx verkade och om hur dessa betingade Marx' synsätt (exempelvis proletariatets framväxt, revolutionens utveckling 1848-49 etc.) medan ”subjektsnivån” skulle lyfta fram personen Karl Marx. Det är denna tredje nivå som jag menar är viktig att framhålla i ett försök att förstå Marx ”utanför” marxismen, då de två första nivåerna är väl genomgångna och bearbetade i denna tradition. Den tredje nivån uppfattas däremot oftast som identisk med den bild av Marx som skapades efter hans död (se vidare kap. 11 s. 221 f). Att försöka ”återerövra” Karl Marx som person kan därför vara ett sätt att medvetet försöka bortse från marxismen i en förståelse av Marx.

teoretiskt begåvad, person som var läsinriktad och hade ett stort självförtroende. Flera gånger har jag dock ställt mig frågan varför han ägnade sitt liv åt det han faktiskt gjorde. Var det av medkänsla med de lidande i samhället eller trodde han någonstans i grunden på historiens rationella utveckling, något som i så fall skulle vara en tydligt påverkan från Hegel (jfr episoden med Weitling och Proudhons brev i kap 7, s. 119 f). Min uppfattning om Marx är att han väldigt djupt trodde på det mänskliga *förnuftet* och dess makt att upptäcka, avslöja och ingripa i samhällsutvecklingen. För Marx ingick vetenskapen i samhället, vare sig man ville det eller ej och denna vetenskap var den längst drivna reflektionen över det mänskliga livet. Vetenskapen byggde på *medvetna* abstraktioner och inte, som det ideologiska tänkandet, på tankemässiga reflektioner som sedan fick bestämma verkligheten eller t.o.m. tänktes *skapa* den. De vetenskapliga abstraktionerna var därför *självmedvetna*, de uttryckte en medvetenhet om att de bara var just abstraktioner (det var detta problem som Marx så tydligt behandlade i *Den tyska ideologin*, se ovan kap 6, s. 115). Så fort dessa vetenskapliga abstraktioner började uppfattas som det som styr eller skapar världen blev därför vetenskapen en ideologi och kom därmed att uttrycka den bestående världens intressen. Även Marx' begrepp (klasskamp, produktivkrafter, mervärde etc) kan givetvis fungera som ideologiska abstraktioner. Vetenskapligheten ligger inte i själva begreppen, utan i deras användning När verkligheten måste ”underordna” sig abstraktionerna uttrycker dessa ideologiska föreställningar, men när verkligheten ses som det primära handlar det om att utarbeta lämpliga abstraktioner för att kunna fånga den verkliga rörelsen och framställa teorier om den.

Denna vetenskapsuppfattning hos Marx är viktig att förstå för att kunna uppfatta vissa drag hos Marx som jag tror är väsentliga när man ska tolka hans liv. Som ung var han onekligen ytterst begåvad, men hamnade (om uttrycket tillåts) i ”dåligt sällskap” genom sina kontakter med unghegelianerna. Denna kontakt förde in honom på en väg som ledde till en avbruten universitetskarriär, utvisning och exil. En mängd av dessa omständigheter kunde Marx själv naturligtvis inte råda över, och min hypotes är att han *drevs* att bli revolutionär genom dessa livsomständigheter. Samtidigt var han oerhört beläst och begåvad för abstrakt tänkande (något som hade utvecklats till fulländning i den tyska filosofin). Det var när dessa två sidor av Marx, dels den som det samtida tyska samhället hade gjort till revolutionär och dels den filosofiske och beläste, möttes som Marx' eget bidrag började utkristallisera sig. Detta sker 1843–44 i Paris då Marx tar politisk ställning för den *socialistiska* revolutionen. Tidigare, när han levde i Tyskland, var det visserligen revolutionärt att vilja föra fram landet till nutiden, och även de liberala demokraterna betraktades som revolutionärer. Men i Paris innebar revolutionen att se in i framtiden, att rikta ögonen mot en *ny* typ av revolution, den proletärt socialistiska och en ny typ av samhälle, det kommunistiska. Den materiella historieuppfattningen kunde födas när Marx började använda kommunismen för att se in i det borgerliga samhällets framtid och undersöka vad som bestämde dess utveckling och dess död, dvs. använda den hegelianska filosofin på den politiska ekonomin men också lika mycket använda den politiska ekonomin på Hegels historieteori och slutligen förstå denna syntes med hjälp av kommunistiska föreställningar om ett postborgerligt samhälle. Revolutionären Marx syntetiserade dessa två världsbilder och skapade därigenom sin egen teori: Den *materiella* historieuppfattningen. Denna uppfattning ”föddes” och utvecklades under några intensiva år, först mellan 1844 och 46 och sedan mellan 1848 och 50. I *Inledningen till kritiken av Hegels rättsfilosofi* kan man se att Marx redan börjat ana vissa viktiga sammanhang som han sedan skulle utarbeta: kopplingen av proletariatet till revolutionen, ”omkastandet” av förhållandet mellan staten och det civila samhället etc. I *Ekonomiska-filosofiska manuskripten* gick Marx i närkamp med problemen. Han analyserade den politiska ekonomins abstraktioner och urskilde

praktikens betydelse, både vad det gällde förståelsen av historien i allmänhet och det revolutionära arbetet för historiens vidare utveckling i synnerhet. I *Den heliga familjen* och *Den tyska ideologin* använde Marx den politiska ekonomin som en måttstock för den tyska unghegelianismen, som befanns vara för kort. Denna historieuppfattning utvecklades och konkretiserades också till ett politiskt handlingsprogram som fick prövas under de intensiva revolutionsåren 1848–50. Pga. utvecklingen i den tyska revolutionen lämnade Marx sedan den *borgerliga* revolutionens problem, och i den meningen slutade Marx 1850 att vara revolutionär.

Enligt denna uppfattning var därför ”Marx som filosof” och ”Marx som revolutionär” en sammanhängande Marx som under några år utarbetade en övergripande historieuppfattning och en syn på proletariatets roll i den kommande revolutionen. ”Filosofin” innehåller därför både en historiesyn och en uppfattning om kommunismens roll i den historiska utvecklingen. Vad som sedan hände sedan efter 1850 var att Marx utvecklade sin historiesyn och sin kommunismuppfattning till en *samhällsteori*. Detta är tydligt redan i analyserna av Frankrike från början av 1850-talet, men märks än mera i Marx' arbete under nästa ”förtätade period” 1857–72. Här handlade det, som Schanz påpekat, inte längre bara om *historien* utan också om det samtida samhället, det på den kapitalistiska ekonomin grundade *borgerliga* samhället. Men, och detta är viktigt, Marx förband den socialistiska revolutionen med proletariatets egen organisering genom att ur sin historieteori utveckla en samhällsteori och en ekonomiteori. Historieteorin utvecklas därför till en politisk inriktning genom att bli en samhällsteori, samtidigt som denna samhällsteori vetenskapliggjordes i arbetet med ekonomin. Men samtidigt kvarstår problem i förhållandet mellan ”filosofin” och ”ekonomin”, dvs. mellan den materiella historieuppfattningen och analysen av kapitalet. Skär man i denna historieuppfattning så att endast Marx’ arbeten efter 1845 kommer med, behöver det inte uppstå några problem. Då ligger bara den materiella historieuppfattningen en abstraktionsnivå högre än teorin om kapitalet, vilket alltså både ”Marx som system” och Althusser menar. Men lyfter man även fram Marx som *kritiker* av tysk unghegelianism, samtida kommunism och socialism och engelsk ekonomiteori, dvs. ser hela Marx utveckling mellan 1843 och 1850 som en sammanhängande ”rörelse”, så uppstår problem med att relatera denna period till den senare. I början av denna utveckling arbetade Marx huvudsakligen med *kritiken* som vapen, dvs. med en kritik av andra *föreställningar*. Kritiken av Hegels rättsfilosofi är i huvudsak en kritik av Hegels *filosofi*, dvs. hans *samhällsteori*, och kritiken av Bruno Bauer i *Om judefrågan* är en kritik av Bauers uppfattning om judarnas emancipation. Ekonomiska filosofiska manuskripten är till stor del en kritik av den politiska ekonomins *teoretiska* utgångspunkter, och även *Teser om Feuerbach* och *Den tyska ideologin* innehåller i huvudsak en kritik av unghegelianernas *teorier*. Fr.o.m. 1846 kommer dock ett nytt element in: det praktiska revolutionära arbetet. Detta innebär att den materiella historieuppfattningen kompletteras med en nivå, politikens nivå. Därmed inleds också utvecklandet av *historie*uppfattningen i riktning mot en *samhälls*teori, därför att ett deltagande i politiken endast kan ske i ett samhälle här och nu, och detta samhälle måste begreppsliggöras för att kunna begripas. Historieteorin konkretiseras eller, för att använda Marx’ egna ord, filosofin realiseras, och teorin kunde endast bli en materiell kraft i och genom ett deltagande i politiken. I denna övergång från ”Marx som filosof” till ”Marx som revolutionär” låg redan fröet till den äldre Marx’ syntes av ekonomisk vetenskap och arbete med organiserandet av arbetarrörelsen. Endast i och genom arbetarrörelsens utveckling fick arbetet med ekonomin mening och denna mening var på intet sätt bara teoretiskt relevant. Hade Marx enbart velat bli erkänd som en teoretisk ekonom, hade han med all sannolikhet kunnat arbeta sig in på något universitet i England och blivit (en f.d. radikal) akademiker.

Men han var redan stämplad som revolutionär och uppfattade sig också själv som revolutionär under resten av sitt liv. Men han kunde å andra sidan ha valt att fortsätta verka i de revolutionära kretsar som fanns kvar efter revolutionens nederlag, men inte heller detta gjorde han. Istället blev det arbetarrörelsens egen utveckling som kom att ersätta behovet av en uttalat revolutionär organisation, och kopplingen mellan arbetet med ekonomin och arbetet med I:a internationalen blev därför en nödvändighet för Marx.[103] De gav varandra trovärdighet och legitimation. Den ekonomiska teorin förklarade orsakerna till arbetarrörelsens uppkomst och utvecklade i den politiskt inriktade samhällsteorin också rörelsens mål: avskaffandet av det borgerliga samhällets grund, lönearbete/kapitalförhållandet. Samtidigt bekräftade arbetarrörelsens egen utveckling den ekonomiska teorin; den blev s.a.s. ett ”bevis” på teorins riktighet. Varje teoretiker vill självfallet kunna hävda sin teoris giltighet och kunde Marx göra det med hjälp av praktiken var det bara desto bättre eftersom hans teori i grund och botten var en teori om praktiken. Ekonomin och arbetarrörelsens organisering förutsatte därför varandra hos Marx, både som ett förhållande mellan teori och praktik och teori och empiri. Marx *skapade* givetvis inte den moderna arbetarrörelsen med sin teori och sin praktik, utan rörelsen framstod som ett bevis på teorins riktighet, samtidigt som teorin förklarade rörelsens existens och gav den dess mål.

Det finns således enligt min mening ingen grundläggande motsättning mellan ”Marx som filosof” och ”Marx som revolutionär” och inte heller mellan ”Marx som ekonom” och ”Marx som organisatör”. Problemen hos Marx finns snarare *mellan* dessa två par. Filosofen och revolutionären Marx lyfte båda fram revolutionen och den historiska nödvändigheten av denna revolution. Ekonomen och organisatören Marx arbetade med ”rörelsen”, både i betydelsen ”värdets rörelse i samhället” (det är egentligen det som är ”ekonomi” i Marx’ samhällsteori) och arbetarnas egen fackliga och politiska rörelse[104]. Under denna period framhävde Marx den långsiktiga utvecklingen trots sin många gånger otåliga revolutionära optimism.[105] Revolutionen flyttades in i framtiden på motsvarande sätt som ”filosofin” övergick i ”vetenskap”. Men detta innebar inget ”brott” hos Marx i den mening som Althusser och Schanz lägger i ordet. Skillnaden ligger snarare i *inriktningarna*: ”ekonomi” i stället för ”historiefilosofi och samhällsteori” och ”arbetarrörelse” istället för ”revolutionär organisation”. Hos Marx hängde detta ihop genom att arbetarrörelsen objektivt sett var ett revolutionärt parti därför att proletariatet var den revolutionära klassen i det borgerliga samhället och analysen av den borgerliga ekonomin var en undersökning av *ett* av historiens produktionssätt, och därtill det som politiskt var viktigast att analysera. Men det hänger ihop bara om alla fyra ”Marx som” relateras till varandra, och det är endast genom ”Marx som filosof och revolutionär” som ”Marx som ekonom och organisatör” får mening. Marx bidrog med att organisera arbetarrörelsen *för* att han var revolutionär och han analyserade ekonomin *för* att både den allmänna historieuppfattningen och den politiskt inriktade samhällsteorin pekade ut ekonomin som det viktigaste att undersöka. Därför tror jag att de ”brott” som Althusser och Schanz urskiljer enbart kan uppfattas som sådana om man avskiljer Marx’ teorier från hans totala livsinsats som var mycket mer än enbart *teoretiskt* bestämd. I stället kan urskilja en djupt liggande *kontinuitet* i Karl Marx’ liv, alltifrån hans möte med Hegel och unghegelianerna 1836–37 till hans ”vresiga” kritik av tyskarnas programförslag 1875 och av

[103] Som Engels så fint uttryckte det skulle Marx’ liv utan Internationalen ha varit ”som en diamantring där ädelstenen var borttagen” (Engels till Laura Lafargue 24 juni 1883, i *MEW* 36, s. 43).
[104] Man kan säga att det är förhållandet mellan dessa två slag av ”rörelser” som är själva hjärtat i marxismen och som har gett den dess specifika karaktär av förening av vetenskap och politik.
[105] Se exempelvis Marx’ ”råd” till de franska arbetarna på hösten 1870, se kap. 9, s. 166.

Adolf Wagners lärobok i politisk ekonomi 1881–82. Denna kontinuitet handlade om att försöka utarbeta abstrakta begrepp som både kunde analysera den ”verkliga världen” och ingripa i den. Begreppen fick därmed en dubbel funktion, de var dels ett försök att fånga ”den verkliga rörelsen” och dels skulle de peka ut hur man skulle förändra den. ”Kritiken” hos Marx handlade därför alltid, från början till slut, om att *både* analysera och agera, att både vara ”åskådare” och ”deltagare”, ty detta innebar att vara människa som både skapade och reflekterade samhället och historien. Detta skilde inte Marx från andra människor, det som skilde honom var det sätt på vilket han reflekterade och agerade och framförallt att reflekterandet och agerandet så nära hängde samman. ”Teori” och ”praktik” var för Marx inte två skilda saker som det kommit att bli för den senare marxismen med dess arbetsfördelning mellan akademi och politik, utan de sammanföll i det mänskliga livet. Det var ju också detta liv som Marx bestämde som grunden för både politiken och tänkandet och därför bör även Marx’ liv förstås som grunden för hans politiska inriktning och hans tankar. Endast på detta sätt kan Marx åter ”ställas på fötter”.

DEL III: TILL MARXISM

11. Arvet efter Marx

Den 14 mars 1883 avled Karl Marx och tre dagar senare begravdes han på Highgatekyrkogården i London i närvaro av Engels, Marx' döttrar med makar, Wilhelm Liebknecht från Tyskland och ytterligare några av Marx' och Engels' vänner.[1] Vid begravningen höll Engels ett kort tal som sedan publicerades i den tyska partitidningen *Der Sozialdemokrat* och där Marx' livsverk för första gången sammanfattas och värderas: ”Vad det stridbara europeiska och amerikanska proletariatet, vad den historiska vetenskapen har förlorat med denne man går inte att mäta”, sade han inledningsvis, och fortsatte:

> Som Darwin upptäckte lagen för den organiska naturens utveckling, så upptäckte Marx den mänskliga historiens utvecklingslag: [...] att människorna före allt annat måste äta, dricka, bo och klä sig innan hon kan syssla med politik, vetenskap, konst, religion osv.; att alltså produktionen av de omedelbara materiella livsmedlen och därmed ett folks eller en tids föreliggande utvecklingsnivå bildar grundvalen för den stat, de rättsuppfattningar, den konst och även de religiösa föreställningar som de berörda människorna har utvecklat [...] Men detta var inte nog. Marx upptäckte också den särskilda rörelselagen för det nutida kapitalistiska produktionssättet och det på detta uppbyggda borgerliga samhället. Med upptäckten av mervärdet kastades plötsligt ljus där alla de tidigare undersökningarna, såväl av borgerliga ekonomer som av socialistiska kritiker, hade förirrat sig in i mörkret [...] Sådan var vetenskapsmannen. Men detta var långt ifrån ens halva mannen. Vetenskapen var för Marx en historisk rörelse, en revolutionär kraft [...] Ty Marx var framförallt revolutionär. Att på ett eller annat sätt medverka till att störta det kapitalistiska samhället och de där utvecklade statsinstitutionerna, att medverka till att befria det moderna proletariatet, som han var den förste att göra medveten om sitt läge och sina behov och om villkoren för sin frigörelse – detta var hans egentliga livsuppgift. Kampen var hans rätta element [...] Hans namn kommer att leva genom århundraden och så också hans verk.[2]

Engels tal vid begravningen är intressant av flera skäl, dels därför att han pekade ut den för marxismens uppkomst så viktiga förbindelsen mellan Marx och Darwin[3] men också för att han här lyfte fram de två enligt hans mening viktigaste vetenskapliga och teoretiska nydaningar som Marx hade utfört: ”den mänskliga historiens utvecklingslag” och ”den särskilda rörelselagen för det nutida kapitalistiska samhället”, vilket motsvaras av det som Marx utarbetade under perioderna ”Marx som filosof” och ”Marx som ekonom”.[4] Men Engels menade också att Marx inte enbart varit en teoretiker och han pekade också ut de båda övriga ”Marx som” genom att relatera ”Marx som revolutionär” till ”Marx som organisatör” och anse att dessa sidor av Marx var ”mer än halva mannen”. Här gjorde Engels en första bestämning av Marx' livsgärning, och man kan säga att han i och med detta genomförde en ”boupptecknin” av det arv som Marx lämnade till eftervärlden. Det var ingen tillfällighet att

---

[1] Vorländer, s. 266.
[2] *MEW* 19, s. 335 ff.
[3] Engels var inte den förste som drog denna parallell mellan Darwin och Marx på det vetenskapliga området. 1870 hade Moses Hess i en artikel i den tyska partitidningen *Volkstaat* menat att Darwin och Marx var upptäckarna av lagarna för den fortskridande utvecklingen, Darwin inom den organiska naturens område och Marx inom socialekonomin. Några år senare såg Leopold Jacoby i sin *Die Idee der Entwicklung* Marx' *Kapitalet* som en ”fortsättning på och ett komplement till Darwins [teori om] arternas ursprung och människans härstamning” (Jacoby (1886), s. 12, cit. i Steinberg, s. 47). Darwinismen var överhuvudtaget en utbredd teori inom den tyska socialdemokratin vid denna tid, och det var snarare Marx som fick status av denna jämförelse än Darwin.
[4] Jfr Althussers och Schanz' olika ”brott”, kap. 10, s. 181 ff.

det var just Engels som genomförde denna boupptecknin. Genom sitt nära fyrtioåriga intellektuella och politiska samarbete med Marx hade han stor andel i dennes livsverk, så stor att det ibland är svårt att urskilja vad som är Marx' bidrag och vad som är Engels'.[5] Efter Marx' död fick Engels också överta huvuddelen av de väldiga manuskripthögar som hade samlats i Marx' arbetsrum och han inledde nu ett omfattande arbete med att sprida Marx' teorier, ett arbete som skulle sysselsätta honom i stort sett till hans egen död 1895.

När Marx dog var få av hans skrifter tillgängliga för en bredare publik. Av de äldsta verken var bara *Den heliga familjen, Filosofins elände* och *Kommunistiska Manifestet* utgivna, förutom de artiklar Marx hade skrivit i olika tidningar och tidskrifter, vilka dock var föga kända och svåra att få tag i. Av Marx' övriga arbeten hade *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* utkommit som bok 1869[6] och *Till Kritiken av den politiska ekonomin* och givetvis *Kapitalets* 1:a bok var också möjliga att få tag på. Av Marx' arbeten i samband med I:a Internationalen var *Inauguraladressen* (1864) och *Inbördeskriget i Frankrike* relativt kända, men detta var i stort sett allt. Under 1970-talet utkom minst nio olika nyutgåvor av *Manifestet* på sex olika språk, lika många som de gångna 22 åren.[7] Ett viktigt sätt att förvalta arvet efter Marx var därför att göra honom mera tillgänglig för publiken, och Engels började nu också att ge ut flera av Marx' både publicerade och opublicerade arbeten. Förutom en mängd nya utgåvor av *Manifestet* publicerade Engels också (ofta med egna förord) Lönearbete och kapital 1884, *Filosofins elände, Louis Bonapartes 18:e Brumaire, Till det Kommunistiska förbundet*s historia och *Kapitalets* 2:a bok 1885 något senare *Teser om Feuerbach* 1888, *Kritik av Gothaprogrammet* och *Inbördeskriget i Frankrike* 1891, *Kapitalets* 3:e bok 1894 och slutligen *Klasstriderna i Frankrike* 1895. Det arbete som Engels lade ner på att återutge gamla och publicera outgivna texter av Marx kompletterades också av hans egna böcker, framförallt *Anti-Dühring* från 1878 (nya utgåvor 1885 och 1894), V*etenskaplig och utopisk socialism*, som bestod av delar av *Anti-Dühring* och som gavs ut på franska 1880 och som översattes till minst 6 olika språk de närmaste åren, *Familjens, privategendomens och statens ursprung* 1884 och slutligen *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* 1888. Vid Engels' död fanns det därför en avsevärt större mängd litteratur utgiven av "marxismens två klassiker" än det hade funnits vid Marx' död.

Engels' insats under dessa år var en viktig förutsättning för att en "marxism" skulle kunna uppstå och vinna anhängare. "Den gamle i London" betraktades dessutom fram till sin död som den främste auktoriteten på Marx' teorier och politiska inriktning. Han blev nu en länk mellan Marx själv och de personer som skulle göra det till sin livsuppgift att utarbeta arvet till en fungerande vetenskap och politisk inriktning för de två socialistiska rörelser som först anammade marxismen. I den tyska socialdemokratin och den ryska revolutionära rörelsen fann snart marxismen det sociala underlag som skulle komma att förvandla "teorin" till en "materiell kraft". Men för att detta skulle kunna ske måste först marxismen utarbetas som en sådan möjlig ideologi för dessa rörelser. Detta skedde i huvudsak under det första decenniet efter Marx död, dvs. under 1880-talet, och denna utveckling kommer att behandlas i kapitel 12. Denna av några enskilda personer utarbetade marxism fick sedan sitt genombrott vid något olika tidpunkter i Tyskland och Ryssland, men i huvudsak kan åren från mitten av 1880-talet fram till sekelskiftet betraktas som det dryga årtionde då marxismen fick sitt stora

[5] För en analys av denna relation, se Carver.
[6] Denna hade först publicerats i den amerikanska tidskriften *Die Revolution* i maj 1852. Redaktören, Joseph Weydemeyer, kunde dock inte lösa ut mer än en mindre del av upplagan från tryckeriet och endast några enstaka exemplar fanns tillgängliga i Europa (se vidare Marx' förord till 1869 års utgåva i *MEW* 8, s. 559 f).
[7] Hobsbawm (1982), s. 328.

genombrott, främst som en rörelseideologi och en därmed sammanhängande samhällsvetenskap, något som tas upp i kapitel 13. Att marxismen runt sekelskiftet hade blivit en etablerad rörelseideologi inom den tyska och den ryska socialdemokratin, märks inte minst på reaktionerna på de ”utmaningar” mot den klassiska marxismen som uppstod vid denna tiden både i Tyskland och Ryssland. Kampen och diskussionen mellan ”den ortodoxa marxismen” och dessa utmaningar var en viktig del av marxismens utveckling det första decenniet av det nya århundradet, vilket behandlas i kapitel 14. Den sista fasen av marxismens institutionalisering utspelar sig slutligen under och efter det första världskriget, då den ortodoxa marxismen mister en stor del av sin betydelse och det istället blir två av utmaningarna som avgår med segern i de revolutioner som bryter ut i både Tyskland och Ryssland. Marxismen får genom denna utveckling nu också ett ”materiellt underlag” i den tyska och den ryska staten, samtidigt som den klassiska sammanhållna marxismen slutgiltigt sprängs i två sinsemellan oförsonliga delar: kommunism och socialdemokrati. Denna sista fas av marxismens institutionalisering kommer att tas upp i det sista kapitlet i denna del.

12. Marxismens födelse

När föddes marxismen? Svaret på den frågan beror delvis på vilket plan man vill förlägga marxismens uppkomst till. På ett plan föddes (åtminstone förutsättningarna för) en marxism i samma ögonblick som Karl Marx dog, ty då skildes hans teorier och hans politiska inriktning från sin upphovsman och det ankom på eftervärlden att förvalta arvet efter honom. Marx hade nu inte längre någon kontroll över hur andra människor utnyttjade hans skapelse, hur de läste, förstod och använde hans teorier och politiska inriktningar. Med tanke på hur missnöjd Marx mot slutet av sitt liv hade varit med dem som dristade sig att kalla sig ”marxister”, kan man nog ana att få, om ens någon, av efterföljarna skulle ha funnit nåd inför hans ögon. Efter Marx’ död kunde också *myten* om honom som den store vetenskapsmannen, revolutionären och arbetarledaren börja omhuldas, och med lite fantasi kan man föreställa sig hur exempelvis en ung och radikal tysk gruvarbetare som läste Engels’ nekrolog om Marx i *Der Sozial-demokrat* kunde uppfatta honom utifrån Engels framställning. Man kan därför säga att marxismen delvis föddes i och med att man nu började poängtera Marx’ storhet och började utarbeta hans lära som en ”det revolutionära proletariatets världsåskådning”. Denna uppfattning om Marx som en giganternas gigant kan i sin historiska förlängning ses på de jätteplakat på Marx (bredvid Engels och Lenin) som pryder exempelvis Röda Torget i Moskva varje 1:a maj.

Marxismens födelse som ett intellektuellt sammanhängande tankesystem skedde dock inte lika hastigt och definitivt som Marx’ död. Den vetenskapliga och politiska inriktning som nu började betraktas som ”marxism”, dvs. den materiella historieuppfattningen, mervärdeteorin och relaterandet av den moderna industriarbetarklassen till den socialistiska revolutionen, hade även före Marx’ död förknippats med Karl Marx, och anhängarna till en sådan linje hade också ibland kallats ”marxister”. Termen ”marxist” hade först börjat användas i den interna kampen i I:a Internationalen, där framförallt Bakunin och dennes anhängare använde det i nedsättande betydelse om dem som stödde den ”auktoritäre kommunisten” Karl Marx’ politiska linje. Tidigare hade också ordet tidvis använts i Tyskland i dess tyska form (dvs. ”marxian” och då oftast i motsättning till ”lassallian”) men efter 1870 ersattes detta uttryck alltmer av den franska formen. På grund av den starkt kritiska biton som låg i ordet ville inte de som verkligen var anhängare till Marx använda det om sig själva. Exempelvis skrev schweizaren Johann Philipp Becker (som stod Marx nära i åsikter) i september 1972: ”Genom att använda ordet ’marxister’ om anhängarna av internationell socialism [...] avslöjar den borgerliga pressen [...] sin dåliga smak, vilket är desto mera irriterande då det används för att kontrastera dessa anhängare med den galna sekten av ’bakunister’ som för sin del bär detta namn, fyllt med ironi och hånfullhet, som om det vore ett välförtjänt straff.”[1] Under 1870-talet försvann delvis uttrycken ”marxist” och ”bakunist”, bl.a. på grund av de försök som gjordes att ena den socialistiska rörelsens olika fraktioner, och eftersom orden just betecknade dessa stridande fraktioner ville många utrota dem. Även många i organisationerna aktiva arbetare ville undvika att förknippas med namngivarna, då man ansåg att ”dessa personer sällan är arbetare; de är rotlösa medlemmar av bourgeoisin, doktorer, professorer, författare, studenter, ibland t.o.m. kapitalister [...] Vi måste inte bara förändra dessa personer, utan också utrota orsaken till felet. Nog av marxister och bakunister! Vad vi behöver är en ärlig och sann allians av *arbetare*”.[2]

---

[1] J.P. Becker: ”A propos des Congrès de Genève”, i *Volkstaat* 5 och 8 okt. 1873, cit. i Georges Haupt: ”Marx and Marxism”, i Hobsbawm (1982), s. 267.
[2] ”Brochure Genevoise”, cit. i a.a., s. 268.

Runt 1880 börjar ordet ”marxist” förlora sin tidigare negativa klang och dessutom tillkom den mera omfattande termen ”marxism”. Den finns första gången framställd i en skrift av Paul Brousse (ledare av ”possibilisterna” i Frankrike) som heter *Le marxisme dans l'Internationale* och som utkom 1882. Brousse syftade med orden ”marxism” och ”marxist” (som han använde omväxlande och i samma betydelse) inte på Marx' teorier, utan kallade dem som ville skapa ett socialdemokratiskt parti, liknande det som fanns i Tyskland, för ”marxister” (i Frankrike Jules Guesde och dennes anhängare).[3] Däremot börjar ordet ”marxist” ungefär vid samma tid i Ryssland att användas om dem ”som predikar [...] att bygemenskapen är en arkaisk form, som historien [...] har dömt till undergång”[4] eller med andra ord mera syfta på Marx' *teorier* (i detta fall om kapitalismens expropriation av bönderna). ”Marxismen” kom här in i Ryssland genom den där pågående debatten om möjligheten för Ryssland att hoppa över det kapitalistiska stadiet och utveckla socialism på grundval av den gamla kollektiva bystrukturen. Marx' *Kapitalet* hade översatts till ryska redan 1872 och hans (som man uppfattade den) teori om den ”naturnödvändiga” utvecklingskedjan feodalism–kapitalism–socialism stödde dem som inte ville bygga den socialistiska strategin på bönderna utan på proletariatet. De som hade motsatt den terroristiska inriktningen som *Zemlja i Volja* utvecklade mot slutet av 1870-talet stödde sig på Marx' teori om den kapitalistiska utvecklingen och skrev nu till Marx från sin exil i Schweiz för att få sin politiska inriktning bekräftad av ”mästaren” själv. Svaret som Marx gav innebar dock en besvikelse. Han gjorde klart för sina anhängare att denna teori ”*uttryckligen* inskränkte sig till de *västeuropeiska länderna*” och att ”den i '*Kapitalet*' framställda analysen inte innehåller något bevis varken för eller emot bygemenskapens livskraft, men att den specialstudie som jag har gjort om detta och för vilken jag har skaffat mig material ur orginalkällor har övertygat mig om att denna bygemenskap är stödpunkten för Rysslands sociala återfödelse; men om den ska verka på detta sätt måste alla de förstörande krafter som stormar in från alla sidor besegras.”[5]

Men det var i Tyskland som uttrycket ”marxism” först fick sin senare betydelse av en kombination av både Marx' teorier och hans politiska inriktning, och man kan därför med fog påstå att det var där som den egentliga marxismen föddes. De allmänna dragen

i denna marxism hade framställts av Engels i hans kritik av Eugen Dühring i en artikelserie i den tyska socialdemokratiska partitidningen *Vorwärts* mellan januari 1877 och juni 1878, senare utgiven som bok med titeln *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (*Anti-Dühring*). Denna bok kom att få en oerhörd betydelse för marxismens uppkomst och spridning och ska man på något sätt finna en historisk punkt för marxismens födelse är denna bok en mycket stark kandidat. I stort sett samtliga av dem som det kommande årtiondet skulle komma att utarbeta marxismen som en teoretiskt och politiskt sammanhängande lära blev marxister genom denna bok, och vill man kalla Karl Marx för ”marxismens fader” måste Friedrich Engels genom denna bok åtminstone ses som ”marxismens barnmorska”.[6]

Innehållet i artiklarna och i boken var ett resultat av tre samverkande faktorer. För det första

---

[3] A.a., s. 269. Det var dessa marxister som Marx enligt Engels tog avstånd från: ”Nu är dessa s.k. marxister i Frankrike allaredan en ganska så egen produkt att Marx sade till Lafargue: ce qu'il y a de certain c'est que mois, je ne suis pas Marxiste.” (”Vad som är säkert är att vad gäller mig, så är jag inte marxist”, Engels till Bernstein 2/3 nov. 1882, i *MEW* 35, s. 388).

[4] Vera Zasulitj till Marx 16 febr. 1881, i Shanin, s. 98 f.

[5] Marx till Vera Zasulitj 8 mars 1881, i *MEW* 35, s. 166.

[6] ”Det var denna bok som utbildade de flesta av de mest betydelsefulla ledarna i Andra Internationalen – Bebel, Bernstein, Kautsky, Plechanov, Axelrod och Labriola.” (Gareth Stedman Jones: ”Engels and the History of Marxism”, i Hobsbawm (1982), s. 291).

givetvis Engels nära kontakt med Marx' långa arbete med historiska, ekonomiska och politiska problem, vilket hade resulterat i de "upptäckter" och den politiska inriktning som Engels sedan framhävde i sitt begravningstal. För det andra Eugen Dührings och andra teoretikers genomslagskraft inom den tyska socialdemokratin vid denna tid utifrån partiets behov av att utveckla en socialistisk ekonomisk teori och en egen ideologi. För det tredje, och för det konkreta innehållet kanske viktigaste, spelade Engels' eget intresse för och arbete med den moderna naturvetenskapen en stor roll, både för boken och än mer för den marxism som utvecklades under 1880-talet. Det fanns en lång bakgrund till Engels' syn på naturvetenskapen mot slutet av 1870-talet, och både han och Marx hade i årtionden intresserat sig för upptäckter inom bl.a. kemin och fysiologin, förutom deras intresse för Darwins teori som Marx när han läst den hade kallat "den naturhistoriska grundvalen för vår åsikt" (dvs. den materiella historieuppfattningen).[7] I slutet av maj 1873 gjorde Engels en betydelsefull "upptäckt" som skulle sysselsätta honom intensivt under tio år och som resulterade i en mängd manuskript där Engels försökte visa att den materialistiska dialektiken var giltig även för naturvetenskaperna.[8] Den "upptäckt" som Engels menade sig ha gjort, och som han omedelbart skisserade i ett brev till Marx, var att det synsätt som Marx hade utvecklat i sin analys av kapitalet (att lagarna i samhället byggde på värdets rörelser och att därför dessa lagar måste ses som lagar för en *rörelse*), också var tillämpligt på naturvetenskapen:

> Naturvetenskapens föremål – kroppar, materia som rör sig. Kropparna kan inte skiljas från rörelsen, dess former och arter kan man bara lära känna i den, om kroppar utanför rörelse, utanför alla relationer till andra kroppar kan man inget säga. Naturvetenskapen känner därför bara kroppar som i sina relationer till varandra befinner sig i rörelse. Kunskap om de skilda rörelseformerna är kunskap om kropparna. Undersökningen av dessa skilda rörelseformer är huvudobjektet för *naturvetenskapen*.[9]

Med detta gav Engels ett eget självständiga bidrag till marxismens uppkomst, något som var desto viktigare då Engels här gav marxismen en allmän filosofisk grundval. Marx' eget arbete med "filosofin" låg nu trettio år tillbaka i tiden och i stort sett samtliga verk från den tiden var så gott som okända. Det hade dessutom skett flera avgörande upptäckter inom naturvetenskapen som Marx inte kunnat ta upp i sitt eget arbete med filosofin och som var svåra att inlemma i både den materiella historieuppfattningen och i teorin om kapitalet. Men den filosofi som Engels nu utvecklade var inte tänkt som "metafysiska grundantaganden" av ontologisk eller epistemologisk art.[10] Snarare försökte han på sitt eget sätt upphäva filosofin i den mening den ditintills hade arbetat med abstrakta föreställningar som hämtades från det rena tänkandets område. De abstrakta rörelselagar som Engels formulerade i sitt arbete med naturens dialektik skulle istället hämtas från den moderna naturvetenskapens utveckling och han försökte framställa den filosofiska grunden för naturvetenskapen utifrån dess egen utveckling:

> Detta sätt att se är helt igenom dialektiskt och har inte längre användning för någon över de övriga vetenskaperna stående filosofi. I och med att varje enskild vetenskap ställs inför kravet att själv nå fram till klarhet om sin plats i tingens och kunskapens stora sammanhang, så blir ju även en speciell

---

[7] Marx till Engels 19 dec. 1960, i *MEW* 30, s. 131. Se även Liedman (1977), kap. 4.
[8] Dessa manuskript publicerades 1925 under titeln *Naturens dialektik* och fick en mycket stor betydelse för Stalins uppfattning om "den dialektiska och historiska materialismen", se ovan kap. 10, s. 174.
[9] Engels till Marx 30 maj 1973, i *MEW* 33, s. 80.
[10] När Engels använde uttrycket "metafysik" menade han att uppfatta ting och förhållanden statiskt, ungefär som Hegel hade menat att "förståndet" uppfattade världen. Gentemot "det metafysiska" satte alltså Engels (och Hegel) "det dialektiska" som såg tingen och fenomen i deras rörelse och utveckling.

> vetenskap som sysslar med detta sammanhang överflödigt. Av hela den hittillsvarande filosofin återstår under sådana förhållanden endast läran om tänkandet och dess lagar, den formella logiken och dialektiken. Allt annat går upp i den positiva vetenskapen om naturen och historien.[11]

Engels menade att Marx hade visat att den materialistiska dialektiken var tillämplig på den mänskliga historien (och därmed också på det borgerliga samhället), men att den samtida naturvetenskapen ännu inte hade förstått de grundläggande dragen i naturens utveckling och lagbundenhet. Det var hur den materialistiska dialektiken kunde binda samman naturens olika nivåer (inklusive den organiska naturens utveckling, vars rörelselagar Darwin hade framställt och den mänskliga historiens rörelselagar, som Marx och Engels själv hade utarbetat) som var det yttersta innehållet i Engels' hastigt påkomna ”dialektiska tankar om naturvetenskapen”.[12] I *Anti-Dühring* kom Engels tillbaka till denna grundtanke om materiens rörelseformer[13] och han lyfte där också fram Hegel som en bakgrund för sin uppfattning. Hegels stora betydelse för Engels' arbete med naturdialektiken är ännu tydligare i Engels' manuskript där han påpekar att Hegel var den förste som framställde de dialektiska lagarna i sina allmänna former. Men enligt Engels hade Hegel betraktat dessa dialektiska lagar enbart som lagar för *tanken*, vilka sedan tvingades på naturen. Nu ställde Engels åter Hegel ”på fötter” och menade att lagarna också gällde i den objektiva materiella verkligheten, såväl i naturen som i historien och för tänkandet. ”Tankelagarna” blev därför i Engels naturdialektik endast ett specialfall av de allmänna lagarna:

> Det är således från naturens och det mänskliga samhällets historia som dessa dialektiska lagar har abstraherats fram. Ty de är inget annat än de mest generella lagarna för dessa två aspekter av historisk utveckling, lika väl som för tankarna själva. Faktiskt kan de i huvudsak reduceras till tre lagar: 1) Lagen om övergången från kvantiteten till kvalitet och omvänt, 2) lagen om motsatsernas ömsesidiga penetration och 3) lagen om negationens negation. Alla tre utvecklades av Hegel på hans idealistiska sätt och gällde då lagar för *tanken*: den första i den första delen av hans *Logik*, i läran om varat; den andra fyller hela andra och den absolut viktigaste delen av hans *Logik*, tesen om väsendet; den tredje, slutligen, figurerar som den fundamentala lagen för konstruktionen av hela systemet. Misstaget ligger i det faktum att dessa lagar tvingas på naturen och historien som tankelagar och inte härleds från dem [...] Om vi vänder på saken blir allting enkelt och de dialektiska lagarna, som verkar så extremt mystiska i den idealistiska filosofin, blir genast lika enkla och klara som middagsljuset.[14]

Det viktiga här var att dessa lagar enligt Engels inte skulle ”påtvingas” naturen och historien utan att de tvärtom var framabstraherade ur vetenskaperna om naturen och historien. De var s.a.s. ett uttryck för en vetenskapsuppfattning som naturvetenskapen ännu saknade, men som vetenskapsmännen i praktiken redan hade visat var riktig. Engels naturdialektik kan därför uppfattas som ett försök att skapa en modern vetenskapsteoretisk grund för den faktiskt verksamma vetenskapen på motsvarande sätt som Immanuel Kants arbete hundra år tidigare hade varit det. Men till skillnad från Kant, som hade härlett kunskapens grund ur de empiriskt sett transcendentala förståndskategorierna tid, rum och kausalitet, vilka existerade a priori, menade Engels att tid, rum och kausalitet var ontologiska kategorier, dvs. verkliga egenskaper i det objektiva varat.[15] De dialektiska lagarna uttryckte därför hos Engels både en ontologi

---

[11] Engels (1970), s. 37.
[12] Brevet till Marx där Engels meddelande sin upptäckt börjar med orden ”I morse när jag låg i min säng rann följande dialektiska [tankar] genom mitt huvud” (*MEW* 33, s. 80).
[13] ”*Rörelsen* är materiens existensform. Aldrig någonsin har det funnits eller kan finnas en materia utan rörelse.” (Engels (1970), s. 83).
[14] Engels (1976), s. 62.
[15] Kolakowski (1978), vol. 1, s. 381 ff.

och en kunskapsteori, de gällde samtidigt för den objektiva sfären (naturen och historien) och för det mänskliga tänkandet. Därmed öppnade han för möjligheten till den kunskapsteoretiska återspeglingsteorin som senare utvecklades av Plechanov och Lenin. Detta är än tydligare i den lilla skrift som Engels publicerade ett årtionde efter *Anti-Dühring* och som också fick mycket stor betydelse för uppfattningen om marxismen. Här placerade han in sin ”dialektiska ontologi” i ett historiskt sammanhang där utvecklingen enligt Engels har gått från abstrakt (ensidig) idealism och materialism till Hegels dialektiska idealism och Marx’ och hans egen dialektiska materialism:

> I det att vi [dvs. Marx och Engels] åter ställde oss på materialistisk ståndpunkt uppfattade vi begreppen i vårt huvud som avbilder av de verkliga tingen, istället för att i de verkliga tingen se avbilder av det absoluta begreppet på det ena eller andra utvecklingsstadiet. Därmed reducerades dialektiken till vetenskapen om de allmänna rörelserna för såväl yttervärlden som för det mänskliga tänkandet; två serier av lagar som till sitt väsen är identiska men till sitt uttryck är olika eftersom den mänskliga hjärnan kan tillämpa dem medvetet, under det att de i naturen – och hittills till stor del också i mänsklighetens historia – banar sig väg omedvetet, i form av yttre nödvändighet, mitt i en ändlös rad av skenbara tillfälligheter. Därmed vände vi upp och ned på den hegelska dialektiken eller rättare sagt, vände den rätt och ställde den på fötter.[16]

Här använde nu Engels de tankar som ”rann genom hans huvud” på morgonen den 30 maj 1873 till att tolka den ”omvändning” av Hegels filosofi som Marx genomförde under sin ungdom och som han pekade på i *Kapitalet*.[17] Denna uppfattning utvecklade Engels först *efter* Marx’ död. Från början avsåg han att kritiken av Dühring skulle utföras ”på ett objektivt och uppenbarligen seriöst sätt, som sedan ska bli mera bitande när bevisen på [hans] nonsens och plattityder börjar staplas på varandra tills slutligen en hagelstorm faller på honom.”[18] När artiklarna sedan skrevs fick själva *kritiken* av Dühring visserligen en stor plats, men viktigare var att Engels genom denna kritik fick, som han skrev i förordet, tillfälle ”att på de mycket skilda områden, som här berörs, positivt utveckla *min* uppfattning i de frågor, som för ögonblicket är av mer allmänt vetenskapligt eller praktiskt intresse” och även om det inte var Engels avsikt att ”konfrontera herr Dührings ’system’ med ett annat system” hoppades han ändå i en något självmotsägande sats att ”läsaren trots detta inte skall behöva leta efter ett sammanhang i de av *mig* framförda åsikterna”.[19] 1878 stod Engels således ensam för de i boken ”framförda åsikterna”. Sju år senare har detta ändrats till att *både* Marx och Engels stod för ”åsikterna”. I förordet till den andra upplagan av *Anti-Dühring* 1885 skrev Engels: ”Marx och jag var väl ganska ensamma om att från den tyska idealistiska filosofin rädda över den medvetna dialektiken till den materialistiska uppfattningen av naturen och historien.”[20] Här kan man tydligt se att marxismen hade börjat existera som en på den tidigare historien byggande tankeriktning och att bilden av Marx som upphovsmannen till denna marxism hade framställts. Givetvis gjorde Engels inte något formellt fel när han skrev att Marx hade ”räddat den medvetna dialektiken” till den ”materiella uppfattningen av historien” och han att själv hade gjort samma sak vad det gällde den ”materiella uppfattningen av naturen”, men denna tolkning är onekligen inte den mest omedelbara. Istället tolkar man, nu som 1885, uttalandet som att Marx och Engels *tillsammans* ”räddade” dialektiken till *både* naturen och historien,

---

[16] Engels (1969c), s. 53 f.
[17] ”[Dialektiken] står hos [Hegel] på huvudet. Man måste ställa den på fötter för att bakom det mystiska skalet upptäcka den rationella kärnan.” (Marx (1970c), s. 13).
[18] Engels till Marx 28 maj 1876, i *MEW* 34, s. 17 f.
[19] Engels (1970), s. 14 f (min kursiv.).
[20] A.a., s. 14 f.

dvs. att Engels' teori om en naturens dialektik också var Marx' teori.[21] Utan denna möjlighet till "feltolkning" skulle det ha varit svårt att tillskriva Marx denna "naturens dialektik", och det som nu började kallas "marxism" skulle egentligen ha behövt kallas "marxism-engelsism", hur otympligt det än låter för våra öron. Detta var inte en obetydlig faktor i marxismens framväxt. Tvärtom, det var till stor del genom den av Engels nu presenterade "mer eller mindre sammanhängande framställningen av den av Marx och [honom] företrädda dialektiska metoden och kommunistiska världsåskådningen"[22] som marxismen överhuvudtaget blev till och började att vinna anhängare långt utöver den närmaste kretsen.[23]

Med *Anti-Dühring* hade Engels lagt grunden till den marxism som sedan utvecklades under 1880-talet, och även om han också i fortsättningen kom att ha stort inflytande över marxismens utveckling var det för marxismens möjlighet att spridas utöver en liten krets viktigare, ja t.o.m. avgörande, att den utarbetades och blev användbar för någon betydelsefull och redan existerande social rörelse. Dessa rörelser kom att bli den tyska socialdemokratin och den ryska revolutionära antitsaristiska rörelsen, som båda två på 1880-talet hade behov av att utveckla en ny ideologi. För de tyska socialdemokraterna, som hade blivit olagligförklarade 1878, handlade det om att definiera sin rörelse i förhållande till den existerande regimen och det existerande samhället och att därigenom bli klar över sitt mål och vilka medel som skulle användas för att nå detta mål. Genom sitt deltagande i olika parlamentariska församlingar var den tyska socialdemokratin redan aktivt verksam i en av det tyska samhällets viktigaste institutioner. Samtidigt gjorde myndigheternas behandlingen av partiet som utstött från det tyska samhället att det föreföll långt mera radikal än vad det i själva verket var. Socialistlagarna lyfte fram den motsättning som redan fanns inbyggd i partiet och under 1880-talet utvecklades två fraktioner, den "moderata" och den "radikala" och snart utbröt en partistrid mellan dem. Den tyska marxismen kom att utarbetas och användas i denna interna partistrid som ett stöd för den radikala fraktionen och dess seger i partiet var därför också marxismens seger, även om denna seger på intet sätt var fullständig och genomgripande för partiets vidare utveckling.

I Ryssland befann sig den revolutionära intelligentian i en besvärlig situation under 1880-talet då tsarväldet verkade vara starkare än tidigare och möjligheten till en kombinerad antitsaristisk och socialistisk revolution syntes mera avlägsen än någonsin. Trots detta var populismen fortfarande inflytelserik och den tidiga ryska marxismen hade att i stort sett börja från början i sin kamp för en annorlunda politisk strategi. Marxismen kom sålunda även i Ryssland att utarbetas i en intern kamp mellan olika fraktioner av en socialistisk rörelse, med den viktiga skillnaden att ryssarna ännu inte hade utvecklat någon liknande "partiapparat" som tyskarna. Där tyskarna var i behov av en fungerande ideologi för ett redan existerande parti, handlade det för ryssarna om att omdefiniera själva grunden för den socialistiska revolutionära rörelsen. Den ryska intelligentian var på jakt efter en ny revolutionär teori som kunde staka ut en ny väg medan tyskarna behövde en teori som kunde legitimera den redan inslagna vägen. Denna skillnad skulle senare visa sig vara avgörande för vilken marxism som bäst passade till de olika situationerna, men i den första fasen av marxismens utveckling doldes denna skillnad av det tyska partiets underjordiska existens och den därpå byggande

[21] Så tolkade exempelvis Karl Kautsky detta uttalande, se Kautsky (1960) s. 216 f.
[22] Engels (1970), s. 12.
[23] Frågan om Marx' inställning till Engels' arbete med naturens dialektik och till *Anti-Dühring* är därför av centralt intresse för uppfattningen om marxismen. Liedman (1977) ser denna fråga som en vattendelare i marxismen, tillsammans med uppfattningen om Hegels eventuella närvaro (vol. 1, s. 18 ff). För en genomgång av Marx' inställning till Engels' arbete med naturens dialektik, se Carver, s. 118 ff.

revolutionära ideologin. Därför kom en liknande marxism att utarbetas för både Tyskland och Ryssland, och det var till stor del denna samstämmighet som möjliggjorde att marxismen framstod som den ”rätta” teorin för den internationella socialistiska arbetarrörelsen. Fram till krigsutbrottet 1914 kunde därför både den tyska och den ryska marxismen uppfattas som en och samma marxism, men då, och framförallt i revolutionerna efter kriget, slog de tyska och ryska marxisternas skilda utgångspunkter igenom. Marxismen som i mer än två decennier fungerat som en ”paraplyteori” sprängdes då i sina två nuvarande beståndsdelar, socialdemokrati och kommunism.

I januari 1880, drygt ett år efter det att Engels hade publicerat *Anti-Dühring*, anlände i stort sett samtidigt, men oberoende av varandra, två män till Schweiz som kom att viga sina liv åt att utarbeta och försvara marxismen. Båda två var vid ankomsten till Zürich respektive Genève redan övertygade socialister och hade i sina respektive hemländer sedan några år arbetat inom den socialistiska rörelsen. Tillsammans skulle de komma att betyda mera än några andra för skapandet och spridandet av marxismen, möjligen med undantag för Engels själv. Det viktiga som dessa två bidrog med var att på den av Engels lagda grunden utarbeta marxismen till en för sina respektive rörelser *användbar* ideologi, en ideologi som kunde ingripa i rörelsernas interna problem och skapa de övergripande svar de nu behövde för att kunna gå vidare.

Den ene av dem, Karl Kautsky, härstammade från Prag där han föddes 1854 och bodde tills familjen flyttade till Wien när han var nio år. Redan tidigt i sitt liv blev Kautsky intresserad av sociala frågor och efter att i tonåren ha läst George Sands romantiska roman *Le péché de M. Antione* och tagit starkt intryck av Pariskommunen drogs han mot den socialistiska rörelsen i sitt hemland. Strax innan han 1875 blev medlem i det lilla socialdemokratiska partiet i Österrike läste Kautsky Thomas Buckles *The History of Civilization in England*, Ernst Haeckels *Über die Entstehung und den Stammbaum des Menschengeschlechts*, Ludwig Büchers *Kraft und Stoff* och Darwins båda verk *The Origin of Spieces* och *The Descent of Man*.[24] Speciellt Darwins böcker gjorde ett stort intryck på honom och Kautsky började nu utveckla en naturalistisk och naturvetenskaplig grund för sitt sociala engagemang. När han bara var strax över 20 år började Kautsky skriva artiklar, bl.a. i österrikiska socialistiska tidningar men också i den tyska socialdemokratins organ *Der Volkstaat*, som i oktober 1876 bytte namn till *Vorwärts* (den tyska och österrikiska socialdemokratin var nära förbundna genom sin gemensamma kultur och sitt gemensamma språk). I dessa artiklar försökte Kautsky visa att den moderna vetenskapen stödde socialisterna och inte liberalerna, där många ”socialdarwinster” menade att det mest ”naturliga” samhället var det borgerliga med dess ”allas kamp mot alla”. Trots att Kautsky (enligt sina memoarer) läste *Kapitalet* redan 1875[25] och även översatte delar av *Filosofins elände* till tyska finns det inte några tecken i hans artiklar på att detta första möte med Marx gjort något större intryck på honom. I början av 1977 inledde emellertid Engels sin artikelserie om Dühring i just *Vorwärts* och under våren 1878 började Kautsky förändra sin uppfattning om att ”geografi, geologi, fysiologi och den allmänna naturvetenskapen” var de viktigaste områdena att studera för socialisterna till att betrakta ”de ekonomiska relationerna” som ”samhällets bas”.[26] Strax efteråt blev Kautsky erbjuden en plats i Höchbergs nystartade tidning *Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik* (på rekommendation av Liebknecht, som var redaktör för *Vorwärts* och som

[24] Steenson, s. 24.
[25] Kautsky (1960), s. 367.
[26] Steenson, s. 33 och 35.

hade träffat Kautsky när denne var på besök i Leipzig 1877).[27] 1880 flyttade därför Kautsky från Wien till Zürich där han tillsammans med Eduard Bernstein (som 1879 hade blivit utsedd till Höchbergs personlige sekreterare) började att koncentrerat studera Marx' och Engels' olika böcker. Den för sta bok han läste var just Engels' *Anti-Dühring*, som han studerade intensivt tillsammans med Bernstein direkt efter ankomsten. Denna bok fick den allra största betydelse för dem bägge, och Bernstein hävdade senare att ”den omvände mig till marxismen” och Kautsky menade att ”ingen bok har betytt så mycket för min förståelse för marxismen som denna. Visserligen är det marxska 'Kapitalet' mera mäktig. Men först genom *Anti-Dühring* har vi läst 'Kapitalet' rätt och lärt oss att förstå den.” [28]

När Kautsky anlände till Zürich var han fortfarande en i huvudsak romantiskt inriktad, naturvetenskapligt grundad socialist. När han fem år senare flyttade till London var han en konsekvent och övertygad marxist och vid sin återkomst till Tyskland 1890 var han troligen den ledande teoretikern i det tyska socialdemokratiska partiet och därmed inom den internationella socialistiska rörelsen.[29] 1880-talet var alltså det årtionde då Kautsky både utvecklade sin marxism och kom att bli erkänd som det tyska partiets officiella teoretiker. Denna samstämmighet i tid är på intet sätt märklig. I själva verket var detta bara två sidor av samma sak, eftersom Kautsky utarbetade sin marxism just i kamp mot andra riktningar *för* att den skulle accepteras som partiets officiella ideologi. Att han lyckades (åtminstone tillfälligt) berodde till stor del på de speciella historiska omständigheter som rådde i Tyskland med den hastiga ekonomiska utvecklingen och Bismarcks repression mot socialisterna, men även på personliga faktorer som att flera av de ledande socialdemokraterna (Bebel, Liebknecht, Bracke etc.) var gamla vänner till både Marx och Engels,[30] men till stor del också på *innehållet* i den marxism som Kautsky utarbetade. När han grundade den första marxistiska tidskriften *Die Neue Zeit* 1883 var det med den uttryckliga målsättningen att ”framställa egenarten hos den marxistiska uppfattningen om ekonomin, historien och socialismen gentemot den socialistiska eklekticismen som råder” och att tidningens två grundpelare skulle vara Marx och Darwin.[31] Två år senare flyttade Kautsky med sin fru Louise till London där han under Engels ledning studerade historia och ekonomi i den berömda läsesalen på British Museum. Fram till 1888, då paret Kautsky reste till Wien för skiljas, arbetade Kautsky mycket nära Engels. Denne kunde dock aldrig förlåta Kautsky denna skilsmässa och anställde sedan Louise Kautsky som sin sekreterare. Trots att de fortsatte att hålla kontakt var det varma förhållandet mellan dem brutet och Kautsky blev till sin förvåning sedan varken utsedd till testamentsexekutor eller ens omnämnd i Engels testamente.[32]

Redan före sin flyttning till Zürich hade Kautsky uppmärksammats av Engels, med då på ett synnerligen negativt sätt.[33] Efter denna flyttning fick han dock närmare kontakt med de tyska

---

[27] Det var denna tidning som hade föranlett Marx' och Engels' starka kritik av den tyska socialdemokratin 1879, se kap. 9, s. 170 f.
[28] Eduard Bernstein: *Sozialdemokratische Lehrjahre*, s. 72, cit. i Benedikt Kautsky, s. 4.
[29] Steenson, s. 62 f.
[30] Långt senare skrev Kautsky att ”i allmänhet trodde man i partiet att Liebknecht var förkunnaren av den marxska vetenskapen: Marx var Allah och Liebknecht hans profet” (Kautsky (1960), s. 374).
[31] Holzheuer, s. 28 och Steenson, s. 52. Kautsky hade året innan föreslagit att Engels skulle skriva en artikel om Darwin till det första numret av tidningen och skrev entusiastiskt till Engels att ”Jag kan inte tänka mig någon bättre inledningsartikel till en populär månadstidskrift än en om Darwin. Bara namnet är redan ett program.” (Kautsky till Engels 11 nov. 1882, i Benedikt Kautsky, s. 66).
[32] I testamentet nämnde istället Engels Kautskys f.d. hustru Louise, tillsammans med bl.a. Bernstein och Bebel (*MEW* 39, s. 505 ff).
[33] Efter att ha läst en tidig artikel av Kautsky (utan att veta vem denne var) skrev Engels till Bebel: ”Men det

socialdemokrater som kände Marx och Engels och i mars 1881 reste han till London för att träffa dem bägge. Marx fick dock inte någon högre uppfattning om Kautsky denna enda gång han träffade honom och gav efteråt en relativt elak karaktäristik: ”Engels har en snällare uppfattning om denne pojkspoling, speciellt eftersom han visade sig vara en begåvad ölhävare [...] Han är en medelmåtta med en trång världsbild, lillgammal (bara 26 år), fåfäng, nitisk på ett speciellt sätt, han upptar sig mycket med statistik men får inte ut något vettigt av den, tillhör av naturen kälkborgare men är för övrigt en hederlig karl på sitt sätt. Jag hänvisade honom så mycket som möjligt till Engels.”[34] Även Engels hade först en negativ syn på Kautsky, och till Bernstein (som han alltid hade en mycket högre uppfattning om) skrev han att Kautsky inte passar till journalist då han ”alltid har alltför många ståndpunkter vid sidan av ämnet” och till Bebel att även om Kautsky var en ”extremt vänlig människa” så var han också ”född till pedant och hårklyvare, i vars händer de komplicerade frågorna inte blir enkla utan tvärtom, de enkla blir komplicerade”.[35] Efter Marx’ död var Engels också mycket pessimistisk om de unga intellektuella efterföljarna och menade att ”på det teoretiska området ser jag ännu inte vem som ska ersätta Marx och mig. Vad de unga har försökt att göra på området är värt mycket lite, för det mesta mindre än noll. Kautsky, den ende som studerar flitigt, måste skriva för att försörja sig och kan därför inte uträtta något.”[36]

Under 1880-talet kom ändå Kautsky att skriva mängder av saker som kom att ”bli värda något”. Framförallt skrev han mängder av artiklar i *Die Neue Zeit* där han tolkade, förklarade och försvarade Marx’ teorier och med mängder av statistik försökte visa på riktigheten i dem gentemot andra teorier. Han skrev även en hel del egna böcker, främst den mycket spridda *Karl Marx’ ekonomiska läror* som kom ut 1887 och översatte olika verk av Marx, bl.a. översatte han *Filosofins elände* tillsammans med Bernstein 1885.[37]

Kautskys utarbetande av marxismen skedde som nämnts mot en bakgrund av en inre partikamp i det tyska partiet under socialistlagarna. Direkt efter att han anlänt till Zürich inleddes en strid om vem som skulle leda partiets tidning *Der Sozialdemokrat* och efter en hel del diskussion blev Bernstein utsedd till redaktör. Även Kautsky skrev artiklar i tidningen där han bl.a. framhävde Darwins arbete ”som en befriande kraft i kampen mot den ’medeltida-monarkistiska’ världsbilden, underströk det naturliga ursprunget till den mänskliga sociala instinkten och härledde sociala och politiska organisationers ursprung till dessa mänskliga sociala impulser och förnekade därmed kontraktsteorin i denna process.”[38] Långt in på 80-talet fortsatte

---

verkar var omöjligt för vårt folk, åtminstone för några av dem, att i sina artiklar inskränka sig till vad de verkligen har förstått. Bevis: Den oändligt trista teoretiskt-socialistiska smörjan som Kz, Symmachos och allt vad de heter fyller sina spalter med, och vars ekonomiska misstag, felaktiga ståndpunkter och dåliga kunskap om den socialistiska litteraturen blir det bästa sättet att fullständigt förstöra den tyska rörelsens hittillsvarande teoretiska överlägsenhet.” (Symmachos var Kautskys pseudonym mellan 1875 och 1880, Engels till Bebel 15 okt. 1875, i *MEW* 34, s. 162).

[34] Marx till Jenny Longuet 11 april 1881, i *MEW* 35, s. 177 f.

[35] Engels till Bernstein 14 april 1881, i *MEW* 35, s. 182 och Engels till Bebel 25 aug. 1881, i a.a., s. 220.

[36] Engels till Bebel 30 april 1883, i *MEW* 36, sid 21.

[37] Boken om Marx’ ekonomiska teorier bidrog mer än kanske något annat enskilt verk av Kautsky till att sprida uppfattningen om honom som den ledande uttolkaren av Marx. Redan runt 1890 hade den blivit översatt till fem olika språk (däribland svenska) och sedan dess har den utkommit en i en mängd upplagor på åtminstone arton olika språk (Steenson, sid 66). Boken tillkom genom att Kautsky först hade tänkt översätta en populariserad version av Marx’ *Kapitalet*, skriven av Gabriel Deville. Engels rådde Kautsky att istället skriva en egen bok, som, enligt vad Kautsky då hoppades, inte skulle vara ”populär i den meningen att den är begriplig för folk som inte tänker”, utan istället vara ”en billig och för arbetarna lätt tillgänglig bok” (Kautsky till Engels 29 dec. 1883, i Benedikt Kautsky, s. 92).

[38] Steenson, s. 64.

Kautsky att framhäva denna naturliga grund för socialismen, och exempelvis i en artikel i *Die Neue Zeit* från 1883 som hette ” En materialistisk historiker” menade han att Marx redan innan Darwin hade ställt historien på en världslig grund genom att uppfatta ”utvecklingen av kampen för överlevnad som den drivande kraften i historien”. Marx’ lära framträdde här som en kollektiv variant av socialdarwinismen då denna ”kamp för överlevnad” inte handlade om individernas kamp mot varandra utan om klassernas kamp.[39] Senare kom dock Kautsky mer och mer att släppa denna naturhistoriska grund för socialismen och poängterade mera ekonomiska och sociala faktorers betydelse för klassernas kamp. Därmed började han också att kritisera flera av de monistiska materialistiska teorier som var populära under 1880-talet och som just ville förklara samhällsförhållanden med naturlagar. Exempelvis 1885 pekade Kautsky på att dessa teorier inte hade förstått skillnaden mellan verklighetens olika nivåer:

> Det är ett vetenskapligt axiom att lagar som är upptäckta för ett områden av den mänskliga kunskapen inte utan vidare kan överföras till andra områden. Det verkar som om varje område är helt oberoende, att lagar som är karaktäristiska för den organiska naturen, exempelvis ärftlighets-lagar, naturligt urval osv., inte kan användas inom kemi eller astronomi. Märkligt nog anses det idag i vissa kretsar inte bara vara acceptabelt, utan ses som sann vetenskap om man använder lagarna för den *organiska naturen* och förklarar samhälleliga förhållanden med dessa. Sålunda uppfattas samhället som en organism med familjen som en cell, och samhälleliga fenomen som bara tillhör en speciell historisk epok placeras på samma nivå som naturliga fenomen, som t.ex. när Manchesterskolan förbinds med naturligt urval.[40]

Mot slutet av 1880-talet övergick Kautsky mer och mer till att förklara sociala förhållanden med ekonomiska och produktionsmässiga förhållanden. Detta innebar dock i stort sett bara att han bytte förklaringsmodell men ändå kvarhöll samma grundläggande vetenskapsuppfattning, vilket medförde ett *vetenskapliggörande* av Marx’ synsätt. Denna uppfattning om Marx’ insats som en i grunden vetenskaplig förklaring av samhällsförhållanden och av kapitalismens övergång till socialism var av fundamental betydelse för Kautsky, så fundamental att det i stor utsträckning var av denna anledning som han överhuvudtaget arbetade med att utveckla marxismen.[41]

Redan innan han började utveckla marxismen hade Kautsky som nämnts försökt använda darwinismen som en ”naturhistorisk grund” för socialismen genom att peka på att vissa djurarter såsom myror och bin inte alls utkämpar en ”allas kamp mot alla” och att därför arbetarnas *kollektiva* kamp för socialismens var en vetenskapligt sett naturligare följd av Darwins läror än liberalernas individualistiska syn. Marx hade enligt Kautsky genom sin materiella historieuppfattning visat på det (i bokstavlig mening) *naturnödvändiga* i att socialismen ersätter kapitalismen, och enligt Kautsky hade Marx i sin ekonomiska teori framställt lagarna för hur denna övergång *med nödvändighet* skulle ske.[42] Det var denna

---

[39] *Die Neue Zeit* (1883), s. 538 f.

[40] Recension av Anons bok *Die Aristokratie des Geistes als Lösung der Sozialen Frage*, i *Die Neue Zeit* (1885), s. 90.

[41] ”På många sätt kan resten av [Kautskys] karriär, speciellt hans anammande av marxismen, bäst förstås som en kontinuerlig ansträngning att erbjuda de vetenskapliga bevis som tiden krävde för den sak som han gav sextio år av sitt liv.” (Steenson, s. 33). Med detta menar jag givetvis inte att Marx själv inte hade arbetat vetenskapligt utan att uppfattningen om vad vetenskap var och om dess roll i samhällsutvecklingen på avgörande punkter skilde sig mellan Marx och Kautsky (med Engels någonstans emellan, se vidare kap. 19).

[42] ”Redan 1878 hade Kautsky urskilt Marx och Darwin som de två som slutligen hade gett medlen genom vilken historien baserad på ’den naturalistiska lagen för den mänsklig utvecklingen’ kunde skrivas. Darwin erbjöd en tillfredsställande materialistisk världsförklaring och Marx härledde den intellektuella utvecklingen ’till produktionens historia’.”(Steenson, s. 261).

”vetenskapliga socialism” som Kautsky nu erbjöd det tyska socialdemokratiska partiet och som kom att spela en stor roll i den interna partikampen.

När Kautsky kom till Zürich hade det socialdemokratiska partiet just blivit olagligförklarat genom Bismarcks socialistlagar samtidigt som det fick ställa upp i riksdagsvalen. Det kom därför att leva ett dubbelliv, dels ett legalt som uttrycktes i riksdagsfraktionens arbete och i valkampanjerna och dels ett underjordiskt som uttrycktes av den dolda organisationsstrukturen i sångklubbar etc. och av det nät av tidningsbud, som såg till att partiets viktigaste tidning *Der Sozialdemokrat* smugglades från Schweiz och nådde läsarna i Tyskland. Kautskys arbetande med marxismen sammanföll därför med partiets illegala liv fram till 1890 och det är utifrån denna situation som hans hävdande av marxismens betydelse för partiet måste ses. Marxismen med dess naturhistoriskt grundade utvecklingslagar erbjöd partiet en ideologi där dess objektivt revolutionära roll klart fastslogs. Redan från början hävdade Kautsky denna objektiva roll för partiet och han pekar också klart ut att den socialistiska revolutionen måste bli våldsam:

> Det socialdemokratiska partiet har alltid framhävt att det är ett revolutionärt parti i den meningen att det inser att det är omöjligt att lösa den sociala frågan inom ramen för det existerande samhället [...] Ännu idag skulle vi föredra att det vore möjligt att förverkliga den sociala revolutionen *på fredlig* väg[...], men även om vi fortfarande hyser detta hopp idag har vi inte desto mindre slutat att framhäva det, ty var och en av oss vet att *det är en utopi*. De mest insatta av våra kamrater har aldrig trott på möjligheten till en fredlig revolution; de ha lärt sig av historien att våldet är barnmorska åt varje samhälle som är havande med ett nytt [...] Idag vet vi alla att den socialistiska folkstaten endast kan upprättas genom en våldsam omvälvning och det är vår plikt att sprida och upprätthålla medvetandet om detta bland bredare lager av folket.[43]

Denna revolution var dock inget som det socialdemokratiska partiet kunde genomföra om inte folket självt reste sig. Men även för det gällde att den objektiva situationen måste vara revolutionär, och, som Kautsky uttryckte det, ”Folkliga revolter omvandlas till revolution bara när staten och samhället är så ruttna, så stadda i upplösning att de kollapsar under chocken”. Därför var inte, enligt Kautsky, partimedlemmarnas ”uppgift att organisera revolutionen, utan att organisera oss själva *för revolutionen*, inte att *göra revolution*, utan *att dra fördel av den*.[44] Denna objektivistiska syn på den socialistiska revolutionen, som starkt påminner om Marx’ uppfattning om betingelserna för revolutionen efter 1850 (se kap. 7, s. 130 f), kvarhöll Kautsky i hela sitt liv. Förhållandena måste vara mogna för att revolutionen skulle ha en möjlighet att lyckas. Utifrån detta synsätt kritiserade Kautsky under hela 1880-talet den blanquistiska traditionen och senare in på 1900-talet kritiserade han i liknande ordalag Lenin, framförallt efter den ryska oktoberrevolutionen 1917.[45]

Denna uppfattning hängde också samman med Kautskys syn på förhållandet mellan socialism och demokrati. Till en början menade han att ”socialdemokraterna hyser inga illusioner om att de direkt kan nå sina mål genom val, genom den parlamentariska vägen”. Valen hade enligt Kautsky ”endast en propagandistisk funktion”.[46] Under 1880-talet gång förändrades dock denna uppfattning hos Kautsky. De gångna årens erfarenheter under socialistlagarna och partiets starka frammarsch gjorde att omöjligheten att lösa ”den sociala frågan” inom det nuvarande *samhällets ram* mer och mer övergick till att det var omöjligt att lösa den under

---

[43] Kautsky i *Der Sozialdemokrat* i februari 1881, cit. i Salvadori, s. 20.
[44] A.a., s. 20 f.
[45] Se Lübbe.
[46] Artikeln ”Wahlen und Attentate”, i *Der Sozialdemokrat*, nr 23, 5 juni 1881, cit. i Salvadori, s. 22.

den existerande *regimens* maktinnehav. De demokratiska fri- och rättigheterna kom med tiden att inta en allt viktigare plats i Kautskys politiska tänkande, och i sin bok om Erfurt-programmet från 1892 menade han att ”Dessa friheter [dvs. organisations-, församlings och pressfrihet] är av grundläggande vikt för arbetarklassen, de representerar *vitala existensvillkor*, utan vilka klassen inte kan utvecklas. Dessa friheter är som ljus och luft för proletariatet och vem som än förnekar dem eller försöker att avleda arbetarna från kampen att vinna eller bredda dem, tillhör proletariatets värsta fiender, hur stor kärlek han än känner eller hycklar att han känner.”[47] Det var framförallt genom denna bok som Kautskys politiska marxism nådde långt utöver Tysklands gränser. Här underströks inte bara kampen för demokratiska fri- och rättigheter, utan synen på betydelsen av kampen i och om parlamentet hade förändrats sedan början av 1880-talet. Detta hängde samman med att Kautsky i flera artiklar i *Die Neue Zeit* hade analyserat maktutövningens problem och kommit fram till att en modern stat, vare sig den var borgerlig eller proletär, måste ha något slags representativ församling. Han attackerade därför nu allt hårdare även de antiparlamentariska strömningarna i partiet, vilka koncentrerades runt den anarkistiska tendensen *Die Jungen*. Kampen för socialismen var för Kautsky därför intimt sammanbunden med kampen för en majoritet i parlamentet, eftersom ”i en modern stat kan proletariatet, i likhet med bourgeoisin, bara erövra inflytandet över statsadministrationen genom ett valt parlament”.[48]

Denna förändring av Kautskys inställning till parlamentet var svårt att upptäcka för samtiden av tre orsaker. För det första finns i programmet och i uttolkningarna kvar samma begrepp som Kautsky tidigare hade uttryckt sig med (i programmet i den teoretiska delen och i uttolkningen i de tre första avsnitten). Dessa begrepp låg i linje med traditionen från *Kommunistiska Manifestet* och det 23:e kapitlet i *Kapitalets* 1:a bok med den ”naturnödvändiga” kapitalistiska ekonomiska utvecklingen med koncentration och monopolisering av produktionsmedlen, polarisering av klasserna och klasskampens tilltagande styrka, motsättningen mellan produktivkrafternas församhälleligande och produktionsförhållandenas fortsatta privata karaktär och den därav historiska nödvändigheten av att inrätta ett samhälleligt och kollektivt ägande. För det andra låg i själva polariseringsteorin att alla mellanklasser (främst småbourgeoisin) i denna utveckling alltmer skulle proletariseras, vilket innebar att röstunderlaget för socialdemokratin också tänktes öka med ”naturnödvändighet”. Därmed blev det också möjligt att tänka sig att socialdemokratin skulle kunna erövra en majoritet i parlamentet och därför gällde den omedelbara kampen en demokratisering av denna institution. För det tredje bidrog paradoxalt nog både Bismarcks och Wilhelm II:s försök att integrera arbetarklassen i det tyska riket genom sociala välfärdsåtgärder till tron på att det var möjligt att gå ännu längre, bara socialdemokraterna kunde erövra regeringsmakten genom att vara i majoritet i ett demokratiserat parlament. Den stora frågan om statsmaktens utseende i övergången från ett borgerligt samhälle till ett socialistiskt (det som Marx hade kallat för ”proletariatets diktatur”) löstes i Tyskland så att staten blev en ”folkets stat” om socialdemokratin kom i regeringsställning. Alla erfarenheter för den tyska socialdemokratin under de senaste femton åren pekade i denna riktning. Den marxism som Kautsky hade utvecklat under 1880-talet låg därför runt 1890 i linje med de olika fraktionernas behov, speciellt efter uteslutningen av anarkisterna på partikongressen 1890. När därför Kautsky och Bernstein fick uppgiften att utarbeta partiets nya partiprogram var det ett synbarligt bevis på marxismens betydelse, samtidigt som de olika delarna av rörelsen var minst sagt oense om hur de båda delarna av partiprogrammet skulle tolkas. Samtidigt som marxismen således hade

[47] Kautsky (1892), s. 219.
[48] A.a., s. 220.

accepterats av partiet stod detta nu inför en utveckling som skulle leda fram till att de olika fraktionerna tydligare urskilde sig. En stor del av denna strid skulle komma att utkämpas i marxismens namn.

Den andre som anlände till Schweiz i januari 1880 var den ryska flyktingen Grigorij Valentinovitj Plechanov. Han var född 1856 i en by i mellersta Ryssland, där hans far tillhörde lågadeln. Eftersom det var vanligt inom detta stånd att sönerna blev militärer, började även Plechanov att utbilda sig till officer. Under utbildningen radikaliserades han emellertid och efter att ha avbrutit sin militärtjänstgöring började han studera till gruvingenjör vid gruvinstitutet i St Petersburg. Detta var samtidigt som den stora ”Till folket-rörelsen” pågick (se kap 4, s. xx) och han drogs snart in i den populistiska rörelsen, bl.a. genom Paul Axelrod. Axelrod, som var sex år äldre än Plechanov, var vid denna tid redan en veteran inom den revolutionära rörelsen och de träffades första gången vintern 1875–76 då Plechanov under några veckor gömde Axelrod, som hade återkommit efter att ha flytt till Schweiz, i sitt hyresrum. Försöket att propagera revolutionen för bönderna hade då just lidit nederlag och Plechanov blev nu en av de ledande i bildandet av *Zemlja i Volja*. Efter att ha talat vid en illegal demonstration den 6 december 1876, där några hundra studenter hyllade den socialistiska revolutionen och sin egen organisation, blev han efterlyst och tvingades i likhet med många andra aktiva socialister att fly utomlands. Efter ett kort besök i Paris tillbringade Plechanov ett halvår i Tyskland, där han i likhet med Axelrod under dennes flyktresor kom i kontakt med den nyligen förenade tyska socialdemokratin. Vid denna tid var dock Plechanov anhängare till Bakunins version av populismen och han fann den tyska arbetarrörelsens stelbenta organisation och politiska moderation vara helt i avsaknad av revolutionär anda. Trots att han (liksom Kautsky) hade läst *Kapitalet* året innan, gjorde den ”vetenskapliga socialismen” inget större intryck på honom och han fann inte att den kunde vara användbar för ryska förhållanden.[49]

De närmaste åren levde Plechanov som underjordisk agitator i Ryssland, främst i St Petersburg, men också många gånger på resa på den ryska landsbygden. Han blev också redaktör för *Zemlja i Volja*s tidning, och när frågan om terrorismen som politisk metod blev akut efter den våg av mord och mordförsök på representanter för den förhatliga regimen som förekom under de sista åren av 1870-talet, intog Plechanov en klar antiterroristisk ståndpunkt. I de diskussioner som fördes om huruvida tsaren skulle mördas var Plechanov i stort sett den enda i ledande ställning som var motståndare till det. I stället hävdade han att ”ekonomisk terror”, grundad på arbetarnas ekonomiska kamp på arbetsplatserna, vore effektivare i striden mot regimen. Trots detta tillhörde Plechanov fortfarande den fraktion som kallades *Derevensjtjiki* (”landsbygdsagitatorerna”) då hela diskussionen ännu handlade om huruvida man skulle inrikta sig *antingen* på enstaka terrordåd *eller* på massagitation bland bönderna. De flesta betraktade fortfarande arbetarna som en del av bondeklassen, där arbetarna genom sina intima kontakter med bönderna, pga. sitt näraliggande ursprung, ansågs som värdefulla agitatorer att vinna för den socialistiska saken. Motsättningarna mellan de båda fraktionerna skärptes ytterligare efter ett misslyckat attentat mot tsaren den 2 april 1879. Detta mordförsök resulterade bl.a. i att en nyupprättad organisation, *Norra Rysslands arbetarförening*, krossades av polisen och ett tjugotal revolutionärer avrättades. Strax efteråt samlades *Zemlja i Volja* på en kongress, förklädd till en picknick. I den upphetsade stämningen som rådde efter avrättningarna av deras kamrater och i det ökande hatet mot regimen kunde terroranhängarna vinna majoritet för sin linje att terrorn skulle utökas. Plechanov var den ende som inte röstade för

[49] Baron, s. 18 f.

detta förslag, och efter ett känslosamt tal, där han anklagade organisationen för att ha skurit av alla sina revolutionära traditioner, lämnade han mötet. Några av deltagarna ville ropa tillbaks honom men övertalades av Plechanovs motståndare att låta bli. Resten av året ägnades åt allt hårdare fraktionsstrider, där Plechanov snart fick stöd av bl.a. Dejtj och Vera Zasulitj, som båda hade varit utomlands när kongressen hölls. Motsättningarna löstes till slut så att två nya organisationer bildades, *Narodnaja Volja* och *Tjernyj Peredel* (se ovan kap 4, s. 81). Efter att under några månader på allvar ha övervägt att helt lämna den revolutionära rörelsen befann sig nu Plechanov åter i ledningen för en revolutionär organisation. Men efter bara några månader krossades även den av polisen (efter ett nytt misslyckat försök av terrorfraktionen att döda tsaren), dess tryckpress och pamfletter beslagtogs och de flesta medlemmarna arresterades. Strax innan detta hände hade det cirkulerat rykten i St Petersburg att polisen skulle fingranska alla pass och då beslöt Plechanov, Dejtj, Zasulitj och Stefanovitj att tillfälligt lämna Ryssland. De lyckades komma ut ur landet och for till Genève där de möttes av nyheten att deras organisation var krossad. Under den korta tid den hade existerat hade den haft mycket svårt att värva medlemmar, delvis beroende på att den stora ”till-folketrörelsen” nu var helt krossad. De som hade klarat sig från arrestering på landsbygden återvände nu till städerna och bland de unga radikalerna stod *Narodnaja Volja* mycket högre i kurs (jfr också Marx’ värdering, se kap 9, s. 171). Även många av arbetarledarna drogs till denna organisation, bl.a. grundaren av det upplösta *Norra Rysslands arbetarförbund*, Chalturin. Denne, som tidigare hade stått Plechanov nära, blev medlem och spelade en viktig roll i ett tredje misslyckat försök att mörda tsaren i februari 1880.

När Plechanov anlände till Genève var varken han eller många andra inom den ryska revolutionära intelligentian ovetande om Marx’ existens eller helt okunniga i hans teorier. Så tidigt som på 1840-talet hade Marx’ skrifter lästs av vissa ryssar (exempelvis av Herzen och Belinskij) och Tjernysjevskij hade recenserat Engels’ bok *Arbetarklassens läge i England* från 1845. Genom Tkatjev, Lavrin och Bakunin hade den materialistiska historieuppfattningen spridits[50] och Bakunin översatte också *Kommunistiska Manifestet* 1869 och inledde en översättning av *Kapitalet* som dock avbröts (se kap 9 ovan, s. 164 f) När sedan Danielson genomfört sin översättning kom boken ut i april 1872 och såldes då mycket bra. Redan efter tre månader hade den sålts i över 1000 exemplar, lika mycket som i Tyskland under fyra år.[51] Under 1870-talet refererade många andra författare till Marx’ historiska och ekonomiska teorier och bland populisterna var han ansedd som en av kapitalismens främste kritiker. Det var vanligt att de uppfattade att Marx’ materiella historieuppfattning gällde även för Ryssland, medan däremot hans teori om kapitalismens rörelselagar ansågs som mindre relevant, då Ryssland ju tänktes bygga sin socialistiska framtid på den kommunala gemenskapen i byarna och att Ryssland därmed skulle hoppa över den kapitalistiska fasen i utvecklingen.

Detta var i stort sett även Plechanovs ståndpunkt under åren som aktiv populist. I flera artiklar före landsflykten utgick han från tanken att de ekonomiska formerna bestämde samhällets politiska och ideologiska liv, och just utifrån denna tanke hävdade han att Ryssland inte skulle utvecklas i samma riktning som Västeuropa. Där hade upplösningen av de feodala samhällsförhållandena medfört att individualismen hade slagit igenom och därför måste socialismen där bygga på den kollektiviseringsprocess som den moderna storindustrin medförde. I Ryssland däremot, med den kollektiva strukturen och kulturen i *obsjtjna* kunde den kapitalistiska fasen hoppas över och därför var en kamp mot självhärskardömet också

[50] Bakunin betraktade den till en början som ”Marx’ främsta vetenskapliga bidrag” (a.a., s. 50).
[51] Uroyeva, sid 106 ff.

omedelbart en kamp för ett socialistiskt samhälle där jorden skulle brukas kollektivt enligt byarnas uråldriga traditioner. I detta skilde sig Plechanov inte från andra populister, vare sig de var anhängare till Lavrovs gradualistiska uppfattning eller till Bakunins ”romantiska anarkism” som ville genomföra ”allt genast”, dvs. om man såg den socialistiska revolutionen på lång eller kort sikt. Den propaganda som började spridas bland industriarbetarna runt 1880 utgick inte heller från att de var en speciell klass som hade egna specifika intressen, utan från att de var den mest lättrörliga gruppen som, om den vanns för socialismen (dvs. om arbetarna som *individer* blev övertygade socialister), kunde underlätta agitationen bland bönderna genom de starka ekonomiska, sociala och kulturella band som via deras ursprung knöt arbetarna till fattigbönderna. Svårigheterna med att agitera bland dessa, splittringen i *Zemlja i Volja* och *Tjernyj Peredels* oförmåga att rekrytera medlemmar på sitt ”klassiska” populistiska program gjorde dock att Plechanov, när han nu flydde från Ryssland, hade börjat tvivla på de gamla teserna. Till detta kom att han strax före avfärden intensivt hade studerat en nyutkommen sociologisk forskningsrapport om utvecklingen inom bondekommunerna i Moskvadistriktet, Orlovs *Kollektivt ägande i Moskvadistriktet*. I denna forskningsrapport kunde författaren påvisa att en hastigt ökande social stratifiering hade ägt rum efter livegenskapens avskaffande 1861–63. Om detta stämde, och Plechanov kunde inte betvivla siffrorna i statistiken sida efter sida, skulle hela grunden undanröjas för strategin för en socialism utan en kapitalistisk fas. Väl i Genève kastade sig nu Plechanov in i intensiva studier av politisk ekonomi, socialistisk idéhistoria, Rysslands ekonomiska utveckling och sist men inte minst, studerade han noggrant Marx’ och Engels’ arbeten. Han sökte efter ursprunget till den anarkosocialistiska traditionen, läste Proudhons *Eländets filosofi* och Marx’ svar *Filosofins elände* som övertygade honom om anarkismens brister. Så sent som 1879 kallade han Marx, Engels, Rodbertus och Dühring för ”den vetenskapliga socialismens briljanta plejader” och nu, året efter läste han Engels’ *Anti-Dühring* och kallade den ”ett klassiskt arbete”.[52] Speciellt tog han stort intryck av Engels’ polemik mot Tkatjev från 1875, där Engels hade ironiserat över dennes teorier om den ryske bondens revolutionära instinkter och att det ryska folket skulle vara ett speciellt utvalt folk för socialismen.[53] Han läste också allt han kom över om *Internationella Arbetarassociationen* där ju konflikten mellan Marx och Bakunin hade varit en viktig faktor i organisationens upplösning och fick genom detta ytterligare näring och argument för sina tvivel på den bakunska anarkosocialismen. År 1882 översatte Plechanov *Kommunistiska Manifestet* till ryska och året efter publicerade han en egen broschyr, *Socialism och politisk kamp*, där han för första gången framträdde som marxist. På tre år hade han utvecklats från att vara en aktiv försvarare av den klassiska populistiska ståndpunkten till att börja propagera uppfattningar som han hämtade från Karl Marx. Under återstoden av sitt liv skulle han i stort sett hålla fast vid de uppfattningar han utarbetade under dessa tre år.

Även om det till en viss del var tillfälligheter inblandade i Plechanovs övergång från att ha varit populist till att utarbeta en politisk strategi, byggd på Marx’ och Engels’ uppfattningar, pekade både den ryska utvecklingen och drag i Plechanovs personlighet fram mot den. Redan tidigt hade Plechanov försökt att finna en vetenskaplig, rationell grund för sitt engagemang i den revolutionära rörelsen, och när sprickorna i den tidigare teorin nu blivit allt för stora fanns bara den liberala och den marxska teorin som realistiska alternativ. Plechanov var alltför mycket av en revolutionär (han hade levt underjordiskt i tre år, med flera pass och i olika förklädnader, ständigt eftersökt av polisen) för att när han anlände till Schweiz ansluta sig till liberalerna. Men i ett avseende närmade han sig dem, nämligen i frågan om kampen för en

[52] Baron, s. 53.
[53] A.a. s. 66.

politisk konstitution och för politiska fri- och rättigheter. Den övervägande delen av de ryska populisterna hade betraktat dessa krav som enbart borgerliga och Bakunins avvisande av hela den politiska kampen innebar att de ryska revolutionärerna snarare slogs *mot* staten än om att få makt *över* den. Till detta kom att det var den terroristiska fraktionen av rörelsen som först hade framfört politiska krav snarare än den fraktion som inriktade sig på massagitation bland bönderna, något som i Plechanovs ögon ytterligare hade misskrediterat kampen för politiska mål. Nu, påverkad av Marx' strategi för arbetarklassens politiska maktövertagande och framförallt av den tyska socialdemokratins program, fann han ett sätt att integrera även nödvändigheten av en politisk kamp med en revolutionär strategi. Problemet som återstod och som sedan skulle vålla sådan debatt inom den ryska marxistiska rörelsen var frågan om förhållandet mellan kampen mot självhärskardömet och kampen för ett socialistiskt samhälle (för populisterna hade detta ju handlat om en och samma kamp). Situationen i Ryssland påminde om förhållandena i Tyskland inför revolutionen 1848 och det är utifrån denna dubbla strategiska fråga, dels kampen mot feodalismen (och därmed indirekt *för* kapitalismen) och dels kampen för socialismen (dvs. en kamp *mot* kapitalismen), som hela den ryska marxismen måste förstås.

Man kan följa Plechanovs gradvisa utvecklande av en marxistisk uppfattning i de artiklar han skrev i tidskriften *Tjernyj Peredel* (som fortsatte att utkomma trots att organisationen var förintad i Ryssland), där han först accepterade att bondebyarnas sociala gemenskap och kollektiva brukande av jorden nu höll på att undanträngas av en allt snabbare inträngande kapitalism. Sedan accepterade han att den gamla motsättningen mellan ekonomiska och politiska krav kunde lösas genom att man syntetiserade dem i en historisk utvecklingsteori, och slutligen övertygades han om att även om kapitalismen var oundviklig i Ryssland skulle det inte dröja hundratals år innan det var möjligt att kämpa för ett socialistiskt samhälle. Det var i samband med omläsningen av och arbetet med att översätta *Kommunistiska Manifestet* som Plechanov slutligen fann den politiska strategi som var användbar i Ryssland: ”Med bourgeoisin mot reaktionen utan att för ett ögonblick glömma att hos arbetarna inpränta motsatsställningen mellan bourgeoisin och proletariatet”.[54] Man kan därför säga att Marx' taktik inför revolutionen 1848 drygt trettio år senare skulle komma att bli den sista pusselbiten i utvecklandet av en speciell rysk marxism. Men här framstod det inte enbart som en konkret taktik i en annalkande borgerlig revolution utan som en övergripande politisk strategi, som gjorde det möjligt att använda den marxska analysen av historiens utveckling och av kapitalismens inre lagbundenheter, utan att för den skull tvingas att förbli passivt väntande på att den kapitalistiska ekonomin skulle ”mogna” för socialism.[55]

Samtidigt som Plechanov utarbetade en politisk strategi för Rysslands socialistiska revolution utifrån Marx' teorier pågick olika försök att ena de olika fraktionerna inom den ryska revolutionära rörelsen. Plechanovs utveckling hade som nämnts fått honom att inse betydelsen av även en kamp för politiska reformer, och flera av Plechanovs landsflyktiga kamrater stödde fortfarande halvt om halvt den terroristiska taktiken med dess mera politiska inriktning. Under två år försökte dessa landsflyktiga därför att ena sig runt krav på sådana reformer och att ge ut en gemensam tidning. Dessa förhandlingar gick om intet, delvis pga. att *Narodnaja Volja* nu i stort sett var upplöst efter arresteringarna efter mordet på tsaren 1881 och delvis för att de som ändå fanns kvar nu alltmer inriktade sig på en konspiratorisk taktik. De ledande bland dessa

[54] ”Manifesto of the Communist Party”, i *CW* 6, s. 519. Plechanov påstod själv senare att ”läsningen av *Kommunistiska Manifestet* skapade en ny epok i mitt liv.” (Baron, s. 75).
[55] Shapiro (1960), s. 13 f.

betraktade Marx som en charlatan, som inte ens ”själv trodde på vad han skrev”.[56] Plechanov bildade därför tillsammans med Dejtj, Ignatov, Vera Zasulitj och Axelrod den första marxistiska organisationen inom den ryska revolutionära rörelsen, *Gruppa ”Osvobozjdenie Truda”* (*”Gruppen för arbetets befrielse*”) 1883, samma år som Marx dog.

Under de närmaste tio åren arbetade Plechanov, med Axelrod som sin näre medarbetare, med att utveckla och fördjupa sina kunskaper i och om Marx’ och Engels arbeten och utifrån detta analysera den ryska socio-ekonomiska utvecklingen och att utarbeta ett program för ett framtida rysk socialdemokratiskt parti (han skrev också två utkast till ett sådant partiprogram 1884 och 1887). Axelrods bidrag var mindre av teoretisk och mera av taktisk art. Kommen från en fattig judisk familj hade han blivit revolutionär vid 17 års ålder, men han hade varken då eller senare något större intresse för den teoretiska sidan av saken. Under sin korta vistelse i Tyskland vid mitten av 1870-talet hade han blivit imponerad av den tyska socialdemokratins organisatoriska uppbyggnad och redan innan Plechanov hade börjat utarbeta marxismen fanns det ett starkt drag av socialdemokratiskt tänkande hos Axelrod. Utgångspunkten för hans engagemang var en identifikation med de fattiga och nödlidande och han hyste alltid ett stort förtroende för dessas förmåga att själva genomföra revolutionen. För Plechanov, som från sin tidiga ungdom var djupt intresserad av vetenskap och av historiens rationalitet, var övergången till ett marxskt synsätt mera ett uttryck för att han måste finna en ny vetenskaplig grund för socialismens nödvändighet. I likhet med den unge Marx’ tankar om att en sammansmältning av den kritiska filosofin och proletariatet skulle skapa betingelserna för den mänskliga frigörelsen (se kap. 6, s. 103), betraktade Plechanov efter sitt avståndstagande från populismen proletariatet som den revolutionära klassen därför att historien hade tilldelat dem denna roll. Denna skillnad mellan Axelrod och Plechanov skulle senare återkomma i debatten om socialdemokratins inriktning på den ekonomiska och politiska kampen (se vidare kap. 14).

Det grundläggande problemet för Plechanov i hans försök att utarbeta en för Ryssland giltig marxism bestod i att han var den förste som använde Marx’ teorier om de historiska utvecklingslagarna, den kapitalistiska ekonomins inre rörelselagar och proletariatets revolutionära roll i ett ekonomiskt, socialt och politiskt sett underutvecklat samhälle där det fortfarande var osäkert om en kapitalistisk marknadsekonomi skulle slå igenom. De problem han (och de efterföljande marxisterna) hade kan ses som frågan om hur relationerna mellan ett antal grundläggande marxska postulat ska uppfattas. Hur ska för det första den i Ryssland så nödvändiga antifeodala, borgerliga revolutionen (vars nödvändighet i stort sett alla radikaler var eniga om) ställas i relation till den antikapitalistiska, socialistiska revolutionen (som ju var den revolution som Marx’ hela inriktning hade handlat om)? Vilket förhållande skulle för det andra råda mellan kampen för *ekonomiska reformer* (som dittills hade handlat om reformer inom ramen för en bondeekonomi) och kampen för *politiska reformer* (huvudsakligen kravet på en konstituerande församling och på demokratiska fri- och rättigheter)? Och för det tredje, slutligen, hur förhöll sig det ryska samhällets samhällsklasser till varandra och i vilken mening kunde man tala om en utvecklad bourgeoisi och ett utvecklat proletariat? Dessa tre frågor var givetvis inte skilda från varandra. Tvärtom var de alla inbäddade i Plechanovs försök att utarbeta en alternativ socialistisk strategi, som utifrån de ryska klassernas utveckling skulle kunna göra en anti-feodal revolution realistisk och en socialistisk revolution möjlig.

Plechanov lade fram grunderna till denna strategi och därmed sin uppfattning om hur marxismen var användbar på ryska förhållanden i två broschyrer från 1883 och 1885:

[56] Tichomirov till Dejtj, cit. i Baron, s. 85.

Socialism och politisk kamp respektive *Våra skillnader*. I ett senare stort arbete, *Den monistiska historieuppfattningens utveckling*, utvecklade han marxismen mera som ett heltäckande, vetenskapligt och på den dittillsvarande historiska utvecklingen vilande tankesystem. Dessa tre arbeten (och ett stort antal mindre broschyrer) kom att bilda utgångspunkten för den ryska marxismen, och de betraktades länge som de främsta framställningarna av den ortodoxa marxismen i Ryssland. De två första broschyrerna innehöll i huvudsak en polemik mot populisterna, vars ledare Tichomirov nu förespråkade en konspiratorisk taktik för de ryska revolutionärerna. I sin kritik och i sitt svar på motkritiken utgick Plechanov från den materialistiska historieuppfattningens grundläggande tes om att varat bestämmer medvetandet. Han hävdade att den populistiska rörelsens ideologi motsvarade ett ännu outvecklat stadium av klassernas kamp och att den därför med nödvändighet måste vara av utopisk karaktär.[57] Genom att hänvisa till en mängd undersökningar försökte Plechanov sedan visa att Ryssland nu hastigt utvecklades mot en kapitalistisk penningekonomi, där livegenskapens avskaffande efter 1861 hade gett impulsen till att kapitalförhållandet börjat tränga in i område efter område av produktionen.[58] Frågan var inte enligt Plechanov den existerande nivån av detta inträngande utan åt vilket håll processen utvecklade sig. Det fanns mycket lite som talade för att populisternas kungstanke, bondbyarnas kollektiva produktion, förstärktes av denna utveckling, snarare tvärtom, menade han. Övergången från naturahushållning till penninghushållning hade också börjat slå sönder de gamla bystrukturerna och därmed undergrävdes också autokratins maktbas. Vad det gällde bönderna, och speciellt de fattigaste bland dem, hade de inget intresse av en socialistisk produktion. De önskade istället en jordfördelning som snarare skulle upprätta en småborgerlig produktionsordning. Denna skulle sedan, genom marknadsekonomins inre lagar, utvecklas åt ett kapitalistiskt håll:

> Våra bönder lever i varuproduktionens omständigheter, och i varuproduktionen dominerar produkten producenten och dikterar sina lagar för honom. Och varuproduktionens lagar är sådana att de först och främst främjar utvecklingen av kapitalismens och kapitalisternas tendenser och på intet sätt kommunistiska. Var skulle i så fall våra bönder få en tendens mot kommunismen ifrån?[59]

Med denna argumentering slog Plechanov undan grunden för två av populisternas viktigaste utgångspunkter: dels tanken på att Ryssland ännu hade möjlighet att gå direkt från den feodala fasen till socialismen och dels tanken på böndernas revolutionära potential. Den terroristiska fasen av populiströrelsen hade medfört att den gamla bakunistiska antipolitiska inriktningen hade övervunnits, skrev Plechanov vidare, men den nya konspiratoriska taktiken innebar trots det ett klart steg bakåt, eftersom Tichomirov menade att en revolutionär elit skulle gripa makten och sedan fördela jorden till bönderna utan att inrätta någon lagstiftande församling eller demokratiska fri- och rättigheter.[60] Eftersom kapitalismens utveckling skulle medföra att en stor del av de fattiga småbönderna blev proletärer i industrin (eller på kapitalistiskt drivna jordbruk) fanns det enligt Plechanov endast en möjlighet för den ryska revolutionära rörelsens att gå vidare mot socialismen, nämligen att utifrån Marx' och Engels' analyser arbeta för att bygga ett socialdemokratiskt arbetarparti, som både kämpade för politiska fri- och rättigheter och självständigt organiserade sig för en kamp mot bourgeoisin när väl självhärskardömet hade fallit. Marx hade, menade Plechanov, på detta sätt visat en väg ut ur den återvändsgränd som den ryska revolutionära rörelsen hade hamnat i och, underströk han, "det snabbast

[57] "Socialism and Political Struggle", i *SPW* 1, s. 88 ff.
[58] Speciellt i kap. 2 och 3 i "Our Differences", i a.a., s. 211 ff.
[59] A.a., s. 317.
[60] A.a., s. 284 och 308.

möjliga skapandet av ett arbetarparti är det enda sättet som kan lösa alla ekonomiska och politiska motsättningar i nutidens Ryssland. På denna väg ligger framgång och seger framför oss; alla andra vägar kan bara leda till nederlag och impotens.” [61]

Denna på Marx’ teorier grundade grundande politiska strategi fick dock inte omedelbart några synbara effekter. I c:a tio år levde Plechanov och hans grupp i en nära nog total politisk isolering. De flesta i västeuropa var, i likhet med vad Marx hade varit mot slutet av sitt liv, kritiska mot Plechanovs försök att splittra den revolutionära rörelsen. Även Engels menade att ett attentat mot tsaren eller en revolutionär kupp kunde vara ”en inledning till ett ryskt 1789” [62] och stödde därmed indirekt den konspiratoriska inriktningen. Det var först mot mitten av 1880-talet som gruppen (då reducerad till tre personer, Plechanov, Axelrod och Zasulitj) började få ett visst gehör för sitt försök att utveckla en ny strategi. Den fick då kontakt med några underjordiska organisationer i Ryssland som själva kallade sig socialdemokratiska. Dessa krossades dock snart av polisen och gruppen isolerades åter. De böcker och pamfletter som främst Plechanov skrev smugglades in i Ryssland, men ofta upptäckte polisen dem och beslagtog hela upplagor.[63] Under dessa år av politisk isolering levde gruppens medlemmar i stor fattigdom. Speciellt Plechanovs förhållanden påminde mycket om Marx’ första tid som flykting i London. Många gånger hade Axelrod en liknande roll gentemot Plechanov som Engels hade haft gentemot Marx: Om han kunde, sände han pengar till familjen Plechanovs överlevnad. Två av Plechanovs barn dog under dessa år och efter det att Plechanov blev utvisad från Schweiz och sedan från Frankrike övervägde han att emigrera till USA, men reste istället till England. Mot slutet av 1880-talet började också hans arbete med att sprida marxismen i Ryssland att äntligen bära frukt. Allt fler grupper och revolutionärer började nu tala om att bilda ett socialdemokratiskt arbetarparti, som skulle bygga på Marx’ teorier. Runt 1890 hade dessutom Plechanov fått en ställning som teoretiker inom den internationella socialistiska rörelsen och snart betraktades han allmänt som ”den ryska marxismens fader”.

[61] A.a., s. 352.
[62] Engels till Vera Zasulitj 23 april 1885, i *MEW* 36, s. 304.
[63] Det var när han skulle organisera en sådan last med politisk litteratur som Dejtj häktades i Tyskland och sändes till rysk fångenskap. Ignatov hade dött i tuberkulos 1885.

13. Marxismens genombrott

Den marxism som Kautsky och Plechanov utvecklade under 1880-talet var givetvis inte förhandsbestämd av historien att få den stora betydelse den kom att få. När de två unga socialisterna, den 25-årige Kautsky och den 23-årige Plechanov, inledde sitt arbete i Schweiz i början av 1880 var Karl Marx visserligen inte en helt okänd teoretiker för medlemmarna i de socialistiska rörelserna i Tyskland och Ryssland, men han var ändå bara en av flera ”doktrinärer” som de olika rörelserna betraktade som sina ideologiska utgångspunkter. Nio år senare, när den europeiska arbetarrörelsen skulle skapa sin andra internationella organisation, var marxismen tillräckligt stark för att kunna tjäna som namngivare åt den ena av de två internationaler som bildades 1889 i Paris. Två år senare fick det tyska socialdemokratiska partiet sitt första rent marxistiska partiprogram och ytterligare åtta år senare väckte Bernsteins försök till en kritisk revision av denna marxism en storm av protester inom den internationella socialdemokratiska rörelsen. Samtidigt fördes debatten inom den ryska socialistiska rörelsen nära nog entydigt utifrån Karl Marx’ teorier och där liksom i Tyskland försökte revolutionärerna att åberopa sina diskussionsinlägg på Karl Marx. På tjugo år hade alltså marxismen fått sitt genombrott och betraktades nu allmänt som synonym med ”socialdemokrati”.

Orsaken till detta hastiga och till synes totala genombrott för Marx’ ”lära” låg i en mängd för Tyskland och Ryssland speciella förhållanden som medförde att marxismen under denna period visade sig vara den mest lämpliga ideologin och det mest användbara teoretiska tankesystemet att förstå och analysera utvecklingen i. I både Tyskland och Ryssland genomfördes detta marxismens genombrott på intet sätt utan strid. Tvärtom, det var just i en hård kamp mot andra riktningar inom respektive länders rörelser som Kautskys och Plechanovs marxism både utarbetades och vann gehör. Därför måste både marxismens genombrott och sedan dess alltmera institutionaliserade ställning i första hand förstås utifrån de *reella* problem som de båda rörelserna stod inför i början av 1880-talet och utifrån hur marxismen kunde uppfattas som en möjlig lösning av dessa problem.

Marxismen och den tyska socialdemokratin.

Det tyska socialdemokratiska partiet blev som vi sett olagligförklarat i oktober 1878 och fick, vid sidan av sin riksdagsrepresentation, leva ett underjordiskt liv fram tills socialistlagarna avskaffades den 1 oktober 1890. Redan från början uppstod det två maktcentra i partiet, där det ena grundade sig på legaliteten och det andra på illegalitet. Det första utgick från riksdagsfraktionen, där dock de som radikaler ansedda August Bebel och Wilhelm Liebknecht var betydelsefulla medlemmar, och den andra från partiets tidning *Der Sozialdemokrat* som gavs ut i Zürich och som på allehanda vägar smugglades in och distribuerades till partimedlemmar och anhängare i Tyskland. Efter diverse turer valdes i början av 1881 Eduard Bernstein till redaktör och han kom därför tillsammans med Kautsky, som också ofta medarbetade i tidningen, att inneha en nyckelposition under 1880-talet. Speciellt efter grundandet av *Die Neue Zeit* 1883, som snabbt fick en ledande roll för den teoretiska diskussionen både inom det tyska partiet och inom den internationella socialismen,[1] innehade ”Marxanhängarna” inom det tyska partiet mycket centrala positioner, och frågan är om partiet annars skulle ha accepterat den marxism som nu började spridas. Styrkan i denna marxism var att den befattade sig med allt från konkreta vardagsproblem som arbetarna stod inför till att försöka presentera ett allomfattande system, en ”arbetarklassens världsbild”, dvs. allt från vardagsmoral till de mest

[1] I *Die Neue Zeit* skrev i stort sett hela den internationella socialismens förgrundsgestalter; förutom Kautsky och Bernstein medverkade Engels, Plechanov, Bebel, Luxemburg, Lafargue, Labriola, Hilferding m.fl.

abstrakta filosofiska frågeställningarna. Det var denna allomfattande marxism som både antogs som partiets officiella ideologi och som många av de tyska socialdemokraterna sedan reagerade mot.

I början av 1880-talet presenterade Bismarck ett omfattande välfärdsprogram där arbetslöshets-, sjuk- och pensionsförsäkringar för arbetarna tillsammans med nationalisering av järnvägsnätet och tobaksindustrin av många uppfattades som ett stort steg på vägen mot socialism. Inom den socialdemokratiska rörelsen ledde förslaget till en omfattande inre debatt som, trots att man upprätthöll en enig fasad utåt, vid flera tillfällen höll på att spränga partiet.[2] Vid valen 1881 gick dessutom partiet bakåt och bl.a. blev inte Bebel invald. Detta berodde till stor del på att förespråkarna för Bismarcks ”statssocialism” bland de socialkonservativa och de kristna socialisterna fick många röster, framförallt i Berlin.

Den socialdemokratiska riksdagsfraktionen använde nu en taktik att acceptera grundinriktningen av Bismarcks sociala välfärdsprogram samtidigt som man lade fram än radikalare tilläggsmotioner. Detta gjorde att man kunde rösta emot Bismarcks förslag utan att behöva hamna i liberalernas enbart nej-sägande position. Denna taktik följdes av alla tolv i fraktionen, men bakom det eniga uppträdandet fanns det en hel del motsättningar, främst ifråga om synen på den preussiska staten och betydelsen av Bismarcks åtgärder som ett steg mot socialism. De flesta i rikdagsfraktionen tillhörde efter valet de ”moderata” inom partiet och nu när Bebel inte fanns med ökade deras inflytande. De ”radikala” grupperade sig nu istället runt de illegala tidningarna och många av de ”moderata” klagade intensivt på Bernsteins synsätt och språkbruk i *Der Sozialdemokrat*. Både Kautsky och Bernstein ägnade stort utrymme åt att sprida teoretisk kunskap om marxistisk ekonomi runt mitten av 1880-talet då de ansåg att de problem som aktualiserades av Bismarcks ”statssocialism” måste bemötas med en grundläggande förståelse av Karl Marx’ ekonomiska teorier. Ungefär samtidigt hade dessutom den konservative socialisten Rodbertus kommit på modet, främst inom akademiska kretsar, men även många ledande socialdemokrater betraktade honom som grundläggaren av ”den vetenskapliga socialismen”. I ett postumt verk från 1884, som i likhet med Marx’ verk hette *Das Kapital*, anklagade han Marx för att ha stulit sina teorier från honom. Engels tillbakavisade kritiken både i förordet till en nyutgåva av *Filosofins elände* 1884 och i förordet till 2:a boken av Marx’ *Kapitalet* året efter.[3] Trots detta föll kritiken mot Marx i god jord hos flera ledande socialdemokrater och det krävdes Engels’, Kautskys och Bernsteins samlade insatser för att förstöra Rodbertus’ inflytande inom rörelsen.

Ytterligare ett hot mot partiets enighet dök paradoxalt upp efter partiets stora framgångar vid valen 1884. Inför detta riksdagsval hade den socioekonomiska och politiska utvecklingen till en viss del underlättat det förbjudna partiets valagitation. Den tyska industrialiseringen fortsatte nu i snabb takt. Antalet storstäder växte och arbetarna hade åter tillåtits att organisera sig i fackföreningar, visserligen helt opolitiska men ändå lierade med socialdemokratin. Allt fler socialdemokrater valdes in i delstatliga och kommunala församlingar och Bismarck tvingades i någon mån ändra taktik och förespråkade en ”mild” tolkning av socialistlagarna för att undvika att skapa martyrer av socialisterna. När valet till riksdagen var klart på hösten 1884 hade partiet fått nära 550.000 röster (9,7 %) vilket gav 24 mandat.[4] Flera av mandaten hade erövrats med hjälp av valsamverkan med andra partier och redan detta orsakade en stor inre debatt i partiet. Dessutom stärkte de moderata inom partiet sina ställningar och åtminstone 18 av de

[2] Lidke, s. 158 ff.
[3] *MEW* 21, s. 175 ff och *MEW* 24, s. 13 ff.
[4] W. Mommsen, s. 825.

24 kunde räknas dit.[5] Klyftan mellan de radikala (kretsen runt *Der Sozialdemokrat* och Bebel, som åter blivit invald) och de moderata vidgades hastigt de närmaste åren och höll flera gånger på att spränga partiet. Liebknecht spelade som nästan alltid rollen som medlare mellan de båda fraktionerna. För honom var partiets enighet viktigare än något annat och t.o.m. Engels kom att indirekt stödja den moderata falangen.

Valframgången medförde, pga. styrkeförhållandena i riksdagen, att socialdemokraternas röster inte var oviktiga i striden mellan Bismarck och hans konservativa allierade å ena sidan och liberalerna å den andra. Det gamla problemet om vilken attityd socialdemokratin skulle inta gentemot den preussiska staten och eventuella taktiska koalitioner med borgerliga partier dök åter upp, men det var en internationell fråga som kom att leda till den hätskaste debatten inom partiet. Bismarck hade redan före valet lagt fram ett förslag om att Tyskland skulle upprätta ångbåtslinjer för postgång till Australien och Fjärran Östern och utvidgade sedan förslaget till att även innefatta Afrika, där Tyskland nu hade kolonier. De radikala inom socialdemokratin vägrade att stödja förslaget då de menade att de i så fall skulle stödja den tyska kolonialpolitiken. De moderata såg problemet utifrån den höga arbetslösheten bland varvsarbetarna i Tyskland och kunde tänka sig att stödja förslaget om samtliga båtar skulle vara nybyggda och tillverkas i Tyskland. I detta läge hoppade Engels in i debatten med ett förslag om att socialdemokraterna skulle förhandla med Bismarck och lova att stödja Bismarcks förslag om denne gick med på att avsätta fem millioner mark för uppbyggande av arbetarkooperativ. Engels trodde inte att Bismarck skulle anta erbjudandet, men han ansåg att partiet av propagandistiska skäl inte helt sonika kunde rösta emot pga. den höga arbetslösheten. Om förhandlingar mot all förmodan skulle gå i lås, menade Engels att detta ”gradvis skulle leda till en omvandling av hela produktionen till en kooperativ produktion”.[6]

Engels’ förslag, som Liebknecht framställde i *Der Sozialdemokrat* den 8 januari,[7] väckte en storm av protester både från de radikala och bland många gräsrotsmedlemmar. Hela frågan orsakade en inflammerad debatt där framförallt Bebel och Bernstein framställde det som en fråga om grundläggande principer och hotade med att öppet vända sig till partiet, med risk för partisprängning som följd. Den moderata gruppen i riksdagsfraktionen gjorde ett försök att avsätta Bernstein från posten som redaktör för *Der Sozialdemokrat*, men med Bebel och Engels som motståndare och med Liebknecht som medlare undveks detta, vilket med stor sannolikhet skulle ha lett till en partisprängning. Men problemen var inte undanröjda med detta. Debatten om stöd till ångbåtslinjerna (som avslutades med att socialdemokraterna röstade emot, då deras egna – inte Engels’ – tilläggsförslag inte accepterades) var endast ett symptom på partiets oklarhet vad det gällde dess inställning till det parlamentariska arbetet överhuvudtaget och om betydelsen av detta arbete i strategin för ett socialistiskt samhälle. Under de följande åren lade riksdagsfraktionen fram en mängd förslag på det arbetsrättsliga området, förslag som hälsades med både förvåning och glädje av övriga partier. Flera av dessa förslag var långt mindre radikala än t.o.m. Bismarcks egna, speciellt i Sachsens delstatsförsamling, där ändå de radikala med Bebel i spetsen dominerade. När exempelvis socialdemokraterna föreslog att man skulle höja ersättningen till militära reservares familjer under den tid de var inkallade konstaterade den liberale ledaren Richter att socialisterna ”mer och mer

[5] Lidke, s. 190.
[6] Engels till Bebel 30 dec. 1884, i *MEW* 35, s. 261.
[7] Liebknecht sade inte uttryckligen att det var Engels som låg bakom förslaget, utan ”en av våra mest tillförlitliga och kompetenta partikamrater” och han hoppades att det skulle leda till ”ett klarläggande inom riksdagsfraktionen” (Eckert (1963), s. 284, not 1, se också Engels’ brev till Liebknecht 29 dec. 1884, *MEW* 36, s. 259).

vägleds av en parlamentarisk taktik".[8] Till detta kom att socialdemokraterna även lade fram motioner om att utvidga parlamentarismen och höja ersättningen till riksdagsledamöterna. Dessa förslag avvisades både av de nu försvagade liberalerna och av de konservativa.

Det intensiva parlamentariska arbetet medförde att flera av de ledande socialdemokraterna i artiklar och broschyrer tog upp frågan om förhållandet mellan revolutionär socialism och parlamentarisk reformism. Framförallt Bebel tog starkt avstånd från sina kollegors starka inriktning på parlamentet. Han menade att riksdagsplatserna ”tillfredsställde deras ambitioner och deras fåfänga; med stor självbelåtenhet ser de på sig själva som vore de bland 'nationens utvalda' och finner ett stort nöje i den parlamentariska komedin; de tar den *väldigt* mycket på allvar".[9] Det kan därför tyckas konstigt att även Bebel lade ner ett sådant stort arbete både i riksdagen och i Sachsens delstatsförsamling, men han trodde på och väntade ivrigt på en nära förestående revolution. Under hela 1880-talet uttryckte han gång på gång sina förhoppningar om att ”katastrofen” (för det borgerliga samhället) skulle vara nära förestående. Till Engels skrev han exempelvis i slutet av 1885 att ”varje kväll somnar jag med tanken på att det borgerliga samhällets sista timma snart ska slå".[10] Liebknecht, som tidigare hade tillhört de allra största antiparlamentarikerna (han hade i sin ungdom t.o.m. ifrågasatt det agitatoriska värdet av att verka där)[11], försökte lösa problemet genom att finna en syntes av parlamentarismen inom partiet och den revolutionära socialistiska teorin. Grunden till de aktuella motsättningarna inom partiet låg enligt hans mening i att partiet nu hade tagit ett nytt kvalitativt språng. Det var numera inte längre någon sekt utan ett ansvarsfullt parti som måste arbeta med realistiska mål och praktiska medel. Detta innebar dock inte att partiet hade övergett sitt socialistiska slutmål, tvärtom. För liksom ”det småborgerliga samhället” nu hade vuxit över i ”det borgerliga samhället” via en mängd gradvisa övergångar, så skulle detta samhälle gradvis växa över i ”det socialistiska samhället”. ”Vi kan föreställa oss”, skrev Liebknecht i en broschyr, ”att i ett land som har allmän rösträtt och där den materiella utvecklingen och den andliga ramen inte innebär något hinder, kan genomförandet av socialismen fullföljas på reformernas väg".[12] Denna tanke stödde han bl.a. på ett uttalande av Marx 1872, där denne hade medgett att i vissa länder, framförallt i USA och England, kunde arbetarna hoppas på att genomföra sina mål med fredliga medel.[13] För Liebknecht var detta ett försök att ena de moderata och de radikala inom partiet, något som framförallt Bebel vände sig emot.

Den långvariga striden mellan de båda falangerna slutade under 1880-talets sista år med att radikalerna, och framförallt Bebel, fick övertaget och dominerade partiet. Flera faktorer bidrog till detta. En ny våg av repression sattes in efter 1886 och flera hundra av de ledande socialdemokraterna dömdes till årslånga fängelsestraff, däribland Bebel och flera av de

---

[8] Lidke, s. 218.
[9] Bebel till Liebknecht 26 juli 1885, cit. i a.a., s. 234.
[10] Bebel till Engels 7 dec. 1885, i Blumenberg (1965), s. 249.
[11] År 1867 hade Liebknecht exempelvis skrivit i en antiparlamentarisk broschyr: ”Den nordtyska 'riksdagen' har trots den allmänna rösträtten absolut ingen makt, den har ingen beslutande, bara en rådgivande röst, och den kan inte, eftersom den är maktlös, användas som slagfält för maktens erövring” (Liebknecht, s. 5).
[12] ”Umsturz und Parlamentarismus” i Vetter Niemand (pseudonym för Wilhelm Liebknecht): *Trutz-Eisenstirn*, del 3 (London 1890), s. 33, cit. i Lidke, s. 238.
[13] Marx uttryckte flera gånger runt 1872 tanken på en möjlig fredlig övergång till socialism, och på ett möte i Amsterdam strax efter Haagkongressen sade han bl.a.: ”Vi vet att man måste ta stor hänsyn till de olika ländernas institutioner, vanor och traditioner och vi förnekar därför inte att det finns länder, som exempelvis Amerika och England, och om jag vore mera bekant med era institutioner skulle jag kanske lägga till även Holland, där arbetarna kan nå sitt mål på fredlig väg.” (”Rede über den Haager Kongress”, i *MEW* 18, s. 160, se också kap. 19, s. 432).

moderata ledarna. Valet 1887 hölls under svåra förhållanden för partiet, som trots detta ökade sitt röstantal något (från 550.000 1884 till 763.000 1887) men ändå minskade sitt mandattal till 11.[14] Detta berodde på att den pågående snabba urbaniseringen hade förändrat valkretsindelningen från 1871,[15] och att socialdemokraterna trots att de hade hjälpt liberalerna att bli invalda i 26 distrikt själva bara fick denna hjälp i två. Minskningen i antalet mandat medförde att socialdemokraterna nu blev utestängda från en mängd olika kommittéer i riksdagen och de inte ens hade rätt att uppträda som en självständig riksdagsfraktion. Därför återgick de till sin tidigare taktik av enbart opposition och lade endast fram ett fåtal mindre motioner. I delstatsparlamenten fortsatte de dock ungefär som tidigare med att lägga positiva förslag till social lagstiftning. Till allt detta kom att socialistlagarna hade förnyats under våren 1886. Denna gång var lagarna hårdare utformade, vilket gjorde det svårare för de moderata att söka ett samarbete med regeringen i lagstiftningsfrågor. När partiet samlades till en hemlig kongress i Schweiz på hösten 1887 stod det klart att Bebel nu var den utan jämförelse mest auktorative ledaren för de tyska socialdemokraterna. Han lyckades få ett par av de ledande moderata oppositionsmännen uteslutna ur partiet och även Liebknechts stjärna dalade. Under de sista åren av 1880-talet stod Bebel dessutom närmare Engels än någon av de övriga som var indragna i det praktiska partiarbetet. På kongressen togs också ett uttalande som gick helt i linje med Bebels (och Engels') ”ambivalenta” inställning till parlamentet. Denna innebar att de ansåg att grunden till det tyska partiets maktställning i det tyska riket låg i dess röstantal och i dess ställning i parlamentet men att å den andra sidan socialismen inte kunde genomföras där, utan det var den totala ekonomiska utvecklingen som möjliggjorde den.[16] Partiet kunde således, speciellt under rådande omständigheter, inte göra speciellt mycket utanför riksdagen utan måste invänta utvecklingen och lägga fram radikala lagförslag när tiden var mogen.

Mot slutet av 1880-talet satt således ”den inre cirkeln” bestående av Bebel, Kautsky och Bernstein i ledningen för det praktiska partiarbetet, för rörelsens teoretiska organ och för dess agitationstidning. Samtliga hade dessutom ett gott förhållande till ”den gamle i London” (även om Kautskys förhållande till Engels var något kyligt, se ovan kap. 12, s. 236 f). Kongressen i Schweiz beslöt också att partiprogrammet från 1875 (Gotha-programmet) skulle ses över. Bebel utsågs tillsammans med Liebknecht och Auer till en programkommitté som så småningom med hjälp av Kautsky och Bernstein lade fram det marxistiska program som antogs i Erfurt 1891.

Direkt in på det nya decenniet förändrades åter förhållandena för partiet. Först lyckades inte Bismarck driva igenom en förnyelse av socialistlagarna i januari 1890. Sedan vann socialdemokraterna en jordskredsseger vid valen i februari. De fick nära 20 % av rösterna, uppemot en och en halv million röster, och fick därmed 35 platser i riksdagen.[17] Slutligen avgick Bismarck som rikskansler i mars. Till detta kom att den nye kejsaren, Wilhelm II, efter en stor gruvarbetarstrejk i maj beslöt att förbättra den sociala lagstiftningen på en mängd områden och socialdemokraterna kunde ta åt sig en stor del av äran för detta. När socialistlagarna formellt avskaffades klockan 12 på natten den 30 september 1890 hölls mängder av möten på

[14] W. Mommsen, s. 825.
[15] Allt från 50.000 till 300.000 röster gav ett mandat och socialdemokraterna var starkast i storstäderna där det krävdes många fler röster för ett mandat än på landsbygden. I 23 stadsvalkretsar erövrade socialdemokraterna över 36 % av rösterna (Lidke, s. 259). Med en proportionell riksdagsrepresentation skulle socialdemokraterna fått 40 mandat. Vid valet 1890 erhöll de 35 platser, med en proportionell tilldelning skulle de fått 78 (Ziegler, s. 28).
[16] Lidke, s. 149 ff.
[17] W. Mommsen, s. 826.

kvällen, vilka fortsatte och övergick i glädjedemonstrationer dagen efter. Partiet hade inte bara överlevt; det var större än någonsin, hade större inflytande i riksdagen och fick nu efter tolv år av illegalitet åter möjlighet att verka helt öppet. Man kan faktiskt förstå den glädje som de tyska socialdemokraterna kände på kvällen den 30 september.

Men det saknades inte kritik mot den förda politiken. Det var främst en grupp som kallades *Die Jungen*, en i huvudsak intellektuell grupp, som gick till hårt angrepp på partiets parlamentarism. Denna gång var det inte bara de moderata i partiet som angreps, utan även Liebknecht och t.o.m. Bebel ifrågasattes. Flera av ”de unga” hade skrivit i *Die Neue Zeit*, de var väl inlästa på Marx’ arbeten och försökte även använda honom i sina angrepp på partiledningen. I detta läge skyndade Engels till partiledningens hjälp. För första gången på länge lade han sig direkt i en intern partiuppgörelse i Tyskland och skrev ett öppet brev som publicerades i *Der Sozialdemokrat* den 13 september 1890. I detta brev skrev han att ”de unga” med sin ”litterära och studentikosa revolt allvarligt har missförstått det marxistiska sättet att se på saken”.[18] De oppositionella bekämpades sedan på flera massmöten under hösten, bl.a av Bebel och på en partikongress i Hall. De sista av dem uteslöts sedan ur partiet på kongressen i Erfurt året efter.

Partiledningens auktoritet var i den nya situationen för partiet ännu ohotad. På ytan verkade det som om det var den radikala falangen som befann sig i ledningen, men kritiken från ”de unga” visade snarare att kretsen runt Bebel hade börjat närma sig de moderata. Även Bernsteins radikalism hade börjat förändras. I maj 1890 skrev han i *Der Sozialdemokrat* inte bara ett försvar för partiets inriktning på det parlamentariska arbetet utan även att det var socialdemokratins uppgift och skyldighet att där genom förslag till social lagstiftning företräda de exploaterade och förtryckta. Vägen till social och politisk frihet måste, menade han, gå genom parlamentet, inte runt det.[19] Att denna artikel inte uppmärksammades av de radikala kan förklaras av att de alla nu var upptagna med att försvara sig mot ”de ungas” angrepp, men när Bernstein några år senare skulle återkomma till frågan var det inledningen till den långa striden om revisionismen.

Åren under socialistlagarna hade för partiets vidkommande nödvändiggjort en nästan total parlamentarisk inriktning av det politiska arbetet, frånsett smugglingen och distributionen av den illegala partipressen (*Die Neue Zeit* blev dock aldrig förbjuden på grund av sin teoretiska karaktär). Denna inriktning, som först hade mött motstånd, stöddes nu i stort sett av hela partiets ledning. Kritiken från ”de unga” visade dock att det fanns ett motstånd bland partiets gräsrotsmedlemmar mot den parlamentariska politiska inriktningen. Men vid sidan av denna inriktning vidhöll samtidigt också nära nog samtliga ledare att partiet var ett revolutionärt socialistiskt parti vars mål var att störta det kapitalistiska samhället. Orsaken till att de kunde göra det låg i att marxismen nu mera allmänt betraktades som socialdemokratins officiella ideologi. Enligt den, och speciellt enligt den marxistiska revolutionsteorin, var proletariatet och därmed dess ledare inom socialdemokratin *objektivt* revolutionära. Hela den kapitalistiska

[18] Cit. i Lidke, s. 311. Engels skrev också till Lafargue: ”I det tyska partiet har en studentrevolt utbrutit. Sedan 2-3 år har flera studenter, litterära och andra yngre deklasserade borgerliga element gått in i partiet, och de kom i rättan tid för att besätta den största delen av de nya tidningarnas redaktör-stolar. De betraktar av vana de borgerliga universiteten som Saint-Cyrs socialistiska skola, som ger dem rätt att stå på tur med sina officers- och generalpatent. Dessa herrar gör allt utifrån marxismen, men de tillhör den sorten som ni lärde känna i Frankrike för tio år sedan och om vilka Marx sade: ’Det enda jag vet är att jag inte är marxist’. Och antagligen skulle han ha sagt om dessa herrar vad Heine sade om sina efterföljare: Jag sådde drakar och skördade loppor.” (Engels till Paul Lafargue 27 aug. 1890, *MEW* 37, s. 450), se också Liedman (1987), s. 2 ff.

[19] Lidke, s. 317 f.

utvecklingen förberedde s.a.s. revolutionen. Socialdemokratin kunde inrikta sig på det parlamentariska arbetet därför att tiden hela tiden arbetade för dem och deras revolution. Det var i just denna situation som marxismen, såsom den hade utarbetats av framförallt Kautsky, kom att fungera som en ”överideologi” för den tyska socialdemokratin. Den marxistiska teorin gav en revolutionär definition av det parlamentariska, på sociala reformer inriktade arbetet och på detta sätt hängde den ”revolutionära teorin” och den ”reformistiska praktiken” samman endast i och genom marxismen. Marxismen kom därför att fungera som en övergripande världsförklaring för partiet, vilken kunde sammanbinda den existerande verkligheten och den existerande politiska praktiken med en långsiktig tro på socialismen.

Erfurtprogrammet uttryckte mycket tydligt denna syntes av långsiktig revolutionär optimism och kortsiktiga krav på demokratisering av det politiska systemet och av det tyska samhället. Den första delen, ”maximiprogrammet” var i stort sett en sammanfattning av huvuddragen i *Kommunistiska manifestet* där Kautsky menade att

> Det borgerliga samhällets ekonomiska utveckling leder med naturnödvändighet till småföretagens undergång [och] omvandlar [arbetaren]till en egendomslös proletär [...] För proletariatet och de försvinnande mellanklasserna – småbourgeoisin och bönderna – innebär (denna utveckling)en allt större ökning av osäkerheten i deras existens, av elände, förtryck, slaveri, degradering och utsugning. Antalet proletärer blir allt större, ännu större blir armén av överskottsarbetare, allt skarpare blir den motsättning mellan bourgeoisin och proletariatet som delar de moderna samhällen i två fientliga läger och som är ett vanligt drag i alla industrialiserade länder.[20]

Det enda som kunde förändra detta var att omvandla det privata ägandet av produktionsmedlen till ett ”socialt ägande” och för att detta skulle vara möjligt måste socialdemokratin erövra den politiska makten, baserat på ett stöd från arbetarklassen. Därför var det enligt programmet socialdemokratins uppgift att ”omvandla arbetarklassens kamp till en medveten och gemensam ansträngning och att visa den dess naturliga och nödvändiga mål” samtidigt som socialdemokratin var medveten om att denna kamp är internationell till sin karaktär. Därför ”erkänner och deklarerar det tyska socialdemokratiska partiet sig som *ett* med alla klassmedvetna arbetare i andra länder”.[21]

Den andra delen, ”mimimiprogrammet”, skrevs av Bernstein och innehåller i huvudsak demokratiska krav som ”allmän, lika och direkt rösträtt för alla över 20 år”, ”direkt lagstiftning” och ”avskaffande av alla lagar som förhindrar eller undertrycker en fri opinion och organisations- och församlingsfrihet”.[22] Även i detta är Erfurtprogrammet likt *Manifestet*. Men skillnaden var ändå att det senare skrevs innan en oberoende arbetarrörelse existerade och i huvudsak uttryckte behoven hos en *borgerlig* revolution. De tyska socialdemokraterna befann sig nu i den egendomliga situationen att de byggde på en text som hade försökt att förena en strategi för socialismen med en taktik för det borgerliga samhällets genomförande. Det var denna dubbelhet som programmet uttryckte och som snart också skulle ge upphov till en intensiv debatt och som tjugofem år senare skulle komma att spränga partiet. Under 1890-talet kunde dock detta program och denna marxism hålla samman partiets olika fraktioner genom att det gav både de radikala och de moderata ett uttryck för sina ambitioner. Däri låg den kautskyianska marxismens och Erfurtprogrammets styrka. Den kunde fungera som en sammanhållande faktor för ett parti som redan innehöll stora motsättningar. Marxismen kunde mot slutet av 1800-talet dölja dessa genom sin kombination av revolutionär retorik och

[20] ”Das Erfurter Programm”, i W. Mommsen, s. 349 f.
[21] A.a., s. 351.
[22] A.a., s. 351.

konkret parlamentarisk reformism.

Marxismen och den ryska revolutionära rörelsen

I det politiska vakuum som hade uppstått i Ryssland under 1880-talet, då de tidigare revolutionärerna hade misslyckats och den nye tsaren återtog många av sin fars reformer och styrde sitt välde utifrån devisen ”stöd till de pålitliga, sträng uppsikt över de opålitliga och krossa de oppositionella”[23] kämpande den revolutionära rörelsen i hård motvind. Adelns privilegier utökades åter och många bönder trodde t.o.m. att livegenskapen hade återinförts. Universiteten sattes under hård kontroll, de lokala organen för självstyre, *Zemstvo*, miste många av sin befogenheter och andelen adelsmän i dem ökade i förhållande till personer från medelklassen.[24] T.o.m. ett förslag år 1886 att fira 25-årsjubiléet av livegenskapens avskaffande 1861 betraktades som en oppositionell handling och förbjöds följaktligen. För de flesta radikaler innebar ”det dystra 80-talet” helt enkelt en fråga om att överleva utan att kunna uträtta något som helst positivt politiskt arbete och även liberalerna kunde enbart framställa i huvudsak defensiva krav.[25]

Det var under denna tid av lågvattenmärke för den politiska oppositionen, med en plågsam självprövning för den radikala intelligentian, men där också samtidigt ett stort antal strejker bröt ut på grund av arbetsgivarnas försök att pressa ned lönerna för industriarbetarna långt under existensminimum (och då även räknat med den tidens mått), som Plechanovs skrifter började spridas och läsas. Sedan några år tillbaka var Marx’ ekonomiska teorier relativt allmänt kända bland de ryska intellektuella, bl.a. genom att N. I. Zibers bok *David Ricardo, Karl Marx och deras ekonomiska studier* (och även senare artiklar mellan 1876 och 1878) inledde en diskussion om Rysslands ekonomiska utvecklingen. Detta ledde senare till uppkomsten av den s.k. legala marxismen, där personer som Struve (senare en av ledarna i den liberala rörelsen), Bulgakov, Berdjajev och Tugan-Baranovskij helt lagligt kunde skriva böcker om ekonomiska frågor och diskutera den västeuropeiska kapitalismens goda och dåliga sidor och huruvida denna utveckling också skulle ”drabba” Ryssland. Regimen tillät denna diskussion då den till största delen polemiserade mot populisterna som den då uppfattades som det största hotet och dessutom inte uppfattade något omstörtande i den abstrakta ekonomiska diskussionen.[26] I och med denna legala möjlighet kunde även de ryska emigrantcirklarna få sina artiklar och böcker publicerade, även om de alltid måste ges ut under pseudonym.

I början av år 1890 utbröt en stor hungersnöd i flera av Rysslands viktigaste jordbruksområden. Den var orsakad av en kombination av missväxt, stor befolkningsökning och de gångna årens omfördelning av jord genom jordreformen, med den berodde också till stor del på den av den ryska regeringen förda politiken att exportera stora mängder säd till

---

[23] Baron, s. 119.
[24] A.a., s. 120.
[25] Långt senare skrev Rosa Luxemburg om denna tid: ”Efter mordet på Alexander II sveptes hela Ryssland in i en djup hopplöshet [...] De dystra [fängelse]taken hos Alexander III:s regim innehöll gravens tystnad. Det ryska samhället trycktes ned i en hopplös resignation, ställd inför slutet på alla förhoppningar om en fredlig reform och det uppenbara misslyckandet för alla revolutionära rörelser. I en sådan atmosfär kunde det bara uppstå metafysiska och mystiska tendenser.” (I Vladimir Korolenko: *Die Geschichte meines Zeitgenossen* (Berlin 1919) vol. I, s. 47 f, cit. i Nettl, vol. 1, s. 44).
[26] När censurmyndigheten granskade översättningen av första boken av *Kapitalet* 1872 skrev den i sitt utlåtande att ”trots dess tydliga socialistiska tendens är boken ett strikt vetenskapligt verk, som dessutom är svårt och nära nog omöjligt att begripa”. Därför trodde censuren att ”få skulle läsa den och än färre förstå den.” (Uroyeva, s. 102). Även när den andra boken synades av censuren 1885 släpptes den igen med motiveringen att boken var ”ett seriöst ekonomiskt arbete [...] som bara specialister förstår sig på” (Kindersley, s. 74).

Västeuropa.[27] Inför vintern 1891 hotades miljontals bönder av svält och en koleraepedemi följde i hungersnödens fotspår. I början försökte regimen dölja omfattningen av katastrofen, men när rapporterna hade blivit allt fler och otvetydiga utgick den 17 november en uppmaning från tsaren till folket att skapa frivilliga hjälporganisationer för att hjälpa de nödställda.[28] Efter ett decennium av politisk påtvingad passivitet öppnade sig nu en möjlighet för de oppositionella att agera i de tusentals kommittéer och lokala insamlingscentra som bildades. Kritiken mot regimen växte, speciellt som den vidhöll sin politik att inköpt säd skulle exporteras och att de svältande inte kunde räkna med någon hjälp från regeringen. De ryska intellektuella gick nu åter ut ”till folket” och försökte förmå det att göra motstånd mot självhärskardömet, men trots (eller kanske på grund av) den utbredda nöden förekom det inga större försök till uppror under 1891–92 års hungersnöd.[29] Den gamla populistiska strategin började åter diskuteras i de organisationer som den uppvaknande politiska oppositionen skapade eller infiltrerade, främst i det av *Zemlja i Volja*s grundare Natanson skapade *Folkets rättsparti* och i ett antal studentorganisationer, liknande våra studentnationer.[30] Denna gång fanns det dock ett alternativ till populismen. Plechanovs *Socialism och politisk kamp* och *Våra skillnader* hade distribuerats och till en viss del också lästs under nära tio år. I ljuset av de erfarenheter de fått under svältåren drog många radikaler slutsatsen att kritiken mot populismen var riktig. När sedan Struve 1894 publicerade sin bok *Kritiska anteckningar om frågan om Rysslands ekonomiska utveckling* (en bok som hävdade att orsaken till hungersnöden bland bönderna inte var att en kapitalistisk utveckling hade inletts i Ryssland utan tvärtom att den ännu inte nått tillräckligt långt)[31] utbröt en veritabel moteld från populisternas sida. Under några år vid mitten av 1890-talet pågick en intensiv debatt mellan populisterna och marxisterna (Struve betraktades fortfarande som marxist på grund av sin uppfattning om kapitalismens historiskt progressiva roll) och det var under dessa år som det stora flertalet av de framtida socialdemokratiska ledarna, Lenin, Martov, Bulgakov m.fl. blev marxister. De läste alla Plechanovs skrifter, gick vidare till Marx själv och kom att bli den första generationen bland de ryska intellektuella som helt hade ersatt de populistiska ståndpunkterna med marxistiska.

Mitt under denna debatt publicerade Plechanov 1894 sitt stora arbete om *Den monistiska historieuppfattningens utveckling* under pseudonymen Beltov. Här fick marxisterna ny ammunition i kampen mot populisterna. Plechanov beskriver i boken utvecklingen inom filosofin och samhällstänkandet från den franska materialismen, över resturationshistorikerna, de utopiska socialisterna, den tyska filosofin (främst Hegel) fram till Marx, vilken framställs som utvecklingens slutpunkt. Med Marx hade det mänskliga samhällets lagar, grundade på ”produktivkrafternas historiska utvecklingsprocess”,[32] blottlagts och Plechanov jämställer populisterna med de förmarxska utopiska socialisterna. Den populistiska strategin innebar därför enligt honom ett i förhållande till Marx stort steg bakåt i utvecklingen. Plechanov tillbakavisade också åter alla teorier om att de ryska institutionerna (speciellt bykommunen) hade någon speciell världshistorisk betydelse utanför den allmänna utvecklingen och pekade på nytt på det snabbt växande inslaget av kapitalistiska marknadsekonomi i Ryssland. Med

[27] Haimson, s. 50.
[28] Wildman, s. 5.
[29] Baron, s. 141.
[30] Keep (1963), s. 27, Wildman, s. 11.
[31] Boken avslutas med de berömda orden ”Låt oss inse vår brist på kultur och gå för att lära oss av kapitalismen.” (Schapiro (1960), s. 14).
[32] Plechanov (1972), s. 121.

detta avvisade han också tanken på att kapitalismen var ett från väst importerat gift och menade i stället att den pågående utvecklingen trots allt var progressiv och att den följde de av Marx' upptäckta oföränderliga lagarna. Populisterna blev hysteriska, på gränsen till vansinniga av detta angrepp på deras länge omhuldade sanningar och anklagade marxisterna i allmänhet och Plechanov i synnerhet för att välkomna de ryska böndernas fattigdom och misär i namn av "utvecklingen".[33] De vände sig t.o.m. till censurmyndigheterna och krävde att den skulle förbjuda dessa böcker som de menade skändade det ryska folket. Trots, eller kanske tack vare, detta växte marxisternas inflytande bland de intellektuella (Lenin skrev senare att Plechanovs bok "uppfostrade en hel generation av ryska marxister".[34] Många av dem började också i likhet med Plechanovs uppmaning (som var polemiskt riktad mot populisterna) "gå till arbetarna". Det skapades också under dessa år tusentals "marxistiska studiecirklar" där arbetare läste marxistiska verk under ledning av intellektuella, och flera än en framtida "rysk Bebel" mötte här marxismen för första gången.

I efterdyningarna av den stora hungerkatastrofen flyttade stora mängder av utslagna bönder in till städerna, och det tidigare vanligt förekommande återvändandet till ursprungsbyarna minskade drastiskt. Detta ledde till att utbudet av arbetskraft till industrin ökade kraftigt och företagarna gjorde försök att sänka lönerna och öka arbetstiden. 1892 inleddes en period av ett stort antal strejker, som kulminerade i en stor textilarbetarstrejk i St Petersburg sommaren 1896. I denna strejk lade nära 30.000 arbetare ned arbetet och de lyckades tvinga fram en lag om förkortning av arbetsdagens längd till 11 1/2 timme året efter.[35] De flesta strejkerna ledde till att företagarna förhandlade med de strejkande, bl.a. därför att det allt oftare hände att flygblad började spridas. Dessa flygblad var ofta författade och tryckta av lokala socialdemokratiska grupper, som genom kontakter med arbetarna kunde avslöja olika missförhållanden vid fabrikerna och uppmanade arbetarna att hålla ut i sin kamp mot företaget. Trots att dessa grupper ännu inte var speciellt stora deltog de aktivt i strejkrörelsen, inte minst efter det att en pamflett, skriven av två judiska arbetarledare från Vilna, Martov och Kremer, hade kommit ut. Pamfletten hette *Om agitation* och den kom att resultera i en förändring av den taktiska inriktningen av de lokala socialdemokratiska gruppernas politiska arbete. Författarna vände sig i pamfletten mot den tidigare inriktningen på marxistiska studiecirklar, som de menade enbart vände sig till ett fåtal av arbetarna.

I stället föreslog de att marxisterna skulle ägna betydligt större energi åt massagitationen bland arbetarna, ta upp konkreta arbetsplatsförhållanden, hjälpa dem att formulera krav och bidra till att öka kontakten mellan olika arbetsplatser. Plechanov hade redan skrivit om detta i en liten broschyr som utkom under svältåren och som hette *Socialisternas uppgift i kampen mot svälten* (1891). I den definierade Plechanov propaganda som en aktivitet som "överför många idéer till ett fåtal personer" och agitation som en aktivitet som "överför ett fåtal idéer till många personer".[36] I sista hand kunde inte propagandan få någon större betydelse menade Plechanov, då den endast nådde hundratals eller högst tusentalet personer. Agitation däremot kunde påverka massorna och därmed historiens gång. Men propaganda utan agitation var lika meningslös som agitation utan propaganda, därför att agitationen måste hållas samman av en övergripande teori, samtidigt som teorin måste "nå ut till massorna". Plechanov stödde därför den föreslagna förändring av taktiken som pamfletten föreslog, men med det viktiga tillägget att agitationen enbart skulle grunda sig på Marx' teorier.

---

[33] Keep (1963), s. 30.
[34] Cit. i Baron, s. 145.
[35] Kochan, s. 30 ff.
[36] Baron, s. 151.

Allt detta – debatten mellan populisterna och marxisterna, tillströmningen av unga intellektuella till marxismen efter 1892, publicerandet av ett stort antal legala marxistiska analyser av den ekonomiska utvecklingen, strejkrörelsen samt övergången till massagitation bland arbetarna – medförde att den decennielånga isoleringen för den lilla marxistiska emigrantgruppen nu var över. Flera av den nya generationens ledare reste till Schweiz för att träffa Plechanov och Axelrod, söka deras stöd och betyga dem sin högaktning. Redan 1893 fick Plechanov och Axelrod representera St Petersburgs socialdemokrater på II:a Internationalens kongress i Zürich. De hade visserligen varit inbjudna till grundningskongressen 1889, men då enbart i kraft av sitt rykte som marxister, dvs. som ”generaler utan armé”.[37] 1893 representerade de ett embryo till en självständig arbetarrörelse i Ryssland. Ytterligare tre år senare, strax efter den stora textilarbetarstrejken, höll Internationalen sin fjärde kongress i London. Denna gång deltog, förutom Plechanov, Axelrod och Vera Zasulitj, även representanter för flera olika arbetarorganisationer i Ryssland. De västeuropeiska socialdemokraternas skepsis mot exilgruppen hade nu förbytts i sin motsats och t.o.m. Engels hade före sin död erkänt att han hade haft fel i sin bedömning av Plechanovs splittring av den ryska rörelsen femton år tidigare.[38] Under åren som gått hade dessutom gruppen upprättat nära relationer med flera ledande socialdemokrater i väst, bl.a. Kautsky, Bernstein och Karl Marx’ svärson Paul Lafargue. Plechanov hade träffat Engels för första gången 1889 då han besökte London. Senare skulle Plechanov kalla denna tid i London för ”den lyckligaste tiden i mitt liv”.[39] Hans beundran för ”Generalen” (som Engels kallades på grund av sitt stora intresse för militära frågor) var obegränsad och länge inledde han sina brev till Engels med orden ”käre och store respekterade mästare” tills Engels skrev att han helst ville bli titulerad med enbart ”Engels”.[40] Drygt tio år hade förflutit sedan Plechanov lämnade *Zemlja i Volja* på gräsmattan i St Petersburg. Via bildandet av först ”Den svarta omfördelningen” och sedan ”*Gruppen för arbetets befrielse*” och skrivande av broschyrer och analyser av den ryska utvecklingen hade Plechanov på drygt tio år blivit en av hela den socialistiska världen respekterad ledare av för begynnande arbetarrörelse, som bl.a. tack vare detta arbete redan från början definierade sig som ”marxistisk”. Socialdemokratiska grupper fanns och var aktiva i mitten av 1890-talet i St Petersburg, Moskva, Kiev, Odessa, Charkov, Jekaterinoslav, Tiflis, Riga, Nizjnij, Novogorod, Rostov, Samara, Ivanovo-Voznesensk, Voronezj och flera andra städer. Nu började man också mer konkret att försöka ”formera rörelsen”, dvs. organisera alla dessa spridda grupper till ett enhetligt parti, byggt på Karl Marx’ teorier.

Olika försök att bilda centrala arbetarorganisationer hade förekommit så långt tillbaka som de kortlivade försöken med *Södra* respektive *Nordryska arbetarföreningarna* år 1875 respektive 1878. Båda organisationerna hade haft ungefär 200 medlemmar.[41] De arbetarcirklar som först populisterna och sedan marxisterna organiserade från mitten av 1880-talet och framåt hade inte heller de haft någon bredare massbas. Tvärtom drogs många ”intellektuella arbetare” till dem i avsikt att själva kunna förbättra sin situation, något som också låg bakom den med tiden allt mer utbredda kritiken mot dessa cirklar. I de delar av Ryssland som först kom i kontakt med den mera utvecklade arbetarrörelsen i Central- och Västeuropa, dvs. främst Polen och de baltiska staterna, gjordes ett försök att bilda ett parti redan i början av 1880-talet, vilket dock

[37] A.a., s. 147.
[38] Mayer, vol. 2, s. 423 ff.
[39] Baron, s. 160.
[40] ”Min käre Plechanov, förskona mig nästa gång från ”mästare” – jag heter kort och gott Engels.” (Engels till Plechanov 21 maj 1894, i *MEW* 39, s. 247).
[41] Schapiro (1960), s. 21.

fick en kortvarig existens. 1888 återupptogs försöket då olika grupper bildade det Polska Socialistpartiet, som sedan 1893 splittrades på frågan om partiets inställning till den polska nationalismen. Utbrytarna, vilka bl.a. leddes av Rosa Luxemburg, kallade sig *Det Socialdemokratiska Partiet i Kungariket Polen*[42] och sökte kontakt med den ryska arbetarrörelsen då de själva betraktade sig som en del av denna rörelse.

Men det var olika judiska arbetargrupper i västra och sydvästra Ryssland som bildade det första allryska socialdemokratiska partiet när de 1897 grundade *Det Allmänna Judiska Arbetarförbundet i Lithauen, Polen och Ryssland*, mera känt under bara namnet *Bund* (”Förbundet”). *Bund* rekryterade medlemmar främst från de judiska arbetare som var anställda inom hantverk och i mindre fabriker. Dessa arbetare var ofta bättre utbildade än arbetarna inom storindustrin, som utifrån sitt tidigare bondeursprung ofta var analfabeter. De organisationer som bildade *Bund* påminde mycket om de första arbetarföreningarna i Tyskland under 1840- och början av 1850-talet (se ovan s. 65 f). De hade också tidigt övergått från studiecirklar till en ekonomisk baserad massagitation och det var på basis av dessa erfarenheter som Kremer, själv en av de ledande i *Bund*, hade skrivit om agitationen. På initiativ av denna organisation samlades den 1 mars 1898 nio delegater från olika lokala organisationer i Minsk och grundade *Det Allmänna Socialdemokratiska ArbetarPartiet*. Dessa nio delegater representerade endast ett fåtal av de socialdemokratiska grupper som fanns i Ryssland (St Petersburg, Moskva, Kiev och Jekaterinoslav).[43] Både sammankallandet av mötet och grundandet av partiet skedde till stor del bakom ryggen på Plechanov, som inte ens fick i uppdrag att skriva det nybildade partiets program. I stället tilldelades Struve den uppgiften, och i sitt partimanifest tilldelade han det ryska proletariatet rollen att genomföra den borgerliga revolutionen i Ryssland, eftersom den ryska bourgeoisin enligt Struve på grund av sitt outvecklade tillstånd var oförmögen att genomföra sin egen revolution (jfr Marx inför den tyska revolutionen 50 år tidigare). I Struves manifest fanns ingenting upptaget om vare sig den socialistiska revolutionen eller om proletariatets revolutionära diktatur. Man kan i detta manifest se tydliga drag av Struves framtida liberalism och att han var marxist främst utifrån tanken att det i Ryssland var proletariatets uppgift att bekämpa det gamla självhärskardömet och genomföra den borgerliga revolution som redan genomförts i Västeuropa, men att han inte tilldelade det någon roll i en eventuell framtida socialistisk revolution.[44]

Eftersom nästan alla av deltagarna i grundningskongressen arresterades bara några dagar efter det att grundningskonferensen var slut kom någon egentlig organisation aldrig till stånd. Lokala grupper började dock kalla sig ”kommittéer av RSDAP”, men varken manifestet eller de organisatoriska riktlinjerna anammandes i någon högre utsträckning.[45] Snart bröt istället den första stora striden inom den ryska socialdemokratiska rörelsen ut. Denna strid mellan ”de ortodoxa” och ”ekonomisterna” sammanföll i tiden med den uppflammande ”revisionist-striden” i Tyskland. Trots att ”ekonomisterna” (som aldrig var någon enhetlig rörelse) utgick enbart från ryska förhållanden i sina försök att skapa ett partiprogram för den ryska socialdemokratin och ”revisionisterna” utgick från tyska förhållanden i sina försök att revidera det tyska partiets program, betraktades de ändå av ”de ortodoxa” som tillhörande samma ”avvikelse” från den riktiga marxistiska teorin. En bidragande orsak till detta var att det nu fanns en internationell socialistisk organisation, Andra Internationalen, där de båda ledande talesmännen för den ortodoxa marxismen, Plechanov och Kautsky, hade uppnått en mycket

[42] Nettl, vol. I, s. 75.
[43] Carr (1970), vol. 1, s. 13.
[44] Schapiro (1960), s. 30.
[45] Keep (1963), s. 53 ff.

hög status. Speciellt efter Engels död 1895 betraktades dessa båda allmänt som Marx' och Engels arvtagare vad det gällde den teoretiska marxismens utveckling. Av den anledningen kom inte dessa båda auktoriteter att ägna sig åt bara "sin" avvikelse, utan det var framförallt Plechanov som både först och hårdast tog upp kampen mot även Bernsteins revision.

Den II:a Internationalen

Försöken att förena de framväxande nationella arbetarpartierna i en internationell organisation fortsatte efter det att *Internationella Arbetarassociationen* formellt hade upplösts i Philadelphia i juli 1876. Den anarkistiska fraktionen höll konferenser till 1877 och Bakunins *Juriska federation* upplöstes först 1880. Året efter bildade dessutom anarkister *Internationella Arbetaralliansen* ("Svarta internationalen"), som dock inte fick någon större betydelse. Vissa kontakter togs under dessa år mellan framförallt tyska och franska socialdemokrater (de senare under ledning av Guesde), men både tyskarna och fransmännen var ovilliga att låta det andra partiet få ett dominerande inflytande i en eventuell internationell organisation. Både Marx och (efter dennes död) Engels var skeptiska till att bilda en ny international om inte den marxska socialismen med säkerhet skulle dominera.[46]

Vid sidan av den anarkistiska "avvikelsen" från den marxistiska arbetarrörelsens linje uppstod i Frankrike tidigt en "reformistisk" avvikelse, främst i form av Paul Brousses *Parti Ouvrier Socialiste Révolutionnair*e som hade bildats vid en splittring av det franska socialistpartiet 1882 (då också *Parti Ouvrier Français* med Guesde i ledningen skapades som ett centraliserat, på Marx' teorier grundat parti). Dessa "possibilister"[47] sökte nu kontakt med den engelska fackföreningsrörelsen, där framförallt frågan om en internationell kampanj för åtta timmars arbetsdag diskuterades. I början av 1889 hade förberedelserna avancerat så långt att POSR inbjöd andra arbetarorganisationer till en internationell kongress i Paris på hundraårsdagen av Bastiljens stormning. Bebel och Bernstein for till London för att diskutera inbjudan med en engelsk kommitté och med Engels, som dock ställde sig skeptisk.[48] Flera försök gjordes (framförallt av Liebknecht, som ju alltid försökte att ena stridande fraktioner av arbetarrörelsen) att få marxisterna, den engelska fackföreningsrörelsen och possibilisterna att delta i samma kongress, men dessa försök misslyckades. Istället började de franska marxisterna att förbereda en egen kongress, något som på det livligaste stöddes av Engels.[49] Av den anledningen blev det två konkurrerande kongresser som öppnades i Paris den 14 juli 1889, possibilisternas på Rue de Lancry och marxisternas ett stenkast därifrån på Rue Petronelle. Båda kongresserna hölls i en mycket upphetsad stämning och flera av delegaterna gick över till det rivaliserande mötet. På båda ställena förekom det anarkister som störde mötesförhandlingarna och som därför blev handgripligt utkastade. Den marxistiska kongressen kunde göra anspråk på att vara den mest representativa för den samtida arbetarrörelsen. Den samlade nära 400 deltagare från 20 länder, de flesta från Frankrike (221 delegater) och från Tyskland (81

[46] 1882 skrev exempelvis Engels att "Vi måste vänta med en sådan manifestation tills det ögonblick kommer då den har en avgörande effekt för framtiden, dvs. när den europeiska händelseutvecklingen provocerar fram den. Annars förstör man effekten för framtiden och det hela blir ett slag i luften." (Engels till Becker 10 febr. 1882, i *MEW* 35, s. 275 f).

[47] Namnet kom av att man kämpade för omedelbara reformer under kapitalismen istället för att lägga tyngdpunkten på ett politiskt maktövertagande och ett genomförande av en kollektivisering.

[48] Mayer, vol. 2, s. 392 f.

[49] Några dagar efter det att kongresserna öppnats skrev Engels till Sorge att "om de två kongresserna som nu möts sida vid sida bara uppfyller målet att få de båda rivaliserade krafterna, possibilisterna och Londonklicken å ena sidan och de europeiska socialisterna (som kommer att framstå som marxister) å den andra, att visa upp sig så att hela världen får se var den verkliga rörelsen är koncentrerad och var svindlarna finns, skulle detta vara nog." (Engels till Sorge 17 juli 1889, i *MEW* 37, s. 251).

stycken).[50] Från Ryssland deltog som tidigare nämnts Plechanov, som bl.a. yttrade de senare så bevingade orden att ”Den revolutionära rörelsen i Ryssland kommer att segra som en arbetarrörelse, annars kommer den inte att segra alls”.[51] Till stor förtret för Plechanov deltog också Lavrov som representant för de ryska populisterna, något som visar att den ryska marxismen ännu inte var fullt erkänd av den västeuropeiska socialdemokratin. Efter tre dagars diskussion om procedurfrågor följde fyra dagar av rapporter från olika länder. På avslutningsdagen den 21 juli antogs ett antal resolutioner, som krävde åtta timmars arbetsdag, avskaffandet av den stående armén och uppbyggnaden av en folkarmé, förbättring av arbetsförhållanden och slutligen att i de länder där allmän rösträtt ännu inte fanns skulle arbetarpartierna kämpa för det, och där den fanns skulle socialdemokraterna självständigt ställa upp i val och inte samarbeta med borgerliga partier. Speciellt kravet på åtta timmars arbetsdag kom snart att bli föremål för en omfattande diskussion, inte kravet som sådant, men väl sättet man skulle driva kravet. I USA hade arbetarorganisationerna sedan en tid använt en taktik av en ”rullande strejk” (man strejkade i bransch efter bransch) och därifrån kom också förslaget att man skulle inrätta en speciell Labor Day den 1:a maj, då arbetare över hela världen skulle strejka och demonstrera för kravet. Speciellt tyskarna vände sig mot kravet att man skulle strejka, då man fruktade att den antisocialistiska lagstiftningen skulle skärpas. Det fanns dessutom tydliga tecken på att socialistlagarna inte skulle förnyas året därpå och de ville därför undvika alla provokationer som kunde leda till att lagarna bibehölls. De lyckades också få inskrivet i resolutionen om den gemensamma 1:a maj-manifestationen att ”arbetarna i de olika länderna måste få fullfölja manifestationen under de villkor som lagts på dem av den speciella situationen i varje land”.[52]

Detta pekar på att tyskarna redan från början hade ett stort inflytande i II:a Internationalen och detta inflytande kom snarare att öka än minska de närmaste åren. Vid den andra kongressen i Bryssel 1891 (som ursprungligen var planerad av possibilisterna, men som kom att sammankallas av marxisterna) vände sig tyskarna ännu hårdare mot försöken att få första maj till en internationell strejkdag. I flera länder hade demonstrationer på denna dag lett till sammanstötningar med polisen och i exempelvis Frankrike hade flera arbetare blivit dödade 1890.[53] Trots starka påtryckningar från bl.a. Österrikes Victor Adler vägrade tyskarna att använda 1 maj till något annat än att skriva högtidliga proklamationer i sina tidningar och hålla möten på kvällen. Efter den tredje kongressen i Zürich 1893, där en resolution om att arbetarna inte skulle arbeta den 1 maj togs mot tyskarnas protester, kom frågan upp på det tyska partiets egen kongress i Köln på hösten. Där bestämdes det att ”en generalstrejk är nonsens” (ordagrant ”Generalstreik ist Generalunsinn”)[54] och efter detta slutade försöken att få 1 maj erkänd som en internationell strejkdag.

Andra Internationalen hade ingen möjlighet att påtvinga de nationella partierna sina beslut. Den kunde dock ta upp och avgöra olika stridsfrågor som härstammade från de olika partierna. Det var framförallt den franska arbetarrörelsen som var djupt splittrad och som gång på gång förde fram sin oenighet på de internationella kongresserna. Det var även därifrån som en med revisionismen förknippad fråga härstammade. 1899 föll den dåvarande franska ministären, bl.a. i efterdyningarna av Dreufys-affären. I den nya regeringen som bildades ingick den franske socialisten Millerand som handelsminister. Detta var första gången sedan

[50] *HST* 3:1, s. 7.
[51] Baron, s. 163.
[52] *HST* 3:1, s. 9.
[53] Joll (1974), s. 50.
[54] A.a, s. 53.

1848 som en socialist satt i en regering och det var första gången överhuvudtaget som en socialist deltog i en regering som inte hade installerats av en revolution. ”Fallet Millerand” väckte stor uppståndelse (bl.a. därför att han aldrig konsulterade övriga socialister i den franska nationalförsamlingen och dessutom kom att sitta i samma regering som general Gallifet, ”slaktaren” från krossandet av Pariskommunen, som hade utsetts till krigsminister) och kom att sammankopplas med striden inom den tyska socialdemokratin på den efterföljande kongressen i Paris år 1900. Trots hård kritik från vänstern (främst företrädd av Guesde) lade Kautsky fram ett kompromissförslag, som visserligen fördömde Millerand därför att han inte hade något partistöd bakom sig, men samtidigt öppnade vägen för socialisternas deltagande i en borgerlig regering, med motiveringen att ”om en nödsituation uppstår är det en fråga om taktik och inte om principer”. Den nödsituation som hade uppstått i Frankrike var frågan om Tredje republikens fortbestånd och därför fick själva deltagandet i regeringen sanktion av kongressen (uttalandet antogs med stor majoritet, 29 röster mot 9) medan däremot *sättet* som Millerand gått med i regeringen kritiserades hårt.[55]

Vid nästa kongress, i Amsterdam 1904, kom denna fråga att dominera förhandlingarna. Där lade Guesde fram ett förslag som ordagrant följde det tyska partiets beslut från året innan i Dresden (se nedan kap. 19 s. 457) medan Adler och Vandervelde från Belgien föreslog en kompromiss, något som gjorde Kautsky ursinnig och hårt frestade på hans mångåriga vänskap med Victor Adler. Efter en fyra dagar lång och stormande debatt, där den reformistiska ståndpunkten främst försvarades av den vid denna tiden kanske ledande socialisten i Frankrike, Jean Jaurès, och av delegater från bl.a. England och Belgien, avvisades kompromissförslaget och skrivelsen (från det tyska partiet) antogs. Efter detta togs en skrivelse som uppmanade de franska partierna att ena sig. Eftersom kongressen hade stött Guesde fick denne en stark position när enandet av de franska partierna genomfördes året efter. För Jaurès del innebar detta ett nederlag och hans ställning i det nybildade partiet medförde samma politiska impotens som han anklagade det tyska partiet att befinna sig i.[56] Kongressens uttalande innebar att marxismens ledande ställning nu officiellt accepterades, på motsvarande sätt som den sedan 1891 var accepterad som det tyska partiets teoretiska grund. Händelseförloppet visade dessutom på tyskarnas förmåga att inplantera sin politiska strategi i andra länders partier. Även om flera av dessa partier, trots beslutet, sedan kom att följa sina egna vägar kom marxismen att förbli den officiella doktrinen tills organisationen upplöstes i krigsutbrottet 1914. Det är av denna anledning som den efter Marx’ död utarbetade läran så ofta kallas ”II:a Internationalens marxism”. Utvecklandet av denna marxism följde ett relativt likartat mönster i de båda länder där marxismen runt sekelskiftet hade etablerats som den dominerande rörelseidologin. I både Tyskland och Ryssland existerade det en socialistisk rörelse *innan* marxismen utarbetades och fick sitt genombrott, även om dessa rörelser var helt olika till sin karaktär. Detta genombrott skedde något tidigare i Tyskland än i Ryssland, och för marxismens internationella spridning var tyskarnas anammande av den viktigare än ryssarnas. Långt in på 1890-talet fanns det inte heller något samlat alternativ till den marxistiska världsbilden och utan överdrift kan man påstå att runt sekelskiftet hade marxismen blivit den världsbild, vari arbetarrörelsen förstod sig själv och världen. Den enhet mellan ”teori” och ”rörelse” som den marxska dialektiken i grund och botten handlade om, dvs. teorins utveckling i förhållande till verklighetens utveckling och dess vägledning för ett ingripande i verkligheten, tycktes ha säkerställt Marx’ förhoppningar om en arbetarrörelse som pga. utvecklingen erkänner hans samhällsanalys och bygger sin politiska strategi på den. Marx verkade därför i en djup mening

[55] *HST* 3:1, s. 40.
[56] Se citat kap. 15, s. xxx f. (citatet med notnr 31)

ha fått ”rätt” i sin teoretiska och politiska kamp.

Även på det personliga planet fanns det stora likheter mellan de två främsta skaparna av denna ”ortodoxa marxism”. Både Kautsky och Plechanov hade varit socialister innan de började utveckla marxismen och de hade båda ungefär samtidigt läst Marx’ *Kapitalet* utan att den nämnvärt påverkat deras socialistiska inriktning. Däremot hade Engels’ *Anti-Dühring* gjort ett stort intryck på dem bägge och det var framförallt denna bok som fick dem att börja utarbeta marxismen som en lösning på de problem som deras respektive rörelse stod inför.[57] Ingen av dem kom heller att arbeta med sina rörelsers praktiskt-organisatoriska problem utan deras främsta insats handlade om att utveckla marxismen som en övergripande samhällsuppfattning som också hade direkta politiska implikationer. De kom slutligen också att under en lång tid upprätthålla en varm och nära personlig relation och deras respektive marxismer både stödde och bekräftade varandra. Deras respektive bakgrunder var relativt likartade. De kom båda från relativt välsituerade medelklassfamiljer, de hade dragits till socialismen av humanitära skäl och hade flirtat med anarkismen i sin ungdom. Eftersom de höll sig borta från organisatoriskt och administrativt arbete inom rörelserna såg de båda sin huvudsakliga roll som utvecklare och försvarare av den marxistiska teorin. De var också, vilket var viktigt, båda två (liksom Engels) starkt påverkade av den naturvetenskapliga utvecklingen efter mitten av 1800-talet. Plechanovs avhopp från en militär karriär var en del av den tidsanda som den ryska intelligentian levde i, där ”utilitarism, positivism, materialism och vetenskap”[58] stod högt i kurs. Även Kautsky påverkades som vi sett av de materialistiskt inriktade samhällstänkarna Buckle, Haeckel och Bücher, men också av den store centralgestalten inom utvecklingstänkandet, Charles Darwin.

Allt detta påverkade givetvis innehållet i den marxism som Plechanov och Kautsky utarbetade från 1880 och framåt. Den starka inriktningen av deras marxism som en, i likhet med den moderna naturvetenskapen (något som således Engels hade grundlagt), *materialistisk vetenskap* gav dem båda en form av samtida legitimering för sin uppfattning. Denna vetenskap byggde på den allomfattande *dialektiska materialismen*, som Engels hade lagt fram i sin *Anti-Dühring*. Marx hade bidragit med sin historiska materialism, som var en teori om historiens *objektiva lagbundenheter*. Den dialektiska motsättning som driver fram historien var *klasskampen*, som i sin tur härleddes ur den materiella produktionens former (på detta sätt var även ”den historiska materialismen” en ”dialektisk materialism”, dvs. historiens utveckling var bara ett specialfall av resten av universums och jordklotets utveckling). Under det borgerliga samhället utvecklades med nödvändighet de samhälleliga produktivkrafterna, samtidigt som kapitalet koncentrerades och centraliserades, och genom denna objektiva utveckling växer proletariatet i antal och i mognad. Den ekonomiska klassorganiseringen, fackföreningarna, ansåg de båda vara nödvändiga för klassens utveckling, men för skapandet av ett proletärt revolutionärt politiskt parti var den marxistiska teorin en nödvändig beståndsdel. I polariseringen mellan kapital och arbete slås gamla mellanklasser ut (småbourgeoisi, bönder och hantverkare) och de proletariseras och tränger då in i arbetarnas led. Därmed kommer också småborgerliga idéer att tränga in i arbetarrörelsen, och en av de marxistiska intellektuellas viktigaste uppgifter blir då att bekämpa sådana avvikelser och istället genomsyra partiet med den ”rätta” proletära teorin.

[57] Steenson, s. 35 och 45, Baron, s. 66.
[58] Baron, s. 10.

När denna marxism började användas mera allmänt i den samtida socioekonomiska och politiska situationen i Tyskland och Ryssland uppstod en intressant och viktig dubbelhet. Å ena sidan utvecklades kapitalismen hastigt i de båda länderna (framförallt efter 1896 då den långa recessionen tog slut), men å den andra sidan existerade det ingen politisk institution vari de båda rörelserna kunde finna legitima uttryck för sina aspirationer. Där kapitalismens (objektiva) utveckling gav vid handen att ”tiden arbetar för oss” fick den konkreta politiska inriktningen en starkt betoning på *erövrandet* respektive *inrättandet* av folkförsamlingar varifrån den samhälleliga makten kunde utövas. Denna kombination av ett genomförande av borgerligt-demokratiska uppgifter och en strategi för ett socialistiskt maktövertagande ställde både marxisterna och rörelserna i de bägge länderna inför stora problem. Den evolutionistiska uppfattningen om kapitalismens (och historiens) utveckling kombinerades hos både Kautsky och Plechanov med en stark betoning av nödvändigheten att kämpa för demokratiska fri- och rättigheter för att man den vägen skulle kunna bli representerad i parlamentet i enlighet med sin faktiska styrka. När Engels i sin inledning till 1895 års utgåva av Marx’ *Klasstriderna i Frankrike* skrev att det ”idag finns en enda stor armé av socialister, som oupphörligt marscherar framåt”[59] uttryckte han denna evolutionistiska uppfattning på den politiska nivån. När han dessutom utdömde ”revolutionen av den äldre modellen, gatustrider vid barrikader” och istället menade ”att fortsätta denna stadiga tillväxt (av antalet röster i riksdagsval) tills den av sig själv växer det nuvarande regeringssystemet över huvudet, det är (idag) vår huvuduppgift”[60] så fick den parlamentariska inriktningen en legitimering av självaste ”den gamle” i London. Den socialistiska rörelsens utveckling baserade sig på samhällets ekonomiska utveckling och innebar i sig en ständig och stadig marsch mot socialismen. Eftersom denna utveckling hade fastställts vetenskapligt av Marx smälte nu marxismen samman med arbetarrörelsen. De blev alla en del av ”den internationella armén av socialister” som på objektiva grunder växte sig så stark att ”alla andra makter måste böja sig (för den), vare sig de vill det eller inte”.[61]

I denna marxismuppfattning fanns det således ingen motsättning mellan den ekonomiska kampen och den politiska. Den politiska kampen var en utveckling av den ekonomiska, eller egentligen en ekonomisk kamp befruktad med marxism. Det fanns heller ingen motsättning mellan att kämpa för demokratiska fri- och rättigheter och att kämpa för den socialistiska revolutionen. Den evolutionistiska uppfattningen gav vid handen att det ena utvecklades ur det andra (jfr Darwins evolutionsteori), den ekonomiska kampen till en kamp om fri- och rättigheter och den till en kamp för den socialistiska revolutionen. Det viktiga här var dock att behålla proletariatets organisatoriska och politiska självständighet, dvs. att inte ingå i klasskoalitioner. Förr eller senare skulle de i utvecklingen dödsdömda mellanklasserna ändå komma till proletariatet och därmed (definitionsmässigt) till socialdemokratin. Då skulle också ”den avgörande striden” mellan bourgeoisin och proletariatet stå. Det var sedan dessa på evolutionismen grundande ”organiska samband” mellan reform och revolution, mellan ekonomisk kamp och politisk samt mellan demokratiska och socialistiska krafter som runt sekelskiftet började ifrågasättas och som ledde till att marxismen fick sina första ”avfällingar”.

---

[59] Engels’ inledning till Marx (1971), s. 45, se vidare kap. 19.
[60] A.a., s. 51 och 58 f.
[61] A.a., s. 58. Notera Engels’ militaristiska uttryckssätt, som härstammade från hans mångåriga intresse för militära frågor och som också gav honom smeknamnet ”Generalen”.

14. Marxismens splittring

Den första utmaningen: Revisionism och ekonomism

Det som främst utmärkte de första utmaningarna mot den marxistiska ideologiska hegemonin inom den tyska och den ryska arbetarrörelsen under åren runt sekelskiftet var att man började ifrågasätta dels den evolutionistiska tanken om ett organiskt samband mellan den ekonomiska kampen och den politiska och dels den intima relationen mellan kampen för demokratiska fri- och rättigheter och den socialistiska revolutionen. Eftersom detta var själva hörnstenen i den ortodoxa marxismen väckte båda ”avvikelserna” en stark reaktion, och framförallt Plechanov ägnade som nämnts mycken energi åt att bekämpa dem. Även om de ortodoxa ansåg att dessa båda strömningar tillhörde samma politiska och klassmässiga ”avvikelse” och även om det verkligen fanns vissa likheter mellan dem (framförallt i synen på betydelsen av arbetarnas dagliga ekonomiskt inriktade kamp) bör man ändå betrakta dem utifrån de konkreta omständigheter som de båda rörelserna verkade i runt sekelskiftet. Visserligen hämtade några av de ryska ”ekonomisterna” inspiration från Bernstein (någon som bl.a. Plechanov anklagade dem för), men ska man finna jämförelser mellan ”ekonomismen” i Ryssland och ”revisionismen” i Tyskland får man snarare gå till den tyska fackföreningsrörelsen och den mera pragmatiska inställning som utvecklades där under 1890-talet. Bernsteins ”revisionism” baserade sig visserligen på och uttryckte denna utveckling, men den avsåg inte att bryta det nära samarbetet mellan partiet och fackföreningsrörelsen. ”Ekonomisterna” önskade däremot ”överlämna” den politiska kampen till liberalerna och förbereda arbetarrörelsen inför den ”kapitalistiska fasen” av den ryska utvecklingen. De ansåg att de ryska arbetarna inte hade någon anledning att offra sitt blod för att jämna vägen för bourgeoisins herravälde. Den viktigaste *effekten* av de båda utmaningarna mot den marxistiska ortodoxin var att de under några år sammansvetsade rörelserna övriga fraktioner *gentemot* ”kättarna”. I Ryssland kom dock sprickorna mellan dessa fraktioner redan upp inför, under och framförallt efter (den andra) kongressen i London 1903. I Tyskland framträdde motsvarande (fast inte identiska) fraktionsstrid i den s.k. masstrejksdebatten efter 1905 för att sedan klyva partiet mot slutet av Första världskriget.

Den tyska revisionismen

I slutet av oktober 1896 publicerade Bernstein i *Die Neue Zeit* den första av en serie artiklar under den samlande rubriken *Socialismens problem*. Artikeln hette ”Utopism och eklekticism” och var ett frontalangrepp på det tyska partiets ”ödestro”, dvs. tanken (som fanns uttryckt i Erfurt-programmets första del) att det kapitalistiska systemet hade en naturnödvändig, ödesbestämd utveckling. I denna tanke ingick *polariseringsteorin*, dvs. att det borgerliga samhället alltmer delades upp i två fientliga klasser och att alla mellangrupper försvann, *utarmningsteorin*, dvs. att proletariatet i denna utveckling endast hade att emotse en ökad fattigdom och *socialiseringsteorin*, dvs. att endast en omvandling av det privata ägandet till ett ”socialt ägande” kunde garantera att ökningen av produktivkrafterna kom det arbetande folket till godo, och dessa olika teorier var mycket centrala, ja t.o.m. grundläggande för partiets strategi. I efterföljande artiklar avvisade Bernstein även *kris*- och *sammanbrottsteorin* (att det kapitalistiska samhället drogs in i allt svårare kriser som till slut skulle välta det över ända) och gick vidare med att ifrågasätta klasskampen som grund för partiets politik för att slutligen komma in på vad han betraktade som den grundläggande felaktigheten i Marx’ lära, framförallt det dialektiska arvet från Hegel[1] och (mer)värdeteorin. Efter denna grundläggande kritik

[1] ”De värdefulla resultat Marx och Engels kom fram till, uppnådde de trots, inte på grund av, den hegelska dialektiken.” (Bernstein (1907), s. 57).

av Marx' teorier och av det tyska partiets marxism hävdade Bernstein ändå att han var marxist, men att man nu måste revidera de delar av Marx' lära som den historiska utvecklingen hade visat vara felaktiga (därav namnet "revisionism"). Bernsteins artiklar kom för många som en blixt från en klar himmel, framförallt därför att han ifrågasatte den ideologiska grunden för partiet, marxismen. Närbesläktade frågor hade emellertid diskuterats sedan många år inom socialdemokratin, främst frågan om partiets förhållande till småbönderna i södra och västra Tyskland och frågan om möjligheten att ingå i koalitioner med radikala borgerliga partier i allmänna val. Här hade framförallt Georg von Vollmar och Eduard David hävdat att socialdemokraterna måste skapa ett program som också kunde få småböndernas stöd och att det i vissa fall var nödvändigt att gå i koalition med liberala partier, något som både Bebel och Kautsky starkt hade vänt sig emot. Bernstein hade dessutom redan 1895 skrivit en artikel om 1848–49 års revolution i Frankrike där han kritiserade Marx' analys av den i *Klasstriderna i Frankrike 1848–50*.[2] Även i privata brev hade Bernstein tagit upp sina tvivel på marxismen. Trots detta utlöste artiklarna i *Die Neue Zeit* en stor uppståndelse eftersom Bernstein allmänt räknades (vid sidan av Kautsky) som den teoretiske arvtagaren till Marx och Engels. Han var bl.a. tillsammans med Bebel testamentsexekutor efter Engels' död och fick överta stora delar av dennes bibliotek. Under hela 1890-talet bodde Bernstein i London där han flitigt umgicks med Engels fram till dennes död 1895. Efter att först ha varit anhängare till Eugen Dühring blev han marxist främst genom Engels kritik av denne i *Anti-Dühring*, och sedan början av 1880-talet hade han alltså varit redaktör för det tyska socialdemokratiska partiets ledande organ *Der Sozialdemokrat* (se ovan s. 256). När denne ledande marxistiske partiteoretiker nu offentligt kritiserade både Marx och det tyska partiets grundläggande strategi, innebar det inget mindre än en revolution i det ideologiska tänkandet inom rörelsen.

Bakgrunden till Bernsteins inlägg var bl.a. den paradoxala situation som det tyska partiet hade hamnat i efter socialistlagarnas avskaffande, Bismarcks avgång och den nye kaiser Wilhelm II:s försök att med social lagstiftning integrera de tyska arbetarna i riket. Under socialistlagarna, när partiets organisationer och press var förbjudna men där enskilda socialister fick ställa upp som kandidater i val till olika församlingar (riksdagen, delstats- och kommunala församlingar), följde de invalda i stort sett taktiken att opponera mot alla förslag från övriga partier och grupperingar och i stället lägga fram egna förslag, som de visste ändå aldrig skulle gå igenom. Trots ökningen i antalet röster och i antalet invalda socialdemokrater i olika parlamentariska församlingar medförde denna situation och denna taktik att socialdemokraterna förblev politiskt impotenta. Däremot utvecklade partiet en omfattande underjordisk organisation, framförallt runt insmugglingen och försäljningen av sina tidningar och försökte dessutom att upprätthålla den mest elementära basorganisationen.[3] Situationen skapade därför en sorts dualism i partiets politiska erfarenhet, där motsättningarna mellan "de moderata" och "de radikala" till stor del sammanföll med motsättningen mellan majoriteten i riksdagsfraktionen och kretsen runt *Der Sozialdemokrat* (se ovan s. 255).

I Erfurt-programmet fanns denna dualism inbyggd genom att det teoretiska programmet (skrivet av Kautsky) uttryckte det illegala, på revolutionen inriktade politiska arbetet och det konkreta handlingsprogrammet (skrivet av Bernstein) på motsvarande sätt uttryckte det parlamentariska reformarbetet. I och med att socialistlagarna avskaffades förändrades denna situation. Partiet blev åter lagligt och frågan uppstod givetvis vilken långsiktig politisk strategi partiet nu skulle anamma.

---

[2] Gustafsson (1969), s. 108 ff.
[3] Lidke, s. 89 ff och 97 ff.

Det paradoxala i partiets situation var således att även om det sedan 1867 fanns allmän rösträtt för män över 25 år (från 1867 i Preussen och efter 1870 i hela Tyska riket) påverkade röstantalet inte möjligheten att utöva något inflytande på regeringens politik. Riksdagen fick dock rösta för eller emot viktiga lagförslag och framförallt behandlingen av budgeten var ett sätt att kunna utöva ett visserligen begränsat men ändå ett visst inflytande på regeringen. I delstaterna och i kommunerna varierade förhållandena. I en del, framförallt i västra och södra Tyskland, fanns det redan en relativt långt utvecklad parlamentarism, medan exempelvis i Preussen var det gamla feodala systemet med tre olika klasser som röstade var för sig i val till delstatsparlamentet fortfarande kvar. Detta gjorde det nära nog omöjligt för socialdemokratin att erövra några platser där. I början av partiets existens hade ledarna för Eisenachs-partiet klart uttryckt att deltagandet i parlamentet enbart var en propagandistisk taktik för att genomföra den sociala revolutionen, medan lassallianerna mera hade grundat sin politiska strategi på erövrandet av en majoritet i parlamentet. Men erfarenheterna under socialistlagarna hade förändrat mångas inställning i frågan och bl.a. sade den tidigare ”anti-parlamentarikern” Wilhelm Liebknecht i samband med att han tog avstånd från anarkisterna vid Erfurt-kongressen att

> Parlamentarism är helt enkelt ett system för folkets representation. Om vi inte har uppnått resultat i riksdagen är det inte parlamentarismens fel; det är helt enkelt en konsekvens av att vi ännu inte har det nödvändiga inflytandet bland folket ilandet... Jag vet att det finns en annan väg som enligt mångas åsikt är kortare, men den vägen leder till anarkism... Revolutionens väsen ligger inte i medlen, utan i målen. Våldet har sedan tusentals år varit en faktor hos reaktionen. Bevisa att vårt slutmål är felaktigt och i så fall kan detta ge er rättighet att hävda att partiets ledare för partiet bort från den revolutionära vägen.[4]

Under hela 1890-talet debatterades gång på gång frågan om socialdemokratins förhållande till andra radikala partier, speciellt efter 1896 då en socialdemokratisk framgång i valen till Sachsens delstatsparlament omintetgjordes genom en konservativ kupp som återinförde treklassystemet där. I Bajern, där befolkningen till stor del bestod av småbönder, gick socialdemokratin 1898 in i en valallians med det katolska Zentrum-partiet som stöddes av många småbönder, och vann därigenom vissa framgångar. Slutligen bestämdes det på en partikongress i Mainz år 1900 att socialdemokraterna skulle samarbeta med liberala partier i andra valomgången i valet till Preussens delstatsförsamling.

Hela denna utveckling var en följd av partiets inriktning på valarbetet under 1880-talet. När röstantalet steg i val efter val kom också frågan upp om hur det skulle vara möjligt att vinna en majoritet av det tyska folket för socialdemokratins politik. Det var utifrån denna bakgrund som frågan om den av marxisterna förutskickade utvecklingen med utslagning av småbourgeoisin och proletarisering av dem verkligen höll på att inträffa. Om så var fallet skulle socialdemokratin s.a.s. automatiskt förr eller senare få en majoritet av befolkningen bakom sig, förutsatt att den fortsatte att vinna industriarbetarna och bevarade sin självständighet i förhållande till andra partier. Det var på denna tanke som hela Erfurt-programmets syntes av revolution och reformer vilade. Men om å andra sidan bönderna inte proletariserades i den av marxisterna förutsagda utvecklingen skulle partiet aldrig kunna uppnå majoritet om det inte också stöddes av bönderna. Hela frågan hade därför två sidor: dels en teoretisk-vetenskaplig sida, som handlade om marxismen som en vetenskap för att förutsäga den samhälleliga utvecklingen och dels en politisk-taktisk sida som handlade om socialdemokratins reella möjligheter att omvandla det kapitalistiska samhället. Det var i skärningspunkten mellan dem

[4] *HST* 3: 2, s. 254.

som marxismen styrka och svagheter låg.

I början av 1890-talet fördes i *Die Neue Zeit* en omfattande debatt om denna fråga där mängder av statistik lades fram för att motbevisa tesen om böndernas försvinnande. Även Kautsky deltog aktivt i denna debatt, bl.a. genom sin bok *Die Agrarfrage* från 1893. Han försökte tolka statistiken så att den verkligen visade att bönderna höll på att försvinna, men möjligen i en något långsammare takt än vad man först hade förväntat sig. Men de socialdemokratiska ledarna i framförallt södra och västra Tyskland kunde inte vänta på att proletariseringen skulle fullbordas i en avlägsen framtid. Redan i början av 1890-talet formulerade de, med von Vollmar i spetsen, ett program som avsåg att få socialdemokratin att vinna stöd bland bönderna genom att föreslå räntelättnader, statliga banker etc. för dem. Detta program och dessa frågor kom sedan att tas upp på varje kongress under hela 1890-talet. Trots upprepade och starka fördömanden på dessa kongresser fortsatte de sydtyska socialdemokraterna denna politiska inriktning.

Men det som framförallt var problematiskt för partiet vid tiden för revisionismstriden var förhållandet till fackföreningsrörelsen. Även den hade varit förbjuden under socialistlagarna men efter 1890 började den åter att växa fram. Sedan långt tillbaka hade eisenacharna arbetat aktivt för att skapa fackföreningar medan lassallianerna hade varit mera tveksamma till dessa. Uppbyggande av fackföreningarna gick relativt långsamt i början av 1890-talet, men efter det att den långa högkonjunkturen inleddes 1895 växte dessa hastigt.[5] De allra flesta ledarna i denna rörelse var i första hand inte politiskt övertygade marxister utan ansåg att arbetarnas dagliga frågor som lön, arbetsplatsförhållanden och social omsorg etc., var viktigare än de teoretiskt grundade långsiktiga målen. Redan vid 1893 års partikongress i Köln kom det till en första sammandrabbning mellan möbelsnickarnas ledare Carl Liegen och partiets ledning. Liegen hävdade där att partiet egentligen var fientligt inställd till fackföreningarna.[6] Detta var inledningen till tretton års strider mellan främst partiets ledande intellektuella och de fackliga ledarna. Först 1906 erkände partiet fackföreningarnas jämbördiga status och taktiken om ”neutralitet” (dvs. att fackföreningarna skulle vara neutrala i sitt förhållande till partiet) bekräftades (se nedan s. 324 ff).

Till denna utveckling inom arbetarrörelsen och i det parlamentariska arbetet kom även att den tyska ekonomin under 1890-talet och framåt utvecklades hastigt. En grundtanke i Erfurtprogrammet var ju att kapitalismen gick mot allt svårare kriser och att blott armod väntade det arbetande folket. Nu kunde allt större delar av arbetarklassen (med den s.k. arbetararistokratin[7] i spetsen) erhålla en reallöneförbättring efter mitten av 1890-talet.[8] Till en viss del berodde detta på framväxten av fackföreningarna. Det var visserligen riktigt som marxisterna i partiet hävdade att koncentrationen inom det tyska näringslivet samtidigt ökade starkt, men detta verkade ändå inte medföra ”oändlig rikedom vid ena polen, oändlig fattigdom vid den andra”. Framförallt kom antalet arbetslösa att minska kraftigt under dessa år av ekonomiskt uppsving. Den dagliga konsumtionen av livsmedel och nöjesartiklar ökade, bostadsförhållandena förbättrades och den av Wilhelm II införda sociala lagstiftningen (som förbättrade den tidigare av Bismarck inrättade) tog bort många av den första industrialiseringsfasens värsta missförhållanden. Runt sekelskiftet hade slutligen 10-timmars arbetsdag införts i de

[5] Bry, s. 32.
[6] Gay, s. 124.
[7] Som Edwards också definierar som ”socialdemokratins ekonomiska bas i industrialiserade länder” (s. 19).
[8] Bry, s. 54 och 176 ff.

flesta industrigrenar.[9]

Bernsteins revision av marxismen framträdde således mot en allmän bakgrund av ett kapitalistiskt framåtskridande och frågan om hur socialdemokratin skulle vinna en majoritet i parlamentet hade redan långt tidigare uppfattats som partiets grundläggande strategiska fråga. Det som mot denna bakgrund är förvånande är inte att revisionismen uppstod som en teoretisk rörelse utan att partiets ledning så hårt bekämpade den. De första som gick i svaromål var Parvus, Rosa Luxemburg och Plechanov, som vid II:a Internationalens kongress i Paris år 1900 ledde det internationella fördömandet av Bernstein. Dessförinnan hade frågan kommit upp på tyskarnas egen kongress i Stuttgart 1898. Bernstein var inte närvarande där, då han efter en artikel i *Der Sozialdemokrat* år 1888 hade blivit utvisad från Schweiz och inte heller tilläts återvända till Tyskland. Först 1901 kunde han åter bosätta sig där.[10] Däremot hade han sänt ett uttalande som lästes upp på kongressen. På denna kongress utsattes också Kautsky för kritik för att han hade publicerat Bernsteins artiklar utan några som helst kommentarer, men Kautsky försvarade sig med att ”Bernstein har tvingat oss att tänka efter, och det ska vi vara honom tacksamma för”.[11] Kongressen fördömde ändå i ett uttalande Bernsteins åsikter, med det gjordes inga försök att utesluta honom från partiet. På de efterföljande kongresserna 1899, 1901 och 1903 lades varje gång fram resolutioner som fördömde revisionismen. 1904 togs frågan åter upp vid II:a Internationalens kongress i Amsterdam. Därefter förklarades revisionismen vara död, trots att den vid varje kongress hade erhållit ett allt större antal försvarare.

Runt sekelskiftet rasade debatten om revisionismen på kongresser, i tidningar och i böcker. Rosa Luxemburg angrep i sin skrift *Sozialreform oder Revolution* från 1899 fr. a. Bernsteins syn på den ekonomiska teorin och den ekonomiska utvecklingen och den därifrån härledda synen på partiets strategi och taktik. Plechanov tog upp Bernsteins nykantianism i flera artiklar i *Die Neue Zeit* och på Internationalens kongress år 1900 och till slut gick även Kautsky till attack i sin *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm: Eine Antikritik* 1899. Det fanns en nära nog osynlig, men ändå viktig skillnad i de olika svaren till Bernstein. Kautsky och Bebel (som på kongresserna oftast var de som lade fram de motioner som fördömde Bernsteins åsikter) stödde ändå hela tiden Bernsteins rätt att publicera sin kritik. Luxemburg och Parvus, och till viss del även Plechanov, krävde att Bernstein skulle uteslutas ur partiet. Detta skedde nu inte, och efter att ha hade återvänt till Tyskland invaldes Bernstein till riksdagen med fullt stöd av både Bebel och Kautsky (Liebknecht som avlidit år 1900 hade inte varit speciellt framträdande i revisionismdebatten). För Bebel hade hela frågan mest handlat om taktiken inför valen, där han motsatte sig tanken på koalitioner med liberalerna. För Kautsky var problemet djupare än så. Det handlade för honom om huruvida det socialdemokratiska partiet fortfarande var ett revolutionärt parti eller inte. Det som framförallt garanterade partiets revolutionära roll var enligt Kautsky den marxistiska teorin, varför försvaret av marxismen för honom var det grundläggande (se kap. 19, s. 452 f).

De reformistiska strömningarna som funnits inom partiet innan debatten bröt ut (framförallt i södra och västra Tyskland och inom fackföreningsrörelsen) deltog inte särskilt mycket i den. Speciellt många fackföreningsledare var uttalat teorifientliga och i takt med att deras inflytande växte att kom de med allt fler nedsättande kommentarer om partiets intellektuella. Eftersom de oftast inte var det minsta intresserade av marxismen var de inte heller

[9] A.a., s. 46.
[10] Gneuss, s. 201.
[11] Baron, s. 176.

intresserade av en revision av den, men deras uppfattningar låg ändå ofta nära de politiska konsekvenserna av Bernsteins nya teorier. För fackföreningarnas konkreta arbete betydde revisionismstriden knappast någonting alls. För partiets politiska vardagsarbete hade den en viss betydelse medan den var oerhört viktig för partiets självuppfattning. Bernstein bidrog nu med en relativt omfattande teori som uttryckte de faktiska förhållandena inom den tyska socialdemokratiska rörelsen runt sekelskiftet och som, trots all teoretisk ”motbevisning” från marxisternas sida, också gav en sammanhängande teoretisk förklaring till den utveckling som allt fler tyska arbetare uppfattade att de befann sig i fram till krigsutbrottet 1914. Trots att kongress efter kongress röstade ned Bernsteins ”avvikelse” spred sig denna till partiets ”gräsrötter”, och Bernsteins påstådda trohet mot Marx (som han alltid höll fast vid) underlättade det ideologiska accepterandet av även revideringen av den. Bernsteins marxism var helt enkelt en ideologi för den tyska situationen runt sekelskiftet[12] och som en sådan var den överlägsen den ortodoxa Marx-tolkningen, som på område efter område tvingades erkänna att Marx’ lagar inte slagit in i den utsträckning man förväntat sig.

Bernsteins revision av (den ortodoxa) marxismen inriktade sig på tre olika nivåer: filosofisk, vetenskaplig och rörelseideologisk (partistrategisk och taktisk). Även om vissa spår av denna nytolkning kunde märkas redan i början av 1890-talet, exempelvis då Bernstein uttalade sig om möjligheterna av en ”fredlig väg till socialismen” i England,[13] är det först i en recension av en tysk bok om revolutionen i Frankrike 1848, Louis Heritiers *Geschichte der französische Revolution von 1848*, som Bernsteins nya uppfattning om socialismens möjligheter läggs fram. Denna recension skrevs efter Engels’ död, och i den tolkade Bernstein juniupproret som ett verk av blanquister med små möjligheter att lyckas. I stället pläderade han för Louis Blancs reformistiska socialism och hävdade dessutom att general Cavaignacs blodbad på de upproriska arbetarna efter juniupprorets nederlag hade varit nödvändig och dessutom enbart av militär natur.[14] Varken denna recension eller artikelserien om ”socialismens problem” i *Die Neue Zeit* väckte först någon större uppståndelse i partiet. Den sista artikeln i serien, *Die Zusammenbruchstheorie und die Kolonialpolitik*, publicerad i januari 1898, ändrade dock läget något. I den hävdade Bernstein, byggande på officiell statistik, att andelen småföretagare inte alls minskade i Tyskland, snarare tvärtom, något som var en direkt utmaning mot den ortodoxa marxismens tes om att kapitalet koncentrerades och centraliserades i den ekonomiska utvecklingen. Inför partiets kongress i Stuttgart på hösten 1898 ombads Bernstein (som alltså inte kunde närvara då han var förbjuden att återvända till Tyskland) att skriva en kommentar, som sedan lästes upp. Samtidigt hade Bebel skrivit till Bernstein och bett honom att ”klart och bestämt” skriva ned sina åsikter i en bok. Denna bok blev *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgabe Der Sozialdemokrat*ie som publicerades i mars 1899. I den lade Bernstein fram sin ”revision” på alla tre nivåerna, och det var när den publicerades som den stora revisionismstriden bröt ut inom den internationella socialdemokratiska rörelsen.

Bernstein inriktar sig i *Socialismens förutsättningar* på själva grunden i marxisternas uppfattning om sambandet mellan vetenskap och politik. Han utgår från att ”den tyska socialdemokratin i våra dagar såsom teoretisk grundval för sin verksamhet erkänner den av Marx och Engels utarbetade och av dem som *vetenskaplig socialism* betecknade samhällsläran”. Denna består dels av en vetenskap ”som förmår att lämna objektiva, på logik och erfarenhet grundade bevis” men dels också av att ”socialdemokratin, såsom ett kämpande parti,

[12] ”Om det inte hade funnits någon Bernstein, hade det varit nödvändigt att uppfinna honom. De politiska och ekonomiska förhållanden krävde en reformistisk doktrin runt sekelskiftet.” (Gay, s. 99).
[13] Gustafsson (1969), s. 101 f.
[14] A.a., s. 109 och 112 ff.

representerar bestämda intressen och tendenser och strider för *medvetet uppställda mål*."[15] Den marxistiska *vetenskapen* innehåller enligt Bernstein "den *historiska materialismen*, den däri ingående *läran om klasstriderna* i allmänhet och kampen mellan bourgeoisin och proletariatet i synnerhet, *läran om mervärdet* och *det borgerliga samhällets produktionsmetod* samt detta samhälles därpå grundade utvecklingstendenser". Vidare menar han att "det bestrids icke av någon att marxismens viktigaste fundamentalsats, så att säga dess grundlag som genomgår hela systemet, är den särskilda historiska teori som bär namnet *historisk materialism*.[16] Bernsteins kritik börjar därför med en revidering av den historiska materialismen och dess syn på den historiska nödvändigheten. Här uppfattar Bernstein att "materialism" i Marx' historieuppfattning "närmast betyder att härleda allt som sker utifrån utvändiga rörelser hos materien. Enligt den materialistiska läran försiggår materiens rörelse med nödvändighet som en mekanisk process, det gives ingen tilldragelse eller företeelse utan sin nödvändiga verkan, inte förlopp utan sin materiella orsak."[17] Här är det tydligt att Engels' "naturdialektik" ligger till grund för Bernsteins uppfattning om Marx' materiella historieuppfattning. Utifrån detta kommer Bernstein så in på problemet om huruvida "de *yttersta orsakerna* till alla samhälleliga förändringar och politiska omstörtningar icke är att söka i människornas huvuden utan i de förändringar som produktions- och utbytesmetoderna genomgå" [18] och hävdar i likhet med Engels i hans "90-talsbrev" att ekonomin enbart bestämmer "i sista hand"[19] Därför lämnar den "ekonomiska historieuppfattningen" (som Bernstein efter att ha läst Paul Barths bok *Die Geschichtsphilosophie und ihre Einwände gegen den Marxismus* föredrar att kalla teorin) ett utrymme även för en "växelverkan mellan de materiella och ideologiska krafterna" och därför skulle det "vara det största steg tillbaka att övergiva [teorin] i den mogna form, vari Engels framställt den i sina brev [...] och återuppliva de äldre definitionerna för att med stöd därav giva den en 'monistisk' tolkning."[20]

På detta sätt kunde Bernstein finna stöd hos Engels för en dualistisk tolkning av den materiella historieuppfattningen. På motsvarande sätt kritiserar han sedan "den monistiska läran om klasskampen och kapitalets utveckling",[21] men då han här inte får samma stöd från Engels framhäver han att "den marxistiska lärans fortsatta utveckling och utbildning måste börja med en kritik av läran själv".[22] Roten till hela problemet finner Bernstein i Hegels påverkan på Marx och Engels, speciellt den hegelska dialektikens. Men även Marx' bristande avståndstagande till blanquismen i *Kommunistiska manifestet* (som Marx inte kritiserade där, medan däremot andra varianter av konservativ och utopisk socialism kritiserades) måste enligt Bernstein uppmärksammas. Bernstein uppfattar därför marxismen som en sammanfattning av "två stora strömningar, som uppträda på olika tider och ofta i motsats till varandra. Den ena har sin utgångspunkt i av socialistiska teoretiker utarbetade reformförslag och är väsentligen riktad mot ett *uppbyggande*, den andra hämtar sin inspiration från de revolutionära folkresningarna och har väsentligen *nedrivandet* som sitt mål" och "oaktat den utveckling den marxistiska teorin senare undergått har den i grund och botten bibehållit denna karaktär av kompromiss eller dualism".[23] Det gällde därför enligt Bernstein att avvisa "den blanquistiska

[15] Bernstein (1907), s. 1.
[16] A.a., s. 6.
[17] A.a., s. 6 f.
[18] A.a., s. 9 f. Detta citat hämtade också mycket riktigt Bernstein från Engels' *Anti-Dühring*.
[19] Se nedan kap. 18, s. 398xxx ff.
[20] A.a., s. 18 f.
[21] A.a., s. 21.
[22] A.a., s. 29 (kursiv. borttagen).
[23] A.a., s. 48 f.

delen” hos Marx och behålla den ”reformatoriska delen”.

Utifrån detta går Bernstein in på den marxistiska ekonomin, där framförallt värdebegreppet och mervärdeteorin betraktas som vetenskapligt sett ointressanta. Här menar Bernstein att verkligheten har visat att arbetarna under kapitalismen utför ett merarbete, därför att ”inkomststatistiken visar oss att de i produktionen icke verksamma arbetslagren [...] tillägnar sig en större andel av totalprodukten än deras antal i förhållande till den produktivt verksamma delen berättigar dem till. Detta merarbete, som den senare delen utför, är en *empirisk* verklighet, som kan bevisas med stöd av *erfarenheten* och behöver icke något deduktivt bevis. Huruvida den marxistiska värdeteorin är riktig eller icke är för merarbetets bevisande alldeles likgiltigt. Den är i detta avseende inte någon bevisningstes utan blott ett medel för analys och åskådliggörande”.[24] I detta citat märks Bernsteins ”empirism” mycket tydligt. Men intressantare är hans sätt att uppfatta (mer)- värdeteorin som ”likgiltig” för frågan om huruvida exploatering förekommer i den kapitalistiska ekonomin. I stället menar han att denna utsugning bevisas av den rådande *inkomstfördelningen* och att utsugningen därför är ett fenomen som hänför sig till samhällets *distributionssektor* och inte som hos Marx till samhällets *produktionssektor*. Klassförhållandet bygger hos Bernstein därför inte på förhållandet till produktionsmedlen utan på en ojämn inkomstfördelning. Därmed flyttas frågan om klasskampen över från kapitalismens produktionsstruktur till dess fördelningsstruktur och hela frågan om klasskampens växande eller avtagande intensitet blir till en fråga om (med ett modernt ord) samhällets och statens *fördelningspolitik*. Med en senare sociologisk terminologi kan man här säga att Bernstein övergår från en (marxistisk) klassteori till en social stratifikationsteori.[25]

Efter att ha visat att inkomsterna i Tyskland faktiskt hade utjämnats och att den av marxisterna förväntade utvecklingen i riktning mot ägandekoncentration och kapitalets centralisering snarare är motsatt den verkliga utvecklingen[26] kommer Bernstein in på frågan om kriserna och kapitalismens sammanbrott. Här redogör han för diskussionerna om krisernas orsaker men menar också att dessa orsaker nu balanseras av motverkande krafter. Dessa motverkande krafter medför enligt Bernstein att kapitalismen långsamt men säkert håller på att lösa anarkin på marknaden och att de ekonomiska kriser som hängde samman med kapitalismens tidigare faser nu blir allt svagare och att det också blir allt längre mellan dem.

Slutligen kommer Bernstein också in på vad denna faktiska utveckling och den genomförda revideringen av vissa av Marx’ teorier innebär för den socialdemokratiska politiska strategin och taktiken. Eftersom han redan hade avvisat den blanquistiska strategin för ett maktövertagande återstod erövrandet av makten ”på parlamentarisk väg genom begagnandet av rösträtten och användningen av övriga lagliga medel”.[27] Men eftersom industriproletariatet inte befann sig i majoritet av befolkningen och inte heller kunde förväntas göra det utifrån Bernsteins förnekande av polariseringsteorin, återstod det för socialdemokratin att försöka vinna även andra befolkningsgrupper. Men dessa skräms av socialdemokratins inriktning på att göra alla till proletärer och därför måste partiet sluta tala om ”bourgeoisins bekämpande och bourgeoisisamhällets avskaffande [...] Socialdemokratin vill inte upplösa detta samhälle och göra dess medlemmar till proletärer, den arbetar istället oavlåtligt på att höja arbetaren ur

[24] A.a., s. 66 (kursiv. borttagen).
[25] För en diskussion om skillnaden mellan marxistisk klassteori och icke-marxistisk stratifikationsteori, se Therborn (1971).
[26] A.a., s. 71 ff.
[27] A.a., s. 143.

proletärens sociala ställning till borgarens och sålunda göra borgardömet eller borgarexistensen allmän”.[28] För att erövra en majoritet av befolkningen måste man därför också vinna de liberalt inställda. Detta stod inte i motsättning till socialdemokratins socialism då ”i själva verket det inte finns en liberal tanke, som ifråga om idéinnehåll också inte tillhör socialismen”.[29] Denna strategi måste bygga på att socialismen är eftersträvansvärd då nu socialismens (naturhistoriska) nödvändighet har avvisats. Därför skulle man enligt Bernstein vända sig till etiken och ansvarskänslan hos människorna. Detta ansvar för alla är i stället för den historiska nödvändigheten socialismens verkliga väsen, hävdade han.

Bernsteins uppfattning om socialism framträder här som en väl fungerande kapitalism med en rättvisare fördelning av samhällets produkter och ”värden”. Denna socialism är s.a.s. ”inneboende” i kapitalismen och det är socialdemokratins uppgift att via skapandet av lagar i parlamentet fungera som ”uppfostrare” åt det barn som redan fötts (istället för att vara ”barnmorska” för ett nytt samhälle). Därför menade Bernstein att ”socialdemokratins hela praktiska verksamhet går ut på att skapa sådana förhållanden och sådana förutsättningar, som kan möjliggöra och garantera en från konvulsiviska (revolutionära) utbrott befriad utveckling av den moderna samhällsordningen till en högra form”.[30] I detta framställde Bernstein mycket klart den anti-revolutionära inställningen som senare också kom att bli partiets officiella politik under revolutionen i Tyskland 1918–19.

Nykantiansk vetenskapsteori och etiklära,[31] marginalism och fördelningspolitik, parlamentarism och reformarbete, var de byggstenar som Bernstein använde sig av i sin revidering av marxismen. Tillsammans utgjorde dessa en alternativ världsbild som på en gång kunde uppfattas som en vidareutveckling av Marx’ och (framförallt) Engels’ lära, samtidigt som de bitar som motbevisats av den faktiska utvecklingen skulle revideras. Trots att uppståndelsen som nämnts blev stor när denna bok publicerades uttryckte nog Ignaz Augner revisionismens rätta styrka när han på Bernsteins förslag om att det tyska partiet öppet skulle erkänna sin reformistiska inriktning svarade: ”Min käre Ede, man röstar inte igenom sådana revolutioner. Man talar inte om dem, man gör dem bara”.[32]

Den ryska ekonomismen

Den s.k. ekonomistiska rörelsen i Ryssland hade sina rötter i den under 1890-talet framväxande arbetarrörelsen, fr.a. i St Petersburg och ur den ”agitationstaktik” som socialdemokratin mer och mer anammade efter åren av studiecirklar i marxism för industriarbetare (se kap. 13, s. 269). De stora framgångarna med att bredda agitationen till arbetarnas konkreta erfarenheter i sina liv (arbetsplats- och bostadsförhållanden, lönefrågor etc.) gjorde det alltmer vanligt att man i denna agitation undvek att ta upp övergripande politiska frågor, framförallt nödvändigheten av att störta tsaren, men också inriktningen på att organisera ett politiskt arbetarparti byggt på Marx’ teorier. Snart framträdde grupper som programmatiskt ville inskränka uppgiften till att bygga enbart fackliga organisationer där man endast skulle behandla arbetarnas ekonomiska frågor (därav namnet ”ekonomism”). Dessa grupper koncentrerades i huvudsak på tre håll: dels runt tidningen *Rabotjaja Mysl* (”Arbetartanken”) som gavs ut i St Petersburg, dels bland vissa av de s.k. legala marxisterna och slutligen i Genève, där en exilgrupp gav ut tidningen *Rabotjeje Delo* (”Arbetarsaken”).

---

[28] A.a., s. 202.
[29] A.a., s. 205 f.
[30] A.a., s. 201.
[31] Se kap 18.
[32] Cit. i Gay, s. 267.

Ursprunget till konflikten mellan ”de ortodoxa” och ”ekonomisterna” kan således spåras tillbaka ända till övergången från små propagandistiskt inriktade studiecirklar till massagitation runt 1895. Broschyren *Om agitation*, som började spridas 1894, kom att få en enorm betydelse för framväxten av en socialdemokratisk arbetarrörelse i Ryssland. Den nya taktiken gav de intellektuella marxisterna (de flesta marxister tillhörde vid denna tid de intellektuella) möjligheten att för första gången komma i kontakt med bredare grupper bland arbetarna, vilka i sin tur kom att influeras av socialdemokratiska tankegångar i de strejker som ägde rum runt mitten av 1890-talet. Allt fler lokalgrupper övertog taktiken från St Petersburgsavdelningen av *Gruppen för arbetets befrielse* (där Lenin, som hade anlänt till St Petersburg 1893 och Martov som kom något senare, redan befann sig i ledande ställning). Denna taktik innebar att man tryckte och spred flygblad som utifrån kännedom om de konkreta förhållandena vid de olika fabrikerna uppmanade arbetarna att hålla samman, att använda sin kollektiva styrka och att enbart lita på egna krafter. Framförallt uppmanades arbetarna att avvisa alla försök från myndigheternas sida att förmå dem att framföra sina klagomål individuellt och att sluta tro på myndigheternas intresse av att överhuvudtaget förbättra deras arbetsförhållanden. Övergången från cirkelverksamhet till massagitation hade visserligen inte gått smärtfritt, men vid tiden för den stora arresteringsvågen i slutet av 1895 (då bl.a. Lenin häktades och sedan förvisades till Sibirien 1897) hade de flesta grupper gått över till den nya taktiken. När den stora textilarbetarstrejken bröt ut i St Petersburg på sommaren 1896 spelade den lokala socialdemokratiska gruppen en viktig roll vid formulerandet av kravet på arbetstidsförkortning.[33] Regeringen lovade att ta upp frågan, men när ingenting hade hänt till vintern bröt det ut en ny strejk. Denna gång föll regeringen undan och lagstiftade om 11 1/2 timmars arbetsdag. Dessa två strejker var viktiga, bl.a. därför att de uppmärksammades i Västeuropa där socialdemokraterna samlade in pengar till de strejkande och därför att de för första gången visade för arbetarna att genom att uppträda kollektivt kunde de påverka regeringen. I dessa och i ett flertal andra strejker strax efteråt gick dessutom företagsledningen ofta med på att uppfylla smärre krav, något som underlättade den socialdemokratiska agitationen att förmå arbetarna att uppträda kollektivt och disciplinerat.

I dessa flygblad uttrycktes även en del politiska krav, allt fler ju närmare sekelskiftet man kom. Broschyren *Om agitation* hade förutsagt att den ekonomiska kampen under rådande förhållanden förr eller senare skulle utvecklas till en politisk kamp, och allt oftare ställdes nu kravet på organisationsfrihet, att få tala fritt och att få strejka. Ett flygblad från Kiev 1897 uttryckte detta som ”förutom kampen mot våra arbetsgivare är arbetarna tvingade att gå in i en strid mot regeringen – den politiska kampen”.[34]

Framhävandet av ekonomiska krav i *Om agitation* var en taktik för att nå bredare lager bland arbetarna och man antog att den politiska kampen s.a.s. av sig själv skulle växa fram organiskt ur sammanstötningarna mellan arbetarna och polis och militär. Detta kan ses speciellt i utvecklingen av 1:a maj-firandet i Ryssland. Som vi sett hade II:a Internationalen proklamerat 1:a maj som en kampdag för 8 timmars arbetsdag, och i mitten av 1890-talet började allt fler lokala socialdemokratiska grupper att sprida flygblad om detta. Även här var St Petersburgavdelningen först. 1896 spreds flygblad, något som till stor del påverkade textilarbetarstrejken under sommaren. De följande åren förekom det flygblad i flera städer och inför 1:a maj blev det snart vanligt med arresteringar och stora truppsammandragningar av kosacker för att förhindra demonstrationer. Kraven blev dessutom alltmer politiskt inriktade. Från enbart

[33] Pipes, s. 103.
[34] Wildeman, s. 81.

krav på politisk frihet och åtta timmars arbetsdag kom för första gången parollen ”ned med autokratin” att uttryckas inför 1:a maj år 1900.[35] Vid sekelskiftet hade fem år av lyckosam ekonomisk agitation börjat övergå till att skarpare politiska krav restes. Strejkrörelsen hade nått sin gräns och stod nu inför en ny fas.

De flesta av de lokala socialdemokratiska organisationerna hade grundats och i början letts av medlemmar ur intelligentian vilka i likhet med under den populistiska fasen ”gick till folket”, men nu innebar ”folket” industriarbetarna. I själva verket var det till en början ingen större skillnad mellan populister och marxister när de ledde arbetarcirklarna och många gånger arbetade de sida vid sida. Men i takt med att strejkrörelsen växte under 1890-talet blev marxisterna, med sin betoning av proletariatet som den enda konsekvent revolutionära klassen, allt mera inflytelserika, och i övergången till massagitation var det den socialdemokratiska ideologin som blev allt mer dominerande.

En hel del arbetare motsatte sig denna övergång från studiecirklar till massagitation, därför att de betraktat cirklarna som en möjlighet att avancera individuellt. I strejkrörelsens efterföljd uppstod dessutom en annan typ av opposition mot de intellektuellas ledarskap över arbetarrörelsen. Denna opposition uppstod först ifråga om de som fonder som arbetarna hade samlat in sedan många år. Under cirkeltiden gick dessa pengar oftast till inköp av litteratur. När massagitationen inleddes och blev allt viktigare ville ofta de intellektuella revolutionärerna att dessa fonder skulle överföras till deras organisationer medan arbetarna ville behålla kontrollen över pengarna själva. Mot slutet av 1890-talet blev det allt vanligare med konfrontationer mellan de intellektuella och deras hemliga organisationer å ena sidan och arbetarorganisationerna, som främst byggts upp av arbetarna själva och med deras insamlade medel, å den andra. I takt med att strejkrörelsen utvecklades drogs många arbetare från de stora fabrikerna in i den socialdemokratiska rörelsen, men de intellektuella var ovilliga att låta dessa arbetare få en alltför central plats i deras hemliga organisation pga. riskerna för arresteringar och avslöjande av de kontaktnät man byggt upp. Arbetarna å sin sida kände sig många gånger överkörda av de intellektuellas ledarskap. Skillnader i livsstil, i motiv för engagemanget i rörelsen, ja i fråga om vad det hela egentligen handlade om, skilde de båda grupperna från varandra. Den spricka som uppstod och som utvidgades under 1890-talets slut fick snart sitt övergripande uttryck i konflikten mellan ”de ortodoxa” och ”ekonomisterna”.

I St Petersburg hade den lokala socialdemokratiska organisationen efter arresteringen av ”de gamle” (Lenin, Martov, Petrosov m.fl.) övertagits av yngre intellektuella, som inte hade skolats i det gamla cirkelarbetet utan dragits in i rörelsen under strejkvågen. Dessa intellektuella hade svårare att stå emot arbetarnas krav på att själva få leda sin rörelse, speciellt som många av arbetarna med Marx’ ord hävdade att ”arbetarnas frigörelse måste vara deras eget verk”. När en grupp fabriksarbetare i början av 1898 gav ut den första ryska arbetartidningen, *Rabotjaja Mysl*, kom snart hela St Petersburgavdelningen av det ryska partiet (som hade grundats samma år) att använda denna tidning som sitt officiella organ. Efter att den ursprungliga gruppen av arbetare som gav ut tidningen hade arresterats övergick redaktörskapet till en tidigare i Berlin bosatt ”vandrande arbetare”, August Kok. Denne hade under sina år i Tyskland blivit imponerad av det tyska socialdemokratiska partiets uppbyggnad och speciellt av Bernsteins framhävande av betydelsen av arbetarnas dagliga ekonomiska kamp. I nummer efter nummer fyllde han därför sin tidning med mängder av rapporter från fabriksgolvet, kompletterade med artiklar som hävdade arbetarnas rätt att själva leda sin rörelse (dvs. utan att de intellektuella blandade sig i). Efter en del konflikter och kritik

[35] A.a., s. 86.

avgick denne Kok som redaktör. Fr.o.m. 1901 utvecklades tidningen i riktningen mot att även ta upp mera politiska krav, speciellt efter 1:a maj 1901 då arbetarna för första gången reste barrikader på gatorna mot polis och militär.

Innehållet i *Rabotjaja Mysl* (och speciellt i den bilaga som följde med tidningen när den utsattes för allt hårdare kritik från andra, mera ”revolutionära” socialdemokrater) var dels ett försök att ge en röst åt arbetarna själva, åt deras klagomål och förhoppningar, men samtidigt också ett försök att introducera den bernsteinska varianten av socialism i Ryssland. Socialismen skulle införas, enligt tidningen, inte genom ett revolutionärt maktövertagande av staten som de intellektuella hävdade, utan genom ”fabrikslagstiftning, arbetsförsäkringar, arbetarnas delaktighet i företagets vinster, utvecklandet av fackföreningar etc. kommer att förvandla det kapitalistiska samhället till ett socialistiskt. Varje ökning av lönen, varje timme mindre en arbetsdag innehåller, för oss närmare den socialistiska strukturen [Det är] inte en ökning av arbetarnas fattigdom, inte en skärpning av konflikten mellan kapital och arbete, inte ökade inre motsättningar i den kapitalistiska produktionen, inget av detta leder till socialism, utan endast utvecklandet och tillväxten av proletariatets styrka och inflytande.” [36] Bernstein bidrog också själv med en artikel i tidningen, *Karl Marx och den samtida arbetarrörelsen*, under hösten 1899, i vilken han bl.a. skrev att Marx hade varit trogen sin egen vetenskapliga teori när han hade övergivit sin revolutionära iver i *Kommunistiska manifestet* och senare medgett att ”en hel serie av historiska utvecklingssteg måste föregå förverkligandet av högre livsformer”.[37]

Den ekonomistiska rörelsen började därför nu allt oftare förknippas med revisionismen i Tyskland. 1899 förklarade dessutom de berömda ”legala marxisterna” i sin tidning *Natjalo* (”Början”) att de öppet tog ställning för Bernstein.[38] I Genève befann sig nu också exil-gruppen i konflikt, och Plechanovs auktoritet som ledare för den ryska socialdemokratin ifrågasattes öppet (det var bl.a. av denna anledning som Plechanov inte hade blivit utsedd att skriva partiets manifest 1898). Snart ifrågasatte den ekonomistiska strömningen öppet behovet att överhuvudtaget organisera ett politiskt parti, framförallt i det av Kuskova författade *Credot*. Där skrev hon, efter att ha vistats utomlands några år och studerat den västeuropeiska arbetarrörelsens utveckling, att det gällde som en allmän lag för arbetarrörelsen att den ”följde minsta motståndets lag”. Av detta följde i Ryssland, ansåg Kuskova, att arbetarna inte av sig själva kunde organisera ett politiskt parti, utan att de skulle inskränka sig till att skapa fackliga organisationer. Det var också mot detta område som socialdemokraterna skulle rikta sin agitation. Den politiska kampen skulle man överlåta till liberalerna och vad Ryssland behövde var inte ”en revolution, utan en konstitution”.[39] När detta *Credo* nådde Lenin i hans exil i Sibirien blev han rasande och författade *En protest av 17 ryska socialdemokrater* som kom att bli inledningen på flera år av interna partistrider inom den ryska socialdemokratin. Det var i denna många gånger mycket hårdföra debatt som Lenin utvecklade sin speciella syn på socialdemokratins uppgifter i Ryssland, något som vi ska återkomma till.

Det som i ett tidigare skede, i diskussionerna med populisterna, hade varit marxisternas styrka hade varit hävdandet av kapitalismens oundvikliga inträngande i Ryssland. I denna fråga hade de förenat sig med de ”legala marxisterna”.[40] Mot slutet av 1890-talet blev dock frågan om

[36] A.a., s. 141.
[37] A.a., s. 140.
[38] Baron, s. 195.
[39] Keep (1963), s. 59.
[40] Kindersley, kap V.

arbetarrörelsens *politiska* inriktning allt mer brännande. De ortodoxa marxisterna ansåg att den omedelbara uppgiften var att störta tsaren, men att detta var inte samma sak som att gå direkt till socialism. Tvärtom var det ju detta som deras kritik av populismen i huvudsak hade handlat om: Ryssland måste först passera en kapitalistisk fas, vars varaktighet man inte på förhand kunde uttala sig om. Om detta var ”de ortodoxa” eniga. Redan i *Våra skillnader* från 1885 hade Plechanov skrivit att ”den socialistiska produktionsordningen förutsätter två betingelser, och om dessa inte existerar kan socialismen inte genomföras. Den första av dessa betingelser är objektiv och ligger i landets ekonomiska förhållanden. Den andra är helt subjektiv och handlar om producenterna själva. De objektiva möjligheterna för en övergång till socialism är inte nog, arbetarklassen måste vara medveten och förstå denna möjlighet. Dessa två förutsättningar är dock nära sammanbundna med varandra därför att den ekonomiska aktiviteten påverkar människornas begrepp om ekonomin.” Om en revolutionär kommitté kommer till makten innan dessa förutsättningar är uppfyllda och försöker att behålla den, trots att den inser skillnaden mellan folkets önskemål och sina egna socialistiska uppgifter kommer det att leda till ”ett politiskt monster, som liknar det antika Kina eller Peru, dvs. till återupprättandet av tsarens despotism med kommunistiska förtecken”.[41] Även Lenin hyste runt sekelskiftet denna föreställning om en ”tvåstegsmodell” för kampen:

> Varför måste störtandet av självhärskardömet vara den första uppgiften för den ryska arbetarklassen? Därför att arbetarklassen under självhärskardömet inte kan utveckla sin kamp i någon större utsträckning, för att den inte kan vinna en stabil ställning vare sig på det ekonomiska eller politiska planet, samt för att den inte kan upprätta fullgoda massorganisationer och veckla ut den socialistiska revolutionens banér inför de arbetande massorna och lära dem att kämpa för det. Arbetarklassens avgörande kamp mot bourgeoisin är möjlig endast under förhållanden av politisk frihet och det för proletariatet slutliga målet är att vinna den politiska makten och organisera ett socialistiskt samhälle[...] De ryska socialdemokraterna har alltid hävdat att den ryska arbetarklassen endast kan skapa organisationer för den slutliga segern för socialismen under förhållanden av politisk frihet och när det pågår en omfattande masskamp.[42]

Det var just detta problem som den ryska socialdemokratin måste lösa för att kunna bilda ett parti. Från början var det självklart för i stort sett alla ”politiskt inriktade” socialdemokrater att uppgiften för ett eventuellt parti skulle vara att ”*bistå* den ryska arbetarklassen i dess kamp, genom att utveckla arbetarnas medvetenhet, hjälpa den med dess organisering och visa dess verkliga mål för sin kamp [...] Partiets uppgift är inte att i sitt huvud uppfinna några nymodiga metoder för att hjälpa arbetarna, utan att gå med i arbetarnas rörelse, att upplysa dem, att hjälpa arbetarna i den strid de själva redan har inlett”.[43] När ”ekonomisterna” nu hävdade att arbetarna själva inte kunde skapa ett politiskt parti utan enbart skulle stödja liberalerna, kritiserade visserligen Lenin detta mycket hårt men han intog ändå i sak samma ståndpunkt. Men eftersom han s.a.s. såg saken från den andra sidan, från nödvändigheten av att skapa ett revolutionärt parti, kom han fram till helt motsatta strategiska ståndpunkter. Det var dessa ståndpunkter som han nu började lägga fram i sin kamp mot ”ekonomisterna” i början av det nya seklet och som snart skulle leda till den viktiga splittringen av den ryska socialdemokratin på Londonkongressen 1903.

Den andra utmaningen: Bolsjevism och spontanism

Om de första utmaningarna mot den ortodoxa marxismens uppfattning om det organiska

---

[41] *SPW* 1, s. 309 f och 313. Det var av denna anledning som Plechanov senare tog avstånd från bolsjevikernas maktövertagande 1917.
[42] ”En bakåtsträvande strömning inom den ryska socialdemokratin”, i Aili, s. 67.
[43] Lenins programutkast för ett socialdemokratiskt parti, 1897, cit. i Pipes, s. 109.

sambandet mellan socioekonomisk utveckling, klasspolarisering och möjligheten att erövra den politiska makten via parlamentet till stor del utgick från ”rörelsens” behov och intressen, kom de båda andra utmaningarna att utgå från ”revolutionens” intressen. Både Lenins revolutionsstrategi (inbegripet hans organisationsmodell) och Rosa Luxemburgs teori om den ”spontana” revolutionen måste förstås som svar på den ortodoxa marxismens problem att i grunden avvisa revisionismen och ekonomismen. De blev på många sätt ”spegelbilder” av de första utmaningarna därför de tog upp samma grundläggande problem som dessa, men s.a.s. försökte lösa dem åt andra hållet. Problemen som aktualiserades av Bernstein och de ryska ekonomisterna berörde ju i grunden partiets ställning som ”förmedlare” mellan arbetarklassens objektivt utveckling och den sociala revolution som marxisterna såg som både den historiska utvecklingens och arbetarrörelsens mål. Den första utmaningen ”löste” problemet genom att låta ”rörelsens” egen utveckling (både i betydelsen historisk samhällelig utveckling och uppbyggandet av arbetarrörelsen) bli den strategiska målsättningen. Skillnaden mellan revisionismen och ekonomismen låg mera i att i Tyskland fanns redan en starkt politisk arbetarrörelse som s.a.s. bara behövde fortsätta på den redan inslagna vägen. Bernsteins revision handlade därför i grund och botten om att anpassa partiprogrammet till verkligheten och han menade att de revolutionära fraserna i Erfurtprogrammets första del bara hindrade socialdemokratin från att uppnå det mål som alla egentligen var överens om: vinnandet av en parlamentarisk majoritet. Eftersom ett sådan parti inte existerade i Ryssland behövde ekonomisterna där inte ”revidera” Marx när de ville överlåta den politiska anti-tsaristiska kampen till liberalerna. De behövde bara hänvisa till Marx’ ”stadieteori”, där proletariatet först *efter* den borgerliga revolutionen skulle kunna eftersträva den politiska makten. Ekonomisterna var således inte principiella motståndare till att skapa ett arbetarparti. De menade bara att det under dåvarande omständigheter var för tidigt.

Både revisionismen och ekonomismen var således anti-revolutionära strömningar som skilde sig åt pga. Tysklands och Rysslands olika socioekonomiska utvecklingsnivåer, inbegripet arbetarrörelsens utseende. På motsvarande sätt uttryckte både Lenin och Rosa Luxemburg sina uppfattningar och därmed sina vidareutvecklingar av den ortodoxa marxismen utifrån ett gemensamt problem: *Hur* ska en revolution kunna bli möjlig? Lenins och Luxemburgs svar på den frågan var förvisso olika, man kan t.o.m. i stora stycken säga varandras motsatser, men dessa skilda svar kan förstås utifrån skillnaderna i den konkreta situationen i Tyskland och Ryssland.

Bolsjevismens födelse

Problemen i Ryssland runt sekelskiftet påminde vad det gällde möjligheterna att utarbeta en revolutionär strategi mycket om förhållandena i Tyskland inför revolutionen 1848.[44] Även om kapitalförhållandet hade börjat tränga in och debatterna mellan narodnikerna och marxisterna visade att de senare hade större stöd av ”fakta” än de förra, var kapitalismen i slutet av 1800-talet ännu outvecklad och koncentrerad till några få områden. Det fanns, liksom i Tyskland femtio år tidigare, en auktoritär regim, som byggde sin makt huvudsakligen på de feodala klasserna, en svag liberal opposition och ett industriproletariat som ännu befann sig i en stor

[44] ”Ryssland hade 1895 en överraskande likhet med Tyskland av år 1845. I bägge länderna var det en borgerlig revolution som stod på dagordningen, i bägge länderna var majoriteten av befolkningen bönder medan industrin höll på att växa fram, i bägge länderna var folkets massor uppfyllda av en mäktig vilja till frihet. De tyska ung-hegelianerna gick ut till folket för att med dess hjälp förverkliga filosofin, på samma sätt som intelligentian i Ryssland vände sig till massorna för att egga dem till uppror mot tsaren. Slutligen var massorna, och framförallt arbetarklassen, i bägge länderna ännu politiskt oskolade och kunde inte handla självständigt utan hjälp utifrån.” (Arthur Rosenberg (1974), s. 25).

numerär underlägsenhet gentemot bönderna. Debatten om en revolutionär strategi i Ryssland kom därför gång på gång att gripa tillbaka på *Kommunistiska manifestet* och Marx' olika förändringar av sin politiska inriktning under loppet av 1848–49 års revolution.[45]

Den ryska marxismen hade uppstått och utvecklats mot bakgrund av att både taktiken "gå-till-folket" (1873–74) och terrorismen hade misslyckats i sina försök att störta autokratin. Hela föreställningen om Rysslands möjlighet att "hoppa över" den kapitalistiska fasen i utvecklingen och nå socialismen direkt genom att basera den på den kollektiva produktionsstrukturen och de kollektiva styrelseformerna i de hundratusentals byar som utgjorde Rysslands socio-ekonomiska bas hade därmed hamnat i en återvändsgränd. Plechanovs stora insats blev, som vi sett, att han genom att utgå från Marx' övergripande historieteori påpekade kapitalismens stora *progressiva* betydelse för att störta tsaren. Därför framstod Marx' taktik i *Manifestet* "med bourgeoisin mot reaktionen" som rimlig även i Ryssland.[46] Men detta innebar enligt Plechanov inte att proletariatet skulle underordna sig liberaler (som alltså ekonomisterna hävdade), utan att arbetarna skulle bygga självständiga arbetarorganisationer som under de intellektuellas ledning skulle komma att spela en egen och viktig roll i den kommande revolutionen.[47] Även detta stämde väl överens med Marx' taktik, åtminstone under den senare delen av "hans" revolution. Den andra, proletära etappen av revolutionen i Ryssland skulle sedan bygga på kapitalismens utveckling och "församhälleligande", dvs. på utslagningen av bönderna, skapandet av en stor industriarbetarklass, som organiserade sig i ett revolutionärt socialdemokratiskt parti under marxisternas ledning. Plechanovs "ortodoxa marxism" skilde sig i detta inte från Kautskys. Skillnaderna mellan dem låg mera i vilken fas de båda rörelserna befann sig i, beroende på Tysklands mera utvecklade förhållanden.

Åren efter 1890 innebar emellertid en förändring av denna långsiktiga strategi. Dels hade bönderna under hungersvälten än en gång visat sig oförmögna till uppror men dels, och viktigare, började arbetarna själva nu att framträda som en självständig klass med en egen proteströrelse, framförallt i de stora strejker och demonstrationer som genomfördes efter decenniets mitt. Det blev nu uppenbart för Plechanov (som fortfarande var den obestridlige "marxisten" inom den ryska rörelsen) att på ett förbluffande liknande sätt som under 1848 års revolution hade den ryska bourgeoisin redan innan "sin egen" revolution börjat uppfatta hotet från proletariatet som en större fara än avsaknaden av formella demokratiska och konstitutionella fri- och rättigheter. Den ryska regimen och den ryska (stor-)bourgeoisin enade sig nu gentemot arbetarna och den ryska kapitalismen var inte längre det stora hotet mot självhärskardömet. I och med detta var det inte bara nödvändigt att fullständigt bryta med bourgeoisin (på motsvarande sätt som Marx hade gjort 1849), utan arbetarna måste också ta ledningen i kampen mot autokratin. Socialdemokratin måste därför bli den ledande kraften i den revolutionära rörelsen och försöka skapa ett program som kunde förmå Rysslands miljontals bönder att bli arbetarnas allierade i revolutionen. Därmed framstod också frågan om förhållandet mellan den borgerliga, anti-feodala revolutionen och den socialistiska, anti-kapitalistiska revolutionen på ett nytt sätt. Lika lite som Marx i sitt program för en "permanent revolution" kunde lösa detta problem, lyckades Plechanov lösa problemet med vad den ledande klassen i den *borgerliga* revolutionen, dvs. det organiserade proletariatet, skulle göra med sin makt i ett läge där de kapitalistiska förhållandena ännu inte var "mogna" för en socialistisk revolution.[48] Det var också denna fråga som kom att dominera den ryska

[45] Se kap. 7 ovan och Larsson, appendix.
[46] Larsson, s. 129 ff.
[47] A.a., s. 132 ff.
[48] A.a., s. 147 ff.

socialdemokratin under de närmaste två decennierna.

Det är mot denna bakgrund av proletariatets ledande ställning i den anti-feodala revolutionen som Lenins arbete med att organisera ett revolutionärt socialdemokratiskt arbetarparti måste ses. Ekonomisterna hade som vi sett löst problemet genom att vilja överlåta den politiska kampen mot tsaren till liberalerna, medan arbetarna enbart skulle strida för sina närliggande intressen. Lenins program för uppbyggandet av ett socialdemokratiskt parti kan till stor del ses som en utarbetad kritik av denna ”ekonomism”. Men det var inte oppositionen från ekonomisterna som kom att klyva partiet vid 1903 års kongress. ”De ortodoxa” (inklusive Lenin) hade då redan till stor del lyckats besegra denna ”avvikelse”. I stället var det Lenins eget program för den anti-tsaristiska revolutionen och hans förslag till organisationsstruktur och partistadgar, som byggde på detta program, som delade upp partiet i två fraktioner. Dessa fraktioner fanns sedan kvar, trots upprepade försök till att nå enighet både på och mellan olika kongresser fram till 1917, då bolsjevikerna konstituerade sig som ett eget parti.

Från 1900, då hans förvisning till Sibirien var över, till 1903 arbetade Lenin nära tillsammans med de ”ortodoxa marxisterna” runt *Gruppen för arbetets befrielse* i avsikt att sammankalla en konstituerande partikongress och att utarbeta ett partiprogram som skulle antas vid denna kongress.[49] Under oändlig möda hade Plechanov 1902 utarbetat ett förslag som dock Lenin fann oacceptabelt på många punkter. Programmet var alltför abstrakt menade han, det urskilde inte socialdemokratin som ett parti av revolutionärer och slog inte fast partiets ledande ställning i den kommande revolutionen. Efter några omarbetningar lyckades Plechanov och Lenin lägga fram ett kompromissprogram, men detta program innehöll ingenting om den organisatoriska strukturen för det blivande partiet. Lenin skrev då själv ett sådant förslag medan Martov utarbetade ett motförslag. I Lenins förslag placerades makten i partiet i händerna på två organ, dels ”centralorganet”, som stod för den ideologiska ledningen, och dels ”centralkommittén”, som skulle leda den praktiska verksamheten. Båda dessa ledningsorgan skulle enligt Lenin placeras i utlandet, utom räckhåll för den tsaristiska polisen. De skulle vidare verka ”i full överensstämmelse med varandra” och hålla regelbundna möten. De lokala organisationerna i Ryssland skulle inte vara representativa organ utan tvärtom ”i varje viktig fråga” underordna sig partiets ledning.[50] Under de lokala organen skulle det finnas fabriks- och distriktskommittéer, vilka i sin tur skulle vara ovetande om varandra. Den lokala ledningen skulle bestå av ett fåtal pålitliga revolutionärer och all kontakt mellan de olika nivåerna i organisationsstrukturen skulle ske genom att endast en medlem kände till kanalerna. Allt detta var givetvis avsett att hindra att den tsaristiska polisen skulle slå sönder organisationen, något som de ryska revolutionärerna hade fått uppleva så många gånger. Partiet skulle då enbart vara ett parti för yrkesrevolutionärer som i agitatoriska syften spred revolutionär propaganda, men det skulle inte ha som mål att bygga upp massorganisationer. Logiskt nog skulle därför en partimedlem enligt Lenins förslag vara den som ”accepterar programmet och som stöder partiet och som med materiella medel och personligt deltagande arbetar i någon av partiets organisationer”.[51]

När ryssarna efter vissa problem äntligen kunde samlas till sin partikongress på sommaren 1903 i London kom Lenins förslag att väcka en storm av protester från de övriga socialdemo-

[49] Även om den första kongressen 1898 i stort sett blev utan betydelse för det vidare politiska arbetet i Ryssland och även om dess partimanifest redan hade överskridits av utvecklingen, kallade de ryska socialdemokraterna ändå den stundande kongressen för sin andra.
[50] Haimson, s. 168.
[51] A.a., s. 169.

kraterna. Martov, som blev den främste talesmannen för oppositionen mot Lenin, presenterade sitt eget förslag där han definierade en medlem som ”varje person som accepterar partiets program, stödjer det med materiella medel och deltar personligt under ledning av någon av dess organisationer”.[52] Dessa två förslag, hur liten skillnad det än kan tyckas vara mellan dem, ställde inte desto mindre hela frågan om det blivande partiets karaktär och inriktning på sin spets. Lenin själv hävdade i den debatt som följde att Martovs förslag innebar att det skulle vara omöjligt för partiet att utöva någon kontroll över den enskilde medlemmen och att partiet därmed inte skulle kunna ta något ansvar för medlemmarnas agerande. Martov, Martynov och Trotskij invände att Lenins förslag skulle utesluta partiets massbas bland arbetarna och att det istället skulle komma att arbeta bakom ryggen på dem. De påpekade att partiet skulle uttrycka och leda arbetarnas kamp och inte vara en hemlig organisation för professionella revolutionärer. Plechanov, av alla ansedd som ledare och som ännu inte hade deltagit i debatten, reste sig till slut och sade:

> Jag har lyssnat mycket noga till de argument som har presenterats av bägge sidor och ju mer jag lyssnar desto mer blir jag övertygad om att kamrat Lenin har rätt. Att tala om partiets kontroll över människor är i en partiorganisation inte bara en lek med ord [...] Jag kan inte heller förstå varför några anser att Lenins förslag skulle stänga dörren för många arbetare. De arbetare som vill gå in i partiet kommer inte att vara rädda för att gå in i en organisation; det är inte svårt för dem att underordna sig disciplin. Många av de intellektuella kommer att vara rädda för att gå in, fördärvade som de är av borgerlig individualism, men detta är bara bra eftersom dessa borgerliga individualister vanligtvis utgör representanter för olika sorters opportunism. Motståndarna till opportunism borde därför rösta för Lenins förslag som stänger dörren för dess inträngande i partiet.[53]

Trots detta inlägg av Plechanov röstades Lenins förslag ned med röstsiffrorna 28 mot 23.[54] Efter detta nederlag för dem fortsatte kongressen med att diskutera rätten för *Bund* att företräda det judiska proletariatet. Denna rätt röstades ned, varvid 4 delegater från *Bund* lämnade kongressen. Dessa 4 tillhörde alla Martovs sida. Efter detta togs frågan om vem som skulle representera partiet utomlands upp. Här fick Lenin igenom sitt förslag om att gruppen runt tidningen *Iskra*, vars redaktion bestod av bl.a. Plechanov, Martov och Lenin, skulle bli huvudtalesmän, varpå ekonomisterna runt tidningen *Rabotjeje Delo* lämnade kongressen. I och med detta hade den anti-leninistiska majoriteten förbytts

i en minoritet med en röst. Med hjälp av sin nya majoritet fick Lenin igenom ett förslag om att ett partiråd skulle kontrollera centralkommittén och att de tre ovanstående personerna från *Iskra* skulle bilda det ideologiska centralorganet. Därigenom skulle han själv få övervikt i partirådet. Förslaget innebar att flera av de tidigare mest välkända namnen runt tidningen, Axelrod, Zasulitj och Petrosov, skulle uteslutas ur redaktionen. Martov vägrade nu att ingå i denna tremannaredaktion men i den sista omröstningen på kongressen vann trots detta Lenins förslag med 22 röster för, två blanka och 20 emot. Därmed hade Lenin trots sitt tidigare nederlag lyckats driva igenom sin organisationsmodell för det nybildade ryska partiet. Pga. denna majoritet började han att kalla sin fraktion för ”majoriteten” (bolsjeviker) och följaktligen kom oppositionen att kallas ”minoriteten” (mensjeviker). Dessa för den senare historien så välkända begrepp kom således till med knappast möjliga marginal och frågan är om begreppen ”bolsjevism” och ”mensjevism” överhuvudtaget hade uppstått annars.

Efter kongressen utsattes Lenin för en storm av kritik från i stort sett samtliga av de andra

---

[52] Keep (1963), s. 127. Martovs förslag var ordagrant hämtat från det tyska socialdemokratiska partiets stadgar.
[53] Haimson, s. 176. Plechanovs inlägg måste förstås mot bakgrund av revisionismdebatten.
[54] Keep (1963), s. 129.

ledande ryska socialdemokraterna. Plechanov, med vars hjälp Lenin hade lyckats besegra oppositionen i alla frågor utöver den omdiskuterade paragraf 1 i partistadgarna, insåg snart att en partisprängning hotade. Han föreslog därför en kompromiss mellan fraktionerna, men Lenin avvisade ”Plechanovs fega förräderi”.[55] Till sina anhängare i Ryssland skrev han att ”Det finns absolut inget hopp om fred. Krig är förklarat och de förbereder redan kampen i Ryssland. Gör er klara för en legal men obeveklig strid. Utan undantag måste vi placera vårt eget folk i alla partikommittéer.”[56] Plechanov gick då över till oppositionen mot Lenin och denne lämnade redaktionen för *Iskra* som nu istället övertogs av ”de ortodoxa”. I artikel efter artikel analyserades och fördömdes nu Lenins ”formalism”, ”rigiditet” och ”organiska oförmåga att tänka dialektiskt”.[57] Plechanov förklarade att han tidigare inte hade fördömt Lenins avvikelser från marxismen därför att han då hade betraktat honom som en ”instinktiv marxist”, som med tiden skulle kunna bli en mer ”medveten marxist”.[58] Lenin å sin sida sökte sitt stöd i många av de underjordiska partikommittéer som fanns i själva Ryssland. I Georgien fanns en av dem som i den interna partikampen stödde Lenins linje och som i olika sammanhang överöste motsidan med invektiv. Hans namn var Josef Dzhugashvilij, men han skulle senare bli mera känd under sin pseudonym Stalin.

Vad handlade denna strid egentligen om? I grunden stod hela den ortodoxa marxismens teori om ”historiens faser” på spel. För Plechanov och de andra som hade ”infört” marxismen i Ryssland var det närmast ett axiom att den revolution som nära nog samtliga oppositionella i Ryssland såg närma sig under åren efter sekelskiftet skulle bli en borgerlig revolution. Ingen, inte ens Lenin, planerade för en direkt övergång till en socialistisk revolution.[59] I stället var frågan huruvida partiet skulle organisera sig för ett kommande tillstånd av borgerlig demokrati, dvs. som ett massparti som redan från början skulle kunna tillvarata proletariatets intressen. Liberalerna, som nu äntligen började formera sig, bl.a. runt Struves tidning *Osvobozjdenie* och i de lokala och regionala församlingarna, *Zemstvo*, skulle enligt de ortodoxa bära den tyngsta bördan i den kommande revolutionen även om de inte litade på hela bourgeoisins intresse av att störta tsaren. För Lenin stod saken annorlunda. Han byggde på den revolutionära intelligentians gamla traditioner och de nu snart halvsekelgamla försöken att finna en lämplig organisationsform och ett socialt underlag som skulle kunna tjäna som en ”materiell kraft” för den revolutionära teorin. Marxismen pekade ut proletariatet som denna kraft, men frågan om partiets roll i den kommande revolutionen kunde inte direkt hämtas från den marxistiska teorin. Lenin var inte ensam om att framhäva socialdemokratins ledande roll i den demokratiska revolutionen, men han var den ende som drog den slutliga konsekvensen av det. På ett sätt återvände Lenin något till den populistiska strategin då han också tilldelade småbönderna och lantarbetarna en central roll i den demokratiska revolutionen. Men, och detta var det centrala, enligt hans analys i bl.a. *Vad bör göras* från 1902 och i *Ett steg framåt, två steg bakåt* kunde varken de fattiga bondemassorna eller majoriteten av arbetarna nå en socialistisk (dvs. marxistisk) medvetenhet enbart utifrån sin egen kamp. Denna medvetenhet kunde endast spridas om ett *revolutionärt* parti, organiserat som en armé, tog ledningen i den antitsaristiska kampen. Där de ”ortodoxa marxisterna” sålunda ville öppna partiet mot ”massorna” (dvs. arbetarklassen) menade Lenin att det var nödvändigt att hålla en strikt

[55] Haimson, s. 187.
[56] A.a., s. 185.
[57] Larsson, s. 235, Haimson, s. 187, Baron, s. 48 ff.
[58] Haimson, s. 193.
[59] Det var först efter 1905 som Trotskij lade fram sin berömda teori om den ”permanenta revolutionen”, se kap. 19, s. 467 ff.

kontroll över medlemmarna, ha en strikt hierarkisk struktur i partiet och, framförallt, se till att tsarens polis inte återigen skulle spränga partiets lokala avdelningar. Frågan som Lenins analys och organisationsteori ännu inte kunde besvara var vad partiet skulle göra med makten om nu revolutionen utvecklades enligt hans teori. Det svaret fann han inte förrän femton år senare, på våren 1917.

Kampen mellan ”de ortodoxa” och Lenin var därför på många sätt en kamp mellan den marxism som byggde på proletariatet som en massrörelse, där fackföreningarna betraktades som ”plantskolor för socialism” och där den kapitalistiska ekonomins egen utveckling tänktes sammansvetsa arbetarna och få dem att själva organisera ett revolutionärt parti och den marxism som också såg att arbetarna ”erkänner det kapitalistiska samhället som en självklar naturlag”.[60] Lika lite som bönderna hade motsvarat populisternas förhoppningar under de tidigare faserna av den ryska revolutionära intelligentians utveckling, lika lite, ansåg Lenin, kunde marxisterna bygga på proletariatets ”spontana” utveckling. Han anklagade därför ”fackföreningsvännerna” för att de ”släpade sig efter rörelsen” i stället för att leda den. I Ryssland stod problemet för Lenin konkret så att partiet måste finna en organisationsform som möjliggjorde för socialdemokratin att hämta näring ur arbetarnas ekonomiska kamp och ändå fortsätta att vara ett revolutionärt parti. De demokratiska och de socialistiska uppgifterna var enligt Lenin två sidor av samma sak, därför att i hans analys var proletariatet, trots att ”det borgerliga samhället” ännu inte hade utvecklats till fullo, den enda konsekvent revolutionära klassen. Under de följande åren då förhållandet mellan revolutionens ”demokratiska” och ”socialistiska” faser om och om igen debatterades, kom styrkan i Lenins analys och organisationsmodell att vara att de inte skilde faserna från varandra på ett dualistiskt sätt. Snarare underordnade Lenin ”de demokratiska uppgifterna” under ”de socialistiska”, vilket sedan skulle bli helt tydligt under loppet av 1917.

I sin organisationsteori urskilde Lenin också tre olika skikt bland arbetarklassen: ”De avancerade arbetarna” (arbetarintelligentian), ett ”brett skikt av förmedlande arbetare” och slutligen ”massan av det lägsta skikten av arbetare”.[61] Om nu socialdemokratin önskade vara ett massparti skulle den givetvis också öppna dörrarna för detta ”lägsta skikt”, som enligt Lenin enbart ”kan (och kommer att) svälja det första betet från regeringen och från bourgeoisin”.[62] I stället måste partiet, som ett hemligt och väl organiserat och hierarkiskt uppbyggt parti, rekrytera arbetare från det översta skiktet, därför att det var där som den marxistiska teorin hade den största möjligheten att förstås och anammas. Mellanskiktet kunde bidra med arbetare som visserligen var aktiva inom rörelsen men som absolut inte fick tilldelas några ledande positioner.

I denna analys och i sin organisationsmodell försökte Lenin utarbeta en syntes av den revolutionära intelligentians långvariga sökande efter en revolutionär klass (som hos Lenin således blev ett revolutionärt ”skikt”) och av den materiella historieuppfattningens betoning av nödvändigheten av historiska stadier. I den situation som de intellektuella befann sig i Ryssland kunde enbart proletariatet som *klass* betraktas som en revolutionär kraft, samtidigt som autokratins polisiära och ideologiska hegemoni och kapitalismens reproducerande funktioner gjorde det omöjligt att skapa ett ”öppet” klassparti. Det var bl.a. Lenins inriktning på arbetarintelligentian som det huvudsakliga rekryteringsunderlaget för partiet som väckte den starkaste oppositionen både under och efter Londonkongressen 1903. I stort sett samtliga

[60] Marx (1970c), s. 649.
[61] Lenin (1971), s. 169 ff.
[62] Larsson, s. 200.

ledande socialdemokrater anklagade nu Lenin för ”avvikelser” från (den ortodoxa) marxismen och kritiserade honom för att han betraktade arbetarklassen som ett passivt element, som ett dött material i den socialistiska revolutionen som enbart kunde aktiveras av den revolutionära intelligentian och dess teori.[63] Bl.a. skrev Trotskij i en berömd polemik att ”partiet kommer att ersättas av partiorganisationen, organisationen av centralkommittén och denna kommitté slutligen av en ’diktator’ ”.[64]

Lenin fick otvivelaktligen stort stöd för sin ”hårda” linje bland de lokala partikommittéerna i Ryssland, troligtvis större än vad mensjevikerna fick.[65] Motståndare och anhängare uppfattade att det var en avgrund respektive en likhet mellan Lenins begrepp om ”partiets diktatur” och Marx’ begrepp om ”proletariatets diktatur”. Debatten kom därför delvis att föras utifrån frågan om vem som var den mest trovärdige marxisten och uttryck som ”förrädare”, ”mullvadar”, ”kameleonter” och ”ulvar i fårakläder” haglade över motståndarna. I exempelvis ett anonymt brev från Ural, skrivet 1904 mitt under den stora fraktionsstriden efter kongressen, ansåg författaren att Lenins partimodell var identisk med det marxistiska begreppet ”proletariatets diktatur”:

> Det måste fastslås, inte bara om det ryska utan om hela världens proletariat, att det måste förbereda sig genom att skapa en stark och mäktig organisation. Utan en stark och mäktig centralorganisation kan proletariatet inte regera, det kan inte utnyttja makten för sina egna syften och denna makt kommer snart att tillfalla proletariatet [...] Att förbereda proletariatet för denna diktatur är en så viktig uppgift att allt annat måste underordnas detta.[66]

Många av de lokala partikommittéerna splittrades i denna strid och inför kongressen i London 1905 sände enbart bolsjevikfraktionen delegater. Denna kongress förklarades därför ogiltig av mensjevikerna.[67] Under intryck av revolutionen 1905 hölls året efter en ”enighetskongress” i Stockholm där de båda fraktionerna närmade sig varandra något. Både Lenin och hans motståndare hade delvis modifierat sina positioner och Lenin fick denna gång igenom sin berömda paragraf 1 i organisationsstadgan mot att han röstade för att *Bund* fick återinträda.[68] Ändå var motsättningarna fortfarande mycket stora mellan dem, och när ”smekmånaden” med den tsaristiska regimen var över 1907[69] genomförde bolsjevikerna en rad ”expropriationer”, dvs. bankrån som starkt fördömdes av mensjevikerna.[70]

Den ryska revolutionen 1905 ställde frågan om förhållandet mellan den demokratiska och den socialistiska revolutionen på sin spets för de ryska socialdemokraterna. Mensjevikerna intog här positionen att revolutionen var en borgerligt demokratisk revolution, varför det var viktigt att socialdemokratin inte ingick i en eventuell revolutionär regering (nyligen hade det viktiga principfallet med Millerand i Frankrike debatterats mycket inom II:a Internationalen, se ovan kap. 13 s. 276). I en broschyr från 1905, *Socialdemokratins två taktiska linjer i den demokratiska revolutionen*, kritiserade Lenin denna inriktning på enbart ”aktion underifrån” (dvs. att enbart framträda som opposition) och hävdade att socialdemokratin mycket väl kunde sträva efter makten i denna revolution, dvs. ”agera ovanifrån”. Som en grund för detta

---

[63] Jfr Marx’ syn på förhållandet mellan ”teorin” och ”det passiva elementet”, kap. 6, s. 103.
[64] Larsson, s. 240.
[65] Lane, s. 20 ff.
[66] Cit. i Larsson, s. 232.
[67] Schapiro (1960), s. 61 ff.
[68] A.a., s. 72 ff.
[69] Efter revolutionen 1905 hade tsaren tvingats sammankalla en folkvald församling, *Duman*, som upplöstes den 3 juni 1907 då de flesta av de socialdemokratiska delegaterna arresterades (a.a., s. 98).
[70] Om dessa bankrån, se Björkegren, s 15 ff.

deltagande i regeringen fanns partiets (dvs. bolsjevikernas) minimiprogram, där allmän rösträtt, organisations- och mötesfrihet, åtta timmars arbetsdag etc. skulle kunna förverkligas. Men, menade Lenin, detta var *inte* ett uttryck för kampen för socialismen:

> Slutligen konstaterade vi att resolutionen, då den ställer minimiprogrammets förverkligande som den provisoriska revolutionära regeringens uppgift, därmed gör slut på de absurda halv-anarkistiska tankarna på attomedelbart förverkliga vårt maximiprogram, att erövra makten för att genomföra den socialistiska omvälvningen. Ryssland ekonomiska utvecklingsnivå (en objektiv betingelse) och graden av de breda proletära massornas klassmedvetenhet och organisation (en subjektiv betingelse som är oupplösligt förbunden med den objektiva) omöjliggör en omedelbar, fullständig befrielse av arbetarklassen. Endast helt och hållet okunniga personer kan ignorera den pågående demokratiska omvälvningens borgerliga karaktär. Endast de mest naiva optimister kan glömma hur lite arbetarmassorna ännu vet om socialismens mål och sätten att förverkliga dem. Och vi är dock alla övertygade om att arbetarnas frigörelse endast kan vara deras eget verk. Utan massornas medvetenhet och organisation, utan deras förberedelse och skolning i den öppna klasskampen kan det inte ens bli tal om någon socialistisk revolution. Och som svar på de anarkistiska invändningarna, som går ut på att vi skulle vilja uppskjuta den socialistiska omvälvningen, säger vi: vi uppskjuter den inte, utan vi tar det första steget till dess genomförande på det enda möjliga sättet och på den enda säkra vägen, nämligen den demokratiska republikens väg.[71]

Här är Lenin i full överensstämmelse med den ortodoxa marxismen: *först* borgerlig revolution som upprättar demokrati, *sedan* socialistisk revolution som bygger på ekonomisk utveckling, organisering av proletariatet och ökad klassmedvetenhet genom skolning i den öppna klasskampen mot bourgeoisin. Men detta innebär enligt Lenin inte att socialdemokratin enbart ska utöva regeringsmakten då ”maximiprogrammet” står på dagordningen. Utifrån en uttrycklig hänvisning till revolutionen 1848[72] för Lenin fram ett nytt marxistiskt begrepp: *proletariatets och böndernas revolutionärt demokratiska diktatur*. Att på ett formalistiskt sätt ställa ”demokrati” och ”diktatur” mot varandra är en ”vulgär borgerlig synpunkt”[73], därför att:

> Alla ställer vi ju den borgerliga och den socialistiska revolutionen mot varandra, vi håller alla på nödvändigheten av att på det strängaste särskilja dem. Men kan man väl bestrida att i historien enskilda delelement från de båda omvälvningarna sammanflätas? Känner vi inte till en hel rad socialistiska rörelser och socialistiska försök från de demokratiska revolutionernas epok i Europa? Och har inte den kommande socialistiska revolutionen i Europa ännu kolossalt mycket att slutföra i demokratiskt avseende? En socialdemokrat får aldrig ens för en minut glömma att proletariatets klasskamp för socialismen mot den mest demokratiska och republikanska bourgeoisi och småbourgeoisi är oundviklig. Om detta råder inget tvivel. Av detta följer att ett särskilt och självständigt, strängt klassmässigt socialdemokratiskt parti är absolut nödvändigt [...] Med det vore löjligt och reaktionärt att härav dra slutsatsen att vi därför skulle glömma, ignorera eller försumma de uppgifter som för ögonblicket är aktuella, även om de är av övergående eller provisorisknatur. Kampen mot självhärskardömet är för socialisterna en tillfällig och övergående uppgift, men att på något sätt ignorera eller försumma denna uppgift vore liktydigt med att förråda socialismen och tjäna reaktionen. Proletariatets och böndernas revolutionärt demokratiska diktatur är förvisso endast en övergående, tillfällig uppgift för socialisterna, men att ignorera denna uppgift under den demokratiska revolutionens epok vore direkt reaktionärt.[74]

Denna ”revolutionärt demokratiska diktatur” är enligt Lenin ett uttryck för en klassallians mellan proletariatet och bönderna och den ska genom att komma till makten avskaffa de

---

[71] *VV* 2, s. 221.
[72] A.a., s. 143 ff.
[73] A.a., s. 143.
[74] A.a., s. 90 f.

kvarvarande feodala resterna i Ryssland på motsvarande sätt som då ”den 4 augusti 1789, tre veckor efter stormningen av Bastiljen, det franska folket på en dag avskaffade alla de feodala pålagorna”.[75] Denna klassallians kan visserligen endast vara av temporär art, men den öppnar också en möjlighet för socialdemokratin att gå vidare:

> Proletariatet måste slutföra den demokratiska omvälvningen genom att dra till sig bondemassan för att med våld slå ned självhärskardömets motstånd och paralysera bourgeoisins vankelmod. Proletariatet måste fullborda den socialistiska omvälvningen genom att dra till sig massan av befolkningens halvproletära element för att med våld krossa bourgeoisins motstånd och paralysera böndernas och småbourgeoisins vacklan.[76]

Taktiken att sträva efter statsmakten även i den demokratiska revolutionen handlade därför inte endast om att skapa gynnsamma betingelser för den efterföljande kampen för socialismen. Den handlade lika mycket (eller mer som det skulle visa sig 1917) om att säkerställa socialdemokratins inflytande bland de klasser och skikt som var fientligt inställda till tsaren, men ändå inte uttalat socialistiska. På detta sätt skulle man enligt Lenin kunna isolera och neutralisera först reaktionen, men sedan även de borgerliga och småborgerliga krafterna när socialismen skulle införas. Med detta program förband Lenin de båda revolutionerna till varandra genom en gemensam taktik, och den ortodoxa marxismens ”axiom” att ”först det ena, sen det andra” ersattes nu av Lenin med en teori om och en strategi för *revolutionen som process*.

Reaktionerna på Lenins teori och strategi om ”proletariatets och böndernas revolutionärt demokratiska diktatur” blev om möjligt ännu häftigare än reaktionerna under och efter Londonkongressen 1903.[77] Men utvecklingen spelade Lenin i händerna. Autokratins ”kontrarevolution” 1907 gjorde slut på förhoppningarna om att revolutionen 1905 skulle resultera i en demokratisk borgerlig regim, vare sig den var en konstitutionell monarki eller en republik. Det liberala Kadettpartiet (efter K.D., Konstitutionella Demokrater) kunde lika lite som den tyska liberala rörelsen 1848–49 stå emot den gamla regimen, som under revolutionens gång ”satte bajonetten på dagordningen”.[78] För socialdemokratin var tiden över då de kunnat agera öppet och de tvingades åter under jorden. De nya vallagarna diskriminerade dem dessutom kraftigt. För varje elektorat krävdes det i godsägarnas distrikt 230 röster, medan det i industriarbetarnas krävdes 125.000.[79] Detta medförde att endast 18 socialdemokrater (13

---

[75] A.a., s. 148 (jfr kap. 3, s. 50 f).
[76] A.a., s. 108 f.
[77] ”Men detta är inte marxism, utropade Plechanov och mensjevikerna” (Ulam, s. 249). Vidare: ”Varför denna inriktning på småbourgeoisin hellre än på borgarklassen? Utgjorde inte de småborgerliga bönderna en mindre progressiv social formation än bourgeoisin? Lenin skulle inte besvara den frågan förrän tio år senare [dvs. runt 1902] och svaret inledde [...] hans första stora brytning med den ortodoxa marxismen [...] I nära tre år hade Lenin insisterat på att det genom kraftfull revolutionär propaganda och agitation skulle bli möjligt för proletariatet att överta ledarskapet av stora segment av dessa ’diffusa’ och formlösa bondemassor från sina borgerliga rivaler och att förmå dem till att övergå till proletariatets klasståndpunkt. Här fanns i embryonal form begreppet om proletariatets och böndernas revolutionära diktatur, med vilket han senare skulle ersätta den klassiska marxistiska synen på den borgerliga revolutionen.” (Haimson, s. 105 och 205) och ”Vad Lenin ville var helt enkelt inget mindre än att arbetarna skulle göra den borgerliga revolutionen och styra den borgerliga staten. Om marxism verkligen är vad marxister tror att det är, skulle detta förslag vara så fantastiskt att man inte kan tro att en marxist har framställt det. Om marxism vore en sammanhängande teori och marxister vore personer som trodde på den och handlade i överensstämmelse med den kunde Lenin, en verklig marxist om det nu någonsin funnits någon, aldrig ha kunnat skriva denna absurda och viktiga pamflett.” (Plamenatz, s. 228 f).
[78] Marx i *Neue Rheinische Zeitung* 6 juni 1848, cit. i Lenin (1965), s. 145.
[79] Larsson, s. 254.

mensjeviker och 5 bolsjeviker, varav en var polisagent[80]) valdes in nu, i jämförelse med 65 i den av tsaren upplösta *Duman*.[81] Denna ”riksdagsfraktion” började nu, på ett liknande sätt som den tyska socialdemokratiska fraktionen under socialistlagarna, att komma i motsättning till de radikala inom socialdemokratin, främst bland bolsjevikerna. Samtidigt hade både mensjevikernas och bolsjevikernas partiorganisationer börjat rasa samman i Ryssland. På den femte kongressen i London i maj 1907 representerade delegaterna c:a 150.000 medlemmar varav c:a 100.000 var medlemmar i de ryska underjordiska kommittéerna.[82] 1908 hade många kommittéer, som förut hade bestått av hundratals aktiva, högst tio medlemmar, och 1910 räknande Trotskij att det fanns c:a 10.000 socialdemokratiska partimedlemmar i de båda fraktionerna i Ryssland. På sommaren återstod bara fem eller sex aktiva bolsjevikkommittéer, som möttes regelbundet.[83] Skillnaderna mellan bolsjevikerna och mensjevikerna förstärktes åter under denna period, även om det förvisso rådde långt ifrån enighet *inom* fraktionerna. Åren fram till 1914 kännetecknas av en ständig kritik från Lenins sida mot de ”likvidatorer” som inte stödde hans arbete på att åter bygga upp en underjordisk partistruktur, samtidigt som en mängd misslyckade försök till ”enighet” mellan de båda fraktionerna gjordes. Mensjevikerna, som nu alltmer inriktade sig på att arbeta inom lagens ram, gick till häftigt angrepp mot bolsjevikernas ”expropriationer” (dvs. bankrån och överfall mot värdetransporter) och ”ultra-vänsterism”. Det var också under denna tid ett ständigt gräl om partimedlens förvaltning och fördelning mellan de båda fraktionerna (som ju trots allt ännu tillhörde samma parti). Men det var trots allt mensjevikerna som kom att beröras mest av kontrarevolutionens seger:

> Juni 1907 innebar mera av en vattendelare för mensjevikerna än för bolsjevikerna. Lenins förtröstansfulla väntan på revolutionen hade svikit honom, men han hade ändå lagt grunden till en organisation. Även om han inte klart uttryckte det, var hans idé om nästa fas av revolutionen mycket närmare en arbetar- och bonderevolt än den mera ortodoxa idén om en ”borgerligt demokratisk fas”. Eftersom denna, enligt hans synsätt, inte kunde tillåtas att följa sin egen spontana utveckling krävde den ett ledarskap av disciplinerade och hängivna grupper av professionella revolutionärer som kunde utföra rätt saker vid rätt tidpunkt. Lenin hade, när det varit nödvändigt, inte tvekat om att vara illojal och destruktiv, men han hade varit det på ett konsekvent sätt. Mensjevikerna, å den andra sidan, hade hamnat mellan två stolar. De trodde att den vetenskapliga marxismen kunde appliceras på Ryssland, men de längtade efter en omedelbar revolution och i slutändan förlorade de båda sakerna. Som marxister drömde de om ett proletärt massparti av västeuropeisk modell. Ändå var de bara människor som drevs till raseri av sitt hat och sin misstänksamhet mot regeringen. Som ultrarevolutionärer arbetade de därför på att förstöra och diskreditera de första stegen mot en konstitutionell regering, vilken i västeuropeiska länder hade möjliggjort de socialdemokratiska masspartiernas uppkomst. Under de fem åren mellan 1907 och 1912 kunde Lenin, trots sin besvikelse, fortsätta där han hade avbrutit sig [innan revolutionen 1905]. Mensjevikerna blev nu tvingade att åter ta anledningen till sin existens under övervägande.[84]

Generalstrejken som revolutionär strategi

Den ryska revolutionen 1905 fick inte bara en stor betydelse för marxismens och socialdemokratins utveckling i Ryssland. Även den tyska socialdemokratin och debatterna inom den kom i högsta grad av påverkas av händelserna i Ryssland. Efter den ”blodiga söndagen” den 22 januari 1905, då en demonstration under ledning av prästen och fackföreningsledaren Gapon beskötts av tsarens trupper när de skulle överlämna en petition varvid ett stort antal

[80] Schapiro (1960), s. 100.
[81] Larsson, s. 254.
[82] Ulam, s. 262.
[83] Schapiro (1960), s. 101.
[84] A.a., s. 102.

människor dog, följde tyskarna intensivt revolutionens utveckling, bl.a. i partitidningen *Vorwärts* som dagligen hade en spalt på första sidan om den senaste händelseutvecklingen.[85] Förutom att revolutionen som sådan givetvis var av intresse då den bröt en lång period av relativ stiltje i de politiska striderna[86] inträffade den dessutom i *Ryssland*, ”reaktionens bålverk”, vars regim 1848 hade krossat revolutionen i Österrike-Ungern. Och ”om Ryssland kunde skakas så, ja nära nog vältas över ända av revolutionen, var då inte hoppet om en socialistisk seger i väst så mycket starkare?”[87]

Inom den tyska socialdemokratin kom den ryska revolutionen framförallt att ge näring åt den s.k. storstrejksdebatten, som hade inletts åren innan 1905. Bakgrunden till denna debatt var dels att i flera länder (Belgien redan 1893 och åter 1902, Sverige samma år och Holland 1903) hade storstrejk använts som ett politiskt påtryckningsmedel för att erhålla allmän rösträtt och dels att den stora valsegern för det tyska partiet 1903 (då man fick över 31,7 % av rösterna och hela 81 mandat)[88] ändå inte hade inneburit någon reell ökning av möjligheten att utöva något politiskt inflytande i det tyska riket pga. det tyska politiska systemet. 1904 tog dessutom II:a Internationalen på sin kongress i Amsterdam ett uttalande som visserligen förkastade anarko-syndikalisternas tro på den ekonomiska strejken som det allena saliggörande, men som ändå öppnade för en användning av den i politiska syften. Detta var en omsvängning av Internationalens ståndpunkt, då man tidigare på tyskarnas begäran hade deklarerat att användningen av en politisk generalstrejk t.o.m. ”var omöjlig att diskutera”.[89]

Redan 1903 hade österrikaren och medlemmen i redaktionen på *Die Neue Zeit*, Rudolf Hilferding, i en artikel skrivit att det tyska partiets ständiga ökning av sitt röstetal förr eller senare skulle medföra att de härskande klasserna i Tyskland inskränkte eller helt avskaffade den allmänna rösträtten. Om ett sådant hot dök upp skulle man, menade Hilferding, utlysa en generalstrejk för att undvika en sådan katastrof och ”bakom den allmänna rösträtten måste det finnas en vilja till en generalstrejk”.[90] Detta tema diskuterade sedan i flera artiklar, där bl.a. både Kautsky och Bernstein hävdade att storstrejken kunde användas som ett politiskt kamp-medel, men bara i yttersta nödfall om exempelvis den allmänna rösträtten hotades. Det var således enligt Kautsky och Bernstein inte tal om att använda generalstrejk i offensivt syfte utan snarare i ett extrem defensivt läge.[91] Frågan blev dock mera inflammerad då den holländska socialisten Henriette Roland-Holst på Kautskys uppmaning publicerade en broschyr, *Generalstrejken och socialdemokratin*, med en positivt hållen inledning av just Kautsky. Bara en månad tidigare, i maj 1905, hade de tyska fackföreningarna på sin kongress i Köln inte bara förkastat generalstrejken utan tagit avstånd från t.o.m. varje diskussion om dess användbarhet. När nu det tyska partiets ledande teoretiker försvarande, om inte direkt *användandet* av den, så i varje fall möjligheten att *diskutera* den[92], gick delar av den tyska ”rörelsen” till motangrepp. I de moderatas organ *Vorwärts* skrev man att en generalstrejk var

---

[85] Schorske, s. 36.
[86] Efter Pariskommunens fall förekom det i Europa inga större revolter fram till 1905. Därför hälsades den första ryska revolutionen med entusiasm av radikala socialdemokrater, och som Kautsky senare uttryckte det: ”de händelser som så många av oss hade börjat tro var omöjliga efter att förgäves ha väntat på dem så länge – de inträffade äntligen.” (Karl Kautsky: *Massenstreik*, s. 109, cit. i a.a., s. 36).
[87] Steenson, s. 133.
[88] W. Mommsen, s. 827.
[89] Schorske, s. 35.
[90] Hilferding: ”Zur Frage des Generalstreiks”, i *Die Neue Zeit* 12:1 (1903), s. 134.
[91] Gay, s. 233 ff.
[92] Kautskys position i generalstrejksdebatten kan sammanfattas med att han ”var angelägen om en diskussion om generalstrejken, därför att han inte var speciellt villig att använda den.” (Steenson, s. 147).

en meningslös handling som bara tog energi från den ekonomiska och politiska organiseringen, som var det enda medel varigenom partiet till slut kunde nå socialismen. Hela frågan blev än allvarligare genom den ökning av antalet strejker som under 1905 och 1906 drog genom Tyskland. Under 1905 var mer än en halv million tyska arbetare indragna i strejker, mer än under hela 1890-talet och åren 1900–04.[93] Den ryska revolutionen hade börjat som en generalstrejk, varför frågan också snabbt fick en politisk dimension som vida översteg den tyska debatten som från början enbart handlat om huruvida strejken kunde användas som ett defensivt kampmedel i yttersta fara. Det är mot denna bakgrund som Rosa Luxemburgs utveckling av marxismen, i avsikt att finna en revolutionär strategi utifrån arbetarnas egen kamp, måste ses.

Rosa Luxemburg föddes i sydöstra Polen 1871 och drogs tidigt in i den socialistiska rörelsen. Hon blev redan under 1890-talet relativt framstående inom den internationella socialismen och hon deltog bl.a. i alla II:a Internationalens kongresser från 1893 med undantag av den sista i Basel 1912.[94] Strax före sekelskiftet bosatte hon sig i Berlin, och hon blev en av Kautskys närmaste vänner fram till brytningen mellan dem (Kautskys nya hustru Louis fortsatte hon dock att umgås med fram till sin död 1919). Hon var en av de första och hårdaste kritikerna av Bernstein, men även Lenin kritiserades för sin syn på ”massornas” oförmåga att själva göra revolution.[95] Redan i sin kritik av Bernstein i artiklarna i *Die Neue Zeit* 1898–99 och i sin broschyr *Socialreform eller revolution?* hävdade hon att det existerade, och måste existera, ett organiskt samspel mellan ”rörelsens” dagliga verksamheter och dess slutmål, den socialistiska revolutionen. Det var endast i förhållande till detta slutmål som det dagliga arbetet med reformer och agitation fick sin mening. Därför kunde fackföreningarnas arbete *i sig* inte leda till socialism, det vara enligt henne bara ett ”slags sysifosarbete”, ett uttryck som omedelbart skaffade henne fiender inom fackföreningsrörelsen. Men ”rörelsen” (och då inte bara fackföreningarna, utan även stora delar av partiet) hade efter sekelskiftet blivit alltmer pragmatisk och försiktig, delvis drivna av fackföreningarnas konservatism och delvis av rädsla för att socialistlagarna skulle återinföras. ”Apparaten” växte, byråkratin ökade och nära nog alla i riksdagsfraktionen och i centralkommittén tillhörde nu partiets moderata falang (även Bebel som länge stödde de radikala drogs under dessa år mot höger).[96] Rosa Luxemburg var en av de första som uppmärksammade denna utveckling och vad den kunde medföra för den ortodoxa marxismens strategi. I bl.a. ett brev till ovannämnda Roland-Holst skrev hon 1904:

> Jag beundrar också den ihärdighet med vilken några av våra radikala vänner fasthåller vid att det bara är nödvändigt att leda det förlorade fåret, dvs. partiet, tillbaka till ”de fasta principernas” trygga stall [...] utan att inse att vi på detta rent negativa sätt inte går framåt. Att inte gå framåt innebär för en revolutionär rörelse att den enbart retirerar. Det enda sättet att bekämpa opportunismen på ett radikalt sätt är att vi själva rör oss framåt, *utvecklar* taktiken, *förstärker* den revolutionära sidan av rörelsen. Opportunismen är i varje fall som en planta i ett träsk. Den utvecklas hastigt i rörelsens stillastående vatten; ett i hastigt rinnande vatten kommer den att dö av sig själv. Här i Tyskland är en rörelse framåt ett nödvändigt, brinnande behov! Och det är bara några få som

[93] Mellan 1890 och 1899 var 425.142 arbetare i strejk eller blev lockoutade, mellan 1900 och 1904 477.516 och enbart under 1905 507.964. Även 1906 var antalet strax över en halv million (Schorske, s. 31).
[94] Kolakowski (1978), vol. 2, s. 62.
[95] Rosa Luxemburg betraktade alltid Bernsteins och Lenins ståndpunkter som spegelbilder av varandra: Lenin avskilde partiet från arbetarna på motsvarande sätt som Bernstein avskilde rörelsen från dess mål (Se McLellan (1979), s. 46.
[96] Det var denna utveckling som Robert Michels snart skulle komma att uppmärksamma och analysera i sin *Zur Soziologie des Parteiwesens der modernen Demokratie* år 1910.

> inser detta! Några slösar bort sin energi i gerillakrig mot opportunisterna, andra tror att den automatiska, mekaniska ökningen i antal [röster i val och medlemmar i organisationen] är framsteg i sig själv. De glömmer att kvantitet måste förvandlas till kvalitet, att ett parti med tre millioner [medlemmar] inte bara kan vara nöjt med att automatisktupprepa handlingarna hos ett parti med en halv millioner medlemmar.[97]

Både den ryska revolutionen och den tyska strejkrörelsen gav Luxemburg en möjlighet att ”gå framåt” vad det gällde att utveckla den revolutionära strategin. Ditintills hade debatten om generalstrejken handlat om det var riktigt eller fel att *partiet* (med fackföreningarnas bistånd) tog ut arbetarna i strejk för ett eller annat politiskt mål. Luxemburg vände på problemställningen i sin år 1906 utkomna *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften* och menade att ”den ryska revolutionen [1905] har nödvändiggjort en revidering av den tidigare marxistiska synen på generalstrejken”.[98] Istället för att vara ett av *partiets* vapen hävdade hon att ”generalstrejken inte kan ’göras’ på ett konstgjort sett, den kan inte ’bestämmas’ från himlen, den kan inte ’propageras’, utan istället är den ett historiskt fenomen, vilket med historisk nödvändighet följer de sociala relationerna”.[99] Det var inte så att en generalstrejk kan följas av en revolution menade hon, utan snarare tvärtom: En revolutionär situation följs av generalstrejken, där proletariatet och det gamla samhället ställs mot varandra. Denna typ av generalstrejk ligger utanför partiets möjlighet att framkalla eller avblåsa:

> Om generalstrejken inte uttrycker en enskild handling, utan en hel period av klasskamp, och om denna period är identisk med en revolutionär period, då är det klart att generalstrejken inte kan framkallas med viljan, även om beslutet att utlysa den kommer från det starkaste socialdemokratiska partiets högsta organ. Så länge som socialdemokratin inte är kapabel att vare sig iscensätta eller motstå revolutioner utifrån sin egenuppfattning om situationen, kan inte ens den största entusiasm och otålighet hos de socialdemokratiska trupperna vara tillräcklig för att proklamera en sann period av stora strejker som en levande och kraftfull rörelse av folket.[100]

Den typ av strejker som Rosa Luxemburg här talar om uttrycker således varken partiets eller fackföreningarnas uppfattningar, de är istället ett uttryck för en *revolutionär situation*. Därmed flyttas det revolutionära initiativet från partiet och dess ledning till ”massorna” själva, från organisationen till den utomparlamentariska aktionen och i och med detta förändras partiets roll i den socialistiska revolutionen. Luxemburg kritiserade utifrån detta socialdemokratins ensidiga inriktning på att enbart försöka organisera arbetarna och vinna röster i valen. I stället menade hon att partiets uppgift måste vara att leda hela ”rörelsen”, dvs. även de oorganiserade, i tider av social revolution:

> Att framställa slagorden och kampens inriktning, att organisera den politiska kampens taktik på ett sådant sätt att i varje fas och i varje rörelse av kampen helheten av den tillgängliga och den realiserade aktiva kraften hos proletariatet kommer att förverkligas och finna sitt uttryck i partiets ställning på slagfältet; att se till att beslutsamheten och kraften i socialdemokratins taktik aldrig faller under nivån hos de aktuella maktrelationerna utan snarare höjer sig ovanför dem – detta är den viktigaste uppgiften för ledarskapet i generalstrejkens period.[101]

Detta är i stort sett samma uppfattning om förhållandet mellan partiet och ”massorna” som Lenin många gånger uttryckte då även han hävdade att partiet alltid måste *leda* massorna, snarare än att låta sig ledas av dem. Skillnaden är dock att Luxemburg inte avvisade ett

---

[97] Bronner, s. 95.
[98] *PS* 1, s. 37.
[99] A.a., s. 143.
[100] A.a., s. 180.
[101] A.a., s. 183.

”massparti”, dvs. ett parti som trots allt *försökte* organisera stora delar av proletariatet. Dessutom diskuterar hon enbart förhållandet mellan partiet och massorna under vissa perioder, nämligen då en revolutionär situationen redan uppstått. Men dessa situationer menade Luxemburg var oerhört viktiga, eftersom de utvecklade proletariatets klassmedvetande. På denna punkt kritiserade hon i stort sett alla andra inom den samtida socialdemokratin för att de förlade detta klassmedvetandet till partiet, vare sig de tänkte sig ett avantgarde-parti som Lenin eller ett ”öppet” parti, som de flesta socialdemokratiska partierna i Västeuropa: ”Det är grundläggande för den historiska omvälvningen som den är formulerad i Marx’ teori att denna teori själv kommer att bli en form för arbetarklassens medvetande och, som sådan, en historisk faktor i sig själv”.[102] Denna teori var redan formulerad som ett teoretiskt system, men den måste nu bli praktisk och aktivt ingripa i samhället:

> Klassmedvetandet som är inplanterat i den upplyste tyske arbetaren av socialdemokratin är teoretiskt och latent i den period där den borgerliga parlamentarismen dominerar kan som regel inte detta medvetande bli lika aktivt som massornas direkta aktion [... I Under revolutionen, när massorna själva träder in på den politiska arenan, blir klassmedvetandet praktiskt och aktivt.[103]

Redan i *Sozialreform oder Revolution?* hade Rosa Luxemburg hävdat att problemet inte är *antingen* reform *eller* revolution, utan att kampen för sociala reformer har ett eget värde som ett medel att höja arbetarnas klassmedvetande.[104] Även i debatten om generalstrejken var denna utgångspunkt central för henne. Problemet var alltså hur arbetar*klassens* ”frigörelse kan bli dess eget verk” och inte enbart *partiets* verk, vare sig det handlade om ett välorganiserat, byråkratiskt massparti eller ett inte lika välorganiserat och tendentiellt byråkratiserat avantgarde-parti, eller med andra ord: Hur skulle man finna en tredje väg mellan den tyska och den ryska (bolsjevikiska) socialdemokratins strategier. Här gav den ryska revolutionen 1905 (och inte minst hennes eget deltagande i den polska), den utbredda strejkrörelsen i Tyskland under samma tid och de ”spontana” element som fanns i de båda länderna henne en möjlig alternativ strategi för socialismen. Bakom denna möjlighet fanns givetvis också den klassiska marxistiska teorin om kapitalismens nödvändiga sammanbrott (en teori som hon själv skulle utveckla i sin *Die Akkumulation des Kapitals* 1913), men i motsats till den dominerande teorin inom den tyska socialdemokratin om att kapitalismens sammanbrott var som ett moget äpple som bara behövde plockas ”när tiden var mogen”[105] framhävde Luxemburg alltid dialektiken mellan ”die Logik der Sache” (dvs. de materiella och de sociala omständigheterna) och proletariatets aktiva verksamhet.[106] I perioder av ekonomisk och social kris var därför generalstrejken ett uttryck för proletariatets klassmedvetenhet, samtidigt som själva handlandet i sin tur ytterligare höjde detta medvetande. Det var av denna anledning som generalstrejken måste ses som ett objektivt fenomen utifrån socialdemokratins synvinkel, och därför var det än viktigare att partiet inte motarbetade arbetarnas egna aktioner och deras egen rörelse utan ställde sig i ledningen för den utifrån en klar strategi för den socialistiska revolutionen. När Rosa Luxemburg sedan försökte följa denna strategi i den tyska revolutionen 1918–19 var hon emellertid inte längre kvar i det parti som också kom att agera precis som hon hävdat att socialdemokratin inte skulle göra.

Men 1905 var denna framtid ännu inte skriven. Under sommaren fortsatte strejkintensiteten

---

[102] Artikel om Marx i *Vorwärts*, 14 mars 1903, cit. i Kolakowski (1978), vol. 2, s. 82.
[103] *PS* 1, s. 197.
[104] Se kap. 19, s. 452 f.
[105] Detta var den *officiella* partiuppfattningen, trots att Bernsteins teori om ”socialism under kapitalismen” troligen reellt sett dominerade vid denna tid, framförallt inom partiapparaten.
[106] Sørensen, band 2, s. 541.

att öka och flera lokala fackföreningar gick ut i stora demonstrationer mot den tidigare nämnda fackföreningskongressens uttalande om att förbjuda även varje diskussion om generalstrejken.[107] När partiet samlades till sin kongress i Jena den 17 september togs frågan upp, trots de moderatas starka motstånd. Efter ett tal på tre och en halv timma, ”ett av de längsta talen i det tyska partiets historia”,[108] lade Bebel fram en resolution om generalstrejken. Utifrån en radikal ståndpunkt på det övergripande planet[109] menade han ändå att det inte ålåg socialdemokratin att bestämma den politiska utvecklingen, utan detta kom på deras fiende: ”Deras agerande föreskriver vår taktik, det är beror på dem och endast dem huruvida saker kommer att utvecklas fredligt eller om en katastrof kommer att inträffa”.[110]

Han påpekade också att partiets uppfattning var att arbetarklassen måste växa i antal och att partiet därför en dag skulle komma att ha en majoritet av befolkningen bakom sig. Då, men först då, skulle partiet kräva ”mänskliga rättigheter” och om då bourgeoisin försökte förhindra dessa rättigheter skulle en revolution inträffa. Han både hyllade och kritiserade partiets olika falanger,[111] och när han lade fram sin resolution valde han att inte använda ordet ”general-strejk” utan ersatte det med ordet ”massarbetsinställelse”. Trots protester från Carl Liegen, ledaren av fackföreningarna, kvarhölls detta ord i resolutionen. Då Bebel numera tydligt uppfattade revolutionen som enbart en defensiv handling från partiet om regimen och bourgeoisin motsatte sig förverkligandet av ”mänskliga rättigheter”, menade han att ”mass-arbetsinställelsen” kunde vara en möjlighet i en sådan situation: ”Partikongressen anser att den bredaste användningen av massarbetsinställelsen under speciella villkor är ett av de mest effektiva vapnen för att försvara sig mot sådana kriminella politiska handlingar mot arbetar-klassen (som att attackera den allmänna rösträtten eller organisationsrätten) eller för att erhålla viktiga grundläggande rättigheter för sin frigörelse”.[112] Trots resolutionens försiktiga inriktning röstade partiets radikala för den (Kautsky var inte närvarande, men menade senare att den var en seger för partiet, dvs. för honom själv). Och tack vare denna försiktighet röstade också de flesta från fackföreningsrörelsen för den, så resolutionen gick igenom med röstsiffrorna 287 mot 14.[113] Det avgörande var trots allt att fackföreningskongressens försök att förbjuda en diskussion av hela frågan hade slagits tillbaka ansåg de radikala, medan framställningen av generalstrejken som enbart ett defensivt vapen, som bara skulle användas under partiets totala kontroll, tillfredsställde de moderata. Dessutom visade det höga röstantalet på att Bebels position i partiet fortfarande var i stort sett ohotad.

Bara några månader efter denna kongress uppstod möjligheten att använda ”massarbets-inställelsen” för att förhindra attacker mot den allmänna rösträtten. I Sachsen, Lübeck, Hamburg m.fl områden gick nu ”bourgeoisin” till angrepp mot ett rösträttssystem som

---

[107] I Stuttgart demonstrerade delar av det annars så konservativa Metall-arbetarförbundet, på gruvarbetarnas kongress förekom starka protester från vissa delegater och i Leipzig fördömde den lokala Metallföreningen beslutet. Även på många andra håll förekom starka protester mot den fackliga ledningen (Schorske, s. 41 f).
[108] Steenson, s. 147.
[109] Han pekade på den absoluta oförenligheten mellan arbetarklassen och bourgeoisin och välkomnade den senaste utvecklingen då den hade skapat ”en klar situation” i klasskampen etc. (Schorske, s. 43).
[110] A.a., s. 43, jfr Marx’ kommentar, kap. 19, s. 439 f.
[111] Bebel hyllade Kautsky för dennes resolution om generalstrejken från kongressen i Zürich 1893, medan han betecknade Kautskys analys av partiets politiska impotens efter valsegern 1903 som ”kryptoanarkistisk”. Fackföreningarna hyllades för sin förmåga att organisera arbetarna och för att höja deras löner, men kritiserades samtidigt för sin ovilja att ens diskutera generalstrejken. Bebel menade att detta var en ”strutspolitik”, ett försök att komma bort från en obehaglig verklighet (Steenson, s. 148).
[112] Schorske, s. 43.
[113] Steenson, s. 148.

underlättade för socialdemokratin att få in delegater i regionala församlingar. Spontana strejker bröt ut, som också här och var ledde till blodiga sammandrabbningar med polisen. Under vintern spred sig oroligheterna över hela Tyskland och kulminerade den 21 januari på årsdagen av den ”blodiga söndagen”. Trots flera uppmaningar från olika lokala distrikt (bl.a. från Breslaus partidistrikt som ville att partiet skulle organisera en politisk strejk inför öppnandet av den preussiska lantdagen i november 1905) vägrade partiledningen att ta några som helst initiativ. I februari hade rörelsen nått en sådan omfattning att partiets ledning inte längre kunde förhålla sig passiv till denna spontana rörelse, som nu nära helt och hållet låg utanför dess möjlighet att kontrollera. Partistyrelsen inbjöd därför fackföreningsledningen till hemliga förhandlingar i avsikt att nå en gemensam överenskommelse och utarbeta ett gemensamt agerande i den känsliga situationen. På denna hemliga konferens signerades ett avtal mellan partiet och fackföreningarna som innebar att partiet tog på sig kostnaderna för en eventuell politisk generalstrejk, medan fackföreningarna skulle ansvara för strejkunderstödet om strejken enbart var av ekonomisk natur. Partiledningen förband sig också att inte propagera för en politisk generalstrejk, men om en sådan ändå bröt ut skulle enbart partiet bära bördan av ledarskapet. Denna överenskommelse, som snart läckte ut genom fackföreningarnas lokala tidningar, spetsade till läget ytterligare. Inför nästa partikongress i Mannheim i september stod hela frågan om partiets förhållande till fackföreningarna på sin spets. Skulle fackföreningarna fortfarande betraktas som ”plantskolor för socialismen”, dvs. vara underordnade partiets politiska målsättning, eller skulle de båda grenarna av rörelsen vara jämbördiga?

Liksom i Jena året innan lade partistyrelsens förslag till resolution fram av Bebel. I detta ”logiska mästerverk”[114] försökte han att å ena sidan hävda att partiet inte hade ändrat sig i frågan om möjligheten att använda ”massarbetsinställelsen” i politiska syften, men å den andra sidan hävdade han att de allra flesta partimedlemmar nu insåg att en sådan strejk inte ”är möjlig utan ett samarbete med fackföreningarna”[115] och att ”i aktioner som lika mycket inverkar på partiets och fackföreningarnas intressen ska båda organisationernas centrala ledare söka en ömsesidig förståelse i avsikt att uppnå en gemensam linje”.[116] I praktiken innebar detta att hela frågan om generalstrejken nu avfördes från dagordningen. Trots detta hävdade ett tillägg till den av Bebel upplästa resolutionen att strejkresolutionen från Jena (som alltså försvarade användandet av strejken under särskilda omständigheter) inte stod i motsättning till fackföreningarnas resolution från deras kongress i Köln (där man hade förbjudit även varje diskussion om strejken). Därför var partistyrelsen förpliktigad att konsultera fackföreningarna ”så snart som den ansåg att nödvändigheten av en strejk var för handen”.[117] Trots denna ”uppenbara absurditet”[118] röstades detta tillägg igenom med 323 röster mot 62.[119] I debatten om huvudresolutionen framträdde både Kautsky och Rosa Luxemburg. Den förre lade fram ett eget tillägg där han försökte framhäva partiets överhöghet över fackföreningarna medan den senare pekade på betydelsen av arbetarnas spontana arbetsnedläggelse utifrån sin socialistiska strategi.[120] Efter det att styrelsen hade arbetat in en mildare version av Kautskys tilläggsförslag i det ursprungliga resolutionsförslaget röstade även de radikala för den.[121]

---

[114] Schorske, s. 49.
[115] Steenson, s. 150.
[116] Schorske, s. 49.
[117] A.a., s. 49.
[118] Steenson, s. 150.
[119] Gay, s. 238. Gay kommenterar detta beslut med ”hur lyckliga är inte de som äger den dialektiska förmågan att förena det oförenliga”.
[120] Steenson, s. 150.
[121] A.a., s. 150, Schorske, s. 50.

Resolutionen, som alltså förenade fackföreningarnas uttalande från Köln med partiets rakt motsatta uttalande om strejker från Jena och med den hemliga överenskommelsen mellan dem bägge, röstades igenom med röstsiffrorna 386 mot 5.[122]

Vid denna kongress erkändes således slutligen fackföreningsrörelsens jämbördiga status med partiet, vilket innebar att det nu i stort sett var omöjligt för partiledningen att vidtaga någon som helst åtgärd som på något sätt berörde fackföreningarna utan att konsultera dem. Trots att Kautsky erhöll ett stort stöd från partiets ”gräsrötter” på kongressen för sin linje lyckades partistyrelsen, genom att snabbt avsluta debatten, förhindra att de radikala föreslog flera förändringar. För de flesta av deltagarna var detta en kompromiss som gjorde slut på den i deras ögon ändlösa och meningslösa debatten. I praktiken var det fackföreningarnas inställning, både till generalstrejken och till den reformistiska vägen för partiet, som hade segrat. Auers berömda yttrande från fackföreningskongressen i Köln ”allmän strejk är allmänt nonsens” hade nu även blivit partiets officiella linje.

[122] Steenson, s. 150.

15. Marxismens institutionalisering

Det är betydligt svårare att finna en historisk tidpunkt där marxismen institutionaliseras än det är att finna en motsvarande historisk förankring för dess tidiga utveckling. Detta beror främst på att begreppet institutionalisering uttrycker en social *process* som till sin natur är utsträckt i tid och rum. Marxismens institutionalisering handlar därför om hela den historiska utvecklingsprocessen i (åtminstone) Tyskland och Ryssland från c:a 1880 och framåt och innebär dels att marxismen spred sig över ett allt vidare geografiskt område och blev ett allt viktigare tankesystem för allt fler människor, och dels att den i det tredje kapitlet omtalade ”dialektiken mellan Marx och marxismen” fick en social förankring, främst i de politiskt-strategiska diskussionerna inom den tyska och den ryska socialdemokratin. Det var också genom sin anknytning till dessa rörelser (och till den internationella socialdemokratin överhuvudtaget) som marxismen även blev viktig som en *vetenskap*. För det första genom att uppfattningen att marxismen var en vetenskap gav en rationell legitimering av rörelsernas ideologi och att den därigenom även blev intressant för de samtida vetenskapsinriktade samhällstänkarna. För det andra genom att Marx och marxismen pekade ut en mängd nya forskningsfält, som exempelvis sambandet mellan ekonomiska former och politiska och kulturella förhållanden.[1] Utanför den rent partistrategiska diskussionen utkom också flera arbeten inom historia, kultur- och samhällsvetenskapen,[2] förutom den mängd rent ekonomiska analyser och teorier som utvecklades under årtiondena runt sekelskiftet. Speciellt efter publiceringen av den 3:e boken av *Kapitalet* 1894 uppstod en debatt om Marx’ ekonomiska teori, där främst det s.k. reproduktionsschemat i den andra boken, dvs. frågan om kapitalismen har gränser för sin ekonomiska reproduktion eller om systemet går mot sitt ”naturnödvändiga” sammanbrott, togs upp. Denna debatt inleddes av de ryska ”legala marxisterna” Tugan-Baranovskij och Bulgakov mot slutet av 1890-talet och drogs sedan in i revisionismstriden inom den tyska socialdemokratin. Det var ju bl.a. det obevekliga sammanbrottet för kapitalismen på rent ekonomiska grunder som Bernstein hade ifrågasatt, och det var delvis i denna fråga som Rosa Luxemburg, Kautsky och Lenin publicerade sina böcker om imperialismen.[3] Dessa analyser hade därför oftast också en klar politisk sida, då de utfördes och presenterades i samband med striderna mellan olika rörelser, och sedan också inom dem. Den ”legala marxismen” i Ryssland var också ett sådant typiskt fenomen där ”vetenskapen” mötte ”politiken” och där marxismen visade sig vara användbar för båda typerna av inriktningar.

Man kan finna flera uttryck för denna marxismens institutionaliseringsprocess. Ett viktigt tecken på den var ökningen av antalet personer som i olika sammanhang refererade till Marx, vare sig de utgick från ”Marx som vetenskapsman” eller ”Marx som revolutionär” (eller både och). Utifrån en genomläsning av den (i vid mening) samhällsvetenskapliga och politiska litteraturen i Tyskland och Ryssland (givetvis också i andra länder) från 1880 och framåt skulle man med all säkerhet kunna konstatera en kraftig ökning av sådana referenser till Marx mot slutet av seklet och det första decenniet in på det nya.[4] Rent allmänt skulle detta kunna

[1] Det var detta som Marx själv hade pekat ut när han skrev att ”empiriska observationer måste i varje särskilt fall, utan att man hänfaller till mystifikationer, bestämma förbindelserna mellan de sociala och politiska strukturerna och den produktionsmässiga” (”Die Deutsche Ideologie”, i *CW* 5, s. 35). Just detta citat var dock inte känt vid denna tid.

[2] Som exempelvis Bebels *Kvinnan och socialismen* från år 1883, Kautskys bok om Thomas More etc., se vidare kap. 18.

[3] Se Gronow, kap. 7–11, Rosdolsky, kap. 30 och Sweezy, kap. 11.

[4] Tyvärr har jag inte funnit någon sådan undersökning och jag har heller haft tillfälle att själv genomföra en sådan inom ramen för denna studie.

vara ett mått på marxismens institutionalisering då ju Karl Marx, som nämnts, kan ses som den person som ”håller ihop” marxismen, trots dess många gånger inre starkt spänningsladdade relationer. Därför är det rimligt att anta att hänvisningar till Marx i den samtida litteratur är ett, men ändå bara *ett*, sätt att finna tecken på marxismens grad av institutionalisering. I marxismens institutionaliseringsprocess låg också något mycket mera socialt grundläggande än att marxismen började användas av vetenskapsmän och av den socialdemokratiska rörelsens teoretiker och taktiker. Det var inte bara för dem som hade som sitt yrke att vara vetenskapsman, revolutionär eller anställd av ”rörelsen” som marxismen kom att få en betydelse under dessa år. Speciellt i Tyskland trängde den långt ned i arbetarkulturen. På arbetarbiblioteken lånades marxistiska böcker ut,[5] på arbetarskolorna hölls kurser i marxism[6] och man diskuterade Marx inte bara i *Die Neue Zeit* (som hade en begränsad upplaga och mest lästes av de ledande skikten inom partiet), utan även många av de ”vanliga” arbetartidningarna refererade till Marx.[7] Denna spridning av Marx var på många sätt grundläggande för rörelsernas anammande av marxismen, men den är betydligt svårare att både upptäcka och skildra än marxismens inträngande i den samtida politiska och vetenskapliga debatten.[8] Men marxismen prackades inte bara på arbetarna och revolutionärerna ”uppifrån”, från partiets ledning. Under 1880- och början av 1890-talet kom marxismen att erbjuda en världsbild inte bara för tänkare och politiker, utan även den ”vanlige arbetaren” kunde finna en förklaring till sin situation och, vilket inte var minst viktigt, ett förslag på hur denna situation skulle kunna förbättras. Speciellt efter ”det repressiva 80-talet” med dess starka politiska förtryck, främst givetvis i Ryssland men också i Tyskland, och med de sociala missförhållanden som följde i den tidiga industrialiseringens fotspår,[9] kunde marxismen vara en passande vardagsideologi även för den enskilde arbetaren.[10] Marxismen kunde ge en förklaring till den av honom själv i vardagen upplevda fattigdomen och utsugningen (bara ordet ”utsugning” som en bestämning av hans eller hennes arbete gav en viss förklaring av arbetarens liv), anvisa vägar att bekämpa den (genom att organisera sig och ta kamp för sina intressen) och, för den som tänkte så, ange hur det skulle vara möjligt att även avskaffa förtrycket genom en social revolution, som dessutom marxismen påstod var historiskt och vetenskapligt nödvändig. Trodde man på marxismen (och då menar jag i bokstavlig mening ”trodde” på dess teorier)[11] erbjöd den en allomfattande världsbild, som inte blev mindre trovärdig för att den grundade sig på de mest moderna och respekterade naturvetenskaperna (fysik, kemi, biologi inklusive evolutionsläran). Det var detta som kom att bli den viktigaste sociala effekten av Engels ”dialektiska tankar om naturen” och den av honom och Kautsky framställda jämförelsen mellan Marx och Darwin. Marxismen fick sin vetenskapliga legitimering genom denna naturfilosofiska och naturhistoriska grund, och den historiska materialismen och teorin om kapitalet fick genom dem sin vetenskapliga självuppfattning. För vetenskapsmännen eller för rörelsernas teoretiker ledde inte ”den dialektiska materialismen”

---

[5] I en undersökning av utlåningen på olika arbetarbibliotek decennierna runt sekelskiftet är August Bebels *Kvinnan och socialismen* ofta i topp bland dem som lånades mest. Även Kautsky och Liebknecht lånades en hel del, medan Engels och framförallt Marx kom längre ner. Se Hans-Josef Steinberg (1976).

[6] Om SPD:s arbetarskola i Berlin, se Jacobs och om Rosa Luxemburgs arbete i den, se Nettl, vol. 1, s. 388 ff.

[7] För en analys av den socialdemokratiska pressen runt sekelskiftet, se Hall.

[8] ”En skissering i detalj av arbetarklassens föreställningsvärld runt sekelskiftet är nu i stort sett omöjlig”, menar Gerhard R. Ritter, s. 223.

[9] För en diskussion om sociala förhållanden för arbetarna i den tyska och ryska industrialiseringen, se Evans och Bonell (1983).

[10] Roth, s. 159 ff.

[11] ”Den populära marxismen [...] gav den socialistiske arbetaren ett självmedvetande, en tröst och ett hopp inför framtiden, som nästan påminde om en religiös rörelse.” (Arthur Rosenberg (1938), s. 297 f).

till några mer omfattande forskningsprojekt. *Ideologiskt* sett fick den dock en oerhört stor betydelse.

Men partiet och dess teoretiker var ändå en viktig förmedlare av marxismen till bredare arbetargrupper. Marxismens utveckling under dessa år är därför intimt kopplad till de politiska strider som utkämpas både utom och inom socialdemokratin. Utifrån dessa strider kan man också urskilja olika ”faser” i marxismens utveckling. I tre kapitel har jag pekat på tre av dessa faser, vilka kallats marxismens ”födelse”, dess politiska och ideologiska ”genombrott” och slutligen dess ”splittring”. Samtliga dessa faser är en del av institutionaliseringsprocessen, dvs. de kan ses som ”moment” i marxismens hela utvecklingsprocess. Samtidigt kan begreppet institutionalisering uppfattas på ett annat sätt, nämligen som ett *slutresultat* av en historisk och social process. I detta fall används uttrycket som en bestämning av en historisk punkt där en viss utveckling pga. avgörande förändringar i samhälleliga förutsättningar kvalitativt förändras. Ifråga om marxismen är det lättare att urskilja de historiska händelser som är av avgörande betydelse för dess institutionalisering i denna bemärkelse, och viktigast är då onekligen den ryska och den tyska revolutionen mot slutet av det första världskriget. I dessa revolutioner kom både ryska och den tyska socialdemokratin att besätta regeringsmakten i sina respektive länder. Men det var nu inga enade socialdemokratiska partier som kom att spela denna viktiga roll. Istället gick klyftan *genom* själva den socialdemokratiska rörelsen. När bolsjevikpartiet erövrade statsmakten i Ryssland den 25–26 oktober 1917 gjorde de det med majoriteten av mensjevikerna mot sig, på motsvarande sätt som vänsterfalangen inom den tyska socialdemokratin motsatte sig SPD:s och USPD:s övertagande av regeringsmakten den 9–10 november 1918 i Tyskland. Efter bara några veckor gick också USPD över till oppositionen. I båda fallen handlade det trots detta om partier eller fraktioner som kom i regeringsställning och som officiellt hade marxismen som sin ideologiska utgångspunkt, även om frågan om den *reella* betydelsen av denna marxism för partiernas maktövertagande är svårare att besvara. Ändå kan man säga att marxismen inledde en ny fas i sin utveckling då bolsjevikerna erövrade den ryska staten, på motsvarande sätt som marxismen officiellt upphöjdes till status av regeringsideologi när den tyska socialdemokratin accepterade uppdraget att bilda regering efter Wilhelm II:s abdikering den 9 november 1918. Men det var inte en och samma marxism som nu erövrade statsmakten. Det var istället två av de tidigare ”utmanarna” mot den ortodoxa marxismen som kom i regeringsställning och det var dessutom de två utmaningarna som stod längst från varandra i uppfattningar om både innehållet i sin marxism och framförallt om den socialistiska kampens inriktning, mål och medel. Denna sista fas av marxismens institutionalisering[12] handlar alltså om att de tidigare oppositionella partierna övertar statsmakten mot slutet av det första världskriget och att det i

[12] När jag säger den sista fasen menar jag i denna studie. Institutionaliseringsprocessen har givetvis fortsatt efter 1920 och det skulle i princip vara möjligt att fortsätta historien om marxismens utveckling utifrån samma grundläggande tanke om ett samspel mellan politisk, vetenskaplig och ideologisk samhällsutveckling och marxismens utveckling. En sådan studie skulle behöva ta hänsyn till en mängd förhållanden som inte var lika väsentliga för marxismens tidiga utveckling. Exempelvis är det faktum att det efter 1917 existerade en stat som hade marxismen som sin ideologi och som dessutom sedan dess har följts av många fler en mycket viktig skillnad i de samhälleliga betingelserna för marxismens senare utveckling och utseende. Fram till 1917 handlade kampen för socialism om en kamp för *framtiden* medan den efter 1917 även kom att ha intressen i *nutiden*. I och med Sovjetunionens uppkomst hade marxisterna inte längre ”inget att förlora utom sina bojor”, de fick också något att *försvara*. Detta är en mycket viktig förändrad förutsättning, speciellt eftersom marxismen är så starkt inriktad på *kritik* av existerande samhällsförhållanden och existerande teorier om dessa samhällsförhållanden. Därmed uppstod också betingelserna för ”marxismen som institution” i den betydelse som Kolakowski talar om (se kap. 5, not 5).

inget fall var den i de tidigare faserna utarbetade ortodoxa marxismen som hade segrat, utan oppositionella riktningar som dessutom var varandras ”spegelbilder”.

Orsakerna till marxismens slutliga institutionalisering fanns här, liksom som i de tidigare faserna, i de konkreta förhållanden som rådde i Tyskland och Ryssland mot slutat av det första världskriget och vilka av de olika politiska riktningarna som på basis av dessa förhållanden var tillräckligt starka för att överta och, det inte minst viktiga, behålla regeringsmakten. I Tyskland kom det att bli fackföreningsrörelsens reformism, kompletterad med Bernsteins ideologiska ”revisionism”, som under loppet av den tyska revolutionen kunde besegra både ”de ortodoxa marxisterna” i USPD och utmaningen från ”vänster”, Rosa Luxemburg och hennes spartakister. I Ryssland blev just denna ”vänsterutmaning” som besegrade ”de ortodoxa” och ”högern”. Förklaringarna till detta ligger till största delen i de konkreta styrkeförhållandena i dessa revolutioner, men även i de olikartade dragen i hela den ryska och den tyska samhällsutvecklingen som ledde fram till respektive revolution. Marxismens institutionalisering, sedd både som en process och som en punkt, innehåller således ett dubbelt problem. Dels ett problem att utifrån *likheterna* i det tyska och det ryska samhället förklara den ortodoxa marxismens genomslagskraft i de båda länderna, och dels ett att utifrån *olikheterna* i de båda ländernas sociala struktur och situation förklara varför det var två så olika marxismer som ”segrade” (i betydelsen tog eller fick makten). I det följande ska vi därför skissera både vissa likheter och vissa väsentliga olikheter mellan den tyska respektive den ryska utvecklingen innan själva revolutionerna kort tas upp.

Både Tyskland och Ryssland kan under perioden 1880–1920 karaktäriseras som ”övergångssamhällen”, dvs. som samhällen med stora kvardröjande feodala inslag, men där ett industrikapitalistiskt produktionssätt ändå hade börjat göra insteg. Det senare gällde än mer för Tyskland än för Ryssland, då skapandet av det tyska riket 1871 inledde en extremt snabb industrialisering som, frånsett en viss avmattning under ”den stora depressionen” 1873–96, förde fram Tyskland till världens kanske ledande industrination strax innan Första världskriget. Mellan 1880 och 1910 ökade befolkningen från c:a 45 till 65 millioner, samtidigt som andelen som bodde i städer ökade från c:a 40 till 60 %.[13] Samtidigt förändrades näringsstrukturen från att ungefär lika många var sysselsatta i jord- och skogsbruk som inom industrin 1882 till dubbelt så många inom industrin 1907.[14] Här ska vi inte gå närmare in på vare sig orsakerna till eller konsekvenserna av denna snabba industrialisering,[15] men det viktiga för denna studie är att det var just under denna tid som marxismen uppstod och fick sitt genombrott som en viktig rörelseideologi i Tyskland.

I jämförelse med Tyskland var Ryssland ännu mot slutet av 1800-talet ett övervägande agrart samhälle. Vid den första folkräkningen som gjordes i Ryssland 1897 beräknades mer än fem sjättedelar av imperiets 130 millioner invånare vara bönder.[16] Mellan 1885 och 1914 steg andelen av befolkningen som var bosatta i städer inte mer än från 10,6 till 13,3 %.[17] Ändå hade en industrialiseringsprocess inletts, framförallt efter livegenskapens upphörande i början av 1860-talet. I likhet med i Tyskland, men i motsats till exempelvis Englands industriella revolution, ledde den ryska staten, främst under ledning av finansminister Sergej Witte 1892–

[13] Clapham, s. 278.
[14] Henderson (1961), s. 65.
[15] Se exempelvis Henderson, Clapham och Sheehan, speciellt kap. 1 och 2.
[16] Charque, s. 12.
[17] Karl C. Thalheim: ”Russia’s Economic Development”, i Katkov, s. 90.

1903, stora delar av detta industriella uppsving.[18] Mellan 1887 och 1897 ökade antalet fabriker med 26,3 % samtidigt som antalet industriarbetare under samma tid ökade från 1,3 till 2,1 millioner, en ökning med 60 %.[19] 1914 hade dessa ökat till 2,7 millioner.[20] Arbetarna koncentrerades dessutom i vissa regioner och städer, speciellt Petrograd hade 1917 en majoritet av arbetare[21] slut som dessutom oftast var anställda i fabriker med mer än 1000 anställda,[22] något som skilde den ryska arbetarklassens från den tyska.[23] Ändå kan den ryska industriella utvecklingen inför det nya seklet kännetecknas som en ”artificiell” utveckling.[24] Den stora brännande frågan var fortfarande jordbruket, där de nu ”fria” bönderna hade höga arrenden eller räntor, låg produktivitet och små möjligheter att övergå till kommersiellt inriktat jordbruk.[25]

Både Ryssland och Tyskland hade under dessa årtionden sålunda slagit in på en industri-kapitalistisk utvecklingsväg, även om förhållandena i Ryssland mera påminde om förhållandena i Tyskland femtio år tidigare än de samtida. Runt 1850 hade exempelvis industriproletariatets andel av befolkningen i Preussen beräknats till just över 4 %,[26] något som liknar andelen i Ryssland femtio år senare. Medan det tidiga tyska proletariatet först hade framträtt med en egen rörelse under revolutionsåren 1848-50 (se kapitel 4), där själva *organiserandet* av klassen under den korta tiden av organisationsfrihet sattes i främsta rummet, kom den ryska arbetarrörelsen redan från början av sin existens att vara förbjuden och främst inriktad på att försvara sig mot arresteringar, speciellt efter olika strejker där den ryska polisen kunde utplåna hela generationer av arbetarledare. Ända fram till 1906 var varje form av en oberoende arbetarorganisation, inkluderat fackföreningar, studiesällskap etc., uttryckligen förbjuden i den ryska lagen.[27] De första försöken att bilda arbetarorganisationer under 1870-talet slogs sönder direkt och även de försök att organisera arbetarna som förekom under 1880-talet, oftast i samband med strejker, fick en mycket kort livslängd. Däremot kom de studiecirklar som trots polisräder och arresteringar började växa fram efter 1885 att bli mera långlivade. 1887 fanns det exempelvis i St Petersburg redan sex sådana cirklar som hade grundats av arbetare och som hade deltagare från samtliga stora industrier i staden.[28] I dessa cirklar blev marxistisk litteratur, framförallt de broschyrer som *Gruppen för arbetets befrielse* lyckades att smuggla in i Ryssland, snabbt vanlig. Detta innebar att den ryska arbetarrörelsen redan från början av sin existens kom att vara öppen för marxism, något som gjorde att marxismens utbredning bland de aktiva arbetarna i hög grad underlättades.

I Tyskland hade samtidigt arbetarrörelsen vuxit till en så stark social och politisk maktfaktor att Bismarck fann för gott att försöka förbjuda den, eller med andra ord följa de ryska myndigheternas sätt att behandla arbetarrörelsen. Bakom detta låg givetvis det ökande antalet

---

[18] Schneiderman, s. 15.
[19] A.a., s. 16 f, Thalheim, s. 90.
[20] Moore Jr (1978), s. 359.
[21] Antalet industriarbetare i Petrograd ökade från 242.600 1914 till nära 400.000 1917 (Schapiro (1984), s. 35). Enligt Moore Jr:s beräkning (1978, s. 359) bestod mer än hälften av Petrograds befolkning 1917 av arbetare och deras familjer.
[22] Moore Jr (1978), s. 359.
[23] A.a., s. 175 ff.
[24] Alexander Gerschenkron: ”Problems and Patterns of Russian Economic Development”, i Black, s. 59.
[25] Harry T. Willetts: ”The Agrarian Problem”, i Katkov, s. 111 ff.
[26] Guttsman, s. 18.
[27] Keep (1963), s. 10.
[28] Pipes, s. 9.

röster som de olika arbetarrepresentanterna erhöll i de allmänna valen,[29] men också tillväxten av partiet och dess allt klarare revolutionära ideologi spelade en viktig roll. Bismarcks misslyckande med att få partiet totalförbjudet försatte detta i en tvetydig situation. Å ena sidan drevs socialdemokratin under jorden med allt vad det innebar av hemligt organisationsarbete, ”röda posten” och alienering från det tyska samhället. Å andra sidan fortsatte ökningen, frånsett en mindre tillfällig nedgång, av antalet röster för att 1890 nå upp till nära en och en halv million.[30] Det märkliga med just det tyska partiet i just denna situation var att dess två ursprungspartier, Lassalles ADAV och Liebknechts och Bebels VDAV, båda hade haft som mål att erövra statsmakten med hjälp av den allmänna rösträtten. När nu den parlamentariska vägen trots att partiet var förbjudet ändå hölls öppen, samtidigt som denna väg visade sig vara så lyckosam, utvecklades partiets parlamentariska inriktning, men de speciella historiska omständigheterna gav denna inriktning en revolutionär prägel. Det ökande röstantalet ställde därför frågan på sin spets: Vem skulle den tyska regeringen vara ansvarig inför, kaisern eller riksdagsmajoriteten? Frågan om den parlamentariska demokratin kom därigenom att få en oerhört viktig roll för den tyska socialdemokratin. Samtidigt förstärkte socialistlagarna det tyska partiets känsla av isolering, av att stå utanför det tyska samhället och att vara orättvist behandlat, en känsla som redan hade funnits som ett utmärkande drag i den tidiga tyska arbetarrörelsen. Den inriktning på ”självaktivitet” som hade funnits i de första organisationsförsöken blev nu än viktigare för det parti som hade erövrat en plats i den politiska strukturen men ändå förvägrades inflytande och t.o.m. rätten att existera som ett självständigt parti.

Denna blandning av revolutionärt hot och reell maktlöshet, mellan att ”vara intet och vilja bli allt”, försatte den tyska socialdemokratin i en tvetydig situation. Det behövdes därför en ideologi som på en gång kunde förklara vanmakten och lova ”paradiset” utan att något konkret handlingsprogram för ett politiskt maktövertagande (dvs. för ett uppror) behövde utarbetas. Den ideologi som var mest ”funktionell” för det tyska partiet i denna situation var den av Kautskys skapade och av Bebel omhuldade marxismen:

> Den tyska arbetarrörelsens anammande av marxismen var en naturlig följd av maktfördelningen mellan arbetarrörelsen och det dominerande systemet. Arbetarrörelsens oförmåga att komma ur sin isolering å ena sidan och dess synbara obevekliga framsteg å den andra medförde att en deterministiskt betonad marxism var en speciell lämpad ideologi för den socialdemokratiska subkulturen. Arbetarrörelsen hade ett starkt engagemang för ett materiellt och kulturellt bättre liv för de lägre klasserna. Marxismen framställde bilden av en kommande bättre värld. Den lovade den slutliga segern, som skulle komma genom en organisering av massorna mot det system som tycktes oundvikligt dömt till undergång på grund av dess inre motsättningar och den därav följande tillväxten av arbetarrörelsen. Den gav också en ”vetenskaplig” betydelse åt arbetarnas frustration och deras känslor gentemot samhället i stort. Uppfattningen om den vetenskapliga karaktären i deras tro [på ett bättre samhälle] bidrog mycket till att stärka arbetarnas tillit [till marxismen]. Givet den faktiska stabiliteten i det tyska riket under mer än fyra decennier av fred kom marxismen att upprätthålla föreställningen att framtiden tillhörde proletariatet och den tillhandahöll en stark uppmuntran till ståndaktighet i vardagens politiska agerande mot det mäktiga dominerande systemet. Psykologiskt sett uppfattades därför sällan fiendens överlägsenhet och diskrepansen mellan teori och praktik: ”Ni döljer er maktlöshet bakom era benhårda teoretiska formuleringar, som er excellente Kautsky kommer att förse er med så länge han lever” sade Jean Jaurès till Bebel vid II:a Internationalens kongress i Amsterdam 1904. Marxismen var verkligen en radikal

[29] Vid de första valen med nära nog allmän manlig rösträtt till den nordtyska unionens riksdag fick arbetarkandidaterna 42.400 röster och sex delegater blev invalda. 1871, i det första valet till Tyska rikets riksdag fick partierna 125.000 röster (3,2 %), och 1877 fick den nu förenade partiet 493.000 röster (9,1 %), (Guttsman, s. 37).
[30] W. Mommsen, s. 826.

> trosuppfattning som inte krävde en aktiv förberedelse för revolutionen, eftersom den förtröstade sig på de ”objektiva” krafterna i historien; den erbjöd ett lämpligt försvar för parlamentarisk inaktivitet när det behövdes och den kunde även tillfredsställande kombineras med en reformistisk praktik. Den fungerade således både som ett aggressivt och som ett defensivt vapen mot de dominerande gruppernas ideologier.[31]

I Ryssland var som vi sett förhållandena helt annorlunda. Där existerade det ingen organiserad aktivitet bland ”massorna”, annat än tillfälligtvis i samband med stora strejker. Bakgrunden till marxismens inträngande och begynnande institutionalisering i Ryssland var i stället en lång tids konkret inriktning på att störta självhärskardömet. Att störta tsaren och ersätta honom med en demokratisk regim (eller i varje fall en regim som kunde föra Ryssland ur medeltiden) var det allt överskuggande målet för de ryska revolutionärerna. Samtidigt som Västeuropa, och speciellt England, genomgick de första stadierna av sin kapitalistiska utveckling, började även ”avigsidorna” i denna utveckling att uppmärksammas. Det var utifrån dessa avigsidor som hela debatten om huruvida Ryssland kunde ”hoppa över” den kapitalistiska fasen och istället gå direkt på socialismen ska ses. De upprepade bakslagen för denna socialistiska strategi, som kulminerade i den stora ”till folket-rörelsens” misslyckande 1973–74 och den totala avsaknaden av reformer efter mordet på Alexander II (och även avsaknaden av upprorsförsök under svältåren 1891–92), medförde att marxismen, som den hade utvecklats av Plechanov, möjliggjorde en fortsatt inriktning på revolutionär verksamhet, trots att bönderna i verkligheten hade avvisat de intellektuella revolutionärerna. Problemet låg, menade Plechanov, i att de tidigare revolutionärerna hade stått i motsättning till den historiska utvecklingen när de hade försökt att grunda ett socialistiskt program på småbönderna. Socialismen som marxisterna såg den, dvs. som ”arbetarklassens ekonomiska frigörelse”, kunde bara uppnås genom att till ”kollektiv egendom omvandla alla produktionsmedel och produktionsresultat och organisera det sociala och ekonomiska livets områden i enlighet med samhällets behov”. Eftersom bönderna inte stödde dessa mål var det enligt Plechanov meningslöst att tala om en böndernas socialistiska revolution.[32]

Med Plechanov och med marxismen förändrades därför hela frågeställningen för den ryska revolutionära intelligentian, samtidigt som det ryska proletariatet självt började att framträda i de stora strejkrörelserna runt mitten av 1890-talet. De ryska arbetarna var om möjligt än mer utsatta för ”kapitalets omättliga hunger efter merarbete” än de tidiga engelska arbetarna och definitivt mer än de tyska samtida. Det ryska industriproletariatet levde under nära nog ofattbara förhållanden, såväl i fabrikerna som på ”fritiden”. Det var vanligt, speciellt i de hastigt uppbyggda stora industrierna från 1880- och 90-talet, att arbetarna bodde i baracker som ägdes av företaget. Exempelvis i Baku bodde mot slutet av 1800-talet

> nära nog samtliga arbetare i baracker som hade byggts av företagen, enligt en rapport som gavs ut av gruvministeriet år 1893. Lerhyddor hade förbjudits året innan efter en koleraepidemi, men byggnaderna som ersatte dem saknade ljus, hade ingen ventilation och var fullpackade med brädsängar. Värmen kom från oljeungnar som gav ifrån sig rök, smuts och sot och som lätt orsakade eldsvådor. Några företag byggde utifrån sitt ekonomiska intresse baracker enbart för hälften av sina arbetare och dessa baracker var därför upptagna i skift. Det fanns också baracker där gifta och ogifta arbetare levde sida vid sida, baracker där maten lagades och där brödet bakades och i alla barackerna var trängseln total. Benckendorff, chef för ett oljeproducerande företag, sade på den elfte kongressen för oljeproducenter i Baku år 1903 att det var omöjligt att gå nära arbetarnas baracker ”utan att känna skräck och darrningar. Arbetarna, alla klädda i oljiga, sottäckta lumpor,

[31] Roth, s. 167 f.
[32] Baron, s. 105.

> överdragna med ett tjockt lager av smuts och damm, svärmar som bin i de extremt smutsiga och tätt packade barackerna. En fruktansvärd stank möter en så snart man närmar sig fönstren”.[33]

Förhållandena för industriarbetarna i de övriga regionerna i Ryssland var inte mycket bättre.[34] De strejker som bröt ut var därför många gånger lika mycket en ett uttryck för ”förtvivlans revolt” mot omänskliga förhållanden som de var medvetna försök att förändra de sociala och politiska förhållandena i Ryssland. Det var också detta som de första marxisterna hade att möta och som också gav upphov till den ”ekonomistiska” strömningen inom den ryska socialdemokratin. Möjligheterna att skapa ett brett arbetarparti av västeuropeisk modell var så gott som obefintliga, samtidigt som marxisterna givetvis försökte utnyttja de spontana arbetarprotesterna. Frågan om vilken *typ* av parti man skulle skapa i Ryssland var därför den mest brännande frågan runt sekelskiftet, där ”spontanisterna” ville bygga det på arbetarnas egna revolter mot sina levnadsförhållande medan ”de medvetna” ville bygga partiet på marxismens urskiljande av samhällets övergripande motsättningar och inrikta all kraft på den politiska revolutionen mot tsaren.[35] Pga. klassförhållandena i Ryssland, framförallt den ryska medelklassens svaghet och politiska impotens, menade dessa marxister att det nu ålåg arbetarklassen och socialdemokratin att ta ledningen även i denna kamp. Detta innebar att socialdemokratin måste finna en taktik för detta krig på två fronter, en taktik som kunde kombinera de två uppgifterna: genomförandet av den demokratiska revolutionen och förberedandet av den socialistiska.

Under 1890-talet anammades marxismen på bred front bland de radikala intellektuella i Ryssland. Under denna tid uppstod även det för Ryssland säregna förhållandet att marxismen också användes av *liberala* strömningar i deras kamp för ett demokratiskt samhälle. Det var framförallt Marx’ historieteori, med dess tes (som man uppfattade den) om att den ekonomiska utvecklingen nödvändigtvis måste följas av förändringar av politiska institutioner och av tankesätt, som var användbar för dem. Dessa ”legala marxister” gjorde också mycket för att legitimera marxismen vetenskapligt, samtidigt som populisterna anklagade marxisterna för att underordna ”samhället under påstådda vetenskapliga och oundvikliga lagar (som) var farliga för individens frihet, det oreducerbara element varpå alla framsteg berodde”.[36] Det var i denna debatt mellan marxisterna (i bred mening) och de äldre populisterna som marxismen började få ett bredare stöd och ”mot slutet av 1890-talet, som en ledande populist senare mindes det, behärskade marxisterna otvivelaktligen tankarna hos den yngre generationen och varje försök att simma mot den samtida allmänna strömmen slutade i stora misslyckanden”.[37]

Det är egentligen inte så märkligt att marxismen fick en sådan stor betydelse inom den socialistiska rörelsen under årtiondena runt sekelskiftet. De huvudsakliga alternativen, ett ”vänsteralternativ” i form av revolutionär anarkism, anarko-syndikalism etc. och ett ”höger-alternativ” i form av inomkapitalistisk reformism (av den engelska typen) fick också ett visst inflytande när den europeiska socialistiska arbetarrörelsen[38] började formera sig mot slutet av 1800-talet. Genom sin ställning i mitten öppnade sig marxismen både mot ”reformism” och ”revolutionism” och kom att vara användbar i just de länder som dels kännetecknades av en hastig social förändringsprocess (i industrialiseringsprocessens fotspår) och dels av mer eller

---

[33] Kochan, s. 23.
[34] A.a., s. 23 ff.
[35] Haimson, kap. 2 och 3.
[36] Keep (1963), s. 30 f.
[37] A.a., s. 33.
[38] ”Socialistisk” används här i en mycket vid bemärkelse som ”en politisk ideologi och riktning som vill förbättra de ekonomiska och sociala förhållandena för de fattigare lagren, speciellt arbetarna, i samhället”.

mindre auktoritära feodala regimer. Detta gjorde att en revolutionär ideologi kunde framstå som trovärdig. Men marxismen var också mest lämplig i de sociala rörelser som hade *både* en revolutionär inställning *och* en inriktning på parlamentariskt arbete såsom både den tyska och den ryska (i bred mening) socialdemokratin hade runt sekelskiftet. Det var alltså ytterst sett mot bakgrund av en ekonomisk utveckling som kolliderade med en ännu inte realiserad borgerlig stat (dvs. som byggde på allmän rösträtt, parlamentarism, genomförda fri- och rättigheter etc.) som marxismen växte fram, och i denna kollisionen kunde marxismen uttrycka både de ”borgerliga” och de ”proletära” kraven på förändring av den existerande staten och det existerande samhället. Detta var den ortodoxa marxismens styrka och gjorde att den kunde bli en ”paraplyideologi” i både Tysklands och Rysslands socialistiska rörelse innan sekelskiftet. Men detta var samtidigt också dess svaghet, då denna syntes av revolution och reform måste sprängas sönder när de båda rörelsernas grundläggande inriktning skulle fastställas tydligare. I den inre ideologiska och politiska kamp som fördes inom både den tyska och den ryska socialdemokratin decennierna runt sekelskiftet kom olika marxismuppfattningar att uttrycka olika strömningar inom partiet (eller som i Rysslands fall före 1903, inom den socialdemokratiska rörelsen). Om man med en vanlig beteckning kallar dessa olika strömningar för ”höger”, ”center” och ”vänster” inom partiet,[39] så innehöll den klassiska ortodoxa marxismen alla tre tendenserna. I Tyskland förenades fackföreningarna och de reforminriktade med ”reform och revolution” och enbart ”revolutionsriktningen” mot slutet av 1880-talet i marxismen, även om ytterkanterna givetvis var de mest kritiska mot ”centrums” marxism. Efter 1891, när *Die Jungen* var utkastade ur partiet, uppstod en ny vänster som började formulera sig runt sekelskiftet när högern fick sin talesman i Bernstein. Till en början uppstod en ”center-vänsterkoalition” som riktade sig mot denna höger (dvs. reformisterna och revisionisterna), men just när denna koalition trodde sig ha besegrat sin motståndare, var den senares inflytande i stället stadigt växande. I takt med detta utvecklades också vänsteralternativet, där den ryska revolutionen 1905 kom att få en oerhörd betydelse. Det var genom denna revolution och de lärdomar som det tyska partiets vänster drog av den som vänstern började utkristallisera sig klarare och koalitionen mellan vänstern och centern övergick alltmer i ”högercenter-koalition” 1907 och framåt, fr.a. genom fackföreningsrörelsens styrka och ökande betydelse för partiet. Det var också denna koalition som sedan drev igenom att socialdemokratin röstade för krigskrediter 1914,[40] och i efterdyningarna till krigsutbrottet började vänstern mer och mer att avskilja sig för att i april 1917 bilda ett eget parti, *Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (USPD). Både Kautsky och Bernstein gick med i det nya partiet, Kautsky som en ledande medlem och Bernstein som en mera

[39] Dessa uttryck blev vanliga under 1910-talet, delvis efter en artikel av Kautsky med den fyndiga titeln ”Mellan Baden och Luxemburg” i *Die Neue Zeit*. De sydtyska socialdemokraterna i Badens lantdag röstade sommaren 1910 för den lokala budgeten och bröt därmed den gamla traditionen av opposition, samtidigt som Rosa Luxemburg åter hade dragit igång en debatt inom partiet om generalstrejken som politiskt vapen. Kautsky menade att varken ”Baden” (dvs. reformismen) eller ”Luxemburg” (dvs. hennes vänsteralternativ) var en lämplig strategi för partiet utan hävdade att partiet skulle ”marschera mot segern mellan Baden och Luxemburg”. Ty, skrev han, ”om vi tittar på en karta över storhertigdömena Baden och Luxemburg ser vi att mellan dem ligger Trier, staden som Karl Marx kom ifrån. Om man far till vänster därifrån, över gränsen, kommer man till Luxemburg. Om man far skarpt till höger, tvärs över Rhen, kommer man till Baden. Idag är situationen på kartan en symbol för situationen inom det tyska socialdemokratiska partiet.” (Kautsky: ”Zwischen Baden und Luxemburg”, i *Die Neue Zeit* 28:2 (1909-10), s. 667).

[40] Några riksdagsledamöter motsatte sig detta och ville avstå från att rösta såsom Bebel och Wilhelm Liebknecht hade gjort 1870, medan andra, inklusive den senares son Karl Liebknecht, ville rösta mot. När det kom till omröstning kunde de dock inte förmå sig till att bryta partidisciplinen och därför röstade riksdagsfraktionen enhälligt för krigskrediter (Nettl, s. 606, Schorske, s. 285 ff).

passiv eftersom han ”inte kände sig hemma med den radikala atmosfären i det nya partiet”.[41] Båda två beklagade partisplittringen och återvände till moderpartiet några år senare. Kautsky återvände när resterna av USPD, efter det att majoriteten hade gått in i det tyska kommunistpartiet som bildats 1919, upplöste sitt parti och Bernstein, efter att en kort tid ha försökt ha dubbelt medlemskap i både SPD och USPD, blev utesluten ur det senare partiet.[42]

I Ryssland ledde ”kontrarevolutionen” 1907 som vi såg i förra kapitlet till en svår tid för arbetarrörelsen och för det splittrade socialdemokratiska partiet. Antalet medlemmar i de olika fraktionerna (förutom mensjeviker och bolsjeviker, som båda i sin tur ofta var splittrade inbördes, fanns en mängd mindre grupperingar, som exempelvis Trotskijs grupp) minskade drastiskt, allra mest för de ”ortodoxa marxisterna” och deras mensjevikfraktion. II:a Internationalen uppmanade gång på gång de olika fraktionerna av det ryska partiet att ena sig, men alla sådana försök rann ut i sanden. I stället proklamerade sig bolsjevikerna i början av 1912 som det enda partiet, något som ledde till en än större spricka mellan Lenin och de övriga ledarna. När det första världskriget bröt ut var således både den ryska och den tyska socialdemokratin starkt splittrade. II:a Internationalens sammanbrott i augusti 1914 och de olika socialistpartiernas röster på krigskrediter påskyndade den formella partisplittringen, där frågan om inställning till kriget var avgörande. De flesta socialdemokrater stödde den egna staten i kriget, däribland Bernstein (som stödde röstandet för krigskrediter) och Plechanov, som betraktade Tyskland som angripare och därför stödde de allierade, inklusive sin egen stat Ryssland.[43] Några försökte i likhet med Kautsky både kritisera och försvara kriget[44] medan vänstern uttryckte en defaitistiskt hållning till kriget och ville, med Lenins uttryck, omvandla det till ett revolutionärt inbördeskrig. I september 1915 träffades ”defaitisterna” på en konferens i den schweiziska byn Zimmerwald, där fröet till den blivande kommunistiska III:e Internationalen såddes.

Även om de flesta, inklusive socialisterna, trodde att kriget skulle vara över på några månader, och allra högst ett år (med tyskarnas snabba seger över Frankrike 1870 i minnet), kom de tyska, franska och engelska soldaterna snart att gräva ner sig i skyttegravar på västfronten, där varje erövrad kvadratkilometer kostade de stridande parterna tusentals liv. På östfronten gick det dock bättre för tyskarna och österrikarna och motsvarande sämre för den ryska armén. Det ryska samhället dignade snart under krigets bördor. Kommunikationerna bröt samman, livsmedelförsörjningen till både trupper och städer minskade drastiskt och den tsaristiska byråkratins ineffektivitet ledde snart till krav på tsarens avgång. Mot slutet av 1916 blev situationen allt mera desperat. Soldater deserterade i hundratusentals, i strejker och demonstrationer protesterade arbetarna och andra utsatta mot svälten och mot kriget, och till slut tog tsaren själv kommandot över armén och for till fälthögkvarteret. Han var därför inte i Petrograd[45] när textilarbeterskorna strejkade och genomförde en massdemonstration på den internationella kvinnodagen den 8 mars (23 februari enligt den gamla ryska kalendern). De trupper som kommenderades ut vägrade att skjuta på kvinnorna och de följande dagarna

[41] Gay, s. 286.
[42] A.a., s. 290 och Steenson, s. 227.
[43] Gay, s. 275, Baron, s. 323.
[44] Kautsky utvecklade i krigsfrågan en distinktion mellan *Nationalstaat* och *Imperialistischer Staat*, där den första uttryckte en kulturellt samlat folks gemenskap medan den senare även ville lägga under sig främmande folk. Det var rätt av arbetarna att försvara den första, medan den andra staten var imperialistisk och därför inte kunde stödjas. (Kautsky (1915), se även Steenson, s. 182 ff).
[45] St Petersburg hade i början av kriget ändrats till Petrograd, vilket är en förryskning av det ursprungliga tyska namnet.

inleddes en generalstrejk som samlade mer än 200.00 arbetare i Petrograd.[46] När tsaren fick rapport om strejken och demonstrationerna beordrade han befälhavaren i Petrograd att ”från och med i morgon se till att alla oroligheter på huvudstadens gator avslutats, då dessa inte kan tolereras vid denna svåra tidpunkt då vi befinner oss i krig med Tyskland och Österrike”.[47] Den 26 februari liknade Petrograd ett slagfält med poliser och militär utposterade, med Röda kors-stationer i många gathörn och med jättelika demonstrationer som fortsatte trots soldaternas närvaro. En trupp sköt mot demonstranter, varvid flera dödades och många sårades. När nyheten om detta spred sig gjorde en grupp soldater myteri i sin förläggning och gav sig ut på gatorna med vapen i hand. De tågade till andra garnisoner och snart spred sig soldatrevolten med blixtens hastighet. På morgonen den 27 februari vägrade drygt 10.000 att lyda order, på kvällen dagen efter var det 127.000 och den 1 mars hade 170.000 av Petrograds sammanlagt 180.000 soldater gått över till de strejkande.[48] Samtidigt organiserades en sovjet, bestående av representanter för de strejkande arbetarna och de revolterande soldaterna. Den 2 mars övertalades tsar Nikolaj II att abdikera och en provisorisk regering utropades av vänsterflygeln i Duman. Sovjeten, som dominerades av mensjeviker, stödde denna regering då revolutionen enligt deras uppfattning var och skulle vara av borgerligt-demokratisk karaktär. Trots att socialister enligt mensjevikerna inte skulle deltaga i denna provisoriska regering blev en fristående socialist, Kerenskij, som också var medlem i Petrogradsovjeten, justitieminister för att snart också utses till regeringschef. Ryssland hade därmed fått sin förste socialistiske regeringsmedlem, som dock snart skulle följas av fler.

I Tyskland trodde många ännu in på 1918 att kriget skulle kunna vinnas, speciellt som man slutit en separatfred med bolsjevikregeringen i mars och därmed kunde flytta över trupper till västfronten. En stor offensiv där under sommaren misslyckades dock, trots vissa framgångar, och det blev allt klarare att Tyskland hade förlorat kriget, bl.a. därför att USA gått med i kriget och kunde utnyttja sin industriella kapacitet. De allierade, och speciellt USA:s president Woodrow Wilson, krävde kaiserns avgång för att inleda fredsförhandlingar.[49] I detta läge ledde ett myteri av matroser i Kiel, som den 28 oktober fick order att gå ut för en sista desperat attack på England för att förbättra flottans skamfilade anseende, till en allmän resning i hela Tyskland. Matroser och soldater krävde omedelbar fred, stora strejker bröt ut och i mängder av städer bildades det, efter mönster från den ryska revolutionen året innan, arbetar- och soldatråd, som övertog det lokala ansvaret.[50] I denna utveckling var socialdemokraterna, både majoriteten i SPD och utbrytarna inom USPD, mycket aktiva. Den ledande socialdemokraten Noske, som hade farit till Kiel den 4 november, blev där vald till soldatrådets ledare, och på de allra flesta platser fick SPD och USPD representanter valda till ledande ställningar i råden. Huvudstaden Berlin var länge relativt opåverkad av revolutionen, men den 9 november abdikerade Wilhelm II, och hans siste kansler, prins Max av Baden, erbjöd regeringsansvaret till socialdemokratin. Inför stora folkskaror utropade en av de ledande socialdemokraterna, Philipp Scheidemann, den tyska republiken från en balkong på riksdagshuset och några timmar senare proklamerade Karl Liebknecht från det kejserliga slottets balkong Tyskland som en ”fri socialistisk republik”.[51] På kvällen bestämde ett hastigt sammankallat möte med representanter från olika soldatråd att man nästa dag skulle hålla val

[46] Schapiro (1984), s. 40.
[47] A.a., s. 41.
[48] A.a., s. 43.
[49] Ryder, s. 8.
[50] Carsten, s. 32 ff.
[51] A.a., s. 38, Nettl, vol. 2, s. 711.

till en arbetar- och soldatrådsförsamling i Berlin. På eftermiddagen den 10 november träffades de valda på cirkus Busch och valde i sin tur en exekutivkommitté, som tänktes ha en kontrollerande funktion över den nya regeringen. Efter förhandlingar mellan SPD och USPD kunde kommittén officiellt den 11 november utse den revolutionära regeringen, bestående av tre medlemmar i moderpartiet och tre från utbrytarna. Den 21 december bekräftade sedan en alltysk kongress av arbetar- och soldatråd Eberts nya regering. Den tyska socialdemokratin hade äntligen erövrat (eller egentligen erbjudits) regeringsmakten i den revolution som den så länge förutsagt, bl.a. utifrån sin marxistiska ideologi.

Både den ryska och den tyska revolutionära regeringen erhöll således sin legitimitet från de arbetar- och soldatråd som växte fram. Men för båda regeringarna var det viktigare att i första hand förankra sin maktställning i ett demokratiskt valt parlament,[52] och för att förbereda ett sådant utlystes val till en konstituerande folkförsamling, som skulle utarbeta en författning. Det är i detta sammanhang som det politiska kravet på ”all makt till råden”, i Ryssland framfört av Lenin vid sin återkomst till Petrograd i april 1917 (och snart också av hela bolsjevikpartiet) och i Tyskland av spartakisterna, ska ses. En viktig skillnad mellan de båda revolutionerna var att bolsjevikerna i Ryssland efter sommaren 1917 fick ett allt större stöd i dessa råd, medan den revolutionära vänstern i Tyskland (delar av USPD, spartakisterna, revolutionära arbetarledare i Berlin och revolutionära grupper främst i Hamburg och Bremen) befann sig i klar minoritet i råden.[53] En annan skillnad var graden av sönderfall i den gamla regimens institutioner, främst krigsmakten och byråkratin. I Ryssland fick sovjeterna överta en stor del av ansvaret för både ordningen och administrationen, då den gamla krigs- och ordningsmakten nästan fullständigt vittrade sönder efter tsarens avgång. Trots framväxten av soldatråd genomgick den tyska armén inte samma upplösning av disciplin som den ryska hade gjort året innan och många gånger valdes t.o.m. officerare till ledare för dessa råd.[54] I Tyskland erbjöd också den tyske generalen Groener omedelbart efter socialdemokratins maktövertagande arméns stöd till den nya regimen i utbyte mot att regeringen skulle bekämpa ”bolsjevismen och stödja officerskåren i dess ansträngning att upprätthålla ordning och disciplin i armén”.[55] Soldatrådens inflytande begränsades snart till att hjälpa till med demobiliseringen av den tyska armén och någon institutionaliserad dubbelmakt uppstod aldrig inom militärmakten. Dessutom valde den nya regeringen att behålla så mycket som möjligt av den gamla regimens civila administration, som inbjöds att arbeta under den. Trots starka påtryckningar från USPD menade SPD:s ledare och premiärministern i den provisoriska regeringen Ebert att de ”efter att ha övertagit makten, [var] skyldiga att se till att rikets maskineri inte kollapsar och att [...] utbudet av föda och ekonomin fortsätter att fungera [...] Därför har vi skyndsamt bett rikets tjänstemän att fortsätta sitt arbete tills nya order kommer. Bara på detta sätt kan vi förhindra en kollaps och komma över svårigheterna.”[56] I takt med att revolutionen radikaliserades kom dessutom allt fler förtäckta och snart öppna hot från militärmakten om att den skulle ingripa för att återställa ordningen. I början av januari 1919

[52] Arbetar- och soldatråden uteslöt ju stora delar av befolkningen medan den parlamentariska demokratin byggde på hela folket. Det var detta som var den avgörande skillnaden mellan råden och och ett parlament i vanlig mening.
[53] Exempelvis i val till arbetarråd i Dresden och Chemnitz mot slutet av 1918 erhöll SPD femton respektive tolv gånger så många röster som USPD (som då inkluderade spartakisterna), och i All-tyska arbetar- och soldatråds-kongressen i Berlin 16-21 december var mer än 75 % av delegaterna från arbetarråden anhängare av SPD och runt 60 % t.o.m. medlemmar i SPD (Moore Jr (1978), s. 300 f).
[54] Carsten, s. 56.
[55] A.a., s. 55.
[56] A.a., s. 43.

ledde ett försök att avsätta den radikale polismästaren i Berlin och medlemmen i USPD Eichhorn till en väpnad konfrontation. USPD (som nu lämnat regering) och spartakisterna (som den 1 januari 1919 hade konstituerat sig som ett självständigt kommunistiskt parti, KPD) kallade till protestdemonstrationer som övergick i ett väpnat uppror med stora sammandrabbningar mellan regeringstrupper och spridda band av ”röda-armésoldater”. Upproret fick aldrig någon enhetlig ledning och var relativt lätt att slå ner då även de mest radikala truppenheterna vägrade att stödja revolten. Berlins arbetar- och soldatråd bekräftade också snart regeringens avskedande av polismästaren, varvid en anledning till upproret bortföll. Snart tog också både USPD och KPD avstånd från upproret (som alltså inte var planerat) och efter ytterligare några dagars hårda strider var det krossat med hjälp av hemvändande antisocialistiska soldater som organiserades i militära ”frikårer”. Vänsterns ledare arresterades eller fick gå under jorden och en veritabel hetsjakt på ”bolsjevikerna” inleddes. Den 15 januari arresterades Rosa Luxemburg och Karl Liebknecht, fördes till Eden hotell, som var högkvarteret för frikårerna, misshandlades och sköts till döds under en föregiven transport till ett fängelse. De tyska revolutionärerna förlorade därmed sina två viktigaste ledare och trots flera försök till nya uppror ända in på 1920 kunde koalitionen mellan socialdemokratin och armén behålla initiativet och besegra den revolutionära vänstern.[57]

I Ryssland gick händelseförloppet rakt motsatt väg. Där SPD i Tyskland hela tiden hade haft det starkaste stödet i arbetarråden förlorade mensjevikerna och högerfraktionen av socialrevolutionärerna efter sommaren 1917 allt mer av inflytandet i sovjeterna, fr.a. efter Kornilovs kuppförsök i augusti då krav på en ny revolutionär regering började höras.[58] I september hade bolsjevikerna en majoritet i Petrogradsovjeten och i Moskva ökade de från 11 till 51 % mellan juli och oktober och mensjevikerna gick ned från 12 till 4 % under samma tid.[59] Regeringens försök att grunda sin legitimitet på råden föll därför, och eftersom någon konstituerande församling ännu inte valts, hamnade den i ett politiskt tomrum. Lenin, som innan denna förändring i sovjeterna ägde rum hade betraktat dem som kontrarevolutionära organ (eftersom den stödde den provisoriska regeringen) menade att bolsjevikerna själva måste förbereda ett uppror. Trotskij, som gått med bolsjevikerna på sommaren och fängslats en kort tid, blev dock ordförande i Petrogradsovjeten (som han varit redan 1905) och använde sig av ett militärt utskott från sovjeten när han genomförde statskuppen den 25 oktober (7 november enligt nya kalendern). När därför den andra allryska kongressen av sovjeter samlades på kvällen den 25 oktober efter det att den provisoriska regeringen hade störtats, överlämnade Petrogradsovjeten makten till den. Då koalitionen mellan bolsjevikerna, vänstern inom socialrevolutionärerna och den grupp som kallades mensjevikinternationalisterna befann sig i majoritet i denna

[57] Det finns en episod under januariupproret som är rätt talande för svårigheterna för de tyska revolutionärerna att erövra makten. När upproret bröt ut skapades en ”revolutionär kommitté”, bestående av en företrädare för kommunisterna (Karl Liebknecht), en för USPD (Ledebour) och en för de revolutionära arbetarna (Scholze). De bestämde att krigsministeriet skulle ockuperas av de upproriska (andra departement och institutioner lämnades dock ifred) och trehundra beväpnade revolutionärer tågade dit. Där mottogs de av en löjtnant, som fick se ett papper där det stod: ”Ebert-Scheidemannregeringen har gjort sig själv omöjlig. Den har avsatts av undertecknade revolutionära kommitté, som representerar de revolutionära socialistiska arbetarna och soldaterna (USPD och KPD). Den undertecknade revolutionära kommittén har provisoriskt övertagit regeringsansvaret.” Löjnanten anmärkte då att papperet bara var stämplat men inte undertecknat. Revoltörerna godtog detta argument och återvände till den revolutionära kommittén för underskrift. Där saknades Ledebour, och Liebknecht fick skriva hans namn. Vid en senare rättegång sade löjtnanten att han hade varit fullt allvarlig när han begärde att papperet skulle vara riktigt underskrivet, och att han i så fall hade tänkt överlämna krigsministeriet (Carsten, s. 215 f).
[58] Rabinowitch, kap. 9.
[59] Moore Jr (1978), s. 372.

sammankallade allryska sovjet,[60] accepterade den erbjudandet och gav den nya regeringen, ”folkkommissariernas råd”, dess legitimitet. Ännu återstod dock problemet med den konstituerande folkförsamlingen som den gamla regeringen hade beslutat skulle väljas i november. Trots att sovjeterna nu hade övertagit statsmakten genomfördes detta val den 12 till den 14 november och resultatet blev en missräkning för den nya regimen. Av 707 valda delegater var 410 socialrevolutionärer, de flesta på högerkanten eftersom SR var mycket mera konservativt på landsbygden,[61] 175 bolsjeviker och 16 mensjeviker.[62] I likhet med i Tyskland, där valet till den konstituerande församlingen som genomfördes den 19 januari 1918 resulterade i att socialdemokraterna (SPD och USPD, kommunisterna bojkottade trots Rosa Luxemburgs protester detta val) bara fick 185 platser av sammanlagt 421 (45,5 % av rösterna),[63] befann sig således den nya ryska regeringen i minoritet. Men till skillnad från Tyskland fick denna konstituerande folkförsamling ingen möjlighet att utarbeta en konstitution. När den sammanträdde dagen före valet i Tyskland, dvs. den 18 januari 1918, kunde den hålla ett stormigt möte fram till midnatt, då en ”kraftig matros från Kronstadt vid namn Sjeleznjakov [närmade sig] talmannen med en laddad pistol och sade att församlingen måste upplösas därför att ’vakten var trött’ .” [64] I ytterligare några timmar tilläts församlingen att hålla på, tills mötet avbröts kl 4.40 på morgonen. När det sedan skulle fortsätta dagen efter förhindrades delegaterna av beväpnade vakter att komma in i byggnaden. Sovjeternas exekutivkommitté upplöste därefter församlingen med motiveringen att ”den inte längre var representativ för folkopinionen, som hade gått till vänster och att socialism inte kunde byggas av ett ’borgerligt parlament’ utan bara av sovjeter som representerade det arbetande folket.”[65] Strax efteråt sammanträdde den tredje allryska sovjetkongressen (i samma lokal som den upplösta nationalförsamlingen) och bekräftade upplösningen. Den nya bolsjevikregeringen stödde sig nu enbart på sovjeterna och den ”demokratiska fasen” av den ryska revolutionen var över. Snart inleddes också det regelrätta inbördeskriget och bolsjevikerna stärkte sin makt över råden, samtidigt som övriga socialistpartier olagligförklarades. Den ryska revolutionen hade därmed övergått i en partidiktatur.

I Tyskland sammanträffade den nya konstituerande församlingen i Wimar bara några veckor efter valet (därav namnet ”Weimar-republiken”) och frågan om förhållandet mellan råden och denna församling blev aldrig något problem. Den socialdemokratiska regeringen menade nu att Centralrådet måste avsluta sitt politiska agerande och den 4 februari 1919 överlämnade rådet officiellt den makt den fått sig tilldelat av den nationella kongressen till den konstituerande församlingen. På den andra nationella arbetar- och soldatrådskongressen i april dominerade socialdemokraterna stort. 146 av de 257 delegaterna var SPD:are, 56 var från USPD och endast en från KPD.[66] Här drev majoriteten igenom att råden skulle omvandlas till ”arbetarkamrar”, något som ”de oberoende socialdemokraterna” motsatte sig. Dessa bojkottade sedan valet till det nya Generalrådet, då de inte tillförsäkrades hälften av platserna.

---

[60] Av de 670 delegaterna var 300 bolsjeviker, mer än hälften av socialrevolutionärerna tillhörde vänstern och 14 av de 68 mensjevikerna var ”internationalister” (Rabinowitch, s. 291). Schapiro (1960) uppger att 380 av de 193 de c:a 650 delegaterna var probolsjevikiska (s. 179).

[61] Schapiro (1984) uppger att 370 inom SR tillhörde högern och endast 40 vänstern, som alltså stödde bolsjevikerna (s. 147).

[62] Övriga tillhörde Kadettpartiet, det enda kvarvarande liberala partiet, som fick 17 platser, och olika nationella grupperingar, som oftast var starkt antibolsjevikiska (Carr (1970), del 1, s. 126).

[63] Carsten, s. 138.

[64] Louis Fischer, s. 156.

[65] Keep (1976), s. 333.

[66] De övriga var fristående, däribland 9 österrikare (Carsten, s. 140).

Därigenom fick SPD en klar majoritet, 16 av 21 platser,[67] och kunde kontrollera vad som fanns kvar av arbetar- och soldatråden. Snart splittrades också USPD. Högerdelen närmade sig allt mera SPD, medan vänstern (som var i majoritet) började samarbeta med KPD. I de allmänna valen i juni 1920 (strax efter den kontrarevolutionära Kappkuppen) förlorade SPD och de partier som tillsammans med SPD hade format ”Weimarkoalitionen” (Demokraterna och Centern) stort, tillsammans föll de från 76 till 43%, vilket medförde att antalet mandat gick ned från 329 till 205. Bara SPD:s röstandel gick ned från 11,5 till 6,1 millioner röster (163 till 102 platser) medan USPD däremot fyrdubblade sina platser från 22 till 84. Dessutom fördubblade Nationalisterna och Folkpartiet sina röster och på vänsterkanten framträdde KPD för första gången och fick 4 platser.[68] Socialdemokraterna lämnade nu regeringen och den polarisering, både av den tyska arbetarrörelsen och av det tyska samhället, som sedan kom att bli en bidragande orsak till Weimarrepublikens fall, framstod nu som det viktigaste resultatet av den tyska revolutionen 1918–19.

Den ryska och den tyska revolutionen efter det första världskriget utvecklades således åt rakt motsatta håll. Det fanns många orsaker till detta. En viktig faktor, som inte alls tagits upp här, var skillnaden i småböndernas agerande i de båda länderna. I Ryssland var en jordreform en oerhört central fråga, något som tillsammans med fredsfrågan underlättade för bolsjevikerna att vinna ett allt större stöd. Den ryska bondeklassen visade sig 1917 vara förmögen till ett revolutionärt handlande och ockuperade och exproprierade stora arealer av den jord som tillhörde den ryska adeln.[69] I Tyskland spelade ”bonderåden” (framförallt i sydöstra Tyskland) inte samma roll. De var mera ett uttryck för en bondekooperationsrörelse och tog oftast ställning för en moderat socialism, om de överhuvudtaget kunde betraktas som socialistiska.[70] En annan viktig skillnad var att kriget fortsatte efter den första februarirevolutionen i Ryssland, medan i Tyskland revolutionen sammanföll med krigsavslutningen. Därmed saknade de tyska revolutionärerna det kanske starkaste propagandistiska vapnet som bolsjevikerna hade haft. En tredje skillnad var slutligen socialdemokratins utseende i då båda länderna. Även om bolsjevikerna på intet sätt hade något större inflytande under februarirevolutionen, kom det faktum att partiet var välorganiserat och hade en stark ledning att vara väsentligt för revolutionens förlopp. Här spelade givetvis Lenins starka ställning i partiet en avgörande roll och många gånger kunde han driva igenom sin linje mot majoriteten i centralkommittén. De övriga ryska partierna på den socialistiska kanten var mycket mera splittrade och både mensjevikerna och socialrevolutionärerna saknade en motsvarighet till bolsjevikernas partiorganisation. Motsvarigheten till denna hade i Tyskland onekligen SPD. Visserligen splittrades detta parti 1917, men utbrytarna befanns sig hela tiden i en klar minoritet och fick själva ingen möjlighet att bygga upp en fungerande partiorganisation. Dessutom var USPD i sig starkt splittrat och klyftan mellan höger och vänster inom den tyska socialdemokratin gick snarare mitt i USPD än mellan SPD och USPD. Den eventuella motsvarigheten till bolsjevikerna i Tyskland, spartakisterna, avskilde sig som parti först i årsskiftet 1918/19, bara några dagar innan januariupproret bröt ut. De flesta stod dessutom för en ultravänsterlinje, där hatet mot SPD många gånger var lika starkt som hatet mot bourgeoisin. Rosa Luxemburg hade inte alls samma starka ställning som Lenin hade bland bolsjevikerna, och eftersom hon mördades i den första kraftmätningen mellan revolutionärerna och resten av det tyska samhället är det omöjligt att säga vilken betydelse för

[67] De övriga 5 gick till olika gruppsplittringar och soldatrepresentanter (a.a., s. 141).
[68] W. Mommsen, s. 828.
[69] Keep (1976), s. 200 ff.
[70] Carsten, s. 178 ff.

den fortsatta utvecklingen hon kunde ha haft.

Sammantagna innebar dessa (och många andra) faktorer att de båda revolutionerna födde två helt olika samhällstyper. Båda revolutionerna hade varit en kombinerad ”borgerligt-demokratisk” och ”proletärt-socialistisk” revolution, men där den tyska ”demokratin” lyckades besegra ”socialismen” blev förhållandet det omvända i Ryssland. Eftersom revolutionen där utvecklades till en partidiktatur kom snart också frågan inte att stå ”borgerligt” mot ”proletärt”, utan ”demokrati” mot ”diktatur”. Den tyska socialdemokratin (i likhet med socialdemokratin i övriga länder efter det att vänstern hade avskilt sig och blivit medlemmar i den kommunistiska III:e Internationalen) hade sedan länge framhävt vikten av demokratin för socialismen, och valet mellan demokrati och diktatur var därför relativt lätt för socialdemokratin.[71] Därmed hade den grundläggande motsättningen och konflikten mellan den tidiga marxistiska arbetarrörelsens olika politiska riktningar nu också fått en motsvarighet i motsättningar och konflikter mellan olika stater. Andra världskriget och efterföljande revolutioner har snarare förstärkt detta än i grunden förändrat det. Man kan säga att den tidiga marxistiska socialdemokratins inre konflikter nu har visat sig i världsvid skala. Revolutionerna i Ryssland och Tyskland innebar därför en kvalitativ förändring av hela problemkomplexet, och för marxismens vidkommande inleddes en helt ny utvecklingen efter 1920.

Vad hände med de ”huvudpersoner” som spelade en sådan avgörande roll i marxismens tidiga utveckling? Två av dem dog under revolutionerna gång. Rosa Luxemburg mördades som nämnts av de kontrarevolutionära frikårerna (som socialdemokraterna hjälpte till att organisera) och Plechanov dog en naturlig död den 30 maj 1918, 61 år gammal. Lenin blev början till en myt som regeringschef i världens första socialistiska stat (även om man kan tvista hur mycket ”socialism” han hann uppleva) fram till sin död den 21 januari 1921, efter att ha varit allvarligt sjuk de sista åren av sitt liv. Kautsky och Bernstein levde båda längre. Kautsky fick uppleva Hitlers ”Anschluss” av Österrike 1938 (han hade återvänt till Wien 1924) och flydde då till Amsterdam där han avled den 17 oktober. Bernstein, slutligen, dog den 18 december 1932, sex veckor innan nazisterna kom till makten i Tyskland.[72] Bägge två återvände till socialdemokratin och fann dessutom varandras vänskap efter de gångna årens motsättningar efter Bernsteins ”revision” av marxismen runt sekelskiftet. Ingen av dem övergav sin marxistiska uppfattning och Kautsky kom 1927 ut med ett stort verk i två tjocka band om ”den materialistiska historieuppfattningen” som bär tydliga drag av hans tidiga darwinistiska uppfattningar. Bernstein kritiserade i likhet med Kautsky kraftigt bolsjevikerna och deras ryska revolution för att de hade ignorerat Marx’ historiska och ekonomiska teorier genom att försöka bygga socialismen i ett efterblivet land; de hade, menade Bernstein, ”brutaliserat Marx’ civiliserade teori”.[73] Speciellt Kautsky kom att utsättas för stark kritik efter revolutionen, främst från Lenin och Trotskij,[74] men även en ny generation marxister började snart kritisera ”Karl Kautskys gamla Marx-ortodoxi”.[75] Delvis tack vare denna kritik kom Kautsky att framstå som en av socialdemokratins starkaste försvarare, men politiskt

[71] Som Kautsky skrev 1919 var för socialdemokratin ”socialism utan demokrati otänkbar. Vi mena med modärn socialism icke blott samhällelig organisation av produktionen, utan också demokratisk organisation av samhället. Socialism är för oss därför oskiljbart förbunden med demokratin. Ingen socialism utan demokrati.” (Kautsky (1919), s. 9). Här sammanfattar Kautsky den moderna socialdemokratins grundinställning i denna fråga.
[72] Steenson, s. 244 och Gay, s. 295.
[73] Gay, s. 294.
[74] Kautskys kritik av bolsjevikernas maktövertagande och deras användning av terror under inbördeskriget i *Kommunism och terror* fick svar av Lenin i *Renegaten Kautsky* och av Trotskij i *Kommunism och terror*.
[75] Korsch (1972), s. 22.

spelade han, i likhet med Bernstein, trots detta ingen viktig roll under återstoden av sitt liv. Hans försök till syntes av revolution och reform och av vetenskap och politik hade sprängts sönder av utvecklingen själv, och flyttningen till Wien 1924 bara förstärkte Kautskys isolering de återstående åren av hans liv. Bernstein valdes in i riksdagen 1920 men hade inget politiskt inflytande där. Partiet ”kom ihåg hans födelsedagar, men klarade sig utan hans råd”.[76] Efter att ha drabbats av två lätta slaganfall 1925 lämnande han riksdagen 1928 och levde de sista åren i en tilltagande isolering, där hans artiklar inte längre ens publicerades i de tyska socialdemokratiska tidningarna. Både Kautskys och Bernsteins tid var förbi i och med att revolutionerna var över.

Även Plechanov fick uppleva samma utveckling, fast under mycket kortare tid. I början av februarirevolutionen återvände han till Petrograd efter nära 40 år av exil. När han anlände till Finlandsstationen den 31 mars 1917 ”hade en stor folkmassa väntat i timmar. Där fanns enheter ur arbetarmilisen, en blåsorkester och oräkneliga brokiga grupper av medborgare. En del av stationen hade reserverats av representanter för de politiska partierna, sovjeterna och de allierades ambassader. När Plechanov steg av tåget möttes han av ett hav av röda flaggor och välkomstrop. Till ackompanjemang av Marseljäsen och allt högre rop från massan eskorterades han till ett väntande rum. Där hälsades han välkommen för sovjeternas räkning av N. S. Tjcheidze, medlem av exekutivkommittén, med orden: ’Vi hoppas att ni vill mottaga den framstående plats som med rätta tillhör Er och att ni under lång tid fortsätter att arbeta för socialismens förverkligande’.”[77] Men denna popularitet började snart försvinna. I enlighet med sin marxism betraktade han en socialistisk revolution i Ryssland, med dess sociala och ekonomiska efterblivenhet, som en omöjlighet. Det var av den anledningen som han motsatte sig Lenin och bolsjevikernas politik under hela 1917 och sedan också maktövertagandet i oktober. På grund av detta förbjöds han snart att publicera sig och när han efter sin död skulle begravas rekommenderade bolsjevikerna att man skulle hålla sig borta från begravningen. Trots det hade det samlats en stor folkmassa som tog farväl av ”den ryska marxismens fader”. Men politiskt spelade han en mycket liten roll under det sista året av sitt liv. Tack vare att höll han kvar vid sin marxism med dess stadietänkande hamnade han på samma sida som liberalerna och högern inom arbetarrörelsen då denna revolution enligt Plechanov skulle vara en borgerlig revolution. Liksom Kautsky betraktades Plechanov av bolsjevikerna som en förrädare. och därmed kom även hans ortodoxa marxism, med dess politiska syntes av parlamentariska reformer och långsiktig objektiv revolution, att kritiseras som ”kontrarevolutionär”. Stadietänkandet, det som först hade varit dess styrka, blev nu den ortodoxa marxismens fall. Detta nederlaget för Plechanov var också det slutliga

> nederlaget för den ortodoxa världsbild som Plechanov upprätthöll i hela sitt liv. Hans misslyckande med sina hårda kampanjer mot de två stora avvikelserna, revisionism och bolsjevism, ska inte skyllas på hans egen otillräcklighet, utan på olämpligheten hos de marxistiska doktrinerna när dessa skulle tillämpas på de föränderliga samhällena i Europa i början av 1900-talet. Reformismen förstörde chansen till revolution i väst. Plechanovs egen politiska karriär demonstrerar bättre än något annat det olämpliga i att använda den ortodoxa marxismen på ett outvecklat land som Ryssland. Hans försök att kryssa mellan reformismens Karybdis och bolsjevismens Skylla slutade i katastrof.[78]

Efter 1920 spelade den ortodoxa marxismen, som den hade utarbetats av Kautsky och Plechanov, således en allt mindre roll för marxismens vidare utveckling och för de politiska

[76] Gay, s. 294 f.
[77] Baron, s. 343.
[78] A.a., s. 360.

och ideologiska strider som arbetarrörelsen i olika länder var indragna i. Ytterligare något decennium var den visserligen av en viss betydelse, men då främst som föremål för *kritik* från de hädanefter mera inflytelserika strömningarna inom marxismen, såsom marxism-leninismen och de första av de s.k. västerländska marxisterna (Karl Korsch, Georgy Lukàcs, Antonio Gramsci och snart också Frankfurtskolan).[79] På den politiska nivån hade revolutionerna i Ryssland och Tyskland nu utvecklat sig till å ena sidan en partidiktatur, där kommunisterna[80] använde sig av marxismen för att legitimera de åtgärder de vidtog för att behålla makten, och å andra sidan till en parlamentarisk demokrati, där SPD följde ”de demokratiska spelreglerna” och lämnade regeringsmakten efter valnederlaget i juni 1920. Denna uppdelning av den tidiga marxisminfluerade internationella socialdemokratin i två riktningar, dels kommunism med revolution i de kapitalistiska länderna (om det gynnade den ryska statsledningen) på programmet och dels (modern) socialdemokrati med dess inriktning på ekonomiska och sociala reformer inom ramen för en parlamentarisk demokrati, fick givetvis en avgörande betydelse för marxismens vidare utveckling, men som jag har försökt att visa i detta och i tidigare kapitel fanns embryot till denna uppdelning redan tidigt i marxismens historia. Den låg i själva verket latent redan i övergången från Marx till (ortodox) marxism, dvs. i utvecklingen av marxismen som en revolutionär ideologi, inriktad på en grundläggande förändring av både de socioekonomiska förhållandena som uppstod i takt med att kapital-förhållandet alltmer slog igenom och av de politiska system som ännu bar enväldets kännetecken. Dessa faktorer var viktiga både för utarbetandet och anammandet av marxismen i Tyskland och Ryssland, medan i exempelvis England, det vid denna tid otvivelaktligt mest ”kapitaliserade” landet, var ett parlamentariskt system redan institutionaliserat och nära nog allmän rösträtt genomförd genom *the Reform Act 1867*. Här fick marxismen heller inte någon större betydelse i arbetarrörelsens utveckling under 1880- och 90-talet. Fackförenings-rörelsens legalisering 1871 och 1875 och övrig social lagstiftning förhindrade dessutom att de få marxistiskt influerade arbetarledarna (framförallt H. M. Hyndman) kunde få något större gehör för sin ”revolutionära” marxism.[81]

De historiska förhållandena i Tyskland och Ryssland medförde således att motsättningen mellan å ena sidan ett revolutionärt omdanande av det kapitalistiska samhället och social-politiska reformer inom ramen för ett parlamentariskt system å den andra kunde syntetiseras med hjälp av en naturvetenskapligt grundad evolutionsteori, den historiska materialismen, under marxismens första utvecklingsfas. Eftersom analyserna av kapitalismens utveckling redan från början grundade sig på denna historieteori med dess tanke på de nödvändiga ”etapperna” i produktionssättets utveckling (urkommunism, antikt produktionssätt, feodalism, kapitalism och socialism) fanns redan svaren på analyserna givna; frågan var bara med vilken hastighet och inom vilken tidsrymd kapitalismens ”naturnödvändiga” sammanbrott skulle ske. Det var denna föreställning som också till stor del försvann med den ryska och den tyska revolutionen, och från 1920 och framåt måste därför marxisterna utarbeta nya relationer mellan ”rörelsen” och ”målet”, mellan arbetarklassen och socialismen.

---

[79] Se exempelvis Korsch (1929).

[80] På sin sjunde kongress i mars 1918 antog bolsjevikerna namnet Rysslands Kommunistiska Parti (bolsjevikerna), senare ändrat till Sovjetunionens Kommunistiska Parti (bolsjevikerna) (*SUKP(b):s historia*, s. 276).

[81] Dessutom saknade Hyndman det för marxismens utveckling så avgörande stödet från Engels, som aktivt motarbetade honom till sin död 1895. Detta berodde bl.a. på att Hyndman 1880 hade skrivit en bok *England for All*, där han efter att ha läst *Kapitalet* på franska framställde Marx’ ekonomiska teorier men, vilket retade Engels, utan att nämna Marx’ namn. Engels fick Marx att bryta med Hyndman, vilket medförde att den engelska marxismen från 1880 och framåt utvecklades ”utan Marx’ välsignelse och att Hyndmans rörelse hindrades av Engels’ aktiva fiendskap efter Marx’ död 1883” (*HST* 2, s. 395).

DEL IV. DIALEKTIKENS UPPLÖSNING

16. Historiens dialektik

Vad hände egentligen med Karl Marx' livsverk när det från c:a 1880 och framåt utarbetades till en lära som bar hans namn? För att kunna besvara den frågan bör man, som tidigare påpekats, ha en uppfattning om både vad som var det centrala i Marx' insats och känna det huvudsakliga innehållet i marxismens tidiga utveckling. Ifråga om Karl Marx försvåras en enkel och invändningsfri ståndpunkt av det faktum som jag lyfte fram i del II, nämligen att han under sitt liv arbetade med flera olika inriktningar, som kan relateras till varandra på olika sätt. Ifråga om innehållet i de efterföljande marxisternas teorier och politiska inriktningar är även de mycket mera komplicerade än vad som framkom i del III. Var och en av dem skulle för en rättvisande bedömning kräva åtminstone lika stort utrymme som gavs till Marx i del II, men då detta helt skulle sprängt ramarna för denna studie nöjde jag mig med att skissera vad jag har uppfattat som de *huvudsakliga* linjerna i marxismens tidiga utveckling och undvikit komplikationer som att man hos marxisterna, lika väl som hos Marx, kan uppfatta motsägelsefulla element och även se olika tyngdpunkter och förändringar av ståndpunkter i deras utveckling. När vi nu i denna sista del närmare ska analysera vad som hände i övergången från Marx till marxism kommer vi därför att något djupare behandla vissa specifika frågeställningar i avsikt att försöka fånga något *väsentligt* i denna övergång, något som annars kan skymmas i anhopningen av historiska, personliga och teoretiska fakta.

För att överhuvudtaget kunna analysera övergången bör man alltså ha arbetat sig fram till en något så när rimlig ståndpunkt i frågan om vad Karl Marx' hela insats egentligen bestod i. Ordet ”hela” är här viktigt, då en analys av övergången utifrån någon *speciell* del av Marx' problematik nödvändigtvis leder till en skev uppfattning om vad övergången innebar. Det är alltså enligt min mening inte rimligt att uppfatta marxisterna som några som vare sig ”svek” eller ”var trogna” arvet efter Marx. I stället anknöt de till de delar och element hos Marx som de själva uppfattade som centrala för sina egna frågeställningar och problem. Att de sedan också hävdade att deras ståndpunkt även hade varit Marx' ståndpunkt, handlar mera om att det hade börjat utvecklas en ”ism”, dvs. en överindividuell tankeströmning som mer och mer fick karaktären av ny världsbild. Man bör alltså relatera det sakmässiga innehållet i marxisternas teorier och politik till den omgivande samhälleliga och intellektuella miljön, vari dessa utarbetade sina teorier och sin politik. Denna miljö spelade en mycket viktig roll för hur teorierna och de politiska inriktningarna kom att se ut; de är, med ett marxskt uttryck, visserligen åtskilda, men utgör samtidigt en enhet. Marxisternas insats måste därför förstås utifrån båda dessa faktorer: Marx' insats och den samtidiga miljön (i vid mening). Att enbart ta hänsyn till en av de två faktorerna leder antingen till en idealistisk syn på hur teoriutveckling går till (tankar utvecklas i ett samhälleligt tomrum) eller till en deterministisk kunskapssociologisk uppfattning att det inte existerar intellektuella traditioner som är viktiga för de nya tankarnas utarbetning. Vad det gäller här är således att försöka se, i bokstavlig mening, vad som *hände* med Marx' teorier när andra människor började utveckla dem i en något annorlunda situation.

Marx' eget arbete var som vi sett oerhört vittomfattande, och detta är givetvis en av anledningarna till hans aktualitet än i dag. Ska man ändå finna något ”skelett” i hans hela livsgärning, något som ”håller samman” hans olika inriktningar, tror jag att den relativt vanliga uppfattningen att det var hans ”materiella historieuppfattning” som utgjorde grunden i hans livsverk, är rimlig. Det var den som han utarbetade under sin första ”fas”. Det var den som

han fann så viktig att han kort sammanfattade den i sitt förord till *Till Kritiken av den politiska ekonomin* och han tog själv senare heller aldrig avstånd från den. Det är därför viktigt vilken uppfattning man har om innehållet i denna historieuppfattning, eftersom den s.a.s. ger en ”förförståelse” även av Marx’ andra teorier och inriktningar.[1] Hans ”materiella historieuppfattning” har också vållat de kanske största kontroverserna om vilket innehåll den egentligen har (och detta sagt även med tanke på att inte heller hans andra inriktningar var speciellt enkla och entydiga). Det är därför det är så viktigt för Althusser att ”skära bort” alienationsproblematiken från den ”historiska materialismen”, då denna problematik är en *humanfilosofisk* problematik och därför inte kan ingå i en renodlad teori om samhällsstrukturens uppbyggnad och funktionssätt. På motsvarande sätt vill de som lyfter fram ”människan” som problematik avvisa den historiska materialismen (och även teorin om kapitalet) som en samhällelig *struktur*-teori,[2] då ett sådant erkännande skulle skala bort viktiga delar av Marx’ verk från deras egen marxism (även här märks ”ismens” betydelse). Som jag tog upp i kapitel 6 är också uttrycket ”materiell historieuppfattning” dubbeltydigt, då tyngdpunkten kan ligga på antingen ”materiell” (i motsats till ”ideell”) eller ”historie”-uppfattning (i motsats till naturuppfattning). Därför vore det kanske bättre att kalla Marx’ historiesyn för en ”dialektisk uppfattning om historien”, då det centrala i den enligt min mening är dialektiken mellan människorna och de omgivande omständigheterna. Det är denna dialektik – dvs. utan omständigheterna (naturliga och sociala) finns inte människorna (de måste leva för att kunna göra historia och de blir människor i och endast i och genom samhället), men utan människorna finns inte heller omständigheterna[3] – som jag uppfattat som centralt inte bara i själva historieuppfattningen, utan även i Marx’ livsinsats i övrigt. För Marx var samhället och dess utveckling inte naturfenomen i den meningen som naturen har sina av människorna oföränderliga lagar. Istället var människorna (inklusive han själv) alltid indragna i historiens dialektik mellan människorna och deras omständigheter. Så istället för de berömda orden i förordet, som ofta citeras som den kortaste sammanfattningen av hans historieuppfattning, kan man lämpligen lyfta fram en kort passus från *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* där Marx skrev:

> Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter de själva valt, utan under omständigheter som är givna och som redan existera. Traditionen från alla döda släktled trycker som en mara på de levandes hjärna. Och just då dessa tycks vara i färd med att omforma sig själva och tingen, att skapa något som man hittills aldrig skådat, just i sådana revolutionära krigsepoker besvär de ängsligt gångna tiders andar att komma till deras hjälp, lånar deras namn, kampparoller, kostymering för att i denna gamla ärevördiga förklädnad och med detta lånade språk uppföra de nya världshistoriska scenerna. Så maskerade sig Luther som aposteln Paulus, revolutionen 1789–1814 draperade sig omväxlande som romersk republik och som romerskt kejsardöme, och republiken 1848 kunde inte hitta på något bättre än att omväxlande

[1] Detta gäller givetvis, vilket jag försökte argumentera för i kapitel 10, också för andra ”delteorier” hos Marx. Ser man hans teori om kapitalet som det grundläggande ger den en annan innebörd åt de andra teorierna än om man uppfattar hans alienationsteori eller arbetet med Förbundet eller Internationalen som det mest centrala.

[2] I detta problem skiljer sig marxismen inte på något sätt från diskussionen om ”handling” och ”struktur”, ”subjekt” och ”objekt”, ”mikro” och ”makro” etc. inom sociologin. Det verkar ligga i de moderna (dvs. de borgerliga) samhällenas väsen att det finns två klart urskiljbara element, social struktur och individ, vars relation till varandra just *är* denna samhällstyps speciella kännetecken. Sättet varpå de enskilda människorna förhåller sig till varandra och övriga samhällsförhållanden är kanske det som särskiljer de stora epokerna från varandra. Dessa institutionaliserade förhållanden är ju det som kallas social struktur.

[3] Omständigheterna är därför människornas produkter, samtidigt som de får sitt eget liv och tar kontrollen över människorna, dvs. blir det som Berger och Luckmann (s. 30) kallar ”objektiv fakticitet”. Den yttre ramen för denna dialektik är givetvis (den objektivt existerande) naturen (människan och hennes samhälle är i själva verket enligt Marx en del av denna natur; det är inte vi *och* naturen, utan det är vi *i* naturen).

> parodiera 1789 och den revolutionära traditionen från 1793–95. På samma sätt översätter en nybörjare, som har lärt sig ett nytt språk, ständigt tillbaka till sitt modersmål, och först då han kan bruka det nya språket utan att i tankarna översätta det tillbaka till det gamla och sedan har glömt sitt modersmål, kan han tillägna sig det nya språkets anda och kan använda sig av det obehindrat.[4]

Här lyfter Marx fram dialektiken mellan människorna och deras omständigheter och exemplifierar det med vad jag i kapitel 3 kallade ”den historiska dialektiken mellan ’nu’ och ’då’ (och ’sen’)”. Men ”omständigheterna” är inte bara ”traditioner”, de är också av människorna ännu inte förstådda *samtida* förhållanden.

Det är, som Marx säger i citatet, just i sådana lägen då man är oklar över samtiden och därmed hur man ska handla för en viss framtid som man vänder sig till historien, dvs. det förgångnas betydelse växer när framtiden uppfattas som osäker. Det var därför det var av en sådan betydelse för uppkomsten av en marxism och framförallt för spridandet och accepterandet av den, att ”framtiden” uppfattades som i hög grad oviss för stora delar av den tyska socialdemokratin och den ryska revolutionära intelligentian runt 1880. Dessa ”kriser” tvingade fram både en återgång till och en omprövning av deras traditioner, samtidigt som de båda rörelserna också verkade i sina samtida omständigheter. Av denna anledning kom den tyska socialdemokratins marxism att vara så starkt inriktad på arbetarklassens tillväxt och organisering och på det organiska sambandet mellan klassen, partiet och socialismen, likaväl som det var av den anledningen som de ryska revolutionärerna i första hand uppfattade marxismen som en teori om (den antitsaristiska) politiska revolutionen, en teori som gav dem ett socialt underlag för sin revolutionära teori.

Men dessa omständigheter var i första hand ändå inte av teoretisk, utan av socioekonomisk och politisk natur. Det samhälle som höll på att växa fram i framförallt Tyskland, men även i viss mån i Ryssland, hade vissa väsentliga drag som skilde det från framförallt den tidige Marx’ omgivning. Viktigast är här givetvis kapitalförhållandets utveckling, dvs. det som vanligen brukar kallas ”industrialiseringsprocessen”. Men kapitalförhållandets utveckling handlade inte bara om tillväxten av antalet industrier och deras ökning i storlek och den därmed sammanhängande ökningen av antalet industriarbetare. Den handlade också om nya typer av politiska spänningar som blev mycket mera akuta än på Marx’ tid, främst då den rivalitet om ledarskapet i Europa och i kolonierna som blev följden av Tysklands enande 1871, dvs. av det som brukar kallas ”imperialismens tidsålder”. Det är relativt vanligt att ekonomisk-historiker drar en gräns i kapitalismens utveckling före och efter ”den långa depressionen” 1873–95.[5] Före den dominerade fortfarande den småskaliga konkurrenskapitalismen (främst genom att England med dess industriella struktur fram till Tysklands snabba utveckling var det dominerande kapitalistiska landet) medan under och efter den utvecklades karteller, monopol, bankväsende, statens ingripande i ekonomin och därmed även social lagstiftning. De flesta länder i Europa drogs mer eller mindre in i denna utveckling (mera i nordvästra och mindre i södra och östra Europa). Perioden fram till 1920 utmärks också politiskt av allt starkare spänningar mellan de gamla regimerna och deras politiska

---

[4] Marx (1971c), s. 33 f. Detta citat har varit en av mina inspirationskällor för denna studie av Marx och marxismens tidiga utveckling i Tyskland och Ryssland. Många gånger har jag tänkt att det var just detta som marxisterna gjorde, de ”besvor Marx’ ande att komma till deras hjälp”, de ”lånade hans namn och kampparoller” i sin egen situation och för sina egna syften.

[5] ”Det som har blivit känt som *Den stora depressionen*, som började 1873 och med avbrott för återhämtningar 1880 och 1888 fortsatte in i mitten av 1890-talet, har kommit att betraktas som en vattendelare mellan två stadier av kapitalismen: den tidigare kraftfull, blomstrande och översvallande av optimistisk företagsanda; den andra mera bekymrad, mer tvekande och, skulle man säga, redan märkt av senilitet och förfall.” (Dobb, s. 246).

system och ”utmaningarna” från främst liberalerna och den framväxande arbetarrörelsen. Även om Ryssland till den övervägande delen förblev i stort sett opåverkat av denna den internationella kapitalismens utbredning, skulle marxismen inte ha haft någon större genomslagskraft om inte Ryssland i vissa regioner varit ett av de mest utvecklade länderna ifråga om industrins centralisering och koncentration. De ryska arbetarna gick på blott några generationer från att ha levt som livegna i mycket starkt socialt integrerade byar till att fösas ihop i jättelika industribyggnader med låg lön, sträng disciplin och undermåliga möjligheter till vila efter arbetet. Dessa människor förändrade under kort tid sitt ”sociala vara”, och därmed tvingades de också att förändra sina ”tankar”. Denna snabba och för Ryssland speciella utveckling av ett stor-industriproletariat var kanske den viktigaste faktorn bakom både marxismen uppkomst och genombrott där, lika väl som för störtandet av tsaren och bolsjevikernas maktövertagande hösten 1917. I Tyskland hade arbetarna en mycket längre tradition av både lönearbete och klassorganisering än de ryska arbetarna hade mot slutet av 1800-talet. Även om det var först under de sista decennierna av 1800-talet som arbetarrörelsen började framstå som en massorganisation i Tyskland, hade de tidiga erfarenheterna, främst under och alldeles efter revolutionen 1848/49 och under åren från 1860-talets början fram till samgåendet 1875, redan gett de tyska arbetarna en speciell *praktik* av organisering som de samtida ryska arbetarna i stort sett totalt saknade. En leninistisk organisationsteori skulle därför troligen ha vunnit mycket lite gehör i Tyskland 1903, lika väl som en bernsteinsk uppfattning att ”rörelsen är målet” var relativt lätt att bekämpa för de ortodoxa marxisterna i Ryssland runt sekelskiftet. De båda politiska regimernas halsstarriga motstånd mot att ge vare sig liberalerna eller arbetarna något som helst politiskt inflytande stärkte däremot både Lenin i Ryssland och Bernstein i Tyskland. Båda ville ju nå samma mål, störtande av regimen, men deras vägar var helt olika på grund av både deras respektive traditioner och de olika samtida omständigheter de verkade i. Bernstein tänkte ”allmän rösträtt och demokrati”, ”parlamentarism”, ”majoritet” och ”social lagstiftning” när han tänkte parti och socialism. Lenin tänkte ”uppror”, ”kader”, och ”hemlig polis” när han tänkte parti och socialism. Att båda två också tänkte ”marxism” visar bara marxismens bredd och att de hade minst sagt olikartade uppfattningar om innehållet i den.

I denna förändrade samhälleliga situation, med en ny fas av kapitalismens utveckling inledd, med framväxten av massarbetarpartier i framförallt nordvästra Europa, med den sociala och den demokratiska frågan allt mera akut, utvecklades marxismen som en partiideologi för just de ”sociala demokraterna” (och de ”demokratiska socialisterna”). Att socialdemokratin under denna tid också innehöll och kunde innehålla revolutionära socialister berodde till stor del på att det var just marxismen som anammades som rörelsens ideologi. Revolutionärerna hade bara alltför lätt att peka på att Marx egentligen hade varit revolutionär socialist. Om Marx däremot hade levt ett ombonat övre medelklassliv i London, samtidigt som han arbetade på sitt stora verk om ekonomins utveckling och försökte förmå arbetarna att organisera sig för att kämpa för sina intressen, hade han inte skilt sig speciellt mycket från andra samtida samhällsreformatorer. Hans genomslagskraft bland de revolutionära intellektuella och de utsatta arbetarna i Ryssland skulle då med all säkerhet ha varit mycket svag. Men hade han å den andra sidan fortsatt att vilja bygga halvhemliga kommunistiska organisationer, vars enda förtjänst var medlemmarnas överensstämmelse i åsikter, skulle han aldrig ha kunnat användas av vare sig Bebel, Liebknecht, Kautsky eller Bernstein. Det viktiga med Marx för dem alla var att han på ett *vetenskapligt* sätt hade visat att arbetarklassens egen utveckling var den grundläggande förutsättningen för den socialistiska revolutionen. Därmed kom också uppfattningen om vad ”vetenskap” var för något att bli central i övergången från Marx till marxism. Marx

hade levt i ett helt annat vetenskapsklimat än vad marxisterna gjorde. När han inledde sitt långa arbete var naturvetenskapen till stora delar ännu kvar i ”spekulationer”, dvs. i naturfilosofins grepp. Runt mitten av 1800-talet utvecklades vetenskaperna om naturens olika områden mycket hastigt, för att mot slutet av seklet i stort sett vara liktydig med ”vetenskap”.[6] Samtidigt uppstod det en reaktion mot detta ”naturvetenskapliggörande” av även ”människan” och hennes värld. I Tyskland utvecklades den historiska skolan i riktning mot Diltheys hermeneutik och åtskillnaden mellan ”Naturwissenschaft” och ”Geisteswissenschaft”. För att rädda ”människan” och hennes ”fria vilja” återknöt många till Kant och hans uppdelning av ”teoretiskt” och ”praktiskt förnuft”. Denna s.k. nykantianska strömning kom att få den allra största betydelse för marxismens utveckling under de första årtiondena. Nykantianerna vände sig både mot den materialistiska vetenskapens determinism och historicismens relativistiska implikationer, och ville etablera människans förnuftiga autonomi någonstans mitt emellan naturvetenskapens anspråk på absolut sanning och avsaknandet av sanningar i historicismen.[7] Därmed togs också den gamla filosofiska striden om materialism och idealism åter upp och den kom att bli en av den tidiga marxismens speciella käpphästar. Men vad marxisterna nu utgick från var inte ”den dialektiska historieuppfattningen” som en övergripande samhällsontologi, utan ”den dialektiska naturuppfattningen” som Engels hade utvecklat i sitt studium av ”naturens dialektik”. Detta medförde en helt annan förståelse både av Marx’ historieuppfattning och av hans teori om kapitalet, men också av sambandet mellan organisering (av arbetarklassen) och den socialistiska revolutionen. Detta ”byte” av filosofi från ”social praxisfilosofi” till ”objektiv naturfilosofi” var ett av de tydligaste dragen i utveckling från Marx till marxism.

Övergången från Marx till marxism kan därför sägas ha skett på tre med varandra nära förbundna nivåer. Den grundläggande och därför den viktigaste handlar om själva samhällsutvecklingen, kapitalförhållandets genombrott, arbetarklassens tillväxt och organisering, motsättningar inom och mellan de politiska system som existerade och de frågor som uppfattades som viktiga av de olika inblandade parterna. Hade inte Marx’ teorier kunnat anknyta till denna utveckling hade det överhuvudtaget aldrig kunnat uppstå någon Marx-”ism”. Marxismen erbjöd den organiserade arbetarrörelsen och de socialistiska revolutionärerna ett mål och ett medel: socialismen respektive en stridbar arbetarklass. Det var till stor del marxismens anspråk på att denna förbindelse mellan mål och medel (även om vad som var vad varierade) var vetenskapligt bevisad som gjorde den så lämplig för bägge rörelserna och för både revolutionärer och reformister i Tyskland och Ryssland. Men därmed drogs också marxisterna in i den debatt om vetenskapen som pågick bland de intellektuella och på universiteten. Här försökte marxisterna hävda marxismens vetenskaplighet och att den inte bara var en revolutionär arbetarklassideologi, utan att den var en *bättre* och ”sannare” vetenskap än den existerande vetenskapen. I och med detta anspråk tvingades också marxisterna att utveckla en *vetenskapsfilosofi* som de kunde använda sig av i sitt hävdande av marxismens vetenskaplighet. Det var i detta läge som Engels’ tankar om naturens dialektik blev så viktiga, då de kunde utvecklas till en materialistiskt grundad världsuppfattning. Detta gällde också den vetenskapsfilosofi som under namnet ”machism” gjorde intrång i framförallt den ryska socialdemokratin (inte minst bland bolsjevikerna). Under marxismens utarbetningsfas kämpade visserligen bl.a. Lenin mot ”den subjektivistiska sociologin” i Ryssland (Michalovskij etc), men omgiven av nykantianism och mach-ism, som också hade trängt in bland marxisterna, blev hela frågan till slut en viktig politisk fråga. Därmed slöts

[6] Se Liedman (1984).
[7] Willey, s. 23.

cirkeln. Filosofi blev politik[8] och politiken blev filosofiskt och vetenskapligt grundad.

På dessa tre nivåer, filosofi, vetenskap och rörelseideologi, utarbetades och utvecklades marxismen således under sina första årtionden. I de tre följande kapitlen ska jag gå något närmare in på utvecklingen på varje nivå i övergången från Marx till marxism. Denna analytiska uppdelning får dock inte skymma det faktum att marxismens speciella kännetecken var (och fortfarande är) dess sätt att förbinda nivåerna med varandra, vare sig man grundar marxismen i ”social praxis” eller i ”naturens dialektik”. Det är egentligen just denna förbindelse mellan filosofi, vetenskap och politik som kritikerna av marxismen har haft allra svårast att acceptera och förstå. I avslutningskapitlet kommer jag därför åter att ”sätta samman” nivåerna och försöka ge en allmän karaktäristik av övergången från Marx till marxism och vilka problem som sedan dess levt vidare inom marxismen.

[8] ”Filosofin representerar klasskampen inom teorin”, som Althusser senare uttrycker det (Althusser (1976), s. 19).

17. Materialism och idealism

Den filosofiska frågan om materialism och idealism kan ses på flera sätt. Dels kan den uppfattas som en övergripande *ontologisk fråga*, dvs. som en fråga om verkligheten i grund och botten är av materiell eller andlig natur. Vidare kan den uppfattas som en *kunskaps-teoretisk fråga*, dvs. som en fråga om förhållandet mellan ”världen” och ”tankar om världen”. Slutligen kan den också uppfattas som en *existentiell fråga*, dvs. som en fråga om människans plats i världen och därmed ingår i frågan även problemet med människans eventuella ”fria vilja”, både i förhållande till naturen och till samhället. Detta problem om förhållandet mellan materia och ande har diskuterats sedan åtminstone det antika Grekland[1] men frågan fick en ny aktualitet efter den naturvetenskapliga revolutionen på 1500-talet och framåt. Under de följande århundradena diskuterades frågan utifrån alla tre aspekterna, och exempelvis Hegel hade i sin filosofi införlivat alla tre i ett och samma system. De tidigare filosoferna hade ofta löst det ontologiska problemet på ett *dualistiskt* sätt, dvs. tilldelat ”det materiella” och ”det andliga” skilda verklighetsområden, till stor del genom att de tvingades att ”rädda” religionens föreställning om en Gud och en mänsklig andlig själ från Newtons fysik med dess uppfattning om universum som ett mekaniskt urverk.[2] Gentemot denna dualistiska ontologi framställdes både materialistiska och idealistiska *monistiska ontologier*, och framförallt upplysningsmaterialisterna (Holbach, Helvetius etc.) använde sin materialistiska ontologi för en direkt kritik av kyrkan. I den klassiska tyska filosofin försökte filosoferna avvisa denna monistiska materialism i både ontologisk och kunskapsteoretisk bemärkelse (dvs. en materialism som reducerade det andliga till något materiellt). Hela utvecklingsgången från Kant till Hegel kan ur denna synvinkel sägas ha handlat om en allt mer sofistikerad upp-fattning om det andligas relation till det materiella och om tankarnas förhållande till det mänskliga varat. I och med Hegel förbands det materiella med det ideella på ett konsekvent *dialektiskt* sätt, dvs. det ena förutsätter det andra och utan det ena existerar inte heller det andra. Utifrån denna utgångspunkt kunde Hegel kritisera både den världsliga filosofi som hade utmynnat i monism och kristendomen som byggde på en dualistisk ontologi (även om bägge enligt Hegel var nödvändiga moment i ”andens bildningsgång”). I stället menade han att ”det oändliga” och det andliga inte fick tillskrivas en *separat* verklighetsexistens, utan måste vara principen även för det materiellt ändliga. Filosofins uppgift blev därför enligt Hegel att visa att ”det [enbart] ändliga inte har något eget vara”.[3]

Hegel löste problemet med förhållandet mellan världen och Gud och mellan materiellt och andligt genom att syntetisera det kristna gudsbegreppet med upplysningstänkandets rationa-litetsbegrepp (som övertagits och vidareutvecklats av Kant) och bestämde denna syntes som ”den absoluta idén” eller ”begreppet”. ”Det absoluta” var i sitt ursprung en odifferentierad enhet av andligt och materiellt, och för att idén skulle kunna existera som ”reine idee” måste också dess negativa motsats, materialitet, få en existensform. Denna klyvning i andligt och materiellt var alltså nödvändig för att ”det absoluta” skulle kunna lära känna sig själv som just idé. I loppet av universums historia blir idén alltmer självmedveten (medveten om sin egen

[1] Marx hade själv i sin doktorsavhandling behandlat två olika materialistiska naturfilosofier i antiken, se kap. 6, s. 96 ff.

[2] Newton själv var på intet sätt ateist, utan menade att ”Det vackraste sol-, planet- och kometsystem kan bara fortsätta sin bana genom anvisningar av och underdånighet inför en intelligent och mäktig Existens [...] Gud finns för evigt och är överallt närvarande och genom att finnas alltid och överallt, utgör han varaktighet och utsträckning” (cit. i Dampeir, s. 174).

[3] *Science of Logic* (London 1966), s. 154, cit. i Colletti (1979), s. 7.

objektiva existens) genom andens bildningsgång i den mänskliga historien, eller med andra ord genom den mänskliga kunskapens utveckling. När idén till slut ser sig själv som idé, dvs. ser sin existens i det materiella, har den ursprungliga enheten återupprättats, men nu inte som en odifferentierad enhet, utan som en totalitet, rik på bestämningar.[4] Idén har därmed fått sin konkreta form och förstår sig själv som ”frihet” och ”förnuft”.

Detta är viktigt att ha som bakgrund till Marx’ syn på förhållandet mellan materiellt och andligt. Eftersom han i sitt liv aldrig var religiös (i ordets vanliga mening), innehöll hans andlighetsbegrepp ingenting av en gudsuppfattning. Det var *människornas* andlighet det handlade om för Marx, inte någon utanför människorna liggande ande, begreppsliggjord som vare sig ”Gud” eller ”idén”. Däremot kvarhöll han Hegels antropologiska förnuftsbegrepp, dvs. tanken att människorna genom sitt förnuft (vetenskapen) kan upptäcka de objektivt verkande lagarna och därmed medvetet ingripa i utvecklingen. Det var detta som var den stora skillnaden mellan Marx och Hegel. Där Hegel ville dra de yttersta konsekvenserna av filosofin som en vetenskap om det andliga, drog Marx den rakt motsatta slutsatsen: Verkligheten var i yttersta hand av materiell och inte av ideell natur som Hegel hade menat. I den meningen ställde han Hegel ”på fötter” genom att göra Hegels idealistiska ontologi till en materialistisk. Men han kvarhöll ändå Hegels uppfattning att det rådde ett *internt* kunskapsteoretiskt förhållande mellan andligt och materiellt, dvs. han *relaterade* den objektiva världen, naturen, till den subjektiva, människan. Eftersom hans materialistiska ontologi gjorde det omöjligt för honom att hävda att människornas tankar *skapade* den omgivande naturen, omvandlade han problemet till att handla om ett *historiskt ontologiskt* problem. Marx’ dialektik mellan andligt och materiellt handlade därför aldrig om naturen i sig. Den handlade enbart om människorna och deras historiska utveckling. Naturen kom in som ett objekt för människorna att bearbeta för att överleva, samtidigt som människan själv var en del av denna natur. Någon ”ren natur” var han lika lite intresserad av som av en ”ren ande”. Det är här som Marx’ begrepp om ”praxis” kommer in, då det är genom människornas *sociala* praktik som det andliga och det materiella dialektiskt relateras till varandra, vilket samtidigt medför att frågan får en ny existentiell innebörd: Människorna skapar sin egen i förhållande till den övriga naturen särpräglade natur, dvs. sin socialitet och sitt medvetande, genom att bearbeta naturen för att överleva. Det ”materiella” i Marx’ historieuppfattning låg därför i att den utpekade det nödvändiga utbytet med naturen som en grund för människorna och deras historiska utveckling, samtidigt som detta utbyte alltid skedde inom ramen för sociala strukturer och bestämda medvetandeförhållanden. Detta betyder att naturen i sig och samhället för Marx hade två skilda ontologier. Att tala om en ”praxisontologi” i naturen skulle förutsätta en objektiv andlighet, vilket bl.a. Hegel och Schelling hade utgått från. För att kunna kvarhålla denna dialektiska relation mellan ”tanken” och ”varat” och mellan andligt och materiellt, tvingades därför Marx inskränka den tidigare tyska filosofins objekt, ”universum och dess inre struktur” till ”människorna och deras historia”.

Marx’ syn på det materiellas förhållande till det (mänskligt) andliga innehöll således en dialektisk relation, som urskilde motsvarande element som Hegel men med ett annat innehåll, dvs. ett aktivt subjekt (människa istället för idén) och ett passivt objekt (naturen istället för naturen och människan). Det var denna dialektik mellan människorna och deras materiella och social omständigheter som Marx hela sitt liv inriktade sig på att undersöka, samtidigt som

[4] ”Medvetandet är anden som konkret, nämligen i yttre form fångat vetande [...] Medvetandet såsom den framträdande anden, som på sin väg befriar sig från sin omedelbarhet och sin yttre konkretion, blir till rent vetande, som gör de rena egenarterna till sitt objekt.” (Hegel: ”Logikens vetenskap”, i Wickman, s. 56. Jfr också Marx ”Till den politiska ekonomins metod”, i Marx (1971d), s. 30 ff).

hans egen *politiska* insats själv var ett uttryck för denna dialektik. Därför måste hans egen övergripande filosofi utvecklas till en historieuppfattning, där människornas handlingar var en del av denna historiska dialektik. Hos Marx fanns således ingen övergripande nivå av ”naturdialektik”. Hans ”dialektiska materialism” var istället identisk med en ”*historisk dialektisk materialism*”. Det var denna uppfattning som Marx utarbetade under den period som i denna studie har kallats ”Marx som filosof”, och efteråt återvände han som jag tidigare nämnt aldrig till dessa problem. I stället tog han några gånger upp *samhällsvetenskapliga metodproblem* (framförallt i ”den politiska ekonomins metod”), men då var förhållandet mellan materialism och idealism avfört som ett *ontologiskt problem*. Vad Marx här istället diskuterade var de vetenskapliga abstraktionernas förhållande till den samhälleliga verkligheten, dvs. ett kunskapsteoretiskt och metodologiskt problem.

I utvecklingen från Marx till marxism, däremot, återkom frågan om materialism och idealism som ett ontologisk problem, främst pga. den hastiga naturvetenskapliga utvecklingen efter mitten av 1800-talet och den med denna utveckling sammanhängande uppkomsten av en mängd ”materialistiska universalfilosofier”.[5] Det var också för att avvisa ett sådant materialistiskt system som Engels skrev *Anti-Dühring*, och trots den ursprungliga avsikten att inte ”sätta system mot system” kom ”sammanhanget i de av [Engels] framförda åsikterna” att utvecklas i riktning mot just ett sådant konkurrerande allomfattande system.[6] Det var i detta sammanhang som hans eget försök att utarbeta en naturens dialektik kom att få en sådan stor betydelse, då den återinförde den ontologiska frågan om materialism och idealism som en egen nivå till marxismen, vilket den således inte hade varit hos Marx’ ”historiska dialektiska materialism”. Engels bestämde materiabegreppet som en objektiv ontologisk kategori och därmed kom även den kunskapsteoretiska och den existentiella innebörden i Marx’ ”materialism” att förändra sin betydelse.

Under loppet av sina återstående år återkom Engels flera gånger till frågan om förhållandet mellan idealism och materialism, framförallt i den år 1888 utgivna boken *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*. Här återbördade han den ”gamla” frågan till filosofin och definierade den t.o.m. som det grundläggande ontologiska problemet:

> Frågan om förhållandet mellan tänkandet och varat, mellan anden och *naturen*, den högsta frågan i hela filosofin [...] delade filosoferna i två stora läger. De som hävdade att anden existerade före naturen [...] bildade idealismens läger. De andra, som betraktade naturen som det primära, tillhörde materialismens olika skolor. De båda uttrycken idealism och materialism hade ursprungligen ingen annan betydelse än denna.[7]

Här framställde således Engels förhållandet mellan idealism och materialism som en ontologisk fråga om förhållandet mellan anden och naturen och menade att där ”idealisten” uppfattade anden som primär i förhållande till naturen uppfattade ”materialisten” det tvärtom. Genom att på detta sätt bestämma ”materia” som något utanför relationen till ”andligt” existerande, blir idealism enligt Engels’ sätt att se det lika med samma ”objektiva idealism” som den hade varit hos Hegel, inte ”mänsklig idealism” som hos Marx. Den ”praxis” som Marx hade behandlat, bl.a. i de i just *Ludwig Feuerbach* för första gången offentliggjorda ”Feuerbachteserna”, uppfattade Engels som ”experiment och industri”,[8] dvs. den mänskliga praktiken blev för Engels till stor del en fråga om människornas förhållande till naturen.

---

[5] Dampeir, kap. VI-VIII och Liedman (1977), kap. 5.
[6] Se kap. 12, s. 228xxx ff.
[7] Engels (1969), s. 24 f.
[8] A.a., s. 26.

Därmed försvann också mycket av den *sociala dimensionen* i Marx' praxisbegrepp och dialektiken mellan ”ande” och ”materia”, som hos Marx var ett historiskt begrepp, blev hos Engels och i den senare marxismen ett specialfall av en objektiv dialektik mellan materiens olika beståndsdelar. Vad det gäller materialismen som en kunskapsteoretisk (dvs. inte enbart ontologisk) fråga fick den hos Engels en klar empiristisk, nästan positivistisk, framställning. I ordalag som även Durkheim skulle ha skrivit under på menade Engels att brytningen med Hegel innebar att Marx och han själv ”återvände till den materialistiska ståndpunkten [...och] beslöt att uppfatta den verkliga världen – naturen och historien – så som den möter var och en, vilken betraktar den utan förutfattade idealistiska griller; [vi] beslöt att hänsynslöst offra varje idealistiskt påfund, som inte överensstämde med fakta, tagna i deras eget och inte i ett fantastiskt sammanhang. *Något* mer betyder materialism överhuvudtaget inte.[9]

Med sin ”naturdialektik” återinförde Engels således naturen till dialektikens verkningsområde, något som innebar att han delvis återvände till Hegel, men med den stora skillnaden att där Hegel hade sett ”idea” som en både ontologisk och kunskapsteoretisk utgångspunkt utgick Engels istället från ”matter”. I den meningen kan man säga att det egentligen först var Engels och inte Marx som ”ställde Hegel på fötter” genom att ”vända” på *hela* Hegels system. Detta medförde att Engels, genom att förlägga dialektiken till materiens egen utveckling, där historien och det mänskliga tänkandet bara blev ett specialfall av naturens dialektik, utvecklade en kunskapsteoretisk avspeglingsteori, eftersom det rådde en strukturlikhet mellan den objektiva världen (naturen) och den subjektiva (tänkandet). Det stora problemet blev då den mänskligt existentiella frågan, dvs. i vilken mån som människorna genom sin kunskap och genom sitt handlande kunde *ändra* den naturliga och historiska lagbundenheten. Här anslöt sig Engels till Hegel, som Engels menade

> var den förste som riktigt framställde förhållandet mellan frihet och nödvändighet. ”Blind är nödvändigheten endast *för* så vitt den inte är insedd.” Friheten ligger inte i det drömda oberoendet av naturlagarna, utan i kunskapen om dessa lagar och i den möjlighet som där ges att planmässigt låta dem verka för bestämda syften. Detta gäller med hänsyn såväl till den yttre naturens lagar som till de lagar som reglerar människornas fysiska och andliga tillvaro – två klasser av lagar som vi på sin höjd kan skilja från varandra i föreställningen men inte i verkligheten. Viljans frihet innebär därför ingenting annat än förmågan att avgöra med sakkunskap.[10]

Det intressanta här är att Engels jämställer natur- och samhällslagar ”i verkligheten”, dvs. det finns enligt honom inte någon principiell skillnad i människornas ”frihet” i deras förhållande till naturen och till andra människor. Detta berodde på att Engels, genom att ytterst definiera ”dialektik” som en naturlag (eller egentligen som tre naturlagar), även tog med ”historiens dialektik” och den däri inbegripna ”klassdialektiken” i det borgerliga samhället, vilka därmed kunde uppfattas som just *naturlagar*. För denna ståndpunkt kunde Engels finna stöd hos Marx i dennes tal om ”samhällsrörelsens naturlag” och uppfattningen om ”utvecklingen av de ekonomiska samhällsformationerna som en naturhistorisk process”.[11] Dialektiken (natur)-vetenskapliggjordes därmed och praxisontologin försvann som den historiska dialektikens grund. Därmed återuppväcktes samma problem om förhållandet mellan frihet och nödvändighet, mellan subjekt och objekt och mellan människa och natur som Hegel hade försökt att övervinna med sin idealistiska dialektiska filosofi och som Marx hade löst genom att utveckla en dialektisk *historie*-uppfattning. Det som för Engels ändå höll samman systemet och som gjorde att marxismen inte tycktes bli en *fatalistiskt* filosofi var just ”dialektiken”, dvs. tanken

[9] A.a., s. 52. Materialism betyder således i detta sammanhang i stort sett ”empirism”.
[10] Engels (1970), s. 156.
[11] ”Kapitalet”, 1:a boken, i *MEW* 23, s. 15 f.

att både naturen och samhället innehöll dialektiska motsättningar som alltid drev fram förändringar och att människorna också var en del av denna objektiva dialektiska utveckling.[12] Därmed var den enda skillnaden mellan naturens och historiens dialektik att i historien kunde människorna ”tillämpa [de dialektiska lagarna] medvetet, under det att de i naturen – och hittills till stor del också i den mänskliga historien – banar sig fram omedvetet, i form av en yttre nödvändighet, mitt i en ändlös rad av skenbara tillfälligheter”.[13] Men i och med detta uppstod åter problemet med vad människorna kunde *göra* åt historiens och samhällets ”naturlagar”, ett problem som snart blev akut för den politiska nivån av marxismen.

Det var på denna i grund och botten ”hegelianska materialism” som marxismens vidare filosofiska utveckling byggde, inte på Marx’ ”praxisfilosofi”. Detta berodde delvis på att Marx’ tidiga arbeten inte var kända vid denna tid, men också på *Anti-Dühring*s och *Ludwig Feuerbach*s stora inflytande. Ingen av efterföljarna uppfattade någon skillnad mellan Marx’ och Engels’ uppfattning om materialism, och speciellt Lenin ”förstod Marx helt och hållet genom Engels ögon”.[14] Även Plechanov, som mer än Kautsky utarbetade ”den marxistiska filosofin”,[15] utgick i Engels’ efterföljd från tanken att filosofin ytterst handlar om förhållandet mellan materialism och idealism:

> Materialism och idealism uttömmer det filosofiska tänkandets viktigaste tendenser. Förvisso har det alltid funnits *dualistiska* system av ett eller annat slag, vilka erkänner *ande* och *materia* som särskilda och oberoende *substanser*. Dualismen blev aldrig i stånd att tillfredsställande förklara den oundvikliga frågan: Hur kunde dessa två separata substanser, som inte har något gemensamt mellan sig, påverka varandra? Därför tenderade alltid de mest konsekventa och djupsinniga tänkarna att bli *monistiska*, dvs. att förklara fenomenen med hjälp av *någon* huvudprincip (monos betyder på grekiska ”en”). Varje konsekvent *idealist* är monist i samma utsträckning som varje konsekvent *materialist*. I *detta* avseende är det ingen skillnad mellan exempelvis Berkeley och Holbach. Den ene var en konsekvent *idealist*, den andre en icke mindre konsekvent *materialist*, och båda var i samma mån *monister*. Båda insåg det meningslösa i en *dualistisk* åskådning, vilken dock ännu idag är mest utbredd.[16]

Den tidigare monistiska materialismen kunde dock, enligt Plechanov, inte förklara samhället och historien[17] utan tog i sin historieuppfattning ”upp en rent idealistisk ståndpunkt – *att* tänkandet styr världen. Bara ibland och bara mycket sällan bröt materialismen in i deras historiska reflektioner, som en anmärkning om att någon förlupen atom hade tagit sig in i huvudet på ’lagstiftaren’ och orsakat en störning i hans hjärnfunktioner, något som kunde förändra historiens gång. En *sådan* materialism var väsentligen en *fatalism* och lämnade ingen plats för att kunna förutse händelser, dvs. för den medvetna historiska verksamheten hos medvetna

---

[12] Det var detta som Engels menade var ”den revolutionära sidan av [Hegels] filosofi, den dialektiska metoden” som måste skiljas från ”det idealistiska systemet”, som var konservativt och ”oanvändbart” (Engels (1969), s. 52 f). Vad Engels inte märkte var att han bara slöt cirkeln då han på samma sätt som Hegel hade postulerat ”idéns dialektik” själv postulerade en ”materiens dialektik”, vilka som dialektik betraktade egentligen var identiska. Även Hegel hade en ”naturens dialektik”, sedd en begreppets självutveckling i naturen, och det var just denna ”materialistiska dialektik som senare accepterades av de dialektiska materialisterna Engels, Plechanov och Lenin” (Colletti (1979), s. 14).

[13] Engels (1969), s. 54.

[14] Jordan, s. 261.

[15] Kautsky anmärkte i ett brev till Plechanov år 1898 att ”filosofi har aldrig varit min starka sida” (Kautsky (1925a), s. 2).

[16] ”French Materialism of the Eighteenth Century”, i *SPW* 1, s. 489. Det var därför som Plechanov kallade sin bok för ”Den *monistiska* historieuppfattningens utveckling”.

[17] Jfr Marx’ anmärkning om Feuerbach: ”I den mån han är materialist är han inte historiker, och i den mån han är historiker är han inte materialist” (” Die deutsche Ideologie”, i *MEW* 3, s. 45).

individer."[18] Denna uppgift tog därför den idealistiska filosofin på sig, men dragen till sin slutsats måste den uppfatta verkligheten som enbart tillfälliga former av någon andlig substans. Därför framträdde materialismen på nytt, men nu inte längre som "en enkel upprepning av de franska materialisternas läror mot slutet av 1700-talet [...] utan berikad med idealismens erövringar. Den mest betydande av dessa erövringar var den *dialektiska metoden*, undersökningen av fenomenen i deras utveckling, ursprung och förintelse. Det geni som representerade denna nya tankeströmning var *Karl Marx*."[19] I och med Marx kunde materialismen enligt Plechanov nu också förklara det andliga, därför att materialismen (och därmed idealismen) nu hade blivit historisk och samhällelig. Idén och förnuftet var själva produkter av historien och inte, som hos Hegel, dess skapare. Detta var Plechanovs betydelse av begreppet "dialektisk materialism".[20] Trots detta försök att likställa "dialektisk materialism" med "historisk materialism" kvarhöll ändå Plechanov den ontologiska nivån av begreppet materialism med de av Engels (och Hegel) framställda tre dialektiska lagarna. Han skar dock ner dem till två, eftersom han ansåg att den tredje lagen ("negationens negation") redan fanns med i den andra ("motsatsernas ömsesidiga penetration") och betraktade dessutom denna som överordnad till den första ("kvantitetens övergång i kvalitet"). Denna förändring var filosofiskt sett av mindre betydelse. Däremot hade den *politiska* implikationer, då den "intensifierade motsättningen mellan dialektiken och den formella logiken, tryckte på det faktum att universum är fyllt av strider, konflikter och motsättningar och därmed erbjöd klara fördelar för en social och politisk rörelse som baserade sig på doktrinen om klassmotsättningar och klasskamp".[21] Kunskapsteoretiskt sett var det dock viktigare för Plechanov att den moderna (dialektiska) materialismen hade upptäckt att "*den sociala miljöns utveckling är underkastad sina egna lagar*", dvs. hade upptäckt lagarna för historien och samhället. Denna upptäckt medförde att alla anklagelser mot marxismen om att den innehöll samma fatalism som den tidigare materialismen kunde avvisas:

> Därför eftersträvar den dialektiska materialismen inte endast att, som dess motståndare tillskriver den, övertyga oss om att det är absurt att revoltera mot ekonomisk nödvändighet, utan är den förste att visa *hur* man ska övervinna den. På detta vis elimineras den *oundvikligt* fatalistiska karaktären som är inneboende i *metafysisk materialism* [...]Den enskilda personligheten är endast skummet på vågkammen, människorna är underkastade en järrnlag som endast kan upptäckas, men som inte kan underordnas den mänskliga viljan, sade Georg Bücher. Nej, svarar Marx, när vi väl har *upptäckt* denna järnlag hänger det på oss att kasta av oss dess ok, det är vår uppgift att göra nödvändigheten till förnuftets lydiga slav.
>
> Jag är en mask, säger idealisten. Jag är en mask eftersom jag är okunnig, svarar den dialektiske materialisten: Men är jag en gud när jag vet. (Tantum possumus, quantum scimus).[22]

I denna insedda nödvändighet fanns alltså, som också Schelling hade uttryckt det, den enda friheten.[23] I detta fanns också nödvändigheten av historiens lagar, bl.a. uttryckta i kapitalis-

---

[18] "The Development of the Monist View of History", i *SPW* 1, s. 544.
[19] A.a., s. 580.
[20] I en egen not förklarar Plechanov sin användning av begreppet: "Vi använder termen 'dialektisk materialism' därför att endast den kan ge en riktig beskrivning av Marx' filosofi. Holbach och Helvetius var *metafysiska materialister*. De bekämpade den metafysiska *idealismen*. Deras materialism banade väg för *dialektisk idealism*, som i sin tur övervanns av *dialektisk materialism*. Uttrycket 'ekonomisk materialism' är ytterst missvisande. Marx kallade sig aldrig ekonomisk materialist." (a.a., s. 666).
[21] Jordan, s. 259 f.
[22] "Vi kan göra så mycket som vi vet", a.a., s. 666.
[23] "I friheten måste det finnas nödvändighet" (F. W. J. Schelling: *System des tranzendentalen Idealismus* (Hamburg 1857), s. 271, cit. i a.a., s. 572).

men som en nödvändig förutsättning för socialismen. Det var också utifrån denna filosofi som Plechanov senare var mycket skeptisk till Lenins försök att skapa en organisationsform för en proletär revolution och gripa makten innan samhällsförhållandena genom sina egna ”lagar” hade mognat tillräckligt mycket.[24]

Sammanfattningsvis betraktade Plechanov ”marxismen som en integrerad världsåskådning” som, ”uttryckt i ett nötskal, är *nutidens materialism*.”[25] Just det materialistiska elementet framförde Plechanov gång på gång som marxismens kärna, samtidigt som det var viktigt att framhålla att ”Marx’ och Engels filosofi inte endast är en *materialistisk filosofi*, den är en *dialektisk materialism*”.[26] Detta innebar att *grunden* för vår dialektik är den materialistiska uppfattningen om naturen” och denna dialektik är därför ”baserad på materialism och skulle falla samman om materialismen tas bort”.[27]

Det var just här som den marxisternas ”dialektiska materialism” kom att ifrågasättas, inte bara av personer utanför marxismen, utan även av aktiva medlemmar i både den tyska och den ryska socialdemokratin. Bakgrunden till detta var de nya vetenskapsfilosofier som hade utvecklats och höll på att utvecklas runt sekelskiftet. Denna utveckling tog sig två riktningar, som båda kom att bli viktiga för marxismens utveckling. Den ena riktningar var uppkomsten och genombrottet för positivismen, som alltifrån Comtes lilla skrift *Discours sur l’ esprit positif* 1844 kom att bli betydelsefull i den empiristiskt grundade vetenskapens utveckling under resten av seklet. Den andra riktningen, historicismen, uppstod som en reaktion mot positivismens alltmer dominerande ställning som vetenskapsfilosofi, speciellt dess inträngande i humanvetenskaperna. I Tyskland kom denna senare riktning att förutom positivismen även ifrågasätta Hegels spekulativa filosofi (som i sin tur också var ett av angreppsmålen för positivisterna). Under andra hälften av 1800-talet, när den hegelska skolan alltmer hade desintegrerats och det därmed hade uppstått ett filosofiskt vakuum, kom allt fler av filosoferna att i en historisk dialektisk rörelse återvända till Kant och dennes ”kritiska filosofi”, vilket också innebar att kunskapsteoretiska och existentiella frågor på nytt togs upp utifrån Kants dualistiska filosofi. År 1857 publicerade Rudolf Haym en kritisk vidräkning av Hegels historiefilosofi i sin *Hegel und seine Zeit* och 1865 gav den unge Otto Liebmann ut en bok, *Kant und die Epigonen*, som brukar anses vara inledningen till den nykantianska strömningen inom den tyska filosofin. Redan tidigare hade ”kampen om själen” startat, dvs. frågan om huruvida vetenskapen kunde förklara människans psyke och vilja med materialismen som ontologi, och det var i denna strid som Kants dualism verkade kunna rädda människan från materialisternas konsekvent kausaldeterministiska världsbild.[28]

Den marxistiska filosofin, ”den dialektiska materialismen”, kom således mot slutet av seklet att utsättas för kritik från två håll: Dels från de mekaniska materialisterna och positivisterna, vilka ville skapa en ”enhetsvetenskap” och som förnekade att det var någon avgörande skillnad mellan naturen och samhället som vetenskapliga objekt, och dels från nykantianerna som utifrån Kants distinktioner mellan ”Das Ding an sich” och ”Das Ding als Erscheinung”, mellan teoretiskt och praktiskt förnuft och utifrån distinktionen mellan natur- och human-vetenskaperna som hade utvecklats i historicismen, ville återupprätta människans autonomi gentemot den vetenskapliga determinism som både positivismen och marxismen gav uttryck

[24] Se Larsson, s. 235 f.
[25] ”Fundamental Problems of Marxism” (1908), i *SPW* 3, s. 117.
[26] Plechanovs förord till sin översättning av *Ludwig Feuerbach* (1905, publicerad i Ryssland 1906), i a.a., s. 73.
[27] A.a., s. 79. Här är påverkan från Engels mycket tydlig.
[28] Willey, s. 26 f.

för. Det som skilde den marxistiska filosofin från både positivism (och dess vetenskapsteoretiska efterföljare, den logiska empirismen) och nykantianism var just dialektiken. Det var också mot ”den dialektiska materialismen” som objektiv ontologi som både Bernstein och de ryska machisterna riktade sin huvudsakliga kritik, vilket kom Plechanov och Kautsky och senare även Lenin att frenetiskt försvara den filosofiska och ontologiska grunden för ”proletariatets världsåskådning”.

Den kanske viktigaste frågan i Bernsteins filosofiska ”revision” av den ortodoxa marxismen var det existentiella problemet om människornas frihet, dvs. hennes förhållande naturen och till de samhälleliga och historiska lagar som marxisterna menade de med nödvändighet levde under. Det var också denna fråga som var dominerande i den s.k. materialismstriden som inleddes på ett vetenskapligt seminarium i Göttingen 1854 och fortsatte efter det att Ludwig Bücher publicerade sin mycket lästa *Kraft und Stoff* året efter.[29] Materialisterna trodde ”att död materia, i form av icke framskapade klumpar, solida ogenomträngliga newtonianska partiklar eller deras moderna komplexa ekvivalenter, utgjorde den enda yttersta verkligheten i universum; att tankar och medvetande endast var biprodukter av materien och att det inte finns något verkligt som existerar under eller bortom den”[30], och exempelvis Jakob Moleschott förklarade mentala aktiviteter med ”hjärnsekret” som motsvarade leverns galla, och Bücher reducerade i ovanstående bok ”medvetandet till molekylmönster”.[31]

Då flera av dessa ”råa och tanklösa” materialister snart fick visst inflytande inom arbetarrörelsen utvecklades där också en idealistisk mottendens, som istället för en materialistiskt determinism ville grunda sin kamp för socialismen på etik och moral. En av de tidigare var Friedrich Albert Lange, som utvecklade Kants etik till en socialdemokratisk ideologi.[32] Hans människouppfattning var i likhet med Kants dualistisk. Å ena sidan är människan ett djur, vars liv styrs av kampen för tillvaron (Lange var också påverkad av darwinismen). Å andra sidan kunde människorna med sin fria vilja styras av etik och moral, förutsatt att hennes biologiska behov har tillfredsställts.[33] Socialism blev därför enligt Lange ett samhälle där människornas etiska natur kunde dominera över hennes djuriska, dvs. det förutsatte (i likhet med Marx’ uppfattning om socialism) ett materiellt överskott över den nödvändiga produktionen av livet. Delvis utifrån Lange, men med ett större intresse för Kant, utvecklades mot slutet av 1800-talet en ”nykantiansk marxism” ur Magdeburgskolans ”etiska socialism” (Hermann Cohen, Paul Natorp etc.)[34] där de främsta företrädarna var Franz Staudinger, Karl Vorländer och Ludwig Woltmann. Även deras uppfattning om människan var dualistisk och enligt dem var hon ”dels en naturvarelse och dels en fri och ansvarig varelse. Dessa båda sidor hos människan kommer en gång att mötas, och då har samhället utvecklats till ett socialistiskt samhälle”.[35]

Denna bakgrund var viktig för Bernsteins kritik av den samtida marxismen. Medan han själv var ortodox marxist delade han den bland marxisterna vanliga åsikten att nykantianismen var en försvagande och destruktiv kraft inom socialismen, samtidigt som han menade att den ändå hade ”ett visst berättigande” genom att den var en ”reaktion mot den ytliga naturalistiska materialismen som var vanlig i mitten av 1800-talet å ena sidan, och mot den spekulativa

[29] Boken kom ut i nitton upplagor fram till 1898, (Willey, s. 25), se även Liedman (1977) vol. 1, s. 141.
[30] Dampier, s. 198.
[31] Willey, s. 25.
[32] A.a., s. 83.
[33] Olausson, s. 134 ff.
[34] Willey, kap. 5.
[35] Olausson, s. 184.

filosofins utsvävningar å den andra".[36] I artikelserien "Socialismens problem" och i boken, *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter* är däremot Kant mycket mera framträdande (det sista kapitlet, "Slutmål och rörelse", har också underrubriken "Kant contra 'cant' ", dvs. "Kant mot svammel"). Här utgick Bernstein från materialismbegreppets natur-ontologiska betydelsen som hade utvecklats inom marxismen, dvs. att "vara materialist betyder närmast att härleda allt som sker från utvändiga rörelser hos materien" och "enligt den materialistiska läran försiggår materiens rörelse med nödvändighet som en mekanisk process, det gives ingen tilldragelse eller företeelse utan sin nödvändiga verkan, intet förlopp utan sin materiella orsak".[37] Utifrån detta förstod han den materialistiska historieuppfattningen och kapitalteorin som deterministiska teorier, vilka i grund och botten förklarade historiens utveckling med "utvändiga rörelser hos materien".[38] Men Bernstein menade att Engels i sina brev redan hade visat[39] att inte bara naturen och ekonomin, i betydelsen utbyte med naturen, var viktiga för historiens utveckling. Därtill hade "den sociala makten" sin "egen kraftutveckling, vilken å sin sida återverkar på utvecklingen, befordrar den, uppehåller den eller länkar den in på andra banor".[40] Därmed "öppnas" historien för medvetandet och den mänskliga viljan, som enligt Kant till sin yttersta grund är av etisk natur. Därför måste socialismen bygga på individens moraliska frihet och ansvar och på samhällsmoralen då, menade Bernstein med hjälp av Kant, "utan ansvar ingen frihet; teoretiskt kunna vi tänka hur vi vill om människans handlingsfrihet, praktiskt måste vi utgå från ansvaret som grundval för sedelagen, ty endast under denna förutsättning är en samhällsmoral möjlig".[41] Därmed förde Bernstein in distinktionen mellan "vara" och "böra" och mellan "fakta" och "värderingar" i marxismen. Marxismen som en vetenskap grundar sig enligt Bernstein bara på "logik och erfarenhet" medan marxismen som socialism bygger på värdet av att "individen ska vara fri – icke i den metafysiska mening som anarkisterna drömmer om, dvs. fri från alla plikter mot samhället, utan fri från varje ekonomiskt tvång i sitt handlande och val av yrke".[42] Socialismen blir därmed inte längre *nödvändig* i den tidigare marxismens mening utan den blir *önskvärd*. Det var genom att övertyga människorna (och inte bara arbetarklassen) om socialismens *etiska* överlägsenhet, och inte bara materiella, som socialdemokratin skulle kunna vinna folkflertalet och via ett demokratiskt parlamentariskt system erövra samhällsmakten och genomföra socialismen.

Bernsteins revision mötte, som vi såg i kapitel 14, starkt motstånd från de ortodoxa marxisterna. Kautsky skrev 1899 ett svar i bokform där han menade att Bernstein hade förväxlat begreppen "determinism" och "mekanism",[43] dvs. att marxisterna inte alls hävdade samma determinism i historien som i naturen.[44] Bernstein hade, genom att avvisa "den från Hegel ärvda dialektiken" med dess "'ja, nej' och 'nej, ja' istället för 'ja, ja' och 'nej, nej'",[45] missat

[36] "Zur Würdigung Friedrich Albert Lange's", i *Die Neue Zeit* 10:2 (1892), s. 102.
[37] Bernstein (1907), s. 6 f.
[38] "Sålunda", skrev Bernstein, "blir materialisten en kalvinist utan gud." (a.a., s. 7).
[39] Se nästa kapitel, s. 400 ff.
[40] A.a., s. 13.
[41] A.a., s. 206.
[42] A.a., s. 1 och 208.
[43] Kautsky (1908), s. 30.
[44] Det var just detta som Bernstein ville revidera i marxismen: "Den filosofiska eller naturvetenskapliga materialismen är deterministisk, den marxistiska historieuppfattningen är det icke, den tillmäter ingalunda de ekonomiska grundvalarna för samhället något absolut inflytande på dettas byggnad" (Bernstein (1907), s. 21). Här betyder "materiell" således "ekonomisk".
[45] Bernstein (1907), s. 39. Som Bernstein också kärnfullt uttryckte det: "Det stora, som Marx och Engels verkligen uträttat, har de icke uträttat i kraft av, utan trots dialektiken." (s. 57).

den *kvalitativa* skillnaden mellan determinism i naturen och determinism i historien. Determinismen i historien *inbegrep* människan och hennes moraliska medvetande.[46] Därmed kunde determinismen i historien bli en medveten determinism, medan i naturen, som Engels hade skrivit i *Ludwig Feuerbach*, ”banade dialektiken sig fram omedvetet”.

Om Kautsky försvarade materialismen med hjälp av dialektiken, lyfte Plechanov fram själva materialismen som en objektiv ontologi i sitt första längre svar till Bernstein, ”Bernstein och materialism”, som publicerades i juli 1898 i *Die Neue Zeit*. Här menar Plechanov att det inte är Kant, utan en annan av de förmarxska filosoferna som är mera betydelsefull för marxismen och att ”det är viktigt och intressant att studera frågan om huruvida det finns något gemensamt mellan Marx’ och Engels filosofiska idéer å ena sidan och Spinozas å den andra”.[47] I flera andra artiklar försvarade Plechanov den dialektiska materialismen (med betoning på materialism) gentemot Bernstein och de tyska nykantianerna. Plechanov såg frågan mycket mera allvarligt än Kautsky (som kunde tänka sig att ”de ekonomiska och historiska ståndpunkterna hos Marx och Engels i nödfall skulle kunna förenas med även nykantianism”[48]) och han nekades t.o.m. att publicera några mot Bernstein kritiska artiklar i *Die Neue Zeit*. Här slog de båda teoretikernas olika bakgrund igenom, dvs. Kautskys vana vid den tyska socialdemokratins öppna diskussion och Plechanovs erfarenheter av mycket hårdare politiskt och organisatoriskt klimat. Medan Kautsky på partikongressen i Stuttgart 1898 ansåg att partiet skulle vara tacksamt mot Bernstein, då denne ”fått oss att tänka efter”, menade Plechanov att frågan egentligen stod ”vem som skulle begrava vem, dvs. antingen skulle Bernstein begrava socialdemokratin eller skulle socialdemokratin begrava Bernstein”.[49] I ett annat svar avvisar Plechanov Bernsteins åsikt att ”det viktigaste elementet i marxismens grund, dvs. den grundläggande lagen som går igenom hela system, är dess specifika historiska teori, vilken bär namnet historisk materialism”[50] och menar att ”den materialistiska förklaringen av historien visserligen är ett av de utmärkande dragen i marxismen, men att förklaringen mera innefattar en *del* av Marx’ och Engels materialistiska världsbild” (dvs. den dialektiska materialismen).[51] För Plechanov var motsättningen inom filosofin ett uttryck för klasskampen i det borgerliga samhället och han hävdade att ”bourgeoisins avsmak för materialism och dess förkärlek för Kants filosofi mycket väl kan förklaras med det nutida *samhällstillståndet*. I Kants doktriner ser bourgeoisin ett kraftfullt ’andligt vapen’ att rikta mot arbetarklassens yttersta aspirationerna. Det är därför som kantianismen har blivit mode bland den utbildade bourgeoisin.”[52]

Denna förklaring till de filosofiska diskussionerna med klassmotsättningarna mellan bourgeoisin och proletariatet blev än tydligare i den andra stora striden under marxismens

---

[46] Kautsky (1910), kap. 5.
[47] ”Bernstein and materialism”, i *SPW* 2, s. 331. Plechanov berättar också i artikeln att han efter världsutställningen i Paris år 1889 for till London, där han träffade Engels för första gången. Under nära en vecka diskuterade de en mängd praktiska och teoretiska frågor, och en gång när de diskuterade en artikel i *Die Neue Zeit* av Stern, ”Den ekonomiska och den naturvetenskapliga materialismen”, där Stern ville återuppliva just Spinozas monistiska filosofi, frågade Plechanov Engels om han ”menade att Spinoza hade haft rätt då han sade att *tankar* och *utsträckning* inte var nånting annat än två egenskaper hos en och samma substans”.’Javisst’, svarade Engels, ’den gamle Spinoza hade helt rätt’.” (a.a., s. 339).
[48] Kautsky (1925a), s. 2. Kautsky fortsätter meningen med ”på samma sätt som darwinismen i Büchers materialism är förenlig med såväl Haeckels monism som Langes kantianism”.
[49] ”What Should We Thank Him for”, i *SPW* 2, s. 340 och 351.
[50] Bernstein (1907), s. 5, här översatt från Plechanov, a.a., s. 352.
[51] ”Cant against Kant, or Herr Bernsteins Will and Testament”, i a.a., s. 352.
[52] ”Conrad Schmidt versus Karl Marx and Friedrich Engels”, i a.a., s. 397.

första decennier, den mellan de filosofiskt ortodoxa marxisterna och de ryska machisterna Bogdanov, Lunatjarskij, Jusjkevitj, Bazarov etc. som ville grunda marxismen på den ”nya filosofin” som bl.a. formulerats av österrikaren Mach. Denna arbetade som fysiker, vetenskapshistoriker och filosof, var en av Wienerkretsens dominerande gestalter och var sedan 1895 professor i ”de induktiva vetenskapernas filosofi”.[53] Mach var en av inspiratörerna till de senare logiska empirismen empiristerna (eller logiska positivisterna) och ville förankra kunskapsteorin i människans sinneserfarenheter och menade därmed att den vetenskapliga kunskapen inte kunde yttra sig om tingens natur utanför sinneserfarenheten; vetenskapen blev därmed en sann kunskap enbart när den byggde på sambanden mellan människans olika *sinnesintryck*. Den kunde därför inte uttala sig om *ontologiska* frågor utanför sinneserfarenheten (det var metafysik) utan enbart om samband mellan hennes erfarenheter.[54] Speciellt efter revolutionens nederlag i Ryssland 1905–06 trängde denna ”nya filosofi” in bland de intellektuella revolutionärerna, där bl.a. den ledande bolsjeviken och fysikern A. A. Bogdanov (som tillsammans med Lenin bl.a. ledde den grupp som kontrollerade ”inkomsterna” från exproprieringarna, dvs. bankrånen etc.) under lång tid hade varit intresserad av ersätta ”den populära ’metafysiska’ materialismen, som framställdes av den s.k. ’vetenskapliga socialismen’, med en modernare filosofisk grund”.[55] Både Plechanov och Lenin tvekade länge att gå ut i en filosofisk polemik mot Bogdanov, som hade högt anseende och som blev aktiv medlem i bolsjevikfraktionen 1903[56] (Lenin var lång tid inte speciellt intresserad av filosofiska frågor),[57] men sedan Bogdanov hade blivit arresterad 1906 och i fängelset fick möjlighet att skriva färdigt sista delen av sitt stora filosofiska arbete *Empiriomonism*, fick problemet direkta politiska konsekvenser. I efterdyningarna av revolutionens nederlag hamnade både mensjevikerna och bolsjevikerna i en kris (se kap 15, s. 314 ff), och som alltid i en krissituation väcktes en mängd grundläggande frågor. Frågan fick politiska dimensioner då Bogdanov ledde den fraktion av bolsjevikerna som ville bojkotta valet till den 3:e duman efter tsarens ”kontrarevolution” 1907, och i en artikel som också publicerades i *Die Neue Zeit* framställde han Machs filosofi som den filosofiska grunden för bolsjevikernas marxism. Eftersom Plechanov och mensjevikerna fortfarande kvarhöll den dialektiska materialismen som sin filosofi, kunde de hävda att ”taktiken hos den s.k. bolsjevismen präglas av ’subjektivism’ och ’voluntarism’, vars filosofiska uttryck machismen är [...] Våra Machformade marxister är medvetna bolsjeviker, som ’ger mening’ åt de senares taktik och praktik. Bolsjevikernas taktiskt och praktiskt inriktade folk är omedvetet machister och idealister”.[58] Denna anklagelse var oerhörd för Lenin och att i detta läge försvara den dialektiska materialismen blev för honom liktydigt med att försvara bolsjevikerna mot anklagelserna om att vara revisionister. Fram till decenniets slut publicerade sedan både Plechanov och Lenin en mängd artiklar där de gick till storms mot ”idealisterna” och ”de religiösa sökarna efter Gud” i

---

[53] Lübcke, del 2, s. 114.
[54] ”Machs grundläggande målsättning var att göra vetenskapen, speciellt fysiken, kunskapsteoretiskt oberoende av varje metafysisk ståndpunkt, inkluderat materialism.” (Jordan, s. 264 f).
[55] Katkov: ”Lenin as Philosopher”, i Schapiro & Reddaway, s. 73.
[56] Kolakowski (1978), vol. 2, s. 433.
[57] År 1894 hade han exempelvis skrivit att ”insisterandet på dialektik [...] är ingenting annat än en relik av den hegelianism som den vetenskapliga socialismen vuxit ifrån, en relik av dess uttryckssätt” (Lenin (1970b), s. 37). En av de första som kritiserade machismen i Ryssland var istället filosofen Lyubov’ Axelrod som 1904 skrev att ”vi marxister uppfattar kombinationen av empiriomonism och materialistisk historieuppfattning som en fientlig lära, främmande för våra ståndpunkter, och vi ser det som vår plikt mot partiet att bekämpa den.” (L. Axelrod: *Filosofkie Ocherki: Otvet filosofskim kritikam istoricheskago materiaslizma*, St Petersburg (1906), cit. i Schapiro & Redda-way, s. 74.
[58] A. Deborin: ”Filosofiia Makha” i *Golos sotsialdemokrata* (1908), nr 4-5, s. 11 f, cit. i Joravsky, s. 34.

Ryssland. Där Mach egentligen inte uttalade sig om det *ontologiska problemet* med verklighetens yttersta natur (det var en metafysisk fråga och kunde därför inte besvaras vetenskapligt), utan såg det som en *kunskapsteoretisk fråga* (dvs. vad är det vi människor *uppfattar* som materiella kroppar och på vilken grund kan vi få kunskap om dem) utgick Plechanov från Engels materialistiska ontologi och fastslog att ”det vi kallar materiella objekt (kroppar) [är] de objekt som existerar oberoende av vårt medvetande och som, genom att agera på våra sinnen, i oss uppväcker speciella *sinnesintryck* som i sin tur ligger bakom våra begrepp om världen, dvs. dessa materiella objekt och deras inbördes relationer”.[59] Här gav alltså den materialistiska ontologin en empirisk kunskapsteori[60] och den filosofiska skillnaden mellan machismen och den dialektiska materialismen låg till största delen i den ontologiska frågan, inte i den kunskapsteoretiska (den allra största skillnaden låg ändå på den ideologiska nivån). Men där Bogdanov, bl.a. utifrån den nya fysikens framväxt i början av 1900-talet, problematiserade materialismen just som en ontologi, tillskrev Plechanov och senare Lenin i enlighet med Engels’ tanke att man antingen måste vara materialist eller idealist machismen den absurda ståndpunkten att människans kunskap om världen också *skapar* världen. ”Men”, invände då Plechanov, ”vi är medvetna om att en gång fanns det inga människor på vår planet. Och om det inte fanns några *människor*, fanns det heller inte några *sinnesintryck*. Ändå fanns världen där. *Varför* fanns den utanför vår erfarenhet? Var det därför att den i allmänhet inte kunde vara ett objekt för vår erfarenhet? Nej, den existerade utanför erfarenheten *bara* därför att organismerna, som genom sin struktur är kapabla att få sinnesintryck, ännu inte hade framträtt.”[61] Med detta menade Plechanov sig ha vederlagt Machs kunskapsteori!

I sin egen kritik av machismen i *Materialism och empiriokriticism* (1909) utgick även Lenin från att frågan inte handlade ”om den ena eller den andra formuleringen av materialismen utan om motsättningen mellan idealismen och materialismen, om skillnaden mellan de två huvud*linjerna* inom filosofin: Ska vi gå från tingen till förnimmelsen och tanken? Eller från tankar och förnimmelser till tingen? Engels håller fast vid den första, dvs. den materialistiska linjen. Mach omfattar den andra, dvs. den idealistiska linjen.” [62] Efter att ha slagit fast att Engels var materialist och att Mach, i likhet med 1700-talsfilosofen Berkeley, ontologiskt sett var idealist,[63] övergår Lenin till att definiera begreppet ”materia” kunskapsteoretiskt: ”Materien är det som genom sin verkan på våra sinnesorgan framkallar förnimmelser; materien är den objektiva realiteten som är oss given i förnimmelsen”.[64] Här postulerar således Lenin existensen av ”materia” utifrån de förnimmelser som den antas ge upphov till, dvs. den materialistiska *kunskapsteorin* (uttryckt som en avspeglingsteori)[65] blir enligt Lenin beviset på materialismens *ontologiska* riktighet. Därmed blir frågan om materialism och idealism till en i huvudsak kunskapsteoretisk fråga och, menade Lenin,

---

[59] ”Materialismus militans”, i *SPW* 3, s. 214.
[60] ”Det finns ingen och kan aldrig finnas någon annan kunskap om ett objekt än den som erhålls genom det sinnesintryck som det framställer hos oss” (a.a., s. 221).
[61] A.a., s. 219.
[62] Lenin (1973), s. 36.
[63] Mach jämställs alltså med Berkeley, som menade att ”den materialistiska fördomen” består i tron på ”den absoluta existensen av förnimbara objekt i sig själva, utanför medvetandet”. Berkeley förnekade inte att vi uppfattar olika ting i världen, men han menade att ”materia, eller ’materiell substans’, är en term som har introducerats av filosofer, och när den används av dem inkluderar de ett slags oberoende eller en existens som är skild från hur medvetandet förnimmer den”. Denna definition av materialism gör Lenin till sin egen i stället för att som Berkeley förneka dess riktighet (Jordan, s. 262 f).
[64] Lenin (1973), s. 139.
[65] ”Våra förnimmelser återspeglar den objektiva realiteten, dvs. det som existerar oberoende av mänskligheten och de mänskliga förnimmelserna.” (a.a., s. 296).

> Den grundläggande skillnaden mellan materialisten och anhängarna av den idealistiska filosofin består i att materialisten fattar förnimmelsen, varseblivningen, föreställningen och överhuvudtaget människans medvetande som en avbild av den objektiva verkligheten. Världen utgör rörelse av denna objektiva verklighet, som återspeglas i vårt medvetande. Föreställningarnas, varseblivningarnas osv. rörelse motsvaras av rörelsen hos materien utanför mig. Begreppet materia uttrycker ingenting annat än den objektiva verklighet, som är given i förnimmelsen.[66]

Detta medför, trots att Lenin gång på gång framställde sin kunskapsteori som ”en dialektisk materialistisk teori”,[67] att den egentligen blev en *monistisk* materialistisk teori. Det var denna teori, ”den *naturvetenskapliga materialismen*, dvs. den spontana, icke medvetna, outformade, filosofiskt omedvetna övertygelsen hos det övervägande flertalet naturforskare om den objektiva realiteten hos yttervärlden som återspeglas i vårt medvetande” som enligt Lenin utvecklades till ”den *filosofiska materialismen*, [...] vilken sedan gammalt är bekant och [som] hundratals gånger har bekräftats av Marx och Engels”,[68] och som Lenin nu gjorde till sin.[69] Mot slutet av boken har också ”det dialektiska” i kunskapsteorin helt försvunnit och Lenin citerar instämmande ”den berömde naturforskaren” Haeckel som skilde mellan ”två typer av teorier: 1) Monistiska eller mekaniska eller kausala eller naturliga teorier och 2) Dualistiska eller teologiska eller vitalistiska eller övernaturliga teorier.”[70] Där den monistiska kunskapsteorin såg ”kunskapen som en fysiologisk process, vars anatomiska organ är hjärnan” och ”den enda del av hjärnan i vilken kunskapen kommer till stånd är ett till rummet begränsat område av hjärnbarken, fronema”, uppfattade den dualistiska kunskapsteorin ”kunskapen [...] som en rent andlig process” och att ”den del av den mänskliga hjärnan som skenbart fungerar som organ för kunskapen i själva verket var endast ett instrument genom vilket den andliga processen kommer till uttryck”.[71] Denna jämförelse mellan en monistisk och en dualistisk kunskapsteori är enligt Lenin också en jämförelse mellan materialism och idealism överhuvudtaget, dvs. ”materialistisk kunskapsteori” blir för Lenin identisk med en ”monistisk (materialistisk) kunskapsteori”. Därmed återgick Lenin till en mekanisk materialistisk uppfattning, en uppfattning som Marx och Engels enligt Plechanov hade lämnat bakom sig.[72]

---

[66] A.a., s. 260.

[67] I förordet till den första upplagan säger Lenin att ”Marx och Engels [har] dussintals gånger kallat sina filosofiska åsikter dialektisk materialism.” (a.a., s. 13), vilket var fel, då uttrycket först myntades av Plechanov i en artikel om Hegel i *Die Neue Zeit* 1891 (Liedman (1977) vol. 1, s. 35 och not 1, s. 331, Hunt, s. 5 och Baron, s. 287).

[68] A.a., s. 337 f.

[69] I en analys av Lenins kunskapsteori sammanfattar G. A. Paul den i fyra punkter: 1) *Utanför* oss finns det *materiella ting (*material things). 2) De existerar *oberoende* av oss. 3) Vi kan lära *känna* naturen hos varje materiellt ting, och ibland gör vi det. 4) *Medlet* genom vilka vi lär känna naturen hos de materiella tingen *utanför* oss är att vi *inne* i oss har en sinnesförnimmelse som *representerar* det materiella tinget (s. 66). Problemet med denna kunskapsteori (som alltså bygger på ett ”metafysiskt” ontologiskt antagande att medvetandets föreställningar ”reflekterar” den sanna naturen hos tingen utanför oss) är enligt Paul att det inte finns något kriterium som kan avgöra om ”reflexerna” är riktiga eller felaktiga. Lenin själv menar att detta kriterium existerar i *praktiken* (”Sanningen om puddingen finns i att äta den”), men som Paul menar säger detta inget om att puddingen reflekteras i medvetandet på ett riktigt sätt (även en blind kan äta pudding). Enligt Paul har Lenin inte funnit något sanningskriterium utanför sitt ursprungliga postulerande av identitet mellan ”tinget i sig” och ”tinget för oss” (s. 72 f).

[70] Liedman (1977), vol. 1, s. 201. Haeckel var också mycket viktig för Engels i hans arbete med ”naturens dialektik” (a.a., vol. 2, s. 14).

[71] Lenin (1973), s. 342 f.

[72] Se ovan s.363. Lenin verkar inse att hans ståndpunkt liknar den gamla mekaniskt materialistiska, och han försöker lösa problemet dels genom att skilja mellan den gamla *metafysiska materialismen* (i Engels’ mening av

Även den existentiella frågan om människans frihet såg Lenin i första hand som en kunskapsteoretisk fråga. Utifrån Engels' uppfattning om förhållandet mellan frihet och nödvändighet (som Lenin citerar i sin bok) gör han en analys av ”vilka kunskapsteoretiska förutsättningar som hela detta resonemang vilar på”.[73] Denna analys kommer fram till att friheten bygger på kunskapens utveckling, dvs. att kunskapen med Lenins ord ”förvandlar 'tingen i sig' till 'ting för mig' ”. Därmed förvandlas ”nödvändighet i sig” till en känd ”nödvändighet för oss”, och ”kunskapsteoretiskt sett råder det absolut ingen skillnad mellan de båda förvandlingarna eftersom den grundläggande ståndpunkten i de båda fallen är en och densamma, nämligen det materialistiska erkännandet av den objektiva existensen av yttervärlden och lagarna för den yttre naturen.” Kunskapen om denna tingens nödvändighet får vi enligt Lenin

> från samma källa som vi får vår kunskap om att tingen existerar utanför vårtmedvetande och oberoende av detsamma, nämligen ur vårt medvetandes utveckling, som milliontals gånger visar varje människa att okunnighet förvandlas till kunskap när ett föremål verkar på våra sinnesorgan [...] Herraväldet över naturen, som yttrar sig i mänsklighetens praktiska verksamhet, är ett resultat av naturföreteelsernas och naturprocessernas objektivt riktiga återspegling i människornas hjärna, [vilket] är beviset på att denna återspegling [...] är objektiv, absolut, evig sanning.”[74]

Detta medför att den kunskapsteoretiska återspeglingsteorin (tänkandet avspeglar verkligheten som denna är ”i sig”) ”förbereder grunden för eliminerandet av det metafysiska materiabegreppet och dess ersättande med ett materiabegrepp som uteslutande definieras i epistemologiska termer”.[75] Utifrån *kunskapen* om verkligheten (som verkligheten ger oss) kan vi säga hur denna faktiskt är, lika väl som att när vi vet hur den är, är vi fria att utnyttja den i våra syften. Lenin sluter därmed cirkeln från Hegel fullständigt. (1) Den objektiva världen, (2) kunskapen om och (3) friheten i den är ett och samma. ”Anden” finns i naturen och naturen finns i anden. Frågan om materialism och idealism, som för Lenin var en så viktig *politisk* fråga, ledde honom fram till ett monistiskt materiabegrepp som innehöll alla tre nivåerna av problemet med förhållandet mellan materialism och idealism *i ett och samma begrepp*. Därmed hade den mest konsekvente och medvetne materialisten alltid rätt, och som en ideologisk överbyggnad för politiska strider visade sig Lenins filosofi snart också vara ett bra verktyg. Redan i juni 1909 kom brytningen mellan bolsjevikerna och Bogdanovs anhängare, vilka sedan bildade en egen fraktion inom socialdemokratin som bl.a. lyckades starta en partiskola hos Gorkij i hans hem på Capri. Under något år utsattes de för en allt hårdare kritik från Lenins grupp, och Lenin hade därmed uppnått sitt syfte att bolsjevikerna inte kunde beskyllas för ”filosofisk revisionism” av de ”ortodoxa” mensjevikerna.[76]

Den mekaniska monistiska materialism som Lenin framställde i *Materialism och empiriokriticism* lyckades till stor del bli accepterad som bolsjevikernas filosofiska ståndpunkt, delvis p.g.a Rysslands efterblivna socioekonomiska förhållanden där materialismen i avsaknad av en stark medelklass ”blev ett vapen för proletariatet i dess kamp mot den tsaristiska regimens

---

”materia utan rörelse”) och den *dialektiska materialismen* (materia i rörelse), och dels genom att utifrån en diskussion om den nya fysikens kris delvis ansluta sig till den franske fysikern Henri Poincaré, som skilde mellan ”traditionell” och ”ny” mekanism, där den traditionella var ett uttryck för den ”metafysiska materialismen” (a.a., s. 245 ff).

[73] A.a., s. 181.

[74] A.a., s. 183.

[75] Jordan, s. 262.

[76] Schapiro (1969), s. 110 ff.

feodalism”[77] och har senare upphöjts till statsfilosofi i Sovjetunionen.[78] Lenin själv genomgick senare en filosofisk förändring då han efter krigsutbrottet 1914 anlände till Bern och fick i uppgift att skriva en artikel om Marx för *Granat' s Encyclopedic Dictionary*.[79] För detta arbete läste han för första gången Hegel mera djupgående och fann liksom Marx i ”Feuerbachteserna” att ”idealismen hade utvecklat den aktiva sidan” i filosofins historia. Bakom det nyvaknade intresset för Hegel låg också chocken över den tyska socialdemokratins svek den 4 augusti, och medan den internationella socialistiska rörelsen föll i bitar, medan kriget pågick för fullt, studerade Lenin Hegel i ett år, främst dennes *Wissenschaft der Logik*.[80] I anteckningarna från läsningen framträder en helt annan syn på förhållandet mellan materialism och idealism än vad han gav uttryck åt i sin tidigare filosofiska bok. I anteckningarna är det istället *dialektiken* mellan materialismen och idealismen (dvs. den ena sidans avhängighet av den andra) som framhävs, och skillnaden mellan dem ser nu Lenin som en skillnad mellan ett dialektiskt och ett icke-dialektiskt tänkande. Han menar nu att ”Plechanov kritiserar kantianismen (och agnosticismen överhuvudtaget) från en vulgärmaterialistisk ståndpunkt [...och att] marxisterna (i början av 1900-talet) kritiserar kantianerna och Humes anhängare mera på ett feuerbachianskt än på ett hegelianskt sätt”.[81] Detta får också stor betydelse för Lenins tidigare kunskapsteori, då han nu menar att den kunskapsteoretiska avspeglingsteorin (dvs. hans egen tidigare teori) är ”ofullständig och ensidig”[82] och istället ”reflekterar människans medvetande inte bara den objektiva världen utan skapar den också”.[83] Hegels uppfattning om händelser som ”moment” i en (dialektisk) utveckling ersätter nu också Lenins tidigare syn på utveckling som en mekanisk kausal kedja:

> Orsak och verkan är således bara moment av varje slag av ömsesidigt beroende, (det universellas) förening, sammanlänkandet av händelser ärbara länkar i kedjan av sakernas utveckling. Allsidigheten och den allomfattande karaktären i världens förening kan bara uttryckas ensidigt, ytligt och ofullständigt av kausaliteten.[84]

Lenin framhäver den hegelska dialektiken så mycket att han t.o.m. hävdar att ”man kan inte fullständigt begripa Marx' ”Kapitalet” och speciellt dess första kapitel, utan att ha studerat och förstått *hela* Hegels *Logik*. Följaktligen har under ett halvt århundrade ingen av marxisterna förstått Marx”.[85]

---

[77] McLellan (1979), s. 107.
[78] Scanlan, s. 22 ff och Kolakowski (1978), vol. 2, s. 458. Jfr också ”Men säkert är Lenins bok ett framstående bidrag till partihistorien. Den har givit den teoretiska formen åt den fortsatta filosofiska utvecklingen i Ryssland. Där upphöjdes efter revolutionen 'leninismen' – en förening av den naturvetenskapliga materialismen med den från Marx övertagna läran om den sociala utvecklingen, upputsad med en något mer dialektisk terminologi - till officiell statsfilosofi. Denna materialistiska filosofi var just den rätta läran för den nya ryska intelligentians massor, som fulla av entusiasm för naturvetenskapen och tekniken skönjde basen för en av dem ledd produktion – med de ännu religiösa bönderna som enda motstånd – och som en ny härskande klass såg de ett framtidens jätterike ligga framför sig.” (A. Pannenkoek (1973), s. 44).
[79] Krupskaya, vol. 2, s. 155.
[80] Som Dunayevskaya påpekar ”måste det ha verkat mycket märkligt att en så kompromisslös revolutionär som Lenin tillbringade sina dagar på Berns bibliotek, alltmedan hela världen – inkluderat den marxistiska rörelsen – sprängdes i bitar.” (1973, s. 97).
[81] Lenin (1976), s. 124.
[82] McLellan (1979), s. 108.
[83] Lenin (1976), s. 152. Colletti menar att Lenin här ”okritiskt ansluter sig till Hegels förstörelse av förståndet och av icke-motsägelsens princip, så långt att han återuppfinner Bergsons formuleringar om en andlig irrationalism” (1969, s. 162).
[84] Lenin (1976), s. 109.
[85] Lenin, a.a., s. 125.

Lenins *Filosofiska anteckningsböcker* publicerades i Sovjetunionen 1929, där de i huvudsak har använts av partiet i dess kritik av de ”mekaniska materialisterna” (Bucharin etc.) medan *Materialism och empiriokriticism* har använts för att avvisa olika former av idealism.[86] För Lenin själv fick dock läsningen av Hegel en mera omedelbar betydelse, då dennes dialektik framhävde ”subjektets” betydelse i utvecklingen och att man måste utgå från ”totaliteten”. Båda sakerna kom snart att bli aktuella för Lenin, först som teoretiker och inom några år än mer som politiker.[87]

[86] Kolakowski (1978), vol. 2, s. 464.
[87] För en analys av vad läsningen av Hegel innebar för Lenins politiska uppfattning under revolutionen, se Löwy (1976).

18. Vetenskap och kritik

Ett av de viktigaste dragen hos både Karl Marx och den tidiga marxismen var som vi sett tanken att den politiska inriktning de företrädde var grundad på en vetenskaplig analys av det samtida samhället. Trots denna övergripande likhet fanns det ändå en viktig skillnad mellan Marx och marxisterna som hängde samman med deras skilda uppfattning om vad vetenskap var för något. Denna skillnad kan delvis förstås utifrån de olika tidsklimat de verkade i, Marx under decennierna runt 1800-talets mitt och marxisterna decennierna runt sekelskiftet. När marxisterna utarbetade sin marxism utgick de därför å ena sidan från Marx' efterlämnade verk, samtidigt som de å andra sidan verkade i en i jämförelse med Marx annorlunda tid vad det gällde denna vetenskapsuppfattning.

Under 1800-talet expanderade vetenskaperna mycket kraftigt och lade under sig allt fler områden av både naturen och människornas liv. I början av seklet betydde ”vetenskap” ofta ”filosofiska system”, där allt från universums och solsystemets uppkomst till den mänskliga moralens grunder kunde behandlas av en och samma tänkare. Hegel var, förutom allt annat, kanske både den störste och den siste av dessa ”universalfilosofer” med rötter i 1700-talets intellektuella upplysningstänkande. Vid tiden för Hegels död började de empiriskt grundade specialvetenskaperna hastigt växa fram, delvis inom fysiken, men än mer inom kemin och biologin. Som en reaktion på denna specialvetenskapernas utveckling växte efter publiceringen 1859 av Darwins stora arbete, *Om arternas ursprung*, åter fram en tendens att försöka systematisera den nya kunskapen. Exempelvis den darwinistiskt påverkade Ernst Haeckel menade att man genom specialvetenskapernas upptäckt av ”ett oändligt antal icke samordnade detaljer åter måste väcka frågan om sammanhang och system [...] Från c:a 1860 kan man också, säger han, tala om en ny period av systembyggande.” [1]

När Engels publicerade sin *Anti-Dühring* 1878 växte, som han själv skrev i sitt förord, ”sedan en tid tillbaka i Tyskland kosmogoniska, allmänt naturfilosofiska, politiska, ekonomiska och andra system upp i dussintal som svampar ur jorden på en natt”.[2] Skillnaden mellan dessa ”system” och de tidigare var dock att de nya mera betraktades som ”vetenskapliga” än ”filosofiska”, dvs. de byggde på de empiriska vetenskapernas utveckling runt sekelskiftets mitt och inte minst på den fortsatta hastiga vetenskapliga utvecklingen mot slutet av seklet. ”Vetenskap” ersatte alltmer ”filosofi” som det mänskliga vetandets mest utvecklade och positivt uppskattade erövring. År 1861 skrev exempelvis statistikern och ekonomen Cournot att ”tron på filosofiska sanningar har avtagit i en sådan utsträckning att varken allmänheten eller akademikerna längre tar emot eller välkomnar sådana arbeten, annat än som produkter av ren lärdom eller som historiskt kuriosa”, och några år senare menade den berömde fysikern, Kelvin W. Thompson, att alla grundläggande problem utom några av mindre betydelse redan hade lösts av fysiken.[3] ”Vetenskap” var tidens paroll, och byggd på ”experiment och industri” (dvs. experimentell metod och industriell nytta) var den tillsammans med ”utveckling” och ”framsteg” de kanske viktigaste dragen i den tidiga kapitalismens framtidstro fram till sekelskiftet. I detta läge kom Darwins evolutionsteori att få en oerhört viktig ideologisk betydelse, både genom dess avvisande av människans gudomliga ursprung och genom att den relativt lätt kunde överföras till människornas och samhällenas utveckling. Spencers sociologi, den mera direkt ”socialdarwinismen” och även socialisternas teorier om ”mutual aid” som samhällets

[1] Liedman (1977), vol. 1, s. 128.
[2] Engels (1971), s. 9.
[3] Hobsbawm (1979), s. 277 f.

och människornas egentliga väsen, byggde på eller bekräftades av Darwins teori. Det var i denna tid av positiv vetenskap och utvecklingsoptimism som de första marxisterna verkade och utvecklade sin marxism.

När Marx inledde sitt teoretiska arbete utvecklades även han i riktning mot ”vetenskap”, men denna vetenskap var inte byggd på empiri och evolution utan på dialektik och revolution. Arvet från Hegel och från den franska revolutionen för Marx motsvarades för marxisterna av påverkan från Darwin och Haeckel.[4] Hegel behandlades ”som en död hund” och revolutionerna 1848 och 1871 hade bägge lidit nederlag. För Marx var hans vetenskap också en kritik av två andra samtida ”ideologier”, den tyska unghegelianismen och den s.k. utopiska socialismen (som delvis gick samman i den tyska ”sanna socialismen”). Å ena sidan var ”vetenskap” något som utgick från ”verkligheten”, dvs. människornas bearbetande av naturen för att överleva. Det vore fel, menade Marx, att söka en annan utgångspunkt för vetenskapen om människan än människans egen grund.[5] Men å andra sidan riktades hans vetenskap samtidigt mot politiken, främst mot försöken att skapa utopiska samhällsmodeller och sträva efter att, med stöd av förnuft och god moral, förverkliga dessa utopier som lösningen på det nya samhällets ojämlikhet. Dessa utopister, Saint-Simon, Fourier, Cabet, Owen etc., byggde själva sina utopier på vad de betraktade vara vetenskap, men denna vetenskap var ännu till stor del kvar på den filosofiska nivån där såväl ”naturrättsliga teorier som religiösa förhoppningar om ett uppfyllande av bibelns löfte om frälsning”[6] spelade en stor roll. Marx och inte minst Engels hade en ambivalent inställning till dessa utopiska socialister. Å ena sidan var dessa de första som hade utvecklat *kritiken* av den samtida kapitalismen så långt att de krävde ett annorlunda samhälle där missförhållandena var avskaffade och människorna kunde leva i social harmoni. I den meningen var de ”socialister”. Å andra sidan var de minst sagt oklara över hur detta samhälle skulle realiseras, där allt från försök att övertyga Ludwig XVIII att tillsammans med *les industriels* bekämpa adeln, kyrkan och militären (Saint-Simon), till experimentsamhällen med inte mer än 1600 medlemmar, som tillsammans och i arbetsrotation utförde de sysslor som behövdes göras (Fouriers *falangstärer*) sågs som medel att nå målet.[7] Det var mot dessa socialister som Marx riktade sig när han skrev att hans kommunism inte vilade på idéer, principer eller utopier ”som den ene eller den andre världsförbättraren uppfunnit eller upptäckt” utan på ”en existerande klasskamp, en inför våra ögon pågående historisk rörelse”,[8] lika väl som hans 3:e Feuerbachtes om att även ”uppfostraren måste uppfostras” direkt riktade sig mot Owens teorier om att gynnsamma sociala omständigheter skapar goda människor och att därför socialismen i förta hand handlade om att uppfostra arbetarna. Innebörden i begreppet ”vetenskap” var för Marx i detta sammanhang närmast ”realistisk”, dvs. byggande på en faktisk verklighet.

Samtidigt hade dessa socialister ändå framställt en viktig *kritik* av det borgerliga samhället, och i denna roll uppfattade både Marx och Engels dem betydligt mera positivt. I början av 1845 planerade de att på tyska publicera ett ”bibliotek med de bästa utländska socialisterna”, där alla från Morelly, Mably och Babeuf till Saint-Simon, Fourier, Cabet och Proudhon skulle ingå.[9]

---

[4] Som Kautsky långt senare uttryckte det i sitt stora arbete om den materialistiska historieuppfattningen: ”De [Marx och Engels] hade utgått från Hegel, jag utgick från Darwin.” (Kautsky (1927), band 1, s. 17).
[5] Se kap. 6, s. 109.
[6] Bayertz, s. 94.
[7] *HST* 1, s. 43 och 66.
[8] Marx (1970d), s. 24.
[9] Plan of the ”Library of the Best Foreign Socialist Writers”, i *CW* 4, s. 391

Engels översatte också delar av Fouriers skrifter till tyska och i ett förord menade han att tyskarna ”lugnt lagt åt sidan den bästa aspekten [av Fourier]: *Kritiken* av det existerande samhället, [som är] den verkliga grunden, den huvudsakliga uppgiften för varje undersökning av sociala frågor”.[10] Även långt senare kvarhöll Engels sin positiva uppfattning av främst Saint-Simon och Fourier, och i exempelvis *Anti-Dühring* skrev han att ”vi möter en genial vidsynthet hos Saint-Simon, som gör att man hos honom återfinner embryot till nästan alla de tankar hos en senare socialist som inte direkt berör ekonomin” och att ”Fourier har givit oss en kritik av de bestående samhällsförhållandena som inte förlorat i djup därför att den därtill är utförd med äkta fransk spiritualitet”.[11] Men utopisterna delade inte bara den samhällskritiska inriktningen med Marx och Engels. Själv kom Marx, trots sina ambitioner att ”inte skriva recept för framtidens soppkök”, att några gånger framställa bilder av det framtida kommunistiska samhället. Främst kända är kanske hans skiss av hur arbetsdelningen försvunnit i det kommunistiska samhället, där man kan ”jaga på morgonen, fiska på eftermiddagen, sköta kreatur på kvällen och kritisera efter kvällsmaten”,[12] vilken bygger på Fouriers idéer om arbetsdelningens upphävande, och slagordet i kritiken av Gothaprogrammet, ”Från var och en efter förmåga, åt var och en efter behov”[13] som Marx hade hämtat från Saint-Simon.[14] Så sent som 1851, då Marx planerade att publicera resultatet av sina ekonomiska forskningar, ingick i detta projekt även en kritik av de samtida socialisterna, och en fjärde volym (de två första skulle innehålla en kritik av den politiska ekonomin och en historisk-teoretisk kritik) skulle enligt Engels innehålla ”vad som blev över [från de andra volymerna] av kritiken och det mångomtalade ’positiva’, dvs. vad du ’egentligen’ vill”.[15] Ändå kan man knappast påstå att Marx var utopist, annat än möjligen som inspiratör för en social rörelse som måste ha utopier. Men detta problem berörde inte Marx under hans livstid, utan kom att bli mera betydelsefullt för de efterföljande marxisterna.[16]

Marx’ vetenskapsbegrepp handlade således till stor del om att försöka utarbeta en vetenskapligt sett realistisk uppfattning om förutsättningarna för socialismen. Men det fanns ytterligare en dimension av Marx’ vetenskap, som kom att bli problematiskt för marxisterna, nämligen dess nära anknytning till *kritik*begreppet. Utopisterna hade ju banat vägen och själva be-

---

[10] ”A Fragment of Fourier’s ’On Trade’”, i a.a., s. 614.
[11] Engels (1970), s. 357.
[12] ”Die deutsche Ideologie”, i *MEW* 3, s. 33.
[13] *MEW* 19, s. 21.
[14] Wolfe (1967), s. 336.
[15] Engels till Marx 27 nov. 1851, i *MEW* 27, s. 373. Engels fortsätter att säga att ”trots alla svårigheter har [denna uppläggning] den fördelen att man inte avslöjar den mycket skyddade hemligheten förrän mot slutet och därmed tvingar bourgeoisin att nyfiket läsa igenom de tre första volymerna innan man avslöjar att man inte fabricerar några undergörande piller”, dvs. att ”den positiva framställningen” inte bara ska ses som en orealistisk utopi.
[16] Den positivistiskt färgade ”vetenskapliga socialismen” som växte fram efter 1880 gav givetvis inte något utrymme för ”utopier”, och trots all debatt mellan de ortodoxa marxisterna och revisionisterna ”var de ense i två avseenden: i deras positivistiska förståelse av vetenskap och i deras förnekande av utopier” (Bayertz, s. 105). Trots detta försvann inte behovet av framtidsskildringar för den socialdemokratiska rörelsens medlemmar. Både Edward Bellamys *Looking back 2000-1887* och William Morris’ *News from Nowhere* översattes snabbt till tyska och gick som följetong i flera av den tyska rörelsens tidningar, t.o.m. i *Die Neue Zeit*. Kautsky som recenserade Bellamys bok menade att sådana utopier var ”harmlösa och därför inte behöver fördömas så länge de inte kan antas ha någon effekt på verkligheten, på arbetarklassens politiska och ekonomiska kamp; så länge som de inte begär att få vara något annat än ett slags socialistisk poesi”. (Kautsky: ”Der jüngste Zukunftsroman”, i *Die Neue Zeit*, 7 (1899), s. 268). I Ryssland skrev den av Lenin senare så kritiserade Alexander Bogdanov en utopisk roman, *Röda stjärnan*, efter revolutionens nederlag 1905 för att försöka stärka det slagna ryska proletariatet. Boken kom ut 1908, översattes till tyska och esperanto och gavs sedan ut i flera upplagor efter revolutionen 1917, där den tredje upplagan 1918 såldes i 300.000 exemplar (Graham, s. 124, not 2).

greppet var också sedan länge väl etablerat i den tyska klassiska filosofin. Redan Kant hade ju kallat sina viktigaste arbeten för *kritik* av det teoretiska och det praktiska förnuftet. Bland unghegelianerna var kritikbegreppet den kanske mest centrala axel runt vilken deras samhälls- och historiesyn rörde sig. Det var genom förnuftets *kritik* av framförallt religionen och av de tankeformer som hängde samman med det som den mänskliga friheten skulle nås. Samhällskritiken tänktes äga en samhällsförändrande kraft om den utgick från en riktig filosofisk utgångspunkt. Då flera av unghegelianerna snart satte kritiken i motsatsställning till ”massan”, som enligt Bruno Bauer ”inte önskade något annat än enkla idéer för att undvika besväret att kunna begripa saker, slagord som löser saker i förväg, högtflygande fraser med vilka man kan förstöra all kritik”[17], reagerade Marx kraftigt. Han utvecklades ju åt rakt motsatt håll; istället för att se kritiken som ett vapen i sig, uppfattade han att problemet för kritiken var att finna en materiell kraft som redan själv var indragen i striden. Denna kraft fann han i proletariatet, samtidigt som han vände sin egen kritik mot de tyska ”kritiska kritikerna” i *Den heliga familjen. Från kritiken av Hegels rättsfilosofi* till *Kapitalet* (som har underrubriken ”Kritik av den politiska ekonomin”) var kritikbegreppet levande för Marx, men givetvis med en helt annan innebörd än det hade haft både för Kant och unghegelianerna. Denna innebörd var till en början mera byggd på hans ”praxisfilosofi”, dvs. på tanken att det mänskliga tänkandet (och därmed den vetenskapliga kritiken) självt var en del av historiens dialektiska utveckling. ”Vetenskapen” var därför för Marx alltid en *kritisk* vetenskap, som var kritisk mot (i betydelsen kritiskt undersökande av) både andra teorier och tankar och mot verkligheten utanför tankarna. Den ”kritiska vetenskapens” uppgift var därför att genomföra en ”vetenskaplig kritik” av både objektiva och subjektiva förhållanden. Var vetenskapen inte kritisk var den legitimerande, dvs. ideologisk. Något annat, någon ”ren” vetenskap utanför samhället fanns inte, lika lite som det fanns några tankar överhuvudtaget utanför samhället. För Marx ingick därför vetenskapens utveckling i den allmänna samhällsutvecklingen och från att ha i början ha utarbetat utopiska system övergick den proletära klassens teoretiker, socialisterna och kommunisterna, till att utveckla en revolutionär vetenskap i takt med att proletariatets egen kamp utvecklade sig. När denna vetenskap ”inte bara ser elände i eländet, utan också blir varse den omstörtande sidan som ska välta det gamla samhället över ända [...] i detta ögonblick har vetenskapen upphört att vara doktrinär och istället blivit revolutionär”.[18] I och med detta måste den kritiska vetenskapen utvecklas mot en ”skoningslös kritik av allt bestående, skoningslös i såväl den bemärkelsen att den inte gör halt inför några slutsatser som att den inte viker undan i konflikter med de härskande klasserna”.[19]

Nederlaget för 1848 års revolution medförde som vi såg i kapitel 7 att Marx’ syn på den proletära revolutionens möjlighet förändrades i riktning mot en mera objektivistisk revolutionsteori (se s. 130 f). I och med detta förändrades också hans uppfattning om *vetenskapens* uppgift. Inte så att den nu hamnade utanför samhället och kampen mellan klasserna, utan så att det nu blev allt viktigare att vetenskapligt analysera de långsiktiga förutsättningarna för proletariatets utveckling och organisering till en ”klass för sig”. Eftersom revolutionen, med Engels tillspetsade ord, ”är ett rent naturfenomen som följer fysikens lagar mer än de lagar som bestämmer utvecklingen i samhället i normala tider”[20], måste också vetenskapen om revolutionen utvecklas i riktning mot en undersökning av de objektiva förhållanden som betingar den, dvs. mot en undersökning av ”det borgerliga samhällets ekonomiska rörelse-

[17] *Allgemeiner Literatur Zeitung*, Heft 5, s. 23, cit. i Hook (1968), s. 106.
[18] ”Das Elend der Philosophie, i *MEW* 4, s. 143.
[19] Marx till Ruge i sept. 1843, i *MEW* 1, s. 344.
[20] Engels till Marx 13 febr. 1851, i *MEW* 27, s. 190.

lagar". Resten av sitt liv arbetade Marx vetenskapligt inom den politiska ekonomins tradition, med den uttalade målsättningen att göra ett "*vetenskapligt* försök att revolutionera [denna] vetenskap".[21] Detta var desto mera nödvändigt som ekonomerna efter Ricardo enligt Marx hade urartat till att bli vulgära talesmän för bourgeoisin[22], och "endast genom att istället för de stridande dogmerna sätta stridande fakta och den verkliga bakgrunden till dem, kan man förvandla den politiska ekonomin till en positiv vetenskap".[23]

Denna inriktning på att utveckla den politiska ekonomin till en "positiv vetenskap" medförde givetvis att "enheten mellan teori och praktik" blev svårare att upprätthålla, speciellt som även Marx "mot slutet av sitt liv drogs mot positivismen, som var så modern i de intellektuella kretsarna"[24] efter mitten av 1800-talet, tillsammans med materialism, mekanism och naturalism (som oftast inte skildes från varandra).[25] Det var i detta sammanhang som Marx engagemang i I:a Internationalen var så viktig, då den mera objektivistiskt inriktade vetenskapen i arbetet med *Kapitalet* motsvarades av en mera objektivistisk syn på arbetarrörelsens utveckling. Själva organiserandet av klassen och den dagliga kampen, både på facklig och politisk nivå, fick sin teoretiska grund i ekonomin (i båda betydelserna av verklig ekonomi och teoretisk analys av den), samtidigt som arbetarrörelsens utveckling på många sätt var en bekräftelse på riktigheten i Marx' ekonomiska teori. Det var här i förbindelsen av "Marx som ekonom" och "Marx som organisatör" som begreppet "vetenskaplig socialism" föddes, med betydelsen en vetenskaplig analys av socialismens nödvändighet. Trots att han själv mycket sällan använde uttrycket, och då oftast var avvisandet till det[26], försökte Marx ändå i sitt arbete med ekonomin visa *varför* socialismen var (objektivt) nödvändig, dvs. han försökte ge *vetenskapliga* förklaringar till kapitalismens undergång (och inte bara som tidigare historiefilosofiska), alltifrån lagen om kapitalets koncentration och centralisering, över profitkvotens fallande tendens till olika analyser av kriser inom ekonomin. Tidigare, när "Marx som filosof" var den teoretiska delen och "Marx som revolutionär" den praktiska, förbands teorin med praktiken genom den speciella kommunism-uppfattning som Marx hade utvecklat, dvs. "kommunismen som en (självmedveten) lösning på historiens gåta". Denna "enhet av teori och praktik" byggde huvudsakligen på att Marx relaterade den franska revolutionens politik med Hegels dialektiska historieuppfattning, medan den nya enheten byggde på att han relaterade analysen av den hastigt spridande kapitalistiska ekonomin med den ännu inte lika hastigt framväxande arbetarrörelsen. Tillspetsat uttryckt kan man säga att de två första "Marx som filosof och revolutionär" fortfarande brottades med upplysningstidens och den franska revolutionens problematik, medan de två sista "Marx som ekonom och organisatör" inte bara låg i linje med den objektiva historiska utvecklingen, utan t.o.m. låg före den. De två första "Marx" vände sig bakåt i sina försök att begripa framtiden, medan de två senare vände sig mot framtiden för att analysera samtiden (jfr kap. 3). Kapitalismens undergång och proletariatets seger tillkom inte som nya insikter under arbetet med vare sig ekonomin eller med klassens organisering. Detta hade

---

[21] Marx till Kugelmann 28 dec. 1862, i *MEW* 30, s. 640.
[22] Se exempelvis avsnittet om McCulloch i *Theorien über den Mehrwert* där Marx talar om "vulgärekonomerna" som "vulgariserat Ricardos ekonomi" (*MEW* 26/3, s. 169 ff).
[23] Marx till Engels 10 okt. 1868, i *MEW* 32, s. 181.
[24] McLellan (1976), s. 423.
[25] Hughes, s. 37 f.
[26] I sin läsning av Bakunins bok om staten och anarkismen gjorde Marx som vanligt långa utdrag som han också kommenterade. När Bakunin skrev uttrycket "vetenskaplig socialism" som ett skällsord för Marx' teorier, invände Marx att det "användes bara i motsats till utopisk socialism, som vill bedra människor med nya illusioner istället för att begränsa sin vetenskap till kunskapen om de sociala rörelser som formas av människorna själva". ("Konspekt von Bakunins 'Staatlichkeit und Anarchie'", i *MEW* 18, s. 635 f).

Marx kommit fram till långt tidigare. Men de gavs nu en djupare och vetenskapligt sett mycket stringentare innebörd i den ”vetenskapliga socialism” som Marx överlämnade till eftervärlden.[27]

På 1880- och 90-talet utarbetades denna ”vetenskapliga socialism”[28] främst inom två områden och kan man säga att det nu uppstod två nya vetenskaper: den historiska materialismen och den marxistiska ekonomin. Den historiska materialismen byggde givetvis på Marx’ ”materiella uppfattning om historien” och den marxistiska ekonomin på hans stora verk om kapitalet. Skillnaden mellan dessa två nya vetenskaper sågs ofta som en skillnad i abstraktionsnivå. Den historiska materialismen uppfattades som en allmän historieteori och ekonomiteorin som ett specialfall av denna allmänna historieteori. Problemet var att den historiska materialismen hade mycket mindre utarbetat teoretiskt material av Marx att utgå från än den marxistiska ekonomiteorin, som ju kunde bygga på de väldiga banden av *Kapitalet*.[29] Frånsett de konkreta analyserna av Frankrike i *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* och *Inbördeskriget i Frankrike* (Pariskommunen), bestod underlaget till den allmänna historieteorin främst av det

---

[27] Strängt taget överlämnade Marx egentligen inte begreppet ”vetenskaplig socialism” till eftervärlden, utan detta begrepp sammanföll med skapande av Marx-*ismen*. Därför kan man säga att Engels tog upp det av Marx avvisade begreppet (se not 26 ovan) och framställde det som en positiv beteckning på Marx’ ”lära” (på motsvarande sätt som begreppet ”marxism” övergick från att vara ett skällsord till att bli ett positivt laddat ord). Det är också mycket riktigt först i *Anti-Dühring* som begreppet får den senare betydelsen, där Engels menar att ”för att socialismen ska kunna förvandlas till en vetenskap måste den första ställas på verklighetens mark”, något som Marx hade gjort genom sina båda stora upptäckter: ”den materiella historieuppfattningen och avslöjandet av den kapitalistiska produktionens hemlighet medelst mervärdet. Med dem blev socialismen en vetenskap, som det nu gäller att utarbeta i alla dess enskildheter och sammanhang [och] från denna lösning daterar sig, omkring den grupperar sig den vetenskapliga socialismen.” (Engels (1970), s. 29, 39 och 280).

[28] Marx var inte den ende som kunde göra anspråk på att ha utarbetat en ”vetenskaplig socialism”. Den tyske självlärde arbetaren Josef Dietzgen, som både Marx och Engels och senare också Lenin hade en hög uppfattning om, utvecklade på 1860-talet (han var tio år yngre än Marx) en ”socialistisk vetenskap”, som byggde på en materialistisk kritik av Hegel. Dietzgen var mycket influerad av Feuerbach och betraktade den moderna vetenskapen i huvudsak som en naturvetenskap, och enligt hans uppfattning kunde ”bara en vetenskap som är naturvetenskap överhuvudtaget kalla sig en vetenskap, dvs. bara de tankar som har det verkliga, sinnliga och det naturliga till medvetet objekt, kan kallas *verkligt vetande*.” (”Das Wesen der menschlischer Kopfarbeit” i Dietzgen, vol. 1, s. 53). Även ”det praktiska förnuftet”, dvs. moral, sedlighet och t.o.m. det heliga kunde studeras på detta (natur)vetenskapliga sätt. 1868 läste Dietzgen Marx’ *Kapitalet* och skrev en recension i *Demokratisches Wochenblatt* (Marx nämner själv denna recension i efterskriften till den andra upplagan 1873). Dietzgen uppfattade Marx’ historieteori som att ”mänskligheten i det stora hela inte på något sätt är avhängig av inspirerande politiker, utan av *det sociala arbetets produktivkraft*. [Marx] urskilde att vår produktivkraft eller prestationsförmåga av den materiella naturen tvingas till stegring [...], att denna stegring måste leda ut ur det brutala barbariet till den nuvarande civilisationen, [och] att den ekonomiska prestationsförmågans framåtskridande kommer att leda ut ur den redan olycksaliga civilisationen till den socialdemokratiska folkstaten, till kommunistisk frihet, jämlikhet och broderskap. (”Sozialdemokratische Philosophie” i a.a., s. 162). Trots denna blandning av Feuerbach, Lassalle och Marx skulle enligt Dietzgens son, Eugen Dietzgen, Marx på Haagkongressen 1872 ha presenterat hans far inför de församlade delegaterna med orden ”Detta är vår filosof” (a.a., s. xiii).

[29] Detta kunde också vara problematiskt för dem som intresserade sig för marxismens ekonomiska ”grundbok”. Som Isaac Deutscher senare mindes hade marxismen (redan före 1914) i Polen ”blivit den accepterade ideologin inom nästan hela arbetarrörelsen. Våra högersocialdemokrater, liksom även våra kommunister, betraktade alltjämt ’Kapitalet’ som ’arbetarklassens bibel’, och precis som den gamla bibeln var den dammig och oläst, men ändå lika vördad som den”. När Deutscher senare flera gånger utan att lyckas försökt att läsa boken blev han lättad att höra ”att Ignacy Daszynski, vår berömde parlamentsledamot, en socialistisk pionjär och en talare vars ord uppmärksammades av parlamenten i Wien och Warzawa, medgav att även han hade funnit ’Kapitalet’ vara en svårknäckt nöt. ’Jag har inte läst den’, skröt han nästan, ’men Karl Kautsky har läst den och skrivit en populär sammanfattning av den. Jag har inte läst Kautsky heller, men Kelles-Krauz, vår partiteoretiker, har läst honom och sammanfattat Kautskys bok. Jag har inte läst Kelles-Krauz heller, men den kloke juden Herman Diamond, vår finansielle expert, har läst Kelles-Krauz och har berättat allt om den för mig’.” (Deutscher (1972b), s. 235 ff).

polemiskt och programmatiskt skrivna *Kommunistiska manifestet*, förordet till *Till Kritiken av den politiska ekonomin*, där Marx sammanfattade sin intellektuella utveckling i början av 1840-talet och slutligen olika spridda anmärkningar i *Kapitalet* (*Klasstriderna i Frankrike 1848–50* utkom inte som bok förrän 1895).[30] Eftersom darwinismen med dess hävdande av människans evolutionära ursprung var en så viktig referensram den sista tredjedelen av seklet, låg det nära till hand att uppfatta även den historiska materialismen som en teori om människans utveckling från hennes uppkomst till samtiden (och in i framtiden). Här kom den ökande forskningen inom socialantropologin väl till pass. När Engels året efter Marx' död gav ut sin *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, byggde han den till största delen på den amerikanske antropologen Lewis H. Morgans forskning (eller rättare sagt på de långa utdrag som Marx hade gjort av Morgans bok *Ancient Society*)[31], desto mer villigt som Morgan enligt Engels ”på sitt sätt hade nyupptäckt den materialistiska historieuppfattning, som Marx [redan] för fyrtio år sedan upptäckte”.[32] Denna bok var mycket viktig för uppfattningen om den historiska materialismen som en teori om människans historiska utveckling, från ”det vilda urtillståndet” över ”barbariet” till ”den moderna civilisationen”, dvs. som en teori som fyllde det ”glapp” som Darwin lämnat mellan människoartens uppkomst och det samtida samhället, och den kan sägas ”ha betytt för arbetarrörelsen vad populariseringarna av Darwin, som Haeckels, innebar för den liberala medelklassen för [avskaffandet av] resterna av en teologisk världsuppfattning”.[33] Efter att ha gått igenom historien kommer Engels mot slutet av boken in på ett mera principiellt resonemang om vad som har orsakat utvecklingen och lyfter fram det från ”naturens dialektik” framställda lagmässiga sammanhanget:

> Men tillfälligheten är bara den ena polen i ett sammanhang, vars andra pol heter nödvändighet. Var tillfälligheten än tycks härska i naturen, har vi sedan länge påvisat den inre nödvändighet och lagbundenhet, som på varje område gör sig gällande i denna tillfällighet. Och vad som gäller om naturen gäller också om samhället. Ju mer en samhällelig verksamhet, en rad samhälleliga processer, blir människornas medvetna kontroll övermäktig, växer dem över huvudet, ju mer den tycks överlämnad år ren tillfällighet, desto mer gör sig i denna tillfällighet de lagar, som är utmärkande för och inneboende i densamma, med en naturnödvändighets kraft gällande. Sådana lagar behärskar också tillfälligheterna i varuproduktionen och varuutbytet. Den enskilde producenten och bytaren möter dem som främmande, till en början rent av okända makter, vilkas natur först mödosamt måste utforskas och utrönas. Denna varuproduktionens ekonomiska lagarmodifieras med denna produktionsforms olika utvecklingsstadier. Men i det stora hela befinner sig hela civilisationsperioden under dess herravälde. Och än i dag behärskar produkten producenterna, än i dag reglerar samhället totalproduktionen inte genom en gemensamt överlagd plan utan genom blinda lagar, som gör sig gällande med elementär våldsamhet, och i sista hand i de periodiska handelskrisernas oväder.[34]

Här återkommer Engels till förhållandet mellan ”frihet” och ”nödvändighet” och ligger relativt nära Marx i dennes tanke om att mänskligheten *hittills* har styrts av historiska lagar, men att dessa kan överskridas om ”de associerade producenterna” bringar ”ämnesomsättningen med naturen” under gemensam kontroll. Men denna skillnad mellan naturen och samhället, där samhället endast under ”mänskligheten förhistoria” är underkastat ”naturnöd-

---

[30] I sin studie av diskussionen runt den historiska materialismen i Tyskland mellan 1891 och 1918 fann Andreas Weiss att man sammanlagt refererade till 24 skilda verk eller brev, 13 av Marx och 11 av Engels. Av sammanlagt 124 referenser gick de flesta till de tre banden av *Kapitalet* (27 till den första boken och 12 till de båda övriga), 25 till *Kommunistiska Manifestet*, 11 till *Anti-Dühring* och 9 till förordet till *Till Kritiken av den politiska ekonomin*. De övriga 40 referenserna gick således till 18 olika källor (Weiss (1965), s. 25).

[31] Liedman (1977), vol. 2, s. 144, McLellan (1979), s. 14 f och Levine, s. 157.

[32] Engels (1969), förord till första upplagan 1884, s. 7.

[33] Lichtheim (1967), s. 241.

[34] Engels (1969), s. 223 f.

vändighet", försvinner hos Engels genom den allmänna filosofiska nivåns objektiva naturdialektik. Samtidigt grundläggs också tanken att hela den hittillsvarande historiska utvecklingen är en strikt lagbunden utveckling *fram* till socialismen, eller med andra ord att själva historien *med nödvändighet* (i ordet vetenskapliga mening) leder fram till socialism. Denna grundläggande tanke är oerhört viktig för en förståelse av den tidiga socialdemokratins politiskt-strategiska inriktning.

Om möjligt än mera betydelsefull för den socialdemokratiska rörelsens uppfattning om den historiska materialismen som en vetenskaplig evolutionsteori om historiens nödvändiga utveckling mot socialism var den av August Bebel år 1883 utgivna *Kvinnan och socialismen*. Den var en av de allra populäraste böckerna under decennierna runt sekelskiftet, kom ut i 50 upplagor och översattes till femton olika språk fram till 1910[35] och var en av de mest lånade böckerna på arbetarbiblioteken.[36] I efterföljande upplagor byggde Bebel på "de klara och gedigna framställningar, som Friedrich Engels, anslutande sig till Morgans forskningar, givit i sin skrift '*Familjens, privategendomens och statens ursprung*'".[37] Både Bebel och Engels försökte visa att den historiska materialismens huvudsats, dvs. att "produktionen och därnäst varuutbytet är grundvalen för all samhällsordning; i varje historiskt givet samhälle bestämmes produkternas fördelning och därmed den sociala uppdelningen i klasser och stånd av vad som produceras och av sättet för produkternas utbyte",[38] gällde i alla samhällen efter "urtillståndet", dvs. "utgör innehållet i all hittillsvarande *skriven historia*".[39] Därmed var grundstenen i den historiska materialismen lagd och Marx' "ledtrådar" i sitt historiska arbete hade övergått till att bli den nya vetenskapens axiom. Detta axiom kom under resten av 1880-talet att användes så flitigt och dogmatiskt av unga marxister i Tyskland att Engels fann sig föranlåten att återvända till Marx' tidigare betydelse av historieuppfattningen som en "ledtråd i de historiska studierna"[40] och korrigera den allmänna uppfattningen att historieteorin var identisk med en kausalteori, där de olika faktorerna produktivkrafter, produktionsförhållande, juridisk-politisk och ideologisk överbyggnad, ingick i ett schema. I exempelvis ett brev till den unge Berlinstudenten Josef Bloch, som hade skrivit till Engels och frågat om hans *Familjens..*, invände Engels mot just denna kausalteori:

> Enligt den materialistiska historieuppfattningen är den mänskliga produktionens och reproduktionens historia bestämmande moment *i sista instans*. Något mer har varken jag eller Marx nånsin hävdat. Om nu någon förändrar detta dithän att det ekonomiska momentet är det *enda* som bestämmer, så förvandlar han varje sats till en intetsägande, abstrakt, absurd fras. De ekonomiska förhållandena är basen, men de skilda momenten i överbyggnaden – klasskampens politiska former och dess resultat – författningen som fastställts efter vunna slag av den segrande klassen osv. –

---

[35] Bebel (1972), s. 3 f.
[36] I Hans-Josef Steinbergs undersökning av utlåningen på tyska arbetarbibliotek före 1914 ligger Bebels bok oftast i topp (Steinberg, s. 167 och 175).
[37] Bebel (1972), s. 23.
[38] Engels (1970), s. 367.
[39] Engels (1969), s. 9.
[40] "Även den materialistiska historieuppfattningen har idag lockat en mängd som tar den som en förevändning för att *inte* studera historien. Precis som Marx yttrade om de franska "marxisterna" i slutet av 70-talet: 'Tout ce que je sais, c'est que je ne suis pa Marxiste' [...] Överhuvudtaget tjänar ordet "materialistisk" i Tyskland som en enkel fras för flera unga skribenter, med vilken man kan etikettera allt och vad som helst utan att behöva studera, dvs. klistra på en etikett och sedan vara klar med saken. Vår historieuppfattning är emellertid framförallt en uppmaning till studier, ingen hävstång till en konstruktion à la Hegel. Hela historien måste studeras på nytt, de skilda samhällsformationernas existensbetingelser måste bli undersökta i sina enskildheter innan man försöker avtäcka de politiska, privaträttsliga, estetiska, filosofiska, religiösa etc. åskådningsformer som motsvarar dem." (Engels till Conrad Schmidt 5 aug. 1890, i *MEW* 37, s. 436).

> rättsformer [...] politiska, juridiska, filosofiska teorier, religiösa åskådningar och deras vidareutveckling till dogmatiska system, utövar också sin inverkan på de historiska stridernas förlopp och bestämmer i flera fall deras *form*. Det är en växelverkan mellan alla dessa moment i vilken, mitt i den ändlösa mängden av tillfälligheter (dvs. av saker och händelser vars inre sammanhang är så avlägsna eller så svåra att bevisa att vi kan betrakta dem som icke existerande, som negligerbara), den ekonomiska rörelsen slutligen slår igenom som nödvändighet.[41]

Tanken att denna ”växelverkan mellan bas och överbyggnad” är det som skiljer den materialistiska historieteorin från alla enkla kausalteorier och att därför *dialektiken* är ett viktigt drag i den, kommer än tydligare fram i ett annan brev där Engels diskuterar Paul Barths år 1890 utgivna bok *Die Geschichtsphilosophie Hegels und die Hegelianer bis auf Marx und Hartmann.* Engels skriver där att ”När alltså Barth menar att vi utesluter varje form av återverkning från den politiska osv. reflexen på den ekonomiska rörelsen, kämpar han helt enkelt mot väderkvarnar”, och fortsätter:

> Han borde blott läsa igenom ”18:e Brumaire” av Marx, där det nästan bara handlar om den *speciella* roll som de politiska striderna och händelserna spelar, naturligtvis inom ramen för deras *allmänna* avhängighet av den ekonomiska rörelsen [...] Vad som helt saknas den mannen är dialektik. Han ser bara orsak här och verkan där. Att detta är en tom abstraktion, att sådana metafysiska polära motsättningar bara existerar i kriser i den verkliga världen, att hela det stora förloppet försiggår i form av en växelverkan [...] och att här inget är absolut och allt är relativt, det ser han inte, ty för honom har Hegel inte existerat.” [42]

Samtidigt uppstod det svårigheter just här för marxisterna som ju istället för Hegel hade Darwin som sin utgångspunkt för sin förståelse av den historiska materialismen. Frågan var ju bl.a. vad som menades med begreppet ”ekonomi”, som ju enligt Engels skulle vara bestämmande ”i sista instans”. När en annan av de unga marxisterna skrev och frågade Engels om detta, svarade han:

> Med de ekonomiska förhållandena, som vi betraktar som den bestämmande grunden för samhällets historia, menar vi hur människorna i ett bestämt samhälle producerar sitt livsuppehälle och byter produkterna med varandra (om arbetsdelning råder). Även den *gemensamma* tekniken i produktionen och transporterna är där inbegripna. Denna teknik bestämmer enligt vår åsikt hur detta utbyte sker, vidare produktionens fördelningen och därmed, efter upplösningen av ursamhället, också indelningen i klasser, därmed herre- och trälförhållandena, därmed stat, politik, rätt etc. Vidare inbegrips den *geografiska grunden* på vilket detta utspelar sig och de faktiskt överlevande resterna av tidigare ekonomiska utvecklingsstadier som har fortlevt bara genom tradition eller av tröghet.[43]

Här skymtar den för den senare marxismen så viktiga *faktorteorin*, dvs. att produktivkrafterna bestämmer produktionsförhållandena, vilka i sin tur bestämmer ”överbyggnaden”.[44] Det var denna faktorteori, tillsammans med den evolutionistiska historieuppfattningen, som formade marxisternas uppfattning om den historiska materialismen som en speciell teori.

Under vistelsen i London bedrev Kautsky historiska undersökningar under Engels ledning och givetvis utifrån den materialistiska historieuppfattningens utgångspunkt. Han publicerade *Thomas Moore och hans utopi* 1888 och *Klasstrider under Franska revolutionen* 1890, båda

---

[41] Engels till Josef Bloch 21/22 sept. 1890, i *MEW* 37, s. 463.
[42] Engels till Conrad Schmidt 27 okt. 1890, i *MEW* 37, s. 493 f.
[43] Engels till W. Borgius 25 jan. 1894, i *MEW* 39, s. 205. Detta brev publicerades sedan 1895 av Heinz Starkenburg i *Der Sozialistische Akademiker* nr 20, där han hävdade att brevet var ställt till honom (a.a., s. 580, not 245).
[44] För en modern argumentation för denna tolkning av den historiska materialismen, se George A. Cohen.

baserade på forskning gjord på British Museum.[45] I en mängd artiklar i *Die Neue Zeit* utvecklade han och försvarade den marxistiska historieuppfattningen, men det dröjde ändå till 1927 innan han själv gav sig på att skriva ett sammanfattande verk om den. Detta verk i två tjocka band med namnet *Die materialistische Geschichtsauffassung* ligger i tid egentligen utanför den i denna bok studerade utvecklingen, men uttrycker ändå mycket väl den på Darwin byggda evolutionistiska historieuppfattning som var så vanlig bland marxisterna runt sekelskiftet. När exempelvis den nykantianske marxisten Woltmann i sin *Der historische Materialismus: Darstellung und Kritik der marxistischen Weltanschauung* från 1900 försökte att kombinera Marx och Darwin (och Kant)[46] och menade att ”Den ekonomiska materialismen utvidgar sig till en *biologisk materialism* i den darwinistiska utvecklingslärans mening och ordnar sina historiska socialteorier efter människosläktets allmänna naturliga utvecklingshistoria”, så skriver Kautsky: ”Det stämmer, om man med det som Woltmann betecknar som darwinistisk utvecklingslära förstår utvecklingslära överhuvudtaget.”[47] Plechanov, som var mindre påverkad av Darwin än Kautsky, såg mera den historiska materialismen som en i huvudsak *materialistisk teori* (i likhet med sin uppfattning om den dialektiska materialismen), där han menade att om man ”i ett nötskal [skulle] uttrycka Marx’ och Engels’ uppfattning om förhållandet mellan den nu berömda ”*basen*” och den inte mindre berömda ”*överbyggnaden*”, så skulle man få ungefär detta: 1) de produktiva krafternas utvecklingsnivå; 2) de ekonomiska relationer som dessa krafter betingar; 3) det *socio-politiska* system som har utvecklats på den givna ekonomiska ”basen”; 4) *den sociala människans mentalitet*, vilken delvis bestäms direkt av de rådande ekonomiska förhållandena och delvis av hela det sociopolitiska systemet som har uppstått på denna grund; 5) de *olika* ideologier som reflekterar egenskaperna i denna mentalitet.”[48] I begreppet ”materiell” inkluderade även Plechanov den geografiska omgivningen (jfr Engels brev ovan), men, menar han, det finns en viss skillnad mellan den geografiska determinism, som exempelvis Buckle uttryckte och marxismens historieteori:

> Vi vet nu att utvecklingen av produktivkrafter, som i sista hand bestämmer utvecklingen av alla sociala relationer, själv bestäms av *egenskaper* i den geografiska omgivningen. Men så snart de sociala relationerna har uppstått, *utövar de själva ett betydande inflytande på utvecklingen av produktivkrafterna*. Det som således till en *början* var orsak blir i sin tur en effekt; mellan utvecklingen av produktivkrafterna och den sociala strukturen uppstår det en *interaktion* som antar skilda former i skilda epoker.[49]

Sålunda institutionaliserades i marxismen en historieuppfattning där ”materiell” betydde ”natur” och ”geografi” (i vid mening), och där produktivkrafternas grundläggande betydelse grundade sig på att människorna bearbetade naturen och den omgivande geografin. Samtidigt framhävdes en ”växelverkan” mellan *faktorerna* bas och överbyggnad, men dialektiken hos Marx mellan subjekt och objekt, mellan människorna och deras samhälleliga omständigheterna, övergick i marxismen till en teori om att olika nivåer av samhället ”ömsom var orsak, ömsom verkan”. Men denna ömsesidiga växelverkan bestämdes ”i sista hand” av produktivkrafterna. Uppfattad på detta sätt blev den historiska materialismen en allmän teori om samhällets uppbyggnad och struktur, dvs. en sociologisk teori. Den uppfattades också så av både anhängare och motståndare och Engels medgivande att endast ”de *yttersta orsakerna* till alla sociala och politiska förändringar” finns i ”de förändringar som produktionen och utbytes-

[45] Kautsky (1893), Steenson, s. 80.
[46] Jfr Olausson, s. 211 f.
[47] Kautsky (1927) band 1, s. 197.
[48] ”Fundamental Problems of Marxism”, i *SPW* 3, s. 16 f.
[49] A.a., s. 145.

metoderna genomgår”[50] öppnade som Bernstein mycket riktigt påpekade för ”medverkande orsaker av andra slag, orsaker av andra, tredje grad osv.”[51] Problemet var bara att försöka bestämma dessa olika orsaker av olika grad. I det tidigare nämnda brevet till Bloch gör Engels ett försök att lösa problemet genom att utgå från ett överindividuellt sociologiskt strukturbegrepp, dvs. att göra historiens utveckling oberoende av den *individuella* viljan, men inte av tänkandet som sådant (dvs. ”ideologin”). Utvecklingen i historien kan, menar han, ses som ett kraftparallellogram, där en mängd enskilda viljor aldrig når sina egna syften, utan resultatet blir ett ”gemensamt genomsnitt” av de olika viljorna.

I den meningen är historien utan avsikt utifrån den enskilde individens synvinkel. Men detta löser inte problemet med den historiska materialismens status som vetenskap, då frågan om vad som bestämmer den individuella viljan måste lösas. Engels tvingas också härleda den till ”kroppskonstitution och yttre, i sista hand ekonomiska omständigheter (antingen individens egna personliga eller allmänt samhälleliga)”,[52] dvs. han återgår dit han började med att ”ekonomin” bestämmer.

Bernstein riktar med sin uppfattning om att vetenskapen är grundad på ”logik och erfarenhet” in sig på just detta problem i den historiska materialismen, som han menar har ”den doktrinära tendensen att härleda allt ur samma orsak och behandla allt efter samma metod”.[53] Bl.a. utifrån Engels brev kommer han fram till att ”teoretiskt sett står samhället [i dag] sålunda friare gentemot den ekonomiska drivkraften, och blott motsättningen mellan de olika intressena – privata och gruppintressenas makt – hindrar det fullständiga överförandet av denna teoretiska frihet till praktisk frihet”.[54] Detta därför att den av Engels framlyfta växelverkan mellan ekonomiska, politiska och ideologiska faktorer gör det möjligt att argumentera för ökat statligt ingripande i ekonomin och för ett poängterande av samhällsmoralens betydelse för vägen mot socialismen. Han avslutar också sin diskussion om den historiska materialismen med att varna för en återgång till Marx’ och Engels’ tidigare uppfattning:

> Vi ser sålunda hur den materialistiska historieuppfattningen i våra dagar antar en annan gestalt än den erhöll av sina upphovsmän. Hos dessa upphovsmän genomgick den en utveckling och underkastades inskränkningar i sin ursprungliga absoluta tolkning. Detta är, som vi redan framhållit, varje teoris öde. Det vore det största steg tillbaka att överge den mogna form vari Engels har framställt den i sina brev till Conrad Schmidt och i de av ”Soz. Akademiker” offentliggjorda breven och återuppliva de äldre definitionerna för att med stöd därav ge den ”monistisk” tolkning. Tvärtom bör de nämnda breven komplettera de första definitionerna. Teorins grundtanke förlorar med detta inte i enlighet, men teorin vinner i vetenskapligt avseende. I en Marx’ hand kunde den i sin första form bli ett medel till storartade historiska upptäckter, men till och med hans snille föranleddes vid dess användande till åtskilliga felslut. Hur mycket mer bör detta vara fallet med alla dem som varken äger hans snille eller hans kunskaper. I våra dagar kan den materialistiska historieuppfattningen blott i den här framställda formen gälla såsom vetenskaplig grundval för den socialistiska teorin. Varje tillämpning av den, som icke tar tillbörlig hänsyn till den här framhållna växelverkan mellan de materiella och de ideologiska krafterna, måste i överensstämmelse med detta korrigeras, vare sig den härleds från teorins upphovsmän eller från andra.[55]

Även Lenin uppfattade, liksom de flesta av de ryska marxisterna, den historiska materialismen

---

[50] Engels (1970), s. 367 f.
[51] Bernstein (1907), s. 10.
[52] *MEW* 37, s. 464.
[53] Bernstein (1907), s. 1 och 14.
[54] A.a., s. 15 f.
[55] A.a., s. 18 f.

som en materialistisk sociologi som i sitt försök att förklara samhällsutvecklingen utgick från produktiv-krafternas nivå. För den tidige Lenin var Marx den som i bokstavlig mening hade gjort sociologin vetenskaplig gentemot alla former av ”subjektivistisk sociologi”:

> ”Denna idé om materialism i sociologin var redan i sig själv genial [och] denna hypotes skapade för första gången möjligheten till en *vetenskaplig* sociologi också därför att man endast genom att föra de samhälleliga förhållandena tillbaka på produktionsförhållanden och dessa senare tillbaka på produktivkrafternas nivå, skapade en fast grundval för uppfattningen att samhällsformationernas utveckling är en naturhistorisk process. Och det är självklart att det utan en sådan uppfattning inte heller kan finnas någon social vetenskap. Subjektivisterna exempelvis, som erkände de historiska företeelsernas lagbundenhet, var likväl ur stånd att betrakta deras evolution som en naturhistorisk process just därför att de inskränkte sig till människornas sociala idéer och syften och inte förstod att föra tillbaka dessa idéer och syften på de materiella samhällsförhållandena.[56]

Överhuvudtaget spelade föreställningen om den naturnödvändiga historiska utvecklingen en mycket viktig roll för de tidiga ryska marxisterna, då det var den som gav dem deras *raison d’etre* gentemot populisterna. Det är då inte så konstigt att i stort sett samtliga fraktioner av den ryska socialdemokratin såg den historiska materialismen som ”en av det vetenskapliga tänkandet viktigaste erövringar” därför att ”det kaos och godtycke som hittills rått i åsikterna om historia och politik nu ersattes [av Marx] med en beundransvärd helgjuten och harmonisk vetenskaplig teori, vilken visar hur en av de samhälleliga livets former övergår i en annan, högre form, t.ex. hur kapitalismen växer fram ur feodalismen”.[57] Tydligare än så kunde det inte sägas: Marxisterna hade rätt politik, eftersom de stödde sig på denna vetenskapliga teori.

Men den ”marxistiska sociologin” väckte också uppmärksamhet långt utanför de politiska socialisternas led. Många av sociologerna, som nu höll på att skapa sig en egen disciplin, var redan från början intresserade av Marx’ teorier. Ferdinand Tönnies erkände i förordet till sin *Gemeinschaft und Gesellschaft* från 1887 Marx’ stora betydelsen, och på den första internationella sociologikongressen 1894 hade flera (däribland Tönnies) skrivit artiklar som diskuterade Marx’ teorier. En senare kongress år 1900 ägnades helt åt att diskutera ”historisk materialism”.[58] Redan under 1890-talet började också marxism att läras ut vid några universitet, bl.a. av den blivande ledaren för *Institutet för Socialforskning* i Frankfurt, Carl Grünberg, som verkade som professor i politisk ekonomi vid universitetet i Wien, och av filosofen Antonio Labriola vid Roms universitet och senare även under några år av hans elev Benedett Croce. År 1900 publicerade dessutom Labriola en allmän diskussion om den historiska materialismen i essäsamlingen *Essäer om den materialistiska historieuppfattningen*, som var ”ett försök till en öppen ortodoxi” inom marxismen.[59]

Samtidigt började också Marx och marxismen (man skilde inte på dem) utsättas för kritik.[60]

---

[56] Lenin (1970), s. 13 f.
[57] ”Marxismens tre källor och dess beståndsdelar”, i *VV* 1, s. 11.
[58] Bottomore: ”Sociology”, i McLellan (1983), s. 103.
[59] Kolakowski, vol. 2, s. 175.
[60] H. Stuart Hughes skisserar i sin undersökning av vetenskapens utveckling runt sekelskiftet en bakgrund till samhällstänkarnas ambivalenta intresse för Marx: ”Det intellektuella arv som Karl Marx hade överlämnat till de efterföljande samhällstänkarna var både obundet och tvetydigt. Runt 1890 var det inte längre möjligt att avfärda honom som endast ytterligare en proletär agitator. Storleken av de politiska partier som såg honom som sin profet och allvaret i de ekonomiska undersökningar han hade initierat hade gjort honom till en viktig kraft som det krävdes att man på något sätt skulle kunna relatera till den europeiska tankeutvecklingens stora traditioner. Under decenniets lopp såg sig ett antal ’borgerliga’ ekonomer och samhällstänkare tvingade att komma till klarhet över hans doktriner. Ändå var de inte helt klara över vilken del av det marxska arvet de skulle ta upp. Skulle de behandla Marx som en ’vetenskaplig samhällstänkare’ eller mera pragmatiskt som upphovsmannen till en utom-

1896 utkom Eugen Böhm-Bawerks *Zum Abschluss des Marxschen Systems* och R. Stammlers *Wirtschaft und Recht nach der materialistische Geschichtsauffassung* (som argumenterade för att de sociala relationerna i produktionen inte kunde existera utanför ett bestämt system av legala regler och att därför juridiken var en förutsättning för ekonomin och inte tvärt om).[61] I Frankrike recenserades flera marxistiska arbeten och översättningar av Marx i Durkheims *L'Année Sociologique*, och Sorel avvisade Marx' och marxisternas vetenskapliga anspråk då han menade att "Marx' språk ofta saknar precision därför att han i ett enskilt uttryck försöker innefatta totaliteten av en historisk rörelse och *tänka* den i hela dess komplexitet. Den [mänskliga] intelligensen har inga medel att uttrycka en sådan syntes."[62] Även i Österrike, och kanske framför allt där, betraktades marxismen som en sociologisk teori av de ledande s.k. austro-marxisterna, Max Adler, Rudolf Hilferding, Karl Renner och Otto Bauer som från 1904 samlades runt tidskriften *Marxstudien: Blätter zur Theorie und Politik des Wissenschaftlichen Sozialismus*.[63] Men Österrike var också platsen för den ekonomiska marginalistiska skolans födelse, och flera av austro-marxisterna utförde viktiga undersökningar inom ekonomin. Många år senare beskrev Otto Bauer den allmänna karaktären hos denna speciella marxistiska skola:

> Vad som förenade dem var inte en speciell politisk inriktning, utan den speciella karaktären i deras intellektuella arbete. De hade alla vuxit upp i en period när män som Stammler, Windelband och Rickert hade angripit marxismen med filosofiska argument; därför var de tvingade att engagera sig i kontroverser med representanter för modern filosofi. Om Marx och Engels hade startat från Hegel och de senare marxisterna från materialism, kom dessa "austromarxister" att som sin utgångspunkt ha Kant och Mach. Å andra sidan tvingades "austromarxisterna" att engagera sig i kontroverser med den s.k. österrikiska skolan inom nationalekonomin, och även denna debatt påverkade deras metoder och deras tankar. I det gamla Österrike, som var sönderslitet av nationella strider måste de, slutligen, alla lära sig hur man skulle använda den marxistiska historieuppfattningen på ett mycket komplicerat fenomen som trotsade varje förenklad och schematisk användning av marxistisk metod.[64]

Men det var inte i Österrike som det först uppstod en speciell "marxistisk ekonomi", utan i Ryssland från 1880-talets början och framåt. Där hade som vi sett Marx' *Kapitalet* översatts till ryska redan 1872, och mot slutet av 70-talet drogs hans ekonomiska teorier in i en debatt inom populismen. Flera av de ledande populisterna, som Michalovskij och Sieber, försvarade Marx' dialektiska metod och hans ekonomiska teori om kapitalet, men de tog också upp Marx' allmänna historieteori. Speciellt diskuterade de huruvida kapitalismen var en nödvändig förutsättning för socialismen, något som de flesta menade följde ur Marx' teori om historiens olika faser. Frågan var alltså om livegenskapens avskaffande innebar att Ryssland nu hade slagit in på samma utvecklingsväg som Västeuropa eller om det existerade bestämda hinder för en kapitalistisk utveckling. Runt 1880 började denna fråga att studeras intensivt, och en av de första som besvarade den var V. P. Vorontsov, en läkare som också skrev om ekonomiska och sociologiska problem. 1879 skrev han en serie artiklar, som år 1882 utkom som bok under namnet *Kapitalismens öde i Ryssland*. I den utgick han delvis från Marx' teorier och kom till resultatet att kapitalismen var omöjlig i Ryssland och menade att den "kommer att fortsätta att existera som den kom – som en främling som främst introducerats med våld och som därför inte känner sig hemma och därför omöjligen kan utöva samma in-

---

ordentligt framgångsrik politisk rörelse?" (Hughes, s. 67).
[61] Bottomore i McLellan (1983), s. 104.
[62] Cit. i Hughes, s. 93.
[63] Vranicki, vol. 1, s. 353.
[64] Otto Bauer: "What is Austro-Marxism?", i Bottomore & Goode, s. 45 f.

flytande som den har gjort i länder där den haft en naturlig befruktning och blomstringstid”.[65] Han ansåg att det fanns många hinder för en kapitalistisk utveckling, men det största problemet var ändå avsaknaden av en marknad för de kapitalistiska producerade varornas avsättning. Vorontsov påpekade den ryska arbetarklassens litenhet och fattigdom och den ryska ekonomins brist på yttre avsättningsmarknader. Speciellt det senare, bristen på utländska avsättningsmarknader, sågs av många, som accepterade Marx’ teori om kapitalismen men menade att den inte kunde utvecklas i Ryssland, som det avgörande hindret. Både översättaren av *Kapitalet*, Danielson, som redan 1880 publicerade en studie av lönearbetets utveckling på den ryska landsbygden, och Rusanov, som samma år publicerade två artiklar om den ekonomiska utvecklingen,[66] byggde delvis på Marx’ teori. Men efter det att Engels 1885 publicerade andra boken av *Kapitalet* kom frågan i en något annorlunda belysning. I den framställde Marx ett schema för hur kapitalismen skulle kunna utvecklas enbart på en hemmamarknad, om bara vissa bestämda förhållanden rådde mellan produktionsvaru- och konsumtionsvaruindustrin.[67] Visserligen fortsatte populisterna att hävda kapitalismens omöjlighet i Ryssland,[68] men nu fick en ny generation av teoretiker ammunition för tanken att Ryssland mycket väl skulle kunna utveckla en kapitalistisk ekonomi utan att förfoga över utländska avsättningsmarknader. Detta var den s.k. legala marxisternas tid i Ryssland, och för dem, Struve, Bulgakov, Tugan-Baranovskij m.fl., gav Marx’ reproduktionsschema inte endast svar på frågan om ”huruvida kapitalistisk ackumulation är möjlig i allmänhet, och i Ryssland i synnerhet, utan dessa marxister bevisade denna möjlighet i så hög utsträckning att de gav teoretiska bevis för att kapitalismen kan vara i evighet”.[69] Marx’ schema i andra boken skulle således enligt dem bevisa att ”den kapitalistiska marknaden överhuvudtaget inte är avhängig någon yttre marknad, utan är sig själv nog, och genom ackumulationen kan den s.a.s. växa automatiskt”[70] och att ”den kapitalistiska produktionen skapar en marknad åt sig själv”[71] genom produktiv-krafternas tillväxt och en därmed sammanhängande ständig ökning av efterfrågan på både produktions- och konsumtionsvaror. Denna tolkning av Marx’ reproduk-

---

[65] V. V.: *Sud’by kapitalizma v Rossii* (Spb 1882), s. 73, cit. i Kindersley, s. 13. Se också Luxemburg (1971), s. 276 ff.

[66] ”Nutida former av kapitalism i Ryssland” och ”Mot ekonomisk optimism” (Kindersley, s. 18).

[67] *Kapitalet*, 2:a boken, kap. 21.

[68] Danielson, som efter Marx’ död hade en livlig brevväxling med Engels, fortsatte att hävda att ”en kapitalistisk nation löser den motsättning, som vår författare [dvs. Marx] understryker, genom att utvidga sina yttre marknader. Men hur skulle *vi* kunna övervinna denna motsägelse? [...] Vi beträder ju världsarenan vid en tidpunkt då våra konkurrenter anstränger sig till det yttersta, och ändå måste de nöja sig med minsta lilla profitkvot.” (Danielson till Engels 24 mars 1892, cit. i Rosdolsky, band 2, s. 452). Engels svarade honom att ”så länge den ryska manufakturen är begränsad till den inre marknaden kan produktionen bara täcka den inre förbrukningen. Denna kan emellertid endast växa långsamt och bör t.o.m. enligt min mening avta under de nuvarande förhållandena i Ryssland. Ty det är en av storindustrins nödvändiga följder att den *förstör* sin egen inre marknad just genom den process varmed den *skapar* den. Den skapar den genom att förinta grunden för böndernas hemindustri. Men utan hemindustrin kan inte bönderna överleva. Bönderna blir ruinerade *som* bönder; deras köpkraft reduceras till ett minimum; och tills de har inrättat sig i sina nya existensbetingelser som *proletärer* kommer de att utgöra en mycket dålig marknad för de nyuppståndna fabrikerna.” Detta är enligt Engels ett exempel på att det kapitalistiska produktionssättet ”är fullt av inre motsägelser”, och han menar vidare att ”tendensen att samtidigt skapa och förstöra sin egen inre marknad är en av dessa motsägelser.” (Engels till Danielson 22 sept. 1892, i *MEW* 38, s. 469). Enligt Engels var alltså populisternas argument *mot* kapitalismens möjligheter i Ryssland istället ett bevis *för* att den faktiskt höll på att tränga in i Ryssland.

[69] Luxemburg (1971), s. 325.

[70] S. Bulgakov: *O rynkach pri kapitalistitscheskom proizwodstwe*, ”Till frågan om marknaden i det kapitalistiska produktionssättet”, (Moskva 1897), s. 210, cit. i Rosdolsky, band 2, s. 456.

[71] M. v. Tugan-Baranovskij: *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England* (Jena 1901, först utgiven i Ryssland 1894), s. 25, cit. i Rosdolsky, a.a., s. 460 och Luxemburg (1971), s. 311.

tionsschema kunde givetvis inte de ortodoxa marxisterna i Ryssland acceptera, även om Plechanov och Lenin stödde de legala marxisterna i deras kritik av populisterna. Det är också viktigt att ha i minnet den insats som dessa gjorde för att få marxismen betraktad som en riktig och ansedd ekonomisk *vetenskap*, och trots meningsskiljaktigheterna mellan ”de ortodoxa” och ”de legala” marxisterna efter sekelskiftet (då de senare lämnade den marxistiska rörelsen och blev talesmän för liberalerna) fick marxismen under dessa år sanktion av både ”revolutionärer” (som inte i första hand var ekonomer) och ”ekonomer” (som inte var revolutionärer) under 1890-talet. Detta var en viktig förutsättning för uppkomsten av ”vetenskaplig socialism” i Ryssland.

Även Lenin var som vi sett indragen i marxisternas kamp mot ”folkvännerna” och skrev redan 1893 i *Om den så kallade marknadsfrågan* att ”marknaden är bara arbetsdelningens uttryck i varuekonomin och därför är dess tillväxt lika gränslös som arbetsdelningens”,[72] och i den senare utkomna *Kapitalismens utveckling i Ryssland* (1899) utgår han från Marx’ schema och försöker visa att den underkonsumtion, som populisterna pga. arbetarnas och böndernas fattigdom betraktade som det stora hindret för kapitalismens genombrott i Ryssland, väl kan uppvägas av efterfrågan inom produktionssektorn. Här relaterade han reproduktionsschemat till den i tredje boken av *Kapitalet* (som hade publicerats 1894) framställda teorin om kapitalets stigande organiska sammansättning och enligt Lenin kunde ”tillväxten av hemmamarknaden till en viss del [ske] oberoende av tillväxten av den personliga konsumtionen, utan istället äga rum utifrån tillväxten av den produktiva konsumtionen”.[73] Lenin menade alltså att impulsen till kapitalismens utveckling i Ryssland huvudsakligen kom från industrins egen efterfrågan i uppbyggandet av en industriell infrastruktur (järnväg, hamnar, fabriker, maskiner etc.) och inte från konsumtionsmarknaden vare sig i Ryssland eller i utlandet.

Denna debatt om Marx’ reproduktionsschema fortsatte in på det nya seklet och kom snart att inte bara handla om kapitalismens möjligheter att utvecklas i Ryssland. Först ignorerade den internationella socialdemokratin det teoretiska problemet med kapitalismens möjligheter till mervärdets realisering,[74] men sedan blev frågan en av de mest omdiskuterade under de första decennierna av det nya seklet. I Tyskland och Österrike kom problemet att sammankopplas med diskussionen om kapitalismens eventuella sammanbrott, som blev ett brännbart ämne efter Bernsteins ”revision” av Marx runt sekelskiftet. När därför Tugan-Baranovskijs bok översattes till tyska 1901 hamnade striden om reproduktionsschemat mitt i en mycket mera omfattande debatt, som berörde marxismens (eller egentligen socialdemokratins) grundläggande samhällsuppfattning och politiska inriktning. De ryska legala marxisterna kom i denna debatt att indirekt stödja revisionismen, genom sin tolkning att Marx’ reproduktionsschema visade att kapitalismen inte behövde gå under pga. sina inre motsättningar.

Bakgrunden till denna kontrovers om ”kapitalismens naturnödvändiga sammanbrott” var som så mycket annat runt sekelskiftet Bernsteins artikelserie ”Socialismens problem” och hans bok *Socialismens förutsättningar och socialdemokratins uppgifter* år 1899. Den tyska socialdemokratin hade under 1880-talet utvecklat en syn på det naturnödvändiga i kapitalismens sammanbrott och övergång i socialism, och Marx’ ekonomiska teori antogs bevisa detta

---

[72] ”On the So-Called Market Question, i *LCW* 1, s. 100.
[73] Lenin: *P. Sob. Soch.*, vol. III, s. 55, cit. i Alec Nove: ”Lenin as Economist”, i Schapiro & Reddaway, s. 195.
[74] Kautsky skrev exempelvis endast att ”ytterligare komplikationer medför slutligen ackumulationen av mervärdet, produktionsprocessens utvidgning” när han anmälde 2:a boken av *Kapitalet* 1886 (”’Das Elend der Philosophie’ und ’*Das Kapital*’”, i *Die Neue Zeit* (1886), s. 163). Detta ”var bokstavligt talat allt som sades om Marx’ reproduktionsschema [i Västeuropa] under marxismens två första årtionden” (Rosdolsky, band 2, s. 450).

sammanbrott på ett vetenskapligt sätt.[75] Om denna föreställning var relativt lätt att upprätthålla under ”den långa depressionen” från början av 1870- till mitten av 1890-talet, blev det svårare när kapitalismen åter gick in i en högkonjunktur, samtidigt som den sociala lagstiftningen blev allt bättre i Tyskland runt sekelskiftet. På det teoretiska området väntade många på publiceringen av tredje bandet av *Kapitalet*, där den i det första bandet framställda identiteten mellan varornas värde och pris skulle tas bort, och Marx tänktes förklara hur värdet omvandlades till marknadspriser.[76] Många, däribland Bernstein, blev besvikna på Marx’ förklaring att konkurrensen mellan kapitalisterna drev fram en ”genomsnittlig profitkvot”, dvs. att profiten för den enskilde kapitalisten byggde på hans satsade *totalkapital* och inte bara på hans satsade *variabla kapital* (som mervärdeteorin sade). Två år efter det att Engels publicerat det tredje bandet utsattes som nämnts Marx’ ekonomiska teori för en förintande kritik av den österrikiske ekonomen Eugen von Böhm-Bawerk i hans *Zum Abschluss des Marxschen Systems*. Böhm-Bawerk var tillsammans med bl.a. Menger och Wieser och engelsmannen Jevons en av grundarna av ”marginalnyttoteorin” inom ekonomin. Denna teori utgick från ett helt annat värdebegrepp än den klassiska politiska ekonomin som också Marx hade arbetat inom. I den nya teorin blev ”värde” ett subjektivt begrepp, som uttalade sig om köparens preferenser istället för att uttrycka den objektiva mängden av levande arbete som var nedlagt i varorna. Bernstein tog starkt intryck av denna kritik (som givetvis avvisades av de flesta marxister), och i sin revision av Marx’ ekonomiska teori menade han att värdebegreppet hos Marx enbart var en ”abstraktion från verkligheten”, medan däremot ”merarbetet är en empirisk verklighet”, och kom därför till slutsatsen att ”huruvida den marxska värdeteorin är riktig eller icke, är för merarbetets bevisande alldeles likgiltigt. Den är i detta avseende icke någon bevisningstes, utan blott ett medel för analys och åskådliggörande.” [77] Värde-(och därmed mervärde-) teorin var viktig för marxisterna därför att den var den viktigaste förklaringen till att kapitalismen inte i längden kunde överleva som ett ekonomiskt system, dvs. den var en viktig bakgrund till föreställningen om kapitalismens inneboende kriser och dess slutliga sammanbrott (framförallt utifrån ”lagen om profitkvotens fallande tendens”). Marx hade visserligen själv framlagt sex olika ”motverkande orsaker” till denna lag[78] men profitkvotens fall skulle ändå vara den huvudsakliga tendensen i kapitalismens utveckling. När Engels publicerade tredje bandet lade han bl.a. till några fotnoter, som Bernstein tolkade så att Engels höll öppet huruvida den ekonomiska utvecklingen istället för att förbereda ”en långt väldigare kommande kris” nu hade ”undanröjt eller starkt minskat de gamla krishärdarna och tillfällen till krisbildning”.[79] Byggande på Engels’ kommentar angrep

---

[75] Se exempelvis Bebels brev till Engels 7 dec. 1885, kap. 13, s. 260. Även Bernstein räknades under denna tid som en av de ledande ”pessimisterna”, dvs. som en av dem som utgick från att kapitalismens ekonomiska sammanbrott var grunden för den politiska strategin för socialismen och som därför ”hälsade [...] varje minsta upp- eller nedgång på marknaden, varje bankskandal, som ett förebud om den stora och härliga kollapsen [för kapitalismen].” (Gay, s. 182 f).

[76] Marx hade arbetat med detta problem *innan* han skrev första bandet, jfr kap. 8, s. 143 ff.

[77] Bernstein (1907), s. 62 och 66 (kursiv. borttagen). Här framträder tydligt Bernsteins tudelning mellan ”verklighet” och ”teori”. Hos Marx fanns det som vi sett en *intern* relation mellan teori och verklighet, dvs. abstraktionen ”värde” existerade i verkligheten och var en av den kapitalistiska ekonomins grundförutsättningar, både reellt och i teorin. Bernsteins försök att ”rädda” Marx’ värdebegrepp gjorde det därmed också helt impotent för analysen.

[78] 1) Ökning av arbetets exploateringsgrad, 2) Nedpressning av arbetslönen under dess värde, 3) Förbilligande av det konstanta kapitalet, 4) Den relativa överbefolkningen, 5) Utrikeshandeln och 6) Aktiekapitalets tillväxt (Marx (1971c), kap. 14).

[79] Bernstein (1907), s. 109 f. Engels skrev i sin not att ”Sedan den sista allmänna krisen 1867 har stora förändringar inträtt. Den kolossala utvidgningen av kommunikationsmedlen – oceangående ångare, järnvägar, elektrisk telegraf, Suezkanalen – har först nu åstadkommit en verklig världsmarknad. En rad konkurrerande

nu Bernstein en av hörnstenarna inom den marxistiska teorin, tanken om att den ekonomiska krisen var en förutsättning för övergången till socialismen, och frågade sig om inte ”världsmarknadens väldiga utbredning i förening med den utomordentliga tidsvinst man uppnått på rapport- och transportväsendets områden ökat möjligheterna för rubbningarnas *utjämnande*; om icke de europeiska industristaternas enormt ökade rikedom i förening med det moderna kreditväsendets elasticitet och industrikartellernas uppkomst minskat de lokala eller enskilda rubbningarnas återverkan på det allmänna affärsläget, så att åtminstone för en längre tid framåt allmänna kriser av samma slag som förr överhuvudtaget kan anses som osannolika.”[80] Om inte kapitalismen skulle gå mot allt starkare kriser utan kunna utvecklas i riktning mot en ”organiserad kapitalism”, skulle grunden för Marx’ och marxisternas hela ”objektiva” revolutionsstrategi försvinna (jfr ovan kap. 7 och 10). Reaktionen på Bernstein (som först lade fram detta i en artikel med namnet ”Zusammenbruchstheorie und Kolonial-politik” i *Die Neue Zeit* 1898) blev också mycket starka. Heinrich Cunow skrev i samma tidskrift ett svar om ”sammanbrottsteorin”[81] och Rosa Luxemburg svarade i flera artiklar i den radikala tidningen *Leipziger Volkzeitung* mellan den 21 och 28 september 1898 och utvidgade sedan artiklarna till en pamflett med namnet *Sozialreform oder Revolution?* efter det att Bernstein hade publicerat sin bok.[82] I artiklarna och i pamfletten försvarade hon frenetiskt den ortodoxa marxistiska teorin och ansåg att Bernstein genom att ”påstå att den kapitalistiska utvecklingen inte går mot en allmän krasch [...] inte bara har uteslutit den bestämda formen för den kapitalistiska undergången, utan även denna undergång själv”.[83] Kautsky, som skrev en ”anti-kritik” samma år som Bernsteins bok kom ut, förnekade att ”någon särskild samman-brottsteori har framställts av Marx och Engels” utan menade istället att ”ordet härstammar från Bernstein”.[84] Tre år senare återkom dock Kautsky till problemet i en recension av den tyska översättningen av Tugan-Baranovskijs bok där han ställde frågan ”om och i vilken utsträckning krisernas karaktär ändras, om de visar en tendens att försvinna eller bli lindrigare, som åtskilliga revisionister, i likhet med liberala optimister, ännu för två eller tre år sedan vidhöll” och svarar själv efter att ha analyserat Tugan-Baranovskijs statistiska underlag att ”man kan på det hela taget säga att kriserna blir allt svårare och väldigare i omfattning [under kapitalismens utveckling]”.[85] Han förklarar detta med att ”det måste komma en tid,

---

industriländer har trätt fram vid sidan av England, som förut monopoliserade industrin; i *alla* världsdelar har öppnats oändligt större och mångsidigare områden för investering av europeiskt överskottskapital, så att kapitalet blir vida mer fördelat och lokal överspekulation lättare övervinnes. Genom allt detta har de flesta gamla krishärdar och anledningar till krisbildning avskaffats eller starkt försvagats. Vid sidan av detta går konkurrensen på den inre marknaden tillbaka för karteller och truster, medan dessa på den yttre marknaden begränsas av skyddstullar som alla stora industriländer utom England omger sig med. Men dessa skyddstullar är själva inget annat än rustningar för det slutliga allmänna industriella fälttåget som ska avgöra herraväldet på världsmarknaden. Så bär vart och ett av de element som motverkar upprepningen av de gamla kriserna i sig fröet till en långt väldigare kommande kris.” (Marx (1978c), s. 443).

[80] Bernstein (1907), s. 110 ff.

[81] Sweezy, s. 192 f.

[82] Nettl, vol. 1, s. 206. Bernstein svarade i sin tur på Luxemburgs artiklar i sin bok och menade där att hon ”tycktes vara av den åsikten att man icke skall uppställa historiska teorier i enlighet med totalbilden av de företeelser, vilka under skilda tider iakttagits i samtliga framskridna länder, utan på grund av tillfälliga reaktio-nära strömningar i ett enskilt land; icke på grund av samtliga de resultat arbetarrörelsen hittills uppnått, utan med blicken fästad på utgången av varje enskild strid. Den man, som förklarade vaccinationen vara utan nytta, emedan den icke skyddade honom från att falla ned från ett träd, argumenterar på samma sätt.” (Bernstein (1907), s. 111 ff).

[83] Luxemburg (1899), s. 8.

[84] Kautsky (1899), s.42.

[85] ”Krisentheorien”, i *Die Neue Zeit* 20:2 (1901-02), s. 133 och 136.

och det kan bli mycket snart, då det kommer att vara omöjligt för världsmarknaden att även tillfälligt expandera snabbare än samhällets produktivkrafter; en tid då överproduktion är en ständig företeelse i alla industrigrenar" vilket medför att "ett tillstånd av ständig depression" i ekonomin inträder.[86]

Problemet med svårigheterna för kapitalet att finna avsättningsmarknader för sina produkter (dvs. att realisera varornas värde) togs snart också upp i ett annat sammanhang, som kom att bli ett ämne för en intensiv debatt bland marxisterna, både politiskt och teoretiskt åren innan och under det första världskriget. Den historiska bakgrunden till detta problem var den intensiva jakt på kolonier som flera europeiska länder hade inlett de sista decennierna av 1800-talet. England hade ju sedan länge ett stort antal kolonier, men nu började också Tyskland (där ju frågan om kolonierna hade varit viktig för socialdemokratin redan på 1880-talet, se ovan kap. 13, s. 258 f)[87], Frankrike, Belgien, Ryssland m.fl länder att erövra "besittningar".[88] År 1902 kom den engelske ekonomen och politikern John A. Hobson ut med en stridsskrift mot denna utveckling i sin *Imperialism: A Study*, som han skrev "under direkt inflytande av boerkriget och mot en bakgrund av uppiskad chauvinism och imperialism".[89] Trots att Hobson på intet sätt var marxist, utan en radikal demokrat och socialliberal,[90] var han ytterst kritisk mot de företagare som enligt hans mening låg bakom den samtida aggressiva imperialismen. Även inom den internationella socialdemokratiska rörelsen var kolonialismen en mycket omdiskuterad fråga,[91] och flera ledande tyska socialdemokrater menade i likhet med Bernstein att "i betraktande av att Tyskland för närvarande importerar en betydande mängd kolonialprodukter, måste vi säga oss, att den tid kan komma, då det vore önskvärt att åtminstone en del av dessa produkter hämtas från egna kolonier". Invändningen att socialisterna måste ta avstånd från erövringspolitik besvarade Bernstein med att "det är inte nödvändigt att européers besättande av tropiska länder skall medföra faror och fördärv för de infödda, ej heller har så alltid varit fallet. Dessutom kan man blott med vissa förbehåll

---

[86] A.a., s. 140 f. Långt senare tog dock Kautsky avstånd från denna uppfattning, och i sitt stora verk om den materialistiska historieuppfattningen från 1927 skrev han att "förväntningarna, [som vi marxister hade] om att överproduktionskriserna en gång skulle nå en sådan omfattning och vara så länge, att de omöjliggjorde en fortsatt kapitalistisk produktion och därför tvinga fram en övergång till en socialistisk reglering, finner idag inte längre något stöd." (Kautsky (1927), band 2, s. 546). Detta skrevs bara några år innan 30-talskrisen bröt ut.

[87] Angående Tysklands utveckling till en imperialistisk stormakt se Craig (1978), s. 116 ff och Henderson (1975), s. 224 ff. Om Bismarcks användning av den tyska kolonialiseringen som en nationell integrationspolitik, se Hans-Ulrich Wehler: "Bismarck's Imperialism 1862–1890" i Sheehan.

[88] Enligt Lars Magnusson ökade andelen av jordens befolkning som levde i europeiskt koloniserade länder från 13 % år 1860 till 34 % år 1914 (Magnusson, s. 14 f).

[89] Tom Kemp, s. 43. Hobson hade redan före kriget intresserat sig för den allt starkare tendensen till utlandsinvesteringar, som han ansåg var "motsatt alla gamla traditioner inom nationalismen", och han skyllde en stor del av denna "kapitalism som använder imperialism" på "de internationella finansiärerna, som består av några engelsmän som Rhodes och Rudd, men huvudsakligen av utländska judar". Dock pekade han han också ut att "den drivande kraften bakom den aggressiva imperialismen är vissa professionella och kommersiella klassers organiserade inflytande", och att "bakom tronen i varje civiliserat land står finansiären." (Hobson (1897), s. 1 ff).

[90] Hobson skrev själv i sin självbiografi att han visserligen hade läst Marx' *Kapitalet* men att han "avskräcktes av vad som syntes vara ett felaktigt försök att förklara alla produktionskostnader i termer av enheter av arbetstid" och av försöken att använda "Hegels dialektik, som var en tom intellektuell paradox och som införde en mystisk dimension till en helt förklarlig historisk process." (Hobson (1938b), s. 35 f).

[91] Vid Internationalens kongress i Paris år 1900 röstades en resolution enhälligt igenom om att Internationalen inte bara med alla medel skulle bekämpa de expansionistiska kapitalistiska staternas kolonialpolitik utan också bidra till att skapa socialistiska partier i de redan existerande kolonierna. Vid kongressen i Stuttgart sju år senare ansåg dock många att den tidigare antikolonialistiska inställningen var olycklig för socialdemokratin och att man borde acceptera faktum och arbeta för en bättre behandling av invånarna i kolonierna (*HST* 3:1, s. 42 f och 70 f. Se också Schorske, s. 79 ff).

tillerkänna vildarna rätt till den av dem innehavda jorden. Icke jordens erövring, utan dess odling ger den historiska rätten till att tillägna densamma.[92] Även August Bebel, den obestridlige ledaren för de tyska socialdemokraterna, skilde mellan ”bra” och ”dålig” kolonialpolitik. I ett tal till den tyska riksdagen 1906 sade han bl.a. ”att man bedriver kolonialpolitik är inget brott i sig själv. Under vissa omständigheter kan detta vara ett arbete i civilisationens tjänst. Om ni kommer till främmande folk som vänner, välgörare eller humanitetens lärare, för att hjälpa dem [...] så att både infödingarna och hela mänskligheten kan dra nytta av det, då är vi överens med det. Men detta är inte fallet med er kolonialpolitik. Ni kommer inte som befriare och lärare utan som rånare, förtryckare och exploatörer.”[93] Det fanns emellertid också skarpa kritiker av denna syn på kolonialpolitiken. Georg Ledebour, Karl Liebknecht och Kurt Eisner, som alla tillhörde den radikala falangen inom partiet (Eisner var dock ingen marxist), började snart att koppla samman den tyska utrikespolitiken med faran för ett storkrig. Men ännu hade ingen utarbetat någon sammanhängande teoretisk framställning om imperialismen, även om Kautsky redan i slutet av 1890-talet hade talat om ett nytt ”imperialistiskt” stadium av kapitalismen efter 1870 och att exporten av kapital var en viktig faktor i detta nya stadium.[94] Därför kom Hobsons bok att spela en mycket viktig roll för den teoretiska diskussion om imperialismen de första decennierna av 1900-talet, och de ortodoxa marxisterna ”byggde i stort sett helt och hållet på denne engelske liberale ekonom”.[95] Hela föreställningen om att det efter mitten av 1800-talet hade vuxit fram en ny aggressiv typ av kolonialism, som byggde på ekonomisk exploatering och på naket våld, fanns utvecklad i Hobsons bok, och han skriver sammanfattningsvis att ”det är ingen överdrift att påstå att den nuvarande brittiska utrikespolitiken främst har som målsättning att finna områden för lönsamma investeringar”.[96]

För tyskarna kom frågan om kolonialism och imperialism att få en ny dignitet efter det stora valnederlaget 1907, då en mängd röster från medelklassen vid valet 1903[97] nu istället lades på de partier som stödde den aggressiva tyska utrikespolitiken, som bl.a. uttrycktes i krossandet av ett uppror som i två år pågått i en tysk koloni i Sydvästafrika.[98] Inom den tyska socialdemokratin debatterades valnederlaget intensivt och många skyllde det på den radikala antiimperialistiska politiken som partiet gav uttryck för.[99] Som ett svar på kritiken utarbetade Kautsky i sin skrift *Sozialismus und Kolonialpolitik* (1907) och i den senare *Der Weg zur Macht* (1909) en analys av kolonialfrågan utifrån delvis samma utgångspunkter som Hobson. Depressionen i Europa under 1870- och 80-talet medförde enligt honom att det nationella kapitalet sökte sig ut på världsmarknaden och den ekonomiska uppgången från 1890-talets mitt berodde huvudsakligen på denna ”världsmarknadens hastiga uppsving”, där exporten alltmer övergick från konsumtionsvaror till produktions- och transportmedel, dvs. att kapitalet allt mera hade inlett en industriell produktion i de koloniserade länderna och ”på denna export

[92] Bernstein (1907), s. 223 f.
[93] Cit. i Magnusson, s. 57. Bebel hade också sagt på Internationalens kongress i Amsterdam 1904 att det inte var något fel i att kolonierna utvecklades (*HST* 3:1, s. 70).
[94] Magnusson, s. 58.
[95] Semmel, s. 14.
[96] Hobson (1938a), s. 53.
[97] Socialdemokraterna förlorade 38 av de 81 platser de fått vid 1903 års val, trots att deras röstetal ökade från 3.011.000 till 3.259.000. I procent sjönk de dock från 31,7 till 29,0 % (W. Mommsen, s. 827). Anledningen till den stora mandatförlusten var att de förlorade flest röster i valdistrikt där det inte behövdes så många röster för att få ett mandat, dvs. utanför de stora industristäderna.
[98] Heckart, s. 44.
[99] Schorske, s. 63 ff.

av produktionsmedel berodde den kapitalistiska industrins nya blomstring”.[100]

Året efter publicerade österrikaren och austromarxisten Rudolf Hilferding sin bok *Das Finanzkapital* som innehöll den första ”genuint marxistiska teorin om imperialismen”[101] och som av många ansågs som det fjärde bandet av *Kapitalet*.[102] Boken gavs ursprungligen ut i austromarxisternas serie *Marx-Studien* och kom tillsammans med Hobsons bok att bli oerhört viktig för Lenin i hans analys av *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* och därmed för den ”marxist-leninistiska imperialism-teorin”. Hilferding såg i *Das Finanzkapital* den ekonomiska utvecklingen under perioden 1890–1910 som ett nytt stadium i kapitalismens utveckling, där bildandet av karteller och monopol gradvis hade ersatt den tidigare fria konkurrensen. Olika former av bank- och industrikapital hade också mer och mer flätats samman och bildat vad Hilferding bestämde som ett ”finanskapital”.[103] Detta finanskapital hade nu en monopolställning på marknaden, vilket enligt Hilferding resulterade

> i utomordentliga extraprofiter [...] och dessa extraprofiter flyter kapitaliserade och som koncentrerad kapitalmassa till bankerna. Men samtidigt medför kartellerna en minskning av kapitalplaceringarna. I de monopoliserade industrierna minskar de därför att kartellens första förhållningsregel är en inskränkning av produktionen, i de icke-monopoliserade därför att dämpningen av profitkvoten i början motverkar lusten till nyinvesteringar. Således växer å ena sidan snabbt den kapitalmassa som är bestämd för ackumulation, medan å andra sidan dess möjlighet till placering minskar. Denna motsättning kräver en lösning och finner denna i *kapitalexporten*. Själva kapitalexporten är inte en följd av monopoliseringen. Den är bara ett uttryck som är omöjligt att skilja från den kapitalistiska utvecklingen. Men monopoliseringen skärper plötsligt motsättningen och skapar kapitalexportens akuta karaktär.[104]

Imperialismen låg därför enligt Hilferding i linje med kapitalismens egen inre utveckling, och denna utveckling medförde att ”finanskapitalet strävar efter makt, inte frihet; det önskar inte den enskilde kapitalistens frihet, utan hans underkastelse. Det avskyr den anarki som uppkommer genom konkurrensen och strävar i stället efter strikt organisering [...] Men för att kunna genomföra detta och upprätthålla och utvidga sin maktställning behöver finanskapitalet staten som genom tullar och tariffer kan garantera en hemmamarknad och samtidigt erövra utländska marknader. Det behöver en politisk stark stat som kan föra sin egen handelspolitik utan att behöva ge vika för andra staters kommersiella intressen. Till sist behöver det en stark stat som kan vidmakthålla sina finansiella positioner utomlands och som kan utöva påtryckningar på mindre stater för att få till stånd gynnsamma handelsavtal [...] Sammanfattningsvis behöver alltså finanskapitalet en stat som är tillräckligt stark för att kunna bedriva en expansionistisk politik och erövra nya kolonier.”[105] Slutsatsen var alltså klar, kapitalismens egen utveckling ledde ”naturnödvändigt” till starka stater, skärpt konkurrens på världsmarknaden

---

[100] Kautsky (1979), s. 91 och 129.
[101] W. J. Mommsen, s. 36.
[102] Marx utvecklade själv aldrig någon speciell teori om imperialismen då han dog innan ”rusningen” satte igång mot slutet av 1800-talet. Han skrev dock mycket om kolonialism, främst i sina artiklar för *New York Daily Tribune* under 1850-talet, men när han använde begreppet ”imperialism” var det ”synonymt med enmansdiktatur i Napoleon III:s stil” (Tom Kemp, s. 17). Se också Magnusson, s. 39 ff.
[103] ”En ständigt växande del av industrikapitalet tillhör inte de företagare som använder det. Kapitalet ställs till deras förfogande endast genom banken, som gentemot dem representerar ägaren. Å andra sidan måste banken placera en ständigt växande del av sina kapital i industrin. Därigenom blir banken i allt större utsträckning omvandlad till industrikapitalist. Det bankkapital, alltså kapital i penningform, som på detta vis i verkligheten förvandlas till industriellt kapital, kallar jag finanskapital [...] Finanskapitalet är kapital som kontrolleras av bankerna och används av företagarna.” (Hilferding, s. 309).
[104] A.a., s. 320 f.
[105] A.a., s. 456 f.

och slutligen obönhörligt till ett världskrig.

Hilferdings analys och teori om finanskapitalet accepterades inte av alla socialdemokrater, och exempelvis Bernstein skrev en kritisk recension där han menade att begreppet ”finanskapital” var en abstraktion som Hilferding kommit fram till genom spekulativa deduktioner och inte genom empiriska undersökningar. Det finns inget bevis, menade Bernstein, på att bankerna skulle dominera industrin eller att bankkapitalet entydigt skulle vara anhängare av protektionism.[106] Även Lenin hade vissa invändningar mot Hilferding, men de var av mindre art.[107] Men i stort sett var mottagandet av Hilferdings bok entusiastiskt bland marxisterna.[108]

Däremot utbröt det ett ramaskri när Rosa Luxemburg året innan kriget publicerade sin *Die Akkumulation des Kapitals: Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*. I den sammanfogade hon flera av de problem som nu hade diskuterats utifrån en marxistisk ekonomisk utgångspunkt, och hennes analys handlar både om kapitalismens reproduktionsbetingelser, eventuella sammanbrott och imperialismens orsaker. I själva verket var detta tre sidor av samma sak enligt henne, och grunden för hennes analys var en kritik av Marx’ reproduktionsschema i andra boken av *Kapitalet*. Där hade ju Marx som vi sett visat att kapitalismen var möjlig som ett eget ekonomisk system och att, om vissa bestämda förhållanden mellan produktionsvaru- och konsumtionsvarusektor rådde, det i produktionen skapade mervärdet kunde realiseras *i* det slutna systemet och användas i kapitalackumulationen, dvs. i kapitalismens självgående utveckling (det var detta som de ryska legala marxisterna byggde på när de hävdade kapitalismens möjligheter att slå igenom i Ryssland). Utifrån en genomgång av detta schema (först enkel reproduktion, dvs. då hela mervärdet konsumeras, till utvidgad reproduktion, då den största delen av mervärdet avsätts till kapitalackumulation) kom hon fram till att Marx’ schema är användbart i en *planerad ekonomi*, men ”att det återstår att pröva om det också är giltigt för en kapitalistisk ekonomi”, dvs. frågan är ”varifrån den kontinuerliga ökningen i efterfrågan kommer från, som i Marx schema utgör grunden för reproduktionen i en fortsatt ökad skala?”[109] Det kan inte komma från kapitalisterna, då ”det är ackumulationens själva väsen att kapitalisterna avstår från att konsumera en del av sitt mervärde”.[110] Det kan inte heller vara arbetarna, eftersom de konsumerar sitt variabla kapital och inte mervärdet. ”Men vänta!”, skriver hon sedan, ”Även under kapitalismens herravälde består samhället inte enbart av kapitalister och arbetare [som Marx’ schema förutsätter]. Vid sidan av dessa två klasser finns det en mängd andra människor: jordägare, ämbetsmän, fria yrken som läkare, advokater, artister och vetenskapsmän. Dessutom finns kyrkan och dess anställda, prästerna, och slutligen staten med sina funktionärer och väpnade styrkor. Alla dessa skikt av befolkningen kan, strikt uttryckt, inte räknas till vare sig kapitalisterna eller arbetarna. Ändå måste samhället föda och underhålla dem. Kanske är det de, dessa skikt som är skilda från kapitalisterna och arbetarna, som möjliggör utvidgad reproduktion genom sin efterfrågan?”[111] Men inte heller de kan realisera det ackumulerade mervärdet, då deras löner tas från mervärdet eller från skatt på arbetarnas löner. Problemet är därför att ”mervärdet måste förlora sin form som merprodukt innan det kan återtaga denna form för att kunna ackumuleras, på något sätt måste det först genomgå en omvandling till

---

[106] ”Das Finanzkapital und die Handelspolitik”, i *Sozialistische Monatshefte*, band 2, årgång 15, 1911, s. 947 ff, cit. i Lenin (1969), s. 16 f. Jfr invändningen mot Marx’ värdebegrepp ovan.
[107] Se exempelvis Lenin (1969), s. 87.
[108] Magnusson, s. 63.
[109] Luxemburg (1971), s. 131.
[110] A.a., s. 132.
[111] A.a., s. 134.

pengar. Avdelning I och II:s merprodukt måste bli köpta – men av vem? Som jag visat ovan måste det finnas en effektiv efterfrågan utanför I och II för att merprodukten i de två avdelningarna ska kunna realiseras, på samma sätt som mervärdet måste förvandlas till kontanter."[112] Luxemburg kommer alltså fram till att Marx' schema inte stämmer, utan att det krävs något utanför systemet för att mervärdet ska kunna realiseras. Detta kan inte vara handel mellan kapitalistiska länder, då kapitalismen lika väl kan ses som ett världssystem. Därmed kommer hon in på sin egen lösning på problemet med mervärdets realisering och kapitalets ackumulation. Denna innebär att man måste se kapitalismen som ett *historiskt system*, som enbart kan växa så länge som det finns icke-kapitalistiska förhållanden kvar i världen:

> Kapitalismens existens och utveckling kräver en omgivning där icke-kapitalistiska produktionsformer existerar, men dessa former kan inte vara vilka som helst. Kapitalismen kräver icke-kapitalistiska skikt av befolkningen som en marknad försitt mervärde, som en källa för sitt utbud av produktionsmedel och som en reserv av lönearbetare för sitt behov av arbetskraft. Av dessa olika anledningar är en produktionsform, som baserar sig på en naturahushållning, till ingen nytta för kapitalismen.[113]

Därför penetrerar kapitalismen de existerande naturekonomierna, omvandlar dem till enkla varuproducerande penningekonomier och slutligen till industrialiserade kapitalistiska ekonomier, som tar emot mervärde för nya investeringar. Enligt Luxemburg kan alltså kapitalismen inte utveckla sig som ett slutet system och detta medför att hon också här fann en teoretisk förklaring till imperialismen. Kapitalet behövde helt enkelt dessa ännu icke kapitaliserade ekonomier för sin egen existens, men, och det var den mest kontroversiella slutsatsen av hennes teori, samtidigt som de kapitalistiska länderna lägger under sig allt fler områden i världen för att själv kunna utvecklas, gräver systemet sin egen grav då kapitalismen alltid måste ha en icke-kapitalistisk omgivning för att kunna fungera. Därför är enligt henne "imperialismen det historiska sättet att förlänga kapitalismens existens, samtidigt som den också är det säkraste sättet att få systemet att bryta samman. Detta innebär inte att den kapitalistiska utvecklingen faktiskt kommer att drivas till denna extrempunkt: själva tendensen mot imperialism i sig antar former som medför att den sista fasen av kapitalismen blir en katastrofperiod." [114]

Rosa Luxemburg försökte alltså att besvara alla tre stridsfrågorna inom den marxistiska ekonomin runt sekelskiftet (kapitalets reproduktionsbetingelser, sammanbrottsteorin och imperialismen) med sin teori om kapitalets ackumulation. Men hennes försök möttes av kritik från i stort sett alla inom den internationella socialdemokratin. I Tyskland betraktade högern och centern henne redan som en *enfant terrible* och boken bekräftade bara deras uppfattning. Lenin läste boken 1913, när deras relation var ytterst ansträngd. I marginalen antecknade han "nonsens" och "roligt", och hennes teori om att kapitalistisk reproduktion var omöjlig i en sluten ekonomi beskrev han senare som "fundamentalt fel".[115] Själv skulle han snart ta itu med samma fråga i sin exil i Schweiz. Omedelbart efter det att han avslutat sin långa läsning av Hegel började han samla material till en bok om imperialismen.[116] På biblioteket i Bern fyllde han 760 sidor i 20 anteckningsböcker med statistisk och långa utdrag ur franska, engelsk och tysk litteratur,[117] sammanlagt 148 böcker och 232 artiklar.[118] 1916 skrev han i

[112] A.a., s. 137.
[113] A.a., s. 368.
[114] A.a., s. 446.
[115] Nettl, vol. 2, s. 532.
[116] Dunayevskaya (1973), s. 108.
[117] Louis Fischer (1967), s. 106.

Zürich färdigt sin bok om *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (boken gavs dock inte ut förrän på våren 1917, då revolutionen i Ryssland redan hade inletts). Boken bygger, som Lenin själv skriver, till stor del på Hobsons och Hilferdings arbeten[119] men skrevs utifrån en annan bakgrund. Kriget som flera av de marxistiska imperialismteoretikerna menade var oundvikligt hade nu börjat, och i samband med detta hade ledarna i den internationella socialistiska rörelsen ”fullständigt nonchalerat de beslut som tagits vid kongresserna i Stuttgart, Köpenhamn och Basel att med alla medel bekämpa chauvinismen och i händelse av att bourgeoisin inleder krigshandlingar aktivt propagera för social revolution och inbördeskrig”.[120] Förklaringen till detta förräderi skulle enligt Lenin inte sökas i ”den ena eller andra auktoritetens personliga biografi” utan i ”den socialchauvinistiska riktningens historiska ursprung, dess förutsättningar, betydelse och styrka”.[121] *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* har därför en mycket tydligare politisk bakgrund även om den, eftersom den skrevs när tsaren fortfarande satt vid makten, var skriven ”med hänsyn till den tsaristiska censuren”. Därför var Lenin ”inte endast tvungen att strängt inskränka [sig] till en uteslutande teoretisk – särskilt ekonomisk – analys av fakta utan också att formulera de få nödvändiga politiska anmärkningarna med den största försiktighet, att tala i antydningar, använda det äsopiska[122] språket, det förbannade äsopiska språk som tsarismen tvang alla revolutionärer att använda så snart de tog pennan i hand för att skriva något ’legalt’”.[123]

Lenin försökte i sin bok att ”i korthet och i så populär form som möjligt framställa sammanhangen och relationerna mellan imperialismens *grundläggande ekonomiska säregenheter*”.[124] Med mängder av statistik visar han hur produktionen koncentrerats, hur kartellerna och monopolen är ”det sista ordet i kapitalismens senaste utveckling” och hur bankerna ”förvandlar passivt kapital till aktivt, dvs. vinstbringande kapital [...] och ställer det till kapitalistklassens förfogande”.[125] Denna utveckling mot monopol och finanskapital (jfr Hilferding) hade enligt Lenin skett mycket snabbt, och han delade in det gångna halvseklet 3 faser: ”(1) 1869–70: kulminationsstadiet i konkurrensens utveckling. Monopolen är ännu knappast märkbara embryon. (2) Efter krisen 1873 en omfattande utveckling av karteller, vilka dock ännu utgör undantag. De är ännu icke stabila utan utgör övergående företeelser. (3) Uppsving vid slutet av 1800-talet och kris 1900–03; kartellerna blir en av grundvalarna för det ekonomiska livet. Kapitalismen har förvandlats till imperialism.” [126] I detta sista stadium ökar kapitalexporten, vilken blir viktigare än exporten av varor, och det uppstår internationella ”supermonopol” som delar upp världen mellan sig. Detta var enligt Lenin bakgrunden till staternas allt starkare rivalitet och till världskrigets utbrott 1914.

Lenin menar bokstavligt att imperialismen är identisk med ”kapitalismens monopolistiska stadium” och ger följande fem kännetecken på detta stadium: ”(1) koncentrationen av produktion och kapital har uppnått ett så högt utvecklingsstadium att den skapar monopol som spelar en avgörande roll i det ekonomiska livet, (2) bankkapitalet har smält samman med industrikapitalet och en finansoligarki har uppkommit på grundval av detta ’finanskapital’, (3)

---

[118] Tom Kemp, s. 217, not 3.
[119] Lenin (1969), s. 55.
[120] ”The War and Russian Social Democracy”, i *LCW* 21, s. 31.
[121] Lenin (1973), s. 57.
[122] Detta innebar att pga. censuren kunde ingen skriva i klartext, men de som läste kände ändå till innebörden.
[123] Lenin (1969), förord, daterat den 26 april 1917, s. 55.
[124] A.a., s. 55.
[125] A.a., s. 70 f.
[126] A.a., s. 62 f.

kapitalexporten, till åtskillnad från varuexporten, erhåller synnerligen betydelse, (4) det bildas internationella monopolistiska kapitalförbund, vilka delar upp världen mellan sig, och (5) jordens territoriella uppdelning mellan de kapitalistiska stormakterna är avslutad".[127] I samband med denna definition angriper Lenin Kautsky, som efter det att kriget hade brutit ut i några artiklar i *Die Neue Zeit* hävdade att imperialismen inte behövde förstås som ett speciellt stadium i kapitalismens utveckling och att den imperialistiska *politiken* inte var en nödvändig följd av den kapitalistiska *ekonomins* utveckling. Dessutom, menade Kautsky, "är det inte uteslutet att kapitalismen kommer att genomleva ytterligare en fas: kartellpolitikens överförande till utrikespolitiken, ultraimperialismens fas".[128] Lenin kallar detta resonemang för "ultrastruntprat"[129] och menar att "Kautsky har brutit med marxismen, i det att han för finanskapitalets epok predikar ett reaktionärt ideal, 'fredlig demokrati', 'blotta inflytandet från de ekonomiska faktorerna' – ty objektivt drar detta ideal oss tillbaka från den monopolistiska kapitalismen till den icke-monopolistiska och är ett reformistiskt bedrägeri" och att "såväl Kautskys teoretiska analys av imperialismen som hans ekonomiska och politiska kritik av imperialismen är *helt och hållet* genomträngd av en anda som är absolut oförenlig med marxismen och som syftar till att dölja och utjämna de mest fundamentala motsägelserna i imperialismen, en strävan att till varje pris bevara den sönderfallande enheten med opportunismen i den europeiska arbetarrörelsen".[130] Denna "opportunism" inom arbetarrörelsen måste istället enligt Lenin förstås mot bakgrund av kapitalismens övergång till ett monopolistiskt stadium därför att imperialismen också "skapar den ekonomiska möjligheten att muta de övre skikten av proletariatet, och på detta sätt när, utformar och förstärker [imperialismen] opportunismen".[131]

Med denna teori gav Lenin sitt bidrag både till imperialism-debatten och utformade samtidigt en ny teori om "den mutade arbetararistokratin" (vilken han delvis byggde på några brev av Engels där denne tog upp konservatismen inom de engelska fackföreningarna, vilka enligt Engels "låter sig ledas av personer vilka är köpta eller åtminstone betalda av borgarna").[132] Däremot uttalar han sig inte om kapitalismens sammanbrott på *ekonomiska* grunder, utan framhäver istället den *politiska* betydelsen av imperialismens underkuvande av främmande folk. Imperialismen leder inte bara till "ett ökat nationellt förtryck" utan också till "ett växande motstånd" och den skärper "alla kapitalismens motsägelser".[133] Detta leder till ökade motsättningar både mellan de imperialistiska makterna och de underkuvade folken och mellan "socialchauvinisterna" (Kautsky etc.) och de revolutionära arbetarna i de kapitalistiska länderna. Därför kommer Lenins analys fram till den politiska slutsatsen att de socialistiska revolutionärerna skulle stödja varje form av befrielsekamp i de underkuvade länderna och boken kom senare att bli något av ett nytt "kommunistiskt manifest" för socialistiska rörelser i dessa länder. Trots att boken inte innehöll några uppseendeväckande nyheter på det teoretiska området markerade den ändå "slutstenen på för-krigsepokens marxistiska litteratur om imperialismen. Samtidigt varslar den om en ny epok i världshistorien genom författarens ledarskap i oktoberrevolutionen och den nya sovjetstaten. Härigenom fick *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* ett långt mer direkt inflytande än de övriga skrifterna om

---

[127] A.a., s. 127.
[128] "Der Imperialismus", i *Die Neue Zeit* 32:2 (1914), s. 910.
[129] Lenin (1969), s. 132.
[130] A.a., s. 151 och 159 f. I kritiken av Kautsky märks tydligt Lenins politiska motiv med sin teori.
[131] A.a., s. 142 och 147.
[132] Engels till Marx 11 aug. 1881, i *MEW* 35, s. 20. Engels skrev "middle class" i brevet, vilket översatts till "bourgeoisie" i *MEW*.
[133] Lenin (1969), s. 159 och 162.

imperialismen och ännu idag är boken bestämmande för millioner människors världsbild”.[134]

I denna genomgång av utvecklingen av en marxistisk ekonomi mellan 1880 och 1917 har jag valt att inte diskutera de olika teoriernas *anspråk* på sanning, dvs. analysera dem i deras egenskap av vetenskapliga teorier som försöker uttrycka något sant om verkligheten, utan jag har sett dem som ett exempel på hur marxismen (på olika nivåer) växte fram som en speciell *problematik* som dels byggde på ”arvet från Marx” och dels utgick från marxisternas egna uppfattade problem (och också påverkades av icke-marxistiska verk). Självklart har jag inte kunnat ta med alla arbeten som gavs ut i marxistiska ekonomi under denna tid. Flera viktiga bidrag saknas,[135] men jag tror ändå att *huvudriktningen* i utvecklande av en marxistisk ekonomisk vetenskap framställts på ett riktigt sätt. På många sätt är perioden 1880–1920 avgörande för framväxten av en marxistisk ekonomi i den meningen att i ”arv” som Marx hade överlämnat det av naturliga skäl saknades en genomgripande analys av de specifika kännetecknen i utvecklingen under dessa decennier: framväxten av monopolkapitalism, imperialism och den ökande internationella spänningen som ledde fram till det första världskriget. Detta tvingade marxisterna att i bokstavlig mening *utarbeta* analyser och teorier för dessa fenomen, och marxismen blev därför på intet sätt enbart en exeges av Marx’ skrifter, även om de givetvis till största delen utgick från dessa skrifter och Engels’ olika bidrag mellan 1878 och 1895 (dock mera sällan från Engels’ tidigare arbeten). Djupet i utvecklandet av den marxistiska vetenskapen var onekligen större inom ”ekonomin” än inom ”den materiella historeuppfattningen”, men de flesta såg, i likhet med Lenin, analyser av ekonomiska förhållanden som exempel på även den senare vetenskapen. Samtidigt är det också tydligt att marxismens utveckling som vetenskap under dessa år försiggick i mycket polemiska former, alltifrån kritiken av populisterna i Ryssland, över debatten om revisionismens teoretiska underlag till Lenins fördömande av ”socialchauvinisterna” under kriget. Även detta tror jag var en väsentlig förutsättning för marxismens vetenskapliga utveckling. Marxismen var under denna period inte avskild från politiken. Tvärtom, dess utveckling måste i grunden förstås utifrån de politiska strider som revolutionärerna, socialisterna och arbetarrörelsen var indragna i under dessa år. I nästa kapitel ska vi därför i korthet skissera den kanske viktigaste politiska frågan för marxismen under dess tidiga år, frågan om den socialistiska revolutionens möjligheter och medel.

[134] Claus Bryld: ”Socialistiska teorier om imperialismen”, i Lenin (1969), s. 29.
[135] Exempelvis Bucharins *Imperialism och världsekonomin*, skriven 1915 men utkommen på hösten 1917, den omfattande kritiken av Rosa Luxemburg och hennes ”svar” till sina kritiker i *Die Akkumulation des Kapital oder was die Epigonen aus der Marxschen Theorie gemacht haben: Eine Antikritik*, som hon skrev medan hon satt i fängelse under kriget, etc.

19. Reform och revolution

Den kanske mest omdiskuterade frågan i marxismens utveckling mellan 1880 och 1920 var trots allt inte vare sig frågan om materialism eller idealism eller försöken att utveckla den historiska materialismen och ekonomin till vetenskaper, utan frågan om hur det socialistiska samhället skulle nås. Men kan säga, med en parafras på den historiska materialismens ”axiom”, att den politiska nivån var ”bestämmande i sista instans” för den tidiga marxismens utveckling, även om den filosofiska och den vetenskapliga nivån båda hade ”en viss autonomi” i förhållande till politiken och att de också återverkade på den. Denna ”överbestämning” av politiken hängde samman med att i stort sett alla marxistiska teoretiker under denna tid också var *politiskt aktiva* i sina respektive länders socialistiska rörelser[1] (och i den internationella rörelsen). Denna hade dessutom ännu inte splittrats i en socialdemokratisk och en kommunistisk del, även om det förvisso existerade starka motsättningar mellan de olika fraktionerna. Det var också först senare som tudelningen mellan (filosofisk och vetenskaplig) teori och (politisk) praktik blev ett viktigt kännetecken för marxismen, även om fröet till denna uppdelning kan ses så långt tillbaka som i Marx’ arbete med å ena sidan ekonomin och å andra sidan organisering (av den internationella arbetarrörelsen) på 1860- och 70-talet. Samtidigt som marxismen mellan 1880 och 1920 genomgick sina första utvecklingsfaser växte arbetarklassen hastigt i antal, formade fackföreningar och politiska socialistiska partier, erövrade en plats på både den nationella och internationella kamparenan, och för många av dessa arbetare (och andra radikala) hägrade den socialistiska revolutionen vid horisonten, ännu obefläckad av några ”urartningar”. Denna utveckling skedde delvis under ledning av politiskt aktiva marxister och perioden kan därför med viss rätt kallas för ”marxismens guldålder”.[2] I grunden handlade ju marxismen om detta, om arbetets och arbetarklassens (och därmed mänsklighetens) frigörelse, och enligt Marx och de första marxisterna var den socialistiska revolutionen vägen till denna mänsklighetens historiska befrielse. Hur de tänkte sig denna väg var därför på många sätt själva kärnan i deras ”läror”, ja man kan säga att det var deras *raison d’etre* som ledare av en politisk och social rörelse. De filosofiska och vetenskapliga diskussionerna som både Marx och marxisterna var indragna i fick sin fulla betydelse först i detta rörelseideologiska sammanhang, och det är absolut ingen överdrift att påstå att utan denna ideologiska förankring hade marxismen varit viktig för bara ett fåtal intellektuella då det fanns flera konkurrerande filosofier och samhällsvetenskapliga teoribildningar under decennierna runt sekelskiftet. Det är därför viktigt att se hur föreställningen om vägen till socialismen utvecklades från Marx till marxism, och som debatten fördes kom den att kretsa runt frågan om sociala reformer och deras förhållande till ett revolutionärt maktövertagande.[3]

Föreställningen om en revolution som en ”frigörelse” var givetvis inte något som varken Marx eller marxisterna hade uppfunnit. Från att ursprungligen ha betytt ”en återgång till

---

[1] Se Perry Anderson (1977), s. 16 f.

[2] Vilket är undertiteln på Kolakowskis (1978) andra volym om marxismens utveckling under denna period.

[3] Som Ralph Miliband påpekar är beteckningarna ”reformister” och ”revolutionärer” inom den marxistiska traditionen ”relativt missledande och ger inte en riktigt bild av motsättningarna mellan de olika alternativen” (s. 155), då alla riktningarna innehöll både ett inslag av sociala reformer och en strävan till ett socialistiskt maktövertagande. Den stora skillnaden låg i stället i i vilken mån man accepterade det existerande politiska systemet eller om man ville göra uppror mot även det. Därför föreslår Miliband beteckningarna ”konstitutionalister” respektive ”upprorsmän” (insurrectionaries), men som han också säger innehåller även dessa beteckningar problem. Eftersom jag i stort utgår från hur föreställningarna runt dessa frågor utvecklades av de deltagande personerna ansluter jag mig till den terminologi de själva har använt.

utvecklingens utgångspunkt som börjar på nytt" (bokstavligt talat en åter-evolution, dvs. en cirkelrörelse med association till stjärnornas rörelser), kom begreppet "revolution" under antiken att beteckna en process vari olika statsformer avlöste varandra, för att runt den engelska revolutionen få innebörden "störta härskaren".[4] Det var först under och efter Franska revolutionen som begreppet "revolution" började associeras med ordet "befrielse" i allmän bemärkelse, främst pga. att denna revolution var det första massupproret som inte bara lyckades ersätta de gamla härskarna med nya, utan också kom att förändra de grundläggande levnadsförhållandena, "basen", i samhället.[5] I den meningen var både Marx och marxisterna barn av den franska revolutionen[6] med dess massmobilisering och grundläggande förändringar. Föreställningen att "folkets majoritet" störtar "den härskande minoriteten" och skapar ett nytt samhälle är hämtad från denna revolution, även om det givetvis var en viktig skillnaden mellan att kämpa för en *socialistisk revolution* och inte för en borgerlig, vilket den franska uppfattades som. De förändringar av den revolutionära strategin som ägde rum från Babeufs revolt 1796 till skapandet av I:a Internationalen 1864 var på många sätt ett försök att finna en sådan "majoritet" för den socialistiska revolutionen, och utifrån detta perspektiv kan Marx' ekonomiska och politiska teorier, med dessa framhävande av proletariatets nödvändiga tillväxt och formering från "klass i sig" till "klass för sig", ses som just ett svar på detta problem. Detta var en av anledningarna till marxismens dragningskraft på både revolutionärer och arbetarledare. Marxismen gav revolutionärerna en klass som utifrån den objektiva utvecklingen med tiden skulle bli *la classe plus nombreuse*, något som även arbetarledarna var betjänta av i sin kamp för att förbättra levnadsförhållandena. Att denna klass av borgarklassen och staten också uppfattades som *la classe plus dangereuse*, gjorde den inte mindre lockande för revolutionärerna, även om många av arbetarnas egna ledare försökte tvätta bort den stämpeln.

Marx främsta bidrag till socialismen, både som teori och strategi, var därför onekligen att han förknippade proletariatet med den kommande socialistiska revolutionen. Efter "upptäckten av proletariatet" i samband med kritiken av Hegels rättsfilosofi kom Marx' livsverk i stort sett att kretsa runt betingelserna och möjligheten för denna klass' politiska konstituering i det borgerliga samhället och utvecklandet av en strategi för den socialistiska revolutionen. Därför var även Marx' insats i grunden av *politisk art*, hur abstrakta analyser han än gjorde av "kapitalets väsen" (det var därför jag presenterade Marx som "en tysk 1800-tals-kommunist" i början av denna studie).[7] Det största problemet med Marx i detta hänseende var (och är) just denna

---

[4] Månson (1977), s. 4 ff.

[5] "Det sägs att Ludvig XIV, när han informerades om stormningen av Bastiljen den 14 juli 1789, sade att detta syntes vara 'une révolte'. Hertigen de la Rochefoucauld-Liancourt lär då ha svarat: 'Sire, ce n'est pas une révolte, c'est une révolution'. Skillnaden mellan revolt och revolution uttrycker en del av innehållet i den franska revolutionen: Här var det inte endast några ledande politiker, eller en desperat hungrande folkmassa, eller olika kungen närstående grupper som revolterade. Här skakades hela samhället av en samfälld revolt, som vägleddes av en sekulariserad revolutionär ideologi och som skedde i ett politiskt system i djup kris." (a.a., s. 18).

[6] För Marx hade den franska revolutionen en kanske mera avgörande direkt betydelse, dels därför att han i tiden (och under uppväxten också geografiskt) befann sig mycket närmare den än de senare marxisterna gjorde, men dels och framförallt därför att studier av den och av olika analyser av den var mycket viktiga för utvecklandet av hans egna synsätt (se citat av Engels nedan s. 441 och Bruhat).

[7] om Robin Blackburn skriver låg "Marx' och Engels' verkliga orginalitet inom politikens område, inte inom ekonomins eller filosofins. De var de första som upptäckte den historiska potentialen hos den nya klass som kapitalismen hade skapat – det moderna proletariatet, en klass som kunde omfatta en universell frigörelse från alla rådande former av förtryck och exploatering" (Blackburn (1976), s. 3). Marx' originalitet inom både "ekonomin" och "filosofin" förstås bäst om man tar med hans "teori om den proletära revolutionen" i beräkningen.

relatering, vilken i denna studies termer kan uttryckas som relationen mellan ”Marx som revolutionär” och ”Marx som organisatör”. Den grundläggande frågan här är givetvis *varför* arbetarklassen i det borgerligt-kapitalistiska samhället enligt Marx samtidigt är dess ”dödgrävare”. Det blir inte lättare att besvara frågan om man även tar med de två *teoretiska* ”Marx som filosof” och ”Marx som ekonom” i beräkningen, då ”filosofin” och ”ekonomin” ger *olika* svar på olika abstraktionsnivåer. Inom filosofin, med dess övergripande historieuppfattning[8] är proletariatet revolutionärt dels därför att det är en ”icke-klass” i, en klass som står utanför, det borgerliga samhället, och dels därför att själva detta samhälle innehåller en grundläggande motsättning mellan form och innehåll, mellan det Marx kallar produktionsförhållandena och produktivkrafternas tillväxt. *Tillsammans* ger detta en förklaring till proletariatets revolutionära potential utifrån ”filosofin”.[9] I sitt arbete med ”ekonomin” försökte Marx att ge mera konkreta svar på frågan, även om dessa svar givetvis inte hade några andra utgångspunkter än de svar han framställde i ”filosofin” (de kan bäst förstås som *konkretiseringar* av de tidigare förklaringarna). Här framhävde Marx mycket tydligare arbetarnas dubbla roll i det borgerliga samhället. *Å ena sidan* är deras arbete, i form av lönearbete som också skapar mervärde, grunden för hela samhället, för samhällets konsumtion lika väl som för kapitalets ackumulation. Arbetarna försörjer bokstavligt talat genom sin ”livsaktivitet” hela samhället. *Å andra sidan* är de utestängda från ”överbyggnaden”, dvs. från kontrollen över sitt arbete och dess resultat, från politiska beslut och även från produktionen av samhällets dominerande ideologier. De är alltså på en gång fundamentet och maktlösa i det borgerliga samhället; de ”är intet” och vad det politiskt gällde var att få dem att ”vilja bli allt”.[10] Varje realistisk socialistisk strategi måste utgå från denna dubbla roll, eftersom å ena sida proletärerna *objektivt* är revolutionära samtidigt de å andra sidan, liksom alla andra människor, är utsatta för kapitalets socialiserande krafter och därför måste ”resocialiseras” för att kunna ta över det nya samhället.[11] Det var därför det var så viktig för Marx att sprida sin teori om kapitalet i arbetarrörelsen, då den genom att framställa ekonomins uppbyggnad och arbetarklassens roll i ekonomin även pekade ut grunden för både den kapitalistiska ekonomin och det borgerliga samhället: förhållandet mellan lönearbete och kapital. Marx’ politiska

---

[8] Observera att jag här räknar ”historieuppfattningen” till ”filosofin”, till skillnad från Althusserskolan som drar en skarp gräns mellan dem. Men som jag hoppas jag lyckats visa i kapitel 10 så utgår denna gränsdragning mera från behovet av en strukturell teori inom samhällsvetenskapen och mindre från en *konkret* analys av Marx’ egen *politiska* utveckling.

[9] Om bara produktivkraft/produktionsförhållande-problemet ingick i förklaringen, kan man fråga sig varför just proletariatet är den revolutionära klassen, och om man bara utgår från proletariatets situation som utanförstående klass, kan man fråga sig varför eventuella uppror skulle ha en möjlighet att lyckas. Mycket förenklat kan man säga att Marx å ena sidan ger ett svar till Babeuf-traditionen genom att urskilja att *historiskt* objektiva samhällskriser är en förutsättning för att ”révolte” ska kunna bli ”révolution”. Men å andra sidan svarar han också de utopiska socialisterna att det är just denna ”utanförklass” som har det *objektiva* intresset av att förändra den borgerligt-kapitalistiska samhällsstrukturen. Sett på detta sätt kan man alltså säga att Marx i sin första revolutionsteori syntetiserade de två dittillsvarande riktningarna.

[10] Denna dubbelhet i proletariatets ställning i det borgerliga samhället kommer tydligt fram i första boken av *Kapitalet*, där Marx dels pekar på kapitalismens ”socialisations-teoretiska” och ekonomiska reproducerande mekanismer (se *MEW* 23, s. 765) och dels på denna utvecklings ”dys funktionella” effekter för systemet (a.a., s. 790 f). Man kan säga att både den kapitalistiska utvecklingen och debatterna om revolution inom marxismen till stor del har handlat om dessa två processers relativa betydelse.

[11] Denna ”resocialisation” skulle givetvis inte enbart komma utifrån, från vetenskapen och de intellektuella. Då skulle Marx i detta avseende mera ha påmint om exempelvis Owen. ”Omskolningen” skulle främst komma genom arbetarnas eget handlade, och som Marx skrev i sin ungdom är revolutionen ”inte bara nödvändig därför att den *härskande klassen* inte kan störtas på något annat sätt, utan också därför att den klass som *störtar* den bara genom en revolution kan få allt det gamla träcket från halsen och kan bygga ett nytt samhälle från grunden.” (”Die deutsche Ideologie”, i *MEW* 3, s. 70).

målsättning, som han också strävade att göra till arbetarrörelsens, handlade alltid ytterst om avskaffandet av detta kapitalförhållande. För Marx var därför båda faktorerna, arbetarklassens organisering och den vetenskapliga förståelsen av det borgerliga samhället och dess ekonomi, nödvändiga för den socialistiska revolutionen. Utan arbetarklassens organisering återstod bara av vetenskapen ”en kritisk teori” i unghegelianernas och utopisternas mening, och utan vetenskapen skulle arbetarna falla offer för ”kapitalets tysta tvång”. I just *denna* betydelse var ”sammansmältningen av teori och rörelse” lika viktig för den åldrande som för den unge Marx.

Marx betraktade frågan om olika reformer i det borgerliga samhället utifrån denna övergripande socialistiska strategi för avskaffandet av kapitalförhållandet. Han var definitivt inte emot förbättringar av arbetarnas förhållanden, tvärtom.[12] Men samtidigt var det viktigt att dessa reformer vanns genom *klasskampen*, dvs. att arbetarna själva aktivt kämpade för en förbättring av sina arbets- och levnadsförhållanden. För Marx var inte detta samma sak som frågan om huruvida socialismen kunde nås via ett parlament, dvs. det som kom att kallas ”den fredliga vägen till socialismen”. Även denna ”fredliga” väg byggde för Marx på den klasskamp som han själv framhävde i nära fyrtio år (som han skrev mot slutet av sitt liv)[13] och som skulle ha avskaffande av klasserna som sitt mål.[14] När därför Marx i ett tal 1872 i Haag sade att i vissa länder (England, USA och eventuellt Holland) kunde ”arbetarna nå sitt mål på fredlig väg”, innebar detta inte att han avvisade kampen mellan bourgeoisin och proletariatet, utan att han menade att hur *våldsam* den kamp skulle bli berodde på de olika samhällenas skilda ”institutioner, sedvänjor och traditioner”.[15] I dessa förhållanden måste även ”den andra sidan” i klasskampen, dvs. bourgeoisin och dess agerande, tas med i beräkningen. *Hur* våldsam (den nödvändiga) revolutionen skulle bli berodde därför inte enbart på proletariatet, utan även på de allmänna förhållandena i ifrågavarande samhälle och på bourgeoisins motstånd mot ”historiens lagar”. När Marx sex år senare gjorde utdrag ur engelska tidningars rapportering om debatten i den tyska riksdagen om socialistlagarnas införande, skrev han själv en del kommentarer till de olika inläggen. Speciellt ironiserade han över inrikesminister Eulenburg, som i debatten sagt att ”om man synar socialdemokratins läror och mål närmare, då är inte, som hittills har sagts, den fredliga utvecklingen målet, utan den fredliga utvecklingen är bara en etapp, som ska leda till det slutliga målet, som inte kan uppnås på något annat sätt än på våldets väg”, varpå Marx kommenterade:

> Tar men den första delen av satsen uttalar han endast en tautologi eller en dumhet: Har utvecklingen ett ”mål” eller ett ”slutmål”, så är detta ”mål” utvecklingens ”mål”, och inte karaktären hos utvecklingen, vare sig [den är] ”fredlig” eller ”våldsam”. Vad Eulenburg i själva verket vill säga är: Den fredliga vägen fram till målet är bara en etapp som ska leda till målets våldsamma genomförande, och visserligen ligger denna senare förvandling av den ”fredliga” utvecklingen till en

[12] Se exempelvis ”Inaguraladresse der Internationalen Arbeiter-Assoziation”, i *MEW* 16, s. 10 ff.
[13] Se ovan kap. 9, s. 170 f.
[14] Se exempelvis Marx’ karaktäristik av ”Den konservativa eller borgerliga socialismen”: ”Den borgerliga socialismen vill behålla det moderna samhällets levnadsbetingelser utan de nödvändigt därur framgående striderna och farorna. Den vill behålla det bestående samhället med undantag av de element som revolutionerar och upplöser detta. Den önskar sig en bourgeoisi utan proletariat.” (Marx (1970d), s. 37). Jfr detta med Bernsteins ord i *Socialdemokratins uppgifter*: ”Socialdemokratin vill icke upplösa detta samhälle och göra alla dess medlemmar till proletärer, den arbetar istället oavlåtligt på att höja arbetarna ur proletärens sociala ställning till borgarens och sålunda göra borgardömet eller borgarexistensen allmän.” (Bernstein (1907a), s. 202).
[15] ”Rede über den Haager Kongress” i *MEW* 18, s. 160. Han tillägger också omedelbart: ”Även om detta är sant måste vi erkänna att våldet i de flesta länder på kontinenten måste vara revolutionens hävstång, våldet är det man en dag måste appellera till för att upprätta arbetets herravälde”.

> ”våldsam” enligt herr Eulenburg i själva naturen hos det eftersträvade målet självt. Målet i det förekommande fallet är arbetarklassens frigörelse och den däri ingående samhällsomvandlingen. En historisk utveckling vara ”fredlig” bara så länge som de samhälleliga makthavarna inte lägger några våldsamma hinder i vägen. Om arbetarklassen i exempelvis England eller Förenta Staterna erövrar majoriteten i parlamentet eller i kongressen, så kan de på laglig väg undanröja de lagar och inrättningar som hindrar deras utveckling, visserligen bara om den samhälleliga utvecklingen kräver det. Likväl kan den ”fredliga” utvecklingen slå om i en ”våldsam” genom ett uppror från dem som vill bevara den gamla ordningen. Blir dessa då besegrade med våld (som i det amerikanska inbördeskriget och i den franska revolutionen) så är det de själva som är rebeller mot den ”lagliga” makten.[16]

Frågan om våldet i övergången till socialismen kan således enligt Marx inte frikopplas från klasskampens styrka utan den är ett uttryck för klassernas olika relativa styrka. Arbetarklassen skulle givetvis använda sig av de institutioner som existerade, och de olika parlamenten var exempel på sådana viktiga kamparenor. Detta hävdade Marx starkt gentemot exempelvis anarkisterna. Men samtidigt handlade frågan om övergången till socialismen, sedd som ”arbetets frigörelse”, om den ”centraliserade samhällsmakten”, dvs. om *staten* och dess roll i samhällsomvandlingen. I sin analys av Pariskommunen kom Marx in på den moderna staten, som han menade ”härstammade från den absoluta monarkins tidevarv, där den tjänade som ett mäktigt vapen för det framväxande borgerliga samhället i dess kamp mot feodalismen”, men som senare ”ändrat sin politiska karaktär i takt med den ekonomiska utvecklingen i samhället. I den mån som den moderna industrins framsteg utvecklade, utvidgade och fördjupade klassmotsättningen mellan kapital och arbete, i samma mån erhöll statsmakten mer och mer karaktären av en offentlig makt för arbetarklassens undertryckande, ett instrument för klassherravälde.”[17] Därför invände Marx mot kommunarderna då de såg det ”som sin högsta plikt och absoluta rätt att ta sitt öde i egna händer, och erövra statsmakten” och hävdade istället att

> Proletariatet kan inte, som de härskande klasserna och deras olika konkurrerande fraktioner efter sina segrar har gjort, helt enkelt ta den existerande statskroppen i besittning och sätta detta färdiga statsmaskineri i rörelser för sina egna mål. Det första villkoret för att vidmakthålla sin politiska makt är att omvandla denna förbrukade makt och förstöra den som ett verktyg för klassherravälde. Denna oerhörda regeringsmaskin som slingrar sig som en boaorm runt det egentliga samhället med sitt allestädes närvarande nät av stående armé, hierarkisk byråkrati, tjänstvillig polis, kyrka och underdåniga domstolar, uppstod i den absoluta monarkins tidevarv som ett vapen för det uppåtstigande borgerliga samhället i dess kamp för frigörelse från feodalismen.
>
> Men arbetarklassen kan helt enkelt inte ta detta färdiga statsmaskineri i besittning och sätta det i rörelse för sina egna mål. Det politiska verktyget för dess förslavning kan inte tjäna ett som politiskt verktyg för dess befrielse.[18]

Frågan om revolutionen kopplades därför av Marx ihop med frågan om den borgerliga staten och dess objektiva funktion som instrument för ”undertryckande av arbetarklassen”. Denna stat var det nödvändigt att krossa för att ”arbetets befrielse” skulle kunna genomföras. Men det var *en annan sak* om detta krossande skulle bli våldsamt eller ej, något som alltså delvis

---

[16] ”Konspekt der Reichtagsdebatte über das Sozialistengesetz”, i *MEW* 34, s. 498 f.
[17] ”Der Bürgerkrieg in Frankreich”, i *MEW* 17, s. 336, Marx (1969), s. 64.
[18] ”Zweiter Entwurf zum Bürgerkreig in Frankreich”, i *MEW*, 17, s. 591 f. Likheten med det förra citatet beror på att detta var ett utkast till den slutliga skriften (han skrev ytterligare ett innan). Observera också hur Marx upprepar den politiska slutsatsen för den socialistiska strategin, vilket tyder på att han fann den viktig. Detta understryks också av att uttrycket citeras i det förord som Marx och Engels skrev till en nyutgåva på tyska av *Kommunistiska manifestet* året efter (*MEW* 18, s. 96).

berodde på den gamla härskande klassens motstånd. I debatten efter Marx' död blandades (och görs så fortfarande) dessa frågor samman, så att ”fredlig” övergång till socialismen kom att betyda ett ”bevarande av den borgerliga staten”.

Uppfattningen att arbetarklassen inte kunde ta den borgerliga staten i besittning och använda den för sin egen befrielse var givetvis inget som Marx utarbetade enbart utifrån Pariskommunens öde. Tanken att ”den nuvarande staten” är en *borgerlig* stat hade han utvecklat redan under arbetet med ”filosofin” och tanken att proletariatet måste bekämpa denna stat finns med alltifrån *Kommunistiska manifestet* till skrifterna i I:a Internationalen.[19] Men i kommunen såg Marx det första konkreta exemplet på ”den äntligen upptäckta politiska formen, under vilket arbetets ekonomiska befrielse kunde fullbordas”[20] och som sådan var den ”en revolution gentemot *staten* själv, mot detta övernaturliga missfoster i samhället, den var ett återerövrande av folkets samhälleliga liv genom folket och för folket. Den var inte en revolution för att överlämna statsmakten från en av den härskande klassens fraktioner till en annan, utan en revolution för att bryta ned själva denna avskyvärda maskin för klassherravälde”.[21] Den var helt enkelt ett uppror mot den uppdelning i stat och civilt samhälle som Marx redan sina första analyser av staten såg som ”kännetecknet på det moderna samhället”.[22] Trots all kritik som Marx riktade mot Kommunen både under och efter dess existens,[23] menade han att den trots allt var ”den slutliga negationen av den gamla statsmakten”, och att med kommunen ”inleddes de sociala revolutionerna på 1800-talet”.[24] Marx såg den av denna anledning som ”det ärorika förebudet om ett nytt samhälle”.[25]

Marx' kritik av ”det virriga missbruk” som de tyska socialdemokraterna bedrev ”med orden 'nuvarande stat' [och] 'nuvarande samhälle'”[26] i sitt Gothaprogram måste förstås mot denna bakgrund. När tyskarna skrev att de ”med alla lagliga medel strävade efter den fria staten och det socialistiska samhället” och krävde att staten skulle grundas på ”hemlig, lika och direkt

---

[19] ”Den politiska makten är i egentlig mening en klass' organiserade våld för att undertrycka en annan.” (”Manifest der Kommunistischen Partei”, i *MEW* 4, s. 482).
[20] ”Der Bürgerkrieg in Frankreich”, i *MEW* 17., s. 342 (Marx (1969), s. 72).
[21] ”Erster Entwurf zum Bürgerkrieg in Frankreich”, i a.a., s. 541.
[22] Jean L. Cohen, s. 23. Marx analyserade detta främst i *Zur Judenfrage*, som var riktad mot Bruno Bauers bok *Die Judenfrage* (1843), men han kom även in på problemet i sin kritik av Hegels rättsfilosofi, se kap. 6, s. 99 f.
[23] Se kap. 9, s. 167. Tio år senare kom Marx åter in på Pariskommunen i samband med att en holländsk socialdemokrat, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, skrev till honom och undrade vilka politiska och ekonomiska åtgärder en socialistisk regering skulle vidtaga om den kom till makten. Den fråga som Nieuwenhuis ställde var enligt Marx fel ställd och svaret måste därför börja med ”en kritik av frågan själv. Vi kan”, menade Marx, ”inte lösa en ekvation som inte innehåller de för dess lösning erforderliga data. För övrigt är inte villrådigheten hos en genom folkets seger plötsligt uppkommen regering speciellt 'socialistiskt'. Tvärtom. De segerrika borgerliga politikerna känner sig genast generade av sin 'seger', medan socialisterna åtminstone ogenerat kan gripa sig an verket. Men ett kan ni vara säker på, socialisterna övertar inte rodret i ett land som inte har så utvecklade förhållanden att de inte kan vidtaga de nödvändiga åtgärderna i avsikten att sätta skräck i bourgeoisins stora massa för att kunna uppfylla sitt första önskemål, vinna tid för varaktig handling. Ni kanske vill peka på Pariskommunen; men bortsett från att den bara var ett uppror i en stad under exceptionella omständigheter, så var majoriteten i Kommunen på intet sätt socialistisk och kunde inte heller vara det. Med bara en dos av vanligt sunt bondförnuft kunde de dock ha uppnått en för folket fördelaktig kompromiss med Versailles – vilket var det enda som kunde uppnås. Bara genom att erövra Banque de France skulle de ha kunnat få Versailles skrytsamhet att ta en ände med förskräckelse.” (Marx till F. D. Nieuwenhuis 22 febr. 1881, i *MEW* 35, s. 160). Se också Engels' inledning till nyutgåvan av *Inbördeskriget i Frankrike* 1891, där han hävdar samma sak (Marx (1969), s. 16).
[24] ”Erster Entwurf...” i *MEW* 17, s. 542.
[25] ”Der Bürgerkrieg in Frankreich”, i a.a., s. 362 (102).
[26] ”Randglossen zum Programm der deutschen Arbeiterpartei (Kritik des Gothaer Programms)”, i *MEW* 19, s. 28.

rösträtt, med hemlig och obligatorisk röstning för alla medborgare över 20 år i stat och kommun”[27] kommenterade Marx att de med detta visade ”hur de socialistiska idéerna inte ens trängt in i deras hud, då de istället för att behandla det bestående (och detta gäller även för varje framtida) samhället som *grundvalen* för den bestående *staten* (eller den framtida för framtida samhällen), snarare behandlar staten som ett självständigt väsen som besitter sina egna ”*andliga, moraliska och frihetliga grundvalar*”.[28] Utifrån Marx’ syn på statens avhängighet av ”det civila samhället” (jfr kap. 6, s.99 f) måste givetvis staten förändras då samhället förändras. Därför måste ”det nuvarande statsväsendet” förändras om ”dess rot, det borgerliga samhället” förändras och Marx frågar sig då:

> Vilken omvandling kommer statsväsendet i ett kommunistiskt samhälle att genomgå? Med andra ord, vilka samhälleliga funktioner blir där kvar som motsvarar de nuvarande statsfunktionerna? Denna fråga kan bara besvaras vetenskapligt och man kommer inte problemet ett tuppfjät närmare om man så på tusen sätt kombinerar ordet folk med ordet stat.
>
> Mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället ligger en period då den ena staten revolutionärt omvandlar sig till den andra. Mot detta svarar en politisk övergångsperiod, vars stat inte kan vara något annat än *proletariatets revolutionära diktatur*.[29]

Ser man Marx’ teori om den proletära revolutionen i sin helhet blir det helt klart att den bygger på hans mera utarbetade *teoretiska* ståndpunkter om betydelsen av ”den materiella basens” utveckling

i allmänhet och kapitalförhållandets utveckling i det borgerliga samhället i synnerhet. Men detta betyder inte att hans politiska strategi kan ses som enbart en deduktion från hans historieekonomiska teorier. Detta gäller speciellt statens roll i den socialistiska omvandlingen, något som Marx huvudsakligen definierar *politiskt*. Detta kom också att bli en av de mest omdiskuterade frågorna i den senare debatten om strategin inom marxismen, bl.a. eftersom marxisterna hade att ta hänsyn till mycket mera komplicerade förhållanden både mellan staten och ”det civila samhället” och i staternas internationella agerande än vad Marx kunde göra.

När marxismen som en mera sammanhängande världsåskådning började spridas kunde man bygga på en relativt väl utvecklad uppfattning om vägen fram till den socialistiska revolutionen, även om Marx’ ”randanmärkningar” till tyskarnas Gothaprogram pekade på ett väsentligt problem för de första marxisterna, de konkreta förhållandena och de redan existerande föreställningarna inom rörelsen. Speciellt gällde detta givetvis tyskarna,[30] som vid sitt samgående med nödvändighet måste ta hänsyn till de lassallianska synsätten, hur politiskt ”rätt” Marx än menade sig ha.[31] Det fanns också en liten, men ändock för marxismens

---

[27] W. Mommsen, s. 313 f. Ordet ”lagliga” i den första meningen ströks sedan 1880 på den första partikongressen efter socialistlagarnas införande.
[28] ”Kritik des Gothaer Programms”, i *MEW* 19, s. 28.
[29] A.a., s. 28.
[30] Bara ett fåtal av de tyska socialdemokraterna kände till Marx’ kritik tills Engels publicerade den i *Die Neue Zeit* i programdiskussionen inför kongressen i Erfurt 1891 (*Die Neue Zeit* 18 (1890-91), s. 561 ff).
[31] Marx var givetvis inte omedveten om denna svårighet för de tyska eisenacharna, men han menade att även om ”varje steg av en verklig rörelse är viktigare än ett dussin program” skulle de nöjt sig med ett aktionsprogram ”för handling mot den gemensamma fienden” när de inte ens kunde utveckla sitt eget, något som Marx erkände inte var möjligt under rådande förhållanden (Marx till Bracke 5 maj 1875, *MEW* 34, s. 137). Efter kongressen var Bebel ändå nöjd, då ”vad kongressen beslöt var det yttersta som var uppnåbart”, och överhuvudtaget menade han att man kunde ”vara mycket tillfreds med partiets utveckling [...] partiet har bättre finanser än någonsin tidigare och bidragen kommer, trots de dåliga tiderna, in mycket punktligt och regelbundet.” (Bebel till Engels 21 sept. 1875, i Blumenberg (1965), s. 35).

anammande viktig skillnad i den politiska marxism som Engels nu började sprida genom sin *Anti-Dühring* och som senare kom att underlätta för den tyska rörelsen att anta marxismen som sin ideologi. Efter att ha gått igenom ”filosofin” och ”ekonomin” skisserar Engels mot slutet av boken hur det moderna samhället vuxit fram och hur ”den vetenskapliga socialismen” nu gör det möjligt att förstå ”våra dagars väldiga produktivkrafter [och] när vi väl en gång har vunnit klarhet över deras natur, kan de i de förenade producenternas händer förvandlas från demoniska härskare till villiga tjänare”.[32] Här framstår även den politiska socialismen som i huvudsak en *vetenskap* som ger kunskap hur man ska ”tämja produktivkrafterna”.[33] Denna vetenskap visar hur under kapitalismen ”den darwinistiska kampen för överlevnad [...] med stegrad våldsamhet överförts från naturen till samhället” och hur kapitalismens ”ödesdigra kretslopp [...] undan för undan blir allt trängre [så] att rörelsen [till slut] går i en spiral och – liksom fallet är med planeterna – måste sluta med en sammanstötning i centrum”.[34] Engels bygger här mycket tydligt på tanken ”vi kan vad vi vet”, en tanke som han hämtat från naturvetenskapen. Detta får också vissa konsekvenser för Engels’ uppfattning om staten och därmed för den socialdemokratiska politiska strategin. Där Marx i sina analyser enbart hade diskuterat den *moderna kapitalistiska staten*, abstraherade nu Engels fram en stat som måste existera därför att samhället var ett klassamhälle, oberoende av *vilket* klassamhälle det rörde sig om. Därför skulle den socialistiska strategin bygga på uppfattningen att

> *Proletariatet griper statsmakten och förvandlar produktionsmedlen i första hand till statsegendom.* Men därmed upphäver det sig självt som proletariat, därmed upphäver det alla klasskillnader och klassmotsättningar och följaktligen även staten som stat. Det hittillsvarande samhället har rört sig i klassmotsättningar och har därför haft behov av staten, dvs. av en organisation i den för tillfället utsugande klassens händer för att upprätthålla produktionens yttre betingelser eller med andra ord för att med makt hålla den utsugna klassen nere i de former av förtryck som det bestående produktionssättet föreskrev (slaveri, livegenskap eller bundenhet vid torvan, lönearbete). Staten var den officiella representanten för hela samhället, dess sammanfattning en synlig koorporation, men detta endast såvitt som den tillhörde den klass vilken på sin tid företrädde hela samhället: i forntiden de slavägande medborgarna, under medeltiden feodaladeln, i vår tid bourgeoisin. Genom att nu omsider bli faktisk representant för hela samhället, gör den sig själv överflödig. Så snart som det inte finns någon samhällsklass att utsuga, så snart som den av klassherraväldet och produktionsanarkin förorsakade kampen för tillvaron mellan enskilda och de därur uppstående konflikterna och excesserna upphört – ja, då finns det ingenting mer att undertrycka som kunde göra en särskild undertryckningsmakt, en stat, nödvändig. Den första handling, med vilken staten verkligen framträder som representant för hela samhället – besittningstagandet av produktionsmedlen i samhällets namn – är tillika dess sista självständiga handling som stat. En statsmakt som ingriper i samhällets förhållanden blir överflödig på det ena området efter det andra och staten avsomnar av sig själv. I stället för en regering över personer får vi en förvaltning av tingen och en ledning av produktionsprocessen. Staten ”avskaffas” inte, *den dör bort.*[35]

---

[32] Engels (1970), s. 385 f. Engels fortsätter att säga att ”det är samma skillnad som mellan elektricitetens förstörande makt i blixtens urladdning och den tämjda elektriciteten i telegrafen och ljusbågen, samma skillnad som mellan eldsvådan och den i människornas tjänst stående elden.”

[33] Engels gjorde senare en skarp boskillnad mellan ”vetenskap” och ”politik” som tyder på en påverkan från den samtida nykantianismen, men som också påminner om Durkheims ”sociala ingenjörskonst”. I ett brev till Paul Lafargue skrev han att ”om man är vetenskapsman inom ekonomi får man inte ha något ideal. Man utarbetar vetenskapliga resultat. Är man därutöver medlem i partiet, så kämpar man för att genomföra dessa resultat i praktiken. Har man däremot ett ideal, så har man en förutfattad mening och kan inte vara vetenskapsman.” (Engels till Paul Lafargue 11. aug. 1884, i *MEW* 36, s.198).

[34] Engels (1970), s. 376 f.

[35] A.a., s. 386 f.

Frågan blir därför hur proletariatet kan erövra denna stat, som när den förstatligat produktionsmedlen inte längre behövs och därför försvinner av sig själv. Några år senare tog Engels kort upp frågan i sin *Familjens, statens och privategendomens ursprung* (där han få. utvecklade många av de tankar om statens historiska roll som finns i citatet ovan). Här framhävde han att ”den demokratiska republiken” är ”den högsta statsformen, som under våra moderna samhällsformer mer och mer blir en oundviklig nödvändighet och är den statsform, under vilken den sista avgörande kampen mellan proletariatet och bourgeoisin kan utkämpas”. Orsaken till detta är att den allmänna rösträtten under denna statsform är genomförd och att ”den officiellt inte längre vet av någon skillnad i egendom”. I denna utövar rikedomen sin makt indirekt men desto säkrare.”[36] Det är alltså den allmänna rösträtten som framstår som det viktigaste politiska kampmedlet för Engels, trots att ”den härskande klassen direkt härskar genom den”. Men detta beror på att ”så länge den undertryckta klassen, alltså i vårt fall proletariatet, ännu inte är mogen att befria sig själv, så länge kommer den i sitt stora flertal att betrakta den bestående samhällsordningen som den enda möjliga och politiskt att vara kapitalistklassens svans, dess yttersta vänsterflygel. Men i den mån den mognar för sin egen frigörelse, i samma mån konstituerar den sig som eget parti, väljer sina egna representanter, inte kapitalisternas. Den allmänna rösträtten är sålunda gradmätaren på arbetarklassens mognad. Mer kan och kommer den aldrig att vara i den nuvarande staten, men det är också nog. Den dag då den allmänna rösträttens termometer visar att stämningen bland arbetarna nått kokpunkten, vet de likaväl som kapitalisterna vad det gäller.” [37] Detta var givetvis inte samma sak som ”en fredlig väg till socialismen”, men den demokratiska republiken var viktig, då den enligt Engels ”i förhållande till monarkin ur proletariatets synvinkel [...] var den *färdiga* politiska formen för det framtida proletära herraväldet [...] Men republiken måste liksom varje annan regeringsform bestämmas genom sitt innehåll; så länge som den är en form för *bourgeoisins herravälde*, är den lika fientlig mot oss som varje slag av monarki (med undantag för *formen* på denna fiendskap). Det är därför en helt ogrundad illusion att framhålla dess väsen som socialistiskt eller att anförtro den socialistiska uppgifter så länge den behärskas av bourgeoisin.” [38]

Problemet var således hur proletariatet skulle kunna erövra denna demokratiska republik (och kämpa för den där den ännu inte fanns). Här gav både själva utvecklingen och ”den vetenskapliga socialismen” ett svar. Under Engels’ sista femton år utvecklades den tyska socialdemokratin från ett jagat minoritetsparti som betraktades som terrorister[39] till det största partiet i Tyskland (vallagarna gjorde dock att partiet bara var fjärd störst i riksdagen). Marxismen, som den hade utvecklats både som historieteori och som ekonomisk teori, gav vid handen att denna utveckling skulle fortsätta lika obönhörligt som ditintills. När därför Engels 1895 skulle ge ut Marx’ *Klasstriderna i Frankrike* skrev han en inledning, där han utifrån den materialistiska historieuppfattningen drog de politiska slutsatserna av de gångna decenniernas snabba industriella utveckling, proletariatets tillväxt och den tyska socialdemokratins starka frammarsch. Han jämför förhållandena runt 1848 med förhållandena ett halvt sekel senare och gör en ”självkritik” för de politiska uppfattningar han och Marx då hyste och menade att de

[36] Engels (1969b), s. 220 f.
[37] A.a., s. 221 f.
[38] Engels till Paul Lafargue 6 mars 1894, i *MEW* 39, s. 215 f.
[39] När partiet förbjöds 1878 var det med anledning av ett attentat mot kejsar Wilhelm II. Socialdemokraterna anklagades också för att ha samröre med de ryska socialister som samma år utförde attentat; Vera Zasulitj sköt och sårade Petersburgs borgmästare Trepov i februari och Kravensjinskij dödade polischefen Mezantsev i augusti (*MEW* 34, not 580, s. 617).

”beträffande [sina] föreställningar om revolutionära rörelsers betingelser och förlopp [var] fångade i de tidigare historiska erfarenheterna, framförallt från Frankrike. Det var ju den franska revolutionen som hade dominerat hela Europas historia sedan 1789 [...] och det var både självklart och oundvikligt att våra föreställningar om arten och förloppet av den i Frankrike i februari 1848 proklamerade ’sociala’ revolutionen, proletariatets revolution, var starkt färgade av intryck och minnesbilder från 1789 till 1830.”[40] Men, menar Engels ”historien har korrigerat oss och alla, som tänkte på liknande sätt. Den har klargjort att den ekonomiska utvecklingsnivån på kontinenten då ännu inte på långt när var mogen för ett avskaffande av det kapitalistiska produktionssättet.” Nu (dvs. 1895), däremot, hade den ekonomiska utvecklingen

> överallt skapat klarhet i klassförhållandena. Den har avskaffat en mängd från manufakturperioden och i södra Europa t.o.m. från skråhantverket kvarlevande mellangrupper och skapat en verklig bourgeoisi och ett verkligt industriproletariat samt skjutit dem i förgrunden i den industriella utvecklingen. Men därigenom har kampen mellan dessa båda klasser, vilka år 1848 utanför England endast fanns i Paris och möjligen i några stora industricentra, kommit att spridas över hela Europa och uppnått en våldsamhet, som ännu 1848 var otänkbar. Den gången fanns de många oklara sektevangelierna med sina patentmediciner. I dag finns den *enda* allmänt erkända, kristallklara och beträffande kampens slutmål skarpt formulerade teori som Marx uppställt. Den gången fanns geografiskt och nationellt skilda och outvecklade folkmassor, vilka endast hölls ihop av känslan av gemensamma lidanden och i sin rådlöshet kastades mellan hopp och förtvivlan. I dag finns *en enda* stor internationell armé av socialister, som obönhörligt marscherar framåt, dagligen tillväxer i antal och utvecklas i fråga om organisation, disciplin, insikt och segervisshet. När inte ens denna proletariatets mäktiga armé ännu inte nått målet, när inte ens den är i stånd att tillkämpa sig segern i *ett enda stort slag* utan måste rycka fram under seg kamp från ställning till ställning, så bevisar det en gång för alla hur omöjlig det var att år 1848 åstadkomma den sociala omvälvningen genom en enkel överrumpling.[41]

”Den enkla överrumplingens taktik” var således enligt Engels historiskt passerad pga. själva den industriella utvecklingen. I stället finner han att det tyska partiet har funnit den rimliga taktiken i den nya situationen, och ”tack vare det stora intresse, varmed de tyska arbetarna utnyttjade den år 1866 införda allmänna rösträtten ligger partiets häpnadsväckande frammarsch öppen för hela världen i obestridliga siffror [här nämner Engels partiets tillväxt i röster från 102.000 1971 till 1.787.000 1893]. Regeringen och de härskande klasserna hade förbrukat alla sina möjligheter – till ingen nytta, utan framgång [...] Staten hade uttömt sina resurser, medan arbetarna just hade börjat ta sina i anspråk.” Den allmänna rösträtten, så som tyskarna använde sig av den, hade därmed enligt Engels förvandlats från ”ett medel för bedrägeri till ett verktyg för frigörelsen”. Detta medförde i sin tur att den gamla taktiken att använda sig av gatubarrikader, ”som fram till 1848 hade varit slutligt avgörande, nu i stor utsträckning var föråldrad”.[42]

Detta tycktes vara klart nog. För arbetarklassen gällde det nu, utifrån Engels’ analys, att avvisa våldet på gatorna och istället söka striden vid de allmänna valen och i parlamentet. Så tolkades också inledningen av många, däribland Bernstein.[43] Problemet var bara att Engels i sitt ursprungliga manuskript hade låtit mera ”revolutionär” än i den slutliga versionen, och

---

[40] Engels’ inledning i Marx’ (1971b), s. 40 f.
[41] A.a., s. 44 f.
[42] A.a., s. 48 ff.
[43] Engels skrev också i sin inledning: ”Världshistoriens ironi ställer allting på huvudet. Vi ’revolutionärerna’, ’omstörtarna’, vi är mycket framgångsrikare när vi använder oss av lagliga medel än när vi tillämpar olagliga metoder och omstörtningar” (Marx (1971b), s. 59, *MEW* 22, s. 525).

den tyska socialdemokratiska partistyrelsen bad därför Engels att stryka de ”värsta” raderna av rädsla för att något som liknade socialistlagarna åter skulle införas.[44] Trots att Engels meddelade partistyrelsen att han inte kunde acceptera deras ”avsikt att med själ och hjärta föreskriva absolut laglighet, laglighet under alla omständigheter, laglighet även mot de av er brutna lagarna gentemot upphovsmannarätten, kort uttryckt, politiken att vända den vänstra kinden mot den som slår den högra”, accepterade han att göra vissa ändringar för partiets skull.[45] Snart användes också denna inledning utan Engels vetskap av partiledningen, som i en ledarartikel i partiorganet *Vorwärts* den 30 mars under rubriken ”Hur man gör revolution i dag” framställde Engels som ”en fridsam tillbedjare av laglighet under alla omständigheter”.[46] Inledningen publicerades också med Engels’ strykningar i *Die Neue Zeit* samma år.[47]

De avsnitt som Engels strök modifierar visserligen hans taktik, men de ändrar inte helhetsuppfattningen att Engels menade att utnyttjandet av rösträtten *just då* var det rimligaste politiska vapnet.[48] Skillnaderna ligger mera (och det var det som var viktigt för partiledningen i dess rädsla för att framstå som förespråkare av ”olagligt våld”) i att Engels i de strukna avsnitten inte avskriver möjligheten att på ett förberett sätt använda våld och gatustrider *i framtiden*. Exempelvis menade Engels att tillväxten av väljare till partiet redan vid sekelskiftet kunde medföra att det då hade ”erövrat större delen av samhällets mellanskikt, småborgare liksom småbönder, och ha växt ut till den avgörande maktfaktorn i landet, inför vilken alla andra makter måste böja sig, vare sig de vill eller inte. Att fortsätta denna stadiga tillväxt, tills den av sig själv växer det nuvarande regeringssystemet över huvudet (att inte riva upp denna dagligen i styrka tillväxande maktfaktor i förpostfäktningar utan bevara den intakt till avgörandets dag), det är vår huvuduppgift”. Här strök Engels orden inom parentes, och utan dessa ord kan man onekligen tolka Engels som att han menar att man *helt och hållet* skulle avsvärja sig tanken på en ”avgörandets dag” inom partiet, istället för att, som han skrev i ett annat struket avsnitt, ”makthopen ska stå till förfogande i ett kritiskt ögonblick”.[49]

När Engels’ inledning publicerade hade ”de radikalas” seger vid kongressen i Erfurt redan börjat urholkas och snart skulle de utmanas av både den teoretiska revisionismen och åter av den praktiska reformismen. Redan på kongressen 1891 hade den sydtyske socialdemokratiske ledaren Georg von Wollmar försökt att genomdriva en förändring av partiets taktik i riktning mot ett större samarbete med liberala partier för att kunna genomföra en mera gradvis omvandling av det tyska samhället. Han hade bl.a. utvecklat denna taktik i sitt berömda ”Eldoradotal” i München i juni samma år, och efter detta tal började *Die Jungen* att starkt argumentera för sin långt radikalare politik. Det var i detta läge, med starka motsättningar mellan reformisterna i främst sydvästra Tyskland och den radikala halvanarkistiska gruppen *Die Jungen*, som Engels i *Die Neue Zeit* publicerade Marx’ ”randanmärkningar” till tyskarnas förslag till partiprogram 1875.[50] Marx’ femton år gamla kritik hade också en viss effekt på

---

[44] I slutet av 1894 hade den tyska regeringen föreslagit en lag som förbjöd ”omstörtande verksamhet”, dvs. angrepp på religionen, monarkin, äktenskapet, familjen och privategendomen. Genom en massiv kampanj mot lagförslaget blev det nedröstat i andra läsningen i maj 1895. Engels hade skrivit sin inledning i slutet av februari och början av mars då frågan var mycket viktig för socialdemokratin (*MEW* 39, not 355 och 455, s. 593 och 605).
[45] Engels till Richard Fischer 8 mars 1895, i *MEW* 39, s. 424.
[46] Engels till Kautsky 1 april 1895, i a.a., s. 452.
[47] *Die Neue Zeit* 13:3 (1894-95), s. 5 ff och 36 ff.
[48] Engels menade också att ”denna taktik predikar jag bara vad det gäller det *nutida* Tyskland och även då *med starka förbehåll*”. (Engels till Paul Lafargue 3 april 1895, i *MEW* 39, s. 458).
[49] Marx (1971b), s. 58 f.
[50] Engels ville inte att Kautsky skulle ”prata offentligt” om kritiken innan den publicerades, eftersom *Die Jungen* då skulle kunna använda den i sin kamp mot partiledningen (Engels till Kautsky 13 dec. 1890, i *MEW* 37, s.

diskussionen om det nya programförslaget, som med vissa smärre ändringar på hösten antogs i Gotha som det socialdemokratiska partiets officiella program.[51] I programmet uttrycktes såväl den ”materialistiska historieuppfattningen” som den marxistiska politiska inriktningen att ”arbetarklassens kamp gentemot det kapitalistiska utbytet nödvändigtvis är en politisk kamp. Arbetarklassen kan inte föra sin ekonomiska kamp och utveckla sina ekonomiska organisationer utan politiska rättigheter. Den kan inte åstadkomma överförandet av produktionsmedel i det gemensammas ägo utan att ha kommit i besittning av den politiska makten.” Partiets mål blev därför att ”föra en medveten och enhetlig kamp och att visa (arbetarklassen) på dess naturnödvändiga mål”.[52]

Med detta program lyckades Kautsky genomdriva sin syn på den sociala revolutionen, som han hade utvecklat under 1880-talet (se kap. 12, s. 240 ff). Under 1890-talets första hälft kom dessutom betydelsen av politiska rättigheter att framstå som en allt viktigare förutsättning för proletariatets fortsatta organisering och för möjligheten att erövra den politiska makten, speciellt som erfarenheterna under socialistlagarna gav vid handen att socialdemokratin som ett olagligförklarat parti omöjligen skulle kunna ”inta” staten. Därför uttryckte Erfurtprogrammet också krav på en genomgripande demokratisering av den tyska staten, inte som ett mål i sig, utan som ett led i en revolutionär strategi. Partiet betraktade sig fortfarande som revolutionärt, och enligt Kautsky ”inte bara i den mening som en ångmaskin är revolutionär” utan därför att ”den sociala omvälvning som vi eftersträvar bara kan nås genom en politisk revolution, genom att det kämpande proletariatet erövrar staten”.[53] Men, och detta var mycket viktigt för honom, visserligen var partiet ett revolutionärt parti, men för den skull inget ”revolutionsskapande” (Revolutionen machende) parti: ”Vi vet”, skrev han,

> att våra mål bara kan nås genom en revolution, men vi vet också att det lika lite ligger i vår makt att frambringa revolutionen som våra motståndare har makt att förhindra den. Det faller oss därför inte in att vilja anstifta eller förbereda en revolution. Och eftersom revolutionen inte kan framskapas av oss, kan vi inte heller säga något om när och under vilka förhållanden och i vilka former den kommer att inträffa. Vi vet bara att klasskampen mellan bourgeoisin och proletariatet inte kommer att sluta förrän de senare besitter den politiska makten, som de kommer att använda till att införa det socialistiska samhället. Vi vet att denna klasskamp måste bli allt hårdare och intensivare; att proletariatet i antal och i moralisk och ekonomisk kraft allt mer växer i styrka, att därför dess seger och kapitalismens undergång är oundviklig, men vi kan bara ha högst lösa funderingar om när och hur den sista avgörande kampen i detta sociala krig kommer att stå.[54]

Denna skillnad mellan ”revolutionäre Partei” och ”Revolution machende Partei” var fundamental för Kautsky och, kan man nog påstå, för i stort sett hela den tyska socialdemokratins självuppfattning. Revolutionen var ett *objektivt fenomen* som skulle komma när tiden var mogen, den var lika oundviklig som planeternas rörelser på himmelen (jfr Engels ovan) och andra naturfenomen. Vad man kunde göra i denna ”väntan på revolutionen” var att organisera

---

522). Se också Liedman (1987), s. 3.

[51] Engels skrev efter kongressen att ”Liebknecht hade den bittra rollen [på kongressen] att tvingas rekommendera Kautskys programutkast som, understött av Bebel och mig, antogs som underlag för det nya programmets teoretiska del. Vi däremot fick tillfredsställelsen att se den marxistiska kritiken helt och hållet slå igenom.” (Engels till Sorge 24 okt. 1891, i *MEW* 38, s. 182).

[52] ”Erfurter Programm”, i W. Mommsen, s. 350.

[53] Kautsky: ”Ein sozialdemokratischer Katechismus” i *Die Neue Zeit* 12:1 (1893-94), s. 368 f. Kautsky skriver också, tydligt påverkad av Engels: ”Och den enda statsform vari socialismen kan förverkligas är republiken, närmare bestämt i ordets gängse betydelse av en demokratisk republik” (a.a., s. 368).

[54] A.a., s. 369.

sig, stärka sina krafter och ytterligare vänta tills tiden skulle uppfyllas.[55] Det var i detta läge och utifrån dessa förutsättningar som parlamentet framstod i ett nytt ljus. Denna institution fungerade nu enligt Kautsky som en ”säkerhetsventil”, som visserligen inte kunde ”undanröja klassmotsättningarna i det kapitalistiska samhället eller förhindra deras nödvändiga konsekvens, samhällets omstörtande”, men de kunde ändå ”avvärja för tidiga och utsiktslösa revolutionsförsök och göra många revolutionära uppror överflödiga”, eftersom parlamentet ”ger klarhet om maktförhållanden mellan de skilda partierna och klasserna. Parlamentet kan inte övervinna klassmotsättningarna och förhindra slutmålet, men det kan förhindra att den uppåtsträvande klassen försöker lösa uppgifter som den ännu inte är mogen för.” Parlamentet förändrar därför i grunden inte ”utvecklingens riktning, men det gör dess gång stadigare och lugnare”. Denna ”demokratiskt-proletära kampmetod” menar Kautsky kan verka ”långtråkig” och han håller med om att den ”med all säkerhet är mindre dramatisk och effektfull” och därför ”likgiltig för de intellektuella som kommer till socialismen för att finna en intressant sport eller intressant material, men inte för dem som verkligen måste leda kampen”.[56]

Här pläderade Kautsky redan 1893 för en parlamentarisk väg till socialismen, och han skulle kunna betraktas som en tidig ”revisionist” om det inte varit för det att han byggde sin taktik på de ”naturnödvändiga historiska lagarna”. Revolutionen *skulle* komma, det hade vetenskapen bestämt och det var till ingen nytta att spekulera om hur den skulle se ut. Att revolutionen skulle bli våldsam tvivlade Kautsky inte heller på och ”våld” definierade han något senare som ”varje maktmedel som används av motståndaren för att betvinga någons vilja”.[57] Det betydde att våldet i den socialistiska revolutionen skulle kunna inskränka sig till att socialdemokraterna i parlamentet röstade igenom ett förstatligande av produktionsmedlen mot bourgeoisins vilja. ”Revolution” kunde därför egentligen vara liktydig med ett helt normalt parlamentariskt regeringsutövande. Kautsky menade slutligen att den parlamentariska institutionen mycket väl kunde vara basen för arbetarklassens maktutövande och skrev (med hänvisning till Marx’ kritik av Gothaprogrammet) att ”i dag [1893] har det blivit allt klarare att en genuin parlamentarisk regim lika väl kan vara ett instrument för proletariatets diktatur som ett instrument för bourgeoisins diktatur”.[58]

Engels’ inledning till Marx’ *Klasstriderna i Frankrike 1848–50* publicerades således i ett läge där förståelsen för ”den parlamentariska vägen” redan var förberedd och på detta sätt var det inget direkt revolutionärt nytt i den. Men frågan kvarstod om huruvida den ekonomiska utvecklingen obönhörligt skulle leda fram till ett ”sammanbrott” för kapitalismen, dvs. om den historiska materialismen och teorin om kapitalet gav en riktig förutsägelse av utvecklingen. Detta menade givetvis både Engels och Kautsky (och Bebel), men det var på den punkten som

---

[55] En tysk socialdemokrat skrev år 1889 angående vad en övertygad marxist kunde utföra politiskt att ”de marxister som rätt bedömer situationen måste deklarera att socialisterna inte behöver och inte heller kan göra något mer än att med sänkta vapen fredligt *avvakta* tills den tid kommer då lagarna som kontrollerar de största kapitalens ackumulationskapacitet har verkat färdigt och marken är förberedd för socialismen [...] Därför är den ekonomiska parollen för den marxistiska skolan *’vänta’*. (Maximilian Schlesinger: *Die soziale Frage: Eine volkswirtschaftliche Untersuchung* (Breslau 1889), s. 158, cit. i Lidke, s. 284).

[56] ”Ein Sozialdemokratischer Katechismus”, i *Die Neue Zeit* 12:1 (1893- 94), s. 402 f.

[57] ”För närvarande handlar det minst lika mycket om våldet som om framtiden. Rosas stora fel är att hon inte har definierat vad våld är. Enligt min uppfattning ska man med våld förstå varje maktmedel som sätts i min väg av min motståndare för att betvinga min vilja. Organisation är också ett maktmedel. Varje undersökning av våld måste vara en undersökning av proletariatets maktmedel.” (Kautsky till Victor Adler 9 juni 1902, i Adler, s. 405).

[58] Kautsky: *Der Parlamentarismus, die Volksgesetzbung, und die Sozialdemokratie* (Stuttgart 1893), s. 3, cit. i Salvadori, s. 37.

Bernstein började tvivla. Redan i början av 1890-talet när han i *Die Neue Zeit* tog upp några nyutkomna böcker om kapitalismen utveckling och socialismen, skrivna av två liberaler,[59] började Bernstein tvivla på sin marxistiska övertygelse. Trots att han helt avvisade böckernas uppfattning att klasskampen hade avtagit i styrka och att arbetarna hade fått det bättre genom den allmänna ekonomiska tillväxten och genom att storföretag nu kunde producera så mycket att det även kom arbetarna till del, kunde han inte helt bortse från att det låg en hel del i deras argument.[60] Studierna av den franska revolutionen 1848 och debatten om agrarfrågan i partiet (se kap. 14, s. 282 f) gjorde Bernstein än mer tveksam, och när den ekonomiska boomen dessutom inleddes i mitten av 1890-talet började Bernstein anse att de tidigare ”oomtvistliga doktrinerna” delvis var felaktiga och han kom fram till att ”det var nödvändigt att bli klar över på vilka punkter Marx har rätt och var han har fel”.[61] Publicering 1894 av 3:e boken av *Kapitalet* med dess försök till lösning av mervärdets omvandling till profit övertygande slutligen Bernstein om att Marx’ ekonomiska teori inte var riktig. Han hade vistats i London sedan 1888, var nära vän med flera ledande fabianer och hade blivit imponerad av deras gradualistiska taktik för genomförandet av sociala reformer. Allt sammantaget medförde att han nu menade att det var dags att ta itu med ”de motsägelser i teori och praktik, vilka kritikerna har påvisat i den marxska läran”.[62]

Bernstein riktade sin revision främst mot ”överbyggnaden” i socialdemokratin, dvs. mot dess ideologi som ett revolutionärt parti, och inte mot den faktiskt förda politiken. Som vi tidigare såg var det med hjälp av marxismen som samhällsteori som partiet framstod som ett (objektivt sett) revolutionärt parti, men, menade Bernstein, ”om socialdemokratin hade mod att frigöra sig från denna fraseologi, som i själva verket har överlevt sig själv, och vågade synas vara vad det i verkligheten [redan] är: ett demokratiskt-socialistiskt reformparti”, så skulle också partiets ”möjligheter att genomdriva politiska reformer växa”.[63] Marxismen, ”fraseologin”, hindrade således partiet att arbeta för det mål som det självt hade satt upp, genomförandet av socialismen. Socialism kunde visserligen enligt Bernstein betyda olika saker, såsom ”jämlikhet och rättvisa [...], samhällsvetenskap [...], arbetarnas klasskamp i det moderna samhället eller [...] detsamma som kooperativ hushållning”, men han kommer fram till att den sista definitionen är den bästa eftersom ”såväl ett ekonomiskt som ett rättsligt förhållande därigenom framhålles”.[64] Istället för att hävda att partiet kunde nå socialismen via ”Marx’ lära [om] proletariatets erövring av den politiska makten [som] kan försiggå på olika sätt: på parlamentarisk väg genom begagnandet av rösträtten och användning av övriga lagliga medel eller på våldets väg med revolutionen som medel”,[65] framhävde Bernstein kooperationers, och då främst konsumentkooperationernas, betydelse. Detta gjorde han efter att med statistik ha visat att arbetarklassen ännu på långt när inte var så koncentrerad till storindustrin som han

[59] Böckerna var Gerhart von Schultze-Gävernitz’ båda verk *Zum sozialen Frieden* och *Der Grossbetrieb* och *Julius Wolfs Sozialismus und kapitalistische Gesellschaft*. Bernstein diskuterade dem i olika artiklar i *Die Neue Zeit* under rubrikerna ”Carlyle und die sozialpolitische Entwicklung Englands” (9:1 (1890-91), s. 665 ff, 693 ff och 729 ff), ”Technisch-ökonomischer und sozialökonomischer Fortschritt” (11:1 (1892-93), s. 782 ff, 819 ff och 850 ff) och ”Die neuesten Vernichter des Sozialismus” (11:1 (1892-93), s. 502 ff och 534 ff).

[60] Senare skrev Bernstein att ”Jag kunde inte dölja det faktum för mig själv att de invändningar [mot min marxistiska övertygelse] som dessa böcker hade rest inte till fullo hade blivit besvarade [...] När jag bekämpade dessa invändningar började jag tvivla på doktriner, vilka jag dittills hade betraktat som oomtvistliga. De följande åren medförde händelser som ytterligare förstärkte mina tvivel.” (Bernstein (1924), s. 21).

[61] Bernstein till Bebel 20 okt. 1898, cit. i Gay, s. 61.

[62] Bernstein (1907), s. 270.

[63] A.a., s. 248 ff.

[64] A.a., s. 131 f.

[65] A.a., s. 137.

menade att Marx' strategi krävde, och efter att ha redogjort för konsumentföreningarnas starka tillväxt i England på 1890-talet. Men det fanns också en principiell sida av frågan som mera utgick från Bernsteins syn på *demokratin*. För Bernstein var demokratin ”på samma gång medel och ändamål. Den är medlet för socialismens uppnående och den är formen för socialismens förverkligande”,[66] och delvis i överensstämmelse med Kautsky hävdade nu Bernstein att

> I en demokrati lär sig snart partierna och de bakom dem stående klasserna att lära känna gränserna för sin makt och att blott pröva sina krafter på sådant, som de på grund av omständigheterna hoppas rimligtvis kunna genomföra. Till och med då de ställer sina fordringar något högre än de på allvar menar, för att vid den oundvikliga kompromissen – och demokratin är kompromissens högskola – ha något att pruta med, sker det med en viss måtta [...] Men den allmänna rösträtten är bara en del av demokratin, om än en del som i längden måste dra de andra delarna med sig på samma sätt som magneten drar till sig de kringströdda järrnbitarna. Det går väl långsammare än vad många önskar, men det går trots allt framåt. Och socialdemokratin kan inte befordra detta arbete bättre än om den oförbehållsamt, även i teorin, ställer sig den på allmänna rösträttens, demokratins fasta grund, med godkännande av de därav följande konsekvenserna för taktiken. I praktiken, dvs. i sina handlingar, har socialdemokratin i själva verket alltid gjort det. Men dess intellektuella representanter har i sina teoretiska utläggningar ofta förgått sig mot detta och ska fortsätta att förgå sig på samma sätt [...] Är det t.ex. någon mening med att fasthålla frasen om proletariatets diktatur i en tid, då socialdemokratins representanter överallt ställer sig på det parlamentariska arbetets, den proportionella folkrepresentationens och folklagstiftningens grund, som överallt står i motsättning till diktaturen?[67]

Bernstein drog med sin revision av den socialdemokratiska ideologin de slutliga konsekvenserna av en sedan lång tid redan inledd process. Framförallt ville han bringa denna ideologi i överensstämmelse med partiets faktiska praktik och han försökte därför framställa ideologin utifrån vad han uppfattade att partiet redan var, ett ”demokratiskt-socialistisk reformparti”.

Medlet för honom att nå detta mål var att utveckla en ”socialism utan fraseologi”, dvs. en socialdemokrati utan revolutionär marxism. För Bernstein var socialdemokratin mycket mer än ett parti som enbart strävade efter den politiska makten för att förstatliga produktionsmedlen. Den var i vid bemärkelse en arbetarnas demokratiska rörelse, ”vars hela praktiska verksamhet går ut på att skapa sådana förhållanden och förutsättningar som möjliggör och garanterar en från konvulsiviska utbrott befriad utveckling av den moderna samhällsformen till en högre form”.[68] Det är utifrån detta man bör förstå Bernsteins berömda yttrande om att ”rörelsen är allt, målet är inget”.[69] Socialismen låg inte i någon avlägsen framtid, den var inte något som man bara skulle förbereda sig för, utan den hade börjat utvecklas här och nu. Arbetarnas rörelse innehöll så mycket mer än partiet och fackföreningarna. Den var också de olika kooperationerna, läse-, sång- och bokklubbarna, ja allt som bidrog till det Bernstein kallade ”den sociala omgestaltningen” i människornas liv, och denna ”omgestaltning” skilde han från ”politiska revolutioner”, som för honom var ”liktydigt med *uppror* eller

---

[66] A.a., s. 196.
[67] A.a., s. 189 ff.
[68] A.a., s. 201.
[69] Noga uttryckt ”Jag erkänner öppet att jag har utomordentligt lågt intresse för det man i allmänhet kallar 'socialismens slutmål'. Detta mål, vad det nu än är, saknar för mig betydelse, under det att rörelsen betyder allt”. Detta yttrande förekom först i Bernsteins artikel ”Die Zusammenbruchstheorie und die Kolonialpolitik” i serien ”Probleme des Sozialismus” i *Die Neue Zeit* (16:1 (1897), s. 556). Enligt Plechanov hade han hämtat meningens innebörd från den tidigare nämnda liberale Schultze-Gävernitz' bok *Zum sozialen Frieden*, vilket enligt Plechanov visade klasskaraktären hos Bernsteins kritik (”What Should We Thank Him for?” i *SPW* 2, s. 341 ff). Bernstein förnekade inte heller att han tagit uttrycket därifrån (Bernstein (1907), s. 254).

utomordentliga vålds- och maktmedel".[70] Det var denna rörelse och den "sociala omgestaltning" som följde i dess spår (eller rättare sagt, som v*ar denna omgestaltning*) som för Bernstein var "allt". Eftersom han inte längre trodde på det slutliga sammanbrottet för kapitalismen, återstod för honom endast att kvarhålla det som hade erövrats och som därför redan existerade, socialdemokratin som en bred rörelse bland det tyska folket, legaliteten och den allmänna rösträtten. Man kan här tydligt se hur Bernstein formulerade den moderna socialdemokratins (dvs. efter dess avskiljande från kommunismen) grundläggande samhälls- och socialismuppfattning, något som senare har kommit att kallas "välfärdssamhället". En "socialism i kapitalismen" är fortfarande grunden i den socialdemokratiska politiska uppfattningen. Bernstein var en av de första som formulerade denna strategi då han ville avskriva den *politiska revolutionen* från socialdemokratins program och istället grunda strategin på "demokratin" (i vid bemärkelse). Därmed förebådade han också den motsättning mellan "diktatur" och "demokrati" som allt sedan den ryska revolutionen varit så stark inom den internationella socialistiska rörelsen.

Det var ingen tillfällighet att de första och starkaste reaktionerna på Bernsteins revision kom från östeuropeiska socialister. Plechanov hade så tidigt som 1891 uppmärksammat von Wollmars försök att driva igenom en reformistisk taktik på Erfurtkongressen där dagsfrågorna var viktigare än det slutliga målet ("Hellre en fågel i handen än tio i skogen" kallade Plechanov denna taktik).[71] När Bernstein började publicera sina artiklar uppfattade Plechanov dem genast som "ett fullständigt brott med en revolutionär taktik"

och han blev "nästan sjuk" då han läste dem, bl.a. på grund av att "Bernstein delvis har rätt, det är omöjligt att förverkliga socialismen i en nära framtid".[72] Från slutet av januari till början av mars 1898 skrev den ryske revolutionären (då verksam i Tyskland) Parvus en serie mycket kritiska artiklar i sin tidning *Sächsische Arbeiterzeitung* under rubriken "Herr Bernsteins Umwältzung des Sozialismus" (titeln en parafras på Engels' *Anti-Dühring*), vilka tvingade Bernstein att avbryta sin egen serie för att försvara sig. Gentemot Parvus sätt att behandla honom som "en löjlig desertör från socialismen" framhöll Bernstein att "det löjliga är att femtio år efteråt argumentera med meningar från "*Kommunistiska manifestet*", som är baserat på totalt skilda politiska och sociala förhållanden än de vi står inför idag".[73] Parvus sände också artiklar till *Die Neue Zeit*, men Kautsky vägrade att publicera dem då "de var baserade på en fullständig missuppfattning av Bernsteins intentioner".[74] På partikongressen i Stuttgart i oktober 1898, där Bernstein inte var närvarande men där ett brev från honom lästes upp, attackerades han av Parvus med en sådan intensitet och i sådana ordalag att Parvus tillrättavisades av flera ledande socialdemokrater.[75] Även Rosa Luxemburg, då nyligen anländ till Berlin efter studier i Zürich och nybliven medlem i det tyska partiet, talade på kongressen, där hon bl.a. med hänvisning till Bernsteins "rörelsen är allt, målet är intet" invände att "det är

[70] Bernstein (1907), s. 137 f, not.
[71] Baron, s. 167 f.
[72] Plechanov till Axelrod, cit. i a.a., s. 172.
[73] "Kritischer Zwischenspiel", i *Die Neue Zeit* (1897-98:1), s. 750.
[74] Redaktionskommentar, i a.a., s. 740.
[75] Bebel skrev om Parvus' kongressresolution, som i starka ordalag fördömde Bernstein, att den var "taktlös. Mannen är fylld av starka personliga ambitioner och hans resolution visar att han inte alls förstår våra förhållanden". Och Liebknecht ansåg, trots att höll med om kritiken mot Bernstein, att Parvus på kongressen använde "en ton som är mera passande för en skolrektor än för partikamrater" (cit. i Nettl, vol. 1, s. 150 f). Plechanov höll senare med om att Parvus "kunde ha polemiserat i en annan ton", men enbart därför att "det i så fall skulle ha tvingat Bernstein att formulera sig klarare". Samtidigt kunde han "förstå Parvus' indignation" ("What Should We Thank Him for", i *SPW* 2, s. 349).

tvärtom så att rörelsen som sådan, skild från målet, är intet, medan det slutliga målet är allt för oss".[76] Plechanov, slutligen, deltog som hedersgäst på kongressen och blev som redan framgått rasande av Kautskys ord att man trots allt skulle tacka Bernstein för att han fått partiet "att tänka efter". Dessa tre, som alla härstammade från de östra delarna av Europa även om de nu bodde i Centraleuropa, var inte alls på samma sätt som tyskarna själva uppfostrade i det tyska partiets historia och dess starka inriktning mot parlamentet. För dem innebar Bernsteins artiklar rena dråpslaget mot hela deras verksamhet som revolutionärer och de byggde på sina erfarenheter från Östeuropa i den ideologiska strid som nu följde. Även om många av tyskarna själva tog avstånd från Bernstein, såg man honom till en början mera som ett vilsefört får som skulle återföras till hjorden, bara han tog sitt förnuft till fånga. De flesta av ledarna var praktiskt inriktade och "innan de kände sig tvingade att bli indragna i partikontroverser, ville de låta dem få en chans att dö av sig självt".[77] Så icke de ryska revolutionärerna. För dem handlade kampen mot staten om polisrazzior och häktningar, om fängelse och förvisning och inte vardagsarbetet på partikansliet eller på fackföreningsexpeditionen. För de tyska radikalerna handlade däremot frågan om Bernstein mera om *principer* och främst om marxismens vara eller icke vara. I det hade de rätt för utan marxismen var onekligen socialdemokratin redan ett "demokratiskt-socialistiskt parti". För Bernsteins kritiker gällde det därför nu att visa inte bara *att* den tyska socialdemokratin var revolutionär utan också *hur* den var det. De kom att skilja sig en del från varandra i denna uppgift. Kautsky, som först efter en viss tvekan och kritik från Bebel och Liebknecht kunde förmå sig att offentligt ta upp debatten mot sin sedan många år nära vän,[78] skrev några artiklar i *Die Neue Zeit*[79] och i *Vorwärts*, och på hösten publicerade han en bok, *Bernstein und das Sozialdemokratische Programm*, som byggde på dessa artiklar. I denna bok framträder Kautsky främst som en *försvarare av marxismen*, och han försvarar frenetiskt den materialistiska historieuppfattningen (som enligt honom "har blivit den teori på vilken proletariatet grundar sina socialistiska anspråk"), dialektiken ("Men vad blir det kvar av marxismen om man tar bort dialektiken, som är dess 'bästa arbetsmedel' och dess 'skarpaste vapen'", uttrycken från Engels' *Ludwig Feuerbach*), värdeteorin (där han dock får erkänna att även om "Marx teori är riktig, är också gränsnyttoteorin det; de är två sidor av samma sak"), sammanbrottsteorin (som han förnekar att "Marx och Engels har uppställt"), ja överhuvudtaget kan hela den marxistiska teorin enligt honom inte motsägas av Bernsteins fakta, eftersom teorin "vilar varken på en större eller

---

[76] Cit. i Nettl, vol. 1, s. 152. Rosa Luxemburg fick också kritik för sitt sätt att uppträda på kongressen, och bl.a. ansåg en fackföreningsledare från södra Tyskland att "sättet som kamrat Luxemburg och kamrat Parvus har framträtt på inför oss får oss att klarare se vilken sorts människor vi har att göra med [...] Det finns ingen ursäkt för Parvus' och Luxemburgs [...] giftiga angrepp på våra mest utmärkande och framstående kamrater [...] Fru Luxemburg talar till oss som en gud från himmelen. Låt dessa två hålla sig till tryggheten i sina studier, men låt dem överlämna taktiken till oss som står i den faktiska kampen och även bär ansvaret för den, inte bara inför nuvarande, utan även inför kommande generationer" (cit. i a.a., s. 153).

[77] A.a., s. 153. Bebel ansåg dock att eftersom Bernstein "i sina brev till K[autsky] och i sina privata uttalanden gick *långt* utöver vad han sagt offentligt [...] var [han] inte möjlig att återvinna" för partiet (Bebel till Adler 26 okt. 1898, i Adler, s. 254).

[78] Under stor smärta bröt han dock privat med Bernstein, och efter kongressen skrev Kautsky till sin vän: "Vårt samarbete i kampen är slut. Jag kan inte längre följa dig, och min övertygelse är lika djup och fast som din. Lev väl, käre gamle gosse, det är ett dystert brev jag har skrivit till dig, men det vore meningslöst och ovärdigt vår vänskap att leka kurragömma efter det att vi nu har blivit klara över var vi står och därför är självbedrägeri inte längre möjligt." (Kautsky till Bernstein 23 okt. 1898, i Adler, s. 278). I brev till Plechanov 1898 "skyllde" Kautsky på att han "inte hade tid" att svara Bernstein, eftersom han var upptagen "med [sin] bok om agrarfrågan" (Kautsky (1925a), s. 1)

[79] "Bernstein und die materialistische Geschichtsauffassung", "Bernstein und die Dialektik" och "Bernstein über die Werttheorie und die Klassen", i *Die Neue Zeit*, 17:2 (1899), s. 4 ff, 136 ff och 837 ff.

mindre sannolikhet av katastrofer eller på om utvecklingstakten är långsam eller hastig, utan på den *riktning* som utvecklingen har". Och efter att ha gått igenom statistik om "det moderna samhällets utveckling" slår Kautsky slutligen fast: "Ger Bernsteins undersökningar oss anledning att ändra vårt program? Har de bevisat att den ekonomiska utvecklingen har gått i en annan riktning än vad Marx anvisat? Jag tror att vi lugnt kan besvara denna fråga med ett 'nej '".[80] Eftersom det inte var något fel på teorin, fanns det heller ingen anledning att ändra något i den politiska strategin och taktiken. Men även här hamnar han på defensiven. Där Bernstein såg demokratin som den principiellt viktigaste förutsättningen för socialdemokratins strategi håller Kautsky med, men invänder att "demokratin ingalunda betyder samma sak som avskaffandet av klassherraväldet. Den betyder herraväldet för den klass som bildar flertalet bland befolkningen eller håller dessa i ekonomiskt och intellektuellt beroende av sig. Säkert är att demokratin är den oumbärliga förutsättningen för avskaffandet av klassherraväldet. Detta pga. att den är den enda politiska form vari proletariatet kan komma till makten, och som den lägsta klassen måste det naturligtvis använda denna makt till att avskaffa alla olikheter mellan klasserna. Utan proletariatets klassherravälde inget avskaffande av klasserna." Även ifråga om den politiska formen för detta herravälde tar Kautsky ett steg bakåt och menar att "avgörandet av frågan om proletariatets diktatur kan vi lugnt överlämna till framtiden. Inte heller här behöver vi binda våra händer. Men den har ändå en betydelse för nutiden, eftersom ett fasthållande vid proletariatets självständiga klassorganisering bestäms av de förväntningar vi har att klassherraväldet kommer att upphöra i demokratin."[81] Uttrycket "proletariatets diktatur" handlade således för Kautsky inte om den framtida statsformen, utan om frågans ideologiska betydelse *för samtiden*. Sammantaget kan man säga att Kautsky svarar på frågan "varför är proletariatet revolutionärt" genom att vidhålla att den marxistiska *teorin* är riktig.

Till skillnad från Kautsky försökte Rosa Luxemburg i sina artiklar och i sin broschyr *Sozialreform oder Revolution?* att gå till offensiven mot Bernstein och närmare utreda *på vilket sätt* marxismen ansåg att proletariatet var revolutionärt och framförallt vilka konsekvenser detta medförde för den socialdemokratiska taktiken. Först förnekade hon att den motsättning som Bernstein uppfattade mellan sociala reformer och den slutliga revolutionen existerade för socialdemokratin:

> Titeln på den föreliggande skriften kan vid första ögonkastet verka överraskande. Socialreform *eller* evolution? Kan socialdemokratin vara *emot* sociala reformer? Eller kan den ställa den sociala revolutionen, omvälvningen av den bestående ordningen, vilket är dess slutmål, i *motsatsställning* till sociala reformer? På intet sätt. För socialdemokratin är den dagliga praktiska kampen för sociala reformer för att på det beståendes grund och utifrån en demokratisk inriktning förbättra det arbetande folkets situation det enda sättet att leda den proletära klasskampen och att arbeta för slutmålet, erövrandet av den politiska makten och upphävande av lönesystemet. För socialdemokratin finns det ett oupplösligtsamband mellan sociala reformer och den sociala revolutionen, på åsätt att reformerna är *medlen* och den sociala omvälvningen är *målet*. En motsättning mellan dessa båda moment i arbetarrörelsen finner vi först i Ed. Bernsteins teori [...] som praktiskt taget inte leder till något annat än att vi uppger slutmålet och förvandlar de sociala reformerna från *medel* för klasskampen till sina egna *mål*. Bernstein själv har på ett träffande och skarpt sätt formulerat sina anspråk när han skrev: 'Slutmålet, vad det än är, är för mig intet, rörelsen allt'. Då emellertid det

[80] Kautsky (1899), s. 10, 22, 35, 42, 50 och 152 respektive. Kautsky skrev också i ovannämnda brev till Bernstein att "Du förklarar att värdeteorin, dialektiken, materialismen, klasskampen, den proletära karaktären av vår rörelse och kapitalets avslutning av sin ursprungliga ackumulationen, allt detta är fel. Vad blir det då kvar av marxismen?" (Adler, s. 273).
[81] A.a., s. 170 ff.

> socialistiska slutmålet är det enda enstaka moment som skiljer den socialdemokratiska rörelsen från den borgerliga demokratin och den borgerliga radikalismen [...] förvandlas frågan 'sociala reformer eller revolution' i Bernsteins betydelse till den för socialdemokratin lika viktiga frågan: 'Att vara eller inte vara?'.[82]

Sociala reformer var således enligt Rosa Luxemburg en del av en revolutionär strategi. Orsaken till detta, eller rättare sagt förbindelsen mellan kampen för sociala reformer och slutmålet, ”den socialistiska omvandlingen av det borgerliga samhället”, låg enligt henne i det *proletära klassmedvetandets utveckling* i denna kamp: ”Den socialistiska betydelsen av den fackliga och politiska kampen består i att proletariatet, dvs. den *subjektiva faktorn* i den sociala omvälvningen, förbereder revolutionens genomförande [...] och genom denna kamp blir övertygad om omöjligheten att i grunden förändra sin situation genom den [...] Den stora socialistiska betydelsen av den fackliga och den politiska kampen ligger i att den utvecklar *kunskapen*, den socialiserar medvetandet hos arbetarklassen.”[83] Paradoxen blir alltså att arbetarna enligt Rosa Luxemburg ska utkämpa en kamp för att inse att de inte kommer att lyckas med den inom ramen för det kapitalistiska systemet. Här fanns embryot till hennes senare uppfattning om generalstrejken som en proletariatets socialistiska skola. Detta poängterande av *aktivitetens betydelse för klassmedvetandets utveckling* var oerhört centralt för Rosa Luxemburg och utifrån denna teori kunde hon avvisa alla dem som menade att den marxistiska teorin innebar att socialdemokraterna bara skulle avvakta och invänta det ”slutliga sammanbrottet”. Enligt henne innebar ”den traditionella socialdemokratiska taktiken inte att man sätter sig ner och väntar på utvecklandet av de kapitalistiska motsättningarna tills de nått sin yttersta gräns och sedan slår om. Tvärtom, man stöder sig bara på den en gång givna *riktningen* av utvecklingen och driver sedan de politiska motsättningarna till sin spets [...] I detta består den revolutionära taktikens väsen.” [84]

Rosa Luxemburgs försök att finna ”en felande länk” mellan sociala reformer och den slutliga revolutionen eller, vilket var samma sak, mellan de objektiva och de subjektiva krafterna i utvecklingen, lyckades inte övertyga de tyska socialdemokraterna. Frågan som Bernstein hade ställt i sin bok om huruvida socialdemokratin i grunden var ett reformistiskt eller ett revolutionärt parti fortsatte att debatteras intensivt åren runt sekelskiftet. På kongress efter kongress kom frågan upp, för att slutligen avgöras på partikongressen i Dresden i september 1903. Under de gångna åren hade Kautsky hållit flera föredrag och skrivit artiklar och broschyrer i frågan, där han en gång för alla försökte klarlägga ”den sociala revolutionens begrepp”. I en bok, baserad på några föredrag han höll i Holland, menade han att ”varje socialist arbetar för den sociala revolutionen i vidsträckt betydelse (dvs. som en ”långsammare eller hastigare omvälvning av samhällets ofantliga juridiska och politiska överbyggnad”) och likväl finns det socialister som förkastar *revolutionen* och vill åstadkomma den sociala omvälvningen blott genom reformer. Man ställer den sociala reformen mot den sociala revolutionen och det är denna motsats som nu diskuteras i våra led.” Men, fortsätter han,

> Motsatsen mellan reform och revolution ligger inte i att våld används i det ena fallet och inte i det andra. Varje juridisk och politisk förändring är en tvångsåtgärd som sker genom statens våld. Inte heller särskilda slag av våldshandlingar – gatustrider eller avrättningar – utgör det väsentliga i en revolution i motsats till reform [utan] att *en ny klass* erövrar den politiska makten. Däri ligger den väsentliga skillnaden mellan revolution och reform. Handlingar, som strävar efter att anpassa samhällets juridiska och politiska överbyggnad efter de förändrade ekonomiska villkoren, är

[82] Luxemburg (1899), s. 3.
[83] A.a., s. 28 f.
[84] A.a., s. 30 f.

> *reformer* om de kommer från klasser som dittills har haft den politiska och ekonomiska makten över samhället – de är *reformer* även om de inte lämnas frivilligt utan i och genom påtryckningar från de styrda klasserna eller genom omständigheternas makt. Däremot är sådana handlingar en följd av en revolution om de utgår från en klass som hittills har varit ekonomiskt och politiskt förtryckt och som nu erövrat den politiska makten, vilken den i sitt eget intresse nödtvunget måste använda till att långsammare eller hastigare omstörta hela den politiska eller ideologiska överbyggnaden och skapa nya former för den samhälleliga samverkan. När en förtryckt klass erövrar statsmakten, alltså en politisk revolution, är följaktligen ett verkligt tecken på den sociala revolutionen [...] i motsats till den sociala reformen. Den som principiellt avvisar den politiska revolutionen som medel för den sociala omvälvningen eller som vill inskränka denna till sådana som kan uppnås genom den härskande klassen, den är en socialreformator, hur skarpt hans samhällsideal än må vara motsatta den bestående samhällsordningen. Däremot är envar en revolutionär som strävar hän mot att en dittills förtryckt klass erövrar statsmakten. Han förlorar icke denna karaktär om han vill förbereda och påskynda denna erövring genom sociala reformer, som han söker tilltvinga sig av den härskande klassen. Icke strävandet eftersociala reformer, utan denna tydligt tillkännagivna inskränkning [...] skiljer socialreformatorn från socialrevolutionären.[85]

Detta citat är intressant, därför att Kautsky hävdar här att det som skiljer revolutionen från reformen inte är *vilka* förändringar som genomförs, eller ens *hur* de genomförs, utan istället *vem* som genomför förändringarna. Genomförs de av ett borgerligt parti är det reformer, genomförs de av socialdemokratin i maktställning i parlamentet är det en revolution. Kautsky kommer därför fram till att ”socialreformator” är den inom partiet som inte vill att detta ska komma i regeringsställning. Något sådant hade givetvis aldrig varken Bernstein eller von Wollmar hävdat. Bernstein menade tvärtom att f*ör att komma* i regeringsställning borde socialdemokratin rensa bort ”fraseologin” från partiprogrammet. Kautsky utgick däremot från denna ”fraseologi” när han ville skilja revolutionären från reformatorn, vilket gör att hans resonemang får karaktären av ett cirkelbevis: Vi är revolutionärer pga. att vi är marxister och vi är marxister pga. att vi är revolutionärer. Tydligare än så kan knappast marxismens betydelse för de tyska socialdemokrater som uppfattade sig som revolutionärer framställas.

Det var därför inte så konstigt att Kautskys linje, som ju egentligen innefattade hela partiets strävan att erövra majoritet i riksdagen, vann en överlägsen seger på kongressen i Dresden då en resolution som riktade sig mot revisionismen segrade med röstsiffrorna 288 mot 11. För denna majoritet röstade även sådana revisionister och revisionistsympatisörer som partisekreteraren Auer, fackföreningsledaren Liegen och t.o.m. von Wollmar.[86] Orsaken till detta låg främst i det av nästan alla uppfattade behovet av *enighet i partiet*. Några månader före kongressen hade partiet vunnit en storseger i riksdagsvalen; det hade fått över 3 millioner röster (31,7 %) och 81 mandat.[87] Samtliga uppfattade denna seger som ett steg på rätt väg (både reformisterna och de ortodoxa tog åt sig äran av den), och de flesta var klara över att ett splittrat parti i stort sett skulle få börja om från början. Resolutionen fördömde visserligen ”revisionisternas försök att förändra vår flera gånger prövade och segerrika taktik, baserad på klasskampen” och ”försöken att överskyla de existerande och allt hårdare klasskonflikterna i avsikt att förvandla vårt parti till en lakej till borgerliga partier”,[88] men det var aldrig tal om att utesluta de oppositionella.

Dessa kunde i stort sett fortsätta att verka som förut, bara de inte talade högt om ”revisionism”

---

[85] Kautsky (1906), s. 8 ff.
[86] Salvadori, s. 82.
[87] W. Mommsen, s. 827.
[88] Resolutionen i Dresden, cit. i *HST* III: 1, s. 48.

och ”reformism”. Nu framträdde Auers gamla råd till Bernstein, ”man *talar* inte om sådana saker, man *gör* dem bara”, i sin fulla betydelse. Tiden arbetade för dem, och fram till 1914 och än mer till partisplittringen 1917 skulle de krafter som med sådan överväldigande majoritet blev nedröstade på Dresdenkongressen komma att överta i stort sett hela partiet. Under dessa år, från 1891 till 1903, utvecklades de strömningar och fraktioner som sedan skulle komma att drabba samman i den tyska revolutionen 1918. Deras olika styrka växlande visserligen en hel del under dessa 15 år, beroende på en mängd förhållanden utanför deras möjlighet att påverka, men ”huvudriktningen” i denna utveckling var reformismens och dess ”teoretiska överbyggnad”, revisionismens allt starkare genomslag i partiet.

Bara några månader innan tyskarna trodde sig ha besegrat oppositionen och därmed återställt enigheten i partiet, inledde de ryska socialdemokraterna sina många år av intern partikamp efter sin partikongress i London.[89] De motsättningar som kom upp på denna kongress hade visserligen funnits sedan lång tid tillbaka, men nu skulle de rymmas i ett och samma parti och inte bara i en mer eller mindre bred rörelse. Det var därför ingen tillfällighet att just grundandet av det egna partiet utlöste en ny nivå av kamp *inom* rörelsen, som i fortsättningen skulle komma att bli minst lika hård som den tidigare kampen *mellan socialdemokrater och andra socialister* (och givetvis också mot regimen). Vad berodde dessa hårda motsättningar på och vad uttryckte de olika linjerna i denna interna partikamp, som inte avslutades förrän bolsjevikerna förklarade mensjevikerna för kontrarevolutionärer och i början av 1921 arresterade runt tvåtusen medlemmar, inkluderat hela deras centralkommitté.[90]

Den grundläggande frågan för de ryska marxisterna, från Plechanovs brytning med de populistiska terroristerna 1879 till bolsjevikernas erövrande av makten 1917, var om den ryska revolutionens karaktär och hur socialdemokraterna skulle kunna utveckla en strategi för en socialistisk revolution i ett land som ännu inte genomgått sin borgerliga revolution. I Ryssland stod aldrig frågan revolution *eller* reform som den kom att göra i Tyskland efter Bernsteins revision av den ortodoxa marxismen, utan om förhållandet mellan två olika *typer* av revolutioner, den demokratiska och den socialistiska. Marx hade ju byggt hela sin revolutionsteori på denna skillnad, men historiens ironi kom att medföra att han i sina första konkreta erfarenheter av en revolution kom att medverka i en icke genomförd *borgerlig* revolution (se kap. 7, s. 127 ff). Utvecklingen och resultatet av denna misslyckade revolution drev honom som vi sett att utveckla flera olika taktiker för proletariatet, från ”med bourgeoisin mot reaktionen”, över ”allians mellan proletariatet och småbourgeoisin” till ”proletariatets historiska klassorganisering”. Detta innebar inte att Marx’ ändrade sin långsiktiga *strategi* för ”arbetarklassens frigörelse” utan att han lät ”verkligheten” (och de teoretiska insikter han hade om den) utforma en *aktuell taktik*. Redan innan 1848 var proletariatets historiska klassorganisering den övergripande strategin, och den blev också den taktiska huvudlinjen när denna organisering väl blivit historiskt verklig i och med I:a Internationalen. För de tyska marxisterna var Marx’ första taktik för Tyskland omöjlig att använda. Utvecklingen i deras land hade redan gått så långt att enligt dem var klasskampen mellan proletariatet och bourgeoisin var den grundläggande strategiska förutsättningen för socialismen.[91] Däremot kom vissa element av Marx’ andra taktik att användas genom att

[89] Den andra partikongressen för den ryska socialdemokratin inleddes i Bryssel den 30 juli under övervakning av både belgiska och ryska poliser. Efter påtryckningar från den ryska regeringen lät den belgiska polisen häkta några delegater, varefter kongressen beslöt att flytta till London där förhandlingarna återupptogs den 11 augusti (Haimson, s. 171 och 174).
[90] Schapiro (1984), s. 190.
[91] Trots allt kan man nog se det som att det var Marx’ taktik i *Kommunistiska manifestet* som genomfördes 1918,

omvandlas av bl.a. von Wollmar och Bernstein till en på demokratins grund uppbyggd klassallians mellan arbetarna och det övriga ”småfolket” i Tyskland. För de ortodoxa marxisterna var Marx’ tredje taktik den enda tänkbara, då de byggde sin strategi på själva existensen av en organiserad och politiskt självständig arbetarrörelse. I Ryssland däremot medförde de outvecklade förhållandena att Marx’ första och andra taktik var mycket mera relevanta för marxisternas strategiska diskussioner. De som i Ryssland låg närmare Marx’ tredje taktik (framförallt gruppen runt tidningen *Rabotjaja Mysl* och makarna Sergej Prokopvitj och Jekaterina Kuskova, den senare författare till det berömda *Credo* som väckte sådan ilska hos Lenin i hans exil i Sibirien) hamnade i stort sett utanför den politiska kampen.[92] Under några år runt sekelskiftet spelade visserligen dessa grupper en viss roll inom den ryska rörelsen, där de propagerade för att de ryska socialisternas närmaste uppgifter var ”utvecklandet av arbetarnas organisationer, dvs. huvudsakligen fackföreningar, föreningar för ömsesidig hjälp, konsumtions- och kulturella föreningar etc.”,[93] men med denna inriktning på enbart den ekonomiska kampen kom de snart att stå helt utanför försöken att utveckla en *politisk revolutionär strategi*. Men alla av dem var inte ”revisionistiska ekonomister”. Det fanns också några personer som senare kom att bli betydelsefulla mensjeviker och som kan kallas ”revolutionära ekonomister”,[94] främst företrädda av Martynov och hans schweiziska exiltidning *Rabotjeje Delo* och av den av Rjazanov ledde gruppen *Borba*, som i juni 1901 försökte medla mellan gruppen runt Plechanov och dennes tidningen *Iskra* och gruppen runt *Rabotjeje Delo*.[95] Dessa grupper upplöstes snart men kom ändå som vi ska se att påverka utvecklingen av en revolutionär strategi i Ryssland.

Problemet som hade mött Plechanov och hela den ryska marxismen var således att de var revolutionära marxister i ett land som ännu inte genomfört sin borgerliga revolution. Detta medförde att frågan om vilka klassallianser som proletariatet skulle ingå i den kommande borgerliga revolutionen var en av de mest omdiskuterade i utvecklandet av en rysk marxism. Plechanov hade inlett sitt utarbetande av den politiska marxismen med att förkasta populisternas strategi att basera socialismen på bönderna och deras kollektiva bystruktur, och i detta skede betraktade Plechanov bourgeoisin som den viktigaste allianspartnern för proletariatet i den kommande revolutionen, och i likhet med Marx inför 1848 års revolution menade Plechanov att denna borgerliga revolution ”bara var det omedelbara förspelet till den proletära”.[96] Den var det därför att Ryssland, trots att landet ännu inte genomfört sin borgerliga revolution, skulle komma att göra det under mycket mera utvecklade förhållanden än de västliga länderna hade uppnått när de genomgick sina demokratiska revolutioner, dvs. stagnationen i Ryssland var i detta hänseende en styrka för marxisterna: ”Vad har framtiden i beredskap för Ryssland? Det verkar först och främst vara så att framtiden kommer att medföra

---

då den många år försenade borgerliga revolutionen äntligen ägde rum, men de socialdemokrater som ledde denna var då på intet sätt marxister.

[92] Noggrant uttryckt hamnade de utanför den *socialdemokratiska* politiska kampen. Båda kom senare att verka som forskare och politiker i de engelska makarna Webbs anda, och Prokopovitj var en kort tid medlem i den provisoriska regeringen 1917 (Larsson, s. 152).

[93] Wildman, s. 144. Denna riktning påminde om organisationen *Verbrüderung* i Tyskland under och efter revolutionen 1848–49 (se kap. 4, s. 65 f).

[94] Dessa uttryck kommer inte från de inblandade parterna, utan från Reidar Larsson, s. 152 och 177.

[95] Schapiro (1960), s. 37. Martynov blev efter kongressen 1903 en av de ledande mensjevikerna, medan Rjazanov kom att tillhöra Trotskijs grupp. Båda två blev långt senare bolsjeviker, Rjazanov strax före revolutionen 1917 och Martynov några år efteråt. Rjazanov blev senare också berömd som utgivare av Marx’ samlade verk. Båda avrättades under Stalins utrensningar på 1930-talet.

[96] ”Socialism and the Political Struggle”, där Plechanov citerar Marx, i *SPW* 1, s. 104.

en seger för bourgeoisin och inledningen på arbetarklassens politiska och ekonomiska frigörelse [men] den ekonomiska revolution, som väst nu närmar sig efter en lång och svår utveckling, tycks ligga oss väldigt nära i tiden just pga. våra många århundraden av stagnation.” [97] Det viktiga för Plechanov var att populisternas strategi för att genomföra socialism i Ryssland bara skulle leda till ”ett skamligt fiasko för det ryska socialistiska partiet. Det skulle tvingas att genomdriva en ’organisation’ som det varken har den nödvändiga styrkan eller förståelsen för. Allting kommer att samspela för att besegra det: dess egen brist på förberedelser, de högre ståndens och landsbygdsbourgeoisins fientlighet, folkets likgiltighet inför dess planer på *organisering* och det underutvecklade stadiet i vår ekonomi i allmänhet.”[98] Därför var uppgifterna för de ryska socialisterna i detta läge inte en socialistisk revolution utan ”att å ena sidan uppnå fria politiska institutioner och å den andra sidan skapa förutsättningarna för ett framtida *arbetarnas socialistiska parti* i Ryssland. De måste lägga fram krav på en demokratisk konstitution som ska garantera arbetarna ’medborgerliga rättigheter’ och genom allmän rösträtt ge dem möjligheten att ta en aktiv del i landets politiska liv.” [99] Efter den stora hungerkatastrofen 1891–92 radikaliserades Plechanovs program, delvis beroende på det allmänna politiska klimatet. Ännu hade inte några liberala organisationer framträtt i Ryssland (de framtida liberala ledarna skulle snart uppträda som ”legala marxister”) och hungerkatastrofen återuppväckte intresset för bönderna bland den radikala intelligentian. Nu började också Plechanov ana att den ryska bourgeoisin kanske inte stod i en sådan stark motsatsställning till den existerande regimen som den marxistiska teorin om *först* borgerlig revolution, *sedan* en socialistisk, gav vid handen. I sin skrift om ”Socialisternas uppgifter i kampen mot svälten i Ryssland” hävdade han att autokratin och bourgeoisin nu arbetade tillsammans för ömsesidig nytta och tillfredsställelse, att bourgeoisin alltmer ersatt adeln som det ryska samhällets mest privilegierade klass och att de under tsaren regim kunde utsuga det ryska folket. Tsaren å sin sida ”betraktade dem, inte helt utan berättigande, som det mest pålitliga stödet för sin tron”.[100] Detta medförde att lantarbetare och fattiga småbönder nu delvis ersatte bourgeoisin som proletariatets allianspartner i den kommande revolutionen, men för att få dem att stödja revolutionen måste de enligt Plechanov erbjudas jord från de stora lantegendomar som skulle exproprieras. För att denna tilldelning av land inte skulle stärka kapitalismen på landsbygden menade han att socialisterna i varje fall inte skulle motsätta sig en överföring av jorden till bondekommuner.[101]

Denna utveckling av Plechanovs ståndpunkter var en visserligen liten men ändå viktig förändring för de ryska marxisterna och för den senare debatten om socialdemokratins program. När de ryska arbetarna själva hade trätt fram som ett stridbart proletariat i mitten av 1890-talet kunde en ny strategisk allians, inte bara för den demokratiska revolutionen, utan även för den kommande socialistiska, börja utarbetas, speciellt efter det att också den ”slumrande ryske bonden” äntligen hade visat sig förmögen till uppror. 1901 bröt det ut stora bondeoroligheter på den ryska landsbygden och året efter övergick de till en ”miniatyrrevolution” och speciellt i sydvästra Ryssland skakade revolten den ryska regimen svårt. Många bönder ockuperade privata jordegendomar och här och var tvingade de igenom förbud mot köp och försäljning av

[97] ”Our Differences”, i a.a., s. 282 och 288.
[98] A.a., s. 334.
[99] ”Socialism and Political Struggle”, i a.a., s. 101. Se också Plechanovs två förslag till program för socialdemokratin, 1884 och 1887, som enbart innehåller demokratiska krav, a.a., s. 359 ff.
[100] Plechanov: *O zadachakh sosialistov v bor’be v Rossii*, s. 380, cit. i Larsson, s. 142.
[101] A.a., s. 144.

jord.[102] För de ryska revolutionärerna (och även för liberalerna, som nu hade börjat framträda runt Struves tidning *Osvobozjdenie* och 1903 organiserade sig i ”Befrielsens förening”) medförde upproret att frågan om böndernas bidrag till den kommande revolutionen åter togs upp. Socialrevolutionärerna, SR, som hade bildats 1901, återgick nu till den tidigare populistiska strategin att propagera revolution bland bönderna, och även för marxisterna kom revolten att medföra att böndernas revolutionära kraft var en viktig faktor i deras egna försök att utveckla en revolutionär strategi. I programdiskussionen inför den andra partikongressen kom därför socialdemokratins förhållande till bönderna att spela en stor roll. I denna diskussion kom Rjazanov att få en betydelse genom det sätt som han använde sina redan då stora kunskaper om Marx’ olika skrifter. Han hade i sin noggranna läsning av dem uppmärksammat den förändring som Marx’ taktik genomgick i slutskedet av 1848 års revolution och i utarbetandet av ”den permanenta revolutionens taktik” 1850 (se kap. 7, s.129 f). Precis på samma sätt som den tyska bourgeoisin redan 1848 var mera intresserad av att bevara sina privilegier än att störta feodalismen hade den ryska bourgeoisin nu blivit kontrarevolutionär, hävdade nu Rjazanov. Den uppfattade därför att det största hotet kom från arbetarna och dessa kunde inte vänta sig någon hjälp från liberalerna att störta tsaren och måste därför vända sig till andra klasser. Dessa klasser var liksom i Marx’ taktik 1850 småbourgeoisin i städerna och, vilket upproret på landsbygden gav vid handen, de fattigaste lagren bland bönderna.[103] Även Martynov förnekade bourgeoisins revolutionära potential och menade att de skulle stå på samma sida som regimen i den kommande revolutionen. Liksom Marx 1850 hade tänkt att arbetarna tillsammans med den revolutionära småbourgeoisin skulle störta enväldet och bourgeoisin för att sedan själva driva revolutionen vidare, hävdade nu Martynov att det ryska proletariatet måste driva den revolutionära processen vidare för att förändra den ”till sin fördel, till hela nationens fördel för att på så sätt rädda revolutionen från förräderi”. Revolutionärerna skulle organisera ”jättelika gatudemonstrationer”, plundra ammunitionslager, ”beväpna hela folket i huvudstaden” och i andra större städer och slutligen skulle ”bonderevoltens glöd” brinna i byarna.[104] Även om både Rjazanov och Martynov nu lanserade Marx’ gamla paroll för den ”permanenta revolutionen”, hävdade de inte att socialisterna skulle erövra statsmakten i den kommande revolutionen. De tänkte sig i stället att den skulle resultera i en konstituerande församling, som skulle utsättas för starka påtryckningar från det av socialdemokraterna ledda folket för att inte liberalerna skulle förråda revolutionen på samma sätt som de tyska liberalerna hade förrått revolutionen 1848. Föreställningen att socialisterna inte fick komma till makten för tidigt, innan ”tiden var mogen”, var fortfarande ett axiom bland de de flesta ryska marxisterna.

Trots att både Rjazanov och Martynov fick motta stark kritik för sin ”permanenta revolutionsstrategi” från de ortodoxa marxisterna var även dessa tvungna att ta hänsyn till bönderna i sina program Exempelvis skrev Lenin ett förslag till ett agrarprogram inför kongressen 1903. I det hävdade han att ”lika mycket som denna klassmotsättning mellan ’bönderna’ och de privilegierade godsägarna, så karaktäristiskt för ett samhälle med livegenskap, fortfarande finns kvar [...] lika mycket måste arbetarklassens parti uppmana bönderna att slåss mot dessa kvardröjande rester av feodalism”.[105] Men enligt Lenin var denna ”rörelse på landsbygden på inte sätt är en socialistisk rörelse riktad mot kapitalismen. Tvärtom, den förenar bourgeoisin

[102] Kingston-Mann, s. 57 f.
[103] Larsson, s. 182 ff.
[104] Martynov: *Rabochie i revolytsiya*, s. 44 ff, cit. i a.a., s. 191.
[105] Lenin: ”Agrarnaia programma russkoi sotsial-demokratii” (1902), i Leninskii sbornik 3, s. 329 f, cit. i Kingston-Mann, s. 67.

och de proletära elementen bland bönderna [...] i en gemensam kamp mot feodalismen. Dess mål är inte att introducera ett socialistiskt eller ett halvsocialistiskt system, utan ett borgerligt som ska befria byarna från feodalismen bojor.” Av detta följde enligt honom att bönderna totalt sett var ”mera ett konservativt än ett revolutionärt element”.[106]

Problemet som Lenin och de övriga socialdemokraterna stod inför här uppstod ur deras försök att använda marxismen i den ryska situationen och därigenom tvingas utarbeta ett program för *både* den demokratiska och den socialistiska revolutionen. I fråga om bönderna hade det från början varit en självklarhet att dessa inte var revolutionära, men utvecklingen hade visat att de fattigare lagren bland dem trots allt var revolutionära gentemot den *feodala ordningen*. För att vinna dessa för den kommande revolutionen måste socialdemokratin utarbeta ett program som kunde få dem att stödja det revolutionära proletariatet, men samtidigt fick detta program inte lova dem tillgång till jorden som privat egendom, något som man fruktade skulle förvandla småbönderna från en radikal kraft i denna revolution till en konservativ kraft i nästa. Lenin försökte 1903 lösa detta genom att hävda att socialdemokratin skulle kräva att endast *otrezkij*, dvs. de delar av jorden som de livegna tidigare själva fått bruka men som efter livegenskapens avskaffande 1861 tilldelades adeln som kompensation, skulle återges till småbönderna. Frågan om böndernas ställning i den kommande revolutionen (eller rättare sagt i de kommande *revolutionerna*) gick ännu inte att lösa inom ramen för den av Plechanov utarbetade strategin för socialdemokratin. Inför revolutionen 1905 var partiets politik gentemot bönderna minst sagt oklar, och som Lenin skrev 1904 måste ”vi [i socialdemokratin] utarbeta vårt program (för bönderna) för att vara förberedda även på det värsta, och om de bästa förutsättningar möter oss, kommer det att underlätta vårt arbete och ge oss ny kraft”.[107]

Men det största problemet för de ryska marxisterna var trots allt inte förhållandet till bönderna, utan paradoxalt nog förhållandet till *arbetarna*. Orsaken till detta var att den ryska marxismen hade börjat utarbetas *innan* en rysk arbetarrörelse hade uppstått. I detta skilde sig Ryssland från Tyskland, där det redan hade existerat ett välorganiserat massparti när marxismen började utvecklas. Under den ryska socialismens tidigare faser var den nära nog helt koncentrerad till intellektuella skikt, och Plechanov riktade därför sina första marxistiska skrifter enbart till dem och uppmanade ”vår socialistiska intelligentia [att] intressera sig för att förändra de faktiska relationerna mellan de ryska sociala klasserna till fördel för arbetarklassen, även i den förkonstitutionella perioden”:[108] Även i sitt första utkast till ett partiprogram skrev han att ”den socialistiska intelligentian är tvingad att leda den nuvarande befrielserörelsen”.[109] Detta var naturligtvis en helt realistisk bedömning i detta läge, och Plechanov såg problemet så att antingen kom de intellektuella socialisterna att påverka arbetarna eller också skulle liberalerna göra det. Men i takt med att arbetarna började framträda som egen klass kunde denna tes om intelligentian som en ”temporär elit” inte längre upprätthållas. Som vi såg i kap. 14 var socialdemokraternas ”vändning mot arbetarklassen” i samband med de stora strejkerna i mitten av 1890-talet en av orsakerna till den ekonomistiska strömningens framväxt inom rörelsen. Lenin deltog aktivt i denna övergång från propaganda till agitation och även han menade under denna period att socialdemokratin skulle ”delta i alla spontana manifestationer i arbetarklassens kamp, i alla konflikter mellan arbetarna och kapitalisterna runt arbetsdagen, löner, arbetsförhållande etc. Vår uppgift är att förena våra praktiska aktiviteter med arbetarklassens vardagsfrågor, att hjälpa arbetarna att förstå dessa

[106] Cit. i Keep (1963), s. 80 f.
[107] ”Otvet na ktiiku nashego proekta programmy”, i Lenin *Soch*. 7, s. 226, cit. i Kingston-Mann, s. 73.
[108] ”Socialism and Political Struggle”, i *SPW* 1, s. 102.
[109] ”Programme of the Social-Democartic Group”, i a.a., s. 361.

frågor, att göra arbetarna uppmärksamma på de viktigaste missförhållandena, att hjälpa dem att formulera sina krav till arbetsgivarna mer precist och praktiskt, att utveckla en känsla av solidaritet hos arbetarna och att hjälpa dem att inse de ryska arbetarnas gemensamma sak som en speciell klass som också representerar proletariatets internationella armé."[110] Detta var också i stort sett den allmänna uppfattningen bland marxisterna under denna tid. De intellektuella skulle betjäna arbetarna i deras egen kamp och bidra med ett övergripande perspektiv på kampen. Men snart utvecklades denna "betjäning" till en hel strategi, dels i riktning mot ett avvisande av den politiska kampen överhuvud och dels till en teori om att den politiska kampen organiskt skulle växa fram ur den ekonomiska. I samband med detta utarbetade både Martynov och Rjazanov en teori som påminde om Rosa Luxemburgs uppfattning att proletariatet endast kan bli revolutionärt utifrån sina *egna* erfarenheter och teoretiskt hävdade de att det revolutionära socialistiska klassmedvetandet var en "överbyggnad" på de rent ekonomiska klassmotsättningarna. Martynov byggde här på Engels' tanke om att socialismen som åskådning var en "reflex" av de objektiva klassmotsättningarna i huvudet på arbetarna.[111] Den socialistiska medvetenheten skulle således växa fram ur arbetarnas egna kamp på arbetsplatserna. Det var utifrån sin kritik av denna teori som Lenin sedan utvecklade sin egen teori (som han paradoxalt nog delade med Kuskova, författarinnan av *Credo*) om att arbetarnas egna kamp aldrig skulle leda dem till en revolutionär socialistisk medvetenhet. Denna medvetenhet kunde endast en hård kärna av "intellektuella arbetare" (dvs. arbetare under de intellektuella revolutionärernas ledning) uppnå, och därför var det så viktigt för Lenin att på kongressen 1903 genomdriva sin organisationsmodell för partiet. Här hade Martov som vi såg i kap. 14 ett nära nog likalydande förslag, som också segrade, men Martynov ville gå ännu längre i sitt eget förslag där han definierade partiet som "hela proletariatet, som kämpar under socialdemokratins banér och som leds av ett demokratiskt organiserat revolutionärt avantgarde". Socialdemokratin, hävdade Martynov, "är en social kraft, inte bara en uppsättning idéer, och kan bara förstås som ett socialdemokratiskt *arbetar-parti*".[112] Det var just detta som Lenin i sin *Vad bör göras?* hade hävdat *inte* var fallet. "Om", skriver Lenin där,

> en socialdemokrat uppfattar begreppet politisk kamp som identiskt med begreppet 'ekonomisk kamp mot företagarna och regeringen', så är det naturligt att vänta att han skall uppfatta begreppet 'revolutionär organisation' som mer eller mindre identiskt med begreppet 'arbetarnas organisation'. [Men] socialdemokratins politiska kamp är mycket mera omfattande och komplicerad än arbetarnas ekonomiska kamp mot företagarna och regeringen. [Därför] måste det socialdemokratiska partiets organisation vara av *en annan art* än arbetarnas organisation för denna kamp. Arbetarnas organisation måste för det första vara facklig, för det andra måste den vara så omfattande som möjligt, för det tredje måste den vara så lite hemlig som möjligt [...].Revolutionärernas organisation måste däremot framförallt och huvudsakligen omfatta personer som gör den revolutionära verksamheten till sitt yrke [...] Denna organisation bör nödvändigtvis vara inte alltför omfattande också hemlig som möjligt.[113]

Vad Lenin här hävdade var att det organiska samband som de "revolutionära ekonomisterna" (och Rosa Luxemburg) påstod fanns mellan en ekonomisk och politisk kamp och ett revolutionärt medvetande *överhuvudtaget* inte existerar. Arbetarnas kamp och det revolutionära medvetandet var två helt skilda saker, som inte har med varandra att göra. I stället fanns detta medvetande hos den revolutionära intelligentian, som utifrån teorin, dvs. marxismen, kunde

---

[110] Lenin: "Zadachi russkikh sostial-demokratov" (slutet av 1897), i *Soch*. II, s. 173, cit. i Hammond, s. 14.
[111] Larsson, s. 186.
[112] A.a., s. 188.
[113] Lenin (1971), s. 154 f.

inplantera detta medvetande hos arbetarna. Det var detta som var den djupaste innebörden i Lenins berömda ord: ”Utan en revolutionär teori kan det heller inte finnas någon revolutionär rörelse”.[114] Lenin lyckades här avskaffa den förbindelselänk mellan proletariatet och dess egen utveckling och marxismen som en teori om revolutionen, denna förbindelse som hela (den ortodoxa) marxismen uppfattade just som marxismens kärna, och samtidigt framhäva marxismens revolutionära potential som teori *utanför* arbetarklassen. Han hävdade samma sak som de, fast av andra orsaker. Ur den synvinkeln kan man förstå att hans strategi möttes av både hård kritik och oförståelse av de samtida marxisterna. I fråga om sin organisationsmodell för partiet återvände Lenin till Marx’ uppfattning före 1850, då det *Kommunistiska förbundet* skulle organiseras som ett hemligt, hierarkiskt och teoretiskt sett homogent avantgardesällskap av professionella revolutionärer (se kap. 7, s.121 ff). Lenin drog här de yttersta konsekvenserna av likheterna mellan Tyskland 1848 och Ryssland femtio år senare och bortsåg från den marxism som utgick från den faktiska arbetarrörelsens utveckling i Västeuropa under mellantiden. I den meningen var Lenin, trots att han hävdade teorins betydelse, den kanske mest praktiske av de ryska socialdemokraterna, i den meningen att han utgick från de verkliga omständigheterna för kampen och inte från den ortodoxa marxismens institutionaliserade uppfattningar.

Inför 1905 var dessa frågor på intet sätt avgjorda. När revolutionen inleddes på ”den blodiga söndagen” den 9 januari var varken bolsjevikerna eller mensjevikerna förberedda på den. Bakgrunden till revolutionens utbrott var dels det rysk-japanska kriget som hade inletts ett år tidigare och som fick liberalerna att formera sig och kräva konstitutionella rättigheter (kriget var överhuvudtaget mycket impopulärt bland de flesta skikt i det ryska samhället) och dels de försök till ”lagliga fackföreningar” som regimen hade startat runt sekelskiftet.[115] I St Petersburg utvecklades dessa ”Zubatovs skolor” (efter polischefen i Moskva, Zubatov) under ledning av den radikale prästen George Gapon mycket hastigt under 1904, och när han på ett möte den 7 januari ville att man skulle vända sig till tsaren och säga ”Ers Majestät, vi kan inte fortsätta så här, det är tid att ge folket dess frihet” möttes han av stormande bifall.[116] Två dagar senare gick en stor folkmassa i en procession, där Gapov gick i täten i prästmundering, till tsarens palats. Militären som bevakade palatset börja skjuta, varvid flera människor dog och än flera sårades. Dagen därpå inleddes en spontan generalstrejk av mer än 400.000 arbetare i huvudstaden.[117] Under det kommande året strejkade nära 3 millioner arbetare i Ryssland[118] och trots att fackföreningarna fortfarande var förbjudna (de blev lagliga först i mars 1906) växte de hastigt fram och kom i Moskva under sommaren och i St Petersburg under hösten att utvecklas till sovjeter.[119] Dessa existerade bara dock en kort tid. Den 3 december omringades Petrogradssovjeten av trupper och medlemmarna arresterades, däribland Trotskij som mot slutet var dess ordförande.[120] Även om revolutionen fortsatte in på nästa år inledde krossandet av sovjeten regimens offensiv, och den avstannade inte förrän i stort sett alla eftergifter som regimen tvingats göra under oroligheterna hade återtagits.

När oroligheterna bröt ut betraktade både mensjevikerna och bolsjevikerna dem som inledningen av den sedan länge förutsagda borgerliga revolutionen. Trots detta skilde sig de båda

---

[114] A.a., s. 71.
[115] Schneiderman, s. 93 ff.
[116] Schapiro (1960), s. 64.
[117] Keep (1963), s. 158.
[118] Hammond, s. 53.
[119] Anweiler, s. 51 ff.
[120] Schapiro (1960), s. 69.

fraktionerna åt i inställningen till vad som var partiets huvuduppgift i den. Mensjevikernas uppfattning om en borgerlig revolution medförde att de ansåg att ”proletariatet varken kan uppnå politisk makt i staten eller delar av den” och att partiets uppgift nu var att verka för ”proletariatets klassmässiga enhet” och att ”göra ramarna för den borgerliga revolutionen bredare och inom dessa skjuta proletariatets intressen i förgrunden”.[121] Av detta följde att de mest inriktade sig på fackföreningarna, och de kom också att erhålla ett visst stöd i några av dem. Bolsjevikerna, och främst Lenin, betraktade visserligen fackföreningarna som viktiga, men huvudsaken var ändå att de stod under partiets kontroll. För Lenin fanns det en skillnad mellan tre olika kampformer, den ekonomiska, den politiska och den teoretiska kampen, och medan ”fackföreningskampen är ett av hela arbetarrörelsens uttryck [...] är det väpnade upproret den politiska kampens metod i ett givet ögonblick”.[122] Visserligen framträdde arbetarna nu mera revolutionärt än tidigare, men detta berodde enligt Lenin på att socialdemokratins snart tioåriga agitation nu började bära frukt. Partiets uppgift var därför att utveckla och bredda denna revolutionära agitation genom att skapa revolutionära kommittéer på varje fabrik, i varje stadsdel och i varje by. På intet sätt fick socialdemokraterna hamna i en situation där de bara ”släpade efter rörelsen”. De skulle istället leda den och förbereda arbetarna för det nödvändiga väpnade upproret.

Varken bolsjevikerna eller mensjevikerna spelade någon avgörande roll under revolutionen 1905, med undantag för mensjevikerna, som utifrån sina idéer om ”arbetarnas självförvaltning” (dessa idéer ansåg Lenin vara ”barnsliga”)[123] hjälpte till att organisera Petrodgradssovjeten (bolsjevikerna var följaktligen i huvudsak negativt inställda till sovjeterna). Partiledarna hade i sin exil åren före revolutionen mest varit upptagna av sina interna strider och nu under revolutionen fördjupades klyftan på ledarnivå. Många av de aktiva i basorganisationerna krävde däremot större enighet och under de följande åren skulle flera ”enighetskongresser” komma att försöka överbrygga klyftorna mellan de båda fraktionerna. Men trots temporära närmanden fanns det alltför mycket som skilde dem åt. De närmaste åren utkämpade Lenin hårda strider med ”likvidatorerna” (företrädelsevis mensjeviker, som menade att partiet uteslutande skulle ägna sig åt lagligt massarbete, dvs. de ville dra nytta av det lilla som trots allt vunnits 1905–06) och ”bojkottarna” (som efter kontrarevolutionen 1907 ville fortsätta den underjordiska kampen och helt avstå från arbete både inom fackföreningarna[124] och i valen till duman). Även om det på ytan verkade som om partiet stod och stampade på samma fläck som före revolutionen hade det ändå inneburit att de gamla ”klassiska” stridsfrågorna inom den ryska marxismen nu hade fått ett helt nytt empiriskt fenomen att ta med i beräkningen. Arbetarna hade 1905 onekligen framträtt som den viktigaste sociala kraften i kampen mot tsaren och de närmaste åren skulle flera av marxisterna återgå till Marx’ slagord ”permanent revolution” från 1850. Både Kautsky och Rosa Luxemburg använde uttrycket redan 1905[125] och Trotskij utarbetade i en cell på sommaren 1906 en egen teori om hur den ryska revolutionens två faser förhöll sig till varandra. Trots att denna teori inte fick någon

[121] Martynov: *Dve diktatury* (1905), Martovs och mensjevikernas tidning *Nacalo*, nr 1, 15/11 1905, cit. i Anweiler, s. 81.
[122] Lenin: ”Pismo S. I. Guseva”, i *Soch*. VII, s. 503, cit. i Hammond, s. 47.
[123] Anweiler, s. 91.
[124] Även fackföreningarna drabbades mycket hårt av Stolypins kupp 1907. Samma år förbjöds 159 olika fackföreningar, året efter 101 och 96 respektive 88 de två följande åren. Allt som allt förbjöds 604 fackliga organisationer mellan 1907 och 1912, 206 aktivister fängslades och 357 sändes i administrativ exil (Swain, s. 31).
[125] Luxemburg i artikeln ”Nach dem ersten Akt”, i *Die Neue Zeit* 33:1 (1905), s. 613 och Kautsky i ”Die Folgen des japanischen Sieges und die Sozialdemokratie” i samma tidskrift, 33:2 (1905), s. 462.

betydelse för den kommande utvecklingen[126] innehöll den ändå ”en briljant förutsägelse av hur de viktigaste klassförhållande skulle komma att te sig vid Oktoberrevolutionen 1917”.[127] Utifrån bl.a. en analys av den internationella kapitalismen som Parvus hade utfört i *Iskra* 1904 (där han menade att den ryska bourgeoisins svaghet å ena sidan och den ryska kapitalismens snabba tillväxt å den andra medförde att det bara fanns ett revolutionärt skikt i landet, arbetarklassen, som därför omedelbart skulle sträva efter en revolutionär arbetarregering)[128] hävdade nu Trotskij att ”i händelse av en avgörande seger för revolutionen, kommer makten att hamna i händerna på den klass som spelar en ledande roll i kampen – med andra ord, i proletariatets händer”. En sådan revolutionär arbetarregering skulle, menade Trotskij, ”för bönderna framstå som [representant för] den klass som har befriat dem” och därmed skulle den också kunna vinna dessas stöd.[129] Motståndet mot revolutionen från bourgeoisins sida skulle sedan komma att tvinga den revolutionära arbetarregeringen att befästa sin maktställning och i denna kamp skulle den för de tidigare marxisterna så viktiga skillnaden mellan revolutionens två stadier komma att försvinna. I och med detta förlorade också den tidigare ”uppspaltningen av vårt program i maximi- och minimiprogram [dvs. krav som inte kan uppfyllas i ett borgerligt samhälle, respektive krav som riktar sig mot en borgerlig stat] all innebörd, både principiellt och i den direkta praktiken.” Socialdemokratin skulle därför utifrån situationens egen logik tvingas att börja genomföra socialistiska åtgärder, som ”expropriering av stängda fabriker och organisering av produktionen på en socialiserad bas”.[130] På samma sätt skulle klasskampen på landsbygden tvinga fram en expropriering av jorden, men, menade Trotskij,

> Det får inte på något sätt antas att en proletär regering efter exproprieringen av de privatägda gårdarna skulle bryta sönder dessa och sälja dem till småproducenterna. Den enda väg som står öppen här är organiseringen av kooperativ produktion under kommunal kontroll och direkt organiserad av staten. Med detta är vägen till socialism.
>
> Allt detta visar mycket klart att socialdemokratin inte kan gå med i en revolutionär regering under löfte till arbetarna att inte *ge upp* minimiprogrammet och samtidigt lova bourgeoisin att inte *gå utöver* det. En så motstridig uppgift vore absolut omöjlig att uppfylla. Själva det faktum att proletariatets representanter träder in i regeringen, inte som en maktlös gisslan, utan som den ledande kraften, förstör gränslinjen mellan maximi- och minimiprogrammet, dvs. *den ställer kollektivismen på dagordningen*. Den punkt där proletariatet kommer att hejdas i sin frammarsch i denna riktning beror på styrkeförhållandena, men inte alls på det proletära partiets ursprungliga intentioner.[131]

Trotskijs teori om den permanenta revolutionen byggde alltså på de speciella klassförhållanden som finns i ett land, där proletariatet redan före den borgerliga revolutionen framstår som den ledande oppositionella klassen mot den feodala regimen. Trotskij anvisade här en taktik som Lenin i stort sett skulle komma att följa efter oktoberrevolutionen, men liksom Lenin senare var Trotskij 1906 medveten om att den låga utvecklingsnivån i Ryssland skulle göra det svårt för en proletär regering att i längden behålla makten. Därför vände Trotskij blickarna mot Västeuropa och menade att ”utan ett direkt statsstöd från det europeiska proletariatet kan Rysslands arbetarklass inte behålla makten och förvandla sin temporära diktatur till en

---

[126] Trotskij publicerade sin version av ”den permanenta revolutionen” i *Resultat och framtidsutsikter* som kom ut 1906, men den nådde knappast alls ut då den största delen av upplagan beslagtogs av polisen. Enligt Deutscher läste exempelvis Lenin inte boken förrän 1919 (Deutscher (1971), vol. I, s. 128).
[127] Krasso: ”Trotskijs marxism”, i Krasso och Mandel, s. 21.
[128] Löwy (1981), s. 41.
[129] Trotskij (1972a), s. 49 ff (kursiv. borttagen).
[130] A.a., s. 58 f.
[131] A.a., s. 60.

långvarig socialistisk".[132] I teorin om den permanenta revolutionen fanns således också en internationell aspekt, där en socialistisk revolution i väst tänktes vara en viktig förutsättning för möjligheten att utveckla Ryssland till en socialistisk stat. Det var framförallt denna del av teorin som långt senare kom att bli det största kännetecknet på "trotskism", speciellt efter det att Stalin lanserat sin egen teori om "socialism i ett land".

Trots att det ännu återstod mer än tio år till tsarens fall, och trots att givetvis förekom en mängd ytterligare försök fram till 1917 att lösa det grundläggande problemet, förhållandet mellan den demokratiska och den socialistiska revolutionen och det därmed sammanhängande problemet med klassallianser, hade under dessa första 25 år av rysk marxism de grundläggande politiska och strategiska ståndpunkterna nu formulerats.[133] De ryska marxisterna var på sätt och vis fångade i sin egen marxism. De kunde varken ge upp sitt slutmål, då de trots allt var revolutionära *socialister*, eller aktivt arbeta enbart för denna revolution, som deras motsvarighet i väst kunde. Så djupt rotad var tanken att Ryssland först måste slutföra sin demokratiska revolution och sedan genomgå ett mer eller mindre utdraget stadium av kapitalistisk utveckling att även Lenin möttes av förvåning och bestörtning från i stort sett alla (inklusive medlemmarna i hans egen bolsjevikfraktion) när han återvände till Petrograd i april 1917 och hävdade att världsrevolutionen nu hade inletts och reste parollen "all makt åt sovjeterna". Denna föreställning var så fast att när Lenin dagen efter sin ankomst talade inför en församling, bestående av både bolsjeviker och mensjeviker (arrangerad av en grupp som försökte ena de båda fraktionerna), möttes han av rop från sina egna partikamrater om att "detta är vanvett, det är en galning som yrar" och "Lenin har blivit pretendent på en europeisk tron som har varit ledig i trettio år – Bakunins tron".[134] Samtidigt hade Lenin under de gångna åren byggt upp en sådan stark personlig ställning i sin fraktion, att han snart och senare under loppet av sommaren och början av hösten lyckades övertyga majoriteten av bolsjevikerna att det var möjligt att ta detta gigantiska kliv över den historiska epok som Marx hade kallat en av socialismens nödvändiga förutsättningar. Vad som skulle ha hänt om inte Lenin hade haft denna starka ställning och lyckats övertyga partiet att det var dags att gripa makten i oktober 1917 är givetvis omöjligt att säga. Det enda som är säkert är att hela den efterföljande världshistorien i så fall skulle ha väsentligt annorlunda ut.

---

[132] A.a., s. 87.

[133] Detta med ett viktigt undantag, Lenins *Staten och revolutionen*, som han skrev mitt under revolutionen 1917, gömd i Helsingfors efter att en arresteringsorder utfärdats efter det misslyckade upproret på sommaren. För marxismens utveckling låg det radikala i Lenins bok, som så ofta i marxismens utveckling, i en *återgång* och delvis en "återupptäckt" av Marx' analys av (den borgerliga) staten, framförallt i *Inbördeskriget i Frankrike*. Boken som sådan innehåller därför inget egentligen nytt, utan det viktiga var att Lenin hyste denna statsuppfattning just *vid denna tidpunkt*, dvs. alldeles innan han själv blev regeringschef. Intressant är också den oerhört polemiska ton Lenin håller, och hela boken skulle ha kunnat få sin titel efter rubriken på ett kapital: "Hur opportunismen har förflackat marxismen" (kap. VI).

[134] Sukhanov, s. 286 ff. De som yttrade detta var Bogdanov och I. P. Goldberg. Den enda som försvarade Lenin vid detta tillfälle var Alexandra Kollontaj (Krupskaya, vol. 2, s. 214). När Lenin några dagar senare publicerade sina "April-teser" i partitidningen *Pravda* tog redaktionen bestämt avstånd från hans politik (Carr (1970), del 1, s. 97). Sådan var den allmänna reaktionen på Lenins "abstrakta konstruktioner", som den senare bolsjevikiske skalden och ideologen Steklov kallade dem.

20. Dialektikens upplösning

Den ryska och den tyska revolutionen 1917 och 1918/19 bildar på många sätt en naturlig avslutning på den period av marxismens utveckling som behandlats i denna studie. För första gången i historien kom nu två socialistiska partier som uttalat använde marxismen som sin ideologi att besätta statsmakten, och båda partierna kom sedan att spela viktiga roller i den fortsatta världshistorien. Detta var därför marxismens genombrott i världshistorisk skala, och allt sedan dess har den varit en av vår samtids viktigaste tankeriktningar. Under sina första femtio år hade marxismen uppstått, antagits som ideologi av två sociala rörelser, splittrats och slutligen institutionaliserats för att därefter bli en viktig del av vår samtidshistoria. Resten av marxismens utveckling fram till i dag handlar därför om världshistoriens fortsatta gång, och till skillnad från den första perioden hade nu marxismen fått sitt ”Mecka”, dvs. en centralpunkt dit alla rättroende marxister kunde vända sig för att få vägledning och råd. Även om det under den första perioden saknades ett sådant ”institutionaliserat rättesnöre” för marxisterna, utövades denna funktion ändå delvis av enskilda personer, till att börja med Engels så länge han levde, senare av Kautsky, Plechanov och Lenin.

Trots att föreställningen om en ”riktig” och en ”felaktig” marxism uppstod relativt tidigt i marxismens historia, saknade den ”riktiga marxismen” ända fram till den ryska revolutionen en institutionaliserad grund att stå på. Under perioden från 1920 fram till i dag har därför den ryska marxismen kastat sin skugga över praktiskt taget all utveckling inom marxismen fram till för ett par årtionden sedan. Andra riktningar inom marxismen har under denna period alltid varit tvungna att på något sätt förhålla sig till den ryska (och senare östeuropeiska) marxismen. Utifrån ”marxismen-leninismen” (som den ryska marxismen kom att kallas) blev från Moskva fristående liksom socialdemokratins kvarvarande men snart bortdöende marxister definierade som ”kättare”. Dessa motsättningar, som i grunden var av politisk art, satte sin prägel på de nya marxistiska riktningar som uppstått och utvecklats under 1900-talet. Under efterkrigstiden har detta dock förändrats, främst beroende på Sovjetunionens minskande betydelse som ledare för ”den kommunistiska världsrörelsen”, men delvis också på marxismens starka inträngande i akademiska sammanhang under denna tid. Detta har medfört att marxismens *teoretiska* sida har vuxit i betydelse, och många gånger är det numera svårt att se den direkta *politiska* betydelsen i exempelvis diskussionen bland marxister om när, hur och varför det feodala samhället i Europa övergick i ett kapitalistiskt.[1] Detta medför, som Susan James skriver, att de nutida marxisterna ”till skillnad från sina föregångare inte ser Marx’ arbete i första hand som en källa till förutsägelser om framtiden eller som en manual för revolutionärer, utan som upphovet till en rik och fantasieggande förklaringsteori”.[2] Tillsammans med uppsplittringen av den internationella socialismen i kommunism och socialdemokrati, motsättningarna mellan ”revolutionära marxister” och institutionaliserade partier och mellan olika vetenskapssyner inom den teoretiska marxismen har detta medfört att den ursprungliga ”dialektiska enheten” hos Marx, bestående av historiefilosofi, revolution, ekonomisk teori och organisatoriskt arbete inom arbetarrörelsen, har sprängts sönder i sina beståndsdelar. Marxistisk vetenskap har numera blivit akademisk, den socialistiska revolutionen propageras av politiska sekter långt borta från reella möjligheter att påverka utvecklingen, och arbetarrörelsens organisatörer administrerar det kapitalistiska samhällets viktigaste institutioner. Detta ”sönderfall” av det som en gång utgjorde Karl Marx’ totala livsverk är, som nämndes i början

[1] Se Hilton för en sammanställning av en del av denna debatt.
[2] Susam James: ”Louis Althusser”, i Skinner, s. 143.

av boken, det kanske viktigaste kännetecknet på dagens marxism.[3]

Denna uppdelning av Marx' olika "delproblematiker" i helt separerade verklighetsområden, med olika "projekt", olika teoretiska riktningar och olika "praktiker"[4] är numera så framträdande att man kan fråga sig vad som blivit kvar av Karl Marx' ursprungliga projekt. Trots att denna utveckling till största delen har ägt rum under perioden efter 1920 uppstod ändå de viktigaste dragen i även denna marxism under decennierna runt sekelskiftet. Marxismen fick då sina grundläggande kännetecken, och ett av dessa kännetecken var just "den sönderfallande syntesen" eller med andra ord den marxska dialektikens "upplösning". Marx' "dialektiska helhet" bestod som vi sett av "enheterna" historiefilosofi (innehållande en praxisfilosofi och en strukturteori), revolutionär strategi (byggd på historiefilosofin), ekonomisk analys av kapitalets rörelselagar och slutligen arbetet med att bidra till arbetarrörelsens politiska organisering. Detta "system" förstås bäst som en dialektisk totalitet där de olika delarna hänger samman genom *interna* relationer och där de därför är varandras förutsättning. Detta betyder att varken Marx' "teori" (filosofin och ekonomin) eller "praktik" (revolutionsstrategin och organiseringen av arbetarklassen som klass) kan grundas i något som är *yttre* i förhållande till människorna och deras handlande i specifika historiska omständigheter, vilket också medför att lagbegreppet i Marx' vetenskap innehåller människornas eget handlande i "historiens dialektik". Det var detta som var den största skillnaden mellan Marx' syntes och de efterföljande marxisternas.

Även Hegels filosofiska system, som bestod av den dialektiska logiken, naturfilosofin och andefilosofin[5], utgjorde en sådan totalitet där de olika delarna var nödvändiga för varje annan enskild del. Detta sätt att relatera olika verklighetsområden till varandra som delar av en totalitets inre nödvändighet var mycket utmärkande för både Hegel och Marx,[6] men också för den tidiga marxismen. I just detta kan man således se en kontinuitet från Hegel över Marx till de första marxisterna. Det som skilde dem åt var istället *vilka* element som respektive "totalitet" var uppbyggd av och hur detta i sin tur gav olika innebörder även åt de element som bibehölls i utvecklingen från Hegel till Marx och från Marx till marxism.

Den viktigaste förändringen från Hegel till Marx i detta hänseende var Marx' avvisande av Hegels begrepp om *det absoluta*, dvs. av Hegels föreställning om en idé eller en abstrakt andlighet som existerat sedan universums uppkomst och därmed också utanför den mänskliga historien. För Hegel var (den objektiva) naturen ett uttryck för "idén i sitt andra vara", dvs. för en idé som ännu inte blivit medveten om sig själv. Denna idé var grundförutsättningen för och skelettet i hela Hegels system. När Marx kritiserade denna föreställning byggde han på bl.a. Feuerbachs naturalistiska kritik av Hegel, och liksom Feuerbach grundade Marx sin totalitet på den *verkliga* jordiska och "sinnliga" människan. Men till skillnad från Feuerbach betrak-

---

[3] Som Sartre skriver har marxismen delvis "stagnerat just därför att [den] vill förändra världen [...], och för att den är och vill vara *praktisk* har en verklig klyvning ägt rum som har förvisat teorin åt ett håll och *praxis* åt ett annat." (Sartre, s. 21).

[4] Althussers skapande av en nivå med en speciell "teoretisk praktik" är mycket belysande som ett försök att *teoretiskt* behålla helheten i marxismen, och Althusser uttrycker, kanske utan att veta om det, behovet av en "integrationsideologi" för en marxism som utsatts för en långt gående arbetsdelning. Se Althusser (1968), s. 178 ff.

[5] Andefilosofin hos Hegel består i sin tur av tre delar: *Subjektiv ande*, som "behandlar vad som grovt kan kallas psykologiska frågor och människans förmåga som tänkande (individuellt) väsen [...], *objektiv ande*, som behandlar den i det mänskliga samhället förkroppsligade anden och är Hegels historiefilosofi och politiska filosofi [och slutligen] *absolut ande*, som behandlar det absolutas vetande om sig själv så som det uttrycks i konstens, religionens och filosofins tre stora medier." (Taylor (1986), s. 442).

[6] Se Jay (1984), s. 53 ff.

tade Marx denna människa som en målinriktad och aktiv varelse som alltid verkade i bestämda historiska och sociala omständigheter. Detta innebar att Marx relaterade sig endast till Hegels andefilosofi och då främst till dess andra del, objektiv ande. I stället för logiken och naturfilosofin grundade Marx således sin historiefilosofi på människornas praktiska handhavande av sina naturliga och sociala omständigheter, och i och med detta utvecklade han en historieuppfattning med en helt annan innebörd än Hegels historiefilosofi. Enligt Marx utspelade sig det väsentliga i människornas historia i deras utveckling av sina produktiva krafter inom ramen för sina samhälleliga förhållanden och inte, som hos Hegel, i deras andliga utveckling. Av denna anledning pekade Marx' historieuppfattning ut ”ekonomin” som det viktigaste objektet för en vetenskap om den mänskliga historien, till skillnad från Hegels där just människornas andliga utveckling var det centrala. Denna ”ekonomi” handlade därför hos Marx i grunden om människornas strukturerade samhällsförhållanden, vilka inbegrep eller rättare sagt var samma sak som människornas sociala handlande.

Resten av Marx' totalitet, utarbetandet av en strategi för den socialistiska revolutionen, bestod i sin tur av två delar, teorin om den socialistiska revolutionen och teorin om och arbetet för arbetarklassens organisering. Även här rådde ett internt förhållande mellan dem, så att Marx' revolutionsteori inte är möjlig att förstå utan hans teori om arbetarklassens politiska konstituering och omvänt, arbetarklassens organisering och utveckling från en klass-i-sig till en klass-för-sig kan inte förstås utan Marx' teori om och för den socialistiska revolutionen. Historiska omständigheter gjorde dock att dessa två moment hos Marx kom att vara åtskilda i tiden. När Marx verkade som praktisk revolutionär inför och under revolutionen 1848/49 hade en politiskt oberoende arbetarrörelse ännu inte framträtt, även om Chartist-rörelsen i England och *Verbrüderung*srörelsen i Tyskland kunde ses som embryon till en sådan rörelse. Men när väl denna rörelse hade uppstått hävdade Marx alltid dess inneboende revolutionära karaktär, och hans teoretiska insats inom ekonomin byggde till stor del på denna syntes av revolution och organisation. Marx' totalitetsbegrepp var därför grundat i en *politisk* praxisfilosofi, där begreppet ”revolutionerande praxis” var den viktigaste grundkategorin. Utan denna kategori kan de övriga delarna i Marx' totalitet lätt uppfattas som skilda från varandra. Då ser man bara å ena sidan den historiskt och ekonomiskt grundade revolutionsteorin, där den socialistiska revolutionen bygger på en historisk och ekonomisk *objektiv* nödvändighet som är oberoende av ”revolutionerande praxis”, och å andra sidan arbetarklassens egenrörelse och organisering. I detta fall kan därför Marx' totalitet lätt uppfattas som en objektiv historieteori och en lika objektiv ekonomisk teori som bägge står utanför den historiska process de själva deltar i både som teorier *om* historien och den kapitalistiska ekonomin och teorier *för* den fortsatta historien och den socialistiska revolutionen.

När marxismen uppstod saknade de första marxisterna denna historiefilosofiska föreställning om ”revolutionerande praxis” och byggde istället på Engels' naturdialektik i sin förståelse av marxismen som vetenskap och som politisk strategi och praktik. När Engels' föreställning om ”naturlagar” på detta sätt ersatte Marx' föreställning om ”mänsklig aktivitet” som filosofins och den revolutionära strategins grund, förändrades även de element som marxisterna övertog från Marx (historie- och ekonomiteorin och teorierna om den socialistiska revolution och om arbetarklassens organisering) och fick en annan innebörd än de haft hos honom. Framförallt kom den kapitalistiska utvecklingen och övergången till ett socialistiskt samhälle att uppfattas som en naturlags-liknande historisk process. Detta kom dock i högsta grad att underlätta för marxismens genombrott i både Tyskland och Ryssland, då den socialism marxisterna företrädde påstods vara grundad på de mest moderna, framgångsrika och respekterade vetenskaperna vid denna tid, fysik, kemi och biologi. Men skillnaden mellan den ”vanliga” natur-

vetenskapen och marxisternas syn på denna var att de senare, med hjälp av Engels, även hävdade naturens *dialektiska* karaktär och utvecklingsformer. Gentemot de inom vetenskapen dominerande empirism- och positivismuppfattningarna kvarhöll marxisterna från Hegel och Marx *den dialektiska metoden*, dvs. studiet av ”fenomenen i deras rörelse och förändring”. Hos Hegel hade denna dialektik ytterst varit ett uttryck för begreppets självutveckling, vilket också motsvarades av den materiella världens utveckling eftersom även denna verklighet enligt Hegel ytterst måste förstås som framträdelseformer av idén. Genom att däremot inskränka dialektikens verkningsområde till den mänskliga historien kunde Marx behålla subjekt/objekt-dialektiken utan att behöva postulera någon utanför människorna liggande andlighet, och det var just detta som blev problemet när Engels återförde naturen till dialektikens verkningsområde. Den marxistiska filosofin kom därigenom att både likna den samtida materialistiska naturvetenskapen och ändå tvingas kvarhålla det som denna filosofi ville utrota: Hegels idealistiska dialektik. I och med detta blev hela verkligen åter indragen i ett ”totalt system” med ett fåtal grundläggande ”principer” (de dialektiska rörelselagarna) och denna ”andliga princip” blev i yttersta hand bestämmande för verklighetens utveckling.

Gentemot både den nykantianska och den neoempiristiska filosofin (Mach) tvingades därför marxisterna nu att utveckla sin egen filosofi. Bernstein, som trots att han var filosofiskt relativt oskolad såg problemet i ”den existerande materialismen”, löste förhållandet mellan ”ande” och ”materia” på ett dualistiskt sätt och lät dem bli ”faktorer” som i ”växelverkan” med varandra formade den faktiska utvecklingen. Bernstein försökte på detta sätt ”återerövra” *historien* till marxismen. Lenin å sin sida löste problemet genom att utifrån en kunskapsteoretisk avspeglingsteori postulera materiens objektiva existens (”den finns därför att vi ser den och den är som vi ser den”). Trots att detta i första hand var riktat mot ”empiriokriticismen” fångades han av dennas tankestruktur men framhävde den objektiva materiens primat över förnimmelserna istället för förnimmelsernas självständiga karaktär såsom Mach och de ryska machisterna hade gjort för att lösa problemet med idealism och materialism. Därmed tvingades Lenin att framställa en *monistisk* materialism som i sak inte skilde sig från den ”råa materialism” som Marx hade kritiserat i sina Feuerbach-teser. Dialektiken mellan subjekt och objekt hos Hegel och Marx hade därmed sprängts sönder i de delar som Hegel ursprungligen hade syntetiserat i sin dialektiska filosofi: monism och dualism. Det gamla problemet med ”ande” och ”materia” hade slutligen *trängt in* i marxismen och skapat en ”monistisk marxism” (Lenin) och en ”dualistisk marxism” (Bernstein). Trots att de ortodoxa marxisterna fortfor att hävd sin ursprungliga ”dialektiska syntes”, tvingade Engels’ naturdialektik åter fram ett klargörande av förhållandet mellan en kausal-monistisk och en dualistisk världsbild. Marxismen införlivade därmed i stort sett den omgivande filosofiska debatten som hade uppstått sedan Hegel idealistiska system hade brutit samman. Trots att de ortodoxa marxisternas hävdade att deras dialektik var den övergripande och överlägset bästa världsförklaringen, kunde de inte på en gång rensa bort Hegels system och samtidigt kvarhålla hans universaldialektiska metod. Det ena fungerade inte utan det andra då det ena just förutsatte det andra och omvänt i Hegels system.[7]

[7] Som George Katkov påstår verkade troligen ”dialektikens anspråk på att vara den högsta lagen för vetenskapen löjlig [för filosoferna] redan på den tiden. Numera är det uppenbart för de flesta filosofer att förhållandet mellan den s.k. dialektiken och de exakta vetenskaperna är ungefär som vetenskapernas förhållande till astrologin, och då menar jag inte detta bara i en nedsättande bemärkelse. Det är fullt möjligt att sådana saker som att spå i kort eller att ställa horoskop kan förlösa speciella krafter i [människans] föreställningsvärld eller möjligtvis i [hennes] intuition. Det är på samma sätt möjligt att ’ett tänkande efter dialektiska linjer’ kan resultera i teorier och hypoteser som är särskilt värdefulla för revolutionär aktivitet och för ett uppbyggande av dess teoretiska grunder.

Även om denna föreställning om en (natur-) *vetenskaplig socialism*, grundad på ”dialektiska lagar”, var viktig för marxismens genombrott som rörelseideologi, så bestämdes marxismens utveckling och innehåll under denna tid än mer av de faktiska sociala och politiska förhållandena i Tyskland och Ryssland. I Tyskland existerade 1880 som vi sett redan en organiserad och politiskt inriktad socialistisk arbetarrörelse, medan det saknades en revolutionär rörelse som med alla medel strävade efter att störta den existerande regimen. I Ryssland var det tvärtom. Vid denna tid fanns det en halvsekelgammal tradition av revolutionärt underjordiskt arbete, men ännu ingen oberoende politisk arbetarrörelse, knappast ens ett embryo till en arbetarrörelse överhuvudtaget. När Kautsky och Plechanov utarbetade sin respektive marxism fick därför den historiska materialismen och teorin om kapitalet *teoretiskt* överbrygga dessa ”brister” i verkligheten. På så sätt kom den tyska arbetarrörelsen genom marxismen att betraktas som revolutionär, och den ryska revolutionära rörelsen fick sin förankring i det revolutionära proletariatet teoretiskt bekräftad genom marxismen. Så länge denna ortodoxa uppfattning om det organiska sambandet mellan arbetarklassen och revolutionen inte hotades av den faktiska utvecklingen framstod därför marxismen som den mest rimliga ideologin för både den tyska och den ryska socialdemokratin. Med hjälp av marxismen kunde man bortse från att den tyska arbetarrörelsen inte var, och heller aldrig hade varit, en revolutionär rörelse lika väl som man med hjälp av marxismen kunde legitimerade sin politik när en rysk arbetarrörelse började uppstå utanför och många gånger i motsättning till den revolutionära intelligentian. Detta ”glapp” mellan den ortodoxa marxismens synsätt och faktiska förhållanden var därför paradoxalt nog en bidragande orsak till att just marxismen i så hög utsträckning accepterades av de båda rörelserna under 1880- och 90-talet. I grunden berodde detta accepterande alltså på att det endast var genom att anta marxismen som sin överideologi som de båda rörelserna på en gång kunde överskyla sina faktiska svårigheter och ändå finna en möjlig handlingsinriktning ut ur dem.

När den reformistiska tendensen i den tyska och den ekonomistiska tendensen i den ryska arbetarrörelsen började framträda under 1890-talet var det just denna på den teoretiska marxismen byggda ideologi som utmanades. I kampen mot dessa första ”avvikare” och i den senare kampen mot ”utmanarna från vänster” (Lenin och Luxemburg) försökte därför både Kautsky och Plechanov som vi sett att grunda försvaret av rörelsernas politik på ett rättfärdigande av den marxistiska *teorin*. Trots denna likhet mellan Kautsky och Plechanov kom debatterna i de båda länderna att få något olika tyngdpunkt. I Tyskland ifrågasatte varken Bernstein eller Luxemburg arbetarklassens konstituering som klass genom ett politiskt massparti. För dem handlade det istället om huruvida arbetarklassen verkligen var revolutionär, varför den var eller inte var det och vad detta i så fall innebar för partiets strategi och taktik. I Ryssland var frågan den motsatta. Där ifrågasattes inte vare sig nödvändigheten av att tsaren måste störtas i en revolution eller arbetarklassens kamp för socialismen, utan debatten handlade om arbetarklassens förhållande till den *borgerliga* revolutionen. I både Tyskland och Ryssland kom alltså den (utifrån ett marxistiskt perspektiv) ”brist” i verkligheten som fanns under 1880- och början av 1890-talet att senare ge upphov till två likartade men ändå till sitt innehåll olikartade debatter. I Tyskland kom debatten att handla om den revolutionära inriktningens vara eller icke vara och i Ryssland om den mest lämpliga organisationsformen för en

---

Utövandet av dialektik verkar likna det slags av mental gymnastik som i framtiden kanske kan ersättas av några droger som på ett ändamålsenligt sätt kan påverka våra föreställningar.” (George Katkov: ”Lenin as Philosopher” i Schapiro & Reddaway, s. 82 f).

i övrigt icke ifrågasatt revolutionär inriktning. Att dessa två ”debattfält” ändå till stor del liknade varandra hängde samman med att de både utspelade sig inom den ortodoxa marxismens ramar och att det också fanns en internationell organisation där denna marxism dominerade, även om de verkliga förhållandena gjorde att det i själva verket handlade om två helt olika marxismer, en marxism lämpad för en existerande socialdemokratisk massrörelse och en marxism lämpad för en frustrerad revolutionär intelligentia. Själva försökte både Kautsky och Plechanov att försvara och bevara sin ursprungliga marxism (som också de uppfattade som en och samma) vilken enligt dem bestod av dialektisk materialism (mest utvecklad av Plechanov), historisk materialism (som mera var Kautskys område), ekonomiteori samt en ur dessa teorier härledd klasskampspolitik. När ekonomisterna och Bernstein ifrågasatte den ortodoxa marxismens organiska samband mellan dessa element, främst mellan arbetarrörelsen och revolutionen, byggde de på att den verkliga utvecklingen hade visat att detta samband inte alls var så självklart som Kautsky och Plechanov framställde det. I sitt kritik kvarhöll de dock Marx’ element ”arbetarrörelsens organisering”, men hävdade istället att denna rörelse och denna organisering inte var revolutionär i sig, åtminstone inte i den mening som den ortodoxa marxismen menade. För Bernstein låg ju det revolutionära i arbetarrörelsen i dess vilja att förbättra levnadsförhållandena för arbetarna och det övriga ”småfolket” i samhället, och detta kunde socialdemokratin endast göra i regeringsställning med en majoritet av befolkningen bakom sig. För ekonomisterna var problemet annorlunda eftersom ”revolution” i Ryssland runt sekelskiftet betydde ”störta tsaren”. När de därför förnekade arbetarklassens revolutionära potential skedde det i samband med diskussionerna inför *denna* revolution (som de menade att arbetarna inte skulle offra sitt blod i) och inte explicit för att de ville skära av banden mellan arbetarklassens egen utveckling och kampen för ett socialistiskt samhälle. Detta medförde att ekonomisterna argumenterade för att arbetarna skulle organisera sig i fackföreningar och redan under tsaren kämpa för bättre arbets- och levnadsvillkor, något som enligt dem i själva verket var marxismens kärna.

Både Bernstein och ekonomisterna kvarhöll således ett viktigt element från både Marx och den ortodoxa marxismen, inriktningen på arbetarklassens organisering. Även Lenin och Luxemburg kvarhöll ett viktigt ursprungselement när de ifrågasatte den ortodoxa marxismen, men de kom att förneka det som Bernstein och ekonomisterna hade utgått från och kvarhöll det som dessa hade förkastat. Lenin var i motsats till både Bernstein och ekonomisterna inte intresserad av arbetarrörelsen i sig, av dess problem och utveckling, eftersom den enligt honom i sin egen rörelse ändå aldrig skulle kunna utveckla ett revolutionärt antitsaristiskt medvetande enbart utifrån sin egen kamp. Han ville istället i första hand skapa en revolutionär organisation som visserligen skulle hämta näring från och dra nytta av arbetarnas egna strider, men som ändå aldrig kunde vara samma sak som en arbetarnas egen rörelse. På ett liknade, fast motsatt sätt var Rosa Luxemburg inte intresserad av ”revolution för revolutionens egen skull”, dvs. att till varje pris störta den existerande regimen i Tyskland. Hennes politiska teorier handlade istället om hur den socialistiska revolutionen verkligen skulle kunna bli ”arbetarklassens *egen* frigörelse”. När Lenin skapade och genomdrev sin organisationsmodell för den ryska socialdemokratin var den därför inte ens avsedd att vara lämplig för arbetarklassens egen rörelse, ej heller för dess ”frigörelse”, utan han betraktade sin organisation som den praktiskt sett enda möjliga formen för underjordiskt revolutionärt arbete. När Luxemburg å sin sida hävdade betydelsen av arbetarnas egen spontana kamp var detta i sig ingen kritik mot existensen av ett stort och ”öppet” socialdemokratiskt arbetarparti, endast mot partiets sätt att förhålla sig negativt till arbetarnas självinitierade kamp, då det var just denna kamp som enligt henne skapade ”den subjektiva” förutsättningen för socialismen. Både Lenin och

Luxemburg försökte således framhålla det revolutionära på bekostnad av det organisatoriska elementet i marxismen, men deras olika omständigheter gjorde att deras marxism ändå blev olika. Där Lenin vände sig bort från arbetarklassen som klass försökte Luxemburg utveckla en teori där just klassens egen utveckling i kampen var grunden för den socialistiska strategin.

Utmaningarna mot den marxistiska ortodoxin kan därför förstås som vidareutvecklingar av de element inom marxismen som de faktiska förhållandena hade gjort problematiska runt sekelskiftet. Det går dock inte att på något enkelt sätt kategorisera dessa utmaningar, då det finns åtminstone två dimensioner som är viktiga: dels den som brukar kallas ”höger” och vänster” (som här motsvaras av inriktningen på organiseringen respektive revolutionen) och dels den som härrör från att det handlade om två olika länder med olika förhållanden. Men dessa utmaningar visade ändå att den syntes av historiefilosofi, ekonomisk teori, revolution och arbetarklassens organisering som Marx hade utarbetat och som de ortodoxa marxisterna delvis hade övertagit hade blivit problematisk. I detta läge kunde marxismen nu ha försvunnit om den inte längre hade visat sig vara användbar, men tack vare dessa utmaningar kunde marxismen fortleva i den förändrade situationen.[8] Dessa utmaningar kom därför att fungera som något av en historisk brygga mellan Marx och den ortodoxa marxismen å ena sidan och nutidens marxism å den andra. Den ortodoxa marxismen försökte hålla samman en i grunden omöjlig syntes av arbetarrörelsens egen utveckling och den socialistiska revolutionen. I Tyskland var denna syntes omöjlig eftersom den tyska arbetarrörelsen ända från sin uppkomst hade strävat efter att bli erkänd som en fullvärdig medlem av det tyska samhället och därvid mindre strävade efter att ”bli allt” och mera krävde att åtminstone ”få vara någon” i det existerande tyska samhället. I Ryssland var existensen av en revolutionär arbetarrörelse runt sekelskiftet pga. rakt motsatta orsaker en omöjlighet: Det existerade inte någon arbetarrörelse överhuvudtaget, vare sig reformistisk eller revolutionär. För att den lilla framväxande ryska arbetarrörelsen skulle kunna bli en organiserad revolutionär kraft i den antitsaristiska kampen krävdes dessutom, som mensjevikerna påpekade, en lång period av strider och erfarenheter för de ryska arbetarna, något som enligt dem krävde ett borgerligt samhälle. Det var precis detta som Lenin inte accepterade. Han var i första hand en revolutionär och inte en arbetarledare, och för honom var revolutionen i högsta grad en aktualitet, inte en potentialitet som låg långt in i framtiden. På detta sätt kom det specifika i den ryska situationen med dess ”två-revolutions-strategi” att ge upphov till å ena sidan en marxism som huvudsakligen var inriktad på arbetarrörelsens utveckling och å den andra en annan marxism som i stort sett enbart var inriktad på den kommande antitsaristiska revolutionen.

Marxismen utveckling under denna period kan därför förstås som en kamp mellan å ena sidan den marxism som hade utarbetats av Kautsky och Plechanov utifrån tre av de fyra element som Karl Marx hade framställt och som hade kompletterats med Engels’ naturdialektik, och å andra sidan den marxism som för att vara användbar i den nya situationen runt sekelskiftet måste vidareutveckla åtminstone något element hos Marx. Därför kom marxisterna medvetet eller omedvetet, uttalat (Bernstein) eller outtalat (Lenin), att revidera den ortodoxa marxismens ”totalitet” genom att återknyta till och framhäva något eller några viktiga element hos Marx, men detta skedde då också på bekostnad av något annat element. Bernstein anknöt till arbetarrörelsen på bekostnad av revolutionen och Lenin anknöt till revolutionen på bekostnad av arbetarrörelsen. Rosa Luxemburg var trots allt den som tydligast försökte kvarhålla samtliga de element man vid den tiden kände till att Marx hade utvecklat (dvs. med undantag

[8] Som Jürgen Habermas säger kan ”endast de traditioner överleva som förändras när situationen förändras” (Habermas (1985), s. 168). Detta gäller givetvis också marxismen.

av hans historiefilosofi). Hennes försök att både finna en förbindelse mellan proletariatet och den socialistiska revolutionen i arbetarklassens utveckling av sitt medvetande och att dessutom försöka blottlägga kapitalismens objektiva ekonomiska motsättningar och att slutligen grunda en revolutionär strategi på detta var som vidareutveckling av marxismen den kanske mest avancerade, men hade tyvärr ett stort ”fel”. När hennes teorier och politiska strategi senare under den tyska revolutionen kom att ”testas”, hamnade hon mitt emellan den revolutionära rörelsen i Tyskland och den etablerade tyska arbetarrörelsen. Avskuren från även socialdemokratins vänsterdel (USPD) och oförmögen att genomdriva sin politiska taktik ens bland sina egna anhängare blev hon därför revolutionens offer i stället för att som Lenin i Ryssland bli dess segerrike ledare. Både Bernstein och Lenin hade redan runt sekelskiftet uppfattat situationen betydligt klarare. Tragiken för Bernstein var inte att han hade haft fel i sin bedömning av den tyska socialdemokratin, utan snarare att han hade mera rätt än vad han t.o.m. själv hade anat. Den tyska arbetarrörelsen var inte intresserad av tillstymmelsen till en socialistisk revolution när den väl själv satt med regeringsmakten. I Ryssland blev tragiken den motsatta. När tsaren väl var störtad, förutan Lenins och till stor del också bolsjevikfraktionens medverkan, var Lenin alltför mycket av en revolutionär för att kunna dra sig tillbaka till en ”laglig opposition” mot den provisoriska regeringen, och han tog därför ett gigantiskt ”historiskt språng” över den kapitalistiska fasen till socialism. Först mot slutet av sitt liv började han ana tragiken i sin seger när Rysslands efterblivna tillstånd, de interna striderna mellan olika fraktioner inom partiet och den allt mer kvävande byråkratin hotade hela hans livsverk.[9] Kanske tänkte han då på Marx’ ord om att socialisterna inte får komma till makten innan de kan genomföra sitt program eller kom han kanske ihåg den föraktade Plechanovs varningar. Resultatet av marxismens utveckling var i varje fall det som hade grundlagts av både Bernstein och Lenin: Den ortodoxa marxismens samband mellan arbetarrörelsen och den socialistiska revolutionen hade nu slutgiltigt sprängts i sina delar och även ”dialektiken mellan rörelsen och målet” var nu upplöst i sina beståndsdelar.

I stora drag kan således marxismens första årtionden uppfattas som olika försök att i en förändrad värld sträva efter att behålla, men ändå pga. omständigheterna tvingas att omformulera grundläggande delar av Marx’ livsverk. Historiska omständigheter gjorde att någon exakt likhet mellan Marx och marxisterna inte var möjlig. När Marx levde och verkade stod det borgerliga samhället ännu inför sitt definitiva genombrott. Marxisterna å sin sida verkade i en tid då detta genombrott just höll på att inträffa. Marx’ begreppsliggörande av historien, av proletariatet, revolutionen och av en vetenskaplig analys av samtida samhällsförhållanden var till stor del grundad i en tid då detta borgerliga samhälle med dess viktigaste klasser och institutioner ännu inte hade institutionaliserats. Marx var därför delvis i hög grad ett barn av upplysningstiden med dess tro på förnuftets förmåga att organisera ett bättre samhälle, och han var också lärjunge till Hegel och dennes tro på förnuft och frihet som historiens mål. Ser man Marx’ liv i dess helhet är det lätt att uppfatta en ”brytningspunkt” vid mitten av seklet, då ”Marx som historiefilosof och revolutionär” börjar ersättas av ”Marx som ekonom och organisatör” (se figur, kap 10, s. 195). Även om ”det nya Europa” givetvis inte ersatte ”det gamla” på några få år, fanns det ändå flera tecken som tydde på att kapitalismen och det borgerliga samhället efter 1850 definitivt höll på att slå ut de gamla samhällsförhållandena. Den internationella ekonomin upplevde en hastig blomstringsperiod och även den internationella revolutionens definitiva nederlag 1849 var paradoxalt nog en viktig förutsättning för just det *borgerliga* samhällets genombrott. Segrarna i denna revolution ställde sig, till skillnad från

[9] Om Lenins uppmärksammande av detta, se ”Lenins testamente”, i Lewin, s. 85 ff.

segrarna efter Napoleons fall, själva i spetsen för en visserligen försiktig, men för kapitalismens utveckling ändå nog så viktig reformering av ståndssamhället. I Ryssland skedde motsvarande utveckling något decennium senare, efter nederlaget i Krimkriget. Tack vare denna objektiva utveckling kom Marx med sin inriktning på ekonomin och arbetarklassen att ligga före det aktuella skeendet, och han kom därför först efter sin död att få den betydelse han aldrig fick under sin livstid. Övergången från ”den unge Marx” till ”den mogne Marx” var därmed en övergång som inte bara låg i tiden, utan t.o.m. före den. Huruvida man menar att orsaken till Marx’ senare genombrott som samlande symbol för den internationella socialistiska rörelsen låg hos honom själv eller hos marxisterna är i grunden en fråga om teoretiskt perspektiv. Tror man att Marx med sina teorier verkligen fångat ”utvecklingens väsen”, dvs. uppfattar man Marx som en ”materialistisk Hegel”, så var marxismens uppkomst redan given i Marx’ begrepp. Tror man å andra sidan att Marx genom sina teorier och sin politiska inriktning av mera ideologiska orsaker kom att bli ytterst användbar för den tyska socialdemokratin och den ryska revolutionära rörelsen, är det lättare att uppfatta tillfälligheternas spel i den historiska utvecklingen. Det faktiska förhållandet är naturligtvis en kombination av dessa båda förklaringar. I viktiga avseenden lyckades onekligen Marx i sin teori om kapitalet bättre än konkurrerande teorier peka ut vissa grundläggande processer i den kapitalistiska ekonomin, som exempelvis den kapitalistiska ekonomins styrka, kapitalets koncentration och centralisering och även nödvändigheten av ekonomiska kriser. Han lyckades också urskilja att arbetarklassen skulle komma att framträda som en särskild klass i det borgerliga samhället och att det i kapitalismens utveckling skulle uppstå en egen social och politisk rörelse bland arbetarna. Här låg och ligger fortfarande Marx’ styrka. Problemet uppstod när denna utveckling relaterades till föreställningen om en socialistisk revolution, som ytterst var hämtad från den franska borgerliga revolutionen och som dessutom betraktades som en i den kapitalistiska utvecklingen inneboende process. Samtidigt var det just denna föreställning som möjliggjorde att den ortodoxa marxismen antogs som ideologi av den ryska revolutionära rörelsen och av den tyska socialdemokratin. Men det var slutligen också denna relation som kom att spränga sönder den ortodoxa marxismen. I grund och botten var det därför 1700-talet som ställdes mot 1900-talet, föreställningar hämtade från den inledda kampen mellan feodalism och borgerlighet ställdes mot föreställningar om det borgerliga samhällets död Hos Marx syntetiserades båda seklen och båda världsbilderna. Detta var en viktig anledning till att någon ”autentisk marxism” inte var möjlig att skapa och blev än omöjligare ju närmare sekelskiftet 1800-talet kom.

Marx’ försök till syntes av ”borgerligt” och ”proletärt”, av ”objektivt” och ”subjektivt”, av materialism och idealism, av vetenskap och kritik och av reform och revolution utvecklades efter hans död till en ”objektiv materialistisk revolutionär vetenskap” och senare till en ”dualistisk marxism” (Bernstein) och en ”monistisk marxism” (Lenin). Den motsättning mellan monism och dualism som Hegel med sitt dialektiska system ursprungligen hade försökt överskrida och som Marx hade övertagit, inskränkt och ”ställt på fötter”, sprängdes genom verklighetens egen utveckling i sina två beståndsdelar. Där den ortodoxa marxismen hade försökt kvarhålla relationerna genom att underställa hela systemet en naturlagsliknande nödvändighet, tvingades de olika utmanarna att ”befria” marxismen från denna naturlagarnas tvångströja därför att marxismen i grunden var en politisk, handlingsinriktad teori. Därför var det nödvändigt att revidera den ortodoxa marxismen om man ville fortsätta att arbeta inom ramen för Karl Marx’ stora projekt: klassamhällets avskaffande och mänsklighetens befrielse. De objektiva förhållandena tvingade fram en marxism där man förnekade proletariatets revolutionära potential i avsikt att å ena sidan rädda revolutionen och å den andra utveckla

arbetarnas egen rörelse. Marx' och den ortodoxa marxismens övertygelse om att klassens egen utveckling skulle vara det viktigaste elementet i den socialistiska, *politiska* revolutionen avvisades redan av Bernstein och Lenin. Trots många efterföljande försök att inom marxismens ram återupprätta denna enhet mellan proletariatets egen utveckling och den socialistiska revolutionen hade den ryska och den tyska revolutionens båda ”segerherrar” redan förstått dess bräcklighet. på detta sätt utvecklades de viktigaste bakgrundsorsaken till även dagens uppsplittrade marxism redan under den i denna studie behandlade övergången från Marx till marxism.

Summary

This study on Karl Marx and the early development of marxism takes its point of departure in the following question: ”How was it possible that the nineteenth century communist Karl Marx gave birth to the worldwide intellectual and political thought system known as marxism?”. In the first chapter, ”What Is Marxism?”, I discuss the different forms of marxism that exist and come to the conclusion that there are at least four different types that can be distinguished from each other: Marxism as a state and working class party ideology, as a socialist revolutionary theory, as a social science, and finally as a philosophy of the liberation of human beings. In the next chapter, ”Marxism Today”, I use these forms to discuss different types of marxism that exist today, with a special reference to the institutionalized ”substructure” that they are founded on. In the second chapter (and partly in the first), I also discuss different kinds of conflicts that can be observed between the different types of marxism. The third chapter, ”The Dialectic Between Marx and Marxism”, is a methodological chapter in which I start to stress the great significance of *history* in the development of marxism; that means history in the meaning of the ”present’s view of the past (in order to reach the future)”. This dialectical process between present, past and future is of special importance for a working knowledge of Marx and marxism since from one point of view, Marx and marxism are different things and from another they form a dialectic unity. The man Karl Marx, his life and works, are presently acknowledged through marxism, at the same time as marxism takes its point of departure from Karl Marx’s social theories and political orientations. This dialectic between Marx and marxism leads to the conclusion that we must study marxism in order to understand Marx and study Marx in order to understand marxism. It is in this way Marx and marxism form a dialectic unity.

On the other hand, marxism is also an intellectual and political *social* phenomenon that has developed in certain social and societal circumstances. If one looks upon the development of marxism from a historical perspective, it is obvious that the situation in Germany and Russia at the end of the nineteenth century is very important to consider when understanding why and how marxism as a special ”ism” was born. It was of such a great importance for the development of this marxism that it was instrumental in two social movements in these countries, the German Social Democracy and the Russian intellectual revolutionary movement. In the fourth chapter, ”The Conditions of Marxism”, I, therefore, give a short summary of the development of these two social movements up to 1880, when marxism was born and spread, most of all by the two intellectuals Karl Kautsky and G. W. Plechanov, who both where active and leading members of these two social movements.

The second part of the study is called ”From Marx” (the first is called ”Background”) and contains a discussion of Karls Marx’s different theories and political orientations. After a introductory chapter, ”Karl Marx ’as’”, where the problem to study Marx *as* something (philosopher, economist, revolutionary etc.) is discussed, there follows four chapters on Marx as a *philosopher* (chapter 6), *revolutionary* (chapter 7), *economist* (chapter 8) and finally as an *organizer* (of the early international worker’s movement, chapter 9). In the concluding chapter 10 of this part, ”Karl Marx as ’Marx’”, I put these different ”Marx as” together and relate them to the twentieth century discussion of how the totality of Marx’s contributions to the social theory and socialist politics are to be understood. I mention the discussion of different ”phases” in Marx’s intellectual and political development, and the famous theses of the french theorist Althusser of a ”break” in Marx 1845, which separates ”the young Marx” from ”the mature Marx”, is given special attention. In this chapter, I come to the conclusion that the

different interpretations of Marx that exist must be understood as a part of the present world's problems and its attempts to develop a ”true” social science, and that these interpretations also are based on political and ideological commitments of different kinds.

The third part, ”To Marxism”, is a historical study of the birth and early development of marxism. It contains five chapters. In chapter 11, ”The Heritage of Marx” and chapter 12, ”The Birth of Marxism”, I study how marxism was born and in chapter 13, ”The Breakthrough of Marxism”, I give an account of marxism's breakthrough as an important ideology for the Social Democratic movement (mostly in Germany and Russia, but also on the international level). The ”split up of marxism” in different forms, most important the ”economist” and the ”revisionist” movements on one hand and ”bolschevism” and ”spontanianism” on the other, is the subject of the next chapter 14, ”The Split Up of Marxism”. There, I also discuss the relations between these different ”challenges” to the ”orthodox marxism” and come to the conclusion that they all have to be understood in their social and political context and not only as ”right” and ”left deviations” from the ”true line”. In the concluding chapter 15 of this part, ”The Institutionalization of Marxism”, I analyze the last act of this historical drama, which must be related to the development of the Russian and German Revolutions after the First World War. These two revolutions finally made the inherent split in the orthodox marxism manifest, and consequently, there emerged two different kinds of marxism. One is based on the Communist interpretation of Marx and the other on the (modern) Social Democratic interpretation. This split is still today the most important condition for the development of marxism, and in the historical process that led to this split, the old conception of the unity of the first orthodox marxism had to die. The reason for this was that when the marxists started to *use* their marxism, the different kinds of societal conditions in Germany and Russia had to make their marxism totally different.

In the fourth and last part of the book, ”Dissolution of Dialectic”, I analyze the development from Marx to marxism on three different levels. The first level is the philosophical level (chapter 17 ”Materialism and Idealism”), where I discuss the problem of materialism and idealism from three aspects: As a *ontological* problem, as an *epistemological* problem and finally as an *existential* problem. The next level is the scientific level, (chapter 18 ”Science and Critique”), where I study the development of the concept of science from Marx to the first marxists. The last level is the political level, (chapter 19 ”Reform and Revolution”), where I analyze how the concepts of revolution and social reform developed from Marx to the first marxists. In the last chapter in the study, (chapter 20 ”Dissolution of Dialectic”), I put these levels together and analyze what happened with the *totality* of Marx (i.e. his philosophy of history, his theory of revolution and of economics and finally Marx as an organizer of the working class movement) when the marxists developed their own thought system. Here, I give special attention to Friedrich Engels' theory of ”Dialectics of Nature” and how it replaced Marx's theory of ”human praxis” in history in the conception of marxism. In this last chapter, I finally trace the origin of ”the division of labour” in the marxism of today back to the early development of marxism which is the subject of this study.

Litteratur:

Använda förkortningar:

MEW (Marx-Engels Werke)

MEGA (Marx-Engels Gesamt-ausgabe

CW (Marx-Engels Collected Works)

SPW (Plechanov Selected Philosophical Writings)

LCW (Lenin Collected Works

VV (Lenin Valda Verk)

PS (Rosa Luxemburg Politische Schriften)

HST (History of Socialist Thought§)

(Se vidare nedan)

Abendroth, Wolfgang: *Den europæiske arbejderbevægelses historie* (Viborg 1974)
Abrams, Philip: *Historical Sociology* (Near Shepton Mallet, Somerset 1982)
Adler, Friedrich (red.): *Victor Adlers Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky* (Wien 1954)
Aili, Hans m.fl. (red.): *Lenins kamp mot "ekonomisterna"* (Stockholm 1970)
Allen, Mary B.: "P. J. Proudhon in the Revolution of 1848", i *Journal of Modern History*, vol. 24 (1952)
Althusser, Louis: *För Marx* (Lund 1968)
Althusser, Louis: *Filosofi från proletär klasståndpunkt* (Staffanstorp 1976)
Althusser, Louis & Balibar; Étienne: *Att läsa kapitalet*, 2 delar (Lund 1970)
Andersen, Johannes (red.): *Althursserskolen – en introduktion* (Ålborg 1980)
Andersson, Kenth-Åke: "Lögnens renässans", i *Fjärde Internationalen*, nr 7-8 1972
Andersson, Kenth-Åke: *Den svenska socialdemokratin och arbetarrörelsens barndom* (Stockholm 1974)
Anderson, Perry: *Considerations on Western Marxism* (London 1971), dansk övers.: *Betragtninger over marxismen i den vestlige verden* (Köpenhamn 1977), sv. övers.: *Om den västerländska marxismen* (Lund 1984)
Anderson, Perry: *Passages from Antiquity to Feudalism* (London 1974)
Anweiler, Oskar: *Rådsbevægelsen i Rusland 1905-1921* (Århus 1958)
Arendt, Hannah: *Om våld* (Stockholm 1970)
Armstrong, Sinclair W.: "The Social Democrats and the Unification of Germany 1863- 7 1 ", i *Journal of Modern Ideas*, nr XII (1940)
Armstrong, Sinclair W.: "The Inter-nationalism of the Early Social Democrats of Germany", i *American Historical Review*, nr 2 1942
Aspelin, Gunnar: *Karl Marx som sociolog* (Lund 1972)
Avineri, Shlomo: *The Social and Political Thought of Karl Marx* (Cambridge 1968)
Bæk, Jan & Eriksen, Finn: *Marxisme og kapitalismekritik*, Serie om videnskabsforskning nr. 16 (Ålborg 1982)
Balser, Frolinde: *Sozial-Demokratie 1848/49-1863: Die erste deutsche Arbeiterorganisation*, 2 band (Stuttgart 1965)

Baron, Samuel H.: *Plekhanov: The Father of Russian Marxism* (Stanford, Cal. 1966)
Bayertz, Kurt: ”From Utopia to Science: The Development of Socialist Theory between Utopia and Science”, i Mendelsohn, E. & Nowotny, H. (red.): *Nineteen Eighty-four: Science between Utopia and Dystopia* (Dordrecht 1984)
Bebel, August: *Kvinnan och socialismen* (Stockholm 1972)
Beck, John och Rahbek, Lars: Magisteruppsats om ”Praxisbegrebets status i den tyske radikalisme omkring første halvdel af førrige århundrede og en diskussion af aktuelle marxismers behandling af Marx’ ungdomskrifter”, stencil, Institut for Idéhistorie, Århus universitet (1976)
Becker, Gerhard: *Karl Marx und Friedrich Engels in Köln 1848- 1849* (Berlin 1963)
Becker, Werner: *Idealistische und materialistische Dialektik: Das Verhältnis von ”Herrschaft und Knechtschaft” bei Hegel und Marx* (Stuttgart 1970)
Bell, Daniel: *The End of Ideology* (Glencoe, Ill. 1960)
Berger, Peter L. & Luckmann, Thomas: *The Social Construction of Reality* (Harmondsworth, Middlesex 1967)
Berlin, Isaiah: *Är historien ödesbestämd?* (Stockholm 1956)
Berlin, Isaiah: *Karl Marx* (Stockholm 1965)
Bernstein, Eduard: *Socialismens förutsättningar och social-demokratins uppgifter* (Stockholm 1907a), nyutgåva (Lund 1979)
Bernstein, Eduard: *Socialdemokrati och parlamentarism* (Malmö 1907b)
Bernstein, Eduard: *Erinnerungen eines Sozialisten*, 1:a delen (Berlin 1918)
Bernstein, Eduard: ”Entwicklungsgang eines Sozialisten”, i Felix Meiner (red.): *Die Volks-wirtschaftslehre der Gegenwart in Selbstdarstellungen* (Leipzig 1924)
Bestor Jr, Arthur E: ”The Evolution of the Socialist Vocabulary”, i *Journal of the History of Ideas*, nr 3 1948
Björkegren, Hans: *Ryska posten: De ryska revolutionärerna i Norden 1906-17* (Stockholm 1985)
Black, Cyril E. (red.): *The Transformation of Russian Society: Aspects of Social Change since 1961* (Cambridge, Mass. 1960)
Blackburn, Robin (red.): *Ideology in Social Science: Readings in Critical Social Theory* (London 1972)
Blackburn, Robin: ”Marxism: Theory of Proletarian Revolution”, i *New Left Review*, nr 97, maj-juni 1976
Blackburn, Robin (red.): *Revolution & Class Struggle: A Reader in Marxist Politics* (Glasgow 1977)
Blumenberg, Werner: ”Ein unbekanntes Kapitel aus Marx’ Leben”, i *International Review of Social History*, 1956
Blumenberg, Werner: *August Bebels Briefwechsel mit Friedrich Engels* (Haag 1965)
Blumenberg, Werner: *Karl Marx* (London 1972)
Boglind, Anders, Lindskoug, Kerstin & Månson, Per: *Kapital, rationalitet och social sammanhållning*, 2:a uppl. (Stockholm 1986)
The Bolsheviks and the October Revolution: Minutes of the Central Committee of the Russian Social-Democratic Labour Party (bolsheviks), August 1917-February 1918 (London 1974)
Bonell, Victoria E.: *Roots of Rebellion: Workers’ Politics and Organization in St. Petersburg and Moscow, 1900- 1914* (Los Angeles, Cal. 1983)
Bonell, Victoria E (red.): *The Russian Worker: Life and Labor under the Tsarist Regime* (Los Angeles, Cal. 1983)
Bottomore, Tom (red.): *Karl Marx* (Oxford 1979)

Bottomore, Tom (red.): *Modern interpretations of Marx* (Oxford 1981)
Bottomore, Tom: *På väg mot socialismen?: Teorier kring den moderna kapitalismen* (Stockholm 1987)
Bottomore, Tom & Goode, Patrick (red.): *Austro-marxism* (Oxford 1978)
Brante, Thomas: *Vetenskapens struktur och förändring* (Lund 1980)
Brante, Thomas: *Vetenskapens sociala grunder: En studie av konflikter i forskarvärlden* (Stockholm 1984)
Brazil, William J.: *The Young Hegelians* (London 1970)
Brinton, Maurice: *Fabrikskommittéerna i den ryska revolutionen* (Stockholm 1971)
Bronner, Eric S. (red.): *The Letters of Rosa Luxemburg* (Boulder, Col. 1978)
Bruhat, J.: ”La Révolution Française et la Formation de la Pensée de Marx”, i *Annales Historiques de la Révolution Française*, nr 38 (1966)
Bry, Gerhard: *Wages in Germany 1871-1945* (Princeton, N. J. 1960).
Bucharin, Nikolaj I. & Preobrazjenskij, A. A.: *Kommunismens ABC*, 2 delar (Göteborg 1972)
Burill [Burrill], John: *Kritisk teori: En introduktion* (Göteborg 1987)
Burke, Edmund: *Reflections on the Revolution in France* (Harmondsworth, Middlesex 1968)
Cahnman, Werner J. & Boskoff, Alvin (red.): *Sociologi and History: Theory and Research* (New York 1964)
Callinicos, Alex: *Althusser’s Marxism* (London 1976)
Callinicos, Alex: *Is There a Future for Marxism?* (London 1982)
Callinicos, Alex: *Marxism and Philosophy* (Oxford 1983)
Carlsen, Jørgen m. fl.: *Kapitalisme, behov o civilisation*, 2 band (Århus 1980)
Carr, Edward H.: *Vad är historia?* (Stockholm 1965)
Carr, Edward H.: *Ryska revolutionen 1917-1923*, 3 delar (Lund 1970)
Carsten, F. L.: *Revolution in Central Europe 1918-1919* (London 1972)
Carver, Terrell: Marx & Engels: *The Intellectual Relationship* (Brighton, Sussex 1983)
de Certeau, Michel: *Spor af historien: Essays om historiefilosofi og samfund* (Köpenhamn 1975)
Charques, Richard: *The Twilight of Imperial Russia* (London 1958)
Clapham, J. H.: *The Economic Development of France and Germany 1815-1914* (Cambridge 1921)
Claudin, Fernando: *Eurokommunisme og socialisme* (Århus 1978)
Clausen, H. P.: *Hvad er historie?: Den historiske videnskabs metodiske grundspørgsmål og nyere synspunkter på historieforskningens teoretiske problemer* (Köpenhamn 1963)
Cobban, Alfred: *The Social Interpretation of the French Revolution* (Cambridge 1964)
Cobban, Alfred: *Aspects of the French Revolution* (London 1968)
Cohen, George A.: *Karl Marx’s Theory of History: A Defence* (Princeton, N. J. 1980), sv. övers. *Karl Marx’ historieteori: Ett försvar* (Lund 1986)
Cohen, Jean L.: *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory* (Oxford 1983)
Cohen, Robert S. & Wartofsky, Marx W. (red.): *Hegel and the Sciences* (Dordrecht 1984)
Cole, G. D. H.: *Introduction to Economic History, 1750-1950* (London 1952)
Cole, G. D. H.: *A History of Socialist Thought*, vol. I: *The Forerunners* (London 1971), vol. II: *Marxism and Anarchism, 1850-1890* (London 1970), vol. III: *The Second International*, 2 delar (London 1970), vol IV: *Communism and Social Democracy, 1914-1931*, 2 delar (London 1969), vol. V: *Socialism and Fascism, 1931 - 1939* (London 1969)
Colletti, Lucio: *From Rousseau to Lenin: Studies in Ideology and Society* (London 1972)
Colletti, Lucio: ”A Political and Philosophical Interview”, i *New Left Review*, nr 86, juli-aug.

1974
Colletti, Lucio: ”Marxism and the Dialectic”, i *New Left Review*, nr 93 (1975)
Colletti, Lucio: *Marxism and Hegel* (London 1979)
Conze, Werner och Engelhardt, Ulrich (red.): *Arbeiter im Industrialisierungsprozeß* (Stuttgart 1979)
Cooper, Rebecca: *The Logical Influence of Hegel on Marx*, Publications in the Social Sciences, vol. 2, No 2 (Washington, Seattle 1925)
Corrigan, Philip, Ramsey, Harvie & Sayer, Derek: *Socialist Construction and Marxist Theory: Bolshevism and Its Critique* (London 1978)
Craig, Gordon A.: *Germany 1866-1945* (Oxford 1978)
Cumming, Robert Denoon (red.): *The Philosophy of Jean-Paul Sartre* (New York 1965)
Dahlkvist, Mats: *Att studera Kapitalet, Första boken: Kommentar och studiehandliedning* (Lund 1978)
Dahlkvist, Mats: ”Marx, Kapitalet och den politiska kampen: Ett bidrag till diskussionen om den s.k. ödestron”, i *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*, nr 17 (1979)
Dahlkvist, Mats: ”Mänskliga behov i idéhistorien och i den verkliga historien: Del II: Schanz och den socialistiska traditionen”, i *Philosophia, Tidsskrift for filosofi*, årg. 11, nr 3-4 (1983)
Dampier, William Cecil: *A History of Science and Its Relation with Philosophy and Religion* (Cambridge 1961)
Dietzgen, Josef: *Sämtliche Schriften*, 3 band (Wiesbaden 1911)
Deutscher, Isaac: *Lenins ungdom* (Stockholm 1971a)
Deutscher, Isaac: *Trotskij*, vol. I: *Den väpnade profeten: Trotskij 1879-1921*, (Mölndal 1971b), vol. II: *Den avväpnade profeten: Trotskij 1921-1929* (Mölndal 1972b), vol. III: *Den förvisade profeten: Trotskij 1929-1940* (Göteborg 1972c)
Deutscher, Isaac: *Stalin: En politisk biografi* (Mölndal 1972d)
Deutscher, Isaac: *Marxism in Our Time* (London 1972a)
Dobb, Maurice: *Studier i kapitalismens utveckling* (Stockholm 1981)
Dray, William: *Perspectives on History* (London 1980)
Dunayevskaya, Raya: *Philosophy and Revolution: From Hegel to Sartre, and from Marx to Mao* (New York 1973)
Dunayevskaya, Raya: *Marxism and Freedom: From 1776 until Today*, 4:e uppl. (London 1975)
Eckert, Georg (red.): *Wilhelm Liebknechts Briefwechsel mit Karl Marx und Friedrich Engels* (Haag 1963)
Eckert, Georg (red.): *Wilhelm Liebknechts Biefwechsel mit deutschen Sozialdemokraten 1862-1878*, band 1 (Assen 1973)
Edwards, H. W.: *Labor Aristocracy, Mass Base of Social Democracy* (Stockholm 1978)
Elster, Jon: *Essays om Hegel og Marx* (Oslo 1969)
Elster, Jon: *Stat, organisasjon, klasse: Noen hovedretninger i modern politisk filosofi* (Oslo 1976)
Elster, Jon: *Making Sense of Marx* (Cambridge 1985)
Engels, Friedrich: *The Condition of the Working Class in England* (London 1969a)
Engels, Friedrich: *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (Stockholm 1969b)
Engels, Friedrich: *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut* (Stockholm 1969c)
Engels, Friedrich: *Anti-Dühring: Herr Eugen Dührings omvälvning av vetenskapen* (Stockholm 1970)
Engels, Friedrich: *Om ”Kapitalet” av Karl Marx* (Moskva 1974)

Engels, Friedrich: *Dialectics of Nature* (Moskva 1976)
Evans, Richard J. (red.): *German Working-Class, 1888-1933* (London 1982)
Fehér, Ferenc, Heller, Agnes & Márkus, György: *Dictatorship over Needs* (Oxford 1983)
Fetscher, Iring: ”Von der Philosophie des Proletariats zur proletarischen Weltanschauung”, i *Marxismusstudien, Zweite Folge* (Tübingen 1957)
Fetscher, Iring: *Der Marxismus: Seine Geschichte in Dokumenten*, 3 band (München 1962, 1964 och 1965)
Fetscher, Iring: *Från Marx till sovjetideologin: Den sovjetiska, jugoslaviska och kinesiska marxismen i framställning, kritik och dokument* (Stockholm 1975)
Feuer, Lewis S.: *The Scientific Intellectual: The Psychological and Sociological Origins of Modern Science* (New York 1963)
Feuer, Lewis S. (red.): *Marx and Engels: Basic Writings on Politics and Philosophy* (Glasgow 1978)
Feuerbach, Ludwig: *Schriften aus dem Nachlaß*, 3 band (Darmstadt 1974-1976)
Fischer, Ernst & Marek, Franz: *Vad Lenin verkligen sagt* (Stockholm 1972)
Fischer, Louis: *Lenin* (Stockholm 1967)
Fletcher, Roger: *Revisionism and Empire: Socialist Imperialism in Germany, 1897-1914* (London 1984)
Floyd, David: *1905 års ryska revolution* (Lund 1971)
Foner, Philip S.: ”Two Neglected Interviews with Karl Marx”, i *Science and Society*, vol. 46 (1972)
Freymond, Jacques (red.): *La première Internationale*, 2 band (Genève 1962)
Fry, John: Marcuse: D*ilemma and Liberation: A Critical Analysis* (Stockholm 1974)
Frängsmyr, Tore: *Framsteg eller förfall: Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition* (Stockholm 1980)
Fuller, Peter: ”The Christ of Faith and the Jesus of History”, i *New Left Review*, nr 146 (1984)
Förder, Herwig: *Marx und Engels am Vorabend der Revolution: Die Ausarbeitung der politischen Richtlinien für die deutschen Kommunisten (1846- 1848)* (Berlin 1960)
Gadamer, Hans-Georg: W*ahrheit und Methode*, 3: e utvidg. uppl. (Tübingen 1972)
Gay, Peter: *The Dilemma of Democratic Socialism: Eduard Bernstein’s Challenge to Marx* (New York 1952)
Geras, Norman: *Althussers marxism: Varufetischism och klassmedvetande* (Lund 1972)
Geras, Norman: ”Classical Marxism and Proletarian Representation”, i *New Left Review*, nr 125 (198 1)
Geras, Norman: *Marx and Human Nature* (London 1983)
Gerhard, Dietrich: ”Guizot, Augustin Thierry und die Rolle des Tiers État in der französischen Geschichte”, i *Historische Zeitschrift*, nr 190 (1960)
Gerstein, Ira: ”Production, cirkulation and value: The significance of the ’transformation problem’ in Marx’ critique of Political Economy”, i *Economy and Society*, vol. 5 (1976)
Gerth, Hans (red.): *The First International: Minutes of the Hague Congress of 1872 with Related Documents* (Madison, Wisc. 1957)
Giddens, Anthony: *Capitalism and modern social theory: An analysis of the writings of Marx, Durkheim and Max Weber* (Cambridge 1978)
Giddens, Anthony: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*, vol. 1: *Power, Property and the State* (London 1981)
Gneuss, Christian: ”Um den Einklang von Theorie und Praxis: Eduard Bernstein und der Revisionismus”, i *Marxismusstudien, Zweite Folge* (Tübingen 1957)
Gorz, André: *Arbetarklassen i överflödets samhälle* (Stockholm 1965)

Gorz, André: *Réforme et révolution* (Paris 1967)
Gorz, André: *Farväl till proletariatet: Bortom socialismen* (Stockholm 1982)
Gouldner, Alvin: *The Two Marxisms* (London 1980)
Graham, Loren: ”Bogadov’s Red Star: An Early Bolshevik Science Utopia”, i Mendelsohn, E. & Nowotny, H. (red.): *Nineteen Eighty-four: Science between Utopia and Dystopia* (Dordrecht 1984)
Gramsci, Antonio: *En kollektiv intellektuell* (Lund 1967)
Gramsci, Antonio: *Brev från fängelset*, i urval av Carl-Göran Ekerwald (Stockholm 1981)
Gronow, Jukka: *On the Formation of Marxism: Karl Kautsky’s Theory of Capitalism, the Marxism of the Second International and Karl Marx’s Critique of Political Economy*, Commentationes Scientiarum Socialum, 33 (Helsingfors 1986)
Großmann, Henryk: ”Die Änderung des ursprümglischen Aufbauplanes des Marxschen ’kapitals’ und Ihre Ursachen”, i Grünberg, Karl: (red.): *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, årg. 14 (1929)
Gunnarson, Gunnar: *Georg Lukács: En essay* (Lund 1969)
Gunnarson, Gunnar: *Lenin: Biografi i ord och bild* (Stockholm 1970)
Gustafsson, Bo: *Marxism och revisionism: Eduard Bernsteins kritik av marxismen och dess idéhistoriska förutsättningar* (Uppsala 1969)
Gustafsson, Bo (red.): *Marx/Engels: Brev i urval* (Stockholm 1972)
Guttsman, Wilhelm F.: *The German Social Democratic Party, 1875-1933* (London 1981)
Habermas, Jürgen: *Zur Rekonstrution des Historischen Materialismus* (Frankfurt a.M. 1976)
Habermas, Jürgen: *Den rationella övertygelsen: En antologi om legitimitet, kris och politik* (Stockholm 1984)
Habermas, Jürgen: D*ie Neue Unübersichtlichkeit: Kleine Politische Schriften V* (Frankfurt a.M. 1985)
Haimson, Leopold H.: *The Russian Marxists and the Origins of Bolschevism*, Russian Research Center Studies, nr 19 (Cambridge, Mass. 1955)
Haimson, Leopold H. (red.): *The Politics of Rural Russia, 1905-1914* (London 1979)
Hall, Alex: *Scandal, Sensation and Social Democracy: The SPD Press and Wilhelmine Germany, 1890-1914* (Cambridge 1977)
Hammen, Oscar J.: *The Red ’48ers: Karl Marx and Friedrich Engels* (New York 1969)
Hammond, Thomas Taylor: *Lenin on Trade Unions and Revolution, 1893-1917* (New York 1957)
Hansen, J., Marquardt, O. og Sørensen, P.: ”Det tyske socialdemokrati: En analyse af SPD’s og fagforeningernes teori og praksis”, i *Den Jyske Historiker*, nr 2 1975
Hansson, Martin: ”Hegel och den moderna välfärdsstaten: En tolkning av Hegels Rättsfilosofi som välfärdsstatsteori”, C-uppsats, Sociologiska inst., Göteborgs universitet (1986)
Hansson, Sven Ove: *Marx och Engels i politiken: Demokratins roll i deras politiska och vetenskapliga verksamhet* (Stockholm 1976)
Haug, Wolfgang Fritz: *Läs kapitalet: Introduktion till analysen av värdeformen* (Stockholm 1979)
Heckart, Beverly: *From Basserman to Bebel: The Grand Bloc’s Quest for Reform in the Kaiserreich, 1900-1914* (New Haven 1974)
Hegedüs, Andras m. fl.: H*umanisation of Socialism: Writings of the Budapest School* (London 1976)
Heidegren, Carl-Göran: *Filosofi och revolution: Hegels väg till visdom* (Stockholm 1984)
Hegna, Trond m. fl.: *Lenin och den nordiska arbetarrörelsen* (Stockholm 1970)
Heller, Agnes: *En bekännelse till filosofin* (Göteborg 1983a)

Heller, Agnes: *Lukács Reevalued* (Oxford 1983b)
Heller, Agnes: *A Radical Philosophy* (Oxford 1984)
Henderson, W.O.: *The Rise of German Industrial Power 1834-1914* (London 1975)
Hilferding, Rudolf: *Das Finanzkapital: Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus* (Frankfurt a.M. 1968)
Hirsch, Helmut (red.): *Eduard Bernsteins Briefwechsel mit Friedrich Engels* (Assen 1970)
Hobsbawm, Eric J.: *The Age of Revolution 1789-1848* (New York 1962)
Hobsbawm, Eric J.: ”Revolution”, föredrag vid XIV International Congress of Historical Sciences, San Francisco, 22-29 aug. 1975 (opubl.)
Hobsbawm, Eric J.: *The Age of Capital 1848-1875* (New York 1979)
Hobsbawm, Eric J. (red.): *The History of Marxism*, vol. 1: *Marxism in Marx's Day* (Bloomington 1982)
Hobsbawm, Eric J. & Ranger, Terence (red.): *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983)
Hobson, John A.: ”Capitalism and Imperialism in South Africa”, i *Contemporary Review*, nr 1 1897
Hobson, John A.: *Imperialism: A Study*, 3:e rev. uppl. (London 1938a)
Hobson, John A.: *Confessions of an Economic Heretic* (London 1938b)
Hoeges, Dirk: *François Guizot und diefranzösische Revolution* (Bonn 1973)
Holtzheuer, Walter: *Karl Kautskys Werk als Weltanschauung* (München 1972)
Hook, Sidney: *Marx and the Marxists: The Ambiguous Legacy* (Princeton 1955)
Hook, Sidney: *From Hegel to Marx: Studies in the Intellectual Development of Karl Marx* (Ann Arbor, Mich. 1968)
Hook, Sidney: *Revolution, Reform, and Social Justice: Studies in the Theory and Practice of Marxism* (Oxford 1975)
Hook, Sidney: *Marxism and beyond* (Totowa, N. J. 1983)
Horkheimer, Max m. fl.: *Kritisk teori* (Oslo 1977)
Horowitz, David (red.): *Marx och den moderna nationalekonomin* (Stockholm 1970)
Howe, Irving: *Trotsky* (Glasgow 1978)
Hughes, H. Stuart: *Consiousness and Society: The Reorientation of European Social Thought, 1890-1930* (Brighton 1979)
Hunt, R. N.: *Marxism: Past and Present* (London 1954)
Hunt, R. N.: *The Political Ideas of Marx and Engels* (London 1975)
Inglis, Brian: *Poverty and the Industrial Revolution* (London 1972)
Isaksson, Folke: *Pariskommunen: Den första socialistiska revolutionen* (Stockholm 1971)
Israel, Joachim: Alienation: *Från Marx till modern sociologi*, 2:a uppl. (Stockholm 1971)
Israel, Joachim: *Alienation och byråkratisering: Industrisamhället i omvandling* (Stockholm 1982)
Jacobs, Nicholas: ”Workers' Education: The German Social Democratic Party School in Berlin, 1906-1914”, i *History Workshop*, nr 5 (1978)
Jay, Martin: *The Dialectical Imagination: A History of the Frankfurter School and the Institute of Social Research 1923-50* (Guilford, Surrey 1974)
Jay, Martin: *Marxism and Totality: The Adventures of a Concept from Lukács to Habermas* (Los Angeles Cal. 1984)
Johansson, Ingvar & Liedman, Sven-Eric: *Positivism och marxism* (Stockholm 1981)
Johnson, Chalmers: *Revolutionary Change* (Stanford, Cal. 1982)
Joll, James: *The Second International 1889-1914* (London 1974)
Joll, James: *Europe since 1870: An International History* (New York 1976)
Joll, James: *Gramsci* (Stockholm 1979)

Jordan, Z. A.: ”The Dialectical Materialism of Lenin”, i *Slavic Review*, vol. XXV, nr 2 (1966)
Joravsky, David: *Soviet Marxism and Natural Science*, 1917-1932 (London 1961)
Kanthak, Gerhard: *Die Organisationsfrage in den Kontroversen der russischen Sozialdemokratie (1883-1905)* (Berlin 1975)
Kaplan, Lawrence (red.): *Revolutions: A Comparative Study: From Cromwell to Castro* (New York 1973)
Katkov, G. (red.): *Russia Enters the Twentieth Century, 1894-1917* (London 1971)
Kautsky, Benedikt (red.): *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky* (Wien 1955)
Kautsky, John H.: ”J. A. Schumpeter and Karl Kautsky: Parallel Theories of Imperialism”, i *Midwest Journal of Political Science*, vol. V, nr 2 (1961)
Kautsky, Karl: *Karl Marx's ekonomiska läror* (Stockholm [1887])
Kautsky, Karl: *Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Theil* (Stuttgart 1892)
Kautsky, Karl: *Thomas More och hans utopia* (Stockholm 1893)
Kautsky, Karl: *Bernstein und das sozialdemokratische Programm: Eine Antikritik* (Stuttgart 1899), sv. övers.: *Socialdemokrati och socialism: En kritik av Bernstein* (Stockholm 1908)
Kautsky, Karl: *Den sociala revolutionen* (Stockholm 1906), nyutg. (Lund 1979)
Kautsky, Karl: *Ethik und materialistische Geschichtungsauffassung* (Stuttgart 1910)
Kautsky, Karl: N*ationalstaat, imperialistischer Staat und Staatenbund* (Nürnberg 1915)
Kautsky, Karl: *Demokrati eller diktatur* (Stockholm 1919)
Kautsky, Karl: ”Ein Brief über Bernstein an Plechanov”, i *Der Kampf: Socialdemokratische Monatsschrift*, nr 1 1925 (1925a)
Kautsky, Karl: ”Engels' politisches Testament”, i *Der Kampf: Socialdemokratische Monatsschrift*, nr 1 1925
(1925b)
Kautsky, Karl: *Die materialistische Geschichtsauffassung*, 2 band (Berlin 1927)
Kautsky, Karl: *Erinnerungen und Erörterungen* (Gravenhagen 1960)
Kautsky, Karl: *Vägen till makt* (Lund 1979)
Kautsky, Karl Jr. (red.): *August Bebels Briefwechsel mit Karl Kautsky* (Assen 1971)
Kautsky, Luise (red.): *Rosa Luxemburg: Briefe an Karl und Luise Kautsky 1896-1918* (Berlin 1923)
Keep, John L. H.: *The Rise of Social Democracy in Russia* (Oxford 1963)
Keep, John L. H.: *The Russian Revolution: A Study in Mass Mobilization* (New York 1976)
Kemp, Peter: *Marxismen i Frankrike: Apropå ”de nya filosoferna” och marxismens kris* (Stockholm 1981)
Kemp, Tom: *Teorier om imperialismen* (Stockholm 1972)
Kendell, Walter: *The Labour Movement in Europe* (London 1975)
Kindersley, Richard: *The First Russian Revisionists: A Study of ”Legal Marxism” in Russia* (Oxford 1962)
Kingston-Mann, Esther: *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution* (Oxford 1983)
Kochan, Lionel: *Russia in Revolution, 1890-1918* (London 1966)
Koht, Halvdan: *Folkets tidsålder: Revolutionsåret 1848 i Europa* (Stockholm 1982)
Kolakowski, Leszek: *Människan utan alternativ: Om det möjliga och omöjliga i att vara marxist* (Stockholm 1964)
Kolakowski, Leszek: *Main Currents of Marxism*, 3 vol. (Oxford 1978)
Korsch, Karl: ”Die Materialistische Geschichtungsauffassung: Eine Auseinandersetzung mit Karl Kautsky”, i Grünbegr,Karl (red.): *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiter-bewegung*, årg. 14 (1929)
Korsch, Karl: *Karl Marx* (New York 1963)

Korsch, Karl: *Marxism och filosofi* (Stockholm 1972)
Kosík, Karel: *Det konkretas dialektik: En studie i människans och världens problematik* (Göteborg 1979)
Krasso, Nicolas & Mandel, Ernest: *Trotskijs marxism: En debattskrift* (Lund 1971)
Krupskaya, Nadezhda K.: *Memories of Lenin*, 2 band (Letchworth 1930)
Kuczynski, Jürgen: *Arbetarklassens uppkomst* (Stockholm [1970])
Kusin, Vladimir V.: *The Intellectual Origins of the Prague Spring: The Development of Reformist Ideas in Czechoslovakia 1956-1967* (Cambridge 1971)
Källberg, Sture (red.): *Marx och Engels till vardags* (Stockholm 1970)
Landes, David S.: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (Cambridge 1978)
Lane, David: *The Roots of Russian Communism: A Social and Historical Study of Russian Social-Democracy 1898-1907* (Assen 1969)
Larsson, Reidar: T*heories of Revolution: From Marx to the First Russian Revolution* (Stockholm 1970)
Lefèbvre, Georges: *1789: Den franska revolutionens bakgrund och orsaker* (Stockholm 1969)
Lefèbvre, Henri: *Marx' sociologi* (Stockholm 1968)
Lefèbvre, Henri: *Marxismen* (Stockholm 1969)
Lefèbvre, Henri: *Lenins tänkande* (Stockholm 1971)
Leidigkeit, Karl-Heinz: *Wilhelm Liebknecht und August Bebel in der deutschen Arbeiterbewegung 1862-1869* (Berlin 1958)
Lenin, Vladimir I.: *Valda verk* (*VV*), 4 vol. (Moskva 1956)
Lenin, Vladimir I.: *Lenin i urval* (Stockholm 1965)
Lenin, Vladimir I.: *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (Lund 1969)
Lenin, Vladimir I.: *Staten och revolutionen* (Stockholm 1970a)
Lenin, Vladimir I.: *What the "Friends of the People" Are and How They Fight the Social Democrats* (Moskva 1970b)
Lenin, Vladimir I.: *Vad bör göras?* (Göteborg 1971)
Lenin, Vladimir I.: *Materialismen och empiriokriticismen: Kritiska anmärkningar till en reaktionär filosofi* (Moskva 1973a)
Lenin, Vladimir I.: *Andra Internationalens sammanbrott* (Göteborg 1973b)
Lenin, Vladimir I.: *Den proletära revolutionen och renegaten Kautsky* (Stockholm 1975a)
Lenin, Vladimir I.: *Om "demokrati" och diktatur* (Stockholm 1975b)
Lenin, Vladimir I.: *Über Hegelsche Dialektik* (Leipzig 1976)
Lewin, Moshe': *Lenins sista strid* (Stockholm 1968)
Levine, Norman: *The Tragic Deception: Marx contra Engels* (Oxford 1975)
Ley, Carl: "Socialism and the Educated Middle Classes in Western Europe 1870–1914", opubl. ms. (Canterbury 1984)
Lichtheim, George: *Marxism: An Historical and Critical Study* (London 1964)
Lichtheim, George: *Socialismens historia* (Stockholm 1972)
Lidtke, Vernon L.: *The Outlawed Party: Social Democracy in Germany, 1878-1890* (Princeton, N. J. 1966)
Liebknecht, Wilhelm: *Über die politische Stellung der Sozialdemokratie: Inbesondere mit Bezug auf den Reichstag (*Leipzig 1874)
Liedman, Sven-Eric (red.): *Anti- Marx: Kritiska och avvikande synpunkter på Marx* (Stockholm 1970)
Liedman, Sven-Eric: "Marxism och dialektik", i *Häften för kritiska studier*, nr 5 1976
Liedman, Sven-Eric: *Motsatsernas spel: Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap,*

2 vol. (Lund 1977)
Liedman, Sven-Eric: ”Om mandariner och icke-mandariner: Hur ’Wissenschaft’ och ’science’ fick olika betydelser”, i *Häften för kritiska studier*, nr 2 1984
Liedman, Sven-Eric: ”Engels und Labriola: Einige Bemerkungen”, manuskript, kommer i *Argument Sonderbände* (Berlin 1987)
Lindskoug, Kerstin: *Hänförelse och förnuft: Om karisma och rationalitet i Max Webers sociologi* (Lund 1979)
Lipset, Seymour M. & Hofstadter, Richard (red.): *Sociology and History: Methods* (New York 1968)
Ljungdal, Arnold: *Marxismens världsbild* (Stockholm 1967)
Lorenz, Einhart: *Arbeiderbevegelsens historie*, 2 band (Oslo 1975)
Lukács, Georg: *Lenins tankevärld* (Stockholm 1970)
Lukács, Georg: *Historia och klassmedvetande: Studier i marxistisk dialektik* (Lund 1971)
Lukács, Georg: *The Ontology of Being: 1. Hegel’s False and His Genuine Ontology* (London 1978)
Lundkvist, Anders: *Introduktion till metoden i Kapitalet* (Göteborg 1975)
Lundmark, Lennart: *Det förflutnas makt: Om sociala tidsbegrepp och samhällsförändring* (Lund 1984)
Luporini, Cesare: *Karl Marx: Kommunismus und Dialektik* (Frankfurt a.M. 1974)
Luxemburg, Rosa: *Sozialreform oder Revolution?* (Leipzig 1899)
Luxemburg, Rosa: *Politische Schriften (PS)*, 3 band (Frankfurt a.M. 1967-1968)
Luxemburg, Rosa: *Gesammelte Werke 1893-1911*, 2 band (Berlin 1970 och 1972)
Luxemburg, Rosa: *The Accumulation of Capital* (London 1971a)
Luxemburg, Rosa: *Socialdemokratins kris* (Stockholm 1971b)
Luxemburg, Rosa: *Den ryska revolutionen* (Stockholm 1972)
Lübbe, Peter (red.): *Kautsky gegen Lenin* (Berlin 1981)
Lübcke, Poul (red.): *Vor tids filosofi*, 2 band (Köpenhamn 1982)
Löwy, Michael: ”From the ’Logik’ of Hegel to The Finland Station in Petrograd”, i *Critique*, nr 6, våren 1976
Löwy, Michael: *The Politics of Combined and Uneven Development: The Theory of Permanent Revolution* (London 1981)
Maehl, William: ”The Triumph of Nationalism in the German Socialist Party on the Eve of the First World War”, i *Journal of Modern History*, vol. XXIV, nr 1 (1952)
Magnusson, Lars: *Teorier om imperialismen* (Stockholm 1985)
Malthus, Thomas R.: *Om befolkningsfrågan* (Stockholm 1969)
Mandel, David: *The Petrograd Workers and the Soviet Seizure of Power: From the July Days 1917 to July 1918* (Hong Kong 1984)
Mandel, Ernest: *The Formation of the Economic Thought of Karl Marx: 1843 to Capital* (London 197 1), sv. övers.: *Karl Marx’ ekonomiska tänkande* (Stockholm 1973)
Mandel, Ernest: *Senkapitalismen* (Stockholm 1974)
Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia* (London 1960)
Mannheim, Karl: *Structures of Thinking* (London 1982)
Mao Tse-Tung: *Citat ur ordförande Mao Tse-Tungs verk* (Göteborg 1969)
Marcuse, Herbert: *Människans befrielse* (Stockholm 1969a)
Marcuse, Herbert: *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory* (London 1969b)
Marcuse, Herbert: *Sovjetmarxismen: En kritisk analys* (Göteborg 1984)
Marks, Harry J.: ”The Sources of Reformism in the Social Democratic Party of Germany

1890-1914”, i *Journal of Modern History*, vol. XI (1939)
Márkus, György: ”Four Forms of Critical Theory: Some Theses on Marx’s Development”, i Cohen, Robert S. & Wartowsky, Marx W. (red.): *Language and Production: A Critique of the Paradigms (*Dortrecht 1986)
Marx, Karl: *Marx inför rätta: Kölnerprocessen mot de rhenska demokraternas utskott* (9:de februari 1849) (Stockholm 1913)
Marx, Karl: *Filosofins elände: Ett svar på Proudhons ”Eländets filosofi”* (Stockholm 1949)
Marx, Karl: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin 1953), eng. övers.: *Marx’s Grundrisse*, i urval av David McLellan (St Albans, Herts. 1973a), sv. övers.: *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, i urval av Sven-Eric Liedman (Stockholm 1971 f)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Kommunistiska manifestet* (Stockholm 1954)
Marx, Karl: *Människans frigörelse*, Ett urval av Karl Marx skrifter av Sven-Eric Liedman (Stockholm 1965a)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Selected Correspondence* (Moskva 1965b)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Werke (MEW)*, 39 band (Berlin 1967-72)
Marx, Karl: *Pariskommunen* (Stockholm 1969)
Marx, Karl: *Lönearbete och kapital* (Stockholm 1970a)
Marx, Karl: *Till kritiken av den politiska ekonomin* (Stockholm 1970b)
Marx, Karl: *Kapitalet: Kritik av den politiska ekonomin*, första boken: *Kapitalets produktionsprocess* (Lund 1970c), andra boken: *Kapitalets cirkulationsprocess* (Lund 1971 c), tredje boken: *Den politiska ekonomins totalprocess* (Lund 1978c)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Kommunistiska manifestet* (Göteborg 1970d)
Marx, Karl: *Om förkapitalistiska produktionssätt*, ett kommenterat texturval av Erik af Edholm (Stockholm 1970e)
Marx, Karl: *Lön, pris och profit* (Stockholm 1971a)
Marx, Karl: *Klasstriderna i Frankrike 1848-1850* (Stockholm 1971b)
Marx, Karl: *Louis Bonapartes 18:e Brumaire* (Stockholm 1971d)
Marx, Karl: *Revolution and Counterrevolution* (London 1971e)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Marx-Engels i kamp* (Göteborg 1972)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Feuerbach: Opposition of the Materialist and Idealist outlook* (London 1973b)
Marx, Karl: *The First International and After* (Harmondsworth, Middlesex 1974)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Skrifter i urval: Ekonomiska skrifter* (Lund 1975)
Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Gesamtausgabe (MEGA)*, vol. 1 (Berlin 1975)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Collected Works* (*CW*), 21 band (London 1975-83)
Marx, Karl & Engels, Friedrich: *Skrifter i urval: Filosofiska skrifter* (Lund 1978a)
Marx, Karl: *The Revolutions of 1848* (Harmondsworth, Middlesex 1978b)
Mattews, Betty (red.): *Marx: A Hundred Years on* (London 1983)
Matthias, Erich: ”Kautsky und der Kautskyanismus”, i *Marxismus-studien, Zweite Folge* (Tübingen 1957)
McLellan, David: *The Thought of Karl Marx: An Introduction* (Edinburgh 1971)
McLellan, David: *Engels* (Glasgow 1977)
McLellan, David: *Marx* (Glasgow 1978)
McLellan, David: *Marx before Marxism* (London 1980a)
McLellan, David: *Marxism after Marx: An Introduction* (London 1980b)
McLellan, David: *Karl Marx: His Life and Thought* (London 1981)
McLellan, David (red.): *Marx: The First Hundred Years* (London 1983)

Meek, Ronald L.: ”The Scottish Contribution to Marxist Sociology”, i John Saville (red.): *Democracy and the Labour Movement* (London 1954)
Meek, Ronald L.: *Studies in the Labour Theory of Value* (London 1973)
Mehring, Franz: *Karl Marx - hans livs historia*, 2 delar (Stockholm 1971)
Mellon, Stanley: *The Political Uses of History: A Study of Historians in the French Restoration* (Stanford, Cal. 1958)
Mepham, John and Ruben, David Hillel (red.): *Issues in Marxist Philosophy*, vol. 1: *Dialectics and Methods* (Brighton 1979)
Merleau-Ponty, Maurice: *Adventures of the Dialectics* (London 1974)
Mészáros, István: *Marx's Theory of Alienation* (London 1978)
Mészáros, István: *The Work of Sartre*, vol. 1: *Search for Freedom* (Brighton 1979)
Meyer, Alfred G.: *Communism* (New York 1963)
Meyer, Alfred G.: *Marxism: The Unity of Theory and Praxis* (Cambridge 1970)
Miliband, Ralph: *Marxism and Politics* (Oxford 1977)
Mommsen, Hans J. & Husung, Hans-Gerhard (red.): *The Development of Trade Unionism in Great Britain and Germany, 1880-1914* (London 1985)
Mommsen, Wilhelm: *Deutsche Partiprogramme* (München 1960)
Mommsen, Wolfgang J.: *Theories of Imperialism* (London 1981)
Moore, Stanley: *Marx on the Choise between Socialism and Communism* (Cambridge 1980)
Moore Jr, Barrington: *Demokrati och diktatur: En undersökning av politiska idéers sociala ursprung* (Stockholm 1971)
Moore Jr, Barrington: *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt* (London 1978)
Morgan, Roger: *The German Social Democrats and the First International 1864-1872* (Cambridge 1965)
Månson, Per: ”Att läsa Althusser: En tolkning av Althussers tolkning av Marx i ’För Marx’”, stencil, Sociologiska inst., Göteborgs universitet (1972)
Månson, Per: ”Om revolutioner och revolutionsteori”, stencil, Sociologiska inst., Göteborgs universitet (1977)
Möller, Per Stig: *Den omänskliga marxismen: Om humanism och antihumanism i vår tids politik, vetenskap och etik* (Stockholm 1978)
Naimark, Norman M.: *Terrorists and Social Democrats: The Russian Revolutionary Movement under Alexander III* (Cambridge, Mass. 1983)
Narkiewicz, Olga A.: *Marxism and the Reality of Power, 1919-1980* (London 1981)
Negt, Oscar & Kluge, Alexander: *Offentlighet og erfaring: Til organisasjonsanalysen av borgerlig og proletarisk offentlighet* (Nordisk Sommeruniversitets skriftserie nr. 3, 1974)
Nettl, J. P.: *Rosa Luxemburg*, 2 vol. (London 1966)
Die Neue Zeit, årg. 1883-1916
Nicolaevsky, B.: ”Towards a History of ’The Communist League’ 1847-1852”, i *International Reveiw of Social History*, nr 1 1956
Nicolaus, Martin: ”The Unknown Marx”, i *New Left Review*, nr 48, (1968)
Nolan, Mary: *Social democracy and society: Working-class radicalism in Düsseldorf 1890-1920* (Cambridge 1981)
Nordin, Svante m.fl.: *Marxismens filosofi* (Stockholm 1979)
Novack, George (red.): *Existentialism versus Marxism: Conflicting Views on Humanism* (New York 1966)
Novack, George: *An introduction to the Logic of Marxism* (New York 1978)
Novack, George, Frankel D. & Feldman, F.: *The First Three Internationals: Their History and Lessons* (New York 1974)

Noyes, P.H.: *Organization and Revolution: Working-class Associations in the German Revolutions of 1848-1849* (Princeton, N. J. 1966)
Nyström, Per: ”Karl Marx’ ungdom”, i *Ateneum*, nr 1 1935
Nyström, Per: *Historieskrivningens dilemma* (Stockholm 1974)
Odén, Birgitta (red.): *Att skriva historia* (Stockholm 1978)
Olausson, Lennart: *Marxism och nykantianism: Staudinger, Vorländer och Woltmann*, 2 delar (Göteborg 1982)
Ollman, Bertell: *Alienation: Marx’ Conception of Man in Capitalist Society* (Cambridge 1971)
Orr, Linda: Jules Michelet: *Nature, History, and Language* (London 1976)
Pannekoek, Anton: *Lenin som filosof* (Jönköping 1973)
Pannekoek, Anton: *Parti, råd, revolusjon* (Oslo 1975)
Parkinson, G. H. R. (red.): *Marx and Marxism* (Cambridge 1982)
Pascal, Roy: ”Property and Society: The Scottish Historical School of the Eighteenth Century”, i *Modern Quartely*, vol. 1 (1938)
Paul, G. A.: ”Lenin’s Theory of Perception”, i *Analysis*, vol. 5, nr. 5 (1938)
Payne, Robert: *The Unknown Karl Marx: Documents Concerning Karl Marx* (New York 1971)
Pelling, Henry: *A History of British Trade Unionism* (Harmondsworth, Middlesex 1974)
Perkin, Harold: *The Origin of Modern English Society, 1780- 1880* (London 1978)
Petrovic, Gajo: *Marx in the Mid-twentieth Century* (New York 1967)
Pflanze, Otto: *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815-1971* (Princeton, N. J. 1963)
Pipes, Richard: *Social Democracy and the St. Petersburg Labor Movement, 1885-1897* (Cambridge, Mass. 1963)
Plamenatz, John: *German Marxism and Russian Communism* (Bristol 1954)
Plechanov, Grigorgij V.: *Den monistiska historieuppfattningens utveckling* (Stockholm 1972)
Plechanov, Grigorgij V.: *Selected Philosophical Works (SPW)*, 5 vol. (London 1977-81)
Plechanov, Grigorgij V.: *Om personlighetens roll i historien* (Göteborg 1984)
Polányi, Karl: *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* (Boston 1957)
Pollman, Klaus E.: *Parlamentarismus im Norddeutschen Bund 1867-1879* (Düsseldorf 1985)
Popper, Karl R.: *The Open Society and Its Enemies*, 2 vol. (London 1962)
Poster, Mark: *Existential Marxism in Postwar France: From Sartre to Althusser* (Princeton, N. J. 1977)
Poulantzas, Nicos: *Politisk makt och sociala klasser* (Mölndal 1970)
Poulantzas, Nicos: *Fascism och diktatur* (Stockholm 1973)
Rabehl, Bernd: *Historie og klasse-kamp: Marxistisk indføring i arbejderbevægelsens historie* (Köpenhamn 1974)
Rabinowitch, Alexander: *The Bolsheviks Come to Power: The Revolution of 1917 in Petrograd* (New York 1976)
Reiss, Hans (red.): *Kant’s Political Writings* (Cambridge 1970)
Ritter, Gerhard A.: *Die Arbeiter-bewegung im wilhelminischen Reich: Die Sozialdemokratische Partie und die freien Gewerk-schaften 1890-1900* (Berlin 1959)
Rogger, Hans: *Russia in the Age of Modernisation and Revolution, 1881-1917* (London 1983)
Rosdolsky, Roman: *Kapitalets tillkomsthistoria*, 2 delar (Göteborg 1977 och 1979)
Rosenberg, Arthur: *Demokratie und Sozialismus: Zur politischen Geschichte der letzten 150 Jahre* (Amsterdam 1938)

Rosenberg, Arthur: *Bolsjevismens historie* (Köpenhamn 1974)
Rosenberg, William: ”Workers and Worker’s Control in the Russian Revolution”, i *History Workshop*, nr 5 (1978)
Rosmer, Alfred: *Moskva under Lenin* (Mölndal 1971)
Roth, Guenther: *The Social Democrats in Imperial Germany: A Study in Working-Class Isolation and National Integration* (Totowa, N.J. 1963)
Rougerie, Jacques: ”Sur l’Historie de la Première Internationale”, i *Mouvement social*, maj-juni 1965
Rubenstein, David: *Marx and Wittgenstein: Social Praxis and Social Explanation* (London 1981)
Rudé, George: *Europe in the Eighteenth Century: Aristocracy and the Bourgeois Challenge* (London 1974)
Ryazanoff, David (red.): *Karl Marx: Man, Thinker, and Revolutionist* (London 1927)
Ryder, A. J.: *The German Revolution 1918-1919* (London 1959)
Salvadori, Massimo: *Karl Kautsky and the Socialist Revolution 1880-1938* (London 1979)
Samuel, Raphael (red.): *Peoples’ History and Socialist Theory* (London 1981)
Sandberg, Åke (red.): *Forskning för förändring: Om metoder och förutsättningar för handlingsinriktad forskning i arbetslivet*, Arbetslivscentrum, forskningsrapport nr 20 (Stockholm 1981)
Sartre, Jean-Paul: *Existentialism och marxism* (Stockholm 1971)
Saville, John (red.): *Democracy and the Labour Movement* (London 1954)
Scanlan, James P.: *Marxism in the USSR: A Critical Survey of Current Soviet Thought* (London 1985)
Schanz, Hans-Jørgen: *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status* (Århus 1974)
Schanz, Hans-Jörgen: *Træk af behovsproblematikkens idéhistorie med særlig henblik på Marx og Engels* (Århus 1980)
Schapiro, Leonard: T*he Communist Party of the Soviet Union* (New York 1960)
Schapiro, Leonard: *1917: The Russian Revolution and the Origins of Present-day Communism* (Worcester 1984)
Schapiro, Leonard & Reddaway, P.(red.): *Lenin: The Man; the Theorist, the Leader* (London 1967)
Schmidt, Alfred: *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx* (Frankfurt a.M. 197 1 a), eng. övers.: *The Concept of Nature in Marx* (London 1971b)
Schmidt, Alfred: *Historie og struktur* (Köpenhamn 1978)
Schmidt, Lars-Henrik: *Filosofikritisk rekonstruktion: Om Althusser og kapitallogikken* (Köpenhamn 1977)
Schneiderman, Jeremiah: *Sergei Zubatov and Revolutionary Marxism: The Struggle for the Working Class in Tsarist Russia* (London 1976)
Schorske, Carl E.: *German Social Democracy 1905-17: The Development of the Great Schism* (New York 1972)
Schuffenhauer, Werner: *Feuerbach und der junge Marx: Zur Entstehungsgeschichte der marxistischen Weltanschauung* (Berlin 1965)
Schwartz, Solomon M.: *The Russian Revolution of 1905: The Worker’s Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism* (Chicago 1967)
Seidel, Jutta: *Deutsche Sozial-demokratie und ’Parti ouvrier’ 1876-1889: Politische Beziehungen und theoretische Zusammenarbeit* (Berlin 1982)
Seigel: Jerrold: *Marx’ Fate: The Shape of a Life* (Princeton, N.J. 1978)

Semmel; Bernard: *Imperialism and Social Reform: English Social-Imperial Thought 1895-1914* (London 1960)
Shanin, Teodor (red.): *Late Marx and the Russian Road: Marx and "the peripheries of capitalism"* (London 1984)
Sheehan, James J. (red.): *Imperial Germany* (New York 1976)
Sher, Gerson S.: *Praxis: Marxist Criticism and Dissent in Socialist Yugoslavia* (London 1977)
Skinner, Quentin (red.): *The Return of Grand Theory in the Human Sciences* (Cambridge 1985)
Skocpol, Theda: *States & Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* (Cambridge 1979)
Skocpol, Theda (red.): *Vision and Method in Historical Sociology* (Cambridge 1984)
Smith, Adam: *The Wealth of Nations* (Harmondsworth, Middlesex 1981)
Soboul, Alfred: "Den klassiske skole i fransk revolusjonsforskning: De stridende opfatninger i de senere år", gästföreläsning vid Historisk Institutt, Oslo den 25/3 1976 (opubl.)
Socialismens historie, vol. 1: *Fra kapitalismens gennombrud til 1. verdenskrig* av Niels Finn Christiansen (Köpenhamn 1976), vol. 2: *Fra 1. verdenskrig til 1939* av Søren Federspiel & Niels Ole Højstrup Jensen (Köpenhamn 1977), vol. 3: *Fra 2. verdenskrig till 70'erene* av Benito Scocozza (Köpenhamn 1980)
Sofri, Gianni: *Det asiatiska produktionssättet: En marxistisk stridsfråga* (Stockholm 1975)
Somerville, John M.: *Marx' och Engels' samhällsvetenskapliga metod* (Stockholm 1971)
Sovjetunionens Kommunistiska Partis (bolsjevikerna) historia (Stockholm 1939)
Stalin, Josef: *Om den dialektiska och historiska materialismen* (Göteborg 1970)
Stedman Jones, Gareth m.fl.: *Western Marxism: A Critical Reader* (London 1977)
Steenson, Gary P.: *Karl Kautsky 1854-1938: Marxism in the Classical Years* (London 1978)
Steinberg, Hans-Josef: *Sozialismus und der deutsche Sozialdemokratie: Zur Ideologie der Partei vor dem 1. Weltkrieg* (Hannover 1967)
Steinberg, Hans-Josef: "Worker's Libraries in Germany before 1914", i *History Workshop*, nr 1 (1976)
Stojanovic, Svetozar: *Socialismens framtid: En kritisk analys* (Stockholm 1970)
Sukhanov, N. N.: *The Russian Revolution 1917: A Personal Record* (New York 1955)
Sunesson, Sune: *Politik och organisation: Staten och arbetarklassens organisationer* (Lund 1974)
Swain, Geoffrey: *Russian Social Democracy and the Legal Labour Movement 1906–14* (London 1983)
Sweezy, Paul M.: *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen* (Stockholm 1970)
Sweezy, Paul M.: "A Crisis in Marxian Theory", i *Monthly Review*, vol. 3 1, nr 2 (1979)
Säfve, Torbjörn: *Rebellerna i Sverige: Dokumentation, kritik, vision* (Stockholm 1971)
Sørensen, Curt: *Marxismen og den sociale orden*, 2 band (Kongerslev 1976)
Talmon, J. L.: *The Origins of Totalitarian Democracy* (London 1952)
Talmon, J. L.: *Political Messianism: The Romantic Phase* (London 1960)
Taylor, Charles: *Hegel and the Modern Society* (Cambridge 1979)
Taylor, Charles: *Hegel* (Stockholm/Lund 1986)
Thane, P., Crossick, G. & Floud, R. (red.): *The Power of the Past: Essays for Eric Hobsbawm* (Cambridge 1984)
Therborn, Göran: *Klasser och ekonomiska system* (Lund 1971)
Therborn, Göran: *Science, Class and Society: On the Formation of Sociology and Historical Materialism* (Lund 1974)
Thompson, Allan: *The Dynamics of the Industrial Revolution* (London 1973)

Tilly, Charles: *As Sociology Meets History* (London 1981)
Tingsten, Herbert: *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*, 2 band (Stockholm 1967)
Trotzki [Trotskij], Leo: *Den ryska arbetarrevolutionen: Från novemberrevolutionen till Brestfreden* (Stockholm 1918)
Trotskij, Leo: *Den unge Lenin* (Stockholm 1970)
Trotskij, Leo: *Resultat och framtidsutsikter* (Göteborg 1972a)
Trotskij, Leo: *Till marxismens försvar* (Göteborg 1972b)
Trotskij, Leo: *Den permanenta revolutionen* (Göteborg 1973)
Tucker, Robert C.: *Philosophy and Myth in Karl Marx* (Cambridge 1972)
Törnqvist, Rolf: *Människornas samhällsomständigheter: Studier kring Karl Marx och analyser av samhällsomvandlingens villkor*, Monografi nr 13, Sociologiska Institutionen, Göteborgs universitet (Göteborg 1977)
Ulam, Adam B.: *The Bolsheviks: The Intellectual and Political History on the Triumph of Communism in Russia* (New York 1965)
Uroyeva, A.: *For All Time and All Men* (Moskva 1969)
Wallerstein, Immanuel: ”Marxisms as Utopias: Evolving Ideologies”, i *American Journal of Sociology*, vol. 91, nr 6 (1986)
Wattring, Hans: *Ryska revolutionen i dokument* (Stockholm 1970)
Weber, Max: *Staatssoziologie: Soziologie der rationalen Staatsanstalt und der modernen politischen Parteien und Parlamente*, 2:a utök. uppl. (Berlin 1966)
Weill, Claudie: *Marxistes russes et socialdemocratie allemande 1898–1904* (Paris 1977)
Weiss, Andreas von: *Die Diskussion über den Historischen Materialismus in der deutschen Sozialdemokratie 1891–1918* (Wiesbaden 1965)
Weiss, Andreas von: *Neomarxismus: Die Problemdiskussion im Nachfolgemarxismus der Jahre 1945 bis 1970* (München 1970)
Wetter, Gustav A.: *Dialektischer und historischer Materialismus* (Frankfurt a.M. 1964)
Wickman, Kurt: *Hegel i urval* (Stockholm 1973)
Wiersing, Klaus: *Der Revisionist Bernstein als Historiograph: Ein Beitrag zum Selbstverständnis der deutschen Sozialdemokratie vor 1914* (Würzburg 1971)
Wiggerhaus, Rolf: *Die Frankfurter Schule: Geschichte, theoretische Entwicklung und politische Bedeutung* (München 1986)
Wildman, Allan K.: *The Making of a Workers' Revolution: Russian Social Democracy 1891–1903* (London 1967)
Wilkins, Burleigh Taylor: *Has History Any Meaning? A Critique of Popper's Philosophy of History* (Sussex 1978)
Willey, Thomas E.: *Back to Kant: The Revival of Kantianism in Germany* (Detroit, Mich. 1978)
Williams, Merryn (red.): *Revolutions 1775–1830* (Harmondsworth, Middlesex 1971)
Witt-Hansen, J.: *Historical Materialism: The Method, the Theories*, första boken: *The Method* (Köpenhamn 1960)
Wolf, Eric R.: *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York 1969)
Wolfe, Bertram D.: *Marxism: One hundred Years in the Life of a Doctrine* (London 1967)
Wolfe, Bertram D.: *An Ideology in Power: Reflections on the Russian Revolution* (London 1969)
Wolfe, Bertram D.: *Revolution and Reality: Essays on the Origin and Fate of the Soviet System* (Chapel Hill, N.C. 198 1)
Wood, Allen W.: *Karl Marx* (London 1981)
Vorländer, Karl: *Karl Marx: Sein Leben und sein Werk* (Leipzig 1929)

Vranicki, Predrag: *Geschichte des Marxismus*, 2 band (Tübingen 1972 och 1974)
von Wright, Georg Henrik: *Explanation and Understanding* (London 1971)
Vygodski, Vitali S.: *Den stora upptäckten: Hur Marx skrev Kapitalet* (Göteborg 1974)
Zeleny, Jindrich: *Metod och teori i Kapitalet* (Stockholm 1976)
Ziegler, Donald J.: *Prelude to Democracy: A Study of Proportional Representation and the Heritage of Weimar Germany, 1871–1920* (Lincoln 1958)
Østerberg, Dag: *Et forord til Kapitalen: En filosofisk framstilling av Marx' hovedverk* (Oslo 1972)